

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET

ZBORNIK

**RAČUNOVODSTVENA ZNANJA
KAO ČINILAC EKONOMSKOG
I DRUŠTVENOG NAPRETKA**

2024

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

**RAČUNOVODSTVENA ZNANJA KAO ČINILAC
EKONOMSKOG I DRUŠTVENOG NAPRETKA**

Redaktori:

Biljana Jovković
Milan Čupić
Atanasko Atanasovski
Siniša Radić

KRAGUJEVAC, 2024. GODINE

Izdavač:

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za izdavača:

Prof. dr Milena Jakšić, dekan

Redaktori:

Prof. dr Biljana Jovković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Prof. dr Milan Čupić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Prof. dr Atanasko Atanasovski, Ekonomski fakultet Univerziteta Sv. Kiril i Metodij u Skoplju

Doc. dr Siniša Radić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Tehnička priprema:

Biljana Petković

Štampa:

Inter Print Kragujevac

Tiraž: 100

ISBN: 978-86-6091-154-6

Odlukom Nastavno-naučnog veća Ekonomskog fakulteta u Kragujevcu, broj 3260/16 od 27. 12. 2023. godine, odobreno je štampanje ovog zbornika radova.

© 2024. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku - elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole izdavača.

Programski odbor

Prof. dr Biljana Jovković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, predsednik Programskog odbora
Prof. dr Milena Jakšić, dekan Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Dejan Malinić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Savka Vučković Milutinović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Dejan Spasić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Tatjana Stevanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Radomir Božić, Ekonomski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu
Prof. dr Jelena Poljašević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Prof. dr Goran Rađivojac, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Prof. dr Zorica Božinovska-Lazarevska, Ekonomski fakultet Univerziteta Sv. Kiril i Metodij u Skoplju
Prof. dr Ana Lalević-Filipović, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore
Prof. dr Sandra Janković, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Univerziteta u Rijeci
Prof. dr Marko Čular, Ekonomski fakultet Univerziteta u Splitu
Prof. dr Vladan Pavlović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
Prof. dr Kristina Peštović, Ekonomski fakultet u Subotici Univerziteta u Novom Sadu
Prof. dr Slađana Benković, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Snežana Ljubisavljević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Jasmina Bogićević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Violeta Todorović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Gordana Marjanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Gordana Radosavljević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Mikica Drenovak, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Organizacioni odbor

Prof. dr Milan Čupić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, predsednik Organizacionog odbora
Prof. dr Mirjana Todorović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Vladimir Obradović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Dragomir Dimitrijević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Dejan Jovanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Nemanja Karapavlović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Doc. dr. Jovana Filipović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Dr Stefan Vržina, asistent sa doktoratom, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, sekretar Organizacionog odbora

Aleksandra Vasić, asistent, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Jovana Simić, saradnik u nastavi, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Andrija Đonić, saradnik u nastavi, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Aleksandra Radojević, istraživač-saradnik, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Ivana Vuković, istraživač-pripravnik, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Predrag Stanković, istraživač-pripravnik, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Recenzenti

Prof. dr Ana Lalević-Filipović, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore
Prof. dr Predrag Gajić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Prof. dr Vojislav Sekerez, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Marija Pantelić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Ljiljana Bonić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Tatjana Stevanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Dejan Spasić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Bojana Novičević-Čečević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Jelena Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Ivana Medved, Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
Prof. dr Sunčica Milutinović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
Prof. dr Slađana Benković, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Veljko Dimitrović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Jelena Demko-Rihter, Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu
Prof. dr Bojan Savić, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu
Doc. dr Siniša Radić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Doc. dr Dragana Draganac, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Snežana Ljubisavljević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Jasmina Bogičević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Vladimir Obradović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Biljana Jovković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Mirjana Todorović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Dragomir Dimitrijević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Milan Čupić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Dejan Jovanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Slađana Savović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Jelena Nikolić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Vladimir Mihajlović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Nemanja Karapavlović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Nenad Tomić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Doc. dr Stevan Luković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Predgovor

Na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, dana 17. juna 2024. godine, na inicijativu Katedre za računovodstvo, reviziju i poslovne finansije, održan je četvrti naučni skup Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka. U fokusu naučnog skupa su računovodstvena znanja, kao resurs neophodan društvima koja teže ekonomskom napretku. Osnovni cilj naučnog skupa jeste kreiranje, unapređenje, difuzija i promocija računovodstvenih znanja. Svrha naučnog skupa jeste uspostavljanje kontakata, bliže povezivanje institucija, postavljanje osnova za različite oblike saradnje i promovisanje računovodstvene profesije. Učesnici iz Srbije i zemalja okruženja su na naučnom skupu predstavili rezultate svojih teorijskih i empirijskih istraživanja, najnovija dostignuća i savremene trendove teorije i prakse u oblasti računovodstva, revizije i poslovnih finansija.

U program naučnog skupa, koji ima karakter nacionalnog naučnog skupa sa međunarodnim učešćem, nakon recenziranja, uključeno je 36 naučnih radova, kojima je rezultate istraživanja predstavio 71 autor. Svi radovi uključeni u program naučnog skupa, ovim zbornikom se stavljaju na uvid javnosti. Radovi su grupisani u sledećih šest tematskih celina:

1. Neophodnost repozicioniranja računovodstva u izmenjenom poslovnom okruženju,
2. Savremeni trendovi finansijskog menadžmenta,
3. Forenzičko računovodstvo i revizija - zaštitnici javnog interesa,
4. Ozelenjavanje računovodstva i finansija,
5. Integrisanje održivosti u računovodstvo i upravljanje i
6. Finansijsko izveštavanje u privrednim društvima i javnom sektoru.

Rezultati istraživanja koje su autori predstavili u radovima u ovom zborniku potvrđuju značaj računovodstvenih znanja za funkcionisanje privrednog sistema i ozbiljnosti izazova sa kojima se danas suočavaju teoretičari i praktičari u oblasti računovodstva, revizije i poslovnih finansija. Autori su svojim radovima pokrenuli diskusiju u različitim oblastima, a akcenat je stavljen na izazove računovodstvene profesije u procesima zelene tranzicije i održivog razvoja. Radovi pokazuju da promene ekonomskog i društvenog ambijenta i potreba korisnika informacija donose nove izazove za akademsku zajednicu i računovodstvenu profesiju, naročito u domenu unapređenja i promovisanja računovodstvenih znanja.

Zahvalnost dugujemo autorima i recenzentima radova, kao i članovima Programskog i Organizacionog odbora, koji su svojim idejama, savetima, aktivnostima i neposrednim učešćem doprineli pripremi, realizaciji, unapređenju i promociji naučnog skupa. Takođe, zahvalnost dugujemo Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu na organizacionoj, tehničkoj i finansijskoj pomoći i Ministarstvu nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na finansijskoj podršci održavanju naučnog skupa i štampanju zbornika radova. Zahvaljujemo se svima koji su podržali realizaciju naučnog skupa i doprineli širenju novih ideja.

Jun, 2024. godine

Redaktori

S A D R Ź A J

NEOPHODNOST REPOZICIONIRANJA RAČUNOVODSTVA U IZMENJENOM POSLOVNOM OKRUŽENJU

Ljiljana Bonić, Jovana Milenović
DOMETI REVIZIJE OSTVARIVANJA CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA
U DRŽAVNOJ REVIZORSKOJ INSTITUCIJI U SRBIJI.....3

Dejan Jakšić, Kristina Peštović
INTEGRACIJA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U PROCES REVIZIJE:
IZAZOVI I MOGUĆNOSTI..... 17

Biljana Jovković, Aleksandra Radojević
ULOGA INTERNOG NADZORA U REGULARNOSTI
POSLOVANJA BANAKA 27

SAVREMENI TREND OVI FINANSIJSKOG MENADŽMENTA

Milica Latinović, Slađana Benković, Slađana Barjaktarović Rakočević
NEKRETNINE 4.0..... 41

Tatjana Stanovčić, Milica Katnić
BUDUĆNOST FINANSIJSKOG UPRAVLJANJA U HOTELSKOJ INDUSTRIJI:
REVOLUCIJA HOTELSKOG POSLOVANJA U SAVREMENOM DOBU 53

Marina Janković-Perić, Šaban Gračanin, Aleksandra Fedajev
UTICAJ STRUKTURE KAPITALA NA FINANSIJSKE
PERFORMANSE BANAKA U REPUBLICI SRBIJI..... 63

Natalija Keković, Vladimir Zakić
RAZMATRANJE I OCENA FAKTORA RIZIKA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA
USPEŠNOSTI POSLOVANJA KORISNIKA BUDŽETSKIH SREDSTAVA..... 75

Predrag Stanković, Dragomir Dimitrijević
ANALIZA FINANSIJSKE PISMENOSTI STANOVNIŠTVA
U REPUBLICI SRBIJI..... 87

Milica Kaplarević
RIZICI FINANSIRANJA DUGOVIMA U STRANIM VALUTAMA: ANALIZA
PREDUZEĆA U ZEMLJAMA U RAZVOJU JUGOISTOČNE EVROPE103

Vesna Pašić Tomić
TIPOVI DIVIDENDNE POLITIKE KOMPANIJA NA BEOGRADSKOJ BERZI..... 115

FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO I REVIZIJA - ZAŠTITNICI JAVNOG INTERESA

Dejan Malinić, Savka Vučković Milutinović
REPOZICIONIRANJE ULOGE RAČUNOVODSTVA: OD TRADICIONALNOG
DO FORENZIČKOG I RAČUNOVODSTVA ODRŽIVOSTI 129

Radomir Božić, Darko Tomaš, Borka Popović
IZAZOVI PROCJENE STALNOSTI POSLOVANJA
U PROCESU FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA I REVIZIJE
FINANSIJSKIH IZVJEŠTAJA U SAVREMENIM USLOVIMA 149

Milica Đorđević, Bojana Novičević Čečević
USLOVLJENOST MANIPULACIJE DOBITKOM I DOMETI REVIZIJE
KAO ODBRAMBENOG MEHANIZMA U JAVNIM PREDUZEĆIMA
U REPUBLICI SRBIJI..... 167

Ljiljana Ž. Tanasić, Srđan Lalić, Teodor M. Petrović
STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA PORESKE KONTROLE U
BOSNI I HERCEGOVINI KROZ PRIZMU TRANSFERNIH CIJENA 185

Milutin Živanović, Maja Ribić
MOGU LI RAČUNOVODSTVENE INFORMACIJE UKAZATI
NA KORUPTIVNE AKTIVNOSTI KOMPANIJA?..... 197

Predrag Dragičević
ULOGA REVIZORSKIH DRUŠTAVA U KREIRANJU
FINANSIJSKIH IZVEŠTAJA PREDUZEĆA..... 211

Jovana Stojanović
ANALIZA MIŠLJENJA NEZAVISNIH REVIZORA O FINANSIJSKIM
IZVEŠTAJIMA PREDUZEĆA U REPUBLICI SRBIJI 225

OZELENJAVANJE RAČUNOVODSTVA I FINANSIJA

Dejan Jovanović, Nemanja Lojanica, Ivana Vuković
KARBONSKO RAČUNOVODSTVO I KLJUČNI IZAZOVI
U MERENJU GHG EMISIJA 243

Tatjana Stevanović, Jelena Z. Stanković MEĐUZAVISNOST ESG PERFORMANSI I UPRAVLJANJA DOBITKOM.....	259
Slađana Savović, Violeta Domanović, Dejana Zlatanović ZNAČAJ ESG DUE DILIGENCE-A U PROCESIMA MERDŽERA I AKVIZICIJA.....	275
Aleksandra Mitrović, Marko Milašinović, Snežana Knežević EKOLOŠKO UPRAVLJAČKO RAČUNOVODSTVO - ALAT ZA UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM HOTELIJERSKIH PREDUZEĆA	287
Kosana Vićentijević KARBONSKO RAČUNOVODSTVO U FUNKCIJI ESG CILJEVA I STRATEGIJA.....	299
Jovana Janjić EKOLOŠKE I FINANSIJSKE PERFORMANSE: ANALIZA KARBONSKE EFIKASNOSTI PREDUZEĆA U SRBIJI.....	311
INTEGRISANJE ODRŽIVOSTI U RAČUNOVODSTVO I UPRAVLJANJE	
Jelena Poljašević, Mirjana Hladika KOJI FAKTORI DOMINANTNO UTIČU NA (NE)OBJELODANJIVANJA INFORMACIJA O ODRŽIVOSTI U JAVNOM SEKTORU?.....	327
Ana Lalević Filipović, Milijana Novović Burić ZELENI TALAS KROZ PRIZMU RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE – OSVRT NA CRNU GORU	341
Mirjana Todorović, Milan Čupić IDENTITET I NOVE ULOGE UPRAVLJAČKIH RAČUNOVOĐA U ERI DIGITALIZACIJE	353
Siniša Radić, Snežana Miletić ULOGA IZVEŠTAVANJA O ODRŽIVOSTI U KREIRANJU RELACIONOG KAPITALA	367
Bojan Savić ZNAČAJ REVIZIJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ	381

Ksenija Denčić-Mihajlov, Milica Pavlović, Dejan Spasić
IZVEŠTAVANJE O ODRŽIVOSTI I PRAKSA REVIZORSKOG
UVERAVANJA PRE USVAJANJA DIREKTIVE O IZVEŠTAVANJU
O ODRŽIVOSTI KORPORACIJA: SLUČAJ ODABRANIH ZEMALJA
JUGOISTOČNE EVROPE..... 393

Sofija Sekulić, Jelena Jovović
ULOGA UPRAVLJAČKIH TIJELA U IZVJEŠTAVANJU O ODRŽIVOSTI:
PRIMJER BANKARSKOG SEKTORA EVROPSKE UNIJE 409

FINANSIJSKO IZVEŠTAVANJE U PRIVREDNIM DRUŠTVIMA I JAVNOM SEKTORU

Vladimir Obradović, Nemanja Karapavlović
KONCEPTUALNI OKVIR FINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA ENTITETA JAVNOG
SEKTORA: ULOGA I RAZVOJ 423

Rada Stojanović
MEĐUNARODNI RAČUNOVODSTVENI STANDARDI ZA JAVNI SEKTOR KAO
DETERMINANTA KVALITETA FINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA 439

Nevena Conić, Jelena Demko-Rihter
MODIFIKACIJA UGOVORA O ZAKUPU U SKLADU SA MSFI 16..... 455

Vladimir Stančić
RAČUNOVODSTVENI TRETMAN LJUDSKOG KAPITALA U SPORTSKIM
KLUBOVIMA: STUDIJA SLUČAJA FK CRVENA ZVEZDA..... 465

Miloš Grujić
UTICAJ DIGITALNE REVOLUCIJE NA RAČUNOVODSTVENE ZADATKE,
VJEŠTINE I USLUGE U BOSNI I HERCEGOVINI 479

Nemanja Jakovljević, Veljko Dmitrović, Blaženka Hadrović Zekić
ULOGA DRUŠTVENIH MREŽA U PROCESU
NEFINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA 495

**NEOPHODNOST REPOZICIONIRANJA RAČUNOVODSTVA
U IZMENJENOM POSLOVNOM OKRUŽENJU**

DOMETI REVIZIJE OSTVARIVANJA CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA U DRŽAVNOJ REVIZORSKOJ INSTITUCIJI U SRBIJI¹

Ljiljana Bonić

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, ljiljana.bonic@eknfak.ni.ac.rs

Jovana Milenović

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, jovana.milenovic@eknfak.ni.ac.rs

Apstrakt: U cilju ostvarivanja održivog razvoja u globalnim okvirima, UN su obavezale zemlje članice, među kojima je i Srbija, na implementaciju Agende 2030, a ujedno i mobilisale brojne međunarodne organizacije i institucije da u tome pomognu nacionalnim vladama. VRI su prepoznate kao kontrolni i savetodavni mehanizam koji pruža podršku nacionalnim vladama u ovom procesu. INTOSAI, koja okuplja VRI širom sveta, takođe je uključena u ovaj proces aktivnostima na izradi smernica za VRI u obavljanju posebnih vrsta revizije svrsishodnosti (revizije priprema za implementaciju Agende 2030 i revizije ostvarivanja napretka u COR). Vlada Srbije još uvek nije izvršila kompletne pripreme za implementaciju 17 COR, na koje se obavezala do 2025. godine. U kontekstu toga, istraživanje je pokazalo da je DRI u Srbiji izvršila reviziju pripreme Srbije za implementaciju Agende 2030, uz date preporuke nadležnim državnim organima da ubrzaju pripreme, kao i više revizija svrsishodnosti na temu pojedinih COR, ali nije vršila reviziju ostvarivanja napretka COR.

Ključne reči: UN, Agenda 2030, COR, Međunarodna organizacija VRI, DRI Srbije, revizija svrsishodnosti

Uvod

UN su 2015. godine usvojile Rezoluciju „Transformacija našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine“ (Agendu 2030). Srbija se, usvajanjem Agende 2030, obavezala da će kao članica UN, nizom mera i aktivnosti, doprinosti postizanju Ciljeva održivog razvoja (COR) i biti trajno opredeljena za poboljšanje uslova života stanovništva u ekonomskoj, socijalnoj i sferi zaštite životne sredine. Da bi pristup razvoju bio održiv, rast mora da bude inkluzivan tj. niko ne sme biti izostavljen. Ovo se može ostvariti rešavanjem problema kao što su – socijalna isključenost, nejednakost i nedosledno donošenje i sprovođenje javnih politika u oblasti ljudskih prava i zaštite životne sredine. UN su na putu implementacije

¹ Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o prenosu sredstava za finansiranje NIR u 2024. godini (evidencioni broj 451-03-65/2024-03), zaključenog između Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Agende 2030, osim zemalja članica UN, podstakle i brojne međunarodne organizacije i institucije da podrže proces ostvarivanja COR u globalnim okvirima. Međunarodna organizacija Vrhovnih revizorskih institucija (International Organization of Supreme Audit Institutions – INTOSAI) se uključila u ovaj proces pružajući smernice Vrhovnim revizorskim institucijama (VRI) da na nacionalnom nivou pomognu vladama u procesu pripreme za implementaciju Agende 2030 i kasnije u nadziranju napretka u ostvarivanju COR.

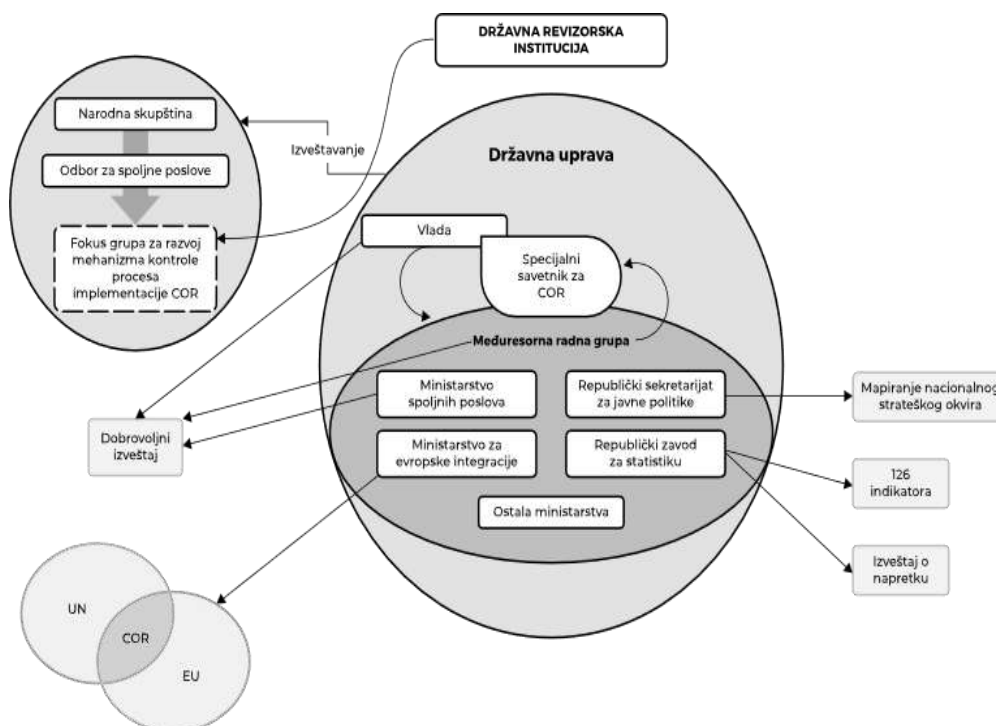
Ovaj rad ima za cilj da ukaže do kog nivoa je Srbija došla u implementaciji Agende 2030 i na kojim poljima je DRI uspela da se sprovođenjem revizija svrsishodnosti uključi kao kontrolni i savetodavni mehanizam u taj proces u kontekstu primene smernica i profesionalne podrške koje je INTOSAI pružila VRI u razvoju novih vrsta državne revizije u pripremi za implementaciju i oceni napretka u ostvarivanju COR.

Srbija na putu implementacije Agende 2030 i ostvarivanja COR

Vlada Republike Srbije je direktno učestvovala u razvoju i pisanju Agende 2030 najpre uključivanjem građana u proces njene pripreme, a zatim i putem konsultacija o razvojnoj agendi posle 2015. godine i direktnim učešćem predstavnika države na globalnim forumima na kojima su definisani COR. 2015. godine je formirana i Multiresorna radna grupa (MRRG) za sprovođenje Agende 2030, koja je dobila u zadatak da: prati implementaciju Agende 2030, unificira i koordinira stavove nadležnih ministarstava u cilju postizanja ciljeva i potciljeva Agende i priprema periodične izveštaje o njenoj primeni.

Usvajanjem Agende 2030, Republika Srbija je prihvatila da razvije institucionalne mehanizme za njeno sprovođenje. Do 2020. godine, koordinisanje aktivnosti svih nadležnih ministarstava i praćenje sprovođenja Agende 2030 vršila je MRRG, ali je koordinacija ovih aktivnosti u prethodne tri godine izostala. Nakon 2020. godine MRRG je prestala da funkcioniše, predsednica radne grupe je nastavila da obavlja zaduženja u pogledu sprovođenja Agende 2030 u Vladi RS, u svojstvu specijalne savetnice Vlade RS za Agendu 2030. Od 2020. godine pri Kabinetu prvog potpredsednika Vlade i u savetničkoj funkciji predsednice Vlade odvijaju se aktivnosti u vezi sa implementacijom Agende 2030. Vlada nije formirala novu radnu grupu, niti je uspostavila drugi koordinacioni mehanizam za implementaciju Agende 2030. Nedostatak vertikalne i horizontalne koordinacije svih aktera usporio je i učinio neefektivnim tok implementacije Agende 2030.

Institucionalni mehanizam za sprovođenje COR pored MRRG (koja nije obnovila svoj rad), čine: Ministarstvo spoljnih poslova, Ministarstvo za evropske integracije, Republički sekretarijat za javne politike, Republički zavod za statistiku, ostala ministarstva, parlamentarni hab (Odbor za spoljne poslove i Fokus grupa Narodne skupštine RS), hab lokalnih zajednica, nezavisni nadzorni hab (gde spada i DRI). Na Slici 1 prikazan je uspostavljeni institucionalni okvir za sprovođenje COR u Srbiji.

Slika 1. Institucionalni okvir za sprovođenje Agende 2030 u Srbiji

Izvor: DRI (2023a), str. 45. Napomena: u šemi je prikazana MRRG koja je 2020. godine prestala da postoji i funkcioniše, a čije su nadležnosti premeštene na lica pri kabinetu prvog potpredsednika i predsednice vlade Srbije.

Pored toga u Srbiji postoji 20 agencija, fondova i programa koji rade zajedno kroz implementaciju Okvira za saradnju UN sa Republikom Srbijom (Okvir, 2020), koji predstavlja osnov za podršku bržeg napretka prioriteta održivog razvoja, u skladu sa Agendom 2030 i procesima evrointegracije. Okvir za saradnju UN sa RS poslužio je za uspostavljanje institucionalnog okvira za implementaciju Agende 2030 u Srbiji. U skladu sa Okvirom za saradnju UN sa RS izvršeno je mapiranje nacionalnih strategija i javnih politika Srbije u oblasti COR, koje se zasniva na četiri oblasti prikazanih u Tabeli 1. Četiri oblasti za grupisanje COR u strategijama i javnim politikama u Srbiji polazi od grupisanja koje su izvršile UN u „pet slova P” - Narod, Planeta, Prosperitet, Mir i Partnerstva (engl. People, Planet, Prosperity, Peace, Partnerships).

Okvir za saradnju UN sa RS predviđa da Srbija treba do 2025. godine da ostvari napredak u okviru tri prioriteta:

- 1) da iskoristi pun potencijal zelene, održive i inkluzivne ekonomije;
- 2) da zasnuje sisteme, javne politike, i prakse na dobrobiti, društvenoj pravičnosti i ljudskom potencijalu i
- 3) da izgradi poverenje i uzajamnu odgovornost putem vladavine prava, i poštovanja ljudskih prava i obaveza.

Tabela 1. Grupisanje COR u četiri oblasti koje je vlada Srbije usvojila za implementaciju Agende 2030

NAROD Razvoj ljudskih resursa (COR 1, 2, 3, 4, 5 i 10)	PLANETA Životna sredina i klima (COR 6, 7, 11,12,13, 14 i 15)
PROSPERITET Ekonomski rast (COR 8 i 9)	MIR I PARTNERSTVO Institucije, finansije i saradnja (COR 16 i 17)

Izvor: UN Srbija (2020), str. 11.

U ostvarivanju COR Srbije u skladu sa Okvirom za saradnju sa UN treba da ostvari i partnerstva, pri čemu su UN neutralan, normativni, operativni i razvojni partner. Osim ovog kao partneri se ističu zemlje EU, evropski klasteri, međunarodne finansijske institucije, regionalni i međunarodni partneri (OEBS, CEFTA, RYCO, RCC i slično), organi vlasti na centralnom i lokalnom nivou, specijalizovane agencije i nevladine organizacije, civilno društvo, privatni sektor, mediji, društvene mreže, akademska zajednica i drugi.

Od 2015. godine do sada Srbija je ostvarila izvestan napredak na implementaciji Agende 2030. Ključne aktivnosti koje su tada su bile postavljene ostvarene su delimično ili neke od njih još nisu ostvarene:

- a) delimično uspostavljanje institucionalno mrežno integrisanog mehanizma za sprovođenje Agende 2030,
- b) uspostavljanje platforme za održivi razvoj i baze indikatora za praćenje napretka u ostvarenju COR (uspostavljeno je samo praćenje opštih indikatora, ali ne i nacionalnih) i
- c) nije ostvareno mapiranje nacionalnog strateškog okvira u odnosu na COR radi usaglašavanja planskog okvira sa ciljevima Agende 2030.

Takođe, u sedištu UN 2019. godine predstavljen je prvi Dobrovoljni nacionalni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj (Vlada Republike Srbije, 2019). Napredak je usporen 2020. godine, usled krize izazvane pandemijom COVID 19. Takođe, izostao je i proces redovnog izveštavanja UN zato što nije bilo aktivnosti na izradi drugog dobrovoljnog nacionalnog izveštaja. U 2022. godini, kada je nekoliko zemalja članica UN prijavilo treći, odnosno, četvrti izveštaj, bio je evidentan zastoj u implementaciji COR u Srbiji. Kontinuirano izveštavanje UN od strane vlade Srbije je posledica pandemije, kadrovske promene, nedostatka koordinacije i gašenja MRRG, usled čega je došlo do izostanka pravovremene procene i prezentacije nacionalnog napretka u implementaciji Agende 2030.

Republički zavod za statistiku (RZS), zajedno sa drugim izvorima podataka, obezbedio je podatke za praćenje indikatora COR i oni su predstavljeni kao statistički aneks pomenutog Dobrovoljnog izveštaja. RZS je ostao dosledan u praćenju i obezbeđivanju pouzdanih podataka neophodnih za dostizanje COR za Srbiju. Do sada je RZS izradio tri statistička izveštaja o napretku za ostvarivanje

COR-a za 2020, 2021. i 2022. godinu (RZS 2021, 2022, 2023) u kojima se prate opšti indikatori vezani za ostvarivanje COR-a (prati se 128 opštih indikatora od 248 koje su preporučile UN) i Izveštaj o napretku u ostvarivanju COR-a do 2030 godine u RS u poređenju sa EU-27 i zemljama u regionu (2022. godine). Ovi izveštaji su objavljeni na Platformi Održivi razvoj za sve.

Tabela 2. Rangiranje članica UN na osnovu rezultata u implementaciji COR za 2023. godinu

Zemlja	Ocena	Zemlja	Ocena
1. Finska	86,76	19. Belgija	79,46
2. Švedska	85,98	20. Holandija	79,42
3. Danska	85,68	21. Japan	79,41
4. Nemačka	83,36	22. Mađarska	79,39
5. Austrija	82,28	23. Slovačka	79,12
6. Francuska	82,05	24. Italija	78,79
7. Norveška	82,00	25. Moldavija	78,63
8. Češka	81,87	26. Kanada	78,50
9. Poljska	81,80	27. Novi Zeland	78,43
10. Estonija	81,68	28. Grčka	78,37
11. Velika Britanija	81,65	29. Island	78,28
12. Hrvatska	81,50	30. Čile	78,22
13. Slovenija	81,01	31. Republika Koreja	78,06
14. Litvanija	80,68	32. Urugvaj	77,74
15. Švajcarska	80,54	33. Luksemburg	77,65
16. Španija	80,43	34. Belorusija	77,50
17. Irska	80,15	35. Rumunija	77,46
18. Portugal	80,02	36. Srbija	77,34

Izvor: UN (2023b).

Prema rangiranju UN zemalja u Izveštaju o COR za 2023. godinu (UN, 2023a) Srbija je u dostizanju COR 2022. godine bila na 36. mestu od ukupno 193 zemalja članica UN (od kojih je svega 166 zemalja otpočelo sa implementacijom Agende 2030). Zemlje su rangirane po ukupnoj oceni koja meri ukupan napredak ka ostvarivanju svih 17 COR. Ocena se može tumačiti kao procenat COR dostignuća. Ocena 100 pokazuje da su svi COR ostvareni, a ukupna ocena za Srbiju je 77,34/100. U Tabeli 2 dat je prikaz prvih 36 rangiranih zemalja članica UN na osnovu rezultata u implementaciji COR.

Aktivnosti INTOSAI u kontekstu podrške VRI za sprovođenje revizije pripreme za implementaciju COR i revizije ostvarivanja COR

UN su na putu ostvarivanja COR predviđenih Agendom 2030 mobilisale i brojne međunarodne organizacije i institucije. INTOSAI je prepoznata kao značajan faktor za efikasno, efektivno i transparentno ispunjavanje COR.

To je opredelilo da jedan od prioriteta Strateškog plana INTOSAI za period 2023–2028. godine bude Prioritet 2 - Doprineti ostvarenju Agende održivog razvoja do 2030. godine, koji je usmeren na pružanje doprinosa praćenju i pregledu COR u kontekstu specifičnih napora koje svaka zemlja čini na polju održivog razvoja (INTOSAI, 2020).

Kao doprinos naporima VRI, INTOSAI Razvojna inicijativa (INTOSAI Development Initiative – IDI), INTOSAI Komitet za razmenu znanja (Knowledge Sharing and Knowledge Services Committee – KSC) i drugi partneri pokrenuli su inicijativu za „Reviziju COR-a” kako bi se pružila podrška VRI pri sprovođenju visoko kvalitetnih revizija COR-a. Kao deo ove inicijative, 73 VRI i jedna subnacionalna revizijska kancelarija u Africi, Aziji, Karibima, Evropi i Latinskoj Americi i Pacifiku sprovele su revizije svrsishodnosti poslovanja za pripremljenost za sprovođenje COR-a. Rezultati ovih revizija su dokumentovani u publikaciji IDI-KSC iz 2019. godine „*Da li su države spremne za sprovođenje Agende 2030? Uvidi i preporuke VRI*” (IDI, KSC, 2019). Do sada predloženi rezultati ukazuju na to da su VRI podstakle nacionalne vlade na delovanje u onim zemljama u kojima je to nedostajalo, pružajući nezavisan nadzor nad sprovođenjem Agende 2030 u nacionalnim kontekstima. Takođe, VRI su davale preporuke za jačanje spremnosti za sprovođenje Agende 2030 i doprinos za podizanje svesti među građanima i zainteresovanim stranama o značaju njenog sprovođenja.

U kontekstu toga, razvijene su *Smernice za VRI – Revizija pripremljenosti za implementaciju COR-a* (UN, IDI, KSC, 2019), koje se baziraju na ISSAI 12 (INTOSAI princip 12 – Vrednost i koristi od VRI – promena života građana). Uloga VRI u pripremi za implementaciju COR, u skladu sa ISSAI 12 (INTOSAI-P-12, 2019) opisana je preko tri cilja koja VRI treba da ostvari: 1: jačanje odgovornosti, transparentnost i integriteta vlasti i subjekata javnog sektora; 2: obelodanjivanje relevantnih rezultata revizije za građane, parlament i druge zainteresovane strane; 3: biti model organizacije za druge svojim primerom. Smernice za reviziju pripremljenosti za implementaciju COR-a počivaju i na Strateškom planu INTOSAI za period 2017–2022. godine koji je precizirao četiri polja na kojima VRI mogu doprineti postizanju COR na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou (INTOSAI, 2016): 1. Procena spremnosti nacionalnih sistema da izveštavaju o napretku ostvarivanja COR, a zatim i obavljanje revizije ostvarivanja COR od strane tih sistema. 2. Vršenje revizije svrsishodnosti u smislu ocene ekonomičnost, efikasnost i efektivnost ključnih vladinih programa koji doprinose specifičnim aspektima COR-a. 3. Procena i podrška implementaciji COR 16, koji se delimično odnosi na transparentnost, efikasne i odgovorne institucije. 4. Biti model transparentnosti i odgovornosti u sopstvenim aktivnostima, uključujući reviziju i izveštavanje.

Smernice za reviziju pripremljenosti zemalja za implementaciju COR upućuju na *odvijanje revizije po sledećim fazama* (UN, IDI, KSC, 2019, 50-67):

1. *planiranje revizije pripremljenosti za implementaciju COR* (definisane obima vremenskog okvira za reviziju; razumevanje Agende 2030; definisanje ciljeva revizije; utvrđivanje revizorskih kriterijuma za

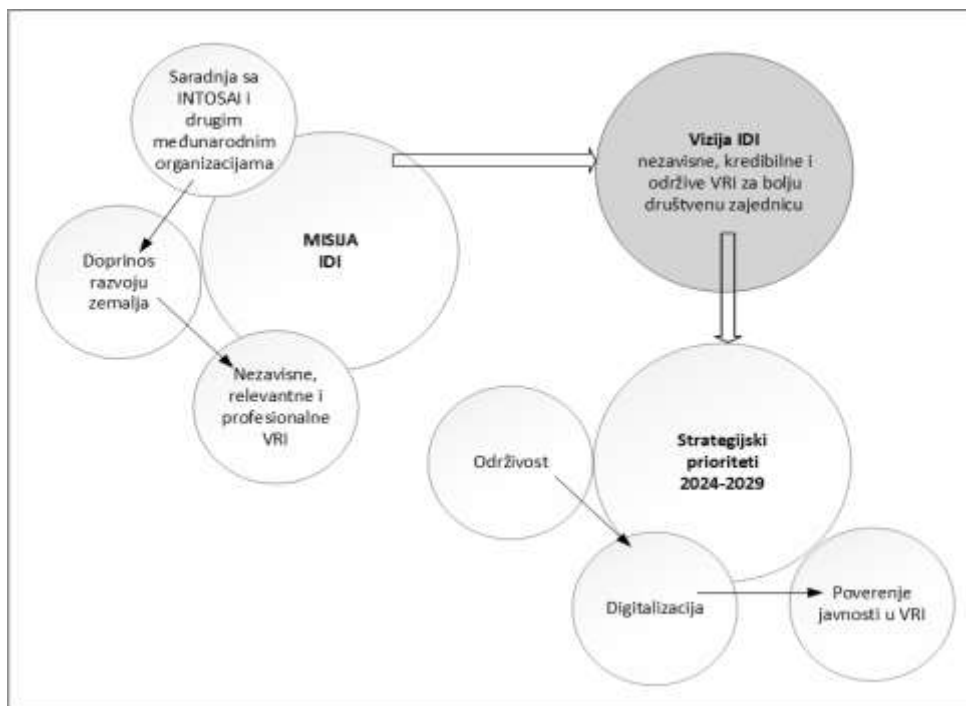
- spvođenje revizije; izrada matrice za koncipiranje revizije; razvijanje alata za prikupljanje podataka i analizu; finaliziranje plana);
2. *spvođenje revizije pripremljenosti za implementaciju COR* (prikupljanje dokaza o - institucionalnim sporazumima i procesima u vezi sa integrisanjem Agende 2030 u vladine aktivnosti, usklađenosti budžeta sa Agendom 2030, mehanizmima komunikacije i koordinacije; analiza prikupljenih dokaza; razvijanje matrice za nalaze revizije);
 3. *izveštavanje i saopštavanje rezultata revizije pripremljenosti za implementaciju COR* (izrada nacrtu izveštaja sa preporukama; pregled komentara; finaliziranje izveštaja; izdavanje i objavljivanje izveštaja zainteresovanim stranama) i
 4. *monitoring* (praćenje spvođenja preporuka, sagledavanje uslova za spvođenje revizije COR-a, uključivanje rezultata u nacionalne izveštaje o održivom razvoju i dobrovoljne nacionalne izveštaje UN).

Ujedno, VRI su pokazale jaku volju da pređu sa *revizija pripremljenosti na reviziju spvođenja ciljeva održivog razvoja*. Moskovska deklaracija sa INTOSAI kongresa 2019. godine je proglasila da će budući pravci revizije javnog sektora zavisiti od posvećenosti INTOSAI i VRI da pruže nezavisan eksterni nadzor nad spvođenjem nacionalno dogovorenih podciljeva, uključujući i one povezane sa COR (INTOSAI, 2019). U svetlu velike zainteresovanosti INTOSAI i VRI za spvođenje revizije COR-a, IDI je odlučila da nastavi da pruža podršku VRI u okviru revizija ostvarivanja COR-a. Polazna osnova ove podrške je izrada *IDI revizijskog modela za COR - ISAM* (IDI, 2020), koji je namenjen *procesu revizije ostvarivanja COR*. ISAM polazi od primene pet principa: 1) fokus na ishode, 2) prepoznavanje raznolikosti među VRI širom sveta, 3) spvođenje revizija u skladu sa ISSAIs, 4) inkluzivnost tj. pristup rada na nivou cele vlade i društva, 5) “dodavanje dodatne vrednosti” tj. stvaranje koristi za sve. ISAM obuhvata šest poglavlja (IDI, 2020):

- *Poglavlje 1 – definisanje revizije ostvarivanja COR* (def. - revizija napretka ostvarivanja nacionalno dogovorenih podciljeva koji su povezani sa COR podciljevima) i *ključni koncepti ove revizije* (pristup revizije na nivou cele vlade, primena principa “da niko ne bude izostavljen”, revizija angažovanja višestrukih zainteresovanih strana, revizija svrsishodnosti poslovanja vođena revizijskim uticajem);
- *Poglavlje 2 – odabir teme(a) za reviziju ostvarivanja COR*;
- *Poglavlje 3 – koncipiranje revizije ostvarivanja COR* (kako da se razumeju dogovoreni nacionalni podciljevi, kombinovanje pristupa orijentisanog ka rezultatima i pristupa ka sistemu; formulisanje revizijskih ciljeva za reviziju ostvarivanja COR; utvrđivanje odgovarajućih revizijskih kriterijuma za reviziju ostvarivanja COR; izrada matrice za koncipiranje revizije ostvarivanja COR; finalizovanje plana; ISSAI kontrolna lista: Koncipiranje revizije ostvarivanja COR; fokus na revizijski uticaj);
- *Poglavlje 4 – vršenje revizije ostvarivanja COR* (revizija vladinih aktivnosti za koherentnost i integrisanje nacionalnih podciljeva; revizija aktivnosti u okviru

angažovanja velikog broja zainteresovanih strana u sprovođenju nacionalnih podciljeva; revizija uz obezbeđenje da niko ne bude izostavljen u sprovođenju nacionalnih podciljeva; revizija primene seta politika koji doprinosi ostvarivanju nacionalnih podciljeva; prikupljanje revizijskih dokaza o napretku u ostvarivanju nacionalno dogovorenih podciljeva; analiza revizijskih dokaza; izrada revizijskih nalaza; formulisanje revizijskih ciljeva za sprovođenje zaključaka; ISSAI kontrolna lista: Vršenje revizije ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja; fokus na revizijski uticaj);

- *Poglavlje 5 – izveštavanje o rezultatima revizije COR* (kako izraditi nacrt preporuka koje imaju uticaj na zainteresovane strane; kako napisati sveobuhvatan, ubedljiv, pravovremen, razumljiv i ujednačen revizijski izveštaj; kako obezbediti da niko ne bude izostavljen u distribuciji izveštaja o reviziji ostvarivanja COR; ISSAI kontrolna lista: Izveštaj i rezultati revizije ostvarivanja COR; fokus na revizijski uticaj);
- *Poglavlje 6 – praćenje sprovođenja preporuka i uticaja revizije ostvarivanja COR* (monitoring u sprovođenju preporuka; predočavanje ključnih preporuka; stvaranje koalicije zainteresovanih strana; ISSAI kontrolna lista: Postrevizioni izveštaj o rezultatima revizije ostvarivanja COR; fokus na revizijski uticaj).

Slika 2. Strateški prioriteti IDI u kontekstu postavljenje misije i vizije u periodu 2024–2029. godine
Izvor: IDI (2023).

Karakteristike revizije sprovođenja COR su sledeće: fokus na ishode revizije, inkluzivnost tj. uključivanje svih struktura u društvu, sistemski pristup u reviziji zasnovan na nivou cele vlade, revizija informacija o svrsishodnosti u ostvarivanju COR.

IDI je, takođe, precizirala tri strateška prioriteta koja treba ostvariti u periodu 2024–2029. godine: održivost, digitalizaciju i povećanje poverenja javnosti u VRI (Slika 2). Oni odgovaraju identifikovanim globalnim trendovima i usmeravaju rad IDI. U fokusu će biti i pružanje dugoročne podrške VRI širom sveta u procesu implementacije Agende 2030.

Aktivnosti DRI u Srbiji u procesu implementacije Agende 2030

Strateški plan DRI Srbije za period 2019–2023. godine (DRI Srbije, 2018), pored interne dimenzije koja se odnosi na dalje unapređenje rada DRI, ima i eksternu dimenziju koja se odnosi na pitanja od najvišeg prioriteta za Srbiju. Jedno od tih pitanja je posvećenost Srbije globalnom strateškom okviru za održivi razvoj tj. Agendi 2030 i 17 COR (DRI Srbije, 2018).

DRI je u periodu 2019–2022. godine sprovela više revizija svrsishodnosti koje su tematski bile povezane sa COR u socijalnoj, ekonomskoj i sferi zaštite životne sredine (poljoprivreda, zaštita i dostupnost vode, kvalitet vazduha, upravljanje otpadom, socijalna zaštita i zdravlje, zaštita kulturnih dobara, komunalne usluge, itd.). 2019. godine DRI je na radnom sastanku pod nazivom „Vrhovne revizorske institucije i COR“ predstavila pojedinačne izveštaje o revizijama svrsishodnosti koji su povezani sa COR (DRI Srbije, 2019). Prikaz broja sprovedenih revizija povezanih sa COR u periodu 2019–2023. godine dat je u Tabeli 3.

Tabela 3. Revizije svrsishodnosti povezane sa COR za period 2019–2023. godine

Godina	Revizije svrsishodnosti		Kombinovne revizije (revizije svrsishodnosti i pravilnosti)	
	Ukupno	Povezano sa COR	Ukupno	Povezano sa COR
2019.	11	3	-	-
2020.	13	3	-	-
2021.	14	3	-	-
2022.	14	4	2 (24 subjekata)	-
2023.	17	4	2 (18 subjekata)	-

Izvor: DRI (2019, 2020, 2021, 2022, 2023).

Teme u revizijama svrsishodnosti poslovanja određuju se na osnovu procene rizika i pokrivaju sve društvene oblasti, od socijalne zaštite, obrazovanja preko zaštite životne sredine do ekonomskih oblasti. Na ovaj način, DRI pruža podršku korisnim promenama u radu korisnika javnih sredstava. Ova podrška se ostvaruje

odgovorom: na izazove sa kojima se suočavaju građani, na očekivanja zainteresovanih strana i na rizike koji se pojavljuju, kao i na dinamična okruženja u kojima se revizije obavljaju.

Strateškim planom DRI za period 2024–2028. godine takođe je previđena podrška vladi Srbije na putu ostvarivanja COR (DRI, 2023b).

Karakteristično je da je DRI u Srbiji izvršila revizije svrsishodnosti koje su se dotakle tema vezanih za COR, tretirajući neka ključna pitanja od značaja za njihovo ostvarivanje. Međutim, *do sada nije bilo revizije ostvarivanja COR-a*. Ono što je DRI 2023. godine uradila, kao nezavisan kontrolni i savetodavni mehanizam vlade Srbije u implementaciji COR, jeste *revizija spremnosti Srbije za Agendu 2030 i COR*. Reč je o *reviziji svrsishodnosti: Ciljevi održivog razvoja: Spremnost Republike Srbije za implementaciju Agende 2030*, koja je obuhvatila period od 2015. do 2022. godine, sa svrhom da (DRI Srbije, 2023a):

- oceni pripremne procese za sprovođenje Agende 2030 u Srbiji (fokus nije bio na implementaciji i realizaciji pojedinih COR, već samo na proces pripreme za njihovo ostvarivanje);
- analizira trenutno stanje i efektivnost uspostavljenih mehanizama za sprovođenje i koordinaciju procesa implementacije Agende 2030 i
- analizira efikasnost uspostavljenog sistema za praćenje i izveštavanje o napretku u postizanju COR.

Tabela 4. Preporuke DRI subjektima u reviziji svrsishodnosti sprovedenih priprema za Agendu 2030

Ministarstva	Preporuke
Ministarstvo spoljnih poslova	1) iniciranje formiranja nove MRRG za sprovođenje Agende 2030 ili drugog radnog tela koje bi podržalo međusektorsku saradnju i koordinaciju; 2) preduzme mere u cilju redovnog nacionalnog dobrovoljnog izveštavanja UN o sprovođenju Agende 2030.
Ministarstvo za evropske integracije	1) preduzeimanje mera na pripremi, izradi i odobravanju Nacrta plana razvoja Srbije; 2) dovođenje u funkciju sistema za koordinaciju razvojne pomoći u Srbiji.
Republički sekretarijat za javne politike	1) da u saradnji sa drugim nadležnim organima državne uprave i službama vlade preduzmu mere na pripremi Nacrta plana razvoja Srbije; 2) da inicira preciznije definisanje nadležnosti po pitanju koordinacije javnih politika u pogledu COR; 3) da inicira uspostavljanje prakse obeležavanja rashoda i izdataka, koji su povezani sa COR.
Republički zavod za statistiku	1) da izradi Nacionalnu mapu puta za statistiku za COR; 2) da preduzme aktivnosti na uspostavljanju nacionalnog seta indikatora za praćenje COR u saradnji sa ostalim nadležnim organima.

Izvor: DRI Srbije (2023a).

U reviziji je primenjen pristup na nivou cele vlade (sistemski pristup i pristup ka rezultatima), sa fokusom na javne strukture i mehanizme koji su uspostavljeni za ostvarivanje Agende 2030. Detaljnija ispitivanja sprovedena su kod: Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva za evropske integracije, Republičkog sekretarijata za javne politike i Republičkog zavoda za statistiku.

Opšti zaključci do kojih je DRI došla su (DRI Srbije, 2023a):

1. Za efektivnu implementaciju Agende 2030, neophodno je da nadležni organi završe ključni proces donošenja Plana razvoja Republike Srbije, tako da se u njemu, kao krovnom dokumentu razvojnog planiranja, u dokumentima javnih politika i nacionalnom budžetu dosledno vidi veza sa COR u svim aspektima Agende 2030.
2. U Srbiji je uspostavljen institucionalni okvir za implementaciju Agende 2030, uz uključivanje brojnih razvojnih partnera. Međutim, od 2020. godine nedostaje kontinuirana koordinacija aktivnosti državnih organa i ostalih zainteresovanih strana.
3. Donošenje Nacionalne mape puta za statistiku, nacionalnih indikatora za praćenje COR-a, kao i redovno inkluzivno izveštavanje UN, obezbediće implementaciju i praćenje ostvarenja Agende 2030 u skladu sa specifičnostima Srbije.

Preporuke koje je DRI dala revidiranim subjektima povodom uočenih nedostataka u pripremi za implementaciju Agende 2030 su sumirane u Tabeli 4.

Zaključak

Na pola puta do isteka roka za sprovođenje Agende 2030, imajući u vidu probleme sa kojima se države suočavaju, ocena i praćenje napretka i spremnosti vlada da sprovedu COR, postaje sve značajnija. Zato je u okviru 78. zasedanja Generalne skupštine UN septembra 2023. godine održan i samit o COR. Tom prilikom je usvojena Politička deklaracija (UN, 2023b) za ubrzanje akcije za delovanje na Agendi 2030 i njenim COR ka miru, prosperitetu i napretku za sve. Ona će biti od koristi i vladi Srbije, koja nije uspela da ostvari sve ključne aktivnosti u pripremi za implementaciju Agende 2030 predviđene do 2025. godine (izostalo je formiranje nacionalnog tela koje bi radilo na međusektorskoj koordinaciji, usvajanje ključnih strateških dokumenata, došlo je do zastoja u dobrovoljnom izveštavanju UN, nisu razvijeni nacionalni indikatori za praćenje COR).

DRI je, kao kontrolni i savetodavni mehanizam, uključena pre svega u aktivnosti nadgledanja izvršenih priprema za implementaciju COR. Revizija priprema za implementaciju Agende 2030 je ukazala na ključne nedostatke u obezbeđenju institucionalnog okvira i međusektorske povezanosti za implementaciju COR, kao i razvijanja nacionalnih indikatora povezanih sa COR. U toku 2023. godine, DRI u Srbiji se priključila projektu Razvojne inicijative INTOSAI (IDI) „Revizija jednakih budućnosti“ (DRI Srbije, 2023b). Projekat ima za cilj da olakša transformaciju grupe revizora VRI u agente promena koji će razviti Strategiju „Revizija jednakih budućnosti“ i voditi ovu vrstu revizija. U ovoj inicijativi utvrđeno

je šest oblasti marginalizacije: siromaštvo, rodna pripadnost, etnička pripadnost, migracije i invaliditet, na koje se mogu usmeriti pojedinačne revizije „Jednake budućnosti za sve“. Strateški plan DRI za period 2024–2028. godine, takođe, predviđa i nastavak revizija u vezi sa ostvarivanjem COR (DRI Srbije, 2023b).

Reference

- DRI Srbije (2018). Strateški plan DRI za period 2019–2023. godine. <https://www.dri.rs/strateski-plan> [23. 3. 2024.]
- DRI Srbije (2019). Revizija Ciljeva održivog razvoja koristi građanima. <https://www.dri.rs/aktuelnost/saopstenje-giz-ciljevi-odrzivog-razvoja> [23. 3. 2024.]
- DRI Srbije (2023a). Izveštaj o reviziji svrsishodnosti poslovanja: Ciljevi održivog razvoja: Spremnost Republike Srbije za implementaciju Agende 2030. <https://www.dri.rs/izvestaj/12392> [23. 3. 2024.]
- DRI Srbije (2023b). Strateški plan DRI za period 2024-2028. godine. <https://www.dri.rs/strateski-plan> [24. 3. 2024.]
- DRI Srbije (2024). Izveštaji (2019, 2020, 2021, 2022, 2023). <https://www.dri.rs/godisnji-izvestaji-o-radu> [23. 3. 2024.]
- IDI (2020). IDI's SDGs Audit Model (ISAM). IDI, Pilot Version. <https://www.idi.no/elibrary/relevant-sais/auditing-sustainable-development-goals-programme/isam/1089-isam-idi-s-sdg-audit-model> [16. 3. 2024.]
- IDI (2023). Strategic plan 2024–2029. <https://idi.no/elibrary/bilateral-programmes/1808-idi-strategic-plan-2024-2029-vf-en/file> [16. 3. 2024.]
- IDI, KSC (2019). Are nations prepared for implementation of the 2030 Agenda? <http://www.idi.no/en/elibrary/cpd/auditing-sustainable-development-goals-programme> [16. 3. 2024.]
- INTOSAI (2016). Strategic plan 2017-2022. https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/about_intosai/strategic_plan/EN_strat_plan_17_22.pdf [16. 3. 2024.]
- INTOSAI (2019). Moscow declaration, XXIII INCOSAI 2019. https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/news_centre/events/congress/accords_declarations/EN_23_Moscow_Decl_300919.pdf [16. 3. 2024.]
- INTOSAI (2020). Strategic plan 2023-2028. https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/news/2022/08/310822_EN_2023-2028_INTOSAI_Strategic_Plan.pdf [16. 3. 2024.]
- INTOSAI-P-12 (2019). The Value and Benefits of Supreme Audit Institutions – making a difference to the lives of citizens. <https://www.issai.org/pronouncements/intosai-p-12-the-value-and-benefits-of-supreme-audit-institutions-making-a-difference-to-the-lives-of-citizens/> [16. 3. 2024.]

- Održivi razvoj za sve (2015). Transformacija našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine. https://sdgs4all.rs/documents_categories/opsti-dokumenti/ [12. 3. 2024.]
- RZS (2021). Izveštaj o napretku ostvarivanja COR do 2030. godine u Srbiji. Republički zavod za statistiku. https://sdgs4all.rs/documents_categories/opsti-dokumenti/ [16. 3. 2024.]
- RZS (2022). Drugi statistički izveštaj o napredku u ostvarivanju COR za 2021. Republički zavod za statistiku. https://sdgs4all.rs/documents_categories/opsti-dokumenti/ [16. 3. 2024.]
- RZS (2023). Treći statistički izveštaj o napredku u ostvarivanju COR za 2022. Republički zavod za statistiku. https://sdgs4all.rs/documents_categories/opsti-dokumenti/ [16. 3. 2024.]
- UN (2023a). The Sustainable Development Goals Report. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/> [12. 3. 2024.]
- UN (2023b). Political declaration of the high-level political forum on sustainable development convened under the auspices of the General Assembly. <https://www.un.org/en/conferences/SDGSummit2023/political-declaration> [24. 3. 2024.]
- UN Srbija (2020). Okvir saradnje Ujedinjenih nacija za održivi razvoj sa Republikom Srbijom 2021–2025. <https://serbia.un.org/sites/default/files/2022-02/okvir-saradnje-un-za-odrzivi-razvoj-srbija-2021-2022.pdf> [10. 3. 2024.]
- UN, IDI, KSC (2019). Auditing Preparedness for Implementation of SDGs - Guidance for Supreme Audit Institutions. <https://www.idi.no/elibrary/relevant-sais/auditing-sustainable-development-goals-programme/1373-auditing-preparedness-for-implementation-of-sustainable-development-goals-guidance-for-supreme-audit-institutions-version-1/file> [12. 3. 2024.]
- Vlada Republike Srbije (2019). Dobrovoljni nacionalni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj. https://sdgs4all.rs/documents_categories/opsti-dokumenti [16. 3. 2024.]

THE SCOPE OF AUDITING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE STATE AUDIT INSTITUTION IN SERBIA

Abstract: *In order to achieve sustainable development in the global framework, the UN obliged member countries, including Serbia, to implement the 2030 Agenda, and at the same time mobilized numerous international organizations and institutions to help national governments. SAIs are recognized as a control and advisory mechanism that supports national governments in this process. INTOSAI, which gathers SAIs around the world, is also involved in this process with activities on the development of guidelines for SAIs in carrying out special types of performance audits (audits of preparations for the implementation of the 2030 Agenda and audits of realization progress in COR). The Government of Serbia has not yet made complete preparations for the implementation of the 17th COR, which it committed to by 2025. In this context, research has shown that the SAI in Serbia conducted an performance audit of Serbia's preparations for the implementation of the 2030 Agenda, with recommendations given to the competent state bodies to speed up preparations, as well as several performance audits on the subject of individual CORs, but did not performance audit the achievement of COR progress.*

Keywords: *UN, 2030 Agenda, SDG, INTOSAI, SAI in Serbia, performance audit*

INTEGRACIJA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U PROCES REVIZIJE: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI

Dejan Jakšić

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici,
dejan.jaksic@ef.uns.ac.rs

Kristina Peštović

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici,
kristina.pestovic@ef.uns.ac.rs

***Apstrakt:** Ovaj rad istražuje integraciju veštačke inteligencije (AI) u procese revizije, fokusirajući se na izazove i mogućnosti koje proističu iz ove tehnološke inovacije. Analizirajući kako tehnologija AI obećava revolucionarna poboljšanja u efikasnosti i efektivnosti revizijskih procesa, rad temeljno razmatra kako automatizacija i analitičke sposobnosti veštačke inteligencije mogu poboljšati kvalitet i brzinu obrade i analize podataka. Posebna pažnja posvećena je poboljšanju detekcije finansijskih nepravilnosti i pomoći u proaktivnom identifikovanju potencijalnih rizika. Osim toga, rad ističe etičke i profesionalne izazove koji proizlaze iz korišćenja veštačke inteligencije, uključujući pitanja transparentnosti, poverenja i odgovornosti, kao i potrebu za prilagođavanjem obrazovnih programa i razvojem novih veština među revizorima. Poseban naglasak stavljen je na nužnost prilagođavanja profesionalnih standarda i praksi u skladu sa brzim tehnološkim razvojem i na važnost razumevanja i kritičkog razmatranja implikacija veštačke inteligencije u kontekstu revizije. Rad zaključuje da je integracija veštačke inteligencije u reviziju ključan korak koji zahteva pažljivo razmatranje i adaptabilnost od strane revizijske profesije kako bi se maksimizirale koristi i adresirali izazovi.*

***Ključne reči:** veštačka inteligencija, revizijska praksa, automatizacija procesa, etički izazovi, analiza podataka*

Uvod

Veštačka inteligencija (AI) korenito transformiše pejzaž mnogih delatnosti, uključujući i reviziju, donoseći značajne promene u tradicionalne prakse i procese. Integracija veštačke inteligencije u revizijske aktivnosti obećava povećanje efikasnosti, preciznosti i sposobnosti otkrivanja anomalija, što može značajno poboljšati kvalitet i pouzdanost revizorskih izveštaja. Ipak, ova integracija donosi i niz izazova i potencijalnih rizika koji moraju biti pažljivo razmotreni kako bi se osigurala sigurnost, etičnost i regulatorna usklađenost u revizorskoj praksi.

U skorijim studijama, Hashem et al. (2023) istražuju uticaj tehnologija računarski podržane revizije na kvalitet kredita u bankarstvu, naglašavajući kako napredna analitika podataka, veštačka inteligencija i mašinsko učenje mogu

unaprediti identifikaciju, procenu i ublažavanje rizika u portfolijima kredita. Iwuanyanwu et al. (2023) analiziraju integraciju veštačke inteligencije u IT reviziju, ističući evoluciju uloge revizora i potrebu za kontinuiranim učenjem i etičkim razmatranjima kako bi se poboljšala efikasnost i strateška vrednost IT revizije unutar organizacije. Satyawan & Iswati (2023) navode da revizori mogu koristiti veštačku inteligenciju u procesu revizije bez straha od potpunog zamenjivanja njihove profesije, ali takođe upozoravaju na potrebu očuvanja kritičkog mišljenja kako bi veštačka inteligencija i ljudski sud radili u harmoniji.

Međutim, integracija veštačke inteligencije u reviziju ne protiče uvek bez problema. Alhumoudi & Juayr (2023) istražuju uticaj digitalnih tehnologija i veštačke inteligencije na revizijske prakse u Saudijskoj Arabiji, ističući potencijalne prednosti, ali i izazove poput otpora promenama, infrastrukturnih ograničenja, nedostatka veština i problema sa regulatornom usklađenošću. Adeoye et al. (2023) ukazuju na snažnu pozitivnu asocijaciju između pada kvaliteta revizije i integracije veštačke inteligencije u revizijske procedure, naglašavajući potrebu za pažljivim upravljanjem i integracijom AI alata.

Imajući u vidu pozitivne, ali i potencijalno negativne efekte primene veštačke inteligencije u reviziji, važno je kroz konkretne primere razmotriti i istražiti kako ova tehnologija menja praksu revizije, koje su prednosti ostvarene kroz ovu integraciju i kako su prepoznati i prevaziđeni izazovi. Ovo istraživanje bi trebalo da pruži dublje razumevanje potencijala i ograničenja primene veštačke inteligencije u reviziji, kao i praktične smernice za njenu efikasnu implementaciju.

Integracija veštačke inteligencije u reviziju nudi značajne mogućnosti za unapređenje efikasnosti, preciznosti i sveukupnog kvaliteta revizijskih procesa. Međutim, neophodno je pažljivo adresirati izazove i rizike koji prate ovu integraciju, uključujući etička pitanja, pouzdanost AI sistema i potrebu za adekvatnom obukom i razvojem veština kod revizora. Ovaj rad teži da pruži sveobuhvatan pregled mogućnosti i izazova integracije veštačke inteligencije u reviziju, uz detaljnu analizu studija slučajeva koji ilustruju praktičnu primenu veštačke inteligencije u ovoj oblasti.

Rad je strukturiran na sledeći način: nakon pregleda literature i sagledavanja trenutnog stanja primene veštačke inteligencije u reviziji biće identifikovane ključne mogućnosti primene veštačke inteligencije, kao i izazovi koje je na tom putu potrebno prevladati. Na kraju rada sledi diskusija i zaključci u pogledu budućih pravaca istraživanja i primene veštačke inteligencije u procesu revizije.

Pregled literature

Veštačka inteligencija predstavlja granu računarskih nauka posvećenu kreiranju sistema sposobnih da izvršavaju zadatke koji zahtevaju ljudsku inteligenciju, uključujući percepciju, razumevanje jezika, učenje i rešavanje problema (Sestino & De Mauro, 2021). AI tehnologije, poput mašinskog učenja, dubokog učenja i obrade prirodnog jezika omogućavaju mašinama da uče iz

iskustva, prilagođavaju se novim ulazima i obavljaju ljudske zadatke sa značajnom preciznošću (Mondal et al., 2023).

Primena veštačke inteligencije u poslovnim aplikacijama dramatično je transformisala sektore kao što su finansije, zdravstvo, maloprodaja i proizvodnja, pružajući inovativne mogućnosti za optimizaciju procesa, poboljšanje donošenja odluka i kreiranje personalizovanih korisničkih iskustava (Kumar et al., 2022). U kontekstu e-poslovanja, veštačka inteligencija se danas koristi za upravljanje lancem snabdevanja, detekciju prevara, optimizaciju prodaje i marketinga i poboljšanje korisničke podrške (Kiran et al., 2023). Veštačka inteligencija takođe igra ključnu ulogu u predviđanju finansijskih performansi preduzeća, koristeći algoritme poput neuronske mreže za evaluaciju i poboljšanje efikasnosti upravljanja preduzećima (Jing & Anhang, 2023).

Revizija je sistematski proces nepristrasnog prikupljanja i ocenjivanja dokaza o informacijama kako bi se utvrdio stepen usklađenosti između tih informacija i utvrđenih kriterijuma. Ključna načela revizije uključuju nepristrasnost, profesionalnu skepsu i temeljitost, kao i obavezu revizora da obezbedi tačan i pravedan prikaz finansijskog stanja subjekta koji se revidira (El-Mousawi et al., 2023). Integracija veštačke inteligencije u proces revizije može povećati efikasnost i efektivnost revizijskih zadataka kroz automatizaciju rutinskih procesa i unapređenje sposobnosti za otkrivanje anomalija u finansijskim izveštajima (Mpofu, 2023).

Veštačka inteligencija, koja obuhvata tehnologije poput mašinskog učenja, obrade prirodnog jezika i ekspertskih sistema, nudi revizorima alate za automatsku obradu velikih količina podataka, otkrivanje anomalija i pružanje dubljih uvida u finansijske izveštaje i operativne procese klijenata (Mpofu, 2023). Integracija AI u reviziju omogućava precizniju i detaljniju analizu finansijskih transakcija, omogućavajući revizorima da efikasnije identifikuju rizike i potencijalne oblasti zabrinutosti.

Istraživanja pokazuju da veštačka inteligencija može značajno poboljšati kvalitet revizije, povećavajući tačnost, pouzdanost i pravovremenost finansijskog izveštavanja (Adeoye et al., 2023). Primena AI u reviziji obuhvata različite aplikacije, uključujući detekciju anomalija, prevenciju prevara, analizu prihoda, procenu rizika i analizu finansijskih podataka. Međutim, uspešna implementacija AI u reviziji zahteva jasno razumevanje njenih snaga, ograničenja i izazova, kao i interdisciplinarnu saradnju i razvoj specijalizovanih okvira.

Prednosti veštačke inteligencije u reviziji nisu bez izazova. Revizori se suočavaju sa potrebom za specifičnim znanjima i veštinama kako bi efikasno koristili AI alate, kao i sa pitanjima vezanim za etiku, privatnost i bezbednost podataka. Takođe, postoji potreba za jasnim regulatornim okvirom koji će upravljati korišćenjem veštačke inteligencije u reviziji, kako bi se osigurala transparentnost, odgovornost i zaštita interesa svih zainteresovanih strana.

Studije takođe istražuju potencijalne izazove u primeni veštačke inteligencije u reviziji, uključujući otpor promenama unutar revizijske profesije, potrebu za razvojem novih metodologija i pristupa reviziji, kao i pitanja vezana za integraciju

AI alata sa postojećim revizijskim softverom i sistemima (Hu et al., 2023). Da bi se prevazišli ovi izazovi, preporučuje se veća saradnja između akademskih istraživača, profesionalnih revizorskih tela i provajdera tehnoloških rešenja kako bi se razvile najbolje prakse i smernice za efikasno korišćenje veštačke inteligencije u reviziji.

Primena veštačke inteligencije u reviziji nudi značajne mogućnosti za unapređenje revizijske prakse, ali takođe zahteva pažljivo razmatranje etičkih, regulatornih i operativnih pitanja. Kako se tehnologija AI nastavlja razvijati, očekuje se da će njen uticaj na revizijsku profesiju postajati sve izraženiji, nudeći revizorima nove alate i tehnike za obavljanje njihovog rada na efikasniji i efektivniji način.

Veštačka inteligencija u procesu revizije

Integracija veštačke inteligencije u proces revizije predstavlja revolucionarni pomak ka unapređenju efikasnosti, preciznosti i sposobnosti detekcije nepravilnosti unutar finansijskih i operativnih sistema organizacija. Veštačka inteligencija omogućava revizorima da prevaziđu tradicionalne ograničene kapacitete u obradi i analizi podataka, nudeći nove dimenzije uvid u kompleksne finansijske strukture.

Integracija veštačke inteligencije u proces revizije može se realizovati u različitim fazama revizije, uključujući planiranje revizije, ocenu revizijskih rizika, testiranje kontrola, izvršenje suštinskih testova i formiranje konačnog mišljenja. U fazi planiranja, veštačka inteligencija može pomoći u analizi istorijskih podataka i identifikaciji ključnih oblasti rizika, omogućavajući revizorima da usmere svoje resurse ka potencijalno rizičnim oblastima (Ganapathy, 2023). Prilikom ocene rizika, algoritmi mašinskog učenja mogu prepoznati složene obrasce i anomalije koje možda nisu očigledne revizorima, doprinoseći preciznijoj oceni rizika.

Tokom faze testiranja kontrola, alati veštačke inteligencijemogu pomoći u razumevanju sistema interne kontrole, prepoznavanju slabosti u sistemu, izradi hodograma procesa i dokumentacije, kao i u dizajniranju kontrolnih testova. U fazi izvršenja, veštačka inteligencija može analizirati velike količine transakcija u realnom vremenu, identifikujući potencijalne nepravilnosti ili prevare koje zahtevaju dublju analizu. U završnim fazama revizije, veštačka inteligencija može podržati formiranje konačnog mišljenja revizora, pružajući sveobuhvatnu analizu prikupljenih dokaza i pomažući u donošenju informisanih zaključaka.

Alati i tehnologije veštačke inteligencije koji se koriste u reviziji obuhvataju mašinsko učenje, obradu prirodnog jezika, ekspertne sisteme i duboko učenje. Mašinsko učenje omogućava algoritmima da uče iz podataka i predviđaju ishode bez eksplicitnog programiranja, dok NLP omogućava mašinama da razumeju i interpretiraju ljudski jezik, olakšavajući analizu neuređenih podataka kao što su e-mailovi, izveštaji i beleške. Ekspertni sistemi koriste znanje i iskustvo stručnjaka da donose zaključke, dok duboko učenje koristi složene neuronske mreže za analizu podataka sa visokim stepenom preciznosti i detalja.

Prednosti primene veštačke inteligencije u reviziji uključuju povećanje efikasnosti, preciznosti i sposobnosti otkrivanja prevara. Veštačka inteligencija može obraditi i analizirati velike količine podataka brže od revizora, smanjujući vreme potrebno za reviziju i omogućavajući revizorima da se fokusiraju na složenije aspekte revizije. Preciznost je poboljšana kroz sposobnost AI da identifikuje i analizira obrasce i anomalije koje možda ne bi bile otkrivene tradicionalnim metodama. Sposobnost veštačke inteligencije da kontinuirano uči i prilagođava se novim informacijama takođe poboljšava njegovu sposobnost detekcije prevara, čineći revizijski proces pouzdanijim i sigurnijim.

Integracija veštačke inteligencije u revizijski proces predstavlja ključni korak ka modernizaciji i poboljšanju revizijske prakse. Iako implementacija veštačke inteligencije donosi izazove, uključujući potrebu za stručnošću i upravljanjem promenama, prednosti koje pruža u pogledu efikasnosti, preciznosti i detekcije prevara upućuju na zaključak da će veštačka inteligencija imati ključnu ulovu u oblikovanju budućnosti profesije revizije.

Studija slučaja

U ovoj studiji slučaja istražićemo mogućnosti korišćenja veštačke inteligencije u reviziji kroz primenu jezičkog modela chatGPT-a. Radi se o najpoznatijem modelu veštačke inteligencije zasnovanog na obradi prirodnog jezika. ChatGPT može pružiti značajnu podršku u procesima revizije na taj način u potpunosti preoblikujući tradicionalne načine na koje se realizuje praksa revizije. Ovde ćemo navesti samo neke mogućnosti.

Planiranje revizije. Kroz komunikaciju sa jezičkim modelom i davanjem informacija o klijentu revizije moguće je unaprediti razumevanje klijenta, identifikovati slabosti u sistemu internih kontrola, prepoznati revizijske rizike, formulisati odgovore na date rizike ili napraviti plan kontrolnih i suštinskih testova.

Uzorkovanje u reviziji. ChatGPT može pomoći u definisanju parametara za uzorkovanje, olakšavajući proces odabira reprezentativnih uzoraka za revizijsko testiranje. Kroz analizu velikih skupova podataka, AI model može identifikovati ključne karakteristike za nepristrasno uzorkovanje, što doprinosi efikasnosti i preciznosti revizijskih postupaka.

Sprovođenje revizijskih testova. ChatGPT može automatizovati i voditi sprovođenje različitih revizijskih testova, kontrolnih ili suštinskih (npr. testovi glavne knjige, provere kursiranja, obračuna amortizacije i sl.). Koristeći ChatGPT, moguće je brzo analizirati podatke i identifikovati oblasti koje zahtevaju dodatnu pažnju, što doprinosi efektivnijem otkrivanju grešaka ili nepravilnosti.

Generisanje kompjuterskih programa za reviziju. ChatGPT može asistirati u kreiranju prilagođenih skripti ili programa koji se koriste u reviziji. Uobičajeno je da se u reviziji koriste python skriptovi ili VBA kodovi. Ovi programi mogu biti usmereni na specifične analitičke zadatke, kao što je obrada transakcija ili analiza finansijskih izveštaja i mogu značajno unaprediti procese obrade i analize podataka.

Primena statističkih metoda i vizuelizacija podataka. ChatGPT može podržati primenu složenih statističkih metoda u reviziji i olakšati vizuelizaciju podataka. Ovo uključuje analizu trendova, prediktivnu analitiku i generisanje intuitivnih vizuelnih prikaza podataka, što omogućava revizorima da efikasnije interpretiraju i prezentuju svoje nalaze. ChatGPT ima mogućnost samostalnog izbora i sprovođenja statističkih testova. Na primer, revizor može koristiti asistenciju ChatGPT-a prilikom sprovođenja z-skor testa radi detekcije anomalija u podacima na nivou računa glavne knjige, analitika ili transakcija.

Primena ChatGPT-a u revizijskom procesu ne samo da unapređuje efikasnost i preciznost, već i otvara nove mogućnosti za inovacije u reviziji. Kroz automatizaciju rutinskih zadataka i pružanje podrške u složenijim analitičkim aktivnostima, ChatGPT predstavlja vredan alat koji može pomoći revizorima da se prilagode brzim promenama u finansijskom okruženju.

Diskusija

Zaključci koji proističu iz studije slučaja primene ChatGPT-a u procesu revizije su saglasni sa rezultatima koji su prezentovani u drugim naučnim radovima. Integracija veštačke inteligencije u revizijske procese predstavlja revolucionarni korak napred u efikasnosti, preciznosti i sposobnosti otkrivanja anomalija u finansijskim izveštajima. Kako Hashem et al. (2023) navode, primena tehnologija za računarski podržanu reviziju ima značajan uticaj na kvalitet aktiva pozajmica u bankarstvu, ističući važnost napredne analitike podataka i mašinskog učenja. Isto tako, Iwuanyanwu et al. (2023) analiziraju kako integracija AI u IT revizije doprinosi evoluciji uloge revizora i naglašavaju potrebu za kontinuiranim učenjem i etičkim razmatranjima.

Rad revizora sa programima veštačke inteligencije, kako to ističu Satyawan & Iswati (2023) ne treba da izaziva strah od zamene profesije, već da podstakne harmonično kombinovanje prednosti veštačke inteligencije i ljudskog prosuđivanja. Međutim, Alhumoudi i Juayr (2023) upozoravaju na izazove koje donosi integracija AI u revizijske prakse, poput otpora promenama, infrastrukturnih ograničenja i regulatornih pitanja, posebno u kontekstu Saudijske Arabije. Adeoye et al. (2023) takođe ukazuju na važnost pažljive integracije AI alata da bi se izbegao pad kvaliteta revizije.

Veštačka inteligencija nudi nove alate i tehnike za revizijski proces, omogućavajući revizorima da prevaziđu tradicionalna ograničenja u obradi i analizi podataka. Kako to potvrđuje studija slučajeva koja je prezentovana u ovom radu, korišćenjem veštačke inteligencije revizori mogu ostvariti dublji uvid u finansijske izveštaje i operativne procese klijenata, što je ključno za identifikaciju rizika i potencijalnih oblasti zabrinutosti. Kako Mpofu (2023) navodi, AI može značajno poboljšati kvalitet revizije, povećavajući tačnost, pouzdanost i pravovremenost finansijskog izveštavanja. Kako se tehnologija AI nastavlja razvijati, njen uticaj na revizijsku profesiju će postajati sve izraženiji, nudeći revizorima nove mogućnosti za poboljšanje efikasnosti i efektivnosti revizijskih zadataka.

Zaključak

Kroz rad smo istražili kako napredne tehnologije poput veštačke inteligencije koja se zasniva na mašinskom učenju i obrade prirodnog jezika mogu unaprediti tradicionalne revizijske procese, omogućavajući revizorima da prevaziđu ograničenja u obradi i analizi podataka. Ove tehnologije pružaju nove dimenzije uvida u finansijske izveštaje i operativne procese klijenata, ključne za identifikaciju rizika i potencijalnih oblasti zabrinutosti.

Prednosti integracije AI u revizijsku praksu su višestruke, uključujući povećanu efikasnost i preciznost, poboljšanu sposobnost detekcije prevara i smanjeno vreme potrebno za reviziju. Ovo omogućava revizorima da se fokusiraju na složenije aspekte revizije, dodajući veću vrednost svojim uslugama. Primena veštačke inteligencije takođe dovodi do poboljšanja u tačnosti, pouzdanosti i pravovremenosti finansijskog izveštavanja, što je od suštinskog značaja za integritet finansijskih tržišta i poverenje investitora.

Međutim, integracija AI nosi sa sobom i određene izazove, uključujući potrebu za specifičnim znanjima i veštinama kod revizora, kao i pitanja vezana za etiku, privatnost i bezbednost podataka. Postoji i potreba za jasnim regulatornim okvirom koji će upravljati korišćenjem AI u reviziji, kako bi se osigurala transparentnost, odgovornost i zaštita interesa svih zainteresovanih strana. Osim toga, otpor promenama unutar revizijske profesije i potreba za razvojem novih metodologija i pristupa reviziji su među izazovima koje je potrebno prevazići.

U svetlu ovih nalaza, buduća istraživanja trebalo bi da se usmere na razvoj detaljnijih smernica i okvira za integraciju veštačke inteligencije u revizijske procese, uzimajući u obzir etičke, regulatorne i tehnološke aspekte. Potrebno je dalje istražiti kako se revizorska profesija može prilagoditi brzim promenama koje donosi veštačka inteligencija, uključujući i potrebu za novim veštinama i obukom revizora.

Integracija veštačke inteligencije u reviziju predstavlja ključni korak ka modernizaciji i unapređenju revizijske prakse. Iako implementacija veštačke inteligencije izaziva određenu nesigurnost i strah, prednosti koje pruža u pogledu efikasnosti, preciznosti i detekcije prevara čine ovu tehnologiju neophodnom u budućnosti. Kako se tehnologija nastavlja razvijati, revizorska profesija mora biti spremna za adaptaciju, usvajajući nove tehnologije i pristupe kako bi maksimizirala koristi i efikasno upravljala izazovima koje veštačka inteligencija donosi.

U budućim istraživanjima potrebno je fokusirati se na razvoj specifičnih AI modela prilagođenih revizijskim zadacima, kao i analizu uticaja AI na procese donošenja odluka kod revizora. Takođe, važno je istražiti kako se AI može integrisati sa postojećim standardima i praksama u reviziji, te razmotriti etičke implikacije i pitanja bezbednosti podataka povezana sa korišćenjem AI u reviziji. Imajući u vidu koegzistenciju veštačke inteligencije i ljudskog rasuđivanja, potrebno je istražiti na koji način se one mogu kombinovati u cilju održanja pouzdanosti i kvaliteta revizije.

Reference

- Adeoye, I., Akintoye, R., Agugum, T., Olagunju, O. (2023). Artificial intelligence and audit quality: Implications for practicing accountants. *Asian Economic and Financial Review*, 13(11), 756-772.
- Alhumoudi, H., Juayr, A. (2023). Exploring the impact of artificial intelligence and digital transformation on auditing practices in Saudi Arabia: a cross-sectional study. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 15(2), 1-30.
- El-Mousawi, H., Jaber, A., Fakih, I. (2023). Impact of using artificial intelligence applications on the accounting and auditing profession—an exploratory study from the LCPAs' perspective. *Journal of Business Theory and Practice*, 11(4), 1-22.
- Ganapathy, V. (2023). AI in auditing: a comprehensive review of applications, benefits and challenges. *Shodh Sari-An International Multidisciplinary Journal*, 2(4), 328-343.
- Hashem, R., Mubarak A., Abu-Musa, A. (2023). The impact of blockchain technology on audit process quality: an empirical study on the banking sector. *International Journal of Auditing and Accounting Studies*, 5(1), 87-118.
- Hu, K.-H., Chen, F.-H., Hsu, M.-F., Tzeng, G. (2023). Governance of artificial intelligence applications in a business audit via a fusion fuzzy multiple rule-based decision-making model. *Financial Innovation*, 9(1), 1-31.
- Iwuanyanwu, U., Apeh, J., Adaramodu, O., Okeleke, E., Fakeyede, O. (2023). Analyzing the role of artificial intelligence in IT audit: current practices and future prospects. *Computer Science and Information Technology Research Journal*, 4(2), 52-68.
- Jing, W., Anhang, L. (2023). Design of enterprise financial performance prediction model based on artificial intelligence algorithm. *Soft Computing*. preprint
- Kiran, K., Kumar, B., Mishra, B., Yadav, A., Nagendar, Y., Tiwari, M. (2023). Artificial intelligence integrated with machine learning for enhancing business in e-world. In: *2023 International Conference on Intelligent and Smart Computing in Data Analytics*, 1060-1064.
- Kumar, S., Lim, W., Sivarajah, U., Kaur, J. (2022). Artificial intelligence and blockchain integration in business: trends from a bibliometric-content analysis. *Information Systems Frontiers*, 25, 871-896.
- Mondal, S., Das, S., Vrana, V. (2023). How to bell the cat? A theoretical review of generative artificial intelligence towards digital disruption in all walks of life. *Technologies*, 11(2), 1-17.
- Mpofu, F. (2023). The application of artificial intelligence in external auditing and its implications on audit quality? A review of the ongoing debates. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 12(9), 496-512.
- Satyawan, M., Iswati, S. (2023). Artificial intelligence and philosophy of humanism in auditor perceptions. *Journal of Economics, Business, and Accountancy Ventura*, 26(2), 249-259.

Sestino, A., De Mauro, A. (2021). Leveraging artificial intelligence in business: implications, applications and methods. *Technology Analysis & Strategic Management*, 34(2), 1-14.

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE AUDIT PROCESS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Abstract: *This paper explores the integration of artificial intelligence (AI) in auditing processes, focusing on the challenges and opportunities arising from this technological innovation. By analyzing how AI technology promises revolutionary improvements in efficiency and effectiveness of auditing processes, the paper thoroughly considers how automation and analytical capabilities of AI can enhance the quality and speed of data processing and analysis. Special attention is given to the improvement in detecting financial irregularities and aiding in the proactive identification of potential risks. Moreover, the paper highlights ethical and professional challenges stemming from the use of AI, including issues of transparency, trust, and accountability, as well as the need for adjusting educational programs and developing new skills among auditors. A special emphasis is placed on the necessity of adapting professional standards and practices in line with rapid technological development and the importance of understanding and critically considering the implications of AI in the context of auditing. The paper concludes that the integration of AI into auditing is a critical step forward that requires careful consideration and adaptability by the auditing industry to maximize benefits and address challenges.*

Keywords: *artificial intelligence, audit practice, process automation, ethical challenges, data analysis*

ULOGA INTERNOG NADZORA U REGULARNOSTI POSLOVANJA BANAKA

Biljana Jovković

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, bjovkovic@kg.ac.rs

Aleksandra Radojević

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet,
aleksandra.radojevic@ekonomski.org

***Apstrakt:** Banke kao značajni učesnici na finansijskom tržištu, posebno u uslovima velikih promena, dinamičnog okruženja i izazovne sadašnjice, imaju bitnu ulogu u obezbeđenju nesmetanog funkcionisanja jedne nacionalne ekonomije. Dobra organizacija u bankama i usklađenost njihovog delovanja sa internim i eksternim propisima osnov su zdravog poslovanja i poverenja koje imaju različiti stakeholderi. U skladu sa ulogom banaka i osetljivosti poslova koje one obavljaju uočava se bitnost procedura i postupaka interne kontrole i neophodnost njihovog uspostavljanja. Interni revizori ispituju i ocenjuju sistem interne kontrole i u skladu sa dobijenim rezultatima izdaju preporuke koje treba da doprinesu poboljšanju funkcionisanja i ostvarivanju postavljenih ciljeva poslovanja banke. Upravo su interna kontrola i interna revizija kao oblici nadzora u poslovanju banaka tema ovog rada, u cilju utvrđivanja značaja navedenih oblika internog nadzora u poslovanju banaka. Dodatno, cilj rada je identifikovanje povezanosti interne kontrole i interne revizije, odnosno razmatranje efekata dobro organizovanih internih kontrola na pojednostavljivanje rada internih revizora u bankama.*

***Ključne reči:** interni nadzor, interna kontrola, interna revizija, banke*

Uvod

Budući da banke imaju široki spektar usluga, da utiču na svakodnevno funkcionisanje velikog broja fizičkih i pravnih lica i predstavljaju predmet interesovanja različitih korisnika, javlja se potreba za njihovim detaljnim praćenjem i kontrolom. Neadekvatne odluke, nastanak prevara i loše funkcionisanje jedne banke može imati velike posledice na nju, bankarski sektor, ali i celokupnu nacionalnu ekonomiju i sve učesnike u njoj. Kako bi se ovo sprečilo i kako bi se umanjile negativne posledice postoji više nivoa kontrole i detaljnog praćenja poslovanja banaka. Nadzor nad radom banaka sastoji se iz više segmenata. Pre svega to su interne kontrole na koje se nadovezuje interna revizija, zatim postoji neophodnost nezavisnog ispitivanja eksternih revizora, odnosno eksterna revizija i nadzor koji obavlja Narodna banka Srbije. Prema Zakonu o bankama Statut banke mora sadržati način vršenja interne kontrole i interne revizije, banka mora godišnje angažovati eksterne revizore radi vršenja redovne

godišnje revizije finansijskih izveštaja, dok Narodna banka Srbije sprovodi kontrolu boniteta i zakonitosti poslovanja pojedinačnih banaka.

Interna kontrola predstavlja skup mera, politika i procedura uspostavljenih u preduzeću od strane menadžmenta, a usmerenih ka obezbeđenju razumnog uverenja da će definisani ciljevi biti ostvareni kroz obavljanje i ispunjenje svakodnevnih aktivnosti (Ljubisavljević & Jovković, 2016, 116). Internu kontrolu sprovode zaposleni na svim nivoima i pozicijama, a njen kvalitet i uspešnost primene zavisi pre svega od svesti menadžmenta i zaposlenih o bitnosti ovog vida nadzora. U slučaju banaka i kod najjednostavnijih transakcija uočavaju se procedure koje se moraju ispoštovati. Kontrolne aktivnosti, kao što su podela dužnosti, odobravanje transakcija, fizička zaštita i slično, mogu se identifikovati u svakodnevnom poslovanju banaka. Interne kontrole je potrebno uspostaviti tako da prožimaju sve organizacione delove banke, ali i upoznati sve strukture zaposlenih sa načinom njihovog delovanja.

Interna revizija predstavlja nezavisnu organizacionu jedinicu i obuhvata nadgledanje i kontrolu svih ostalih funkcija u banci (Jovković et al., 2013, 381). Za razliku od interne kontrole, interna revizija se organizuje kao posebno odeljenje, funkcija, segment u bankama i za izvršenje ove funkcije dužnosti imaju konkretni zaposleni. U pojedinim situacijama internu reviziju mogu vršiti eksterni stručnjaci, a po inicijativi same banke. Upravo kroz zajedničko dejstvo interne kontrole i interne revizije može se uticati na ostvarivanje postavljenih poslovnih ciljeva banaka, odnosno kroz postavljanje adekvatnih procedura i kroz njihovo praćenje i ocenu uspešnosti sprovođenja stvara se dobra osnova za uspešno poslovanje.

U radu će se pokušati izvršiti celokupna analiza značaja interne kontrole i interne revizije u funkcionisanju i organizaciji poslovanja banaka. Pre svega analiziraće se navedena dva segmenta nadzora i njihovo funkcionisanje u bankama, ispitaće se uloga dobro organizovanih internih kontrola u smanjenju obima rada i ispitivanja koje obavljaju interni revizori. Bankarski sektor u Republici Srbiji je pod uticajem brojnih promena koje su se dešavale, što zahteva od pojedinačnih banaka prilagođavanje, praćenje trendova i kontinuirano usavršavanje. Takođe, bankarski sektor naše zemlje prati regulativu i kretanja na svetskom tržištu, što omogućava napredovanje, ali sa sobom nosi i rizike.

Interna kontrola i interna revizija i njihov značaj u bankarskom sektoru

Sistem interne kontrole je neophodan ukoliko se ciljevima poslovanja preduzeća pristupa pažljivo i ako se prate svi faktori koji na njihovo ostvarenje mogu uticati. Interne kontrole se u velikim sistemima, a među kojima su i banke, formulišu pisano kroz različita uputstva, pravilnike, izveštaje. Pojedine procedure i aktivnosti koje propisuje sistem interne kontrole mogu se definisati i usmeno, kao data objašnjenja, komentari i slično. Interne kontrole koje su dobro usklađene sa poslovanjem banaka mogu ublažiti rizike i poboljšati rezultate rada, pomažu zaštiti imovine i obezbeđuju pouzdanije finansijsko izveštavanje (Sharma & Senan, 2019, 45).

Za uspešno funkcionisanje internih kontrola u bankama neophodno je da menadžment podržava postavljene procedure i motiviše zaposlene na svim nivoima da se definisane politike i sprovede. Dakle, interne kontrole koje su dobro postavljene neće imati rezultate i neće biti efikasne u situaciji da ih izvršioc ne razumeju i ne sprovedu adekvatno. Suprotno, neadekvatne procedure i politike u bankama neće imati efekata i uz sve napore zaposlenih na različitim nivoima da ih sprovedu. Banke, odnosno njihov menadžment mora definisati mere koje odgovaraju organizaciji poslovanja i položaju banke. Procedure koje ovde postoje su brojne, od podele dužnosti između zaposlenih, postojanja odobrenja za pojedine transakcije, posebno one velikih vrednosti, fizičke zaštite imovine i evidencija banke i slično. U bankama sa menadžmentom koji podržava interne kontrole, koje imaju precizno i dobro definisane postupke potrebno je iskomunicirati i omogućiti protok informacija. Na taj način zaposleni će dobiti sve potrebne instrukcije o uspostavljenim politikama, ali i mogućnostima da obaveste svoje nadređene o rezultatima njihovog sprovođenja. Sama komunikacija mora da se odvija nesmetano, odnosno potrebno je da postoje kanali i razvijene mreže za prenos informacija u bankama. Rizici poslovanja koji se mogu javiti su brojni, a sama banka na njih ne može uticati, ali može se adekvatnim identifikovanjem i procenom rizika pripremiti za njihovo delovanje i tako delovati na smanjenje negativnih efekata koje ovi rizici mogu proizvesti. Efikasne interne kontrole omogućiće adekvatnu procenu i analizu rizika poslovanja banaka. Na kraju, kako bi se pratila uspešnost implementiranih internih kontrola, tj. da li su one dobro postavljene i dizajnirane za način poslovanja koje imaju banke potrebno je da postoji nadzor i njihovo praćenje. Na ovaj način omogućava se kontinuirano poboljšanje i prilagođavanje sistema interne kontrole jedne banke novonastalim okolnostima. Na bazi svega navedenog, može se reći da se sistem interne kontrole sastoji od pet povezanih komponenti, gde svaka od njih ima podjednak značaj i utiče na mogućnost primene i poboljšanje bilo koje druge komponente, ali i na celokupan sistem. Kontrolno okruženje, kontrolne aktivnosti, procena rizika, informisanje i komuniciranje i monitoring čine sistem interne kontrole i potpomažu ostvarivanje postavljenih ciljeva poslovanja banaka. Efikasnost internih kontrola pripisuje se visoko regulisanom okruženju u bankarskom sektoru, a takođe utiču na jačanje finansijskih performansi banaka i bankarskog sektora (Asiligwa & Rennox, 2017, 92). Interne kontrole imaju ulogu i u okviru redovne godišnje revizije finansijskih izveštaja, odnosno one služe eksternim revizora prilikom planiranja revizije banaka, kao i tokom samog rada kod banke klijenta revizije (Sharma & Senan, 2019, 46).

Banka je u obavezi da kreira i obezbedi primenu sistema internih kontrola koji će se sastojati od funkcije upravljanja rizicima, funkcije usklađenosti poslovanja i funkcije interne revizije, a koji će omogućiti kontinuirano praćenje rizika sa kojima se banka susreće ili se može susresti (Zakon o bankama, član 82). Može se reći da sistem interne kontrole kod konkretne banke predstavlja osnov za dobre rezultate poslovanje, adekvatnu organizaciju i uspešno praćenje postavljenih ciljeva. S druge strane, interne kontrole predstavljaju polaznu osnovu za rad

internih i eksternih revizora, jer daju značajne inpute i informacije za njihov rad i dalja ispitivanja koja će sprovesti. Efikasne interne kontrole u velikoj meri olakšavaju i mogu smanjiti obim ispitivanja koje sprovode interni i eksterni revizori. Uspešnost interne revizije dosta zavisi od kvaliteta sistema interne kontrole u banci, ali treba uzeti u obzir da ovo nije jedini faktor koji garantuje kvalitet ovog segmenta. Zapravo uspešnost interne revizije banke zavisi i od same organizacije ove funkcije, stepena nezavisnosti, podrške koju ima od strane ostalih funkcija u banci, svih zaposlenih i rukovodioca. Potrebno je da postoji kontinuirano unapređenje i usavršavanje procedura/mera definisanih u okviru sistema interne kontrole, ali i stalna edukacija internih revizora i ulaganje u ovu funkciju banke, u cilju prilagođavanja nastalim promenama, posebno u uslovima brzog razvoja informacionih tehnologija i novih vidova usluga koje se javljaju u okviru bankarskog poslovanja. Jeftić Arsenović & Krunic (2017, 201-204) uočavaju da je interna kontrola podređena upravi same banke, dok interna revizija kontroliše rad uprave banke kroz analizu poslovanja njenih organizacionih delova. Takođe, navode da upravo interna revizija omogućava rukovodstvu banke da blagovremeno otkrije slabosti interne kontrole i daje predloge za njeno poboljšanje.

Aktivnosti interne revizije se mogu svrstati u tri grupe, najpre se vrši priprema interne revizije, zatim se sprovode poslovi praktičnog delovanja interne revizije i na kraju se vrši prezentovanje dobijenih rezultata rada interne revizije u formi izveštaja (Veselinović, 2022, 52). Kako bi se adekvatno sprovele sve ove faze potreban je odgovarajući stepen stručnosti internih revizora, kontinuirana edukacija i praćenje novina u poslovanju banaka. Samo potpuno razumevanje i poznavanje poslovnih aktivnosti banke omogućiće pravilno planiranje i kasnije sprovođenje zadataka interne revizije. Zaposleni u okviru funkcije interne revizije imaju pravo uvida u sva dokumenta banke i njenih podređenih društava, kao i članova iste bankarske grupe, i bez ikakvih ograničenja vrše nadzor nad poslovanjem konkretne banke (Zakon o bankama, član 86). Interni revizori su samostalni u obavljanju svog posla, ali u velikoj meri zavise i od same banke u kojoj je organizovana ova funkcija. Zapravo, veoma je bitno održati nezavisnost internih revizora i obezbediti obavljanje aktivnosti bez ikakvog uticaja i pritiska od strane rukovodstva banke ili drugih zaposlenih. Kako bi se obezbedila nezavisnost internih revizora u bankama potrebno je da oni imaju nezavisnost u vršenju svojih zadataka, da imaju potpun pristup potrebnim dokumentima, informacijama i podacima o banci, i da imaju pravo da odlučuju o obimu i vrstama postupaka koje će primenjivati i vremenu potrebnom za njihovo sprovođenje (Huy & Hung, 2022, 126). Nezavisna interna revizija proizvodiće rezultate i izveštaje koje su validni i omogućiće na taj način adekvatne smernice i predloge za unapređenje poslovanja banke. Interna revizija ispituje i ocenjuje funkcionisanje poslovnog sistema banke i daje smernice za njegovo poboljšanje, odnosno funkcija interne revizije ima značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju grešaka i prevara, kao i u procenjivanju rizika kojima je banka izložena (Ljubisavljević, 2013, 46). Jedan od zadataka interne revizije jeste otkrivanje prevara i kriminalnih radnji. Zapravo, kroz svoje postupke i testiranja koja vrše, interni revizori mogu doći do podataka o slučajnim

greškama koje uglavnom nisu značajne, ali što je posebno bitno, i do namernih prevarnih radnji koje mogu uticati na reputaciju banke i bankarskog sektora uopšte, ali i na sam opstanak, odnosno mogućnost nastavka poslovanja banke. Interna revizija svojim delovanjem treba da utiče na sprečavanje ovih kriminalnih radnji, a u krajnjoj liniji na njihovo pravovremeno otkrivanje. Informacije o mogućim prevarama i neregularnostima u poslovanju banaka, do kojih interni revizori dođu, treba jasno prezentovati u izveštaju internih revizora. Neophodno je da menadžment implementira snažan sistem interne kontrole i da se uspostavi odeljenje interne revizije sa kvalifikovanim osobljem kako bi se efikasno upravljalo prevarama u poslovanju banaka (Knežević et al., 2021, 74).

Dokazano je da veličina banke nema uticaj na organizaciju i zadatke interne revizije (Ljubisavljević, 2013, 56). Može se reći da veličina banke, broj zaposlenih, usluge koje pružaju ne utiču na navedenu funkciju, u smislu da ona nema drugačije zadatke ili ciljeve. Interna revizija će, bez obzira na ove karakteristike banke, sprovesti aktivnosti u cilju sprečavanja i otkrivanja prevara i neregularnosti, vršiti ocenu sistema interne kontrole, pratiti rizike sa kojima se banka suočava, ali i prezentovati saznanja do kojih je došla u vidu izveštaja namenjenih upravi same banke. Potrebno je da postoje planovi za obavljanje interne revizije koje je odobrilo rukovodstvo banke, bilo da su to godišnji ili višegodišnji planovi. Svakako, oni nisu fiksni i usklađuju se i menjaju u skladu sa promenama u banci ili njenom okruženju. Neophodno je da se odeljenja interne revizije u bankama prilagođavaju novim uslovima poslovanja, digitalizaciji i primenjuju savremene tehnologije u svojim ispitivanjima. Betti & Sarens (2020, 209) navode da savremene tehnologije nude internim revizorima nove pristupe, angažmane zasnovane na automatskim testiranjima i omogućavaju im viši stepen tačnosti i efikasnosti rada. Da bi interni revizori imali koristi od ovih tehnologija u svom svakodnevnom radu, moraju imati odgovarajuće digitalne veštine i znanja.

Eksterna revizija ispituje finansijske izveštaje banke, odnosno ocenjuje da li oni istinito i objektivno odražavaju stanje i rezultate poslovanja banke. Na bazi svog zaključka revizor prezentuje mišljenje u revizorskom izveštaju. Eksterni revizor iznosi ocenu efikasnosti funkcionisanja interne revizije, sistema upravljanja rizicima i sistema internih kontrola upravnom i izvršnom odboru konkretne banke, kao i Narodnoj banci Srbije (Zakon o bankama, član 56). Neophodno je uspostaviti dobru saradnju između interne i eksterne revizije, preporuka je da interna i eksterna revizija omoguće međusobni pristup radnim papirima, razmenjuju izveštaje, održavaju sastanke kako bi se izgradila dobra komunikacija i izbeglo nepotrebno duplo obavljanje istog posla (Jeftić Arsenović & Krunic, 2017, 202).

Kontrola nad poslovanjem banaka vrši se i od strane Narodne banke Srbije, u cilju povećanja sigurnosti bankarskog sektora. Štiti se i povećava ugled celokupnog bankarskog sistema i smanjuje mogućnost nastanka velikih problema i poremećaja na finansijskom tržištu. Narodna banka Srbije prilikom vršenja kontrole boniteta i zakonitosti poslovanja konkretne banke ima pravo uvida u podatke o ukupnom iznosu, vrsti i ažurnosti ispunjavanja obaveza fizičkih i pravnih lica klijenata banke koje prikuplja posebno lice (kreditni biro), kao i pravo uvida u poslovne knjige i

drugu dokumentaciju pravnih lica koja su s bankom kod koje se vrši kontrola povezana imovinskim, upravljačkim i poslovnim odnosima, a može od tih lica zahtevati da joj dostave i druge podatke (Zakon o bankama, član 102).

Interne kontrole u bankarskom sektoru Republike Srbije

Bankarski sektor Republike Srbije odlikuju česte promene broja banaka, odnosno neretko dolazi do njihovog spajanja. Prateći veličinu tržišta može se reći da je smanjenje broja banaka tokom godina očekivano. S tim u vezi u Tabeli 1 prikazana je promena broja banaka i broja zaposlenih u poslednjih pet godina.

Tabela 1. Broj banaka i broj zaposlenih u bankarskom sektoru RS od 2018. do 2022. godine

Godina	2022.	2021.	2020.	2019.	2018.
Ukupan broj banaka na 31.12.	21	24	26	26	27
Ukupan broj zaposlenih u bankarskom sektoru na 31.12.	21.712	22.368	22.631	23.084	22.846

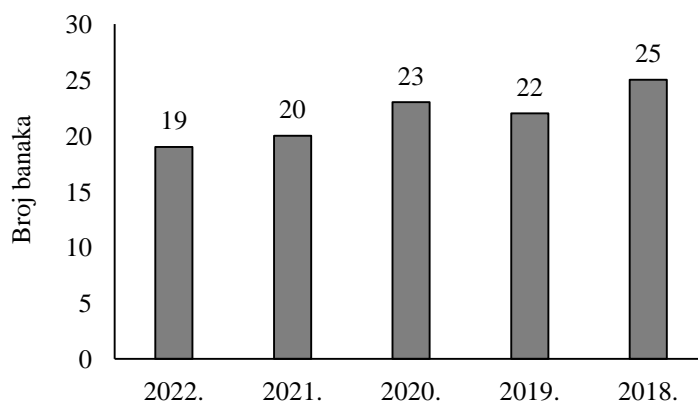
Izvor: Pregled autora na osnovu podataka NBS.

Od 31 banke koliko ih je bilo u 2013. godini taj broj se smanjio na 21 na kraju 2022. godine, dok je u trenutku pisanja rada ovaj broj 20. Smanjenje broja banaka rezultiralo je i smanjenjem broja zaposlenih u ovom sektoru. Pad broja zaposlenih manji je u odnosu na pad broja banaka, što je u skladu sa iskazom da najčešće do smanjenja broja banaka dolazi njihovim spajanjem.

Prema podacima koje daje Narodna banka Srbije (Narodna banka Srbije, 2024), sve banke koje su poslovale u Republici Srbiji za svaku od posmatranih godina unutrašnjim aktima su uspostavljale i regulisale sisteme internih kontrola. Interne kontrole u najvećem broju banaka nadležnost su organizacionog dela koji se bavi internom revizijom, ali istovremeno i u nadležnosti drugih organizacionih delova banaka. Ovde se misli na odeljenje koje se bavi kontrolom usklađenosti poslovanja, kontrolom sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma i kontrolom poslovanja mreže.

Ovlašćena lica u bankama deo su internih kontrola, odnosno učestvuju u njihovom sprovođenju i o rezultatima obavestavaju rukovodstvo banke u formi izveštaja. Ovi izveštaji se mogu kreirati na mesečnom, tromesečnom, polugodišnjem ili godišnjem nivou. Za poslednje dve godine posmatranog perioda sve banke su imale navedenu aktivnost, dok je za 2020. i 2019. godinu to bio slučaj kod 24 banke, odnosno kod 25 banaka u 2018. godini (Narodna banka Srbije, 2024). Objašnjenje zašto pojedine banke ne vrše izveštavanje o internim kontrolama može se naći u samom načinu njihovog uspostavljanja. Nedovoljno razumevanje značaja internih kontrola, nedovoljna zainteresovanost vrhovnih struktura u bankama za ove kontrole ili neorganizovanost procedura koje se odnose na praćenje i prezentovanje rezultata njihovog rada mogu biti razlozi nepostojanja izveštaja o internim kontrolama.

Sve banke koje su poslovale u svakoj od posmatranih godina sprovodile su interne kontrole povezane sa aktivnostima sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma. Na Grafiku 1 prikazan je broj banaka kod kojih su ovim aktivnostima uočene nepravilnosti.

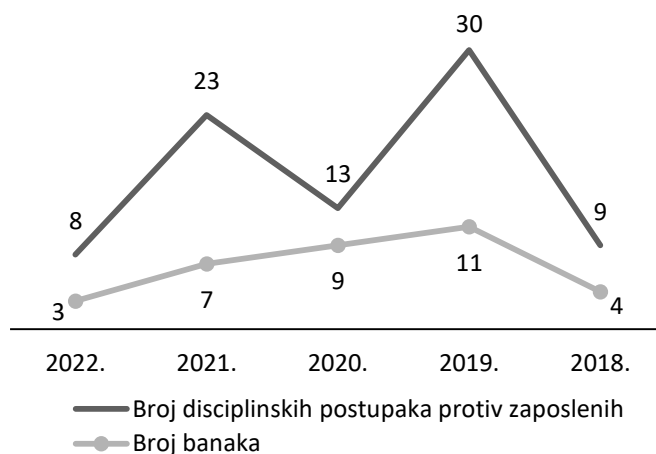

Grafik 1. Broj banaka kod kojih su internom kontrolom uočene nepravilnosti

Izvor: Pregled autora na osnovu podataka NBS.

Interne kontrole su u najvećem broju banaka uočile postojanje nepravilnosti povezane sa aktivnostima sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma. Može se reći da su sami sistemi internih kontrola efikasni i adekvatno uspostavljeni u pojedinačnim bankama. Ovo ukazuje da banke shvataju značaj navedenih procedura, pravilno ih postavljaju i podržavaju njihovo sprovođenje. Za rezultat javlja se pravovremeno otkrivanje nepravilnosti i propusta i sprečava se dalji razvoj i veći problemi koji bi kasnije mogli da se razviju.

Propusti koji se najčešće uočavaju adekvatnim sprovođenjem internih kontrola jesu nepravilan unos ocene rizika klijenta u informacioni sistem banke, nepotpuna dokumentacija u dosijeima klijenta i njeno neadekvatno ažuriranje, odnosno nepostojanje praćenja klijenta u toku trajanja poslovnog odnosa, neodgovarajuća klasifikacija i redovna reklasifikacija klijenta, neadekvatno sačinjavanje službenih beležaka, interni obrasci sa podacima o klijentima nisu popunjeni na adekvatan način, fotokopije identifikacionih dokumenata klijenta ne sadrže neki od elemenata (datum, vreme identifikacije i slično), službenik banke nije postupao u skladu sa procedurama za prikupljanje potrebne dokumentacije/podataka i slično (Narodna banka Srbije, 2024). U skladu sa uočenim neregularnostima, banke su u određenim slučajevima pokrenule disciplinske postupke protiv svojih zaposlenih koji su bili učesnici. Na Grafiku 2 prikazan je broj disciplinskih postupaka i broj banaka kod kojih su oni pokrenuti za posmatrani period.

Grafik 2. Broj disciplinskih postupaka i broj banaka u kojima se oni vode
Izvor: Pregled autora na osnovu podataka NBS.

U analiziranom periodu najveći broj banaka koje su pokrenule disciplinske postupke protiv svojih zaposlenih uočava se u 2019. godini, što je praćeno i brojem disciplinskih postupaka koji su tada pokrenuti (čak 30). Disciplinski postupci su najčešće pokrenuti zbog problema sa integritetom samih zaposlenih, pre svega zbog njihovog učešća u krađama, korupciji, prevarama i slično. Dodatno, prisutne su i situacije pokretanja disciplinskih postupaka protiv same banke ili zaposlenog banke u vezi sa finansiranjem terorizma i pranja novca. Kod 6 banaka ovo je identifikovano u 2019. godini, sa čak 26 slučajeva (što je najviše za posmatrani vremenski period). Najmanji broj ovih postupaka prisutan je u 2022. godini.

Interna revizija u bankarskom sektoru Republike Srbije

Kao što je već ranije predočeno, banke imaju obavezu uspostavljanja funkcije interne revizije. Sve banke imaju obavezu dostavljanja, jednom godišnje Narodnoj banci Srbije, upitnika o aktivnostima iz oblasti upravljanja rizikom od pranja novca i finansiranja terorizma. U Tabeli 2 prikazan je broj banaka koje su završile internu reviziju za konkretnu godinu, kao i broj banaka kod kojih je ta revizija bila u toku u trenutku predavanja izveštaja Narodnoj banci Srbije.

Na bazi podataka predstavljenih u Tabeli 2, zaključuje se da ne sprovedu sve banke internu reviziju bar jednom godišnje, odnosno broj banaka je veći od broja izvršenih revizija. Ova činjenica ukazuje na veću mogućnost nastanka grešaka i neregularnosti, a koje neće blagovremeno biti otkrivene i otklonjene. Mogu postojati brojni razlozi zbog kojih banke ne vrše internu reviziju redovno godišnje, kao što su nedostatak osoblja, nerazumevanje svih koristi koje nosi interna revizija, odnos troškova i koristi njenog sprovođenja i slično. Takođe, razlog može biti rizik koji je procenjen na nešto nižem nivou, ali i interno donete odluke.

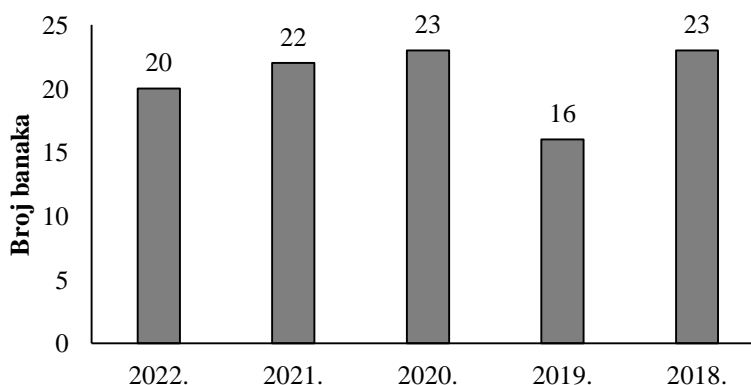
Tabela 2. Broj banaka kod kojih je izvršena revizija i kod kojih je interna revizija u toku od 2018. do 2022. godine

Godina	2022.	2021.	2020.	2019.	2018.
Završena interna revizija	15	19	22	19	24
Interna revizija u toku	1	2	1	0	0

Izvor: Pregled autora na osnovu podataka NBS.

Prema podacima za 2022. godinu za 4 banke je poslednja interna revizija izvršena 2021. godine, dok kod 2 u 2020. godini. Informacije dostupne za 2021. godinu ukazuju da je kod 3 banke poslednja interna revizija izvršena u 2020. godini. Izveštaj koji se odnosi na 2020. godinu ukazuje da je kod 3 banke poslednja interna revizija izvršena 2019. godine. Broj banaka koje nisu izvršile internu reviziju u 2019. godini već su poslednji put to uradile u 2018. godini je sedam. Objavljeni podaci za 2018. godinu ukazuju da tri banke nisu sprovele internu reviziju u navedenoj godini, odnosno poslednja izvršena je za po jednu banku u 2015., 2016. i 2017. godini. (Narodna banka Srbije, 2024.)

Kada se aktivnostima internih revizora uoče određene nepravilnosti ili propusti daju se smernice za otklanjanje tih neregularnosti i definiše se rok u kome se to treba rešiti. Na Grafiku 3 prikazan je broj banaka u periodu od 2018. do 2022. godine kod kojih su internom revizijom uočeni propusti.

Grafik 3. Broj banaka kod kojih su uočeni propusti

Izvor: Pregled autora na osnovu podataka NBS.

Broj banaka kod kojih su internom revizijom uočene nepravilnosti najveći je u 2018. i 2020. godini, dok je on najmanji u 2019. godini. Kod pojedinih banaka neregularnosti se otklanjaju blagovremeno, delimično ili u potpunosti, dok postoje situacije i produženja rokova za otklanjanje propusta. Problemi koji nastanu slučajno uglavnom se mogu brzo rešiti i ne izazivaju značajne promene u bankama. One su najčešće rezultat nerazumevanja postavljenih procedura ili nepažnje, odnosno nemara prilikom obavljanja zadataka.

Zaključak

Sprovedeno istraživanje pratilo je segmente nadzora banaka, posebno internu kontrolu i internu reviziju. Zakonom o bankama regulisano je poslovanje ovih finansijskih institucija u Republici Srbiji, što obuhvata i načine vršenja kontrola njihovog poslovanja. Zbog prirode posla koji banke obavljaju obim kontrola koje se sprovode je veći i zahteva dodatnu opreznost. Navedeni oblici internog nadzora predmet su kontinuiranog usavršavanja i modifikovanja uslovljenih promenama u okruženju.

Efikasne interne kontrole utiču na smanjenje obima posla i ispitivanja koje treba da sprovedu interni revizori, a njihova uspešnost u bankama treba da se prati kontinuirano, kroz svakodnevne aktivnosti, ali i periodično sa različitih strana. Interne kontrole su, između ostalog, predmet ispitivanja internih revizora koji na bazi dobijenih saznanja mogu vršiti planiranje ostalih ispitivanja, dati preporuke za unapređenje i stvoriti osnov za donošenje odluka. Kontrolne procedure uspostavljene u bankama preduslov su za poslovanje bez neregularnosti, kao i uspešan način za otkrivanje mogućih grešaka i prevara. Dakle, dobro uspostavljene interne kontrole ne mogu sprečiti nepravilnosti, ali mogu smanjiti njihov broj i omogućiti lakše identifikovanje istih u situaciji kada nastanu. Interna revizija, kao jedna od funkcija, zavisi od poslovne klime koja vlada u banci. Neophodno je obezbediti nezavisnost koja je osnov poverenja u ispravnost nalaza internih revizora. Interne kontrole u bankama treba da omoguće adekvatno identifikovanje i upravljanje rizicima, interna revizija prati i daje predloge za usavršavanje sistema internih kontrola, dok zajedno utiču na ostvarivanje ciljeva banaka.

Interna kontrola i interna revizija, kao segmenti nadzora banaka, predmet su interesovanja i eksternih revizora. Uspešan sistem interne kontrole i interna revizija koja pruža značajne informacije deluju na planiranje obima posla, sprovedenih testova i ispitivanja koje će imati eksterni revizori, a što zajedno utiče na revizorsko mišljenje i poverenje različitih korisnika revizorskog izveštaja.

Zaključci do kojih se došlo ovim istraživanjem mogu predstavljati polaznu osnovu za buduća istraživanja o regulisanosti poslovanja banaka i načinima njihove kontrole. Zainteresovanost velikog broja korisnika za finansijske izveštaje, ali i unutrašnju organizaciju poslovanja banaka polazna su tačka za dalja istraživanja. Osnovno ograničenje rada jeste korišćenje samo sekundarnih podataka. Detaljnijim ispitivanjem i razgovorom sa zaposlenima i rukovodećim strukturama u bankama mogu se steći bliža saznanja o načinima uspostavljanja i sprovođenja internih kontrola i interne revizije. Na ovaj način napravio bi se uvid u stepen razumevanja i podrške koju menadžment banke daje internom nadzoru, odnosno koliko smatraju značajnim za dalje poslovanje ove oblike kontrole.

Reference

- Arsenović Jeftić V., Krunić, S. (2017). Proces odlučivanja banaka. *Svarog*, 15, 198-209.
- Asiligwa, M., Rennox, G. (2017). The effect of internal controls on the financial performance of commercial banks in Kenya. *Journal of Economics and Finance*, 8(3), 92-105.
- Betti, N., Sarens, G. (2020). Understanding the internal audit function in a digitalised business environment. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 17(2), 197-216.
- Huy, N. D., Hung, P. H. (2022). Factors affecting the validity of internal audit research at commercial banks in Vietnam. *Journal of Positive School Psychology*, 6(6), 115-129.
- Jovković, B., Jovetić, S., Ljubisavljević, S. (2013). Achieved development level of the internal audit in Serbian banks – Empirical research. *Actual Problems of Economics*, 11(149), 369-381.
- Knežević, S., Živković, A., Milojević, S. (2021). Uloga i značaj interne kontrole i interne revizije u sprečavanju i identifikovanju prevarnih radnji u bankama. *Bankarstvo*, 50(1), 66-89.
- Ljubisavljević, S. (2013). Organizovanje i zadaci interne revizije u domaćim i stranim bankama u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 15(1), 45-59.
- Ljubisavljević, S., Jovković, B. (2016). *Revizija finansijskih izveštaja*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
- Narodna banka Srbije. (2024). Izveštaji i analize. <https://www.nbs.rs> [10. 3. 2024.]
- Sharma, R. B., Senan, N. A. M. (2019). A study on effectiveness of internal control system in selected banks in Saudi Arabia. *Asian Journal of Managerial Science*, 8(1), 41-47.
- Veselinović, A. (2022). Strategijsko posmatranje rada interne revizije kao deo upravljačke podrške u savremenim načinima poslovanja u Republici Srbiji. *Megatrend revija*, 19(3), 47-60.
- Zakon o bankama. Službeni glasnik RS, br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015.

THE ROLE OF INTERNAL SUPERVISION IN THE REGULARITY OF BANKS OPERATIONS

Abstract: *Banks, as significant participants in the financial market, especially in times of great change, dynamic environment, and challenging present circumstances, have a crucial role in ensuring the smooth functioning of a national economy. Good organization within banks and alignment of their operations with internal and external regulations are the foundation of sound business practices and the trust held by various stakeholders. In accordance with the role of banks and the sensitivity of the work they perform, the importance of internal control procedures and processes and the necessity of their establishment are evident. Internal auditors examine and assess the internal control system, and in accordance with the obtained results, issue recommendations aimed at improving the functioning and achieving the set business objectives of the bank. The topic of this paper are internal control and internal audit as forms of supervision in banking operations, aiming to determine the significance of these forms of internal supervision in bank operations. Additionally, the aim of the paper is to identify the relationship between internal control and internal audit, and to discuss the effects of well-organized internal controls on simplifying the work of internal auditors in banks.*

Keywords: *internal supervision, internal control, internal audit, banks*

SAVREMENI TRENDVI FINANSIJSKOG MENADŽMENTA

NEKRETNINE 4.0.

Milica Latinović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka,
milica.latinovic@fon.bg.ac.rs

Sladana Benković

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka,
sladjana.benkovic@fon.bg.ac.rs

Sladjana Barjaktarović Rakočević

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka,
sladjana.barjaktarovic.rakocevic@fon.bg.ac.rs

Apstrakt: *Investitori često radije ulažu u nekretnine, nego u rizične finansijske instrumente, kao što su akcije. U nekoliko poslednjih godina, investiranje u nekretnine ne vezuje se samo za velike investitore, odnosno, one koji imaju značajna finansijska sredstva za kupovinu i/ili renoviranje objekata. Manji investitori dobijaju pristup ulaganju u ovu vrstu imovine i to na različite inovativne načine, ne samo putem ulaganja u investicione fondove koji su fokusirani na nekretnine (REIT). Kako se tehnologija sve više integriše u sve sfere poslovanja, tako omogućava inovativne pristupe ulaganju. Ulaganje putem platformi ili aplikacija dobija sve više na značaju i privlači sve veći broj malih investitora. Shodno tome i grupno investiranje (crowdfunding) u nekretnine doživljava ekspanziju. Pored toga, blockchain i tokeni se povezuju sa nekretninama. Mali investitori putem inovativnih načina ulaganja u nekretnine, mogu ostvariti veoma visoke stope prinosa u poređenju sa ulaganjem u druge vrste imovine, što ovaj vid ulaganja čini veoma atraktivnim. U ovom radu, dat je pregled inovativnih načina ulaganja u nekretnine, na raspolaganju malim investitorima, kao i karakteristike na ovaj način uspešno finansiranih rezidencijalnih kompleksa i komercijalnih objekata.*

Ključne reči: *nekretnine, investiranje, crowdfunding, blockchain, tokeni*

Uvod

U proteklih nekoliko godina, investiranje u nekretnine je ponovo dobilo na popularnosti. Pre svetske ekonomske krize iz 2007. godine, u nekretnine su uglavnom ulagali institucionalni investitori. Međutim, danas i mali, individualni investitori imaju na raspolaganju sve više inovativnih rešenja koja im omogućavaju pristup ovom delu finansijskog tržišta. Jedan od načina kako mali investitori mogu investirati u nekretnine, je putem ulaganja u investicione fondove koji ulažu u nekretnine (*Real estate investment trust - REIT*). Razvoj tehnologije doveo je do nastanka novih mehanizama putem kojih je moguće investirati u ovu klasu

imovine. Jedan od inovativnih načina ulaganja u nekretnine omogućio je razvoj internet platformi i grupnog investiranja (*crowdfunding*). Drugi vid tehnološkog napretka vezanog za ulaganje u nekretnine, predstavlja digitalizacija nekretnina uz pomoć *blockchain* tehnologije.

Grupno investiranje u nekretnine postaje sve popularnije među investitorima. Prosečna stopa rasta prihoda ovog tržišta projektovana je da će biti 58,10% od 2023. do 2030. godine (Zion Market Research, 2023). Projekcije za period 2024-2036. godine su, takođe, rast od 50,1% (Research Nester, 2023). Sa razvojem tehnologije, posebno *blockchain* tehnologije, ulaganje u nekretnine dobija još jednu dimenziju i individualni investitori dobijaju još jedan način kako mogu pristupiti tržištu nekretnina. Tržište tokenizovanih nekretnina vredelo je 2,7 milijardi \$ u 2022. godini, dok se predviđa da će u 2030. godini vrednost ovog tržišta biti 16 triliona \$ (Chynoweth, 2024).

U ovom radu, dali smo detaljan prikaz ove dve vrste inovativnih rešenja koja omogućavaju investiranje u nekretnine. Objasnili smo praktičnu stranu grupnog investiranja i tokenizovanih nekretnina i dali detaljan i sistematski prikaz empirijskih istraživanja koja su se bavila ovom tematikom. Istraživali smo trenutno stanje i trendove na platformama vezanim za grupno investiranje u nekretnine i uporedili stope prinosa koje investitori mogu ostvariti na tim platformama i platformi koja omogućava ulaganje u tokenizovane nekretnine. Struktura rada je sledeća: u drugom delu rada dat je pregled literature; treći deo ukazuje na trendove na platformama grupnog investiranja i tokenizovanih nekretnina, dok četvrti deo daje zaključna razmatranja.

Pregled literature

Grupno investiranje

Moguće je razlikovati pet vrsta nekretnina, i to: kancelarijski prostor, industrijska postrojenja, maloprodajne objekte, stambene i ugostiteljske objekte (Gower, 2021, 67). Nekretnine u vidu kancelarijskog prostora mogu se klasifikovati na različite načine. Razlikuju se niske, srednje i visoke zgrade, u zavisnosti od spratnosti objekata, kao i lokacije na kojoj se nalaze. Kancelarijski prostor može se naći u formi kancelarijskih parkova ili kampusa (Gower, 2021, 67). Industrijski tip nekretnina se veoma retko može naći kao predmet grupnog investiranja. Skladišta, proizvodna postrojenja ili objekti u kojima se realizuju istraživačko-razvojne aktivnosti se uglavnom ne nalaze na atraktivnim i skupim lokacijama, tako da nisu privlačni „grupi“ individualnih investitora (Gower, 2021, 68). Maloprodajni objekti su sledeća grupa nekretnina o kojoj se mnogo govori u poslednje vreme, jer internet prodaja ugoržava ovaj segment komercijalnih objekata. U maloprodajne objekte spadaju prodavnice prehrambenih proizvoda i tržni centri (Gower, 2021, 69). Kada se pomenu nekretnine, često se prvo pomisli na stambene zgrade ili komplekse. Na platformama koje daju mogućnost grupnog investiranja, ovo je i najzastupljeniji tip nekretnina. Vrednost zgrade zavisi od lokacije, spratnosti, kao i dodatnih pogodnosti

koje takva vrsta nekretnine može ponuditi budućim stanarima, porodicama ili pojedincima. Stambene jedinice se mogu iznajmljivati ili prodati, ali razlika među nekretninama ovog tipa pravi se i na osnovu toga da li je reč o specifičnim vrstama smeštaja za studente ili starija lica (Gower, 2021, 71-73). Hoteli se, takođe, mogu naći kao deo kampanja grupnog investiranja, u svima fazama izgradnje, samostalno ili kao deo određenog lanca hotela (Gower, 2021, 75). Neki autori navode da se u nekretnine svrstavaju i sportski, kulturni ili religijski objekti, ali se oni ne nalaze kao deo ponude na platformama grupnog investiranja u nekretnine (Gower, 2021, 75).

Od lokacije, materijala koji se koristi za izgradnju, tehnologije koja je ugrađena u nekretninu, kao i brojnih drugih faktora zavisi klasa kojoj će objekat pripadati. Najkvalitetnije nekretnine privlače insitucionalne investitore, kao što su penzijski fondovi ili zadužbine jer su to investitori koji se izlažu najnižem mogućem riziku. Kada se govori o ulaganju u nekretnine postoji inverzna korelacija između kvaliteta nekretnine i potencijalnog prinosa koji se može ostvariti. Što je nekretnina kvalitetnija, niži je rizik kome se investitor izlaže i niži je prinos koji će ostvariti. Ukoliko se investitor odluči da uloži u nekretninu koja je veoma niskog kvaliteta i nosi visok rizik, stopa prinosa može biti veoma visoka (Gower, 2021, 79).

Nekoliko je strategija koje investicione kompanije primenjuju kada ulažu u nekretnine, i to: ulaganje u osnovne nekretnine (*core*), *core plus*, nekretnine kojima se dodaje vrednost (*value-add*) i novogradnja (Gower, 2021, 82). Ono što je najvažnije za svakog investitora je odnos prinosa i rizika. Od četiri strategije ulaganja u nekretnine, najniži rizik, a samim tim i prinos nosi *core* strategija, dok potencijalno najviši rizik i prinos nosi izgradnja potpuno novog objekta.

Core strategija podrazumeva ulaganje u nekretnine visokog kvaliteta i niske, ali sigurne stope prinosa, što je pogodno i do sada uglavnom bilo isključivo dostupno osiguravajućim kompanijama, penzijskim fondovima ili zadužbinama. Grupno investiranje u *core* nekretnine podrazumeva ulaganje u završenu stambenu zgradu koja se nalazi u velikim gradovima, sa visoko kreditno sposobnim stanarima koji plaćaju stanarinu, a zgrada se održava. Ova strategija ulaganja u nekretnine je u novije vreme postala dostupna i malim investitorima (Gower, 2021, 86-87). *Core plus* strategija podrazumeva ulaganje u visokokvalitetnu zgradu koja je malo zastarela i kojoj se uz renoviranje može povećati vrednost. To za investitore znači da je moguće da će pored niske stope prinosa, vremenom dobiti učešće u apresijaciji kapitala (Gower, 2021, 88). Strategija dodate vrednosti podrazumeva ulaganje u objekte koji zahtevaju značajno renoviranje, ali zbog toga investitori potencijalno mogu da ostvare veoma visoke stope prinosa. Izgradnja novog objekta predstavlja strategiju koja podrazumeva da će se postojeća lokacija kompletno renovirati i veoma je moguće da će dobiti potpuno novu namenu. Ova strategija nosi najviši rizik, ali investitori potencijalno mogu ostvariti i najvišu stopu prinosa (Gower, 2021, 90).

Svaki projekat koji se može naći na nekoj od platformi koje omogućavaju grupno investiranje u nekretnine podrazumeva da postoje dve strane, sponzor (preduzimač ili operator) i investitor. Sponzori realizuju sve vezano za projekat, dok investitori ulažu sredstva i očekuju prinos. Sponzori koji žele da dobiju dodatni kapital putem grupnog investiranja moraju voditi računa o pravilima i rokovima

koje platforme propisuju. Sve to se mora dodatno ukalkulisati u plan realizacije. Investitori koji ulažu u nekretnine putem platformi za grupno investiranje, mogu se klasifikovati u nekoliko kategorija. Akreditovani investitori, koji imaju veliko bogatstvo i registrovani su kao takvi kod Komisije za hartije od vrednosti. Sofisticirani investitori su investitori koji nemaju bogatstvo i registraciju kod Komisije, ali poseduju značajno specijalizovano znanje. Neakreditovani investitori predstavljaju grupu investitora koji nemaju veliko bogatstvo ni u smislu finansijskog ni u smislu intelektualnog kapitala. Platforme za grupno investiranje u većini slučajeva su namenjene akreditovanim investitorima, ali mogućnosti postoje i za sofisticirane i neakreditovane investitore (Brynnner, 2023, 110).

Platforme za grupno investiranje u nekretnine mogu biti vlasničkog i dužničkog tipa. Projekti na platformama za grupno investiranje funkcionišu na taj način da investitorima nude mogućnost dobijanja udela u vlasništvu nad objektom ili mogućnost davanja pozajmice sponzorima, odnosno funkcionišu na sličan način kao da investitori ulažu u akcije i obveznice. U slučaju da projekat daje investitorima udeo u vlasništvu, investitori učestvuju u dobitku koji projekat ostvaruje. Pozajmica sponzorima podrazumeva da će investitori dobiti fiksnu isplatu u tačno preciziranim vremenskim intervalima (Brynnner, 2023, 111).

Kako je grupno investiranje u nekretnine relativno nov vid alternativnog finansiranja ove vrste imovine, nije još uvek dovoljno istraženo. Rana istraživanja pokazala su da su investitori konzervativnih shvatanja vezano za grupno ulaganje u nekretnine i da bi veća transparentnost u pogledu regulative vezano za ovaj tip investiranja umanjila njihovu neizvesnost (Lowies et al., 2017). Grupno investiranje u nekretnine nosi dozu neizvesnosti, zato što akcije koje investitori dobijaju u slučaju grupnog investiranja vlasničkog tipa nisu likvidne (Garcia-Teruel, 2019). Gigante & Cozzio (2022) analizirali su faktore uspeha kampanje grupnog investiranja u nekretnine vlasničkog tipa. Na uzorku kampanja iz Italije, došli su do zaključka da na uspešnost kampanje utiču dužina njenog trajanja, kao i očekivana stopa prinosa na investiciju (Gigante & Cozzio, 2022).

Battisti et al. (2020), na osnovu uzorka italijanskih kampanja grupnog investiranja u nekretnine, došli su do zaključka da ovaj vid investiranja ima veliki potencijal u Italiji i to posebno ako se koristi vlasnički tip grupnog investiranja. Grupno investiranje u nekretnine kao nova mogućnost za ulaganje malih investitora, može imati uticaj na smanjenje nejednakosti prihoda (Shahrokhi & Parhizgari, 2020). Ukoliko se poredi stopa prinosa koju individualni investitori mogu ostvariti ukoliko ulože u fondove koji ulažu u nekretnine i fondove koji ulažu u nekretnine na platformama za grupno investiranje, višu stopu prinos ostvariće ukoliko odaberu fondove koji su se opredelili za grupno ulaganje u nekretnine (Gibilaro & Mattarocci, 2021).

Tokenizacija nekretnina

Nekretnine predstavljaju najmanje likvidnu klasu imovine. Fondovi koji ulažu u nekretnine predstavljaju jedan način na koji se nekretnine mogu pretvoriti u

hartije od vrednosti i time dobiti na likvidnosti. Poslednjih godina, globalni indeksi koji prikazuju promene na tržištu nekretnina beleže značajni rast. Zbog povećane tražnje investitora za likvidnim nekretninama, postoji pritisak za dodatnu transformaciju ovog sektora. Tehnologija doprinosi efikasnosti i daje mogućnost za dodatnu likvidnost nekretnina putem tokenizacije. Tokenizacija (*tokenization*) predstavlja proces transformacije nedigitalne imovine u digitalnu imovinu putem *blockchain* tehnologije. Tokenizovane hartije od vrednosti ili nekretnine su digitalni proizvodi investicionog kvaliteta koji imaju karakteristike hartija ili nekretnina (Liquefy et al., 2024).

Životni ciklus tokenizovane imovine prolazi nekoliko faza, i to: strukturiranje ugovora, digitizacija, distribucija, post-tokenizacija i sekundarno trgovanje. U prvoj fazi se utvrđuju uslovi ugovora, kao i u slučaju bilo kog drugog sredstva. U drugoj fazi se emituju tokeni. Sve ono što piše u papirnoj formi ugovora se unosi u *blockchain* i kodira se pametnim ugovorima. Nakon toga se tokeni distribuiraju investitorima u zamenu za kapital, a informacije o investitorima se skladište u digitalnim registrima članova (*digital register of member - DOM*). Post-tokenizacija je period do dospeća ili otkupa tokena u kome se mogu realizovati određeni procesi. U tom periodu, investitorima može biti isplaćena dividenda, što se može automatizovati putem pametnih ugovora. Tokenima se može trgovati i to je momenat kada nekretnine postaju likvidne (Liquefy et al., 2024).

Postoji verovanje da sektor nekretnina može imati koristi i biti unapređen vezivanjem za *blockchain* tehnologiju. Međutim, rezultati istraživanja pokazuju oprečne rezultate. *Blockchain* tehnologija može povećati transparentnost i, samim tim, umanjiti mogućnost da dođe do određenih prevarnih radnji, ona može povećati poverenje investitora i smanjiti transakcione troškove. Za sada, neki naučnici nisu empirijski potvrdili mnoge od navedenih konceptualnih koristi od *blockchain* tehnologije (Saari et al., 2022). Zhang et al. (2024) su, međutim, zaključili da tokenizovane nekretnine nude investitorima sigurnost, transparentnost i umanjuju troškove. Tokeni vezani za nekretnine, omogućavaju malim investitorima pristup tom tržištu. Mali investitori prosečno ulože oko 4000\$ i to u 10 tokena (Kreppmeier et al., 2023).

U današnjem digitalnom svetu, gde je sve povezano i gde su sve informacije svima dostupne u sekundi, bitno je videti kakva je povezanost između različitih delova finansijskih tržišta. Tokeni vezani za nekretnine se mogu upotrebiti za hedžing *Bitcoin*-a i nafte, tako da se mogu posmatrati kao instrument upravljanja rizikom (Abdullah et al., 2023). Postoje i drugačiji dokazi vezani za odnos između tokena vezanih za nekretnine i *Bitcoin*-a. Yousaf et al. (2024) našli su da investitori u kriptovalute, kao što je *Bitcoin* ne mogu hedžirati svoju izloženost riziku uz pomoć tokena vezanih za nekretnine. Tokeni vezani za nekretnine mogu poslužiti za diverzifikaciju portfolija, ali treba imati u vidu da se tokom ekstremnih tržišnih uslova ova klasa imovine kreće u istom smeru sa ostalim (Yousaf et al., 2024).

Još jedna od inovacija u svetu nekretnina vezana je za digitalnu stvarnost. Investitori mogu postati vlasnici digitalnih nekretnina i u metaverzumu. Ante et al. (2023) došli su do zaključka da godine, obrazovanje, impulsivnost ili investiciono

znanje mogu biti motivacioni faktori koji utiču na individualne investitore da postanu vlasnici nekretnina u metaverzumu.

Pregled stanja nekretnina 4.0.

Ovo istraživanje daje pregled savremenih tendencija u sektoru nekretnina. Pregled literature koji je predstavljen u prethodnom poglavlju, bio je usmeren na istraživanje domena tehnoloških inovacija u sektoru nekretnina i pokazao je da postoje dva pravca u kojima se ovaj sektor razvija. Jedan pravac vezan je za razvoj platformi za grupno investiranje, dok je drugi usmeren na povezivanje nekretnina i *blockchain* tehnologije. U ovoj eksploratornoj studiji daćemo pregled deskriptivnih podataka vezanih za grupno investiranje u nekretnine i investiranje u tokenizovane nekretnine.

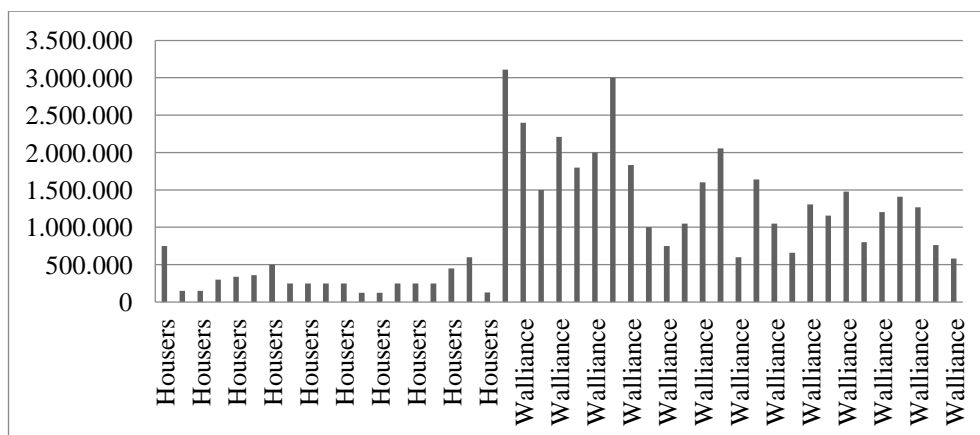
Kako bismo utvrdili trendove i stanje na tržištu grupnog investiranja u nekretnine, ručno smo prikupili podatke sa tri platforme, i to dve iz Evropske Unije i jedne iz Sjedinjenih Američkih Država. Podaci koje smo pregledali vezani su za projekte čije kampanje su završene. Prva platforma je *Walliance*. To je italijanska platforma za grupno ulaganje u nekretnine, koja je osnovana 2016. godine i ima potrebne dozvole i sertifikate za obavljanje ovih aktivnosti. Pored Italijanskog tržišta, svoje usluge realizuje u Francuskoj i Španiji (2024).

Druga platforma koju smo uzeli u razmatranje je *Housers*. Ovo je prva pan-evropska platforma koja je od januara 2016. do avgusta 2017. godine, počela sa radom u Španiji, Italiji i Portugalu (Housers, 2024). Razlika između ove dve platforme je u načinu finansiranja nekretnina. Kampanje na *Walliance* platformi daju investitorima mogućnost da dobiju udeo u vlasništvu nad nekretninom. Projekti koji su predmet grupnog investiranja na *Housers* platformi finansiraju se zaduživanjem. Investitori imaju sigurnost u pogledu ulaganja jer su zajmovi osigurani hipotekom nad nekretninama koje su predmet kampanja grupnog investiranja.

Treća platforma koja je uzeta u razmatranje je *Realty Mogul*, koja je osnovana 2012. godine u SAD (Realty Mogul, 2024a). Grupno investiranje u nekretnine je značajnije razvijeno u SAD nego u Evropi, tako da investitori putem ove platforme imaju znatno više opcija za ulaganje nego što je to slučaj sa evropskim platformama.

Za pregled stanja tokenizovanih nekretnina, uzeti su podaci o finansiranim kampanjama i stopama prinosa koje su vezane za te projekte sa *RealT* platforme. Investitori koji koriste ovu platformu, imaju mogućnost ulaganja u kuće koje se iznajmljuju stanařima, kako u urbanim, tako i u ruralnim predelima. U planu im je uključivanje u ponudu i drugih vrsta nekretnina (RealT, 2024).

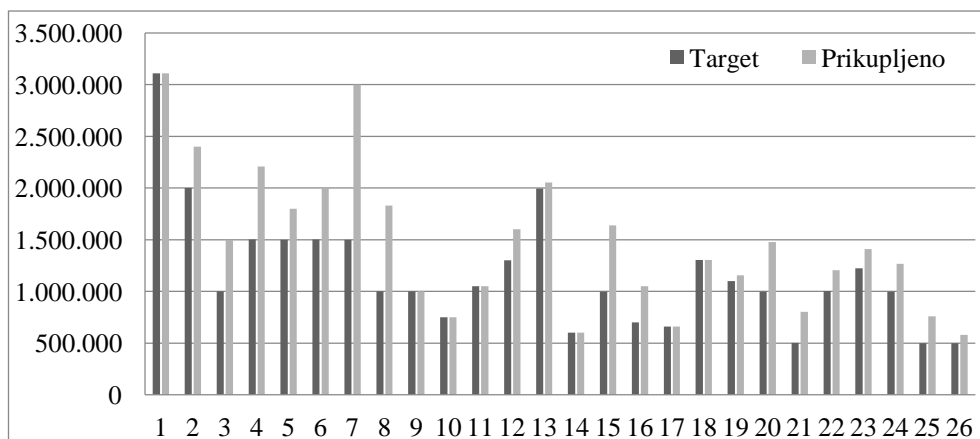
Ukoliko pogledamo tipove nekretnine u koje se može ulagati na dve evropske platforme, reč je uglavnom o stambenim zgradama, kompleksima i ekskluzivnim stanovima. Samo u nekoliko slučajeva reč je o rekonstrukciji skladišta. Već smo naveli da je osnovna razlika između ove dve platforme u načinu finansiranja nekretnina. Na Slici 1 su prikazani prikupljeni iznosi završenih kampanja.

Slika 1. Finansijska sredstva prikupljena grupnim investiranjem na platformama *Walliance* i *Housers*

Izvor: kalkulacija autora.

Sa Slike 1 se može videti da su kampanje koje investitorima daju vlasnički udeo nad nekretninom na platformi *Walliance* prikupile znatno veće iznose finansijskih sredstava nego kampanje koje se finansiraju zajmovima na platformi *Housers*. U slučaju grupnog investiranja vlasničkog tipa, kampanje mogu prikupiti manje sredstava od željenog iznosa, odnosno biti neuspješne i ostati nefinansirane. Kampanje mogu prikupiti željeni iznos i biti finansirane u celosti, ili čak mogu premašiti željeni iznos. U slučaju da kampanja prikupi više finansijskih sredstava od ciljnog iznosa, nove akcije se emituju uz odobrenje. U slučaju grupnog investiranja dužničkog tipa, kampanje su ili finansirane u celosti ili projekti ne prikupe traženi iznos. Na Slici 2 prikazan je odnos ciljnog i prikupljenog iznosa finansijskih sredstava kampanji koje su lansirane i završene na platformi *Walliance*.

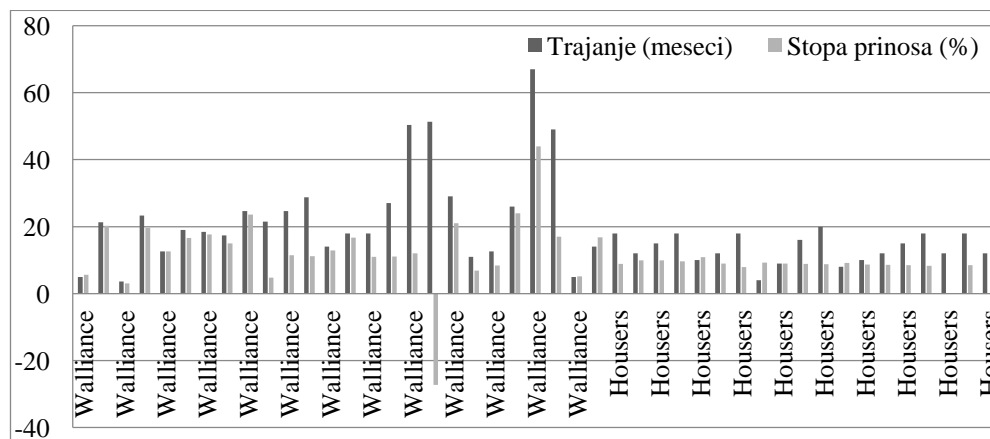

Slika 2. Odnos ciljnog i prikupljenog iznosa u slučaju grupnog finansiranja vlasničkog tipa na platformi *Walliance*

Izvor: kalkulacija autora.

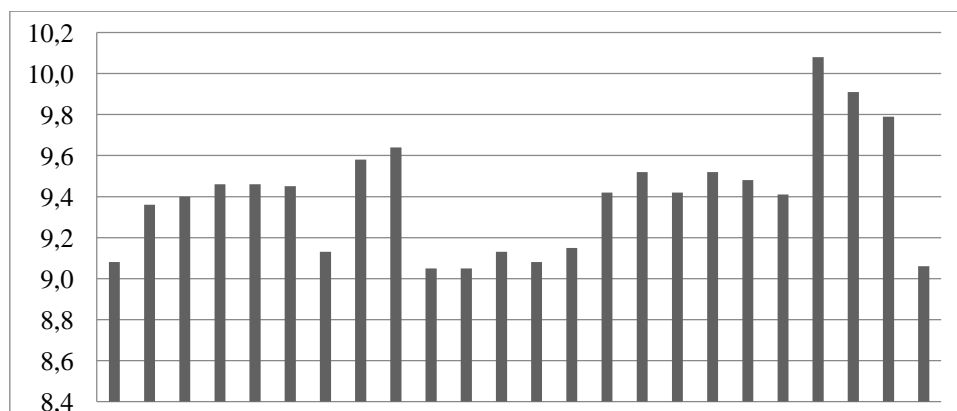
Sa Slike 2 se može videti da je većina kampanja prikupila više finansijskih sredstava od inicijalno definisanog iznosa. Ovo ukazuje na spremnost i želju investitora za ulaganje u nekretnine. Praktične implikacije ovakvih nalaza mogu biti te da ukoliko neki preduzetnik želi da gradi ili renovira postojeći objekat, to može realizovati uz pomoć sredstava prikupljenih putem neke od platformi za grupno investiranje u nekretnine. Budući da investitori globalno imaju preferencije da ulažu u nekretnine, zakonodavci bi mogli da kreiraju propise koji bi svuda omogućili i olakšali ovakav način investiranja i dozvolili investitorima sa različitih geografskih lokacija da ulažu putem platformi. Na Slici 3 prikazano je koliko je vremena potrebno da se završe projekti na ove dve evropske platforme, kao i koje su bile finalne stope prinosa koje su investitori mogli da dobiju. Kao što se može videti, projekti na platformi za grupno investiranje vlasničkog tipa duže traju, ali nose više stope prinosa.

Ukoliko se pogledaju završene kampanje na platformi Realty Mogul (2024b), može se videti da nudi projekte grupnog investiranja i vlasničkog i dužničkog tipa. Kompletiranih kampanja dužničkog tipa bilo je 107, dok je kampanja vlasničkog tipa bilo 111. Putem ove platforme, može se ulagati u sve tipove nekretnina, a najzastupljenije je ulaganje u stambene objekte. Kampanje se dele i prema investicionoj strategiji i daleko najviše kampanja je vezano za strategiju dodate vrednosti. Sve ovo ukazuje na daleko veće mogućnosti koje investitori u SAD imaju u pogledu grupnog ulaganja u nekretnine.

Slika 3. Uporedna analiza vremena trajanja projekta i stope prinosa na platformama Walliance i Housers
Izvor: kalkulacija autora.

Kako bismo uporedili atraktivnost grupnog ulaganja u nekretnine i investiranja u tokenizovane nekretnine, prikupili smo podatke o prodatim tokenima na platformi *RealT*. Na Slici 4 prikazane su godišnje stope prinosa kampanja. Nešto više od 9% su ostvarili investitori u tokenizovane nekretnine na platformi *RealT*. Prosečna cena jednog tokena vezanog za nekretnine na ovoj platformi je oko 50\$.

Slika 4. Stope prinosa tokenizovanih nekretnina na platformi RealT
Izvor: kalkulacija autora.

Zaključak

Sektor nekretnina jedan je od najinteresantnijih sektora za investitore, kako globalno tako i lokalno. Zbog visokih troškova izgradnje ili renoviranja bilo koje vrste objekata, industrijskih, komercijalnih ili stambenih, tradicionalno, pristup ovom delu finansijskog tržišta imali su institucionalni investitori i kvalifikovani individualni investitori. Nove tehnologije dovele su do fundamentalnih promena i u sektoru nekretnina, tako da su poslednjih godina i individualni investitori dobili pristup ovom tržištu. Upotreba platformi ili *blockchain* tehnologija dovela je do nižih troškova za preduzetnike i omogućila da minimalni iznos uloga bude prihvatljiv velikom broju individualnih investitora.

Dosadašnja istraživanja pokazala su da grupno investiranje u nekretnine ima veliki potencijal za razvoj, ali da bi trebalo poboljšati regulativu kako bi se umanjila neizvesnost, što bi ohrabrilо investitore da povećaju svoja ulaganja. Razvijenost tržišta nekretnina je daleko veća u Sjedinjenim Američkim Državama nego u Evropi, što daje prostor za unapređenja. Platforme za grupno investiranje vlasničkog tipa nude viši prinos investitorima, ali i sponzori mogu prikupiti viši iznos finansijskih sredstava nego putem kampanja grupnog investiranja dužničkog tipa. Ovo istraživanje daje pregled stanja na malom broju platformi, što predstavlja i njegovo ograničenje. Dalja istraživanja treba da obuhvate znatno veći uzorak i da istraže mogućnosti u različitim delovima sveta u pogledu grupnog investiranja u nekretnine i dometa tokenizacije nekretnina.

Reference

Abdullah, M., Adeabah, D., Abakah, E., Lee, C. (2023). Extreme return and volatility connectedness among real estate tokens, REITs, and other assets: The role of global factors and portfolio implications. *Finance Research Letters*, 56, 104062.

- Ante, L., Wazinski, F., Saggu, A. (2023). Digital real estate in metaverse: An empirical analysis of retail investors motivations. *Finance Research Letters*, 58, 104299.
- Battisti, E., Creta, F., Miglietta, N. (2020). Equity crowdfunding and regulation: implications for the real estate sector in Italy. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 28(3), 353-368.
- Brynnner, R. (2023). *Raising Capital for Real Estate Investing*. Randolph E. Brynnner.
- Chynoweth, V. (2024) Real estate tokenization: A start of a new era in property management. <https://www.forbes.com/sites/digital-assets/2024/03/20/real-estate-tokenization-a-start-of-a-new-era-in-property-management/?sh=60d43cb21736> [11. 4. 2024.]
- Garcia-Teruel, R. (2019). A legal approach to real estate crowdfunding platforms. *Computer Law & Security Review*, 35, 281–294.
- Gibilaro, L., Mattarocci, G. (2021). Crowdfunding REITs: a new asset class for the real estate industry? *Journal of Property Investment & Finance*, 39(2), 84-96.
- Gigante, G., Cozzio, G. (2022). Equity crowdfunding: an empirical investigation of success factors in real estate crowdfunding. *Journal of Property Investment & Finance*, 40(6), 532-547.
- Gower, A. (2021). *Real Estate Crowdfunding: an Insider's Guide to Online Investing (1st edition)*. Oxon, NY: Routledge.
- Housers (2024). About us. <https://www.housers.com/en/about-us> [11. 4. 2024.]
- Kreppmeier, J., Laschinger, R., Steininger, B., Dorfleitner, G. (2023). Real estate security token offerings and the secondary market: Driven by crypto hype or fundamentals? *Journal of Banking and Finance*, 154, 106940.
- Liquefy, Sidley, KPMG, Colliers International. (2024). Real estate tokenization: Hong Kong, Singapore. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/cn/pdf/en/2020/04/real-estate-tokenization.pdf> [11. 4. 2024.]
- Lowies, B., Viljoen, C., McGreal, S. (2017). Investor perspective on property crowdfunding: evidence from Australia, *Journal of Financial Management of Property and Construction*, 22(3), 303-321.
- RealT (2024). Is RealT platform only for residential properties? <https://faq.realt.co/en/articles/7143801-is-the-realt-platform-only-for-residential-property> [11. 4. 2024.]
- Realty Mogul (2024a). Our Story. <https://www.realtymogul.com/our-story> [11. 4. 2024.]
- Realty Mogul (2024b). Past investments. <https://www.realtymogul.com/past-investments> [11. 4. 2024.]
- Research Nester. (2023). Real Estate Crowdfunding Market Size & Share, by investors (Institutional Investors, Retail Investors); Real Estate Sector (Residential, Commercial) – Global Supply & Demand Analysis, Growth Forecasts, Statistics Report 2024-2036. <https://www.researchnester.com/reports/real-estate-crowdfunding-market/2874> [11. 4. 2024.]

- Saari, A., Vimpari, J., Junnila, S. (2022). Blockchain in real estate: Recent developments and empirical applications. *Land Use Policy*, 121, 106334.
- Shahrokhi, M., Parhizgari, A. (2020). Crowdfunding in real estate: evolutionary and disruptive. *Managerial Finance*, 46(6), 785-801.
- Walliance (2024). Our history. <https://www.walliance.eu/about> [11. 4. 2024.]
- Yousaf, I., Assaf, A., Demir, E. (2024). Relationship between real estate tokens and other asset classes: Evidence from quantile connectedness approach. *Research in International Business and Finance*, 69, 102238.
- Zion Market Research (2024). Real Estate Crowdfunding Market Size - by Investors (Individual Investors and Institutional Investors); And by Property type (Residential and Commercial): Global Industry Perspective, Comprehensive Analysis, and Forecast 2023-2030. <https://www.globenewswire.com/news-release/2023/09/03/2736437/0/en/Real-Estate-Crowdfunding-Market-Size-Envisions-1-743-13-Billion-by-2030-At-58-10-of-CAGR-Unlocking-Opportunities.html> [11. 4. 2024.]
- Zhang, L., Ci, L., Wu, Y., Wiwatanapataphee, B. (2024). The real estate time-stamping and registration system based on Ethereum blockchain. *Blockchain: Research and Applications*, 5(1), 100175.

REAL ESTATE 4.0.

Abstract: *Investors often prefer to invest in real estate rather than risky financial instruments, such as stocks. In the last few years, investing in real estate is not limited only to large investors, that is, those who have significant financial resources for the purchase and/or renovation of buildings. Smaller investors are gaining access to investing in this type of property in a variety of innovative ways, not least through investing in real estate investment trusts (REITs). As technology is increasingly integrated into all spheres of business, it enables innovative approaches to investment. Investing through platforms or applications is gaining more and more importance and attracts an increasing number of small investors. Accordingly, group investment (crowdfunding) in real estate is experiencing expansion. Additionally, blockchain and tokens are being linked to real estate. Small investors, through innovative ways of investing in real estate, can achieve very high rates of return compared to investing in other types of property, which makes this type of investment very attractive. In this paper, an overview of innovative ways of investing in real estate available to small investors is given, as well as the characteristics of successfully financed residential complexes and commercial buildings.*

Keywords: *real estate, investment, crowdfunding, blockchain, tokens*

BUDUĆNOST FINANSIJSKOG UPRAVLJANJA U HOTELSKOJ INDUSTRIJI: REVOLUCIJA HOTELSKOG POSLOVANJA U SAVREMENOM DOBU

Tatjana Stanovčić

Univerzitet Crne Gore, Fakultet za turizam i hotelijerstvo Kotor, stanja@ucg.ac.me

Milica Katnić

Univerzitet Crne Gore, Fakultet za turizam i hotelijerstvo Kotor,
katnic.m@ucg.ac.me

Apstrakt: Digitalizacija u finansijama ima za cilj da unaprijedi poslovanje organizacija u hotelskoj industriji upotrebom digitalnih alata i savremenih tehnologija poput vještačke inteligencije, mašinskog učenja, blokčejna i analitike podataka, posebno u oblasti optimizacije finansijskih procesa. To podrazumijeva uključivanje digitalnih tehnologija u različite segmente poslovanja organizacije, omogućavajući joj da iskoristi prednosti koje nude digitalni alati i platforme radi poboljšanja efikasnosti, podsticanja inovativnosti i povećanja konkurentnosti. Rad ima za cilj da istraži uticaj digitalizacije na upravljanje finansijama u hotelskoj industriji, ali i da definiše ključne izazove i šanse koje proces digitalizacije sa sobom donosi. Digitalizacija osim što pozitivno utiče na efikasnost poslovanja sa druge strane promovise transparentnost i odgovornost. Ključna metoda rada je pregled literature, primjera dobre prakse i analiza sekundarnih podataka. Ističe se nalaz da digitalizacija ima važnu ulogu u upravljanju finansijama u hotelskoj industriji, posebno kada je riječ o transformaciji tradicionalnih praksi kroz poboljšanje efikasnosti, transparentnosti i prilagodljivosti finansijskih procesa. Evolucija finansijskog menadžmenta u hotelskom poslovanju podrazumijeva kontinuirano praćenje i prilagođavanje novim tehnološkim trendovima u cilju ostvarivanja konkurentne prednosti i dugoročnog uspjeha na turističkom tržištu.

Ključne riječi: digitalizacija, finansijski menadžment, vještačka inteligencija, mašinsko učenje, blokčejn, hotelska industrija

Uvod

U eri digitalizacije kada se tehnološke promjene dešavaju gotovo svakodnevno, transformacija kod upravljanja finansijama u preduzećima u hotelskoj industriji je neminovan proces. Tradicionalni pristupi kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji u moderno vrijeme su sve više supstituisani naprednim tehnologijama i inovativnim analitičkim alatima kao što su big data analize, vještačka inteligencija, kripto valute, digitlne novčanice, blokčejn tehnologija i dr. Kroz upotrebu ovih savremenih tehnoloških alata, koji osim analize velikog broja podataka mogu dati vrlo precizne izvještaje o stanju

potrošnje, trendovima na tržištu, ali i o poziciji konkurenata, te na taj način podstaknuti efikasnije poslovanje hotelskog preduzeća kroz optimalno upravljanje cijenama i inventarom što direktno utiče na optimizaciju finansijskih rezultata hotelskog preduzeća. Motiv za pisanje ovog rada proizašao je iz stava da primjena i upotreba savremenih digitalnih tehnologija u finansijskom menadžmentu u hotelskoj industriji može biti značajan pokretač pozitivnih promjena za uspješno poslovanje hotelskog preduzeća. Još jedan od motiva za istraživanje ove teme su i potencijali za unapređenje finansijske održivosti hotelskog preduzeća i to kroz smanjenje rashoda, povećanje prihoda i optimizaciju profitabilnosti. Aktualnost teme naslanja se na sveobuhvatne tehnološke promjene koje su se dogodile u poslednjih nekoliko godina, kao što su digitalna transformacija, pandemija COVID 19 sa brojnim posljedicama na poslovanje preduzeća u hotelskoj industriji, rastuća konkurencija, potreba za efikasnošću kao i personalizacija iskustva korisnika. Cilj rada je da istraži pozitivne uticaje primjene savremenih tehnoloških alata kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji. Takođe, ostali ciljevi su analizirati snage i mogućnosti primjene savremenih tehnoloških alata na upravljanje finansijama u hotelijerstvu, definisati ključna ograničenja i predložiti moguća rješenja za prevazilaženje identifikovanih ograničenja implementacije savremenih tehnoloških alata kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji. U vezi sa ciljevima istraživanja, digitalna transformacija i integracija kompleksnih tehnoloških rješenja kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji potencijalno mogu predstavljati značajan izazov. Izazov se javlja, prije svega, zbog potrebe dodatnog ulaganja u nova softverska rješenja, a posebno za ona koja se bave analizom i interpretacijom velikog broja podataka. Dodatno, javlja se potreba za sveobuhvatnim obukama osoblja, kao i obezbjeđivanje sigurnosti podataka. Primjena savremenih digitalnih tehnologija kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji otvara brojne izazove, ali paralelno kreira šanse za optimalnije i održivije upravljanje finansijama i finansijskim tokovima jednog hotelskog preduzeća. Shodno navedenom, ističe se potreba da se istraže procesi digitalizacije i uvođenja savremenih tehnoloških alata kod finansijskog menadžmenta u hotelskoj industriji te njihov uticaj na svaki pojedinačni segment vođenja biznisa, a posebno na upravljanje prihodima i optimizaciju troškova, unapređenje bezbjednosti, personalizacije usluga i drugo. Ovaj rad predstavlja teorijsko istraživanje sa jasnim stručnim implikacijama i preporukama za prevazilaženje izazova koje procesi digitalizacije i upotrebe savremenih tehnoloških alata sa sobom nosi.

Pregled literature

Aktuelnost i kompleksnost teme digitalizacije u hotelijerstvu, posebno u sferi finansijskog menadžmenta, privlači pažnju brojnih autora, ali i stručne javnosti. Naime, hotelsku industriju karakteriše multidimenzionalnost a čini je veliki broj različitih preduzeća koja se klasifikuju po veličini, namjeni kao i složenosti poslovanja. Međutim, implementacija savremenih digitalnih alata ali i impakt koji digitalizacija ima na poslovanje hotelskog preduzeća nije određena

samo ovim karakteristikama. Priliku da budu konkurentni na tržištu imaju ona hotelska preduzeća koja su spremna da svoje poslovne prakse prilagode savremenim tržišnim tendencijama, pri čemu jedna od njih je i digitalizacija (Buhalis, 2022). Inicijative u pravcu daljeg razvoja digitalizacije u hotelskoj industriji sve su intenzivnije i u korak su sa tehnološkim razvojem (Hollander, 2022). Takođe, Iranmanesh et al. (2022) ističu da je digitalna revolucija u hotelskoj industriji indukovala značajne promjene kod upravljanja finansijama u hotelima te da su savremene digitalne tehnologije prepoznate kao vodeći izvori efikasnosti i konkurentne prednosti na tržištu. Prema Schildt-u (2022) digitalizacija ne predstavlja samo upotrebu digitalnih tehnologija već podrazumijeva i evoluciju infrastrukture, organizacionih praksi unutar preduzeća kao i promjenu percepcije o značaju uvođenja digitalnih alata u proces rada. Još jedna definicija digitalizacije prema Gurtnerovom rečniku za informacione tehnologije koju su Abou-foul et al. (2022) interpretirali glasi da je digitalizacija upotreba digitalnih tehnologija radi promjene poslovnih modela kako bi se pružile nove mogućnosti za generisanje prihoda i minimiziranje potencijalnih rizika.

Modifikacija operacija u finansijama je, s jedne strane, posredstvom digitalizacije pozitivno uticala na distribuciju informacija među učesnicima na tržištu što je, s druge strane, rezultiralo velikim brojem različitih digitalnih platformi čiji je osnovni zadatak da unaprijede realizaciju finansijskih transakcija (Goldstein, 2023). U prilog tome govori i razvoj sistema za elektronsko prikupljanje, analizu i preuzimanje podataka (Electronic Data Analysis, and Retrieval) čija je bazična uloga bila da unaprijedi proces distribucije informacija na tržištu te da smanji troškove obrade informacija i troškove kapitala i na taj način poveća operativnu efikasnost i obim finansiranja putem emisija akcija (Chang et al., 2023). Upotrebom savremenog digitalnog alata kao što je mašinsko učenje (machine learning) firme sada mogu laške da se prilagode preferencijama svog ciljnog tržišta, što je za hotelsku industriju od velikog značaja upravo zbog same specifičnosti hotelskog poslovanja (Cao et al., 2023). Digitalizacija u finansijskom menadžmentu ne samo da je unaprijedila tradicionalne načine upravljanja finansijama već ih je kroz savremene digitalne platforme koje vrše alokaciju sredstava, rebalans, generisanje izvještaja i evaluaciju performansi transformisala na način da se sve navedene operacije izvršavaju efikasnije i u kratkom vremenskom roku. Tradicionalne metode podrazumijevale su prikupljanje i analizu podataka manjeg obima pri čemu su se greške dešavale često, a analiza podataka nije bila sveobuhvatna (Mazanec, 2020). Mašinsko učenje predstavlja podskup vještačke inteligencije. Ono se koristi kako bi se modeli koji su tradicionalni, niskodimenzionalni i ručno pravljani zamijenili modelima koji koriste mnogo veći broj parametara i gotovo sveobuhvatan uzorak kako bi objedinili sve potencijalne i kompleksne odnose na tržištu (Cohen, 2021). Ono uključuje analizu teksta kako bi se ustanovili smisleni obrasci i poboljšala predviđanja na osnovu nestrukturiranih tekstualnih podataka (Hemphreys, 2018). S obzirom na specifičnost hotelske industrije koja je u najvećoj mjeri usmjerena ka ispunjenju želja i potreba potrošača takav pristup zahtijeva i primjenu inovativnih metoda koje se konstantno modifikuju kako se mijenjaju kapaciteti baza za prikupljanje, čuvanje i analizu

tekstualnih i netekstualnih podataka (Ma et al., 2018). Ova vrsta modifikacija podstiče istraživače iz oblasti hotelijerstva da pronalaze napredne istraživačke metode koje će im omogućiti da analiziraju obilne baze heterogenih i složenih izvora podataka, a mašinsko učenje je jedan od modela koji do sada daje najbolje rezultate (Alaei et al., 2019). Blokčejn predstavlja sveobuhvatnu bazu podataka o zapisima svih javnih transakcija i to je distributivna baza (Crosby et al., 2016). Ovaj savremeni digitalni alat karakterišu sljedeća četiri svojstva i to zajednički sveobuhvatni registar, sigurnost, operativnost i pametni ugovori (Dogru et al., 2018).

Za upravljanje finansijama u hotelskom preduzeću od velikog značaja je sveobuhvatni distributivni registar transakcija blokčejna koji predstavlja siguran sistem za sprovođenje transakcija koje ne mogu biti sprovedene bez konsenzusa članova blokčejna (Pilkington, 2017). Mehanizmi transakcija i čuvanja podataka preko blokčejn tehnologije su transparentni, kriptografski i nemoguće ih je krivotvoriti (Saberri et al., 2019). Sistem big data ima mogućnost da analizira i tumači velike količine podataka prikupljene iz različitih baza (Lv et al., 2022). Najbolji primjer big data sistema u hotelskoj industriji su sistemi za upravljanje objektima (Property Management System) koji predstavljaju sveobuhvatne hotelske softvere putem kojih se prikupljaju i obrađuju informacije (EHL, 2022). Vještačka inteligencija danas predstavlja integralni dio procesa upravljanja finansijama. Uz pomoć vještačke inteligencije može se analizirati i veliki broj podataka sa kojima hotel raspolaže te na taj način dobiti sveobuhvatne povratne informacije o uzorku i trendovima na tržištu (Busulwa et al., 2022).

Primjena vještačke inteligencije ne ograničava se samo na analizu i interpretaciju podataka, već se ona može primjenjivati i kod definisanja cijena soba, prijave i odjave gostiju, izdavanja elektronskog računa, onlajn prijavljivanja i odjavljivanja kao i kod ostalih procesa u hotelu. Algoritmi vještačke inteligencije koriste se za programe upravljanja prihodima i u procesu definisanja cijena, analizom prethodnih baza podataka cijena (Soria, 2020). Digitalizacija ima pozitivan uticaj na finansijske performanse firmi što pokazuju gotovo sva empirijska istraživanja. Pojava i upotreba inovativnih digitalnih alata kao što su big data analize, vještačka inteligencija, kripto valute, digitalni novčanici i blokčejn tehnologija kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji je značajno izmijenila način rada ovog sektora na način da je veliki broj operacija optimizovan.

Metodologija

Istraživački postupak ovog rada sastoji se iz tri ključne faze koje su precizno podijeljene kako bi se postigao sistematičan uvid u temu digitalizacije kod finansijskog menadžmenta u hotelskoj industriji. Sve tri faze imaju za cilj prikupljanje relevantnih i kvalitetnih podataka na osnovu kojih će biti definisane i preporuke. U prvoj fazi istraživanja fokus je na prikupljanju dostupnih sekundarnih podataka iz relevantne literature iz oblasti finansijskog menadžmenta i digitalizacije u hotelskoj industriji. Ova faza istraživanja je esencijalna za razumijevanje trenutnog stanja, trendova i izazova sa kojima se suočava hotelska

industrija u kontekstu primjene digitalnih tehnologija kod upravljanja finansijama. U ovoj fazi je korišćena relevantna literatura iz hotelijerstva, finansijskog menadžmenta i digitalizacije u hotelskoj industriji. U drugoj fazi istraživanja, podaci prikupljeni u prvoj fazi istraživanja su analizirani korišćenjem odgovarajućih opštih i posebnih metoda sa posebnim osvrtom na specifičnosti hotelskog poslovanja. Obrada dobijenih podataka je usmjerena na identifikaciju trendova, najboljih praksi, ali i ključnih izazova implementacije savremenih digitalnih alata kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji. Dobijeni rezultati, preporuke i smjernice prezentovane su kroz treću fazu istraživačkog postupka tj. kroz sledeće poglavlje rada. U radu se koriste metode koje su prikladne u istraživanju u turizmu i hotelijerstvu, kako opšte tako i specifične metode, kao što su: analiza, sinteza, komparativna metoda i druge. Kombinacija opštih i specifičnih metoda pružice mogućnost potpunijeg uvida u temu istraživanja kao i razvoj relevantnih preporuka i smjernica za nosioce turističke politike, preduzeća i preduzetnike u hotelskoj industriji u procesu digitalne transformacije kod upravljanja finansijama.

Rezultati istraživanja i diskusija

Pregledom literature, primjera dobre prakse te dostupnih podata, ističe se više rezultata. Prvo, rezultati istraživanja pokazuju da je primjena vještačke inteligencije kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji sve učestalija pojava, pa nije neobično što su na tržištu sve prisutnije platforme koje koriste algoritme vještačke inteligencije i primjenjuju se kod finansijskog menadžmenta. Primjena vještačke inteligencije posebno je izražena kod izrade prediktivnih analiza koje mogu razviti modele za predviđanje potražnje za hotelskim sobama na osnovu baze podataka o prethodnim rezervacijama, tržišnih trendova, kalendara događaja, cjenovne politike konkurencije što u velikoj mjeri može osigurati optimizaciju strategija cijena i maksimizaciju prihoda. Neke od AI platformi koje hoteli koriste su IBM Watson Studio, Microsoft Azure Machine Learning ili Google Cloud AI Platform. Drugo, upravljanje prihodima je takođe važna determinanta uspješnog poslovanja i upravljanja finansijama u hotelskoj industriji. Veliki broj hotelskih preduzeća danas koristi programe za upravljanje prihodima kao što su IDeaS Revenue Management System, Duetto ili Atomize, koji uključuju AI algoritme za analizu tržišnih podataka i optimizaciju strategija cijena. Hotelska preduzeća u svom poslovanju koriste i AI alate koji se primjenjuju za upravljanje troškovima. Platforme poput SAP Concur, Expensify ili Coupa Expense vrše automatizaciju izvještaja o troškovima, skeniranje računa i pružaju prediktivnu analitiku troškova te imaju direktan uticaj na automatizaciju administracije. Treće, sigurnost i/ili bezbjednost je još jedan element od kojeg u velikoj mjeri zavisi uspješnost sektora finansija. Nažalost, danas nije rijedak slučaj da se u virtuelnom prostoru dešavaju finansijske prevare s obzirom da su sa razvojem novih digitalnih tehnologija u finansijskom menadžmentu razvili i savremeni načini plaćanja poput kriptovaluta ili virtuelnih novčanika koji se vezuju za kibernetičku sigurnost ali i

moćnost zloupotrebe ovih alternativnih mogućnosti za plaćanje (Choi et al., 2020). Prevencija ovakvim događajima je ključna a programi poput SAS Fraud Detection, FICO Falcon Fraud Manager ili Nice Actimize pružaju rješenja koristeći algoritme vještačke inteligencije za otkrivanje uzroka za nastanak ovih aktivnosti. Cilj ovih platformi je da prate transakcije i identifikuju potencijalne rizike povezane sa prevarama, krađom ili pranjem novca. Primjeri iz prakse pokazuju da ovaj način plaćanja dostupan i u Crnoj Gori pa je tako u hotelu „Ananti“ u Budvi moguće platiti boravak u kripto valutama (Ananti, 2024).

Kako je digitalizacija odnosno razvoj novih digitalnih tehnologija kontinuirani proces neophodno je da hotelska preduzeća kao i preduzetnici u hotelskoj industriji budu pravovremeno informisani o novim trendovima i tehnologijama iz ove oblasti. Uočavajući da digitalizacija, kao i primjena savremenih tehnoloških alata za upravljanje finansijama u hotelskoj industriji uzima sve veći primat obaveza hotelskih preduzeća i preduzetnika je da usavršavanje svojih zaposlenih iz ove oblasti realizuju kroz učešće na obukama, konferencijama, vebinarima, seminarima, radionicama i okruglim stolovima vezanim za digitalizaciju u finansijskom menadžmentu. Prevedashodno preduzeća i preduzetnici u hotelskoj industriji bi trebali motivisati svoje zaposlene da se dodatno usavršavaju u ovoj oblasti i to kroz adekvatne edukativne programe kao što su sveobuhvatni sertifikovani programi i kursevi na temu digitalnog upravljanja finansijama, sigurnosnim procedurama i praksama o zaštiti podataka. S obzirom da proces digitalizacije podrazumijeva inovaciju, hotelska preduzeća i preduzetnici bi trebali unutar organizacije stimulisati svoje zaposlene da inoviraju te da kroz pilot projekte realizuju svoje ideje i na taj način podstaknu kulturu inovacija i pozitivnih promjena u načinu poslovanja organizacije. Proces digitalizacije kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji gotovo je iz korijena promijenio njene ključne operacije. Upotrebom savremenih digitalnih alata, automatizacijom i analizom podataka kao i naprednim sigurnosnim sistemima veliki broj hotelskih preduzeća je uspio da optimizuje svoje finansijske procese, u velikoj mjeri unaprijedi proces donošenja odluka kao i da poboljša efikasnost preduzeća, rezultati su brojnih naučnih istraživanja. Digitalizaciju karakterišu konstantne promjene i inovacije pa je i potreba za kontinuiranim osposobljavanjem zaposlenih još jedan od procesa koji će se nastaviti i u budućnosti kako bi se nove tehnologije iskoristile u njihovom punom kapacitetu. Integracija savremenih digitalnih alata kao što su vještačka inteligencija, mašinsko učenje i blokčejn kod upravljanja finansijama transformisala je ovaj sektor na način da je sada moguće analizirati veću količinu podataka i u kratkom vremenskom roku dobiti sveobuhvatne informacije relevantne za proces donošenja odluka, unapređenje bezbjednosti podataka kao i smanjenje rizika. Od velikog značaja za uspješno upravljanje finansijama u jednom hotelskom preduzeću je i primjena algoritama mašinskog učenja koji mogu direktno uticati na optimizaciju strategije upravljanja prihodima i cijenama a rezultat toga je povećanje profitabilnosti i efikasnosti u poslovanju preduzeća ili preduzetnika u hotelskoj industriji. Takođe, jedno od značajnih savremenih digitalnih rješenja koje je transformisalo finansijske transakcije u hotelskoj industriji, digitalni novčanik, omogućio je gostima da na praktičan i

siguran način izmire sve obaveze prema hotelu. Ovo inovativno rješenje s druge strane pojednostavljuje i obradu plaćanja za hotelsko preduzeće. Upotreba ovog savremenog digitalnog alata koji pruža mogućnost gostu da sve svoje transakcije izvrši nesmetano, od rezervacije smještaja pa do kupovine dodatnih sadržaja na licu mjesta, pozitivno utiče na sveukupni doživljaj gostiju, pokazala su brojna istraživanja.

Shodno navedenim rezultatima istraživanja, ključne preporuke za nosioce turističke politike su prije svega podizanje svijesti, podsticanje edukacije i povećanje investicija u digitalnu infrastrukturu. Država tj. resorni organ kao ključni kreator i nosilac turističke politike treba da podrži i podstakne investicije u digitalnu infrastrukturu te na taj način pruži priliku hotelskim preduzećima da inkorporiraju neke od savremenih tehnoloških alata za upravljanje finansijama, kao što su inovativna softverska rješenja za analitiku, blokčejn, upravljanje prihodima i drugo. Takođe, potrebna je sistemska podrška za obrazovanje i obuku te pokretanje inicijative za digitalnu edukaciju zaposlenih u hotelskoj industriji. Drugim riječima, potrebno je kreirati poslovni ambijent koji može da pruži finansijski podsticaj za hotelska preduzeća koja sprovode redovne obuke za svoje zaposlene o novim digitalnim finansijskim vještinama. Ovi podsticaji mogu se reflektovati kroz subvencije za troškove obuke i sertifikovane finansijske softvere i poreske olakšice za hotelsko preduzeće. Uz navedeno, potrebno je definisati nacionalne standarde za obuke osoblja u sektoru finansija i determinisati ključne vještine koje bi zaposleni trebali da posjeduju a odnose se na upotrebu digitalnih finansijskih alata i procedura. Takođe, neophodno je da država definiše jasne zakonske propise o povjerljivosti i zaštiti podataka (npr. GDPR - General Data Protection Regulation u Evropskoj uniji) te kroz efektivnu kaznenu politiku osigura poštovanje definisanih zakonskih regulativa.

Budućnost finansijskog menadžmenta biće zasigurno uslovljena daljim napretkom digitalizacije i razvitkom novih inovativnih tehnologija. Savremene tehnologije koje se već upotrebljavaju u finansijskom menadžmentu kao što su vještačka inteligencija, blokčejn, mašinsko učenje, digitalni novčanici i drugo će i u budućnosti nastaviti da se razvijaju pružajući hotelskom preduzeću širi spektar mogućnosti za optimizaciju finansija, održivo i odgovorno upravljanje rizicima kao i veću involviranost kupaca odnosno gostiju. Samo ona hotelska preduzeća koja u svom poslovanju budu inkorporirala ove savremene digitalne alate i prilagodila svoje interne procese upravljanja finansijama digitalnim tehnologijama biće u mogućnosti da se bolje pozicioniraju na sve konkurentnijem tržištu. Proces digitalizacije pored benefita sa sobom donosi i neke izazove a najdelikatniji je zaštita i bezbjednost osjetljivih finansijskih podataka i privatnosti. Implementacija mjera sajber bezbjednosti koje su usklađene sa propisima GDPR-a biće još jedan od prioriteta kako bi se osiguralo pozitivno poslovanje hotelskog preduzeća. Takođe, permanentne i sistematične obuke zaposlenih biće od presudnog značaja za uspjeh poslovanja preduzeća. Cilj je da se zaposleni edukuju, da na efikasan način koriste savremene digitalne alate te na taj način mogućnost nastanka potencijalnih rizika svedu na minimum ili u potpunosti otklone mogućnost za rizik.

Zaključak

Zbog promjene u načinu upravljanja finansijama u hotelskoj industriji posredstvom digitalizacije zasigurno da ovaj sektor u budućnosti očekuju još značajnije promjene i modifikacije u načinu vođenja hotelskog biznisa, sa strategijskog i operativnog nivoa. Danas se hotelska preduzeća suočavaju sa brojnim izazovima kada je riječ o upravljanju finansijama (npr. sigurnost, bezbjednost, edukacija, obuka), ali sa druge strane i velikim brojem prilika za unapređenje efikasnosti i profitabilnosti preduzeća kao i smanjenju troškova i to kroz integraciju savremenih tehnoloških inovacija koji su rezultat procesa digitalizacije. Sinergija inovativnih digitalnih tehnologija od kojih su za upravljanje finansijama signifikante big data analiza, vještačka inteligencija, blokčejn tehnologija, digitalni novčanici kao i digitalne platforme za rezervacione sisteme ima pozitivan impakt na poslovanje jednog hotelskog preduzeća. Ovi savremeni digitalni alati omogućavaju hotelskim preduzećima da prikupe i analiziraju veliku bazu podataka ne samo o gostima već i o tržištu te da na taj način jasno definišu finansijski plan rada kroz efikasnije upravljanje cijenama i inventarom.

Tehnološki napredak sa sobom nosi i brojne izazove od kojih se izdvajaju tri ključna za upravljanje finansijama i to: (1) potreba za permanentnim osposobljavanjem osoblja, (2) zaštita podataka kao i (3) prilagođavanje poslovanja nestabilnim tržišnim uslovima uslovljenih prevashodno tehnologijom i konkurencijom. Primjena savremenih tehnoloških alata, koje je era digitalizacije sa sobom donijela stvorila je revoluciju u načinu poslovanja hotelskih preduzeća posebno kod finansijskog menadžmenta u hotelskoj industriji. Ovaj proces od hotelskog preduzeća zahtijeva otvorenost za inovacije, adaptabilnost ali i spremnost za usvajanje novih tehnologija i poslovnih modela. Samo ona hotelska preduzeća koja svoje poslovanje uspješno prilagode savremenim tehnološkim trendovima mogu očekivati povećanje konkurentnosti i profitabilnosti kao i dugoročni uspjeh na tržištu.

Digitalizacija je kod upravljanja finansijama u hotelskoj industriji već unijela drastične promjene, a sa daljim razvojem tehnologije očekuje se da će te promjene bit još značajnije pa je tako neophodno da menadžment hotelskih preduzeća osvijesti važnost i opravdanost uvođenja novih tehnologija u poslovanje preduzeća kao i značajne benefite koji se mogu reflektovati ne samo kroz finansijski sektor već i kroz ostale sektore u savremenom hotelskom preduzeću.

Reference

- Abou-foul, M., Ruiz-Alba J., Soares, A. (2021). The impact of digitalization and servitization on the financial performance of a firm: an empirical analysis. *Prod Plan Control*, 32(12), 975-989.
- Alaei, A., Becken, S., Stantic, B. (2019). Sentiment analysis in tourism: Capitalizing on Big data. *Journal of Travel Research*, 58(2), 175-191.
- Ananti (2024). Overview. www.ananti.me [15. 3.2024.]

- Buhalis, D. (2022). Technology in tourism-from information communication technologies to etourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism: A Perspective Article. *Tourism Review*, 75(1), 267-272.
- Busulwa, R., Pickering, M., Mao, I. (2022). Digital transformation and hospitality management competencies: Toward an integrative framework. *International Journal of Hospitality Management*, 102(4), 103132.
- Cao, S., Jiang, W., Yang, B., Zhang, A.L. (2023). How to talk when a machine is listening: Corporate disclosure in the age of AI. *The Review of Financial Studies*, 36(9), 3603-3642.
- Chang, Y., Ljungqvist, A., Tseng, K. (2023). Do corporate disclosures constrain Strategic Analyst Behavior? *Review of Financial Studies*, 36(8), 3163-3212.
- Choi, S., Choi, K., Sungu-Eryilmaz, Y., Park, H. (2020). Illegal gambling and its operation via the darknet and bitcoin: An application of routine activity theory. *International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime*, 3(1), 3-23.
- Cohen, S., Snow, D., Szpruch, L. (2021). Black-Box Model Risk in Finance. *SSRN Electronic Journal*, No. 3782412.
- Crosby, M., Pattanayak, P., Verma, S. (2016). Blockchain technology: beyond Bitcoin. In: Y. Jiang, Y. Shvets., H. Mallick (Eds.), *Proceedings of the 2022 2nd International Conference on Economic Development and Business Culture* (pp. 1522-1527). Paris, France: Atlantis Press.
- EHL Insights (2022). Top 10 trends in the hospitality industry 2024. <https://hospitalityinsights.ehl.edu/hospitality-industry-trends> [15. 3.2024.]
- Goldstein, I., Yang, S., Zuo, L. (2023). The real effects of modern information technologies: evidence from the EDGAR implementation. *Journal of Accounting Research*, 61(5), 1-57.
- Hollander, J. (2022). Digital Transformation in the Hotel Industry – *Hotel Tech Report*. <https://hoteltechreport.com/news/digital-transformation> [15. 3.2024.]
- Humphreys, A., Wang, R., Fischer, E., Price, L. (2018). Automated text analysis for consumer research. *Journal of Consumer Research*, 44(6), 1274-1306.
- Iranmanesh, M., Ghobakhloo, M., Nilashi, M., Tseng, M., Yadegaridehkordi, E., Leung, N. (2022). Applications of disruptive digital technologies in hotel Industry: A Systematic Review. *International Journal of Hospitality Management*, 107(6), 103304.
- Lv, H., Shi, S., Gursoy, D. (2022). A look back and a leap forward: a review and synthesis of big data and artificial intelligence literature in hospitality and tourism. *Journal of Hospitality and Marketing Management*, 31(2), 1-31.
- Ma, Y., Xiang, Z., Du, Q., Fan, W. (2018). Effects of user-provided photos on hotel review helpfulness: An analytical approach with deep learning. *International Journal of Hospitality Management*, 71, 120-131.
- Mazanec, J. (2020). Hidden theorizing in big data analytics: With a reference to tourism design research. *Annals of Tourism Research*, 83, 102931.
- Pilkington, M. (2017). Can blockchain technology help promote new tourism destinations? The example of medical tourism in Moldova. *SSRN Electronic Journal*, No. 2984479.

Schildt, H. (2022). The Institutional Logic of Digitalization. In. T. Gegenhuber, G. Logue, C. Hinings, M. Barrett (Eds.), *Research in the Sociology of Organizations* (pp. 235-251). Bradford, UK: Emerald Publishing Limited.

**THE FUTURE OF FINANCIAL MANAGEMENT IN THE HOTEL
INDUSTRY: REVOLUTIONIZING HOTEL BUSINESS FOR THE
MODERN ERA**

Abstract: *Digitalization in finance aims to improve the operations of organizations in the hotel industry by utilizing digital tools and modern technologies such as artificial intelligence, machine learning, blockchain, and data analytics to optimize financial processes. This involves integrating digital technologies across various segments of the organization's operations, enabling it to leverage the benefits offered by digital tools and platforms to enhance efficiency, foster innovation, and increase competitiveness. The paper aims to explore the impact of digitalization on financial management in the hotel industry and to define the key challenges and opportunities that the digitalization process brings. In addition to positively impacting business efficiency, digitalization promotes transparency and accountability. The key method of the paper is a literature review and secondary data analysis. The paper concludes that digitalization plays a crucial role in financial management in the hotel industry, especially in transforming traditional practices through improving efficiency, transparency, and adaptability of financial processes. The evolution of financial management in the hotel business entails continuous trends to achieve competitive advantage and long-term success in the market.*

Keywords: *digitalization, finance management, artificial intelligence, machine learning, blockchain, hotel industry*

UTICAJ STRUKTURE KAPITALA NA FINANSIJSKE PERFORMANSE BANAKA U REPUBLICI SRBIJI

Marina Janković-Perić

Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija, marina.jankovic@vipos.edu.rs

Šaban Gračanin

Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija, saban.gracanin@hotmail.com

Aleksandra Fedajev

Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, afedajev@tfbor.bg.ac.rs

Apstrakt: Neosporna je činjenica da se struktura kapitala banaka fundamentalno razlikuje od strukture kapitala nefinansijskih korporacija, na prvom mestu zbog depozita kao izvora finansiranja banaka, a dodatno zbog zahteva za održavanje visokih propisanih nivoa zaštitnog kapitala. Međutim, pitanje strukture kapitala smatra se relevantnim i za bankarski sektor. Zapravo, odluka o strukturi kapitala je viđena kao najbitnija za rast i razvoj banke i kao odluka koja utiče na njene finansijske performanse. Shodno tome, cilj rada je da se ispita uticaj strukture kapitala na finansijske performanse banaka koje su poslovale u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2020. godine. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 21 banke, a za ispitivanje uticaja strukture kapitala na finansijske performanse banaka primenjena je panel regresiona analiza. Rezultati istraživanja ukazuju da je nivo zaduženosti banaka izuzetno visok i da ima statistički značajan negativan uticaj na finansijske performanse koje su merene stopom prinosa na imovinu (ROA) i stopom prinosa na kapital (ROE).

Ključne reči: struktura kapitala, ROA, ROE, bankarski sektor

Uvod

Bankarski sektor je do poslednjih dvadesetak godina bio isključen iz razmatranja problematike izbora strukture kapitala i njenog uticaja na performanse poslovanja, prevashodno zbog zahteva regulatornih tela u vezi sa propisanim pokazateljima adekvatnosti kapitala. Finansijski sistem u Republici Srbiji karakteriše dominantna uloga banaka, zbog čega pitanje strukture kapitala banaka ima značaj, pre svega, iz ugla stabilnosti celokupnog finansijskog sistema. Dodatno, smatra se da je najvažniji kriterijum za rast i razvoj banaka njihova mogućnost da donesu adekvatne finansijske politike, jer se opredeljenje za određenu politiku duga i politiku odlučivanja o strukturi kapitala smatra bitnom odlukom koja determiniše finansijske performanse banaka. Pored toga, menadžeri banaka svojim finansijskim odlukama mogu da signaliziraju relevantne informacije investitorima i da budu povezani sa problemom moralnog hazarda.

Cilj rada je da se ukaže na značaj i prirodu uticaja strukture kapitala na finansijske performanse banka u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2020. godine. Kako bi se dobila slika o uticaju strukture kapitala na finansijske performanse banaka, merene stopom prinosa na imovinu (ROA) i stopom prinosa na kapital (ROE), korišćena je panel regresiona analiza. Ukazivanje na značaj adekvatnog izbora strukture kapitala, skretanje pažnje na potrebu za analizom ovog problema u bankarskom sektoru i uslovljenosti finansijskih performansi ovim izborom, predstavlja doprinos rada.

Rad je strukturiran tako da pored uvoda i zaključka ima još tri dela. U prvom delu biće dat teorijski okvir, dok će drugi deo biti posvećen rezultatima i zaključcima prethodnih istraživanja. Rezultati istraživanja i diskusija biće dati u trećem delu.

Teorije strukture kapitala

Istorijski gledano razmatranje problema izbora optimalne strukture kapitala i njenog uticaja na finansijske performanse veže se za prvi celoviti model koji su dali Modigliani i Miler davne 1958. godine (Modigliani & Miller, 1958). Njihov početni stav je ukazivao na to da su strategije finansiranja korporacija irelevantne, jer će menadžeri uticati na povećanje finansijskih performansi identifikovanjem rentabilnih investicionih mogućnosti, a ne traženjem optimalnog miksa duga i sopstvenog kapitala. Prihvatajući kritike ovakvog viđenja i daljim istraživanjem, 1963. godine su ovaj stav modifikovali i ukazali na to da će rast stepena zaduženosti pratiti rast finansijskih performansi kada je vrednost poreskih ušteda od korišćenja duga pozitivna, pri čemu vrednost poreskih ušteda zavisi, ne samo od stope poreza na dobit, već i od odnosa stopa poreza na prihode akcionara i prihode poverilaca (Modigliani & Miller, 1963). Drugim rečima, finansijske odluke su irelevantne za maksimiranje finansijskih performansi korporacije osim u tržišnom ambijentu koji karakteriše oporezivanje.

Daljim razmatranjem optimizacije strukture kapitala, zagovornici teorije kompromisa (*Trade-off theory*) ukazuju na činjenicu da se može postići optimalna struktura kapitala, bez obzira na viđenja da to može biti jedna tačka ili određeni interval, kompromisom između marginalnih koristi i marginalnih troškova duga (Fama & French, 2005). Ostvarenje poreskih ušteda zbog prisustva duga u strukturi kapitala ističe se kao ključna korist i podsticaj povećanja nivoa zaduženosti. Sa druge strane, korišćenje duga ima nekoliko nedostataka koji se ogledaju u povećanju verovatnoće stečaja i agencijskih troškova (Gitman & Zutter, 2012, 527). Smatra se da je potrebno stepen zaduženosti ograničiti (Stiglitz, 1988), jer njegov rast dovodi do rasta verovatnoće da se korporacija može suočiti sa finansijskim neprilikama, odnosno raste verovatnoća da korporacija neće biti u mogućnosti da izmiri sve svoje dospele obaveze. Agencijski troškovi nastali kao posledica sukoba interesa vlasnika i menadžera i/ili kreditora i vlasnika, predstavljaju troškove direktnog ili indirektnog osiguranja da će menadžment raditi u najboljem interesu vlasnika sopstvenog i pozajmljenog kapitala (Samuels et al., 1995, 662). Njihovo dalje razmatranje ukazuje

da se ponašaju slično troškovima finansijskih neprilika, jer izazivaju rast cene kapitala i smanjenje vrednosti korporacije (Jensen & Meckling, 1976).

Novije teorije strukture kapitala u analizu uključuju finansijsko signaliziranje, informacionu asimetriju i ograničeno racionalne tržišne učesnike. Prema teoriji hijerarhijskog redosleda (*Pecking order theory*), u fokusu nije postizanje balansa između troškova i koristi od finansiranja dugom, jer se smatra da korporacije nemaju precizno definisan odnos dug/kapital (Myers, 1984). U prvi plan se ističe cena određenih izvora finansiranja i da menadžeri prilikom izbora strukture kapitala prate određenu hijerarhiju po principu „najjeftiniji izvori imaju prioritet“ (Myers, 2001; Frank & Goyal, 2003). Ovakvo finansijsko ponašanje zapravo je rezultat informacione asimetrije u vezi sa različitim izvorima finansiranja, jer iz ugla akcionara, u vezi sa interno generisanim izvorima ne postoji problem informacione asimetrije, kod duga je slabo izražen, dok je kod emisije akcija informaciona asimetrija ozbiljan problem (Janković, 2019).

Zagovornici teorije signaliziranja strukturu kapitala vide kao interni instrument za prenošenje informacija tržištu o stanju i perspektivi poslovanja korporacije (Ross, 1977; Leland & Pyle, 1977), pa odluku menadžera o emisiji dužničkih hartija od vrednosti investitori tumače kao signal da je poslovanje korporacije stabilno, da su akcije korporacije potcenjene, što izaziva rast njihovih cena i povećanje vrednosti korporacije. Dodatno, i transakcioni troškovi koji su veći od nule za rezultat imaju finansijsku hijerarhiju kod koje se jeftiniji eksterni izvori prvo koriste (Kadapakkam et al., 1998).

Teorija dobrog tajminga (*Market timing theory*) polazi od stanovišta da menadžeri donose finansijske odluke u skladu sa tržišnim uslovima i da će otkupljivati akcije kada su potcenjene, a nove akcije emitovati kada su precenjene (Graham & Harvey, 2001). Polazeći od pretpostavki da menadžeri veruju da mogu vremenski podesiti finansijske odluke prema tržištu i da su investitori iracionalni, tvorci teorije dobrog tajminga, Baker & Wurgler (2002) strukturu kapitala vide kao kumulativni rezultat ranije učinjenih napora menadžera da realizuju dobre prilike na tržištu kapitala i ističu da optimalna struktura kapitala ne postoji. Shodno tome, kao kod teorije hijerarhijskog redosleda, menadžment finansiranje svojih investicionih alternativa vrši iz izvora koji su u tom momentu najjeftiniji, dok se interni kapital smatra jeftinijim izvorom finansiranja u odnosu na eksterni kapital (Frank & Goyal, 2009; Baker & Wurgler, 2002). Preferiranje internog kapitala i dugova, odnosno izbegavanje kapitala od emisije običnih akcija, objašnjava se prevelikim optimizmom i samopouzdanjem menadžera, a ne rastućim troškovima informacione asimetrije i transakcionim troškovima.

Rezultati prethodnih istraživanja

Veliki broj prethodnih istraživanja ispitivao je uticaj strukture kapitala na finansijske performanse u nefinansijskim korporacijama. U naučnim krugovima, u poslednje vreme, sve više se apostrofira potreba i značaj razmatranja ove teme kod bankarskog sektora. Uočeno je da strukturu kapitala banaka karakteriše veći nivo

duga u odnosu na nefinansijske korporacije (Gropp & Heider, 2010). Takođe, uočeno je da bankarski sektor ima jedinstvene karakteristike, čime se objašnjava razlika u strukturi kapitala između banaka i nefinansijskih korporacija. Prvu karakteristiku predstavljaju strogi regulatorni kapitalni zahtevi u smislu održavanja propisanih nivoa pokazatelja adekvatnosti kapitala, kako bi se obezbedili stabilnost poslovanja banke, kapacitet da se prevaziđu nagli poremećaji na tržištu i procenila izloženost riziku (Gračanin, 2022). Pored toga, smatra se da banke imaju mogućnost da putem depozita svojih klijenata prikupljaju dodatni kapital i da za značajan deo obaveza banaka garantuje država, odnosno štediše imaju osiguranje od gubitka do određenog unapred određenog iznosa (Gropp & Heider, 2010; Hull, 2015).

Berger & Bonaccorsi di Patti (2006) ispitivali su uticaj strukture kapitala na finansijske performanse 695 američkih komercijalnih banaka u periodu od 1990. do 1995. godine. Strukturu kapitala aproksimirali su odnosom sopstvenog kapitala i ukupnog kapitala, a finansijske performanse profitnom efikasnošću. Primenom regresione analize, uočeno je da ratio sopstvenog i ukupnog kapitala utiče negativno na profitnu efikasnost. Uticaj strukture kapitala na performanse američkih banaka ispitivan je u periodu između 1984. do 2009. godine, uz poređenje tog uticaja između perioda kriza i „normalnog“ perioda (Berger & Bouwman, 2013). Finansijske performanse merene su prinosom na kapital (ROE), a struktura kapitala odnosom sopstvenog i ukupnog kapitala. Rezultati studije ukazuju na to da kod malih banaka udeo sopstvenog kapitala u ukupnom utiče pozitivno na finansijske performanse u oba perioda, dok je kod srednjih i velikih banaka ovaj uticaj uočen u kriznim periodima. Takođe, Hoffmann (2011) je ispitivao odnos performansi i strukture kapitala kod američkih banaka u periodu od 13 godina. Konstatovano je da je veza između profitabilnosti banaka i odnosa kapitala i imovine negativna. Dodatno, uočena je veza između ove dve varijable u obliku slova U, što ukazuje na to da rast nivoa duga u strukturi kapitala početno utiče na smanjenje agencijskih troškova i vodi boljim finansijskim performansama, ali da nakon određenog nivoa, dodatno povećanje zaduženosti utiče na rast troškova finansijskih nepravilnosti i nižim stopama prinosa.

Korišćenjem panel regresione analize, ispitivan je uticaj strukture kapitala na finansijske performanse odabranih komercijalnih banaka iz Etiopije (Biru, 2016). Kao mere finansijskih performansi korišćeni su ROA i ROE, dok su udeo duga u ukupnom kapitalu i odnos duga i sopstvenog kapitala korišćeni kao mera strukture kapitala. Uočeno je da finansijske performanse banaka rastu sa rastom nivo duga u strukturi kapitala, i obrnuto. Studija koja je imala za cilj da ispita uticaj strukture kapitala na performanse banaka u Jordanu, sprovedena je na uzorku koji su činili podaci iz finansijskih izveštaja dvanaest komercijalnih banaka u periodu od 2007. do 2011. godine (Khalaf, 2013). Rezultati studije su pokazali da ratio ukupnog duga ima pozitivan i statistički značajan uticaj na performanse banaka merene neto profitom, stopom povraćaja na angažovani kapital (ROCE) i neto kamatnom maržom, dok taj uticaj nije statistički značajan kod stope prinosa na kapital.

Slučajnim izborom deset banaka sa liste Berze u Karačiju, u Pakistanu, testirana je značajnost uticaja strukture kapitala na performanse banaka (Gohar,

2016). Uočeno je da je nivo duga u strukturi kapitala veoma visok i da struktura kapitala ima statistički značajan negativan uticaj na performanse banaka. Na uzorku od 21 komercijalne banke iz Gane, u periodu od 2000. do 2014. godine, koristeći panel regresionu analizu, sprovedeno je istraživanje čiji rezultati su pokazali da struktura kapitala, merena odnosom kapitala i ukupne imovine, pozitivno utiče na profitabilnost banaka, merenu prinosom na imovinu i neto kamatnom maržom (Doku et. al., 2019) Analizirajući uticaj strukture kapitala na performanse 50 komercijalnih banaka u periodu od 2012. do 2017. godine, čije su akcije listirane na berzama Bahreina, Kuvajta, Katara, Saudijske Arabije i Ujedinjenih Arapskih Emirata, Khan (Khan, 2022), došlo se do zaključka da ukupan nivo zaduženosti ima negativan uticaj na stopu prinosa na imovinu. Istu prirodu uticaja strukture kapitala na profitabilnost banaka kao zaključak iznose i autori istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 22 komercijalne banke u Vijetnamu u periodu od 2011. do 2020. godine (Quoc & My, 2023).

Polazeći od celokupne populacije banaka u Federaciji Bosne i Hercegovine, Bošnjak i Alibegović (2021), istraživali su postojanje, smer i jačinu relacije strukture kapitala i profitabilnosti banaka u periodu od 2009. do 2018. godine. Profitabilnost je merena prinosom na imovinu i prinosom na kapital, dok su kao mere strukture kapitala uzeti odnos duga i imovine i odnos duga i kapitala. Primenom panel regresione analize došlo se do rezultata koji ukazuju na to da struktura kapitala nema statistički značajan uticaj na profitabilnost, merenu prinosom na imovinu, dok je taj uticaj na pokazatelje prinosa na kapital negativan i statistički značajan. Sa ciljem da ispituju determinante profitabilnosti banaka kod sedam država Jugoistočne Evrope (Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija i Srbija), u periodu od 1998. do 2002. godine, Athanasagul i saradnici (2006) su sprovedli istraživanje na nebalansiranom uzorku od 71 do 132 banke, zbog različitog broja aktivnih banaka u posmatranom periodu. Rezultati ukazuju da odnos duga i imovine nema statistički značajan uticaj na profitabilnost banaka, da struktura kapitala merena odnosom rezervi za kredite i ukupnog iznosa kredita ima negativan i statistički značajan uticaj, dok odnos kapitala i imovine ima pozitivan i statistički značajan uticaj.

Imajući u vidu rezultate prethodnih istraživanja, hipoteza istraživanja glasi:

H1: Struktura kapitala ima statistički značajan negativan uticaj na finansijske performanse banaka u Srbiji.

Metodologija istraživanja i struktura uzorka

Istraživanje je sprovedeno na nebalansiranom uzorku od 228 opservacija. Uzorak je činila ukupno 21 banka, koje su poslovale u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2020. godine. Za potrebe istraživanja, podaci su prikupljeni iz zvaničnih redovnih finansijskih izveštaja banaka.

Hipoteza istraživanja testirana je putem panel regresione analize, a za statističku analizu korišćen je softver Eviews 10. Za ocenu regresionih koeficijenata, korišćeni su model najmanjih kvadrata (*Pooled Ordinary Least*

Squares), model fiksnih (*Fix Effects Model*) i model stohastičkih efekata (*Random Effects Model*). Sa ciljem izbora između modela sa fiksnim i stohastičkim efektima, korišćen je Hausmanov test (*Hausman test*).

Oslanjajući se na metodologiju prethodnih istraživanja (Berger & Bonaccorsi di Patti, 2006; Bošnjak & Alibegović, 2021; Birru, 2016), definisani su sledeći regresioni modeli:

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 TLA_{it} + \beta_2 TLC_{it} + \beta_3 SIZE_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$ROE_{it} = \beta_0 + \beta_1 TLA_{it} + \beta_2 TLC_{it} + \beta_3 SIZE_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

koji omogućavaju testiranje uticaja nezavisnih varijabli i kontrolne varijable na finansijske performanse banaka.

Finansijske performanse, kao zavisne varijable, merene su primenom dva pokazatelja profitabilnosti - prinosom na ukupnu imovinu (ROA) utvrđenim deljenjem dobitka pre poreza prosečnom ukupnom imovinom i prinosom na kapital (ROE) utvrđenim deljenjem dobitka pre poreza prosečnim sopstvenim kapitalom. Struktura kapitala, kao nezavisna varijabla, aproksimirana je dvema varijablama: odnosom ukupnog duga i ukupne imovine (TLA) i odnosom ukupnog duga i kapitala (TLC). Kao kontrolna varijabla, korišćena je veličina banke (SIZE) koja je aproksimirana prirodnim logaritmom ukupne imovine.

Rezultati istraživanja

Shodno rezultatima deskriptivne statistike, datim u Tabeli 1, može se zaključiti da banke u Srbiji, u posmatranom periodu, u proseku posluju sa gubitkom, dok vrednost medijane ukazuje da polovina banaka posluje sa stopama profitabilnosti ispod ili iznad 1,0101% za ROA i 4,8540% za ROE. Značajna razlika između vrednosti aritmetičke sredine i medijane može se objasniti velikim razlikama između minimalne i maksimalne vrednosti stopa profitabilnosti i visinom standardne devijacije, kao i činjenicom da oko jedne četvrtine opservacija u uzorku posluje sa izraženim gubitkom. Kada su u pitanju pokazatelji strukture kapitala, može se reći da je kod banaka u Srbiji udeo duga oko 80%, odnosno da je na nešto više od 4 dinara duga angažovan 1 dinar sopstvenog kapitala. Maksimalne i minimalne vrednosti varijable SIZE ukazuju na značajne razlike u veličini ukupne imovine posmatranih banaka.

Tabela 1. Rezultati deskriptivne statističke analize

	Srednja vrednost	Medijana	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
ROA	-0,3042	1,0101	7,3107	-81,5245	14,2724
ROE	-1,2901	4,8540	46,8646	-514,1614	244,1005
TLA	0,7977	0,8162	0,0917	0,0000	0,9682
TLC	4,7025	4,4420	2,5359	0,0000	30,4173
SIZE	17,9821	18,2072	1,3032	14,7392	20,3908

Izvor: Kalkulacija autora.

Rezultati korelacione analize (Tabela 2) ukazuju na statistički značajnu negativnu vezu obe stope prinosa i odnosa ukupnog duga i imovine. Kada je u pitanju drugi pokazatelj strukture kapitala, odnos ukupnog duga i sopstvenog kapitala, kod Pirsonovog koeficijenta korelacije, veza sa stopom prinosa na imovinu nije statistički značajna, dok je kod Spirmanovog koeficijenta statistički značajna i negativna. Kod veze sa stopom prinosa na kapital, prema oba koeficijenta korelacije, veza je statistički značajna, ali je prema Pirsonovom koeficijentu veza statistički pozitivna, a prema Spirmanovom koeficijentu negativna. Kod veze između veličine banke i stope prinosa, očigledna je statistički značajna pozitivna veza.

Tabela 2. Pirsonovi i Spirmanovi koeficijenti korelacije

	ROA	ROE	TLA	TLC	SIZE
ROA		0,9473***	-0,2324***	-0,2324**	0,4811***
ROE	0,9326***		-0,0497*	-0,0753*	0,5056***
TLA	-0,1724*	-0,0582*		0,7524**	0,0216
TLC	0,1280	0,2217*	0,6632***		0,0946
SIZE	0,3232***	0,2754***	0,0755	0,0128	

Napomene: Pirsonovi koeficijenti su ispod dijagonale. Spirmanovi koeficijenti su iznad dijagonale. Statistički značajno na nivou od 10% (), 5% (**) i 1% (***).*

Izvor: Kalkulacija autora.

Primenom metoda najmanjih kvadrata, fiksnih i stohastičkih efekata ocenjeni su regresioni koeficijenti modela 1 i 2. Imajući u vidu vrednost Hausmanovog testa kod oba modela, metod stohastičkih efekata je adekvatniji od metode fiksnih efekata.

Tabela 3. Uticaj strukture kapitala na finansijske performanse banaka merene stopom prinosa na imovinu

	ROA (zavisna varijabla)	
	Metod najmanjih kvadrata	Metod stohastičkih efekata
Konstanta	-0,3140*** (-4,1315)	-0,3599*** (-3,7298)
TLA	-0,1745*** (-2,9512)	-0,0343* (-1,8241)
TLC	0,0306 (1,4994)	0,0662 (1,0231)
SIZE	0,0182*** (2,9341)	0,0210*** (4,2229)
Prilagođeno R ²	0,093	0,086
F statistika	8,7677***	5,9378***

Napomena: n=228; Statistička značajnost na nivou od 10% (), 5% (**) i 1% (***). Hausmanov test: Chi-Sq Statistic 3,0415 (Prob. 0,3853).*

Izvor: Kalkulacija autora.

Imajući u vidu rezultate date Tabelom 3, model je validan i nezavisne varijable korišćene u modelu objašnjavaju oko 9% varijabiliteta stope prinosa na imovinu. Odnos ukupnog duga i imovine ima statistički značajan i negativan uticaj na stopu prinosa na imovinu. Uticaj odnosa ukupnog kapitala i sopstvenog kapitala nije statistički značajan, dok je uticaj veličine banaka pozitivan i statistički značajan.

Tabela 4. Uticaj strukture kapitala na finansijske performanse banaka merene stopom prinosa na kapital

	ROE (zavisna varijabla)	
	Metod najmanjih kvadrata	Metod najmanjih kvadrata
Konstanta	-1,3719*** (-2,8784)	-1,4699*** (-2,6197)
TLA	-0,9848** (-2,3246)	-0,9809** (-2,2296)
TLC	-0,0639* (-1,7832)	-0,0663* (-1,6926)
SIZE	0,1025*** (4,6009)	0,1070*** (3,8199)
Prilagođeno R ²	0,123	0,119
F statistika	12,5723***	10,6300***

Napomena: n=229; Statistička značajnost na nivou od 10% (), 5% (**) i 1% (***). Hausmanov test: Chi-Sq Statistic 2,7179 (Prob. 0,8690).*

Izvor: Kalkulacija autora.

Shodno rezultatima datim Tabelom 4, može se uočiti da primena oba modela daje iste rezultate. Postavljeni model 2 je validan i nezavisne varijable korišćene u modelu objašnjavaju oko 12% varijabiliteta stope prinosa na kapital. Uticaj obe varijable strukture kapitala na stopu prinosa na kapital statistički je značajan i negativan. Veličina banke ima statistički značajan i pozitivan uticaj na stopu prinosa na kapital, što se može objasniti ekonomijom obima i većim poverenjem poverilaca.

Imajući u vidu dobijene rezultate testiranja oba modela, postavljena hipoteza istraživanja ne može se odbaciti. Zapravo, može se reći da sa povećanjem stepena zaduženosti dolazi do smanjenja finansijskih performansi banaka. Dobijeni rezultati istraživanja su u skladu sa rezultatima dobijenim kod studija koje su sprovedene u Pakistanu, Vijetnamu i Federaciji Bosne i Hercegovine (Gohar, 2016; Quoc & My, 2023; Bošnjak & Alibegović, 2021). Negativan uticaj strukture kapitala na finansijske pokazatelje može se objasniti činjenicom da sa rastom duga u strukturi kapitala rastu i očekivani troškovi stečaja i rashodi kamata, da banke koje imaju niži nivo zaduženosti obezbeđuju sopstveni kapital koji može poslužiti kao „tampon“ protiv negativnih tržišnih kretanja i da je veća verovatnoća da će banke sa visokim udelom sopstvenog kapitala imati pristup izvorima finansiranja uz niže troškove. Dodatno, negativan uticaj ne mora biti direktan, jer u težnji da

smanje izloženost riziku od finansijskih nepravilnosti, menadžeri banaka mogu propustiti dobre investicione prilike.

Zaključak

Bankarski sektor, kao predmet istraživanja, uglavnom je zaobilazan kod studija strukture kapitala, prevažno zbog stava da je regulativa banaka glavna determinanta strukture kapitala. Međutim, odluka banaka o izboru strukture kapitala je i dalje nepoznanica, i sve više privlači pažnju stručne i naučne javnosti. Pored konstatacije da postoje značajne razlike kod izbora strukture kapitala između nefinansijskih korporacija i banaka, uočeno je da je odluka o izboru strukture kapitala banaka izuzetno složena i da značajno utiče na njihove finansijske performanse.

Sprovedeno istraživanje imalo je za cilj da ispita uticaj strukture kapitala na finansijske performanse banaka koje su poslovale u Republici Srbiji od 2010. do 2020. godine. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je prosečna stopa zaduženosti banaka oko 80%, da u proseku posluju da gubitkom, ali da polovina posluje sa stopama profitabilnosti iznad 1,0101% za ROA i 4,8540% za ROE. Pokazatelji strukture kapitala imaju statistički značajan negativan uticaj na oba pokazatelja finansijskih performansi, dok je uticaj veličine banaka statistički značajan i pozitivan. Shodno tome, može se zaključiti da sa rastom nivoa zaduženosti dolazi do pada vrednosti finansijskih performansi banaka, pa se postavljena hipoteza istraživanja ne može odbaciti, što znači da izbor strukture kapitala predstavlja jako važnu odluku za menadžment banaka.

Imajući u vidu ograničenja istraživanja, pre svega, u smislu perioda posmatranja, kao i analize koja je u fokusu imala samo uticaja strukture kapitala na finansijske performanse banaka, buduća istraživanja treba da uključe duži period, analizu međusobne povezanosti strukture kapitala i finansijskih performansi banaka, kao i razmatranje medijatorskog i moderatorskog efekta.

Reference

- Athanasoglou, P., Delis. M., Staikouras, C. (2006). Determinants of Bank Profitability in the South Eastern European Region. *Journal of Financial Decision Making*, 2, 1–17.
- Baker, M., Wurgler, J. (2002). Market timing and capital structure. *Journal of Finance*, 57(1), 1-32.
- Berger, A., Bonaccorsi di Patti, E. (2006). Capital structure and firm performance: A new approach to testing agency theory and an application to the banking industry. *Journal of Banking & Finance*, 30(4), 1065-1102.
- Berger, A., Bouwman, C. (2013). How Does Capital Affect Bank Performance During Financial Crises? *Journal of Financial Economics*, 109(1), 16-176.

- Birru, M. (2016). The Impact of Capital Structure on Financial Performance of Commercial Banks in Ethiopia. *Global Journal of Management and Business Research*, 16(8), 42-52.
- Bošnjak, V., Alibegović, Dž. (2021). Uticaj strukture kapitala na profitabilnost banaka u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Bankarstvo*, 50(3), 73-107.
- Doku, J., Kpekpena, F., & Boateng, P. (2019). Capital Structure and Bank Performance: Empirical Evidence from Ghana. *African Development Review*, 31(1), 15-27.
- Fama, F., French, K. (2005). Financing decisions: who issues stock? *Journal of Financial Economics*, 76(3), 549-582.
- Frank, Z., Goyal, K. (2003). Testing the Pecking Order Theory of Capital Structure. *Journal of Financial Economics*, 67, 217-248.
- Frank, Z., Goyal, K. (2009). Capital structure decisions: Which factors are reliably important? *Financial Management*, 38(1), 1-37.
- Gitman, J., Zutter, J. (2012). *Principles of Managerial Finance (13th edition)*. Boston, MA: Prentice Hall.
- Gohar, M. (2016). Impact of Capital Structure on Banks Performance: Empirical Evidence from Pakistan. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(1), 32-38.
- Gračanin, Š. (2022). Efekti primene računovodstva fer vrednosti na finansijski položaj i prinosnu snagu banaka (doktorska disertacija). Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet.
- Graham, J., Harvey C. (2001). The theory and practice of corporate finance: Evidence from the field. *Journal of Financial Economics*, 60, 187-243.
- Gropp, R., Heider, F. (2010). The Determinants of Bank Capital Structure. *Review of Finance*, 14, 587-622.
- Hoffmann, P. (2011). Determinants of the Profitability of the US Banking Industry. *International Journal of Business and Social Science*, 2(22), 1-15.
- Hull, J. (2015). *Risk Management and Financial Institutions (4th edition)*. Hoboken: Wiley.
- Janković, M. (2019). *Korporativno upravljanje i izbor optimalne strukture kapitala (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet.
- Jensen, M., Meckling, H. (1976). Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs, and Capital Structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
- Kadapakkam, P., Kummar, P., Riddick, L. (1998). The impact of cash flows and firm size on investment: the international evidence. *Journal of Banking and Finance*, 22(3), 293-320.
- Khalaf. T. (2013). Capital Structure Effects on Banking Performance: A Case Study of Jordan. *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*. 1(5), 227-233.
- Khan, S. (2022). The impact of capital structure on bank performance in emerging markets: Empirical evidence from GCC countries. *Financial Internet Quarterly*, 18(1), 56-65.

- Leland, H., Pyle, D. (1977). Informational asymmetries, financial structure and financial intermediation. *Journal of Finance*, 32(2), 371-388.
- Modigliani, F., Miller, H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. *American Economic Review*, 48(3), 261-297.
- Modigliani, F., Miller, H. (1963). Corporate Income Taxes and Cost of Capital: A Correction. *American Economic Review*, 53(3), 433-443.
- Myers, S. (1984). The capital structure puzzle. *Journal of Finance*, 39(3), 575-592.
- Myers, S. (2001). Capital Structure. *Journal of Economic Perspectives*, 15(2), 81-102.
- Quoc, A., My S. (2023). Bank capital and bank profitability of Vietnam commercial banks. *International Journal of Business and Society*, 24(1), 56-65.
- Ross, S. (1977). The determination of financial structure: The incentive signaling approach. *Bell Journal of Economics*, 8(1), 23-40.
- Samuels, J., Wilkes, F., Brayshaw, R. (1995). *Management of Corporate Finance (6th edition)*. Chapman & Hall.
- Stiglitz, J. (1988). Why financial structure matters? *Journal of Economic Perspectives*, 2(4), 121-126.

THE INFLUENCE OF CAPITAL STRUCTURE ON THE FINANCIAL PERFORMANCE OF BANKS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *It is an indisputable fact that the capital structure of banks is fundamentally different from the capital structure of non-financial corporations, primarily due to deposits as a source of financing for banks and additionally due to maintaining high regulatory capital requirements. However, the issue of capital structure is considered relevant for the banking sector as well. The decision on the capital structure is seen as the most important for the growth and development of the bank and is the decision that affects its financial performance. Consequently, the paper aims to examine the impact of the capital structure on the financial performance of banks operating in the Republic of Serbia from 2010 to 2020. The research was conducted on a sample of 21 banks, and a panel regression analysis was used to examine the impact of capital structure on the financial performance of banks. The results of the research indicate that the level of debt ratio of banks is extremely high and has a statistically significant negative impact on financial performance measured by the return on assets (ROA) and the return on equity (ROE).*

Keywords: *capital structure, ROA, ROE, banking sector*

RAZMATRANJE I OCENA FAKTORA RIZIKA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA USPEŠNOSTI POSLOVANJA KORISNIKA BUDŽETSKIH SREDSTAVA

Natalija Keković

Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad, natalijakekovic88@gmail.com

Vladimir Zakić

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, zakic@agrif.bg.ac.rs

***Apstrakt:** Potreba razmatranja faktora rizika u funkciji unapređenja uspešnosti poslovanja korisnika budžetskih sredstava posledica je tumačenja zahteva uspešnosti budžetskih entiteta na bitno drugačijim principima u odnosu na profitno orijentisane subjekte. Imajući u vidu da je rizik, u opštem slučaju moguća pretnja, odnosno opasnost za realizaciju poslovnih ciljeva postavlja se pitanje koji su rizici i kako se faktori rizika vrednuju, prate i kontrolišu, u uslovima gde se realizacija ciljeva poslovnog delovanja primarno posmatra kroz izvršenje javnih funkcija i poverenih nadležnosti, zadovoljenje opštih društvenih interesa (pretežno neprofitnog karaktera) i kroz zaštitu ustavom garantovanih prava građana, a što je upravo slučaj funkcionisanja subjekata javnog sektora. Kada se govori o razlikama faktora rizika budžetskih korisnika, u odnosu na entitete sektora privrede onda se ne misli samo na manifestacije faktora rizika, odnosno načine njihovog ispoljavanja, već pre svega na značaj rizika, posledice koje elementi rizičnosti mogu da prouzrokuju, kao i na načine reagovanja na pojedine faktore rizika. Analiza faktora rizika sprovodi se segmentirano prema vrstama poslovnih aktivnosti, u okviru kojih se pravi razlika između zastupljenosti i/ili učešća profitnih i neprofitnih aspekata uspešnosti, i veće ili manje dominacije zahteva budžetskog izvršenja, kao cilja poslovanja u odnosu na tržišne parametre uspeha. Navedena analiza biće učinjena u važećem normativnom okviru Republike Srbije i u skladu sa aktuelnim načinom funkcionisanja budžetskog sistema, i to kako republičkog, tako i lokalnog nivoa vlasti. Ovo sve iz razloga, a što je ujedno i cilj rada koji sledi, da se ukaže na specifičnosti tumačenja faktora rizika, načine ispoljavanja i posledice koje faktori rizika izazivaju, a potom i na mehanizme i mogućnosti reagovanja entiteta javnog sektora radi izbegavanja i/ili suzbijanja negativnih manifestacija, odnosno efekata rizičnosti.*

***Ključne reči:** budžetski sistem, javni interes, neprofitno delovanje, faktori rizika, korisnici budžetskih sredstava*

Uvod

U pravno-normativnim okvirima Republike Srbije pojam rizika definiše se kao „verovatnoća da će se desiti određeni događaj koji bi mogao imati negativan uticaj na ostvarivanje ciljeva korisnika javnih sredstava. Rizik se meri kroz njegove

posledice i verovatnoću dešavanja“ (član 2. stav 1. tačka 4. Zakona o budžetskom sistemu). S druge strane, predviđeno je da je „*rukovodilac korisnika javnih sredstava dužan da preuzima mere za umanjnje rizika od nepravilnosti.*“ (član 18. stav 3. Zakona o budžetskom sistemu). Iz citiranih odredbi zakona može se zaključiti da je pojava i upravljanje faktorom rizika u oblasti javnih finansija uređeno na identičan način kao i u sektoru privrede, u smislu da se pojam rizika vezuje za nastanak nepovoljnih i/ili neželjenih okolnosti i dešavanja koje mogu da ugroze i/ili da umanje pozitivne efekte javnog delovanja, a koji su prethodno definisani kao ciljevi i svrha javnih aktivnosti.

Naime, kada govorimo o rizicima delovanja, kako javnog, tako i privatnog sektora, treba početi od ciljeva poslovanja, odnosno pozitivnih efekata koji se očekuju, nepovoljnih okolnosti koje mogu da se dese, a koji ometaju, otežavaju ili umanjuju pozitivne efekte, kao i načina reagovanja, u smislu upravljanja rizicima radi njihove identifikacije, kontrole i praćenja. U vezi iznetog, postavlja se pitanje u čemu se rizičnost javnog sektora razlikuje u odnosu na privredne subjekte, odnosno kakva je uloga rizika u javnim finansijama u odnosu na rizike privatnih subjekata, i kako se faktori rizika razmatraju, ocenjuju i prate.

Različitost tumačenja rizičnosti delovanja javnih entiteta u odnosu na privredne entitete, ogleđa se pre svega kroz razlike u ciljevima poslovanja pojedinih subjekata, zatim kroz posledice njihovog pozitivnog i manje pozitivnog delovanja, kao i u odnosu na razlike u tumačenju zahteva uspeha i manifestacije zahteva uspeha, i to kako sa aspekta zajednice, tako i pojedinca. Upravo s toga, kada govorimo o razlikama faktora rizika u poslovanju javnih subjekata, u odnosu na poslovanje privrednih subjekata, te razlike treba dovesti u vezu i analizirati ih u odnosu na razlike ovih subjekata vezano za ciljeve njihovog poslovanja, načine finansiranja, efekte koji se poslovnim delovanjem ostvaruju, posledice poslovnih aktivnosti, kao i tumačenje zahteva uspeha u odnosu na različite interesne subjekte, odnosno korisnike.

Uloga i svrha javnih subjekata u odnosu na subjekte privatnog sektora osnovni su faktor različitosti javnih i privatnih subjekata koji se posledično održavaju na razlike u ciljnim funkcijama ovih subjekata, a time i na rizike koji potencijalno ugrožavaju uspešnost ostvarivanja tih ciljnih funkcija i njihovo tumačenje. U tom smislu kada govorimo o rizicima poslovanja korisnika budžetskih sredstava treba početi od ciljeva poslovanja, odnosno specifičnih grupa ciljeva funkcionisanja subjekata javnih entiteta, a koji se radi pravilnog definisanja funkcije rizičnosti mogu grupisati kao ciljevi budžetskog izvršenja, višedimenzionalni aspekti, odnosno ciljevi zahteva uspešnosti prema grupama korisnika, potom ciljevi operativne i fiskalne efikasnosti, zahtevi očuvanja i zaštite javne svojine i javnog interesa, ciljevi uslovne tržišnosti i na kraju ciljevi transparentnosti, ili budžetske izveštajnosti.

O svim prethodno navedenim grupama i modelima zahteva uspešnosti, koji imaju svoje specifične interesne aspekte sagledavanja i praćenja, a isto tako specifične načine ispoljavanja faktora rizika i mogućnosti reagovanja na efekte rizika, u nastavku teksta biće više reči.

Model budžetskog izvršenja

Pojam uspeha javnog sektora, koji se po pravilu većinski finansira iz budžetskih sredstava, odnosno budžetskih fondova dovodi se u vezu sa praćenjem modela budžetskog izvršenja. U skladu sa modelom budžetskog izvršenja, pod pojmom poslovne uspešnosti podrazumeva se postignuti stepen izvršenja prethodno usvojenog plana/budžeta. Saglasno tome uspešna je ona organizacija koja posluje na način da realizuje plan u svim elementima planiranja, uz minimalna, po pravilu, takođe planom predviđena, ili naknadno odobrena odstupanja. Takvo shvatanje uspešnosti, zasniva se na preporukama standarda GASB (*Governmental Accounting Standards Board – GASB*, <http://www.ifac.org>) prema kojima se uspeh javnog sektora definiše kao zahtev maksimalno postignute podudarnosti između realizovanih poslovnih rezultata, s jedne strane i prethodno usvojenog plana odnosno budžeta, s druge strane (Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor - Government Finance Statistics Manual, 2014).

Navedeno tumačenje proizilazi iz primarnog cilja funkcionisanja budžeta, kao i neposredno iz njegove definicije. Model budžetskog izvršenja podrazumeva da se elementi uspešnosti budžetskih korisnika ostvaruju i prate u svim fazama budžetskog izvršenja, a to znači u fazama pripreme, usvajanja, izvršenja i kontrole trošenja budžetskih sredstava.

Iz navedenih aspekata sagledavanja zahteva uspešnosti budžetskih korisnika moguće je da se jave određeni faktori rizika koji se odnose na zastupljenost i/ili uključenost, odnosno neadekvatnu zastupljenost i nedovoljnu uključenost određenih interesnih grupa i pojedinaca u ciljnu funkciju budžetskih korisnika, nepoštovanje propisanih procedura, nadležnosti i rokova pripreme i usvajanja budžeta, pojavu protokolarnih, komunikacionih i organizacionih problema, kao i odsustvo kontrole i nadzora pri izvršenju planskih vrednosti. Navedeni aspekti rizika vezuju se za organizacione, komunikacione, nadzorne i opšte probleme funkcionisanja budžetskih korisnika, ali neposredno za samu ulogu i svrhu budžetskog delovanja.

Ukoliko su u prethodnom slučaju navedeni rizici adekvatno praćeni i kontrolisani, onda se u sledećem stepenu budžetskog izvršenja faktori rizika sagledavaju sa aspekta izvršenja, odnosno stepena izvršenja planskih vrednosti, u vidu stepena odstupanja poslovnih ostvarenja u odnosu na ciljne parametre. Maksimizacija ciljnog izvršenja u tom slučaju materijalizuje se u vidu maksimizacije podudarnosti između planskih i realizovanih vrednosti. U ovom delu budžetskog izvršenja faktori rizika ispoljavaju se u vidu propusta u radu, neadekvatnog izvršenja poslovnih zadataka, grešaka, nestručnosti, neodgovornog i nesavesnog ponašanja, pojave gubitaka, manjkova, krađa, rastura, loma i sl.

Model višedimenzionalne ciljne funkcije

Model budžetskog poslovanja (Pollitt & Bouckaert, 2011) podržava stav da se zahtev budžetske uspešnosti analizira i prati kao složena kategorija sagledavana sa više dijametralno suprotnih aspekata poslovne uspešnosti – višedimenzionalni

pristup zahteva uspeha. Naime, višedimenzionalni, odnosno multiciljni aspekt uspešnosti budžetskih korisnika posmatra se iz ugla države, menadžmenta, poreskih obveznika, javnog mnjenja i neposrednog korisnika. Tako na primer, dok se kod profitnih entiteta uspešnost, jedinstveno prikazuje kao konačan efekat poslovanja, iskazan kroz tržišnu verifikaciju ostvarenih učinaka (po pravilu realizaciju profita), uspešnost budžetskih korisnika je kompleksna veličina uslovljena mnoštvom, po pravilu, kako međusobno heterogenih, tako i neegzaktnih, često opisnih i nemerljivih veličina i vrednosti. Pri oceni budžetske uspešnosti ne sagledava se samo krajnji efekat poslovanja, što je u ovom slučaju postignuti stepen zadovoljenja javne tražnje, po pravilu iz oblasti uslužnih delatnosti, već se uspešnost analizira i prati celim tokom funkcionisanja budžetskog ciklusa. U vezi sa navedenim, moguće je da se javi naredna grupa faktora rizika koja je posebno izražena u poslovanju budžetskih korisnika, gde dominira neprofitni aspekt uspešnosti.

U ovoj grupi rizika najčešće se javljaju rizici koji se odnose na sigurnost, odnosno bezbednost poslovanja, nivo ili stepen zadovoljenja javne tražnje i njen kvalitet, odnosno nivou usluga, kontinuitet i stabilnost delovanja, zadovoljenje zahteva javne tražnje po principu „prioriteta“, dostupnost i pristupačnost uslužnog delovanja javnog sektora, odgovornost i pouzdanost izvršenja javnih ovlašćenja i funkcija i sl.

S druge strane, u ovoj grupi rizika, a koji se odnose na nemerljivost autputa javnog sektora javljaju se rizici koji se odnose na nepouzdanost praćenja ciljnih aktivnosti, nepotpunost indikatora uspeha, odsustvo vremenske ili materijalne uporedivosti ciljnih vrednosti, nesigurnost praćenja i kontrole trošenja javnih sredstava, izostanak određenih aspekata i karakteristika (obeležja) uspešnosti i dr.

Međutim, u svakom slučaju navedeni aspekti rizičnosti poslovanja budžetskih korisnika treba da se uredi na način da se zadovolji, s jedne strane multiciljna funkcija poslovanja javnog sektora, a sa druge strane njena primarno neprofitna karakteristika koja značajno otežava definisanje i praćenje, odnosno merenje i ocenu zahteva uspešnosti ovih entiteta. U skladu sa navedenim, ovi aspekti rizičnosti poslovanja budžetskih korisnika predstavljaju ključnu specifičnost ovih subjekata u odnosu na privredne, odnosno profitno orijentisane subjekte.

Model operativne efikasnosti

Model operativne ili kratkoročne efikasnosti u odnosu na ostale modele budžetske uspešnosti najbliži je sagledavanju zahteva uspešnosti kod subjekata privatnog sektora. Naime, kratkoročna ili operativna efikasnost razmatra zahtev uspešnosti u odnosu na efikasnost izvršenja tekućih poslovnih zadataka. Po pravilu radi se o poslovnim zadacima koji se odnose na izvršenje javne funkcije u okviru tekuće budžetske godine i koji nose nizak, ali ipak ne i zanemarljiv nivo poslovnog rizika i neizvesnosti.

Najčešće je reč o uobičajenim tzv. rutinskim aktivnostima koje se ponavljaju, ili iz meseca u mesec, ili iz godine u godinu, i koji predstavljaju izvršenje tekućeg poslovnog ciklusa, bez bitnih izmena. Ključni aspekti zahteva uspešnosti u ovom

delu poslovanja manifestuju se kroz zadovoljenje zahteva efektivnosti i efikasnosti, a sprovode se kroz postupke organizacije rada, procese ugovaranja, javne nabavke, izvršenje usluga, postupke plaćanja, delegiranje odgovornosti, korišćenje i upotrebu poverenih resursa, praćenje i kontrolu troškova i rashoda perioda i sl.

Pokazatelji poslovnih ostvarenja u odnosu na operativnu ili kratkoročnu efikasnost ispoljavaju se kroz eventualne uštede, vreme i troškove izvršenja jediničnih učinaka, poslovna poboljšanja, načine korišćenja, odnosno raspolaganje poverenim resursima, procese odlučivanja sektorskih menadžera, optimizaciju tekućih aktivnosti, smanjenje trošenja, smanjenje gubitaka i sl.

S tim u vezi, rizici poslovanja po navedenim aspektima uspešnosti ogledaju se kroz nesvršishodna i neopravdana trošenja, greške i propuste u radu, organizacione nedostatke, neadekvatnu dinamiku i sinhronizaciju rada, neefikasne odluke, komunikacione probleme i sl. Po pravilu radi se o niskom stepenu rizičnosti, ali čiji je stepen ispoljavanja u lošim organizacionim okolnostima izuzetno zastupljen i učestao.

Suzbijanje ovih aspekata rizičnosti sprovodi se kroz usvajanje, inoviranje i prilagođavanje vodiča dobre prakse, bilo da se preuzimaju od lidera u okviru delatnosti, bilo da se uspostavljaju tokom vremena u okviru korisnika, kao primeri najboljih rešenja.

Model fiskalne efikasnosti

Model fiskalne efikasnosti, koji se u budžetskim uslovima poslovanja po pravilu prati kao model namenske opredeljenosti, jedan je od bitnih obeležja uspešnosti ovih subjekata, a koji je u sektoru privrede najčešće potpuno nepoznat. Zapravo o čemu se radi? Model fiskalne efikasnosti, ili kako je već rečeno model namenske opredeljenosti, kao zahtev uspešnosti budžetskog delovanja se posmatra u odnosu na izvršenje prethodno definisane namene i visine budžetske potrošnje, gde dolazimo do potrebe definisanja dve bitne kategorije budžetske potrošnje, a to su *aproprijacija* i *kvota*.

Suprotno privredi, gde važi pravilo – *novac nema ime*, u javnom sektoru, primenom principa obojenog novca, sprovodi se obaveza kanalisnog praćenja sredstava, saglasno konceptu budžetskog poslovanja. Primena ovog konceptualnog okvira zahteva, ne samo opredeljivanje sredstava prema pripadnosti konkretnom projektu, već još dublje, po pojedinim vrstama trošenja, unutar projekta kao celine, gde se rashodnoj, odnosno troškovnoj dimenziji budžeta definišu dve planske kategorije – *aproprijacije* i *kvote*.

U tom smislu *aproprijacije* i *kvote*, kao planske kategorije, eksterno se determinišu u skladu sa finansijskim i likvidnim mogućnostima budžeta, odnosno finansijera.

Pod pojmom *aproprijacija* podrazumeva se namenska, što znači predmetna opredeljenost sredstava diferenciranih analitički, po konkretnim vrstama trošenja, unutar finansiranog projekta. To znači da se definisanjem *aproprijacija* štiti realizacija principa namenskog trošenja, ne samo po projektnoj pripadnosti, već i dublje po pojedinim vrstama trošenja unutar finansiranog projekta. *aproprijacija* kao

planska kategorija pruža odgovor na pitanje šta se troši, ili koja vrsta troška je premet finansiranja, ali i koji iznos trošenja, odnosno rashoda se finansira, u smislu visine dozvoljene ili opravdane potrošnje javnih finansija.

Potom, kada se u proces planiranja uključi i faktor vremena, razbijajući definisane aproprijacije u oblike tzv. *obročnih davanja* (precizno razgraničenih u vremenu) dobija se druga kategorija budžeta, a to je kvota budžetske potrošnje. *Kvota* je najodređenija kategorija budžeta, koja pored porekla finansiranja, namene trošenja, vrste i visine finansiranja ima jasno uređenu i vremensku dimenziju (hronologiju dešavanja).

Nepoštovanjem, ili budžetskim rečnikom rečeno „neizvršenjem“ aproprijacija i kvota, kao planskih kategorija budžeta ugrožava se namenska opredeljenost budžetske potrošnje, čime nastaje rizik neosnovanog ili nenamenskog trošenja budžetskih sredstava. Navedeni rizik budžetskog poslovanja, koji se u sektoru budžeta determiniše kao visokorizičan, ispoljava se kao nepoštovanje zakonom utvrđenog prava i visine trošenja javnih sredstava čime se javljaju rizici koji se odnose na nelikvidnost budžeta, ugroženost poslovnog kontinuiteta budžetskih korisnika, nedovoljnu ili neadekvatnu zadovoljenost javne tražnje, neodgovorno trošenje sredstava poreskih obveznika, a u krajnjem i ugrožavanje ustavom garantovanih prava građana (Popović & Ilić-Popov, 2016).

Model javne svojine i javnog interesa

Jedan od ključnih principa budžetskog načina poslovanja odnosi se na primenu načela odgovornog fiskalnog upravljanja, gde se pod zahtevom odgovornosti u ovom slučaju smatra „*upravljanje javnom imovinom i obavezama, prirodnim resursima i fiskalnim rizicima na način koji učvršćuje fiskalnu održivost*“ (član 27b) Zakona o budžetskom sistemu). Ovaj model budžetskog poslovanja i rizici koji iz njega proizilaze posledica su načina raspolaganja javnom svojinom, u smislu da je javna svojina korisnicima budžetskih sredstava data na korišćenje, bez prava raspolaganja, čime oni u ime i za račun imaooca prava svojine, dobra koja su im data na korišćenje savesno i odgovorno koriste i njima raspolažu.

Naime, subjektima javnog sektora, u odnosu na subjekte privatnog sektora (gde se isključivo koristi privatni kapital) dato je pravo korišćenja na nepokretnim i pokretnim stvarima u javnoj svojini, što znači da je Republika, autonomna pokrajna ili jedinica lokalne samouprave, kao isključivi imalac prava svojine¹, dala

¹ Pravo svojine je najšire, u granicama zakona, pravo držanja, korišćenja i raspolaganja jednom stvari, koje se može isticati prema svim trećim licima. Pravo svojine je po svojoj strukturi složeno pravo, koje ima tri komponente: ovlašćenje držanja (*ius possidendi*) je pretpostavka za korišćenje stvari, a sastoji se u pravnoj mogućnosti da se ima faktička vlast na stvari, tj. da se stvar ima u državini; ovlašćenje korišćenja sastoji se u pravnoj mogućnosti preduzimanja materijalnih akata prema stvari radi izvlačenja koristi iz nje (upotreba stvari, pribiranje plodova i drugih prihoda); ovlašćenje raspolaganja, sadrži dve komponente, faktičko i pravno raspolaganje.

pravo korišćenja na dobrima javne svojine radi izvršenja, kao i zaštite sigurnosti, odnosno kontinuiteta izvršenja, interesa i potreba od javnog značaja.

Odgovornost u navedenom smislu podrazumeva poštovanje precizno definisanih procedura i postupaka koji se odnose na pravo korišćenja, raspolaganja, ustupanja i otuđenja javne svojine, a koji podrazumevaju prethodnu saglasnost i odobrenje imaoca prava javne svojine. Takođe, odgovornost u ovom delu obuhvata i određene zabrane ili ograničenja u vezi raspolaganja pravima javne svojine, a što je posledica prava korišćenja, kao užeg stepena prava raspolaganja, od prava svojine. Pored toga, u ovom delu treba poštovati procedure koje se odnose na postupke i način obračuna amortizacije i otpisa javne svojine, pravo rashodovanja javne svojine, mogućnost formiranja prodajne cene pri prodaji i raspolaganju sredstvima od prodaje javne svojine, pravo davanja, odnosno poklanjanja sredstava javne svojine, davanja u zakup javne svojine, mogućnost promene namene javne svojine i sprovođenje svih vidova kapitalnih ulaganja, adaptacija, rekonstrukcija, mogućnost otpisa prava i zastarelih potraživanja i slično.

U skladu sa iznetim Zakonom o budžetskom sistemu, utvrđenja je odgovornost rukovodioca, odnosno funkcionera korisnika javnih sredstva da sa sredstvima u javnoj svojini odgovorno postupa, a to znači u skladu sa zakonom, namenskom opredeljenosti, kao i uvažavajući zahteve njihove ekonomske, efikasne i odgovorne upotrebe i raspolaganja, ali i kontrolisanog trošenja.

U suprotnom, odnosno kršeći i ne poštujući predviđene ustanovljene postupke i procedure, kao i izveštavanje u njihovom izvršenju predviđene su značajne sankcije i kazne, kako za budžetskog korisnika, tako i za odgovorno lice u okviru budžetskog korisnika, što predstavlja značajne vidove rizičnosti karakteristične za funkcionisanje javnog sektora, u skladu sa članom 103. Zakona o budžetskom sistemu.

Model uslovne tržišnosti (model razgraničenog uspeha)

Model budžetskog izvršenja, kao primarni i/ili uslovni model funkcionisanja budžetskih korisnika može se proširiti, odnosno dopuniti tzv. modelom uslovne tržišnosti, koji je takođe, poznat i pod nazivom model razgraničenog uspeha. U skladu sa navedenim modelom korisnici budžetskih sredstava „ne izbegavaju“ stvaranje profita već *prvo*, profit nikada nije osnovni pokretač budžetskog delovanja i *drugo*, realizacija profita, kao i njegova upotreba moraju, u potpunosti da se usklade sa opštim principima javnog interesa, kao primarnim, odnosno uslovnim kriterijumom tumačenja zahteva uspešnosti uvažavajući budžetski princip.

Naime, primarna neprofitabilnost budžetskog delovanja ne znači da se ne ostvaruje ili da se izbegava stvaranje dobiti,² već znači samo to da profit nikada

² U Anglo-Saksonskoj praksi i stručnim krugovima koji se odnose na područje javnih finansija i neprofitnog sektora, zastupljen je izraz „*the term nonprofit does not mean no profit*“ (neprofitabilan, ne znači bez profita), koji potvrđuje uticaj i značaj profitnog delovanja i u ovom sektoru.

nije primarni motiv otpočinjanja ili izbora konkretne neprofitne aktivnosti. Takav zaključak proizilazi i iz definicije područja rada neprofitnog sektora po kojoj neprofitni sektor obavlja poslove koji „*ne ostvaruju gubitak*“. Ipak primarni cilj poslovanja korisnika budžetskih sredstava je, pre svega potpuno zadovoljenje društvenih potreba, dok profit može biti (ali ne mora) samo jedan od ciljeva, ali po važnosti je ipak od sekundarnog značaja.

U skladu sa iznetim, jasno je da je nastanak profita uslovljen nizom ograničavajućih faktora zbog čega primena koncepta uslovne tržišnosti treba da obezbedi različit međuodnos i tumačenje profitnih i neprofitnih segmenata uspeha, u smislu različitog sagledavanja njihovog značaja, a time i različitog vrednovanja i učešća na nivou ukupno realizovanog uspeha, i to u svakom pojedinačnom slučaju, ili grupi srodnih slučajeva.

Na primer, kada se radi o korisnicima budžetskih sredstava koje se bave zadovoljenjem javnog interesa „*prvog stepena*“, na primer hitna medicinska pomoć ili opšta, javna bezbednost učešće tipično neprofitnih aspekata uspešnosti je izrazito značajano, i to na način se drugi, po pravilu tržišni aspekti uspeha i ne razmatraju. U navedenim okolnostima proističe da je model budžetskog izvršenja ne samo dominantan, već po pravilu i jedini. U vezi s tim, faktore rizika treba vezivati samo za faktore rizika koji se odnose na model budžetskog izvršenja.

U drugom slučaju, gde efekat javnog interesa nije tako dominantan, odnosno gde efekat budžetskog učešća finansiranja opada, u korist tržišnih mehanizama finansiranja, uticaj profitnih ili privrednih kriterijuma uspeha raste, što znači da se i tzv. ekonomski kriterijumi uspešnosti prate i analiziraju, u vidu njihovog doprinosa i uvećanja zahteva uspešnosti, u celini. Iz navedenog proizilazi da ovaj model budžetskog delovanja zapravo predstavlja nadgradnju koncepta budžetskog izvršenja, pošto pod zahtevom uspešnosti smatra i svako profitno delovanje, uz preduslov budžetskog izvršenja, kao i dalje primarnog.

Uključivanje tržišnih principa poslovanja u oblast funkcionisanja budžetskih subjekata automatski znači da ni budžetski korisnici više nisu imuni na rizike karakteristične na profitno orijentisane entitete. To znači da i budžetski korisnici imaju potrebu da prate rizike poslovanja koji se odnose na obim rada, ili učešće na tržištu, stepen konkurentnosti u području rada, ocenu, zadovoljstvo i lojalnost korisnika, ostvarenu profitabilnost u određenom periodu i sl. Ipak, bitno je istaći da iako i ovi aspekti rizičnosti zadiru i u budžetske principe poslovanja njihov uticaj nikada nije presudan, s jedne strane, a takođe uzimaju se u obzir samo kod oblika budžetskog delovanja koji nije primarno egzistencijalnog karaktera i nisu iz sfere ljudskih i građanskih prava čija je zaštita garantovana ustanovom, odnosno zakonom savremene društvene zajednice.

Model transparentnosti, odnosno budžetske izveštajnosti

Jedan od ključnih principa na kojem se temelji poslovanje korisnika budžetskih sredstava je princip polaganja računa koji podrazumeva da je korisnik budžetskih sredstava odgovoran svom osnivaču i/ili finansijeru za izvršenje

poverenih nadležnosti i odgovornosti iz domena javnog delovanja. Pod zahtevom polaganja računa podrazumeva se ostvarenje i dokumentovanje sledećeg (Borović, 2017):

- izvršenje javne funkcije, odnosno opšte javne svrhe društvenog delovanja;
- poštovanje budžetom planirane potrošnje i dinamike trošenja;
- očuvanje i održanje poverenih javnih resursa i imovine;
- zaštita javnog delovanja, u delu kontinuiteta, sigurnosti, bezbednosti i opšte javne dostupnosti.

Neposredno sa potrebom polaganja računa povezana su još dva bitna zahteva budžetskog poslovanja, a to je zahtev izveštajnosti i zahtev transparentnosti. Zapravo, ispunjenjem navedenih zahteva praktično se sprovodi cilj polaganja računa o izvršenju i/ili efikasnosti izvršenja poverenih javnih nadležnosti.

Pod zahtevom izveštajnosti podrazumeva se detaljno, po pravilu zakonom uređena forma i struktura izveštavanja kojom se dokumentuje i potvrđuje izvršenje eksterno definisanih ciljeva i zadataka, ali isto tako i dinamika izveštavanja koja je takođe ne samo zakonom uređena, kao obavezna već je u odnosu na sektor privrede mnogo učestalija i detaljnija. Cilj izvršenja zahteva izveštajnosti podrazumeva potpuno, objektivno, pravovremeno i dosledno informisanje i obaveštavanje osnivača i finansijera o poslovanju korisnika budžetskih sredstava, gde se korisnik budžetskih sredstava posmatra kao neposredni izvršilac poverenih aktivnosti, u ime i za račun osnivača. Detaljnija segmentacija poslovnih ostvarenja, kao suština poslovnih izveštaja budžetskih korisnika podrazumeva takođe, formiranje direktne veze između strukture izveštavanja (u formalnom i materijalnom smislu) i budžetskog planiranja, kao osnove za praćenje i kontrolu budžetskog izvršenja.

Rizici koji se tiču zadovoljenja zahteva izveštajnosti odnose se na nepoštovanje zakonom uređenih formi i rokova izveštaja, greške u izveštajima, nepotpunost i netačnost podataka u izveštajima, kršenje procedura i nadležnosti u vezi sa izveštavanjem i sistemom kontrole, nekonzistentnost sistema izveštavanja, sigurnost i bezbednost podataka i informacija i sl.

Neposredno povezano sa obavezom poštovanja zahteva izveštajnosti od strane budžetskih korisnika predviđa se i obaveza poštovanja zahteva transparentnosti. S tim u vezi, pod zahtevom transparentnosti, kao takođe značajnim obeležjem javnog delovanja, smatra se obezbeđenje i očuvanje zahteva opšte dostupnosti javnog delovanja, uključujući i mogućnost delotvorne i pouzdane javne provere u vezi vođenja poslovne i fiskalne politike budžetskih entiteta. Ocena javnosti je ključni kriterijum uspešnosti javnog delovanja, a da bi se ona dosledno i celovito sprovela neophodno je obezbediti potpunu transparentnost poslovanja, kao preduslov za pristup, praćenje i kontrolu javnih aktivnosti. Zahvaljujući ispunjenju zahteva transparentnosti javno mnjenje stiče poverenje i sigurnost u rad i stabilnost funkcionisanja institucija javnog sektora, a što je bitan element segment očuvanja važeće politike i državne strukture svake savremene društvene zajednice. Mišljenje društva o radu javnih institucija treba da se zasniva na celovitoj i delotvornoj proveru fiskalne politike i stanja javnih finansija u svim sferama javnog sektora,

kao na primer u oblasti zdravstva, socijalne politike, opšte bezbednosti, obrazovanja, ljudskih i manjinskih prava i dr.

Faktori rizika koji se u ovom segmentu javnog delovanja ispoljavaju odnose se na pojavu različitih oblika zloupotreba, jačanje korupcije, prisustvo spekulativnih radnji, destabilizaciju rada institucija, sve veće nepoverenje, i to ne samo u zvanične organe vlasti i rad institucija, već i šire u važeću politiku države, uopšteno.

Zaključak

Poslovanje korisnika budžetskih sredstava zahvaljujući bitno drugačijim aspektima uspešnosti u odnosu na entitete sektora privrede zahteva definisanje i praćenje faktora rizika na dijametralno različitim osnovama od tržišnih.

Ciljevi kao što su sigurnost izvršenja poverenih nadležnosti, zatim javnost, dostupnost i bezbednost poslovnog delovanja i dr. uzimaju se kao dominantni u odnosu na zahteve profitabilnosti, ekonomičnosti, rentabilnosti i konkurentnosti. To dovodi do toga da se pojam rizika i tumačenje faktora rizika u okvirima budžetskog poslovnog okruženja bitno drugačije definiše i tumači. Od ključnih aspekata rizičnosti izdvajaju se ugrožavanje stabilnosti i kontinuiteta poslovanja, zatim odsustvo humanosti, sigurnosti i bezbednosti izvršenja javnih ovlašćenja, odstupanje od planskih, odnosno budžetskih vrednosti, kršenje namenske opredeljenosti trošenja javnih sredstava, nepridržavanje principa fiskalne održivosti i javne odgovornosti.

Pod pretpostavkom izvršenja osnovne, odnosno primarne svrhe javnog sektora, u skladu sa principima budžetskog izvršenja, pristupa se praćenju i oceni drugostepenih aspekata rizičnosti, koji su bliski sagledavanju tržišnih aspekata poslovanja, gde u krajnjem slučaju spada i zahtev profitabilnosti. Uticaj pojedinih aspekata uspeha, odnosno ciljnih vrednosti, a potom i posledično tome, učešće pojedinih faktora rizika, između tipično neprofitnih i onih izrazito tržišnih, determinisan je karakteristikama i tumačenju zahteva uspeha.

Ukoliko se pojam uspeha većinski tumači u skladu sa neprofitnim kriterijumima uspeha onda se i neprofitni ili budžetski aspekti rizika sagledavaju kao dominantni, često i jedini. Suprotno tome, u situacijama u kojima neprofitni, odnosno budžetski aspekti uspešnosti slabe, u koristi tržišnih, faktori rizika i tumačenje rizičnosti poslovnih aktivnosti približava se načinu njihovog sagledavanja i ocene karakterističnim za sektor privrede.

Reference

- Borović, N. (2017). Specifičnosti poslovanja korisnika budžetskih sredstava, *Finansije*, 72(1-6), 19-32.
- Fiskalni savet (2014). Budžetski proces u Republici Srbiji: nedostaci i preporuke. http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/budzetski_proces.pdf [01. 3. 2024.]

- IFAC-PSC (2001). Governance in the Public Sector: A governing body perspective. Research Report. <http://www.ifac.org> [01. 3. 2024.]
- International Monetary Fund (2014). Međunarodni računovodstveni stadardi za javni sektor - Government Finance Statistics Manual 2014 (GFSM 2014). www.imf.org/external/Pubs/FT/GFS/Manual/2014/gfsfinal.pdf [01. 3. 2024.]
- Pollitt, C., Bouckaert, G. (2011). *Public management reform: A comparative analysis: New public management, Governance and the NEO-Weberian state*. New York, NY: Oxford University Press Inc.
- Popović, D., Ilić-Popov, G. (2016). Odnos poreskog prava i privatnog prava. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 64(1), 11-30.
- Pravilnik o zajedničkim kriterijumima i standardima za uspostavljanje, funkcionisanje i izveštavanje o sistemu finansijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru. Službeni glasnik RS, br. 89/2019.
- Zakon o budžetskom sistemu. Službeni glasnik RS, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019, 149/2020, 118/2021, 138/2022, 118/2021 - dr. zakon i 92/2023.
- Zakon o budžetu Republike Srbije za 2024. godinu. Službeni glasnik RS, br. 92/2023.
- Zakon o državnoj upravi. Službeni glasnik RS, br. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 i 30/2018 - dr. zakon.
- Zakon o javnoj svojini. Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 88/2013, 105/2014, 104/2016 - dr. zakon, 108/2016, 113/2017, 95/2018 i 153/2020.
- Zakon o lokalnoj samoupravi. Službeni glasnik RS, br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon, 47/2018 i 111/2021 - dr. zakon.
- Zakon o osnovama svojinsko pravnih odnosa. Službeni list SFRJ, br. 6/80 i 36/90, "Službeni list SRJ", br. 29/96 i "Službeni glasnik RS", br. 115/2005 - dr. zakon.

CONSIDERATION AND ASSESSMENT OF RISK FACTORS IN THE FUNCTION OF IMPROVING BUDGET FUNDS USERS BUSINESS SUCCESS

Abstract: *The need to consider risk factors in the function of improving the business success of budget funds users is a consequence of the interpretation of the requirements for the success of budget entities based on significantly different principles compared to profit-oriented entities. Bearing in mind that risk is, in general, a possible threat, i.e. a danger to the realization of business goals, the question arises of what risks are and how risk factors are evaluated, monitored and controlled, in conditions where the realization of the goals of business activity is primarily observed through the performance of public functions and entrusted competences, the satisfaction of general social interests (predominantly non-profit character) and through the protection of constitutionally guaranteed rights of citizens, which is precisely the case of the functioning of public sector entities. When we talk about the differences in the risk factors of budget users, in relation to the entities of the economic sector, we do not mean only the manifestations of risk factors, that is, the ways of their manifestation, but above all the significance of the risk, the consequences that elements of risk can cause, as well as the ways reacting to certain risk factors. The analysis of risk factors is carried out segmented according to the types of business activities, within which a distinction is made between the representation and/or participation of profit and non-profit aspects of success, and the greater or lesser dominance of budget execution requirements, as a business goal in relation to the market parameters of success. The aforementioned analysis will be considered in the valid normative framework of the Republic of Serbia and in accordance with the current way of functioning of the budget system, both at the republican and local levels of government. This is all for the reason, and which is also the goal of the work that follows, is to point out the specifics of the interpretation of risk factors, the ways of manifestation and the consequences that risk factors cause, and then the mechanisms and possibilities of public sector entity response in order to avoid and/or suppression of negative manifestations, i.e. the effects of risk.*

Keywords: *budget system, public interest, non-profit activity, risk factors, users of budget funds*

ANALIZA FINANSIJSKE PISMENOSTI STANOVNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

Predrag Stanković

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, predrag.stankovic@ef.kg.ac.rs

Dragomir Dimitrijević

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, dimitrijevicd@kg.ac.rs

***Apstrakt:** Ukoliko su građani jedne zemlje finansijski pismeni onda oni jednostavnije upravljaju svojim finansijama, donose bolje odluke o načinu trošenja novca i vode kvalitetniji život. Naravno, kada građani racionalnije troše svoj novac i vode računa o štednji, onda te odluke imaju pozitivan uticaj na celokupno društvo. Građani Republike Srbije su poslednjih nekoliko decenija pod uticajem mnogih faktora koji su usloveli loše finansijsko stanje (sankcije, bombardovanje, ratovi, finansijske krize, pandemija), pa su samim tim doprineli lošim odlukama u vezi sa trošenjem novca. Iz tih razloga, osnovni cilj ovog rada je da se analizira finansijska pismenost građana Republike Srbije, kako bi se sagledao stav građana o načinu trošenja novca, kao i njihovim sposobnostima da se nose sa različitim finansijskim pritiscima i problemima. Analiza treba da pokaže stavove građana Republike Srbije po pitanjima potreba uzimanja kredita, kreiranja kućnog budžeta i štednje. Anketirano je 212 građana različite starosne, rodne, finansijske i obrazovne strukture.*

***Ključne reči:** finansijska pismenost, građani, ispitanici, štednja, budžet*

Uvod

Finansijska pismenost građana je izuzetno važna, kako za razvoj zemlje, tako i za kvalitetniji život pojedinaca. Građane treba edukovati kako da troše, štede i razumno upravljaju novcem, s tim što takvu edukaciju treba sprovesti kontinuirano, počevši od osnovne škole. Ključnu ulogu u tom procesu imaju, pre svega, obrazovne institucije i razne državne institucije (na primer, Narodna banka Srbije) i njihovi programi. Napredak informaciono-komunikacionih tehnologija omogućava da se to učenje učini još zanimljivijim i privlačnijim najmlađoj populaciji putem raznih projekata, igara i uključivanjem mladih u finansijsko opismenjavanje.

Formiranje i trošenje kućnog budžeta jedne porodice zavisi od mnogih faktora, pri čemu neke od tih faktora ljudi mogu da kontrolišu (racionalnost u kupovini nekih proizvoda, prioriteta u kupovini, štednja i slično), dok drugi faktori, koje građani ne mogu da kontrolišu, ponekad umnogome utiču na potrošnju kućnog budžeta (neplanirani troškovi – na primer, štete usled poplave ili zemljotresa, dobijanje otkaza zbog finansijske krize, pandemija i slično). Uticaj tih faktora se

umnogome oseća prilikom formiranja budžeta svake porodice u Republici Srbiji, ali i prilikom trošenja i štednje novca. S druge strane, prilikom formiranja budžeta i racionalnog trošenja novca, finansijska pismenost građana može u značajnoj meri da pomogne i da olakša donošenje odluka u vezi sa potrošnjom novca.

Finansijska pismenost ne može mnogo da pomogne u procesu zarađivanja novca, jer zarada zavisi od mnogih drugih faktora koji nisu predmet ovog istraživanja. Sa druge strane, ukoliko su građani finansijski pismeni onda mogu racionalno da troše svoj novac, da adekvatno iskoriste načine plaćanja (kreditne kartice, online plaćanje i slično) i time uštede novac u skladu sa svojim mogućnostima. Upravo je predmet ovog rada sagledavanje nivoa finansijske pismenosti građana Republike Srbije koji im omogućava da na pravi način formiraju svoj kućni budžet, racionalno troše svoj novac i, u skladu sa mogućnostima, isti uštede.

Finansijska pismenost građana u Republici Srbiji i svetu

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD – *Organization for Economic Co-operation and Development*) definisala je finansijsku pismenost kao „znanje i razumevanje finansijskih koncepata i rizika, kao i veštine, motivaciju i samopouzdanje da se to znanje i razumevanje primeni kako bi se donosile efikasne odluke u različitim finansijskim kontekstima, unapredila finansijska dobrobit pojedinaca i društva i omogućilo aktivno učestvovanje u ekonomskim zbivanjima“ (OECD, 2012). S druge strane, postoje i viđenja u kojima se finansijska pismenost povezuje sa planiranjem penzije i akumulacijom penzionih primanja (Behrman et al., 2010; Lusardi, 2009; Lusardi & Mitchell, 2011). Lusardi i Tufano (2008) se fokusiraju na specifičan oblik finansijske pismenosti – pismenost o dugovanjima, dok Moore (2003) uključuje praktično iskustvo, tvrdeći da ono pruža osnovu za znanje i primenu finansijske pismenosti. Mandell (2007) navodi da finansijska pismenost podrazumeva sposobnost procene novih i kompleksnih finansijskih instrumenata i donošenje suda o izboru instrumenata i o obimu njihove upotrebe. Moglo bi se reći da finansijska pismenost ima dve dimenzije: razumevanje (lična finansijska pismenost) i njegova upotreba (primena stečenih znanja u ličnom upravljanju finansijama) (Potrich et al., 2018).

Upravljanje ličnim finansijama je danas sve zahtevnije. Bez obzira da li je reč o ispunjavanju tekućih potreba i obaveza, štednji ili ulaganju u cilju sticanja profita, korišćenju finansijskog proizvoda, usluge ili nekog načina akumulacije sredstava za određenu namenu, posedovanje znanja i veština upravljanja finansijama ima veliki značaj za svakog pojedinca (Minimax, 2022). Remund (2010) navodi da finansijska pismenost predstavlja meru stepena razumevanja ključnih finansijskih koncepata i posedovanja sposobnosti i samopouzdanja za upravljanje ličnim finansijama kroz odgovarajuće kratkoročno odlučivanje i stabilno dugoročno finansijsko planiranje. Hilgert i dr. (2003) zaključuju da su osobe sa većim finansijskim znanjem sklonije da koriste veći broj proizvoda i usluga finansijske prirode. S druge strane, Huston (2010) navodi da uspeh

finansijskih odluka ne zavisi samo od finansijske pismenosti, već i od impulsivnosti, ponašanja, neobičnih preferencija i brojnih spoljnih okolnosti pojedinaca. Takođe, Lusardi i Tufano (2015) navode da ljudi koji ne razumeju osnovne finansijske koncepte obično imaju probleme sa višim kamatnim stopama i troškovima transakcija, dok Stango i Zinman (2015) potvrđuju ovaj stav, navodeći da u takvim okolnostima ljudi više pozajmljuju novac i manje štede. Dodatno, Van Rooij i dr. (2011) ukazuju na to da će ljudi sa lošijim finansijskim obrazovanjem manje učestvovati na finansijskim tržištima, dok Hilgert i dr. (2003) navode da će ljudi sa oskudnim finansijskim obrazovanjem biti manje sposobni da uštede novac i upravljaju ličnim finansijama.

Jedan od razloga koji umnogome otežava upravljanje novcem jeste i razvoj finansijskog tržišta, a samim tim i razvoj novih finansijskih proizvoda. Takva situacija je građane dovela do toga da se susreću sa velikim brojem različitih kreditnih instrumenata, kao i različitim vidovima štednje koje nude bankarske i nebankarske finansijske institucije (osiguravajuća društva, penzijski fondovi, investicioni fondovi i dr.) za koje uopšte ne poseduju ili poseduju nedovoljno znanje.

Istraživanje sprovedeno za OECD-ovu studiju o finansijskoj pismenosti pokazalo je nizak nivo znanja o finansijskim proizvodima kod velikog broja zemalja uključujući i razvijene zemlje. Tako, npr. 71% ispitanika u Japanu ne poseduje znanje o investiranju u obveznice. Primera radi, 67% ispitanika u Australiji se deklariralo da razume koncept kamatne stope, ali je samo 28% znalo tačan odgovor za rešavanje problema koristeći taj koncept. Povećan broj korisnika kreditnih kartica u zemljama OECD-a doveo je do povećanja broja ličnog bankrotstva – jedna od 10 porodica u SAD je doživela lično bankrotstvo, a u Austriji se ovaj broj povećao za 11% (Narodna Banka Srbije, 2024).

Stanovnici Republike Srbije nedovoljno pažnje posvećuju finansijskom planiranju, a skloni su i neplanskoj potrošnji, koja je povezana sa nestabilnim i niskim primanjima, pokazuje istraživanje koje je krajem 2012. sprovedla Narodna banka Srbije. Takođe, stepen poznavanja finansijskih proizvoda u direktnoj je vezi sa obrazovanjem i imovinskim stanjem građana. Stanovnici sa većim stepenom obrazovanja i višim primanjima pokazuju veći stepen poznavanja finansija, pokazalo je ispitivanje koje je sprovedeno u celoj zemlji, a obuhvatilo je sve starosne, rodne, imovinske i obrazovne strukture stanovništva starijeg od 18 godina (Svijet osiguranja, 2014). Takođe, drugo istraživanje pokazuje da 40% stanovništva proverava stanje bankarskog računa i plaća račune preko interneta, dok 60% to čini retko ili nikad. Transferi novca su za nijansu ređi (1/3 stanovništva), dok se upravljanje finansijskim proizvodima i uslugama najređe vrši putem interneta. Stanovništvo sa višim stepenom obrazovanja, višim mesečnim prihodima i uzrastom od 30 do 49 godina značajno češće koristi internet za svaku od navedenih aktivnosti. Dok 3/4 stanovništva upravlja svojim prihodima i rashodima ili vodi evidenciju o potrošnji, svega 22% to čini kroz bankarsku aplikaciju ili neki drugi softverski alat (NALED, 2023).

Praksa je pokazala da pomoć pri edukaciji o finansijskoj pismenosti građani Republike Srbije najviše očekuju od državnih službi kao što su centralna banka, ministarstva finansija i prosvete, berza, Komisija za hartije od vrednosti, kao i profesionalna udruženja (Udruženje banaka, Udruženje osiguravača, Udruženje penzijskih fondova, Efektiva), ali i od privatnih institucija. Takođe, od velike važnosti je da svi učesnici na finansijskom tržištu daju svoj doprinos, a građani informacije najviše očekuju od finansijskih institucija i medija. Jedan od dobrih pravaca za uspešnu edukaciju jeste da se uvede i određena institucija koja bi koordinisala aktivnosti svih učesnika. S druge strane, potrebno je uvesti i finansijsku pismenost u nastavu u školama, te s tim u vezi obučiti nastavnike i osnažiti roditelje u radu sa decom na ovom polju. U prilog ovom stavu govore i argumenti koje su u svom radu izneli Fox i dr. (2005), navodeći da su programi obrazovanja veoma efikasni jer dovode do optimalnih finansijskih planova pojedinaca i, samim tim, do pozitivnih finansijskih ishoda.

Važno je napomenuti i pilot program „Finansijska pismenost”, koji organizuje Grupa za obrazovanje. Cilj je da se ovim programom jača i širi edukacija srednjoškolaca širom Srbije o finansijskoj pismenosti građana Republike Srbije. U planu je da u ovoj školskoj godini učestvuje 1.500 učenika, iz 51 škole, u više od 20 gradova uz pomoć 53 mentora iz čak 10 kompanija. Učešćem u ovom programu, učenici imaju priliku da na praktičnim primerima i uz podršku poslovnih mentora nauče šta je investiranje, kako se planira kućni budžet, kako funkcionišu banke, krediti, štednja, osiguranje i još mnogo toga (Dostignuća mladih, 2023).

Metodologija istraživanja

U radu je za potrebe prikupljanja podataka o finansijskoj pismenosti stanovništva korišćena anketa koja sadrži 33 pitanja od kojih se prvih 28 pitanja odnosi na različite aspekte sagledavanja finansijske pismenosti stanovništva, a poslednjih pet pitanja odnosi se na socio-demografske karakteristike ispitanika. Pitanja u anketi data su u formi petostepene Likertove skale, pitanja sa ponuđenim tekstualnim odgovorima, kao i pitanja sa dvostrukim izborom (Da-Ne pitanja).

Uzorak korišćen u radu obuhvata 212 ispitanika. Ispitanici su različite starosti, pri čemu ima ispitanika koji spadaju u grupu od 20 do 25 godina, dok ima i onih koji su stariji od 60 godina. Struktura visine primanja ispitanika je, takođe, različita, kao i nivo obrazovanja i radni status.

Struktura uzorka prema socio-demografskim obeležjima ispitanika predstavljena je u Tabeli 1. Od ukupno 212 ispitanika, 39 ispitanika (18,40%) je muškog pola, dok je 173 ispitanika (81,60%) ženskog pola. Kada je u pitanju starost, najveći broj ispitanika je starosti između 20 i 25 godina (41,98%), dok je najmanji udeo ispitanika čije su godine starosti između 55 i 60 godina (0,47%). Najviše ispitanika ima mesečna primanja između 60.000 i 100.000 dinara (33,96%), stečeno visoko obrazovanje (86,32%) i, takođe, najviše je ispitanika koji su zaposleni (71,23%).

Tabela 1. Socio-demografska struktura uzorka

Pol	Broj	Procenat
Muški	39	18,40%
Ženski	173	81,60%
Starost	Broj	Procenat
Od 20 do 25 godina	89	41,98%
Od 25 do 30 godina	39	18,40%
Od 30 do 35 godina	37	17,45%
Od 35 do 40 godina	24	11,33%
Od 40 do 45 godina	13	6,13%
Od 45 do 50 godina	4	1,88%
Od 50 do 55 godina	3	1,42%
Od 55 do 60 godina	1	0,47%
Više od 60 godina	2	0,94%
Mesečna primanja	Broj	Procenat
Ispod 60.000 dinara	44	20,76%
Između 60.000 i 100.000 dinara	72	33,96%
Između 100.000 i 150.000 dinara	42	19,81%
Između 150.000 i 200.000 dinara	13	6,13%
Više od 200.000 dinara	10	4,72%
Bez mesečnih primanja	30	14,15%
Bez odgovora	1	0,47%
Stručna sprema	Broj	Procenat
Srednja stručna sprema	29	13,68%
Visoko obrazovanje	183	86,32%
Radni status	Broj	Procenat
Zaposlen	151	71,23%
Nije zaposlen	16	7,54%
Penzioner	3	1,42%
Student	42	19,81%
Ukupno	212	100,00%

Izvor: Autori.

U cilju obrade podataka i analize rezultata korišćena je frekvencija odgovora i deskriptivna statistička analiza. Drugim rečima, u cilju ispitivanja učestalosti davanja pojedinih odgovora korišćena je frekvencija, dok su za ispitivanje najpovoljnijih i najhomogenijih stavova o datim konstatacijama korišćene metode aritmetičke sredine, modusa, medijane, standardne devijacije, minimuma i maksimuma.

Rezultati istraživanja

Na osnovu odgovora ispitanika moguće je izvesti zaključke o robi na koju najviše novca troše, o stavovima ispitanika o sastavljanju kućnog budžeta, o

redovnosti izmirivanja računa, o zainteresovanosti ispitanika da prate kretanje cena i kamatnih stopa, o stavovima ispitanika na temu uzimanja kredita i štednje novca u banci, kao i o bezbednosti korišćenja aplikacija za elektronsko i mobilno bankarstvo. U Tabeli 2 je prikazana frekvencija odgovora na prva dva pitanja iz formirane ankete, a koja su postavljena u formi pitanja na koja su ispitanici birali jedan od tekstualno ponuđenih odgovora. Zbog načina formulacije pitanja, adekvatnije je utvrđivanje frekvencije datih odgovora nego sprovođenje deskriptivne statističke analize. S druge strane, u Tabeli 3 prikazani su rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja i konstatacije u anketi koje se odnose na navike ispitanika u finansijskom smislu, kao i na osnovne aspekte poznavanja finansija i ponašanja ispitanika prilikom potrošnje novca. Na ova pitanja, odnosno konstatacije ispitanici su odgovarali davanjem ocene na petostepenoj Likertovoj skali.

Tabela 2. Frekvencije odgovora na pitanja u vezi sa potrošnjom i kućnim budžetom

Pitanje	Ponuđeni odgovori	Frekvencija	Procenat
Na koju vrstu robe najviše novca trošite?	Osnovne namirnice za život	131	61,79%
	Računi za kuću	32	15,09%
	Potrebe ukućana	13	6,14%
	Garderoba	30	14,15%
	Šminka	4	1,89%
	Hemija i hemijski proizvodi za domaćinstvo	2	0,94%
	Tehnika	/	0,00%
	Ukupno	212	100,00%
Koliko često sastavljate finansijski kućni budžet?	Redovno	66	31,13%
	Neredovno	80	37,74%
	Ne sastavljam	66	31,13%
	Ukupno	212	100,00%

Izvor: Autori.

Na osnovu predstavljenih podataka u Tabeli 2 nedvosmisleno se može zaključiti da se nijedan ispitanik nije izjasnio da najviše novca troši na tehniku, a da se najveći broj ispitanika izjasnio da najviše novca troši na osnovne životne namirnice, što je i očekivano imajući u vidu da su u pitanju egzistencijalne potrebe stanovništva. S druge strane, najmanji broj ispitanika se izjasnio da najviše novca troši na hemiju i hemijske proizvode za domaćinstvo. Ono što je interesantno jeste da je šminka druga po redu roba za koju se najmanji broj ispitanika izjasnio da troši najviše novca, uprkos činjenici da izraženo dominantno učešće u uzorku imaju osobe ženskog pola. Takođe, kada je u pitanju prethodno pomenuta činjenica da se nijedan ispitanik nije izjasnio da troši najviše novca na tehniku, takva situacija može biti posledica učestalosti kupovine tehnike. Naime, tehnika nesumnjivo od svih ponuđenih vrsta robe ima najveću cenu po jedinici, ali se ne kupuje tako često. Kada je u pitanju drugo pitanje koje se odnosi na učestalost sastavljanja kućnog

budžeta, može se zaključiti da je jednak broj ispitanika koji redovno sastavljaju kućni budžet i koji ga nikada ne sastavljaju, a da je najveći broj onih ispitanika koji kućni budžet neredovno sastavljaju. Stanovništvu je previše komplikovano i zahtevno da redovno sastavljaju kućni budžet, pored svojih svakodnevnih aktivnosti, pa se mnogi opredeljuju za sporadično sastavljanje kućnog budžeta, u određenim vremenskim periodima, kada procene da postoji opravdana potreba za tim.

Tabela 3. Rezultati deskriptivne statističke analize o osnovnim aspektima finansijske pismenosti stanovništva

Konstatacija/pitanje	AS	SD	Mo	Me	Min	Max
Ukoliko sastavljate finansijski kućni budžet, koliko često imate deficit kućnog budžeta?	3,28	1,27	3,00	3,00	1,00	5,00
Ukoliko sastavljate finansijski kućni budžet, koliko često imate suficit kućnog budžeta?	3,36	1,23	3,00	3,00	1,00	5,00
Račune (struja, voda i ostale komunalije) plaćam na vreme.	4,63	0,84	5,00	5,00	1,00	5,00
Koliko često sastavljate pregled potrošenog novca za protekli period?	2,93	1,42	1,00	3,00	1,00	5,00
U mom ponašanju postoji sklonost sastavljanju plana potrošnje i priliva novca.	2,99	1,32	3,00	3,00	1,00	5,00
Kako biste ocenili svoju sposobnost upravljanja ličnim finansijama?	3,79	1,00	4,00	4,00	1,00	5,00
U kojoj meri pratite kretanje cena robe koju kupujete?	3,54	1,25	5,00	4,00	1,00	5,00

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Mo – Modus; Me – Medijana; Min – Minimum; Max – Maksimum.

Izvor: Autori.

U pitanjima i konstatacijama iz Tabele 3 ponuđeni su odgovori u formi petostepene Likertove skale i može se uočiti da najpovoljniji stav ispitanici pokazuju u vezi sa redovnim plaćanjem računa (AS = 4,63), ocenom sopstvenih sposobnosti upravljanja finansijama (AS = 3,79), kao i povodom praćenja cena robe koju kupuju (AS = 3,54), pri čemu je najveći broj ispitanika u ovim pitanjima dao ocenu 4 (Mo = 4 u pitanju o oceni sopstvenih finansijskih sposobnosti) ili 5. S druge strane, nedvosmisleno se može zaključiti da su najhomogeniji stavovi (homogenost stavova posmatra se preko rezultata standardne devijacije – SD) ispitanika prisutni po pitanju redovnosti sastavljanja finansijskog kućnog budžeta (SD = 0,79), redovnog plaćanja računa (SD = 0,84), kao i po pitanju ocenjivanja sposobnosti upravljanja ličnim finansijama (SD = 1,00).

U Tabelama 4 i 5 predstavljeni su rezultati statističke analize za pitanja i konstatacije koje se odnose na ugovaranje bankarskih kredita ili štednje novca u banci. Pri tome, u Tabeli 4 su predstavljene frekvencije odgovora na pitanja koja su postavljena tako da su odgovori bili ponuđeni u tekstualnoj formi i ova pitanja se odnose na kriterijume koje ispitanici najčešće sagledavaju prilikom izbora banke sa kojom će ugovoriti kredit ili štednju novca, dok su u Tabeli 5 predstavljeni rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja na koja su odgovori davani putem petostepene Likertove skale. Takođe, kao i u prethodno prikazanim rezultatima deskriptivne statističke analize, najvažnije je sagledati povoljnost i homogenost stavova.

Tabela 4. Kriterijumi za ugovaranje kredita ili štednju novca u bankama

Pitanje	Ponuđeni odgovori	Frekvencija	Procenat
Šta je po Vašem mišljenju najvažniji kriterijum prilikom izbora banke od koje biste uzeli kredit?	Uslovi pod kojima se daju krediti	12	5,66%
	Reputacija banke	11	5,19%
	Moje platežne mogućnosti	166	78,30%
	Iskustvo prijatelja	23	10,85%
	Reklama i marketing banke	/	0,00%
	Ukupno	212	100,00%
Šta je po Vašem mišljenju najvažniji kriterijum prilikom izbora banke kod koje biste ugovorili štednju?	Uslovi štednje koje nudi banka	33	15,57%
	Reputacija banke	12	5,66%
	Iskustvo prijatelja	166	78,30%
	Reklama i marketing banke	1	0,47%
	Ukupno	212	100,00%

Izvor: Autori.

Na osnovu prikazanih podataka u Tabeli 4, moguće je zaključiti da su platežne mogućnosti dominantno najvažniji kriterijum za ugovaranje kredita, prema mišljenju ispitanika, budući da se 78,30% ispitanika tako izjasnilo. Drugi po redu najvažniji kriterijum jeste iskustvo prijatelja (10,85%), dok se nijedan ispitanik nije izjasnio da je najvažniji kriterijum reklama, odnosno marketing banke sa kojom se kredit ugovara. S druge strane, kada je u pitanju ugovaranje štednje u vidu depozita, dominantno najvažniji kriterijum je, prema mišljenju ispitanika, iskustvo prijatelja (u 78,30% slučajeva). Pri tome, samo jedan ispitanik se izjasnio da je najvažniji kriterijum reklama, odnosno marketing banke. Dakle, ispitanici su pokazali da racionalno biraju banke sa kojima će ugovoriti štednju, odnosno od kojih će uzeti kredit, ne uzimajući previše u obzir sekundarne faktore, kao što je reklama banke, već sopstvene platežne mogućnosti.

Tabela 5. Dekriptivna analiza - ugovaranje kredita i štednja u banci

Pitanje	AS	SD	Mo	Me	Min	Max
Kakav je Vaš stav po pitanju uzimanja bankarskih kredita?	2,68	1,19	3,00	3,00	1,00	5,00
U kojoj meri pratite informacije o kretanju kamatnih stopa kredita?	2,50	1,40	1,00	2,00	1,00	5,00
Kakav je Vaš stav po pitanju bankarskih depozita (štednja u banci)?	3,30	1,11	3,00	3,00	1,00	5,00

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Mo – Modus; Me – Medijana; Min – Minimum; Max – Maksimum

Izvor: Autori.

Pitanja iz Tabele 5 su postavljena tako da se odgovor daje na petostepenoj Likertovoj skali. Na osnovu vrednosti aritmetičke sredine, jasno je da je najpovoljniji stav ispitanika po pitanju ugovaranja štednje u banci (AS = 3,30), dok najmanje povoljan stav ispitanika postoji po pitanju praćenja informacija o kretanju kamatnih stopa kredita (AS = 2,50). S druge strane, kada je u pitanju homogenost stavova ispitanika, stavovi ispitanika su najhomogeniji kada je reč o ugovaranju štednje u banci (SD = 1,11), dok su stavovi najmanje homogeni u vezi sa praćenjem kamatnih stopa kredita (SD = 1,40).

U Tabeli 6 su predstavljene frekvencije odgovora na pitanje koje se odnosi na učestalost korišćenja aplikacija za elektronsko, odnosno mobilno bankarstvo. Naime, ispitanici su se izjašnjavali da li ove aplikacije koriste često, ponekad ili ih uopšte ne koriste. S druge strane, u Tabeli 7 prikazani su rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja koja su se odnosila na korišćenje elektronskog i mobilnog bankarstva, pri čemu su ispitanici ocenjivali funkcionalnost ovih aplikacija, kao i zadovoljstvo i bezbednost prilikom korišćenja aplikacija elektronskog i mobilnog bankarstva. Ovi aspekti bankarskog poslovanja su veoma važni imajući u vidu stepen u kojem aplikacije za elektronsko i mobilno bankarstvo doprinose efikasnijem obavljanju platnog prometa.

Tabela 6. Stepem korišćenja aplikacija za elektronsko i mobilno bankarstvo

Pitanje	Ponuđeni odgovori	Frekvencija	Procenat
Da li koristite e-banking/m-banking aplikacije?	Često	193	91,04%
	Ponekad	12	5,66%
	Ne	7	3,30%
	Ukupno	212	100,00%

Izvor: Autori.

Uzevši u obzir podatke predstavljene u Tabeli 6, može se nedvosmisleno zaključiti da najveći deo ispitanika (91,04%) često koristi aplikacije za elektronsko i mobilno bankarstvo. S druge strane, veoma mali deo ispitanika uopšte ne koristi ove aplikacije (3,30%). Ovakvi rezultati istraživanja su očekivani, imajući u vidu činjenicu da dolazi do sve intenzivnijeg razvoja informaciono-komunikacionih

tehnologija, te da se stanovništvo ubrzano prilagođava ovom novom trendu koji je svoje mesto pronašao i u oblasti obavljanja platnog prometa. Svi stanovnici su zbog ovakvog trenda primorani, ali i zainteresovani da koriste inovativne oblike bankarskog poslovanja, kao i da nauče o novim funkcijama aplikacija za elektronsko i mobilno bankarstvo.

Tabela 7. Rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja o elektronskom i mobilnom bankarstvu

Pitanje	AS	SD	Mo	Me	Min	Max
U kom stepenu ste zadovoljni funkcionisanjem e-banking/m-banking aplikacije Vaše banke?	4,43	0,85	5,00	5,00	1,00	5,00
U kojoj meri Vam e-banking/m-banking aplikacija Vaše banke olakšava Vaš svakodnevni život?	4,47	0,86	5,00	5,00	1,00	5,00
Koliko ste zadovoljni bezbednošću e-banking/m-banking aplikacije Vaše banke?	4,32	0,92	5,00	5,00	1,00	5,00
U kojoj meri strahujete od hakerskih napada i drugih opasnosti prilikom korišćenja e-banking/m-banking aplikacije?	3,51	1,14	4,00	4,00	1,00	5,00

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Mo – Modus; Me – Medijana; Min – Minimum; Max – Maksimum.

Izvor: Autori.

Ostala pitanja o elektronskom i mobilnom bankarstvu su prikazana u Tabeli 7 i postavljena su tako da se na njih odgovara putem petostepene Likertove skale. Može se uočiti da je najpovoljniji stav ispitanika izražen po pitanju olakšavanja svakodnevnog života putem aplikacija za elektronsko i mobilno bankarstvo (AS = 4,47), kao i po pitanju zadovoljstva funkcionisanjem ovih aplikacija (AS = 4,43), dok je najmanje povoljan stav iskazan po pitanju strahovanja ispitanika od hakerskih i drugih napada prilikom korišćenja ovih aplikacija (AS = 3,51), što znači da ispitanici delimično strahuju za svoju bezbednost prilikom korišćenja ovih aplikacija, odnosno da ne strahuju u velikoj meri. S druge strane, kada je u pitanju homogenost stavova, najhomogeniji stavovi su izraženi po pitanju zadovoljstva ispitanika e-banking i m-banking aplikacijom (SD = 0,85) i po pitanju mere u kojoj ove aplikacije olakšavaju svakodnevni život (SD = 0,86), dok su stavovi najmanje homogeni po pitanju strahovanja od hakerskih i drugih napada prilikom korišćenja aplikacija (SD = 1,14), što znači da postoji izvesno neslaganje ispitanika po ovom pitanju.

Za sagledavanje finansijske pismenosti stanovništva, važno je analizirati i stavove ispitanika po pitanju ugovaranja životnog i imovinskog osiguranja, kao i nivo njihove upoznatosti sa pojmom životnog i imovinskog osiguranja. Stoga, u Tabeli 8 su dati podaci o frekvencijama odgovora ispitanika na pitanja o korišćenju

životnog i imovinskog osiguranja, dok su rezultati deskriptivne statističke analize stavova ispitanika o osiguranju predstavljeni u Tabeli 9. Pitanje upoznatosti stanovništva jedne države sa pojmom, vrstama i svrhom osiguranja je izuzetno važan aspekt funkcionisanja samih država, budući da će u slučaju različitih nepogoda i neželjenih događaja, ukoliko je svest stanovništva o važnosti osiguranja visoka, države moći da smanje svoje izdatke po osnovu nadoknade štete prouzrokovane usled ovih događaja, zato što bi najveći deo tih troškova bio nadoknađen upravo putem osiguranja. Ovo je samo jedan primer pozitivnih implikacija osiguranja na državu i privredu, a svakako da osiguranje po svojoj prirodi ima višestrukih koristi za samog osiguranika.

Tabela 8. Korišćenje životnog i imovinskog osiguranja

Pitanje	Ponudeni odgovori	Frekvencija	Procenat
Da li ste korisnik životnog osiguranja?	Da	31	14,62%
	Ne	181	85,38%
	Ukupno	212	100,00%
Da li ste korisnik imovinskog osiguranja?	Da	30	14,15%
	Ne	182	85,85%
	Ukupno	212	100,00%

Izvor: Autori.

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 8 može se jasno uočiti da su odgovori na pitanja o korišćenju životnog i imovinskog osiguranja gotovo identični. Naime, u oba pitanja je prisutno značajno veće učešće ispitanika koji su se izjasnili da nisu korisnici neke od ove dve vrste osiguranja. Dakle, ispitanici smatraju da pitanje osiguranja za njih nema veliki značaj, što može biti posledica nedostatka znanja o važnosti ovog aspekta finansijske pismenosti, ali i nedovoljnih finansijskih sredstava stanovništva za finansiranje troškova koje bi osiguranje života ili imovine izazvalo. Takođe, imajući u vidu činjenicu da su na oba pitanja odgovori gotovo identični (posmatrano prema broju ispitanika koji su dali odgovore), može se zaključiti da ispitanici uglavnom imaju zaključene obe ili nemaju zaključenu nijednu od ove dve vrste osiguranja.

Preostala pitanja koja se odnose na osiguranje su prikazana u Tabeli 9 i postavljena su tako da se na njih odgovara putem petostepene Likertove skale. Najpovoljniji stavovi su prisutni kod pitanja koje se odnosi na stav ispitanika o ugovaranju životnog osiguranja (AS = 3,67), kao i kod pitanja koje se odnosi na stav o ugovaranju imovinskog osiguranja (AS = 3,53), dok su stavovi ispitanika nešto manje povoljni kod pitanja o upoznatosti sa ovim vrstama osiguranja, pri čemu su ispitanici iskazali veću upoznatost sa pojmom životnog osiguranja (AS = 3,07) u odnosu na upoznatost sa pojmom imovinskog osiguranja (AS = 2,83).

Kada je u pitanju homogenost stavova, uočava se da postoje izvesna odstupanja u odgovorima ispitanika. Međutim, može se uočiti da je homogenost stavova po pitanju ugovaranja životnog i imovinskog osiguranja veća (SD = 1,04;

1,09) nego kod pitanja o upoznatosti sa pojmovima životnog i imovinskog osiguranja (SD = 1,39; 1,44).

Tabela 9. Rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja o osiguranju

Pitanje	AS	SD	Mo	Me	Min	Max
Koliko ste upoznati sa pojmom, funkcionisanjem i benefitima životnog osiguranja?	3,07	1,39	3,00	3,00	1,00	5,00
Kakav je Vaš stav po pitanju ugovaranja životnog osiguranja?	3,67	1,04	3,00	4,00	1,00	5,00
Koliko ste upoznati sa pojmom, funkcionisanjem i benefitima imovinskog osiguranja?	2,83	1,44	1,00	3,00	1,00	5,00
Kakav je Vaš stav po pitanju ugovaranja imovinskog osiguranja?	3,53	1,09	3,00	3,00	1,00	5,00

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Mo – Modus; Me – Medijana; Min – Minimum; Max – Maksimum.

Izvor: Autori.

Tabela 10. Rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja o upoznatosti sa pojmom „siva ekonomija”

Pitanje	AS	SD	Mo	Me	Min	Max
U kojoj meri ste upoznati sa pojmom „siva ekonomija“?	4,09	1,15	5,00	4,00	1,00	5,00
U kojoj meri, po Vašem mišljenju, siva ekonomija može ugroziti finansijsku stabilnost države?	3,95	0,91	4,00	4,00	1,00	5,00
U kojoj meri, po Vašem mišljenju, siva ekonomija može negativno uticati na životni standard građana?	3,94	0,89	4,00	4,00	1,00	5,00

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Mo – Modus; Me – Medijana; Min – Minimum; Max – Maksimum.

Izvor: Autori.

Naredni, a ujedno i poslednji aspekt koji je anketom obuhvaćen jeste stav i upoznatost ispitanika sa pojmom „siva ekonomija“. Rezultati deskriptivne statističke analize za pitanja koja se odnose na upoznatost ispitanika sa ovim pojmom, kao i stav ispitanika po ovom pitanju predstavljeni su u Tabeli 10. Na osnovu prikazanih rezultata u Tabeli 10, može se zaključiti da ispitanici smatraju da su relativno dobro upoznati sa pojmom sive ekonomije (AS = 4,09), pri čemu je homogenost stavova za ovo pitanje relativno mala (SD = 1,15), što znači da su se ispitanici većinom izjasnili da su dobro upoznati sa ovim pojmom, ali da postoji i nezanemarljiv broj onih ispitanika koji nisu uopšte upoznati sa ovim pojmom. S druge strane, ispitanici su dali odgovore na osnovu kojih se može zaključiti da su

mišljenja da siva ekonomija ima značajan uticaj na ugrožavanje finansijske stabilnosti države, ali i na pogoršanje životnog standarda građana (AS = 3,95; 3,94). Pri tome, uočava se da su stavovi ispitanika po ovim pitanjima homogeniji u odnosu na upoznatost sa pojmom sive ekonomije (SD = 0,91; 0,89). Takođe, najčešće data ocena u sva tri razmatrana pitanja o upoznatosti sa pojmom sive ekonomije je 4 (Mo = 4,00).

Zaključak

Finansijska pismenost je izuzetno značajna i može pomoći stanovništvu pri donošenju odluka o racionalnom trošenju i štednji novca. Finansijska pismenost stanovništva Republike Srbije nosi sa sobom karakteristike uslova života građana i sigurno je da ta pismenost nije na nivou građana drugih, razvijenijih zemalja, ali je prisutna i činjenica da se finansijska pismenost stanovništva Republike Srbije povećava i širi iz godine u godinu. Anketa sprovedena u ovom radu je pokazala da stanovništvo Republike Srbije najviše novca troše na osnovne životne namirnice, kao i na plaćanje računa. To umnogome govori o finansijskoj situaciji stanovništva i njegovoj platežnoj sposobnosti. Takođe, rezultati su pokazali da se kućni budžet ne sastavlja redovno i da se ne sprovodi detaljno i redovno planiranje troškova (što ukazuje na to da stanovništvo često ima neredovne troškove koji im remete planove kućnog budžeta). Stanovništvo, na osnovu rezultata ankete, možda ne prati redovno kretanje kamatnih stopa na bankarske kredite, ali da na odluku o uzimanju kredita najviše uticaja imaju uslovi pod kojima se uzimaju krediti koje nude banke. Slična je situacija i u vezi sa štednjom novca u bankama. Ono što ohrabruje jeste činjenica da veliki broj anketiranih koristi e-banking/m-banking aplikacije za plaćanje svojih računa i praćenje svoje potrošnje. Stanovništvo je zadovoljno kvalitetom i uslugama koje pružaju e-banking/m-banking aplikacije, ali i dalje strahuje od hakerskih napada i drugih opasnosti prilikom korišćenja e-banking/m-banking aplikacije. Primetno je, na osnovu rezultata ankete, da stanovništvo Republike Srbije ne koristi u značajnoj meri usluge životnog i imovinskog osiguranja. Takva situacija je prisutna već godinama u Srbiji, i ne pokazuje znake poboljšanja.

Ova anketa je pokazala da je finansijska pismenost stanovništva Republike Srbije u značajnoj meri porasla u odnosu na raniji period, ali i da je finansijska situacija (kod određenog broja građana je na nižem nivou od građana zemalja Evropske Unije) još uvek najvažniji faktor pri planiranju i trošenju novca, bez obzira na nivo njihove finansijske pismenosti. Takođe, rezultati ukazuju na to da postoji dosta prostora za edukaciju koja u izvesnoj meri može da poveća finansijsku pismenost, a naročito starije populacije.

Reference

Behrman, J., Mitchell, O., Soo, C., Bravo, D. (2012). How financial literacy affects household wealth accumulation. *American Economic Review*, 102(3), 300-304.

- Dostignuća mladih (2023). Počinje novi ciklus programa Finansijska pismenost. <https://www.ja-serbia.org/pocinje-novi-ciklus-programa-finansijska-pismenost/> [25. 3. 2024.]
- Fox, J., Bartholomae, S., Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of consumer affairs*, 39(1), 195-214.
- Hilgert, M., Hogarth, J., Beverly, S. (2003). Household financial management: The connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin.*, 89, 1-14.
- Huston, S. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296-316.
- Lusardi, A. (2008). *Household saving behavior: The role of financial literacy, information, and financial education programs*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Lusardi, A., Mitchell, O. (2011). *Financial literacy and planning: Implications for retirement wellbeing*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Lusardi, A., Tufano, P. (2015). Debt literacy, financial experiences, and overindebtedness. *Journal of pension economics & finance*, 14(4), 332-368.
- Mandell, L. (2008). Financial literacy of high school students. In J. Xiao (ed.), *Handbook of consumer finance research* (pp. 163-183). New York, NY: Springer.
- Minimax (2022). Zašto je finansijska pismenost važna za preduzetnike. <https://www.minimax.rs/sr-latn-rs/zasto-je-finansijska-pismenost-vazna-za-preduzetnike> [25. 3. 2024.]
- Moore, D. (2003). *Survey of financial literacy in Washington State: Knowledge, behavior, attitudes, and experiences*. Olympia, WA: Washington State Department of Financial Institutions.
- NALED (2023). Finansijska pismenost – Nacionalna inicijativa za bezgotovinsko plaćanje Bolji Život. https://boljinacin.rs/filemanager/Finansijska-pismenost_prezentacija-NALED.pdf [25. 3. 2024.]
- Narodna banka Srbije (2024). Finansijska edukacija – pojam, značaj, međunarodna praksa. https://tvojnovac.nbs.rs/latinica/infopunktovi/fin_edu/ [25. 3. 2024.]
- OECD (2012). Financial education for youth and in schools: https://www.oecd.org/daf/fin/financialeducation/TrustFund2013_OECD_INFE_Finl_Ed_for_Youth_and_in_Schools.pdf [25. 3. 2024.]
- Potrich, A., Vieira, K., Kirch, G. (2018). How well do women do when it comes to financial literacy? Proposition of an indicator and analysis of gender differences. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 17, 28-41.
- Remund, D. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 276-295.
- Stango, V., Zinman, J. (2009). Exponential growth bias and household finance. *The Journal of Finance*, 64(6), 2807-2849.
- Svijet osiguranja (2014). Finansijska pismenost građana: <https://www.svijetosiguranja.eu/finansijska-pismenost-gradana/> [25. 3. 2024.]
- Van Rooij, M., Lusardi, A., Alessie, R. (2011). Financial literacy and stock market participation. *Journal of Financial Economics*, 101(2), 449-472.

ANALYSIS OF FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *If the population of a country is financially literate, then citizens manage their finances much more easily, make better decisions about how to spend money, and thus enable themselves to have a better quality of life. Naturally, when citizens spend their money more rationally, taking into account both saving and spending, those decisions also have a positive impact on the overall society. The citizens of the Republic of Serbia have been under the influence of many factors that have affected their poor financial situation (sanctions, bombings, wars, financial crises, pandemics) over the past few decades, consequently leading to poor decisions regarding money spending. For these reasons, the main goal of this study is to analyze the financial literacy of the citizens of the Republic of Serbia, in order to understand their attitudes towards money spending, as well as their abilities to cope with various financial pressures and problems. The analysis should also demonstrate the attitudes of the citizens of the Republic of Serbia regarding the need for taking loans, creating household budgets, and saving money. A total of 212 citizens of different age, gender, financial, and educational backgrounds were surveyed.*

Keywords: *financial literacy, citizens, respondents, savings, budget*

RIZICI FINANSIRANJA DUGOVIMA U STRANIM VALUTAMA: ANALIZA PREDUZEĆA U ZEMLJAMA U RAZVOJU JUGOISTOČNE EVROPE

Milica Kaplarević

Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet inženjerskih nauka, m.kaplarevic@kg.ac.rs

***Apstrakt:** Finansiranje preduzeća dugovima u stranim valutama je široko zastupljeno posebno u zemljama u razvoju. Pozitivni efekti dugova u stranim valutama, kao što su prirodni hedžing izloženosti deviznom riziku, diversifikovanje izvora finansiranja, niži troškovi finansiranja stranim pozajmljenim izvorima, zarada od špekulativnih aktivnosti motivišu preduzeća da svoje poslovanje finansiraju dugovima u stranim valutama. Međutim, kreatori monetarne politike i donosioci odluka na nivou država ne treba da potcene činjenicu da dugovi u stranim valutama mogu da budu izvor brojnih rizika. U ovom radu su analizirani dugovi u stranim valutama, sa posebnim fokusom na stanje u korporativnom sektoru zemalja u razvoju jugoistočne Evrope, i potencijalni rizici povezani sa ovim vidom finansiranja. Dugovi u stranoj valuti mogu da budu izvor pre svega deviznog rizika, ali i kreditnog, kamatnog, rizika likvidnosti i solventnosti. Doprinos rada ogleda se u sveobuhvatnom identifikovanju potencijalnih rizika u vezi sa dugovima u stranim valutama i aktuelnih pristupa njihovom upravljanju, kao i stvaranju teorijske osnove za dalji razvoj strategija koje će omogućiti smanjenje izloženosti rizicima na nivou preduzeća, ali i čitavih privreda.*

***Ključne reči:** dugovi u stranim valutama, rizici, upravljanje rizicima, zemlje u razvoju, jugoistočna Evropa.*

Uvod

Dugovi u stranim valutama su posebno zastupljeni i značajni u preduzećima u zemljama u razvoju. Između ostalog, ovaj izvor finansiranja omogućava preduzećima prirodni hedžing deviznog rizika, diversifikovanje izvora finansiranja, niže troškove finansiranja i zaradu na osnovu razlika u kamatnim stopama na zaduživanje u stranoj umesto u domaćoj valuti. Međutim, kada se globalni kreditni i uopšte monetarni uslovi pogoršaju, zaduživanje preduzeća u stranim valutama može da ima značajan negativan uticaj ne samo na poslovne performanse preduzeća, već i ekonomsku stabilnost čitavih privreda.

Postojeća literatura o dugovima u stranim valutama se u velikoj meri fokusirala na istraživanje pitanja da li su kao rezultat povećane zaduženosti, povećani finansijski rizici za preduzeća u zemljama u razvoju. Preduzeća sa visokim nivoom dugova u stranim valutama se, pre svega, suočavaju sa deviznim rizikom (Sur et al., 2024; Asif & Frömmel, 2022; Alfaro et al., 2021; Bruno & Shin, 2020; Bae et al., 2016) koji može imati negativne posledice na novčane

tokove, imovinu i obaveze, neto dobit i tržišnu vrednost preduzeća i zahtevati primenu finansijskih instrumenata deviznog hedžinga. Dalje, dugovi u stranim valutama mogu povećati kreditni rizik (Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2022; Kim et al., 2021; Karkowska, 2016) i izložiti preduzeća teškoćama u vezi sa otplatom dugova u stranim valutama. Dodatno, preduzeća mogu da budu izložena kamatnom (Sur et al., 2024; Buszko & Krupa, 2015), riziku likvidnosti i solventnosti (Abraham et al., 2020). Na makroekonomskom nivou, negativni efekti korporativne zaduženosti u stranim valutama mogu da budu povezani sa povećanim rizikom od izazivanja finansijske krize (Bae et al., 2016).

Cilj istraživanja je sticanje relevantnih saznanja o rizicima kojima su izložena preduzeća usled finansiranja dugovima u stranim valutama, pri čemu je fokus na analizi zaduženosti i potencijalnih rizika preduzeća u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope. Rad doprinosi relevantnoj literaturi na dva načina. Prvo, rizici finansiranja dugovima u stranim valutama se u literaturi (Sur et al., 2024; Asif & Frömmel, 2022; Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2022; Abraham et al., 2020; Bruno & Shin, 2020; Bae et al., 2016) obično analiziraju odvojeno; međutim oni mogu da budu međusobno povezani, budući da veća izloženost jednom riziku može povećati izloženost drugim rizicima. Stoga, ovaj rad doprinosi smanjenju gepa u literaturi kroz identifikovanje i formiranje sveobuhvatnog teorijskog pregleda potencijalnih rizika sa kojima se mogu suočiti preduzeća u zemljama u razvoju pri finansiranju dugovima u stranim valutama. Drugo, ovaj rad može da služi kao teorijska osnova za buduća empirijska istraživanja, uzimajući u obzir relevantnu literaturu novijeg datuma. Rezultati takvih istraživanja trebalo bi da pruže jasne smernice preduzećima i donosiocima odluka na nivou država za upravljanje izloženosti preduzeća rizicima.

Pored uvodnih i zaključnih razmatranja, rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu je dat pregled stanja korporativne zaduženosti u stranim valutama, sa posebnim fokusom na situaciju u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope. U drugom delu rada je predstavljen pregled literature i rezultata prethodnih istraživanja dugova u stranim valutama nefinansijskih preduzeća i potencijalnih rizika kojima dugovi u stranim valutama usled nepovoljnih makroekonomskih kretanja mogu da izlože poslovanje preduzeća i privrednog sistema. Pristupi za upravljanje rizicima finansiranja preduzeća dugovima u stranim valutama u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope predstavljeni su u trećem delu rada.

Zaduženost korporativnog sektora u stranim valutama

Dugovi u stranim valutama čine značajan udeo u finansiranju preduzeća u zemljama u razvoju, posebno nakon 2008. godine (Acharya & Vij, 2021). Prema podacima Banke za međunarodna poravnanja (engl. *Bank for International Settlements* – BIS), finansiranje dugovima u dolarima u preduzećima u zemljama u razvoju je krajem 2020. godine poraslo za 5% u odnosu na prethodnu godinu, što je neznatno ispod proseka od 7% na godišnjem nivou u periodu od 2011. do 2020. godine. U apsolutnim iznosima, dugovi u dolarima, kao stranoj valuti, u

preduzećima u zemljama u razvoju su krajem 2020. godine dostigli četiri triliona dolara, što je više od dvostrukog iznosa dugova u dolarima u vreme globalne finansijske krize i oko trećine globalnog duga u dolarima svih nebankarskih dužnika izvan Sjedinjenih Američkih Država (Chakrabarti & Sen, 2023). Han (2022) naglašava da su u zemljama u razvoju skoro svi dugovi u stranim valutama denominovani u američkim dolarima, osim u istočnoevropskim zemljama u kojima je najveći iznos duga u stranim valutama denominovan u evrima.

Tabela 1 pokazuje učešće dugova u stranim valutama u ukupnim dugovima nefinansijskih preduzeća u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope i potvrđuje uglavnom visoku zaduženost korporativnog sektora u zemljama u razvoju u stranim valutama, uz izuzetak korporativnog sektora Crne Gore. Posmatrajući zaduženost nefinansijskih preduzeća u stranim valutama u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope nakon finansijske krize 2008. godine, uočava se da je prosečno učešće dugova u stranim valutama u ukupnim dugovima bilo oko 47%. Dakle, nefinansijska preduzeća u posmatranim zemljama su u proseku skoro polovinu dugova uzimala u stranim valutama. Ovaj podatak je umanjen stanjem u korporativnom sektoru Crne Gore koji karakterišu dugovi denominovani u evrima (Centralna banka Crne Gore, 2023), odnosno domaćoj valuti ove zemlje i u proseku nisko učešće dugova u stranim valutama u ukupnim dugovima preduzeća u posmatranom periodu (oko 1,5%). Najveće prosečno učešće dugova u stranim valutama nefinansijskih preduzeća je zabeleženo u Srbiji i iznosi 73,92%, pri čemu preovlađuju dugovi u evrima (Narodna banka Srbije, 2022).

Tabela 1. Učešće dugova u stranim valutama u ukupnim dugovima nefinansijskih preduzeća u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crna Gora	Rumunija	Severna Makedonija	Srbija
2008	68%	26%	73%	3,90%	57%	33%	70%
2009	81%	23%	75%	4,00%	59%	65%	65%
2010	77%	21%	76%	4,00%	62%	66%	58%
2011	73%	25%	77%	2,20%	61%	65%	67%
2012	70%	30%	75%	1,80%	59%	58%	69%
2013	66%	48%	72%	1,60%	56%	54%	75%
2014	66%	62%	67%	1,50%	53%	49%	67%
2015	65%	46%	61%	1,50%	48%	44%	83%
2016	62%	40%	56%	1,10%	44%	42%	79%
2017	60%	49%	50%	0,70%	41%	38%	81%
2018	60%	34%	49%	0,50%	41%	37%	82%
2019	58%	42%	48%	0,40%	42%	38%	83%
2020	56%	42%	48%	0,20%	40%	40%	68%
2021	56%	18%	46%	0,20%	37%	38%	75%
2022	58%	29%	43%	0,20%	45%	41%	80%
2023	53%	34%	41%	0,10%	46%	38%	82%

Napomena: Lista zemalja u razvoju jugoistočne Evrope je formirana prema klasifikaciji koju primenjuje Međunarodni monetarni fond.

Izvor: Autor.

Ukoliko se posmatraju vrednosti na godišnjem nivou, preduzeća iz Srbije su u 2015. i 2019. godini čak 83% dugova pribavila u stranim valutama. Visoko učešće dugova u stranim valutama u ukupnoj zaduženosti korporativnog sektora, izlaže privredu Srbije visokom riziku, pre svega od promene deviznog kursa. Nasuprot, pored Crne Gore, niže učešće dugova u stranim valutama u ukupnim dugovima nefinansijskih preduzeća je zabeleženo 2010. godine u nefinansijskim preduzećima u Bosni i Hercegovini i iznosi 21%. Prema podacima Centralne banke Bosne i Hercegovine (2010), nisko učešće dugova u stranim valutama u 2010. godini, je rezultat smanjene kreditne aktivnosti i još uvek slabog ekonomskog napretka i oporavka privrede.

Chui et al. (2018) ističu da je zaduženost u stranim valutama imala za posledicu izraženu valutnu neusklađenost priliva i odliva novca nefinansijskih preduzeća u zemljama u razvoju posle 2010. godine. Oni dodaju da su olakšani uslovi zaduživanja, pre svega niže kamatne stope na dugove u stranoj valuti glavni pokretač finansiranja dugovima u stranim valutama. Sličan zaključak iznela su i druga empirijska istraživanja (Hardy & Saffie, 2023; Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2022; Kim et al., 2021; Clark & Judge, 2018). U finansijskom sistemu zemalja centralne, istočne i posebno jugoistočne Evrope, dolarizacija, odnosno evroizacija je veoma izražena (Scheiber & Würz, 2018), uz prisutnu evrozaciju na strani depozita banaka (Brown & Stix, 2015). Imajući u vidu da su krediti banaka glavna forma dugovnog finansiranja preduzeća u zemljama u razvoju (Kim et al., 2021), Chui et al. (2018) dodaju, da pored povoljnijih kamatnih uslova, ponuda kredita od strane banaka utiče na valutu u kojoj se preduzeća zadužuju. Devizno kreditiranje je bar delimično uslovljeno nastojanjem banaka da usklade valutnu strukturu imovine i obaveza (Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2021).

Dugovi u stranim valutama omogućavaju nefinansijskim preduzećima da diverzifikuju izvore finansiranja, pomažu im u smanjenju finansijskih poteškoća. Dodatno, zahvaljujući povoljnijim uslovima finansiranja na globalnim tržištima, preduzeća mogu jeftino da pozajme sredstva u inostranstvu i da ta sredstva kratkoročno deponuju u domaćim bankama (Chakrabarti & Sen, 2023). Pored toga, dugovima u stranim valutama preduzeća mogu da ostvare prirodni hedžing izloženosti ukoliko je korelacija valute u kojoj su iskazani dugovi sa valutom u kojoj preduzeće ostvaruje prilive jaka i pozitivna. Međutim, pored navedenih prednosti, zaduživanje u stranim valutama izlaže preduzeća značajnim rizicima. Stoga, preduzeća treba pažljivo da odmeravaju nivo zaduženosti i razviju adekvatne strategije za upravljanje rizicima.

Dugovi u stranim valutama i rizici

Zaduživanje u stranoj valuti može da izloži preduzeća i, posledično, čitavu privredu povećanoj ranjivosti (Sur et al., 2024). Visok nivo korporativne zaduženosti u stranoj valuti je potencijalni izvor brojnih rizika – deviznog, kreditnog, kamatnog, rizika likvidnosti i solventnosti.

Preduzeća se često zadužuju u valutama zemalja u kojima posluju kako bi uskladila valutnu strukturu imovine i obaveza i time smanjila izloženost deviznom riziku (Mahadevan & Lakshminarayana, 2020). Harasztosi & Kátay (2020), na uzorku nefinansijskih preduzeća iz Mađarske pružaju dokaze da usklađivanje valutne strukture ima značajnu ulogu u izboru valute zaduživanja za izvozno orijentisana preduzeća. Ipak, zaključuju da prirodni hedžing nije primarni motiv preduzeća za izbor dugova u stranoj valuti, budući da objašnjava samo 3,8% ukupnih novih kredita u stranim valutama izvozno orijentisanih preduzeća u Mađarskoj. Das & Kumar (2023), posmatrajući 61 multinacionalno preduzeće, u periodu od 2009. do 2020. godine, pokazuju da je korišćenje dugova u stranoj valuti kao instrumenta zaštite povećalo vrednost preduzeća za 10,21%, mereno Tobinovim q . Brojne empirijske studije su potvrdile ulogu dugova u stranim valutama kao instrumenta prirodnog hedžinga (Acharya & Vij, 2021; Harasztosi & Kátay, 2020; Clark & Judge, 2018; Kim & Chance, 2018; Mefteh-Wali & Rigobert, 2018).

Sa druge strane, Alfaro et al. (2021) ukazuju na ograničenja u primeni prirodnog hedžinga i potvrđuju da dugovi u stranim valutama mogu dodatno da izlože preduzeća negativnom uticaju promena deviznog kursa, pa i da sami zahtevaju primenu neke od strategija finansijskog hedžinga. *Devizni rizik* je važan za preduzeće budući da utiče na njegove novčane tokove, imovinu i obaveze, neto dobit i tržišnu vrednost. Loše upravljanje izloženošću preduzeća deviznom riziku može dugoročno uticati na vrednost preduzeća.

Asif & Frömmel (2022), takođe, potvrđuju da su dugovi u stranim valutama jedan od izvora ekonomske izloženosti preduzeća. Naglašavaju da su devizom riziku koji proizilazi iz finansiranja dugovima u stranim valutama posebno izložena preduzeća iz zemalja u razvoju zbog svoje velike otvorenosti i trgovinske integracije. Zaključke su izveli na osnovu analize potencijalnih izvora izloženosti deviznom riziku preduzeća iz četiri zemlje istočne Evrope – Rusije, Češke, Mađarske i Poljske, u periodu od 2001. do 2020. godine. Dobijeni rezultati pokazuju da je zaduženost u stranim valutama posmatranih preduzeća, uz izuzetak preduzeća iz Rusije, jedan od uzroka izloženost deviznom riziku. Većina ovih zemalja je pretrpela velike promene kako bi olakšala integraciju sa Evropskom unijom, prešla sa režima fiksnog na neki režim fleksibilnog deviznog kursa. Uz to, njihova finansijska tržišta su relativno nerazvijena, što primorava preduzeća da se uglavnom oslanjaju na finansiranje dugovima u stranim valutama (Asif & Frömmel, 2022).

Bae et al. (2016) ističu da, kada vrednost lokalne valute brzo opada, kao što je bilo tokom globalne finansijske krize, preduzeća koja imaju značajno učešće dugova u stranim valutama suočavaju se sa povećanjem vrednosti duga u stranim valutama, troškova kapitala, smanjenjem kapitalnih investicija i pogoršanjem poslovnih performansi. Ovakav zaključak podržavaju Bruno & Shin (2020) pokazujući da su preduzeća koja se zadužuju u stranoj valuti podložnija negativnim efektima depresijacije lokalne valute. Isto su zaključili Sur et al. (2024) ukazujući na potrebu za proaktivnim delovanjem ka jačanju seta makroprudencijalnih alata za upravljanje deviznim rizikom kako bi se sprečile negativne posledice po preduzeća i ceo sistem.

Upravljanje izloženošću deviznom riziku uglavnom obuhvata niz finansijskih i/ili operativnih aktivnosti. Finansijske aktivnosti u većoj meri se zasnivaju na korišćenju valutnih derivata – valutnih forvarda, svopova i opcija, dok su operativne aktivnosti usmerene na prilagođavanje poslovnih aktivnosti preduzeća. Bae et al. (2018) upozoravaju da valutni derivati, ukoliko su loše strukturirani, mogu da izlože preduzeća dodatnom riziku i da negativno utiču na operativne i finansijske performanse. Pored toga, korišćenje valutnih derivata izlaže preduzeća dodatnim troškovima. Dodatno ograničenje za upravljanje deviznim rizikom finansijskim instrumentima u zemljama u razvoju je njihova ograničena ponuda usled nedovoljno razvijenog finansijskog tržišta. Imajući u vidu navedene nedostatke, nameće se zaključak da uprave preduzeća, posebno u zemljama u razvoju, treba pažljivo da analiziraju i donose odluke o finansiranju poslovanja dugovima u stranim valutama.

Pored deviznog rizika, empirijska istraživanja (Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2022; Kim et al., 2021; Karkowska, 2016) potvrđuju uticaj dugova preduzeća u stranim valutama na *kreditni rizik*. Niepmann & Schmidt-Eisenlohr (2022) ističu da kada preduzeća pozajmljuju novac u stranoj valuti, a prihode generišu u lokalnoj valuti, promene deviznog kursa mogu da utiču na njihovu sposobnost da izmire obaveze prema zajmodavcu u skladu sa ugovorenim uslovima. Istraživanje koje su sprovedeli na osnovu podataka o zajmovima odobrenim od američkih banaka je pokazalo da deprecijacija lokalne valute od 10% povećava verovatnoću da preduzeće koje ima dug u stranoj valuti neće izmiriti kreditne obaveze na vreme za 69 baznih poena u odnosu na preduzeće koje ima dug u lokalnoj valuti.

Imajući u vidu da promene u deviznom kursu utiču na sposobnost preduzeća da otplati dug denominovan u stranoj valuti, čime se devizni rizik preduzeća pretvara u kreditni rizik banaka, Kim et al. (2021) ističu uticaj ekonomske izloženosti preduzeća na cenu zajma koji banka definiše. Napred navedene rezultate potvrdila je Karkowska (2016) na uzorku preduzeća iz centralne i istočne Evrope, ističući da se ovaj rizik posebno odnosi na preduzeća koja ne obezbeđuju adekvatan hedžing deviznog rizika derivatnim instrumentima. Dodatno, Du & Schreger (2022) ističu da veća zaduženost u stranim valutama preduzeća u zemljama u razvoju utiče na veći kreditni rizik države. Oni pokazuju da su u zemljama sa izraženim učešćem dugova u stranim valutama u finansiranju korporativnog sektora, vlade relativno sklonije neservisiranju državnog duga u lokalnoj valuti nego pokušaju da inflacijom umanje vrednost duga uz negativne efekte depresijacije na privatni sektor.

Poznato je da su pojedina preduzeća sklona špekulativnim aktivnostima i preuzimanju većeg rizika od prosečnog u iščekivanju većeg prinosa. Niepmann & Schmidt-Eisenlohr (2022) ističu da su kamatne stope na zaduživanje u lokalnoj valuti obično više od kamatnih stopa na zaduživanje u stranim valutama, pa što je razlika između pomenutih kamatnih stopa veća, povećava se verovatnoća da će preduzeća uzimati dugove u stranim valutama (Hardy & Saffie, 2023; Niepmann & Schmidt-Eisenlohr, 2022; Kim et al., 2021; Clark & Judge, 2018). Međutim,

povećana zaduženost u stranim valutama utiče i na rastuću izloženost *kamatnom riziku* (Sur et al., 2024), pri ugovorenim varijabilnim kamatnim stopama na kredite u stranim valutama (Buszko & Krupa, 2015). Kamatni rizik može imati za posledicu veće troškove kamata za dužnika i smanjenje sposobnosti izmirenja obaveza.

Posmatrajući strukturu dugova u stranim valutama i sredstava u stranim valutama, Bae et al. (2016) primećuju da dok većinu dugova u stranim valutama karakteriše relativno visoka likvidnost, većina sredstava u stranim valutama, poput stranih direktnih investicija ima nisku likvidnost, što dovodi do ozbiljne nesrazmere likvidnosti između dugova u stranoj valuti i sredstava u stranim valutama, izlažući preduzeća *riziku likvidnosti* (Buszko & Krupa, 2015). Tokom globalne finansijske krize, kada su se svetski ekonomski uslovi pogoršali, dugovi u stranim valutama pretvorili su se u kratkoročne likvidne dugove, što je uzrokovalo pogoršanje finansijskog položaja preduzeća.

Pored rizika likvidnosti, Abraham et al. (2020) upozoravaju na *rizik solventnosti*, posebno nakon globalne finansijske krize kada su preduzeća iz zemalja u razvoju ne samo povećala nominalni iznos dugova, već su postala i više zadužena. Procena da li je veća zaduženost povezana sa većim rizikom solventnosti zahteva informacije o kapacitetu preduzeća da generiše dovoljno sredstava za vraćanje svojih dugova. Široko korišćen indikator rizika solventnosti preduzeća je koeficijent pokrivanja kamata, koji meri odnos zarade pre kamate i amortizacije i plaćanja kamata.

Relevantna literatura (Chakrabarti & Sen, 2023; Abraham et al., 2020) pruža dokaze da se preduzeća iz zemalja u razvoju sa visokim učešćem dugova u stranim valutama mogu suočiti sa *rizikom obnavljanja (rollover risk)*, kada imaju dugoročne investicione projekte, a kratkoročno finansiranje dobijeno za njihovu realizaciju. U takvim situacijama, kada dug istekne, preduzeća otplaćuju zajmodavcu stari dug izdavanjem novog duga. Na ovaj način, preduzeća mogu da obnove dug dok ne budu imala sredstva da vrate početnu investiciju zajmodavcima. Međutim, ovakva aktivnost ih izlaže riziku obnavljanja, jer zavisi od spremnosti zajmodavaca da obnove dug po ceni koja dug čini održivim (Abraham et al., 2020).

Upravljanje rizicima dugova u stranim valutama u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope

Dominantna upotreba dugova u stranim valutama u zemljama u razvoju može da bude izvor značajnih rizika, čineći preduzeća i privrede podložnim negativnim promenama na tržištima (Alfaro et al., 2021). Stoga su razvoj i primena adekvatnih pristupa za upravljanje rizicima na mikro i makro nivou od izuzetne važnosti za uspešno poslovanje preduzeća i privrednu stabilnost.

Kim & Chance (2018) naglašavaju da preduzeća mogu da pokušaju da smanje izloženost rizicima dugova u stranim valutama, pre svega izloženost deviznom riziku, primenom internog pristupa upravljanju rizicima, odnosno usklađivanjem valutne strukture sredstava i obaveza. Ukoliko ovom strategijom preduzeća ne postignu zadovoljavajuće nisku izloženost, za dalje smanjenje njihove ukupne izloženosti mogu da koriste valutne derivate, a ovakav metod se

naziva eksternim pristupom upravljanju rizicima (Kim & Chance, 2018). U nastojanju da smanje devizni rizik dugova u stranim valutama i doprinesu jačanju finansijskog tržišta, centralne banke u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope aktivno promovišu upotrebu dostupnih instrumenata zaštite od deviznog rizika. Međutim, usled nedovoljno razvijenog finansijskog sistema, preduzećima u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope je na raspolaganju ograničen broj finansijskih instrumenata, što se uz nedovoljnu informisanost i motivisanost preduzeća za njihovu primenu, nepovoljno odražava na izloženost rizicima i ukupne performanse preduzeća (Horobet et al., 2017).

Acharya & Vij (2021) sugerišu da oprezna makroprudencijalna regulativa može da ublaži rizike dugova u stranim valutama. Comunale et al. (2019) ističu da kreatori politika u većini zemalja u razvoju jugoistočne Evrope promovišu korišćenje i vraćanje poverenja u domaću valutu, od čega u velikoj meri zavisi finansijska stabilnost. Tako je u Srbiji 2012. godine usvojen, a 2018. godine potvrđen Memorandum o strategiji dinarizacije finansijskog sistema Srbije, kojim su definisane glavne aktivnosti usmerene na povećanje stepena dinarizacije, i to kroz mere monetarne i fiskalne politike za očuvanje makroekonomske stabilnosti i održivog privrednog rasta, aktivnosti usmerene na dalji razvoj tržišta dinarskih hartija od vrednosti i uvođenje novih dinarskih proizvoda na domaćem finansijskom tržištu i aktivnosti usmerene na razvoj instrumenata zaštite od deviznog rizika (Narodna banka Srbije, 2022).

Takođe, u Bosni i Hercegovini, od 2017. godine, a u Albaniji i Severnoj Makedoniji od 2018. godine se implementiraju strategije koje imaju za cilj veću upotrebu domaće valute u finansijskom sistemu i bolju usklađenost valutne strukture prihoda i rashoda nebankarskog sektora radi poboljšanja stepena finansijske stabilnosti zemlje, umanjivanja rizika od promene deviznog kursa u najranjivijim sektorima privrede i povećanja efikasnost monetarne politike (Comunale et al., 2019). Pored napred pomenutih programa, Crna Gora, Srbija i Rumunija su implementirale programe konverzije deviznih kredita kako bi eliminisale rizike povezane sa kreditima u stranim valutama (Vidaházy & Yeşin, 2020).

Zaključak

U zemljama u razvoju, dugovi predstavljaju značajan izvor finansiranja preduzeća, sa dominantnim učešćem dugova u stranim valutama. Iako zaduživanje preduzeća u stranoj valuti može da ima određene prednosti, prisutni su i značajni rizici povezani sa ovom formom finansiranja korporativnog sektora. Budući da su u zemljama u razvoju nivoi dugova u stranim valutama izuzetno visoki, kreatori politika, akademska i stručna zajednica sve više upozoravaju da bi ovakva zaduženost preduzeća mogla da postane pretnja globalnoj ekonomskoj stabilnosti. Uz to, smanjenje poslovne aktivnosti preduzeća, tokom i nakon pandemije Covid-19, dodatno je negativno uticalo na ranjivost korporativnog sektora, nizak stepen valutne zaštićenosti, nizak nivo izvoznih aktivnosti i povećanje valutne neusklađenosti. Stoga je istraživanje u ovom radu usmereno ka utvrđivanju rizika u

vezi sa dugovima u stranim valutama, proceni njihovih efekata na poslovanje preduzeća u zemljama u razvoju jugoistočne Evrope i sagledavanju aktuelnih pristupa za upravljanje rizicima, kako bi se preduzele blagovremene, dodatne aktivnosti u pravcu smanjenja njihovog negativnog delovanja.

Doprinos rada daljem razvoju literature ogleda se u objedinjavanju nekoliko, u literaturi najčešće identifikovanih rizika koji proizilaze iz dugova u stranim valutama. Budući da zaduženost u stranoj valuti preduzeća u zemljama u razvoju nije uvek proizvod poslovne strategije preduzeća, već je često nametnuta od strane eksternih stekholdera, pre svega banaka kao glavnih aktera ponude dugovnog finansiranja, pitanje izloženosti riziku preduzeća dodatno dobija na značaju. Očekuje se da objedinjeno sagledavanje i razumevanje rizika koji proizilaze iz zaduživanja u stranoj valuti posebno doprinese relevantnoj literaturi o upravljanju rizikom. Uz to, rezultati predstavljaju dopunu teorijskih i empirijskih istraživanja koja su se usmerila na pojedine rizike, ali nisu imala objedinjen pristup svim potencijalnim rizicima kojima preduzeća mogu da budu izložena. Ovakva teorijska osnova predstavlja dobru bazu za buduća empirijska istraživanja koja bi teorijske zaključke dopunila činjenicama i rezultatima koji bi trebalo da unaprede praktične implikacije ovakvog istraživanja i doprinesu smanjenju negativnih efekata dugova u stranim valutama.

Sprovedeno istraživanje ima nekoliko praktičnih implikacija za preduzeća i donosi odluku u zemljama u razvoju. Pre svega, predstavlja teorijsku osnovu za analize koje se vrše na nivou preduzeća, ali i privrede u pogledu procene opravdanosti zaduživanja u stranim valutama. Dodatno, u situacijama kada je zaduživanje u stranim valutama neizbežno, formirana teorijska osnova može da bude polaz za razvoj strategija upravljanja rizicima. Uz to, istraživanje je potvrdilo potrebu za daljim razvojem i unapređenjem instrumenata zaštite od rizika u zemljama u razvoju i njihovim prilagođavanjem potrebama korporativnog sektora.

Jedno od ograničenja ovog rada jeste njegova teorijska priroda zasnovana na analizi sadržaja dostupne literature i izveštaja centralnih banaka zemalja u razvoju jugoistočne Evrope. Međutim, upravo ograničenje ovog rada otvara mogućnosti za buduća empirijska istraživanja, budući da je formirana teorijska osnova koja se može dopuniti empirijskim rezultatima i služiti kao celovit i relevantan izvor za dalji razvoj strategija za upravljanje rizicima u vezi sa dugovima u stranim valutama u preduzećima u zemljama u razvoju.

Reference

- Abraham, F., Cortina Lorente, J., Schmukler, S. (2020). Growth of global corporate debt: Main facts and policy challenges. *World Bank Policy Research Working Paper No. 9394*.
- Acharya, V., Vij, S. (2021). Foreign currency corporate borrowing: Risks and policy responses. <https://voxeu.org/article/foreign-currency-corporate-borrowing-risks-and-policy-responses> [22. 3. 2024.]

- Alfaro, L., Calani, M., Varela, L. (2021). Currency Hedging: Managing Cash Flow Exposure. *CEPR Discussion Paper No. DP16232*.
- Asif, R., Frömmel, M. (2022). Exchange rate exposure for exporting and domestic firms in central and Eastern Europe. *Emerging Markets Review*, 51, 100863.
- Bae, S., Kim, H., Kwon, T. (2016). Foreign currency debt financing, firm value, and risk: Evidence from Korea surrounding the global financial crisis. *Asia-Pacific Journal of Financial Studies*, 45(1), 124-152.
- Bae, S., Kim, H., Kwon, T. (2018). Currency derivatives for hedging: New evidence on determinants, firm risk, and performance. *Journal of futures markets*, 38(4), 446-467.
- Brown, M., Stix, H. (2015). The euroization of bank deposits in Eastern Europe. *Economic Policy*, 30(81), 95-139.
- Bruno, V., Shin, H. (2020). Currency depreciation and emerging market corporate distress. *Management Science*, 66(5), 1935-1961.
- Buszko, M., Krupa, D. (2015). Foreign currency loans in Poland and Hungary – a comparative analysis. *Procedia Economics and Finance*, 30, 124-136.
- Centralna banka Bosne i Hercegovine (2010). Izvještaj o finansijskoj stabilnosti. <https://www.cbbh.ba/Content/Archive/575> [19. 3. 2024.]
- Centralna banka Crne Gore (2023). Izvještaj o stabilnosti finansijskog sistema 2022. https://www.cbcg.me/slike_i_fajlovi/fajlovi/fajlovi_publikacije/izvjestaj_o_stabilnosti_finansijskog_sistema/izvjestaj_o_stabilnosti_finansijskog_sistema_2022.pdf [06. 5. 2024.]
- Chakrabarti, P., Sen, S. (2023). Foreign currency borrowing and risk exposure of firms: An emerging market economy viewpoint. *Journal of Policy Modeling*, 45(6), 1246-1261.
- Chui, M., Kuruc, E., Turner, P. (2018). Leverage and currency mismatches: Non-financial companies in the emerging markets. *The World Economy*, 41(12), 3269-3287.
- Clark, E., Judge, A. (2018). The Determinants of Foreign Currency Hedging: Does Foreign Currency Debt Induce a Bias? In E. Clark (ed.), *Evaluating Country Risks for International Investments* (pp. 499-536). Singapore: World Scientific.
- Comunale, M., Geis, A., Gkrintzalis, I., Moder, I., Katalin Polgár, E., Quaglietti, L., Savelin, L. (2019). Financial stability assessment for EU candidate countries and potential candidates: Developments since 2016. *ECB Occasional Paper No. 233*.
- Das, J., Kumar, S. (2023). The dynamic effect of corporate financial hedging on firm value: the case of Indian MNCs. *Borsa Istanbul Review*, 23(3), 696-708.
- Du, W., Schreger, J. (2022). Sovereign risk, currency risk, and corporate balance sheets. *The Review of Financial Studies*, 35(10), 4587-4629.
- Han, B. (2022). Original sin dissipation and currency exposures in emerging markets. <https://ssrn.com/abstract=4066583> [20. 3. 2024.]
- Harasztosi, P., Kátay, G. (2020). Currency matching by non-financial corporations. *Journal of Banking & Finance*, 113, 105739.
- Hardy, B., Saffie, F. (2023). From carry trades to trade credit: financial intermediation by non-financial corporations. <https://ssrn.com/abstract=4433862> [19. 3. 2024.]

- Horobet, A., Shivarov, A., Belascu, L. (2017). Exposure to Exchange Rate Risk and Competitiveness: An Application to South-Eastern Europe. In S. Goić, A. Karasavoglou, P. Polychronidou (eds), *Finance in Central and Southeastern Europe* (pp. 57-87). Cham, Switzerland: Springer.
- Karkowska, R. (2016). Sources of Foreign Currency Debt in European Countries. *Problemy Zarządzania*, 14(63), 74-88.
- Kim, S., Chance, D. (2018). An empirical analysis of corporate currency risk management policies and practices. *Pacific-Basin Finance Journal*, 47, 109-128.
- Kim, Y., Lee, Yi, H. (2021). Is Foreign Exchange Risk Priced in Bank Loan Spreads? *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 57, 1061-1092.
- Mahadevan, S., Lakshminarayana, G. (2020). Corporate Hedging Theories and Usage of Foreign Currency Loans: A Logit Model Approach. *Investment Management and Financial Innovations*, 17(4), 367-377.
- Mefteh-Wali, S., Rigobert, M. (2018). The Dual Nature of Foreign Currency Debt and Its Impact on Firm Performance: Evidence from French Non-Financial Firms. *Management international/International Management/Gestión Internacional*, 23(1), 68-77.
- Narodna banka Srbije (2022). Godišnji izveštaj o stabilnosti finansijskog sistema. https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/publikacije/fs/finansijska_stabilnost_22.pdf [06. 5. 2024.]
- Niepmann, F., Schmidt-Eisenlohr, T. (2022). Foreign currency loans and credit risk: Evidence from US banks. *Journal of International Economics*, 135, 103558.
- Scheiber, T., Wörz, J. (2018). How are reduced interest rate differentials affecting euroization in Southeastern Europe? Evidence from the OeNB Euro Survey. *Focus on European Economic Integration*, 1, 48-60.
- Sur, A., Amarendu N., Partha R. (2024). Does foreign currency borrowing make firms vulnerable? Experience of emerging India. *Journal of Policy Modeling*, doi: 10.1016/j.jpolmod.2024.01.003.
- Vidaházy, V., Yeşin, P. (2020). Deleveraging and Foreign Currency Loan Conversion Programs in Europe. *Comparative Economic Studies*, 62, 1-26.

**FOREIGN CURRENCY DEBT FINANCING: ANALYSIS OF COMPANIES
IN DEVELOPING COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE**

Abstract: *Foreign currency debt financing is widespread, especially among companies in developing countries. The positive effects of foreign currency debt, such as natural hedging of the foreign exchange risk, diversification of funding sources, lower financing costs from foreign currency debt, and speculative activity earnings, incentivize companies to finance their operations with foreign currency debt. However, company managements, monetary policymakers, and decision-makers at the state level should not underestimate the fact that foreign currency debts can be a source of numerous risks. This paper analyzes foreign currency debt financing, with a special focus on the state of the corporate sector in developing countries of Southeast Europe, and the potential risks associated with this type of financing. Foreign currency debts can primarily be a source of foreign exchange risk, but also credit, interest rate, liquidity, and solvency risks. The contribution of the paper is in the comprehensive identification of potential risks related to foreign currency debt and current approaches to their management, as well as in the establishment of a theoretical framework for further development of strategies enabling the reduction of risk exposure at the the company level, as well as at the level of entire economies.*

Keywords: *foreign currency debt, risks, risk management, developing countries, Southeast Europe.*

TIPOVI DIVIDENDNE POLITIKE KOMPANIJA NA BEOGRADSKOJ BERZI

Vesna Pašić Tomić

Pometon doo, Bor, vesnapasicomic@gmail.com

Apstrakt: *Predmet istraživanja u radu su politike dividendi kompanija čijim se akcijama aktivno trguje na Beogradskoj berzi. Usled nerazvijenosti tržišta kapitala u Srbiji, mali broj kompanija isplaćuje dividende, sa tendencijom da se taj broj dodatno smanji. Cilj rada je da se utvrdi kakvu politiku dividendi vode kompanije na Beogradskoj berzi. Takođe, analiza ima za cilj da razjasni da li je u ovim kompanijama dividendna politika varijabla kojom se aktivno upravlja prilikom donošenja finansijskih odluka ili posledica drugih politika preduzeća. Da bi se došlo do željenih podataka, u radu će se poći od listiranih kompanija u okviru korpe indeksa BELEX15, koje će biti posmatrane sa aspekta dividendne politike koju vode, pri čemu treba naglasiti da je reč o najlikvidnijim hartijama na Beogradskoj berzi.*

Ključne reči: *dividende, politika dividendi, BELEX 15, akcionarska društva.*

Uvod

Politika raspodele neto dobitka je veoma važno pravno, finansijsko i računovodstveno pitanje za kompaniju i njen menadžment (Stevanović, 2009). Na menadžmentu kompanije je odluka o tome koji će deo neto dobitka isplatiti akcionarima u vidu dividende, a koji će deo zadržati kao neraspoređeni dobitak za finansiranje budućih investicija. Praksa je pokazala da su menadžeri u dilemi kada treba da donesu takvu odluku i čini se da i one kompanije koje redovno isplaćuju dividendu nemaju tačno definisan ratio isplate (Panigrahi & Zainuddin, 2015).

Način na koji se dobitak raspodeljuje ima informativnu ulogu. Informacije se šalju okruženju, uključujući investitore, koji ih tretiraju kao smernicu za procenu stanja kompanije. Stoga je razvoj, najava i sprovođenje promišljene politike raspodele dobitka jedan od temeljnih zadataka korporativnog upravljanja (Jabłoński & Kuczowic, 2015). Ukoliko kompanija ima stabilan ili stalno rastući periodični dobitak koji pogoduje stabilnom novčanom toku iz poslovanja, investitori i kreditori će imati više poverenja u kompaniju i njen menadžment. To će se povoljno odraziti ne samo na njen imidž, nego i na njenu tržišnu vrednost, likvidnost njenih hartija, kao i na troškove pribavljanja izvora finansiranja.

Uobičajeno je mišljenje da su akcionari zainteresovani prvenstveno za isplatu dividendi. Međutim, u situaciji kada prilike kompanije za investiranje omogućavaju povećanje budućih dividendnih primanja i povećanje tržišne cene akcija, akcionari mogu podržati plasman neto dobitaka u ulaganja i rast trajnog kapitala kompanije. Prisustvo takve mogućnosti nameće pitanje da li se zadržani dobitak treba tretirati kao rezidualna varijabla koja ostaje kompaniji na raspolaganju nakon isplate

dividendi akcionarima ili treba voditi aktivnu politiku zadržane dobiti i u skladu sa tim dividende tretirati kao rezidual. U oba slučaja, odluka o raspodeli neto dobitka ima veliki uticaj na opstanak, rast i razvoj kompanije.

Opređenjenje akcionara za način raspodele neto dobitka zavisice od stope prinosa na uloženi kapital. Ukoliko ulaganje kapitala u kompaniju donosi stopu prinosa veću od zahtevane stope, akcionari će se opredeliti za zadržavanje dobitka. Međutim, ukoliko ulaganje u kompaniju donosi nižu stopu prinosa od zahtevane, akcionari će se opredeliti za raspodelu neto dobitka na novčane dividende. Pojedini autori koji se bave problematikom raspodele neto dobitka (Šijan et al., 2017) ističu da se investitorima isplati da zadrže neto dobitak sve dok je stopa poreza na kapitalni dobitak manja od poreske stope na prihod od dividende, iz razloga što se porez na kapitalni dobitak odlaže do momenta prodaje akcije.

Ako se dividenda shvati kao rezidual, određen isključivo vrednošću i isplativošću razmatranih ulaganja, iznos neto dobitka raspoloživog za isplatu dividende će fluktuirati iz perioda u period. Pored toga, uzimajući u obzir neophodnost nesmetanog funkcionisanja kompanije, zakonska regulativa definiše neka opšta pravila kojih se kompanije moraju pridržavati u raspodeli. Najvažnija među njima su: 1) pravilo neto dobitka, 2) pravilo održavanja uloženog kapitala i 3) pravilo insolventnosti (Belopavlović et al., 2008, 53). Pravilo neto dobitka ograničava raspodelu neto dobitka na gotovinske dividende do iznosa ostvarenog neto dobitka tekuće i neraspoređenog dobitka prethodnih godina. Pravilo održavanja uloženog kapitala upozorava kompaniju da ne sme da vrši raspodelu neto dobitka na dividende u iznosu koji dovodi do smanjenja osnovnog kapitala, dok pravilo insolventnosti zabranjuje kompaniji da isplaćuje dividende ako je insolventna.

Najveći problem politike raspodele neto dobitka za korporativnu upravu je određivanje adekvatnog dela dobiti namenjene za isplatu dividende. Ako je prevelika, isplata dividende može uzdrmati stabilnost kompanije, a ako je premala, može izazvati nezadovoljstvo akcionara, posebno u situaciji kada upravni odbor kompanije ne planira da preostali dobitak izdvoji za veoma isplative investicione projekte. Iz tog razloga se smatra da, s obzirom na to da skupština akcionara odlučuje o raspodeli godišnje ostvarenog neto dobitka i eventualnom pokriću gubitka, sve odluke koje se tiču raspodele neto dobitka i politike dividende treba da budu transparentne i javno objavljene kako bi bile dostupne postojećim i potencijalnim investitorima.

Cilj rada jeste da se utvrdi politika dividendi kompanija na Beogradskoj berzi. Takođe, analiza ima za cilj da razjasni da li je u kompanijama dividendna politika varijabla kojom se aktivno upravlja prilikom donošenja finansijskih odluka ili posledica drugih politika kompanija. Iz tog razloga sprovedena je analiza na uzorku kompanija iz korpe indeksa BELEX15, na osnovu podataka koji su prikupljeni iz finansijskih izveštaja kompanija kao i sa internet stranice Beogradske berze. Rad je koncipiran tako što posle uvoda sledi pregled relevantne literature i teoretsko objašnjenje tipova politke dividendi. Nakon toga je dat kratak opis uzorka i metodologije istraživanja, nakon čega sledi diskusija dobijenih rezultata. Na kraju rada su data zaključna razmatranja.

Pregled prethodnih istraživanja

U praksi se raspodela neto dobitka često vezuje za fazu rasta i razvoja i veličinu kompanije. Kompanije koje su mlade ili tek osnovane i imaju na raspolaganju profitabilne projekte, pretežno se finansiraju iz sopstvenog kapitala i ostvareni neto dobitak zadržavaju za reinvestiranje. Za razliku od njih, velike kompanije koje imaju dugu poslovnu tradiciju najveći deo neto dobitka raspodeljuju akcionarima u vidu novčanih dividendi jer su im prilike za investiranje ograničene (Banyi et. al., 2014., Miletić, 2015., Stepanyan, 2011).

Praksa pokazuje da kompanije u proseku isplaćuju između 40% i 60% dobitka u vidu dividendi (Stevanović i saradnici 2009). Međutim, praksa kompanija može biti drugačija, pa postoje kompanije koja isplaćuju više od 60% dobitka u obliku dividendi, ali i kompanije koje dividende ne isplaćuju. Istraživanja su pokazala da postoji razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja u pogledu raspodele dobitka (Glen et al., 1995). Tako, deo dobitka koji se isplaćuje u obliku novčane dividende u zemljama u razvoju je u proseku dve trećine isplaćenih dividendi u razvijenim zemljama. Ova razlika ukazuje na važnost interno generisanih sredstava za finansiranje poslovanja u zemljama u razvoju, kao i spremnost investitora da žrtvuju tekuće dividende zarad budućih većih dobitaka.

Fatemi & Bildik (2012) su analizirali politiku dividendi kompanija u 33 zemlje. Došli su do zaključka da se u svim analiziranim zemljama, uključujući razvijene i u razvoju, u periodu od 1985-2006. godine, smanjuje broj kompanija koje isplaćuju dividende akcionarima. Broj kompanija koje plaćaju dividendu se smanjio za 13% u SAD, 28% u Kanadi, 33% u Ujedinjenom Kraljevstvu i 42% u Australiji. Pad je znatno veći na manjim tržištima i tržištima u razvoju nego na razvijenijim tržištima. U analiziranim zemljama, 10 najvećih kompanija koje isplaćuju dividendu čine dve trećine ukupno isplaćenih dividendi, dok je na globalnom nivou polovina isplaćenih dividendi koncentrisana na kompanije iz pet zemalja: SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Francuska i Japan. Odnos dividendi i neto dobitka se povećao sa 24% u 1985. godini na 28% u 2006. godini, što ukazuje da se povećava deo neto dobitka koji se isplaćuje akcionarima u vidu dividendi. U skladu sa tim, povećao se i racio plaćanja dividende u svim zemljama iz uzorka, sem SAD, sa 20% na 29%. S druge strane, racio plaćanja se smanjio u SAD, sa 31% na 20%.

Bildik et. al. (2015) su upoređivali ponašanje američkih kompanija u pogledu isplate dividende sa uzorkom kompanija iz 32 zemlje, u periodu 1985–2011. godine. Rezultati su pokazali da je udeo kompanija koje isplaćuju dividende u SAD manji nego u ostatku sveta, ali je iznos dividendi koji se isplaćuje veći u SAD u poređenju sa drugima zemljama iz uzorka. Booth et.al. (2023) su analizirali politiku isplate na uzorku kompanija iz Kanade u periodu od 21 godine i došli su do zaključka da se posle 2003. godine povećava broj kompanija koje isplaćuju gotovinu akcionarima, pri čemu dividenda prevlađuje kao vid isplate. Rezultati istraživanja su pokazali da kompanije koje isplaćuju dividendu imaju veći iznos kumulativnog neraspoređenog dobitka u bilansu stanja od kompanija koje ne isplaćuju dividendu.

Tipovi dividendne politike

Politika dividendi može da se posmatra kao vrsta akcionog plana čije korake kompanija treba da sledi prilikom odlučivanja u vezi sa isplatom dividendi. Plan može da obezbedi nekoliko opcija od kojih kompanija treba da izabere onu putem koje će postići željeni rezultat. Prilikom izrade takvog plana, menadžment uzima u obzir dve bitne stvari: maksimiranje bogatstva akcionara i zadovoljenje potreba kompanije za finansiranje njenih investicija (Smith, & Watts, 1992). U literaturi i praksi se najčešće navode tri tipa dividendne politike:

- politika konstantnog racija plaćanja dividende,
- politika regularnih dividendi i
- politika regularnih i ekstra dividendi.

Prvi tip dividendne politike zasniva se na pretpostavci da je kompanija unapred utvrdila racio plaćanja dividende, odnosno da je unapred utvrdila procenat neto dobitka koji će se isplatiti kao dividenda. Budući da ostvareni godišnji neto dobitci nisu fiksni, usvajanje ove politike će dovesti do fluktuacije u visini dividendi. Kod ove politike dividendi problem se javlja kada kompanija ostvaruje mali neto dobitak ili posluje sa gubitkom. Pošto je fluktuacija nivoa dividendi jedno od merila za merenje rizika kompanije, svako odstupanje od očekivanog iznosa dividende povećava neizvesnost i uslovljava smanjenje cene akcija, jer nezadovoljni investitori mogu da prodaju svoje akcije. Zbog toga se kompanijama koje imaju nestabilne neto dobitke ne preporučuje primena ovog tipa dividendne politike. Uobičajena je praksa u razvijenim zemljama da kompanije kada počnu da isplaćuju dividendu vode politiku stabilnih dividendi, odnosno stabilnog iznosa dividende po akciji (Zakić, 2016).

Politika regularnih dividendi podrazumeva isplatu istih iznosa dividende iz perioda u period bez obzira na visinu ostvarenog neto dobitka. Kompanija koja primenjuje ovaj tip dividendne politike ima zadovoljne akcionare što dovodi do smanjenja neizvesnosti i povećanja cene akcija. Kompanije koje slede takvu politiku teže povećanju iznosa dividendi uvek kada smatraju da je povećanje neto dobitka stabilno i da će se rast nastaviti u budućnosti. Međutim, u slučaju da kompanija ostvaruje značajno manji neto dobitak, a isplaćuje regularne dividende može sebe dovesti u poziciju nelikvidnosti.

Politiku regularnih i ekstra dividendi primenjuju kompanije kada je neto dobitak kompanije nestabilan i veoma promenljiv, zbog čega je teško održavati redovnu politiku raspodele neto dobitka na visokom nivou. Kompanija, dakle, nastoji da dosledno isplaćuje niske regularne dividende, a dodatne dividende u godinama kada ostvaruje visok neto dobitak. Kompanija je na taj način u mogućnosti da postigne konzistentnost i kontinuitet u visini dividendi, što je pokazatelj od velikog značaja za investitore koji smatraju da je to neophodno za izgradnju poverenja u kompaniju.

U vezi sa tipom dividendne politike, u literaturi se najčešće koriste dva osnovna pokazatelja isplaćene dividende (Zakić, 2016). Prvi pokazatelj je dividendna

stopa, utvrđena stavljanjem u odnos isplaćene dividende po akciji sa cenom akcije. Ovaj pokazatelj predstavlja merilo one komponente ukupnog prinosa akcionara koji se stvara po osnovu dividende, a čija druga komponenta je rast cene akcija. Drugi pokazatelj dividendne politike jeste ratio plaćanja dividende koji se dobija stavljanjem u odnos isplaćene dividende i neto dobitka kompanije. Ovaj pokazatelj je široko rasprostranjen u praksi i primenjuje se prilikom procene dividende u budućem periodu. Ovaj pokazatelj ima tendenciju da prati životni ciklus kompanije, krećući se od nule kada se kompanija nalazi u fazi visokog rasta i postepeno se povećava kako kompanija sazreva, a potencijali njenog rasta opadaju.

Prema Baker (2009), za kompaniju je od presudne važnosti uvažavanje i poznavanje sledećih faktora prilikom utvrđivanja optimalne politike dividende:

1. preferencije akcionara prema gotovinskoj dividendi ili kapitalnom dobitku;
2. dostupne mogućnosti ulaganja za kompaniju;
3. optimalni miks strukture kapitala kompanije (izvori finansiranja) i
4. troškovi eksternog finansiranja.

Navedeni faktori ukazuju da Baker (2009) politiku dividendi posmatra kao rezidualnu varijablu u procesu odlučivanja, koja se zasniva na raspodeli gotovinskih dividendi nakon ulaganja u planirane investicione projekte, pri čemu na odluku o isplati utiču preferencije akcionara prema dividendama. Na osnovu ovog koncepta, sve dok je novac potreban kompaniji za postizanje optimalne strukture kapitala, kapital se posmatra kao vlasnički, a ne pozajmljeni novac, i sve dok potreba za sredstvima prevazilazi ostvareni i zadržani dobitak kompanije, menadžment neće isplaćivati dividende. U suprotnom, ako su potrebna sredstva manja od neraspoređenog dobitka, kompanija će isplatiti dividende akcionarima.

Investitori kupuju akcije kompanija sa dividendnom politikom koja odgovara njihovim potrebama i preferencijama. Zbog toga, investitori koji žele redovna novčana primanja i spremni su da plate porez na prihod od dividende, ulažu u akcije kompanija koje redovno isplaćuju dividende. S druge strane, oni investitori koji ne žele da plate porez na prihod od dividende, ulažu u kompanije čije cene akcija rastu.

Metodologija istraživanja i karakteristike uzorka

Na Beogradskoj berzi, od oktobra 2005. godine, uveden je u upotrebu indeks najlikvidnijih hartija od vrednost, poznat kao BELEX15, koji je prvobitno činila korpa od 15 najlikvidnijih hartija od vrednosti. Ponder učešća svake pojedinačne akcije u korpi ograničen je na maksimalno 20%. U cilju praćenja likvidnosti srpskog tržišta kapitala, indeks je uveden sa baznom vrednošću od 100 indeksnih poena i svoju maksimalnu istorijsku vrednost od 3.335,2 indeksna poena dostigao je u maju 2007. godine. U ovom radu, akcije kompanija koje čine sastav indeksne korpe će se posmatrati u kontekstu dividendne politike koju vode, pri čemu treba imati u vidu da se radi o najlikvidnijim akcijama.

Tržišta Beogradske berze karakteriše skromna ponuda kvalitetnih finansijskih instrumenata i nizak nivo likvidnosti, što je karakteristično za tržišta u

razvoju, zbog čega se kompanije uglavnom oslanjaju na bankarske kredite (Stojković et. al., 2019). Takođe, pojedinci nemaju poverenja u berzu i nisu spremni da investiraju u akcije koje se kotiraju na Beogradskoj berzi. Usled takvih okolnosti, dubina i širina Beogradske berze je veoma mala, ne samo u poređenju sa velikim svetskim tržištima, nego i sa tržištima u regionu (Janjić et al., 2012).

U Zakonu o privrednim društvima iz 2011. se kao poseban oblik akcionarskog društva ističe javno akcionarsko društvo. U skladu sa ovim zakonom, javna akcionarska društva su ona društva čijim se akcijama javno trguje na organizovanom tržištu Beogradske berze i nemaju ograničenja u pogledu prenosa akcija. Javna akcionarska društva imaju određene zakonske obaveze u pogledu načina izveštavanja o poslovanju u skladu sa Zakonom o tržištu kapitala. Pored obaveza izveštavanja i održavanja skupštine akcionara i odluka koje su na njoj usvojene, sačinjavanja osnovnih finansijskih izveštaja u skladu sa Zakonom o računovodstvu, javna akcionarska društva imaju obavezu izveštavanja o aktivnostima vezanim za isplatu dividende akcionarima.

Istraživanje je sprovedeno od 2015. do 2020. godine, na uzorku kompanija koje čine indeksnu korpu BELEX15. Finansijski podaci o kompanijama iz indeksne korpe BELEX15 prikupljeni su, prevashodno, sa internet stranica Beogradske berze, Agencije za privredne registre i iz dokumenata posmatranih kompanija dostupnih na njihovim zvaničnim internet stranicama. Podaci o dividendama su preuzeti iz odluka o raspodeli neto dobitka kompanija objavljenih na internet stranici Beogradske berze. Uzorak čini 9 kompanija, koje su prema poslednjoj reviziji, marta 2024. godine, svrstane u indeksnu korpu BELEX15. Sastav indeksne korpe dat je u Tabeli 1.

Tabela 1. Kompanije u sastavu indeksne korpe BELEX15 marta 2024.

1. Aerodrom Nikola Tesla a.d., Beograd
2. NIS a.d., Novi Sad
3. Dunav osiguranje a.d., Beograd
4. Messer Tehnogas a.d., Beograd
5. Metalac a.d., Gornji Milanovac
6. Fintel energija a.d., Beograd
7. Jedinstvo a.d., Sevojno
8. Impol Seval a.d., Sevojno
9. Energoprojekt holding a.d., Beograd

Izvor: Beogradska berza (2024).

Rezultati istraživanja i diskusija

Investitori preferiraju konzistentnu i stabilnu politiku isplate dividende i po tome se investitori sa Beogradske berze ne razlikuju od onih na svetskim tržištima kapitala (Zakić, 2016). Kako je tržište Beogradske berze, kao i većina tržišta kapitala u zemljama u razvoju nelikvidno, postoji dilema kome kompanije da plasiraju svoje

hartije od vrednosti i dođu do potrebnog kapitala. Kao najznačajnija grupa investitora, u takvim uslovima razvoja tržišta, nameću se institucionalni investitori koji nastoje da svoja novčana sredstva ulažu u hartije od vrednosti različitih kompanija, sa ciljem da stvore „nerizični“ portfolio. Ukoliko ne planiraju da prodaju akcije, onda jedini prinos koji mogu da ostvare jeste dividenda, zbog čega kompanije koje žele da privuku takvu vrstu investitora moraju da oblikuju svoju politiku dividende prema željama investitora. S druge strane, isplata dividendi u sebi ima informacioni sadržaj koji dovodi do povećanja cene akcija što, takođe, ima uticaja na politiku dividendi koje kompanije vode. Redovna isplata dividende, čak i u malim iznosima, pruža određenu sigurnost akcionarima (Zakić, 2016).

Tabela 2. Bruto dividenda po običnoj akciji, 2015-2020. (u dinarima)

Naziv preduzeća	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Aerodrom Nikola Tesla a.d., Beograd	21,90	14,68	57,30	1.530,44	0,00	0,00
NIS a.d., Novi Sad	24,69	24,66	42,61	39,97	27,14	6,14
Messer Tehnogas a.d., Beograd	1.801,00	250,00	500,00	425,00	425,00	425,00
Dunav osiguranje a.d., Beograd	42,18	101,87	128,34	168,75	117,42	359,63
Metalac a.d., Gornji Milanovac	155,00	80,00	85,00	85,00	85,00	65,00
Fintel energija a.d., Beograd	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Jedinstvo a.d., Sevojno	211,76	294,12	294,12	411,76	705,88	705,88
Impol Seval a.d., Sevojno	36,00	40,00	41,00	47,50	124,80	124,80
Energoprojekt holding a.d., Beograd	20,00	20,00	20,00	0,00	0,00	0,00

Izvor: Pojedinačni godišnji izveštaji kompanija i izveštaji sa skupština akcionara preuzeti sa internet stranice Beogradske berze (www.belex.rs).

U istraživanju se polazi od informacije da li je kompanija isplatila dividendu akcionarima i u kom iznosu (Tabela 2). Ukoliko kompanija ne isplaćuje dividendu, može se pretpostaviti da primenjuje rezidualnu politiku dividendi ili da većinski vlasnik ne želi da isplati dividendu akcionarima (Zakić, 2016). Pri tome, treba imati u vidu da kompanija nema zakonsku obavezu da isplaćuje dividende iako je ona pravo akcionara. Prvi uslov koji se mora ispuniti da bi kompanija isplaćivala dividendu jeste da ostvaruje neto dobitak i da je pokrila sve gubitke iz ranijih godina. Nakon toga, na skupštini akcionara usvaja se odluka o raspodeli ostvarenog neto dobitka za tekuću godinu. Odlukom se utvrđuje da li se ostvareni neto dobitak raspodeljuje akcionarima u vidu dividende i u kom iznosu i da li se neto dobitak koristi za pokriće gubitaka ranijih godina ili ostaje u kompaniji kao nerspoređeni dobitak. U tom kontekstu, sledeći korak u analizi politike dividende kompanija iz uzorka jeste utvrđivanje rezultata poslovanja u posmatranom periodu (Tabela 3).

Na osnovu podataka iz Tabele 3, može se primetiti da kompanije uglavnom ostvaruju pozitivne finansijske rezultate osim kompanije Fintel energija koja ima neto gubitak u četiri od posmatranih šest godina. Kada je u pitanju politika raspodele dobiti (Tabela 1), može se primetiti da kompanije uglavnom isplaćuju dividendu i da se u načelu mogu podeliti u dve grupe: 1) kompanije koje su tri ili

više godina isplaćivale dividendu, ali u nejednakim iznosima i 2) kompanije koje nastoje da vode aktivnu politiku, uz relativno stabilna godišnja plaćanja.

Kao primer kompanija koje isplaćuju dividende u nejednakim iznosima mogu se navesti Aerodrom Nikola Tesla, NIS i Dunav osiguranje. Kod ovih kompanija je značajno izražena razlika u bruto dividendi po akciji koja je isplaćivana akcionarima iz godine u godinu. Za ove kompanije se može reći da nastoje da plaćaju visoku dividendu u godinama kada ostvaruju visok neto dobitak, dok u ostalim godinama isplaćuju manje iznose dividendi. Izuzetak u ovoj grupi je NIS koji je u 2020. godini ostvario gubitak ali je ipak isplatio dividendu iz neraspoređene dobiti prethodnih godina, što ukazuje da ova kompanija vodi politiku dugoročnih dividendi i nastoji da zadovolji svoje akcionare čak i u godinama loših poslovnih performansi.

Tabela 3. Neto dobitak kompanija, 2015-2020. (u 000 dinara)

Naziv preduzeća	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Aerodrom Nikola Tesla a.d., Beograd	3.291.026	3.190.739	3.265.675	53.155.450	-453.857	-799.122
NIS a.d., Novi Sad	16.104.667	16.081.869	27.790.460	26.067.489	17.700.065	-5.908.498
Messer Tehnogas a.d., Beograd	1.776.470	1.013.313	2.054.189	1.822.695	1.789.706	1.892.897
Dunav osiguranje a.d., Beograd	370.318	89.776	1.150.489	1.573.517	3.001.816	3.198.453
Metalac a.d., Gornji Milanovac	254.428	258.456	292.112	271.593	276.710	255.067
Fintel energija a.d., Beograd	-84.744	43.968	112.910	-115.576	-56.550	-35.727
Jedinstvo a.d., Sevojno	147.758	161.719	206.561	227.927	340.655	325.131
Impol Seval a.d., Sevojno	902.319	1.202.538	767.092	895.770	504.875	11.941
Energoprojekt holding a.d., Beograd	236.972	232.114	438.934	763.473	-28.261	263.277

Izvor: Pojedinačni godišnji izveštaji kompanija i Izveštaji sa skupština akcionara, preuzeti sa sajta Beogradske berze (www.belex.rs).

Kao primer vođenja politike regularnih i relativno stabilnih dividendi mogu se navesti Jedinstvo, Metalac, Energoprojekt, Messer i Impol Seval, kompanije koje nekoliko godina zaredom nastoje da isplaćuju relativno stabilnu dividendu. Za takve kompanije kažemo da vode regularnu politiku dividendi koju povećavaju samo ako je menadžment kompanije siguran da će budući dobiti kompanija biti dovoljno veliki da podrže povećani nivoa dividende. Kao primer takvog tipa dividende mogu se navesti Jedinstvo Sevojno i Impol Seval. Akcionari po pravilu preferiraju stabilnu dividendu čime raste njihovo poverenje u emitente takvih akcija. Iako isplata dividende u prošlosti nije garant da će kompanija nastaviti da plaća dividendu i u budućnosti, što potvrđuje slučaj kompanije Energoprojekt

Holding, ona ipak dosta govori o korporativnoj kulturi i odnosu prema manjinskim akcionarima (Mirković & Knežević, 2013).

Politika dividende može se dovesti u vezu sa koncentracijom vlasništva u kompanijama. Empirijska istraživanja su pokazala da kompanije sa visokom koncentracijom vlasništva manji iznos neto dobitka izdvajaju za dividende, za razliku od kompanija koje karakteriše velika disperzija vlasništva, gde nije retko da se veliki deo neto dobitka raspodeljuje akcionarima u vidu dividende ili otkupa sopstvenih akcija (La Porta et al., 1997; Shleifer & Vishny, 1997; Faccio & Lang, 2002). Procenjuje se da je koncentracija vlasništva, merena udelom najvećeg vlasnika, u većini zemalja u razvoju između 40% i 50% (Kukobat et.al., 2016, 114), što je u skladu sa stepenom koncentracije vlasništva u kompanijama iz uzorka.

Iz podataka prikazanih u Tabeli 4, može se videti da kod većine kompanija iz indeksne korpe BELEX15 postoji izražena koncentracija vlasništva što navodi na zaključak da u ovim kompanijama nije prisutan standardni agencijski problem na relaciji vlasnik - uprava, već sukob krupnih i malih akcionara. Jedine dve kompanije kod kojih nije izražena koncentracija vlasništva su Metalac i Jedinstvo i to su dve kompanije koje nastoje da iz godine u godinu isplaćuju relativno iste iznose dividende. Ovaj zaključak je u skladu sa istraživanjem korporativnog upravljanja u srpskim kompanijama (Kukobat et. al., 2016, 113) koje ukazuje na postojanje visoke koncentracije vlasništva, te niskog stepena odvojenosti vlasništva i kontrole. Stoga je česta pojava da vlasnici s velikim udelom vlasništva, odnosno veliki akcionari, zadovoljavaju lične interese na štetu malih akcionara

Tabela 4. Procenat običnih akcija u vlasništvu najvećeg akcionara ili povezane grupe

Naziv preduzeća	Akcionar sa najvećim % akcija	% akcija
Aerodrom Nikola Tesla a.d., Beograd	Republika Srbija	84,56
NIS a.d., Novi Sad	PJCZ Gazprom Neft	50,00
Messer Tehnogas a.d., Beograd	Messer SE&CO KGAA	85,60
Dunav osiguranje a.d., Beograd	Republika Srbija	76,70
Metalac a.d., Gornji Milanovac	Sempiola Invest Limited	9,22
Fintel energija a.d., Beograd	Fintel energia group S.P.A	94,30
Jedinstvo a.d., Sevojno	Mića Mičić	25,41
Impol Seval a.d., Sevojno	Impol doo	70,00
Energoprojekt holding a.d., Beograd	Napredak razvoj AD Novi Beograd	43,63

Izvor: Centralni registar hartija od vrednosti (2024).

Sa aspekta manjinskih akcionara, reinvestiranje celokupnog ili dela ostvarenog neto dobitka može biti isplativo jedino ako na tržištu dolazi do konstantnog povećanja cene akcija, što pruža mogućnost ostvarivanja zarade po osnovu kapitalne dobiti (Zakić, 2016). Međutim, tržište kapitala Beogradske berze poslednjih desetak godina beleži pad prometa i tržišne kapitalizacije bez izgleda da će pronaći put oporavka. Lošim performansama Beogradske berze dodatno je doprinela kriza izazvana virusom korona (Kovinić, 2022). Takvi uslovi na tržištu kapitala dodatno destimulišu ulaganja manjinskih akcionara jer bez povećanja

prometa i cene akcija oni nemaju koristi od ulaganja u akcije. Pored toga, postavlja se pitanje da li je reinvestirana dobit zaista iskorišćena za dalji rast i razvoj kompanije ili vlasnici i članovi uprave nastoje da ostvare ličnu korist „izvlačenjem novca“ iz kompanije kupovinom skupih automobila, odobravanjem visokih naknada članovima odbora ili transferom novca povezanim licima.

Zaključak

Rezultati istraživanja u radu ukazuju na to da kompanije iz grupe BELEX15 uglavnom isplaćuju dividendu svojim akcionarima. Pri tome, politika dividendi ovih kompanija se generalno može podeliti u dve grupe: 1) kompanije koje su tri ili više godina isplaćivale dividendu, ali u nejednakim iznosima, 2) kompanije koje nastoje da vode aktivnu politiku, uz relativno stabilna godišnja plaćanja. Koncentracija vlasništva u akcionarskim kompanijama u Srbiji predstavlja značajnu determinantu oblikovanja politike dividende. Kod pojedinih kompanija gde je izražena koncentracija vlasništva može se videti da isplata dividendi nije stabilna i da čak izostaje u pojedinim godinama što ukazuje da u takvim kompanijama politika dividendi nije aktivan varijabla već se može zaključiti da te kompanije vode rezidualnu politiku dividende. S druge strane, u kompanijama gde je disperzija vlasništva velika, stiče se utisak da vode aktivnu politiku dividendi usmerenu na povećanje vrednosti za akcionare. Naravno, kompanije bi trebalo da javno objave informacije o tome na koji način formulišu svoju politiku dividende i svoje planove za reinvestiranje zadržanog neto dobitka čime bi se pružila sigurnost i malim akcionarima.

Reference

- Baker, H. K. (2009). *Dividends and Dividend Policy*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Banyi, M. L., Kahle, K. M. (2014). Declining propensity to pay? A re-examination of the life cycle theory. *Journal of Corporate Finance*, 27, 345-366.
- Belopavlović, G., Radonjić, S., Zdravković, A. (2008). Ključni faktori i instrumenti politike dividendi. U *Majska konferencija o strategijskom menadžmentu i Studentski simpozijum o strategijskom menadžmentu* (str. 51-66). Bor, Srbija: Tehnički fakultet u Boru.
- Beogradska berza (2024). BELEX15 – Indeksna korpa. <https://www.belex.rs/trgovanje/indeksi/belex15/korpa> [31. 3. 2024.]
- Bildik, R., Fatemi, A., Fooladi, I. (2015). Global dividend payout patterns: The US and the rest of the world and the effect of financial crisis. *Global Finance Journal*, 28, 38-67.
- Booth, L., Chang, B., Zhou, J. (2023). The evolution of corporate payout in Canada. *Global Finance Journal*, 57, 100833.
- Centralni registar hartija od vrednosti (2024). Statistički prikaz vlasništva preduzeća. <http://www.crhov.rs/preuzero> [26. 4. 2024.]

- Faccioa, M., Lang, L. (2002). The ultimate ownership of Western European corporations, *Journal of Financial Economics*, 65, 365–395.
- Fatemi, A., Bildik, R. (2012). Yes, dividends are disappearing: Worldwide evidence. *Journal of Banking & Finance*, 36(3), 662-677.
- Glen, J., Karmokolias, Y., Miller, R. (1995). Dividend policy and behavior in emerging markets: to pay or not to pay. *International Finance Corporation discussion paper, No. 26*.
- Jabłoński, B., & Kuczowic, J. (2015). Strategies of dividend policy of the companies listed on the Warsaw Stock Exchange. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 15(1), 69-82.
- Janjic, V., Cupic, M., Todorovic, M. (2012). The usefulness of earnings numbers in explaining stock returns in an emerging market: The case of Serbia. In *Proceedings of the 7th International Conference on Currency, Banking and International Finance: How Does Central and Eastern Europe Cope up with the Global Financial Crisis* (pp. 79-94). Bratislava, Slovakia: University of Economics.
- Kovinić, N. (2022). The influence of the pandemic of Covid 19 on the index values in the selected countries. *Ekonomski izazovi*, 11(21), 106-123.
- Kukobat, L., Tešanović, S., Kukić, S. (2016). Korporativno upravljanje u Srbiji: problemi malih akcionara. U *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije Univerziteta Singidunum "Rizici u savremenim uslovima poslovanja"* (str. 111-116). Beograd, Srbija: Univerzitet Singidunum.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., Vishny, R. (1997). Legal determinants of external finance. *Journal of Finance*, 52(3), 1131-1150.
- Miletić, M. (2015). Applicability of the Firm Life Cycle Theory of Dividends on Croatian Capital Market. *Journal of WEI Business and Economics*, 4(3), 18-24.
- Mirković, V., Knežević, M. (2013). Dividendna politika preduzeća: da li je moguće postići ekonomski konsenzus? *Ekonomski signali*, 8(1), 19-33.
- Panigrahi, S., Zainuddin, Y. (2015). Dividend policy decisions: Theoretical views and relevant issues. *Reports on Economics and Finance*, 1(1), 43-58.
- Smith, C., Watts, R. (1992). The investment opportunity set and corporate financing, dividend, and compensation policies. *Journal of Financial Economics*, 32, 263-292.
- Stepanyan, G. (2011). Firm life cycle and the choice of the form of payout. *SSRN Electronic Journal*, No. 1632834.
- Stevanović, N., Malinić, D., Milićević, V. (2009). *Upravljačko računovodstvo*. Beograd, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Stojković, D., Lojanica N., Štimac M. (2019). Interdependence between the Belgrade Stock Exchange Development and Serbia's Economic Growth. *Industrija*, 47(4), 63-73.
- Šijan, G., Gravorac, S., Mehmedović, H. (2017). Distribution of net profit with special emphasis on investment on traditional financial instruments. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 37, 299-309.

- Zakić, V. (2016). Politika dividendi akcionarskih preduzeća u Srbiji. *Finansije*, 71(6), 79-92.
- Shleifer, A., Vishny, R. (1997). A Survey of Corporate Governance. *Journal of Finance*, 52, 737–783.

TYPES OF DIVIDEND POLICIES OF COMPANIES ON THE BELGRADE STOCK EXCHANGE

Abstract: *The subject of research in the paper is the dividend policy of companies whose shares are actively traded on the Belgrade Stock Exchange. Due to the underdevelopment of the capital market in Serbia, small number of companies pay dividends, with a tendency for that number to decrease. The aim of the paper is to determine what type of dividend policy the companies subject of the analysis lead. Also, the analysis aims to clarify whether in these companies the dividend policy is a variable that is actively managed when making financial decisions or a consequence of other company policies. To collect the necessary data, the listed companies within the BELEX15 index are included in the sample and are analyzed from the perspective of their dividend policy, where it should be emphasized that these are the most liquid securities on the Belgrade Stock Exchange.*

Keywords: *dividends, dividend policy, BELEX 15, joint stock companies.*

**FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO I
REVIZIJA - ZAŠTITNICI JAVNOG SEKTORA**

REPOZICIONIRANJE ULOGE RAČUNOVODSTVA: OD TRADICIONALNOG DO FORENZIČKOG I RAČUNOVODSTVA ODRŽIVOSTI

Dejan Malinić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, dejan.malinic@ekof.bg.ac.rs

Savka Vučković Milutinović

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, savka.vuckovic@ekof.bg.ac.rs

***Apstrakt:** Repozicioniranje uloge računovodstva u novom okruženju ne znači dovođenje u pitanje vrednosti dosadašnjih dostignuća, već prvenstveno analizu novih okolnosti koje uslovljavaju širenje njegovog značaja na novim područjima. Povećanje kompleksnosti poslovanja i kontinuirana ekspanzija prevarnih radnji koje ugrožavaju ne samo interese preduzeća, već i investitore, regulatorna tela, tržišta kapitala i nacionalnu ekonomiju, podstakli su interes za razvojem forenzičkog računovodstva. Uz to, javne institucije u borbi protiv korupcije, pranja novca i drugih kriminalnih radnji sa razornim posledicama, imaju rastuće potrebe za forenzičkim računovođama. Pojava novih oblika prevara, veliki gubici uzrokovani prevarama i velike štete na nivou nacionalnih ekonomija koje nastaju usled nedostatka ekspertize da se prevare dokažu dodatno ubrzavaju razvoj forenzičkog računovodstva. Paralelno sa ovim pravcem razvoja računovodstva, snažni zahtevi u pogledu održivosti na globalnom, regionalnom, nacionalnom i korporativnom nivou u prvi plan su istakli ciljeve održivog razvoja. Ogromni naponi koji se čine u pravcu obezbeđenja adekvatne metrike koja bi omogućila transparentno eksterno izveštavanje, kao i informacionu podršku upravljačkim odlukama, imali su za posledicu intenzivan razvoj računovodstva održivosti. Izazovi na putu jačanja forenzičkog računovodstva i računovodstva održivosti su brojni i zahtevaju jedan odgovoran i sistematičan pristup njihovom razvoju, što uključuje podizanje nivoa znanja, kreiranje kvalitetnog sistema edukacije, razvoj profesionalne regulative i metodologije, kao i razmenu informacija i iskustava na regionalnom i globalnom nivou.*

***Ključne reči:** javni interes, računovodstvo, revizija, računovodstvo održivosti, forenzičko računovodstvo*

Uvod

Računovodstvo se oduvek razvijalo i visoko pozicioniralo u kontekstu dobijanja uloge čuvara javnog interesa, s jedne, i obezbeđenja informacione podrške menadžmentu u realizaciji postavljenih ciljeva i strategija preduzeća, s druge strane. U tom smislu, načelno, njegova uloga nije mnogo promenjena, ali je fokus mnogo širi. U savremenom okruženju koje karakterišu sve složenije

poslovne i finansijske transakcije, razvoj elektronske trgovine i uvođenje novih tehnologija, finansijske prevare su sve prisutnije, što svakako ugrožava i privatne i javni interes, podrivajući temelje stabilnog ekonomskog sistema i nanoseći ogromne štete preduzećima, investitorima, tržištima kapitala i nacionalnim ekonomijama. Forenzičko računovodstvo se u tom kontekstu pojavljuje kao moćan instrument u borbi protiv finansijskih prevara, organizovanog kriminala i korupcije, te samim tim i u ulozi zaštite javnog interesa. U tom smislu, pozicioniranje forenzičkog računovodstva kao prepoznatljivog segmenta ukupnog računovodstvenog sistema je uslovljeno realnim potrebama javnih institucija i korporativne prakse. Na ovaj način, zahvaljujući tržišnim impulsima, forenzičko računovodstvo postaje jedna od prioritarnih oblasti razvoja računovodstva, kojoj treba da budu posvećeni odgovarajući resursi kako bi se stvorile pretpostavke za kreiranje efektivne ekspertize.

Drugi izražen trend u današnjem okruženju odnosi se na zahteve održivog razvoja. Značajni naponi su mobilisani na svim nivoima – od globalnog, preko regionalnog do nacionalnog nivoa i nivoa pojedinačnih entiteta, kako bi se napredovalo ka ostvarenju ciljeva održivog razvoja. Međutim, snažni geopolitički potresi rezultiraju konfliktima koji ugrožavaju svetski mir i unose nesigurnost i nestabilnost u snabdevanje energentima, prekide u lancima snabdevanja, potrebe na finansijskim tržištima i dr. Ovo ima za posledicu preusmeravanje aktivnosti čovečanstva od iskorenjivanja siromaštva i gladi, postizanja blagostanja, zahteva za zaštitom životne sredine i drugih ciljeva održivog razvoja prema većim izdvajanjima za ratne i odbrambene svrhe. U 2021. godini po prvi put je vojna potrošnja na globalnom nivou premašila 2 biliona dolara (United Nations, 2023, 7). Obnavljanje trke u naoružanju, nezavisno od toga da li su zemlje neposredno ili posredno uključene u ratne sukobe ili su potpuno izvan njih, znače, između ostalog, neodgovorno ignorisanje problema održivosti planete kao nesumnjivog prioriteta. Nije teško zaključiti da se u ovakvim okolnostima složenost poslovanja značajno uvećava i da je ostvarenje očekivanja raznovrsnih zahteva različitih interesnih grupa sve teže. Za ovaj ambijent, računovodstvo održivosti postaje neophodan deo računovodstva koji treba da omogući praćenje stanja i napretka ka održivom razvoju.

Ključni ciljevi u ovom radu su usmereni na analizu promena koje nastaju u računovodstvu kao naučnoj disciplini i računovodstvenoj profesiji u celini, pod uticajem promena u globalnom okruženju i zahteva korisnika u pogledu daljeg unapređenja uloge računovodstva u očuvanju javnog interesa. Ovim ciljevima prilagođena su izlaganja u ovom radu. U prvom delu rada pažnja je usmerena na istraživanje uzroka rastućeg značaja forenzičkog računovodstva, sa namerom da se prepozna njegova uloga u javnim institucijama, ali i važnost u korporativnom sektoru. U drugom delu rada akcenat je stavljen na istraživanje realnih izazova koji se nalaze u osnovi razvoja računovodstva održivosti, počev od intenzivnih aktivnosti na razvijanju adekvatnog konceptualnog okvira za izveštavanje, preko usklađivanja izveštavanja na korporativnom i globalnom nivou, do definisanja uloge računovođa u ovom izveštavanju.

Uspon forenzičkog računovodstva: potreba javnog i korporativnog sektora

Prevare nisu izum današnjeg sveta. One su oduvek postojale u raznim sferama života. U tom smislu, svakako ne bismo mogli da kažemo da je i forenzičko računovodstvo u nekoj formi bilo potpuno nepoznato u istoriji. Naprotiv, postoje primeri koji su u osnovi imali forenzičke istrage, iako se to tada tako nije nazivalo. Kompaniju *South Sea Co.* je 1720. godine osnovao engleski Parlament, dodelivši joj ekskluzivna prava za trgovinu sa španskim kolonijama u Južnoj Americi i Zapadnoj Indiji u zamenu za preuzimanje ratnog duga. Nakon neverovatnog rasta cena akcija, otkrivanjem prevare velikih razmera, u koju su bili umešani članovi Parlamenta, usledilo je pucanje špekulativnog balona, što je dovelo do velikih gubitaka investitora. Za istragu poslovnih knjiga bio je zadužen računovođa *Charles Snell* (Colombo, 2012). Skandal je imao za posledicu raspuštanje Parlamenta 1721. godine. Skoro 100 godina kasnije vidljivi su začeci forenzičkog računovodstva u Severnoj Americi. Tada je po prvi put u Kanadi, po dozvoli sudije, u slučaju *Meyer vs Sefton* iz 1817. godine, zbog složenosti predmeta koji se odnosio na utvrđivanje stečajne mase, računovođa svedočio na sudu (Crumbley, Heitger & Smith, 2015, 2). Naravno, u to vreme termin forenzičko računovodstvo nije postojao.

Prva telekomunikaciona prevara desila se 50 godina pre pojave telefona u Francuskoj 1837. godine, kada su braća *Francois* i *Joseph Blanc*, pomoću tadašnjeg tzv. optičkog telegrafa slali poruke širom zemlje. Profitirali su podmićivanjem signalizatora, koji su prenosili lažne poruke o dešavanjima na berzi. Braća su izbegla zatvor jer u Francuskoj nije postojao zakon koji je zabranjivao ovakve kriminalne aktivnosti (Neural Technologies, 2021). Velika prevara desila se i davne 1872. godine u kojoj su učestvovali menadžeri kompanija *Union Pacific Railroad Company* i *Crédit Mobilier of America*, u čijem osnivanju su učestvovali i korumpirani političari. *Crédit Mobilier* je manipulisala uvećanjem troškova završenih radova, pri čemu su akcije ove kompanije deljene upola cene, a ponekad i besplatno kongresmenima i istaknutim političarima, čime su kupovali njihovu podršku (Skalak et al., 2011, 31-32).

Pomenimo samo još šemu prevare koju je osmislio *Charles Ponzi* još 1920. godine. Ponzijeva šema, koja je do danas ostala aktuelna, ohrabruje veći broj investitora na ulaganja uz obećanje neuobičajeno visokih prinosa, koji se finansiraju iz uloga novih investitora. Ponzi je novac prikupio od novih ulagača, privlačeći atraktivnim isplatama nove investitore, stvarajući mogućnost da se investicioni odlivi finansiraju investicionim prilivima od novih investitora.

Ipak, tek više od 200 godina posle prvih skandala pojavio se termin forenzičko računovodstvo. Njega je prvi upotrebio *Maurice Peloubet* 1946. godine kada je objavio članak pod naslovom „*Forenzičko računovodstvo — njegovo mesto u današnjoj ekonomiji*“ (Crain et al., 2015, 5). Nakon ovog rada forenzičko računovodstvo je počelo da se pominje češće u praksi. Tokom Drugog svetskog rata, Federalni istražni biro (FBI) uključio je računovođe da pomognu u

obaveštajnim i kontraobaveštajnim operacijama. Šezdesetih godina prošlog veka, J. Edgar Hoover, šef FBI, angažovao je veliki broj računovođa za borbu protiv organizovanog kriminala. Potreba za forenzičkim računovođama dramatično je počela da raste sa rastom ekonomskog kriminala osamdesetih godina koji je imao za posledicu brojne finansijske skandale, koje nije bilo lako prepoznati, istražiti i procesuirati. Sarbejns–Oklijev zakon iz 2002. godine je dodatno povećao interesovanje za forenzičko računovodstvo (Crain et al., 2015, 5).

Za razliku od ranijih povremenih skandala kada su se računovođe ponekad pojavljivale u ulozi svedoka ili eksperata koji su davali svoj stručni doprinos razjašnjenju složenih transakcija, danas se situacija utoliko promenila što je obim prevara uveliko porastao i što postoji značajno veća svest o tome koliku štetu prevare izazivaju. Prevare su danas organizovanije i često ih čine profesionalci, tako da aktivna borba protiv organizovanog kriminala, korupcije i drugih nedozvoljenih načina ponašanja nema alternativu. Prema Izveštaju iz 2024. godine Asocijacije sertifikovanih istražitelja prevara, najveće antiprevarne asocijacije u svetu, na osnovu obrađenih 1.921 slučaja iz 138 zemalja i teritorija širom sveta, utvrđeni su ukupni gubici po osnovu prevara u iznosu od preko 3,1 milijarde dolara, pri čemu je prosečan gubitak po slučaju 1,7 miliona dolara. Procena je da prosečna kompanija gubi oko 5% prihoda svake godine usled prevara, što je prema projekcijama više od 5 biliona dolara gubitaka po osnovu prevara na globalnom nivou (AFCE, 2024).

Prema istraživanjima KPMG Barometra prevara iz 2023. godine, u Velikoj Britaniji je podneto 326.199 izveštaja Nacionalnom obaveštajnom birou za prevare, sa ukupnim gubicima od 2,1 milijarde funti, pri čemu na prevare velike vrednosti (preko 100.000 funti) otpada 992,9 miliona funti, odnosno 226 slučaja. U velikom broju slučajeva (90) učinioci su bili profesionalni kriminalci (KPMG, 2024, 4). Dodatno, istraživanja koja je izvršio Cifas ukazuju da je u 2022. godini, prema podacima Nacionalne baze podataka o prevarama zabeleženo 409.000 slučajeva prevara, najviše ikada u istoriji, pri čemu se 277.000 slučajeva odnosi na prevare koje u fokusu imaju krađu identiteta, a 70.000 slučajeva na zloupotrebu imovine (Cifas, 2024).

Danas jednako zabrinjavaju i tradicionalni i novi vidovi prevara. Primera radi, iako je Ponzijeva šema bila poznata još početkom prethodnog veka, najveću prevaru u čijoj osnovi je stajala ova šema učinio je *Bernard Madoff*, poznati investicioni savetnik sa Volstrita. Kada su FBI istražitelji i američka Komisija za hartije od vrednosti otkrili ovu prevaru 2008. godine gubici investitora su procenjeni na 64 milijarde dolara (Crumbley et al., 2015, 46). Zbog ove prevare *Madoff* je uhapšen 2008. godine i osuđen je na 150 godina zatvora 2009. godine, uz obavezu da plati 200 milijardi dolara na ime restitucije. Milijarder iz Teksasa *Allen Stanford* iako nije dostigao „slavu“ koju je stekao *Madoff*, ostaće upamćen da je, koristeći Ponzi šemu, prevario 30.000 investitora za sedam milijardi dolara. On je osuđen na 100 godina zatvora (Crumbley et al., 2015, 46-47).

Pomenimo samo da su Ponzi šeme i danas veoma raširena prevara. U SAD u 2021. godini je bilo 34 prevare zasnovane na Ponzi šemama, u 2022. godini 58, dok je u 2023. godini broj prevara nastavio i dalje da raste da bi dostigao broj od 66 prevara. Izrečeno je ukupno 49 zatvorskih kazni u ukupnom trajanju od 300 godina (Ponzitracker, 2024). U isto vreme raste značaj novih, sofisticiranijih prevara koje su povezane sa elektronskom trgovinom, sajber kriminalom, kripto valutama i sl. Primera radi, procenjuje se da će do 2027. godine vrednost transakcija instant plaćanja na globalnom nivou premašiti 235 milijardi sa procenjenih 74 milijarde u 2023. Naravno da se u tom kontekstu mora razmišljati i o novim prevarama, ne samo zbog povećanog obima ovakvih transakcija, već i zbog pojave novih sistema plaćanja, koji povećavaju mogućnosti činjenja novih prevara (ComplyAdvantage, 2024, 8-9).

Više je nego očigledno da prevare nisu više pojedinačne pojave i da nasuprot organizovanog kriminala mora da stoji organizovana borba protiv takvih pojava. To nas dovodi do pitanja šta je forenzika uopšte i šta je forenzičko računovodstvo. Generalno, forenzika objedinjuje više različitih disciplina u okviru kojih se istražuju i dokazuju krivična dela u različitim sferama. Prema Američkoj akademiji forenzičkih nauka „... forenzičke nauke se koriste širom sveta za rešavanje građanskih sporova, za pravedno sprovođenje krivičnih zakona i vladinih propisa i za zaštitu javnog zdravlja ... te u skladu s tim, ...forenzičari mogu biti uključeni kad god je potrebna objektivna, naučna analiza da se pronađe istina i da se pravda potraži u pravnom postupku” (AAFS, 2024). U ovom kontekstu, moglo bi se reći da je „forenzičko računovodstvo podoblast forenzike koja se bavi krivičnim delima iz oblasti računovodstva, odnosno privrednim kriminalom u najširem smislu“ (Hlavica et al., 2017, 268). Nešto širi pogled pruža definicija prema kojoj „forenzičko računovodstvo podrazumeva primenu posebnih veština, karakterističnih za računovodstvo, revizijske procedure, finansije, kvantitativne metode, istraživanja i istrage. Ono takođe uključuje poznavanje određenih oblasti prava. Pravna znanja kombinovana sa navedenim veštinama omogućavaju forenzičkim računovođama da prikupljaju, analiziraju i ocenjuju dokaze, kao i da tumače i iznose nalaze” (Crain et al., 2015, 3).

U prethodnim definicijama su dominantno naglašene računovodstvena i pravna dimenzija forenzičkog računovodstva, što nesumnjivo ukazuje na važnost povezivanja ovih znanja. To, naravno, ne znači prisvajanje kompetencija od one druge strane, pravnika ili računovođa, već prvenstveno ukazivanje na neophodnost integrisanja i jednih i drugih znanja u cilju rešavanja problema. Zato i ne čudi da Kraniker i Rajli (2023, p. 3) ističu da se forenzičko računovodstvo jednostavno definiše kao presek računovodstva i prava. Uspeh u borbi protiv kriminalnih aktivnosti podrazumeva saradnju između računovođa i institucija koje se bore protiv prevara. Pri tome, računovođe moraju da znaju koje su to finansijske informacije koje su prihvatljive na sudu i da budu familijarni sa pravnim konceptima, procedurama i terminima, dok kriminalistički istražitelji moraju naučiti kako da koriste finansijske informacije da bi podigli izvesnost uspešnog

rešavanja slučaja (Manning, 2005, v-vi). Sve ovo ne ugrožava, već, naprotiv, unapređuje njihovu primarnu kompetentnost.

Ekspanzija forenzičkog računovodstva je očigledna. Mnoge revizorske firme imaju izdvojena odeljenja koja se bave pružanjem forenzičkih usluga. Takođe, neke konsultantske firme u svom portfoliju usluga visoko pozicioniraju forenzičke usluge. Veliki broj naučnih skupova širom sveta u fokusu ima forenzičko računovodstvo. Postoje posebni instituti koji se bave forenzikom. Novina je u tome što interes za forenzičkim računovodstvom ne pokazuju samo javne institucije koje se bave borbom protiv organizovanog kriminala, korupcije i sličnim prevarnim delima, već i korporativna praksa, koja iskazuje interes za specijalizovanim računovodstvenim znanjima iz ove oblasti. Forenzičko računovodstvo može da bude korisno na brojnim područjima, počev od doprinosa otkrivanju prevara u svim preduzećima, nezavisno od veličine i pravne forme, preko doprinosa rešavanju sudskih sporova i utvrđivanja štete, pa sve do brakorazvodnih parnica. Primera radi, tokom parnice poznatog pevača Bitlsa (*Paul McCartney*) 2008. godine, forenzičke računovođe su pozvane da istraže koliko zaista vredi njegovo bogatstvo. Njegova supruga je tvrdila da on raspolaže sa 800 miliona funti, dok je on tvrdio da ima samo polovinu od toga (*Asset Hiding Lessons From Paul McCartney's Divorce*, 2024).

Svemu ovome svakako doprinosi širok spektar usluga koje zahtevaju forenzička znanja. Pri tome, „forenzičko-računovodstvene usluge generalno obuhvataju primenu specijalnih veština iz oblasti računovodstva, revizije, finansija, kvantitativnih metoda, određenih oblasti prava, veština istraživanja i istražnih veština, a u cilju prikupljanja, analiziranja i ocene dokaza, kao i tumačenja i iznošenja nalaza, i mogu biti pružene u okviru angažmana atestiranja ili konsultantskog angažmana (Newman & Ueltzen, 2008, 1). Na slici 1 su sistematizovane ove usluge, kao i forenzička podrška javnim institucijama i regulatornim telima za borbu protiv kriminala, s jedne, i korporativnoj praksi, s druge strane.

Očigledno je da se forenzičko računovodstvo prepoznaje kao specijalni segment računovodstva koji se fokusira na istraživanje dokumentovanih i fiktivnih poslovno-finansijskih transakcija u cilju razjašnjenja njihove kompleksnosti kako bi se otkrile šeme prevara i došlo do informacija koje se mogu koristiti u forenzičkim istragama, prikupljanju dokaza i vođenju sudskih sporova. U ovom kontekstu, forenzičko računovodstvo iz perspektive javnog interesa se nameće kao neizostavni deo jednog šireg institucionalnog okvira za borbu protiv prevara, kao preduslov za unapređenje rada javnih institucija i stvaranje pravednijeg društva. Ono treba da umanjí kompleksnost informacija i da učesnicima u istražnim radnjama i sudskim sporovima pomogne da sagledaju suštinu finansijskih transakcija i na taj način olakša otkrivanje prevarnih šema. Javni interes još više dolazi do izražaja ako imamo u vidu učestalost prevara i posledice koje nastaju.

Slika 1. Forenzičke usluge i forenzička podrška javnim institucijama i korporativnom sektoru u borbi protiv prevara

Izvor: Autori.

Istovremeno, forenzičko računovodstvo je značajno za korporativnu praksu, budući da su veliki finansijski skandali u osnovi bili praćeni prevarama u

finansijskim izveštajima. Pomenimo samo važnost forenzičkih procena prilikom preuzimanja i spajanja preduzeća, poreskih prevara, prevara pre i u toku stečaja, prisustva fiktivnih prihoda, neadekvatne kapitalizacije rashoda, prevara na tržištu kapitala, otkrivanju i sprečavanju korupcije i sl. Iz perspektive korporativne prakse forenzičko računovodstvo treba da bude u funkciji sprečavanja obmanjujućih namera ili što ranijeg detektovanja prevara, kako bi se predupredile ili umanjile štete za stejkholdere. Upotreba forenzičko-računovodstvenih tehnika, kao što su forenzička analiza finansijskih izveštaja, tehnike revizije, forenzička analitika, analize trendova, scoring modeli i sl., mogu da pomognu u otkrivanju prevara u složenim komercijalnim i finansijskim transakcijama, poreskih utaja, prepoznavanju prevarnih šema i manipulacija u finansijskim izveštajima, te kao takve mogu značajno doprineti kreiranju kvalitetnih strategija za prevenciju prevara u cilju održanja integriteta finansijskog sistema.

Jedna od najbitnijih činjenica koja će opredeliti, ubrzati ili usporiti, razvoj forenzičkog računovodstva odnosi se na brzinu razvijanja kvalitetne edukacije. Nesporno je da forenzičke računovođe moraju da imaju bazična računovodstvena znanja. Međutim sofisticiranost prevara, njihova rasprostranjenost, uključenost profesionalaca sa respektabilnim računovodstvenim i drugim znanjima, čine neophodnim nadogradnju tradicionalnog računovodstvenog obrazovanja novim multidisciplinarnim znanjima i veštinama, koja pored računovodstva uključuju i znanja i veštine iz informacionih tehnologija, znanja i veštine koje olakšavaju pružanje stručne pomoći u istražnim radnjama i sudskim procesima, forenzičke analitike, veštine komuniciranja i intervjuisanja, koje spajaju računovodstvene i pravne aspekte forenzike. Sve ovo podiže nivo potrebne edukacije. Istraživanja AFCE prikazana u izveštaju 2022 Compensation Guide for Anti-fraud Professionals ukazuju na visok obrazovni profil ispitanika, pri čemu samo 7,5% ispitanika ima obrazovanje koje je niže od četvorogodišnjih studija, dok visoko obrazovanje ima 43,3% ispitanika, master diplomu 45,6%, a doktorat 3,6% (AFCE, 2024, 7).

Sve prethodno podrazumeva aktivniju ulogu računovodstvene i šire akademske zajednice u institucionalizaciji održivih programa forenzičko računovodstvene orijentacije. Imajući u vidu neophodnost sticanja bazičnih računovodstvenih znanja na osnovnim akademskim studijama, sticanje specijalizovanih znanja iz forenzičkog računovodstva je moguće na višim nivoima studija. U tom smislu utisak je da su najdalje odmakli SAD i UK gde se na većem broju univerziteta mogu pronaći studijski programi forenzičkog računovodstva, najčešće na nivou master studija. Sve veći broj naučnih i stručnih radova daju značajan doprinos razvoju forenzičkog računovodstva. Zahvaljujući transparentnosti vođenja sudskih procesa u SAD moguće je pratiti veći broj studija slučaja sa konačnim epilogom iz kojih se dosta može naučiti.

Sertifikacija prati profesije od javnog značaja. Računovodstvo to svakako jeste. Forenzičko računovodstvo je, čini nam se, u ovom trenutku jedna produbljenija specijalizacija u okviru računovodstvene profesije, koja treba da ima javno priznanje kompetentnosti forenzičkih računovođa od relevantnih profesionalnih asocijacija.

Otuda i pojava institucija koje takve sertifikate dodeljuju. Pri tome neki sertifikati podrazumevaju zavisnost od postojećih računovodstvenih zvanja, dok se neki izdaju nezavisno od postojećih računovodstvenih sertifikata. Povezanost računovodstvenih i forenzičko računovodstvenih sertifikata ukazuje da se forenzičko računovodstvo tretira kao sastavni deo računovodstva. Odvajanje forenzičkog računovodstva kao posebne profesije trebalo bi da znači i mogućnost odvojenog sertifikovanja, što bi se moglo tumačiti kao mogućnost da se posao forenzičkog računovođe može obavljati bez temeljnih bazičnih računovodstvenih znanja, što nije realno. Uostalom, postoje neki ključni atributi koji neku oblast kvalifikuju ili je ne kvalifikuju kao profesiju. Pri tome, ključno pitanje nije da li neka oblast treba da bude profesija, već šta je profesija. U tom smislu, profesija podrazumeva: a) razvijanje intelektualnih tehnika, b) razvijanje posebnih kompetentnosti, c) postojanje relevantnosti iz perspektive društvenih potreba, d) složenost edukacije koja je relevantna za profesiju, e) autonomiju, u smislu sposobnosti da se samostalno reguliše sopstveno ponašanje, f) motivisanost da se služi društvu, što znači posvećenost rešavanju društvenih problema, g) osećaj zajedništva i blisku komunikaciju članova profesije i h) postojanje etičkog kodeksa (Aukett, 2017).

Neka istraživanja ukazuju da postoji veći broj profesionalnih i privatnih organizacija koje se bave sertifikovanjem forenzičkih računovođa, da, kao rezultat ispunjavanja svoje ekonomske i društvene (javne) uloge, potreba za forenzičko računovodstvenim znanjima nastavlja da raste i da sertifikati dobijaju na značaju od strane korisnika forenzičko računovodstvenih usluga (Huber, 2012). U ovom trenutku javne institucije (tužilaštva, sudovi, policija, bezbednosne agencije i dr.), agencije za borbu protiv korupcije i sprečavanje pranja novca, neka regulatorna tela i advokati prepoznaju baš forenzičko računovodstvena znanja kao neophodna za podizanje efikasnosti u njihovom radu. To je ono što forenzičko računovodstvo čini prepoznatljivim i što sertifikaciji forenzičkih računovođa daje na značaju. Moglo bi se reći da posedovanje sertifikata profesionalnog računovođe čini forenzičke računovođe još kompetentnijim za obavljanje njihovog posla, ali bi se moglo reći i obrnuto, da sertifikacija forenzičkih računovođa doprinosi povećanju kredibiliteta računovodstvene profesije.

Međutim, rast tražnje za forenzičkim računovođama kao prateću pojavu ima proliferaciju različitih nekredibilnih programa edukacije forenzičkih računovođa. Podjednako zabrinjava proliferacija forenzičko računovodstvenih sertifikata (Domino et al., 2017, 646). Oba procesa vode inflaciji forenzičkih računovođa i smanjenju njihovog kvaliteta. Ne treba zaboraviti da su potrebe posve drugačije. Potrebne su profesionalne forenzičke računovođe sa visoko specijalizovanim znanjima. Sve drugo ugrožava javni interes.

Računovodstvo održivosti: pristupi i izazovi

Negativne posledice ljudske aktivnosti na životnu sredinu i alarmantni problemi društva poput još neiskorenjenog siromaštva i gladi postali su jedno od

najaktuelnijih pitanja današnjice, koje je na vrhu agende međunarodnih organizacija, nacionalnih vlasti, ali sve više i pojedinačnih entiteta privatnog i javnog sektora. Ne čudi onda što je ustanovljeno mnogo inicijativa u pravcu usmeravanja društva ka održivom razvoju, a jedna od najuticajnijih jeste Agenda za održivi razvoj 2030, koja definiše 17 ciljeva održivog razvoja (UN, 2015). Važna karakteristika ove inicijative je da upravljanje ka održivom razvoju postaje ciljno orijentisano, te se stvara mogućnost merenja stanja i progresa.

Međutim, da bi se obezbedilo delovanje u pravcu održivog razvoja, neophodno je odrediti aktere i odgovornosti. Uz sve napore i izazove koji su prisutni na makro nivou, dostizanje ciljeva održivog razvoja zahteva da i preduzeća preuzmu svoj deo odgovornosti za taj proces. Ipak nije jednostavno transponovati ciljeve i targete održivog razvoja na nivo preduzeća, pa Gray (2010) kritički ističe da se održivost često pogrešno tumači na nivou preduzeća. Schaltegger et al. (2017) ističu da korporativna održivost treba da se postavi kao širi koncept od donatorskih aktivnosti preduzeća i da se stavi u kontekst planetarnih granica i društvenih tema, kao i da uključuje razmatranje poslovanja i poslovnog modela.

Održivost na nivou preduzeća jeste kompleksan fenomen, jer mora da uključi ekonomsku održivost kao neophodan uslov, ali i održivost u domenu prirodnih resursa i društvenih potreba. Zapostavljanje bilo koje od ovih dimenzija znači da nije postignut održivi razvoj. Pri tome, čini se prijemčivim da preduzeća pokušaju da razvijaju aktivnosti na način da unapređuju svoje profitne ciljeve, a u isto vreme ostvaraju neke pozitivne uticaje ili redukuju negativne uticaje na okruženje ili društvo. Međutim, to nije dovoljno, jer preduzeća moraju da nastoje da svoje aktivnosti i poslovni model redefinišu na način vođen postulatima održivosti. Takođe su važni targeti u procesu napredovanja ka održivosti. Preduzeća su deo opšteg sistema i moraju da uvažavaju okvire, kao što su planetarne granice i targeti postavljeni u Agendi 2030. Ovaj pristup vodi tome „da se zadovoljavaju potrebe akcionara i drugih stejkholdera, a bez ugrožavanja mogućnosti da se zadovolje potrebe budućih stejkholdera“ (Dyllick & Hockerts, 2002, 131).

Upravo orijentacija preduzeća ka konceptu održivosti otvorila je prostor za razvoj računovodstva i izveštavanja o održivosti. Da bi se moglo delovati u pravcu održivosti, neophodno je da se generišu i komuniciraju informacije korisne za ocenu tekućih i planiranih aktivnosti iz ugla uticaja na životnu sredinu i socijalna pitanja, odnosno doprinosa održivom razvoju društva. Istorijski posmatrano, do 80-ih godina XX veka nije mnogo pažnje posvećivano održivosti, ali se situacija potom menja u pravcu povećanja značaja nefinansijskih informacija. U evoluciji korporativnog izveštavanja, Međunarodni komitet za integrisano izveštavanje izdvojio je četiri faze: prva faza do 1980. godine XX veka gde korporativno izveštavanje čine finansijski izveštaji, druga faza koja obuhvata 80-e i 90-e godine XX veka gde se krug korporativnih izveštaja širi na narative menadžmenta, izveštaje o korporativnom upravljanju i naknadama, kao i izveštaje o zaštiti životne sredine, zatim treća faza tokom prve dve decenije XXI veka gde izveštaji o zaštiti životne sredine prerastaju u izveštaje o održivosti i tada projektovana četvrta faza počev od 2020. godine gde

raste značaj integrisanog izveštavanja (IIRC, 2011). Lai & Stacchezzini (2021) zaključuju da je tema održivosti otvorila novi prostor u izveštavanju, a novi prostor zahteva nove aktere - eksperte, koji su u prvi mah bili pre svega eksterni konsultanti i specijalisti za predmetna pitanja, ali da se organizaciona i profesionalna jurisdikcija računovođa postepeno širila na oblast održivosti.

Angažovanje preduzeća na polju održivog razvoja, a onda i razvoj računovodstvene podrške, bili su u prvo vreme na dobrovoljnoj osnovi. Iza spremnosti preduzeća da dobrovoljno preuzmu aktivnosti merenja, upravljanja i izveštavanja u domenu održivosti, stoje različiti motivi. Neki su legitimni, poput prepoznavanja značaja koncepta održivosti, te nastojanja preduzeća da ocene povezane rizike i šanse, usmere svoj pravac razvoja ka održivosti i komuniciraju svoja dostignuća, ali motiv može da bude i puko sticanje legitimiteta u društvu kroz privid angažovanja ali bez istinskih promena. Ne iznenađuje onda što su i interpretacije računovodstva održivosti različite. Istražujući značenje računovodstva održivosti, Schaltegger & Burritt (2010) su sistematizovali prisutne interpretacije u četiri grupe: prva, koja govori o pomodnom ispraznom terminu koji se samo zloupotrebljava da bi se stvorila impresija o delovanju ka održivosti; druga, koja računovodstvo održivosti vidi samo kao opšti termin koji pokriva različite računovodstvene pristupe i metode u oblasti zaštite životne sredine ili socijalnim aspektima, čime računovodstvo održivosti gubi odliku specifičnog pristupa; treća, potpuno suprotna prethodnoj interpretaciji, gde se računovodstvo održivosti vidi kao instrument izračunavanja jednog sintetičkog pokazatelja koji će svodno prikazati nivo korporativne održivosti, što je preusko shvatanje imajući u vidu da se na ovaj način ne obezbeđuje dovoljno informacija za donošenje odluka i četvrta, koja računovodstvo održivosti sagledava kao pragmatično i ciljevima vođeno računovodstvo umereno na merenje i upravljanje ekološkim, društvenim i ekonomskim aspektima poslovanja kao i vezama između njih.

Konceptualni pristup računovodstvu održivosti zahteva definisanje njegovih osnovnih elemenata: ciljeva i korisnika, kvalitativnih karakteristika generisanih informacija, načela na kojima bazira, metoda i procesa, i konačno izveštaja. Definisanje ciljeva je neodvojivo od determinisanja ciljnih korisnika računovodstvenih informacija, pa treba uzvati činjenicu da računovodstvo održivosti treba da bude istovremeno orijentisano interno – radi podrške odlučivanju menadžmenta i eksterno – namenjeno eksternim stakeholderima. Generalni cilj računovodstva održivosti kako ističe Lambertson (2005) je merenje performansi kompanija u odnosu na cilj održivost. Menadžmentu je neophodna informaciona podrška kako bi poslovanje mogao da usmeri u pravcu održivog razvoja. Sa druge strane, krug eksternih stakeholdera je značajno širi kada su u pitanju računovodstvo i izveštavanje o održivosti, u odnosu na finansijsko izveštavanje gde se primat daje investitorima i kreditorima. Različiti stakeholderi imaju različite informacione potrebe, što usložnjava ciljnu funkciju računovodstva održivosti. Ne iznenađuje onda što je razvijen veliki broj različitih okvira za eksterno izveštavanje o održivosti, pri čemu je i pored jasnih benefita globalne harmonizacije, teško postići saglasnost o

najboljem pristupu. IFRS fondacija je relativno nov akter u ovom polju, ali uz legitimitet stečen u harmonizaciji finansijskog izveštavanja predstavlja uticajnu organizaciju. Njen pristup podrazumeva da su investitori i dalje primarna grupa korisnika, pa je akcenat na informisanju investitora o rizicima i šansama koje proizilaze iz uticaja okruženja i društva na finansijsku poziciju i performanse preduzeća. Sa druge strane, Inicijativa globalnog izveštavanja (GRI) koja ima značajnu tržišnu poziciju, uvažava informacione potrebe svih stejkholdera, te su obelodanjivanja usmerena na uticaje preduzeća na ekonomiju, planetu i društvo i načine upravljanja tim uticajima. Napori u EU ka održivom razvoju doveli su do razvoja regulative i obavezujućeg izveštavanja zasnovanog na novorazvijenim evropskim standardima (ESRS). Prema ovim standardima, izveštajni entiteti treba da obelodane značajne uticaje, ali i rizike i prilike koji se odnose na ekološke, socijalne i upravljačke faktore održivosti.

Bez obzira koji pristup je primenjen, činjenica je da konvencionalno finansijsko i upravljačko računovodstvo nisu u dovoljnoj meri integrisali ekološke i društvene aspekte poslovanja. Sa razvojem upravljačkog računovodstva zaštite životne sredine preko jačanja inicijativa za eksterno izveštavanje o nekim aspektima održivosti do holističkog računovodstva održivosti pređen je značajan put. Schaltegger et al. (2017) analiziraju računovodstvo održivosti iz perspektive inovativnosti, i zaključuju da ono ima karakteristike koje odlikuju inovaciju. U pogledu cilja, inovativnost se ogleda u potrebi da se izađe iz okvira samo postizanja legitimiteta ili redukcije troškova preduzeća (na primer, putem ekofikasnosti) već da se uvaži širi kontekst, kao što su naučno bazirani targeti u pogledu ekološke dimenzije i potreba doprinosa opštim ciljevima održivog razvoja.

Opšteprihvataene kvalitativne karakteristike računovodstvenih informacija relevantne su i za informacije koje generiše računovodstvo održivosti. Neke specifičnosti se ipak ispoljavaju u implementaciji, pa tako balansirani pristup izveštavanju o pozitivnim i negativnim uticajima je važan aspekt verodostojnog prikaza kada je reč o informisanju o održivosti imajući u vidu već prisutne empirijske dokaze manipulacija kroz selekciju i objavljivanje samo pozitivnih vesti (Boiral, 2013). Međutim, ono što jeste novina u odnosu na finansijsko izveštavanje jeste primena dvostruke materijalnosti, gde finansijska materijalnost ostaje relevantna, ali nije dovoljna u kontekstu šire ciljne funkcije računovodstva održivosti gde ono treba da pruži informacije za sagledavanje uticaja koje preduzeće ima na planetu i društvo, iako nisu praćeni finansijskim efektima na preduzeće. Ocena materijalnosti ovakvih uticaja zahteva drugačiji pristup, a osnovni faktori koji je opredeljuju su intenzitet i širina uticaja, ali i nemogućnost otklanjanja učinjene štete kada je reč o negativnim uticajima, dok se kod potencijalnih uticaja uzima u obzir i verovatnoća nastanka.

Distinktivne karakteristike računovodstva održivosti prepoznaju se i u načelima i konceptima na kojima ono mora da počiva. Najpre, računovodstveno načelo monetarne jedinice kao svodnog načina iskazivanja finansijskih informacija nije pogodno da odgovori u potpunosti potrebama računovodstva održivosti, jer

postoji širok dijapazon vrlo različitih pitanja koja su predmet obuhvata, merenja i izveštavanja tako da izražavanje u fizičkim jedinicima mere ili u narativima može da bude od kritičnog značaja. Dalje, računovodstvo je tradicionalno usmereno na praćenje aktivnosti jednog entiteta ili grupe entiteta povezanih u jednu ekonomsku celinu. U slučaju računovodstva održivosti koncept lanca vrednosti dolazi do izražaja, tako da izveštajni entiteti treba da identifikuju i ocenjuju i uticaje koji su povezani sa njihovim aktivnostima, proizvodima ili uslugama nizvodno ili uzvodno kroz lanac vrednosti. To daje veće mogućnosti za delovanje ka održivosti, ali se nameće izazov prikupljanja i integrisanja ovih informacija. U pogledu računovodstvenog perioda treba naglasiti da iako se u svrhe eksternog izveštavanja o održivosti generalno sugeriše korespondiranje sa periodom finansijskog izveštavanja, za održivost je neophodna perspektiva dugog roka, kako kod merenja ekoloških i društvenih uticaja, tako i u pogledu sagledavanja progresa ka determinisanim targetima. U ESRS 1 Opšti zahtevi ističe se da izveštaji o održivosti treba da pokažu povezanost prošlih, tekućih i budućih performansi, kao i da je potrebno izveštavati o napretku u odnosu na baznu godinu kada postoje targeti.

U računovodstvu održivosti poseban izazov je kreiranje metrike koja ukazuje na stanje i trendove u odnosu na cilj održivosti. Donosioci standarda za eksterno izveštavanje o održivosti radili su na razvoju sistema indikatora za merenje performansi. Ovi indikatori često mere samo pojedinačne dimenzije održivosti, dok je njihovo integrisanje već kompleksnije i ogleda se u kreiranju na primer indikatora eko-efikasnosti i socijalne efikasnosti. Dodatna potreba je da se računovodstvo održivosti na nivou preduzeća poveže sa nacionalnim i globalnim ciljevima. Upravo stoga, Shaltegger et al. (2017, p. 119) navode da je prava inovacija u računovodstvu održivosti povezana sa stavljanjem performansi preduzeća u kontekst održivog razvoja društva, gde su onda neka od ključnih pitanja kako naučno bazirane targete razraditi do nivoa preduzeća i kako meriti performanse preduzeća u funkciji dostizanja naučno baziranih targeta i ciljeva održivog razvoja. Ne treba prenebrežniti da mnoge već razvijene računovodstvene tehnike, poput obračuna troškova životnog ciklusa proizvoda, predstavljaju važnu podršku računovodstvu održivosti. Uključivanje stejkholdera u osmišljavanje novih računovodstvenih autputa je takođe koristan i nedovoljno eksploatisan proces. Dodatni izazov tiče se prikupljanja informacija, jer je potreban dobro organizovan informacioni sistem koji obuhvata informacije disperzovane širom preduzeća, ali i one van granica preduzeća. Lambertson (2005, p. 21) upozorava da su izvori i metodi prikupljanja informacija brojni, raznoliki i potencijalno nepouzdati.

Na kraju, konceptualni okvir računovodstva održivosti zahteva i razmatranje izveštaja kao krajnjih autputa. Za razliku od internih izveštaja koje generiše računovodstvo održivosti i gde se očekuje prilagođavanje potrebama izveštajnih entiteta, eksterni izveštaji bi po pravilu trebalo da budu više standardizovani. Međutim, s obzirom na dug period dobrovoljnog eksternog izveštavanja, praksa pokazuje značajnu raznovrsnost po pitanju ovih izveštaja. Neke kompanije biraju da sastave izveštaje bez praćenja određenog okvira za izveštavanje. Ipak, veliki

broj kompanija se opredeljuje da sledi neki od okvira, što onda determiniše njihovu sadržinu (KPMG, 2022). Ipak, prisustvo velikog broja različitih okvira izdatih od različitih organizacija otežava izbor okvira za pripremu izveštaja, kao i tumačenje informacija od strane stejkholdera. Dobar primer je kolumbijska naftna kompanija Ecopetrol, koja koristi čak sedam okvira (Ecopetrol, 2023). Prema evropskim standardima izveštavanja o održivosti, izveštaj treba da bude strukturiran u četiri dela: opšte informacije, informacije o životnoj sredini, informacije o socijalnim pitanjima i informacije o korporativnom upravljanju. Pitanje lociranja informacija o održivosti je takođe aktuelno. Posle trenda objavljivanja posebnih izveštaja o održivosti, sada primat preuzima opcija obelodanjivanja informacija o održivosti u okviru godišnjih izveštaja preduzeća.

Polazeći od toga da računovodstvo održivosti ima sve karakteristike inovacija (Shaltegger et al., 2017), proces ustanovljavanja računovodstva održivosti u kompanijama nije jednostavan. Obično se počinje sa jednkrotnim aktivnostima prikupljanja i analize podataka za potrebe donošenja odluka ili za potrebe eksternog izveštavanja, dok sistematski pristup razvoju računovodstva održivosti sledi kasnije. Zvezdov (2012) identifikuje organizacione i informacione izazove u uspostavljanju računovodstva održivosti kao kontinuelnog segmenta računovodstva, gde ističe važnost podrške senior menadžmenta, kao i potrebu uključivanja zaposlenih iz različitih poslovnih funkcija u dizajn informacionih tokova.

Činjenica je da je područje održivosti multidisciplinarno i da se postavlja pitanje koliko i kakvo učešće treba da imaju računovođe. Iako postoje mišljenja da je tehnička ekspertiza dominantna i da računovođe nemaju taj deo kompetencija (Adams, 2002), računovodstvo ima svoje mesto u doprinosu održivosti, jer tradicionalna ekspertiza računovođa u pogledu merenja performansi, izveštavanja i revizije daje veliki potencijal. U jednoj studiji slučaja australijanske poljoprivredne kompanije računovođe su dale značajan doprinos inicijativama menadžmenta u polju održivosti, ali je istaknuto da nije jednostavno pronaći računovođu koji će svoje finansijsko znanje dopuniti poznavanjem polja održivosti, te biti u mogućnosti da to poveže (Egan & Tweedie, 2018).

Za računovodstvenu i revizorsku profesiju aktuelan je izazov sticanja dodatnih kompetencija. Pri tome, nesporno je i da su računovođe često prekomerno opterećene već postojećim zaduženjima, te da je teško pronaći vreme za nove poslove i edukaciju. Dodatno, nije lako ni izaći iz zone komfora i pokazati inovativnost koja je često potrebna kada se osvaja nova oblast primene računovodstva. U tom kontekstu, diseminacija znanja i primera najboljih praksi je važna. Na polju revizije, kako raste značaj eksternih kompanijskih izveštaja o održivosti, a onda i pouzdanosti prezentovanih informacija, počinje da raste i trend pružanja usluge uveravanja. Tržište ovih usluga pored revizorskih firmi okupiraju i različite konsultantske firme, specijalizovane za polje održivosti, pa se postavlja pitanje koja je ekspertiza relevantnija. Zahvaljujući identitetu i statusu profesije, revizorske firme grade svoj legitimitet, ali postoji i dalje potreba za usavršavanjem

u ovom području. Boril et al. (2020) su utvrdili da univerziteti i profesionalne organizacije ne obezbeđuju adekvatnu ponudu znanja u ovoj oblasti, kao i da nedostatak jasnih kvalifikacija i sertifikacija otežava podizanje kvaliteta. U tom kontekstu, revizorske firme putem kreiranja multidisciplinarnih timova i uz ulaganje resursa kako na pojedinačnom nivou tako i na nivou profesije u smislu unapređenja profesionalnih standarda treba da odgovore na izazove jačanja profesionalizacije u polju pružanja uveravanja za izveštaje o održivosti.

Zaključak

U osnovi funkcionisanja računovodstva nalazi se veoma zahtevna profesionalna regulativa. Visoki standardi u pogledu transparentnog izveštavanja su dodatno ojačani zakonskom regulativom, koja nameće obaveznost i redovnost izveštavanja, kao i javnu dostupnost finansijskih izveštaja. Uprkos snažnoj infrastrukturnoj konstrukciji računovodstvenog sistema, veliki broj finansijskih skandala ogromnih razmera postao je realnost. To je imalo za posledicu pojavu sudskih sporova, koji su po broju, složenosti, veličini gubitaka investitora i negativnom uticaju na državni budžet toliko narasli da ekonomske i društvene štete postaju ozbiljna pretnja efikasnom funkcionisanju nacionalnih ekonomija. Isprepletanost ekonomske i pravne dimenzije u realizaciji složenih poslovnih transakcija učinila je zavisnim istražne i sudske organe od računovodstvenih znanja, dok se pred računovođe, pored uobičajene kompetentnosti, postavlja ozbiljan izazov u pogledu razumevanja osnovnih pravnih normi od značaja za uspešno učestvovanje u istragama prevara, sudskim sporovima, vrednovanju šteta i sličnim forenzičkim aktivnostima. Forenzičko računovodstvo se razvija upravo na gepu koji postoji između stvarnih potreba za posedovanjem specijalizovanih znanja za otkrivanje i preveniranje prevara i nemogućnosti postojeće tradicionalne računovodstvene prakse da takvim zahtevima u punom kapacitetu izađe u susret.

Paralelno, a potpuno nezavisno od forenzičkog računovodstva, pod pritiskom šire društvene odgovornosti, jasno se profilise računovodstvo održivosti. Od početnih dobrovoljnih inicijativa u pravcu održivog razvoja i računovodstvene podrške istom, danas je prisutna tendencija pooštavanja regulative i obavezivanja na poštovanje zahteva održivosti, a ujedno i ustanovljavanja računovodstva održivosti kao nezaobilaznog dela savremenog računovodstva. Eksterno izveštavanje o održivosti nije više niša u mozaiku korporativnih izveštaja, nego relevantan segment informacija za koji interes pokazuju investitori, ali i brojne druge grupe stejkholdera. Brojnost organizacija i institucija koje razvijaju manje ili više različite konceptualne okvire i smernice ili standarde izveštavanja je velika, što ukazuje na kompleksnost izveštajne materije i još uvek prisutne dileme o najboljim rešenjima, kao i na nezrelost koja vodi nemogućnosti harmonizacije, koja bi bila višestruko korisna za one kojima su izveštaji namenjeni. Istovremeno upravljачko računovodstvena podrška menadžmentu u sprovođenju ciljeva i strategija održivosti je u ekspanziji, pa postoji rastuća potreba za računovođama

koji mogu da spoje svoja tradicionalna znanja sa znanjima iz oblasti održivosti, kako bi doprineli kreiranju novih računovodstvenih metoda, procesa i metrike relevantnih za sagledavanje stanja i progressa ka održivom razvoju.

Konačno, možemo da zaključimo da računovođe aktivnim učešćem u podizanju efikasnosti javnih institucija u borbi protiv ekonomskog kriminala, preventivnim delovanjem na sprečavanje prevara u korporativnoj praksi i aktivnim učešćem u izgradnji računovodstva održivosti, nastavljaju da rade na čuvanju javnog interesa, koji je uvek stajao u osnovi računovodstvene profesije, ali je sada potrebniji više nego ikada ranije. U ovom kontekstu, može se očekivati da računovođe budu sve više izložene zahtevima da pojačaju domete forenzičkog i računovodstva održivosti, te se nameće potreba pripreme za ove izazove putem većeg akcenata na edukaciju i profesionalni razvoj i saradnju kako bi ovi delovi računovodstva prerasli u utemeljene i široko disperzovane prakse.

Reference

- AAFS (2024). The American Academy of Forensic Sciences.
<https://www.aafs.org/careers-forensic-science/what-forensic-science> [13. 4. 2024.]
- Adams, C. (2002). Internal organisational factors influencing corporate social and ethical reporting: Beyond current theorising. *Accounting, Auditing and Accountability*, 15(2), 223-250.
- AFCE (2024). *2022 Compensation Guide for Anti-fraud Professionals*. Austin, TX: Association of Certified Fraud Examiners.
- AFCE (2024). *Occupational Fraud 2024: A Report to the Nations*. Austin, TX: Association of Certified Fraud Examiners.
- Aukett, J. (2017). What is a profession? *British dental journal*, 223, 323-324.
- Boiral, O. (2013). Sustainability reports as simulacra? A counteraccount. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 26(7), 1036-1071.
- Boiral, O., Heras-Saizarbitoria, I., Brotherton, M. (2020). Professionalizing the assurance of sustainability reports: the auditors' perspective. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 3(2), 309-334.
- CFI Team (2024). Forensic Accounting.
<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/accounting/forensic-accounting-litigation> [22. 4. 2024.]
- CFI Team (2024). Who is Bernie Madoff? <https://corporatefinanceinstitute.com> [06. 4. 2024.]
- Cifas (2024). This is fraudscape 2023 - The flagship intelligence report from Cifas, the UK's Fraud Prevention Community. <https://www.fraudscape.co.uk/> [07. 4. 2024.]
- Colombo, J. (2012). *The South Sea Bubble*. <https://www.thebubblebubble.com/south-sea-bubble/> [13. 4. 2024.]
- ComplyAdvantage (2024). *The State of Financial Crime 2024*. ComplyAdvantage.

- Crain, M., Hopwood, W., Pacini, C., Young, G. (2015). *Essentials of Forensic Accounting*. New York, NY: American Institute of Certified Public Accountants.
- Crumbley, L., Heitger, L., Smith, S. (2015). *Forensic and Investigative Accounting*. Chicago, IL: CCH Incorporated.
- Domino, M., Giordano, G., Webinger, M. (2017). An Investigation of the Factors that Impact the Perceived Value of Forensic Accounting Certifications. *Journal of Forensic and Investigative Accounting*, 9(1), 637-653.
- Dyllick, T., Hockerts, K. (2002). Beyond the business case for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 11, 130-141.
- Ecopetrol (2023). Ecopetrol Integrated Management Report 2022. <https://files.ecopetrol.com.co/web/eng/rigs/2022/wp-content/uploads/report-2022.pdf> [13. 4. 2024.]
- Egan, M., Tweedie, D. (2018). A "green" accountant is difficult to find: Can accountants contribute to sustainability management initiatives? *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 31(6), 1749-1773.
- Foster, S., Strauch, B. (2009). Auditing Cases That Made A Difference: McKesson & Robbins. *Journal of Business Case Studies*, 5(4), 1-16.
- Gray, R. (2010). Is accounting for sustainability actually accounting for sustainability...and how would we know? An exploration of narratives of organisations and the planet. *Accounting, Organisations and Society*, 35, 47-62.
- Hlavica, C., Hülsberg, F., Klapproth, U. (2017). *Tax Fraud & Forensic Accounting - Umgang mit Wirtschaftskriminalität*. Wiesbaden, Germany: Springer Gabler.
- Huber, D. (2012). Is Forensic Accounting in the United States Becoming a Profession? *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 4(1), 255-284.
- IIRC (2011). Towards integrated reporting: Communicating value in the 21st century. <https://effas.com/wp-content/uploads/2021/09/Discussion-Paper-Summary1.pdf> [13. 4. 2024.]
- KPMG (2022). Big shifts, small steps - survey of sustainability reporting 2022. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/10/ssr-small-steps-big-shifts.pdf> [13. 4. 2024.]
- KPMG (2024). *KPMG. Fraud Barometer 2021 Report, A snapshot of fraud in the UK*. <https://kpmg.com/uk/en/home/insights/2022/01/fraud-barometer.html> [13. 4. 2024.]
- Kraniker, M., Rajli, R. (2023). *Forenzičko računovodstvo i istraživanje prevara, prevod*. Beograd, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Lai, A., Stacchezzini, R. (2021). Organisational and professional challenges amid the evolution of sustainability reporting: a theoretical framework and an agenda for future research. *Meditari Accountancy Research*, 29(3), 405-429.
- Lamberton, G. (2005). Sustainability accounting-a brief history and conceptual framework. *Accounting Forum*, 29, 7-26.
- Manning, G. (2005). *Financial investigation and forensic accounting*. Boca Raton, FL: Taylor & Francis Group.

- Neural Technologies (2021). Five cases of historical fraud that transformed the world. <https://www.neuralt.com/news-insights/5-cases-of-historical-fraud-that-transformed-the-world> [22. 4. 2024.]
- Newman, G., Ueltzen, M. (2008). Independence and Integrity and Objectivity in Performing Forensic and Valuation Services. https://egrove.olemiss.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1477&context=aicpa_assoc [22. 4. 2024.]
- Ponzitracker. (2024). Ponzi Schemes Hit 7-Year High In 2023. <https://www.ponzitracker.com/> [06. 4. 2024.]
- Schaltegger, S., Burritt, R. (2010). Sustainability accounting for companies: catchphrase or decision support for business leaders? *Journal of World Business*, 45, 375-384.
- Shaltegger, S., Álvarez Etxeberria, I., Ortas, E. (2017). Innovating corporate accounting and reporting for sustainability—attributes and challenges. *Sustainable Development*, 25, 113-122.
- Skalak, S., Golden, T., Clayton, M., Pill, J. (2011). *A guide to forensic accounting investigation*. New Jersey, NJ: John Wiley & Sons.
- UN (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York, NY: United Nations.
- United Nations (2023). *Global Sustainable Development Report 2023: Times of crisis, times of change: Science for accelerating transformations to sustainable development*. New York, NY: United Nations, Department of Economic and Social Affairs.
- Zvezdov, D. (2012). Rolling out corporate sustainability accounting: A set of challenges. *Journal of Environmental Sustainability*, 2(2), 19-28.

REPOSITIONING THE ROLE OF ACCOUNTING: FROM TRADITIONAL TO FORENSIC AND SUSTAINABILITY ACCOUNTING

Abstract: *Repositioning the role of accounting in the new environment doesn't mean questioning the value of previous achievements, but primarily the analysis of the new circumstances that cause widening of its importance in the new areas. Increase of the complexity of business and continual expansion of fraudulent acts that endanger not only interests of enterprises, but the investors, regulatory bodies, capital markets and national economies, triggered the interest for the development of forensic accounting. Moreover, public institutions engaged in the combat against corruption, money laundering and other criminal acts with destructive consequences, have increasing need for forensic accountants. New forms of frauds, vast losses caused by frauds and huge damages on the level of national economies that occur due to the lack of expertise to prove the fraud, additionally accelerate the development of forensic accounting. Parallel with this orientation of the accounting's development, strong demands for sustainability on the global, regional, national and corporate level emphasize sustainable development goals. Huge efforts to provide appropriate metrics, which would enable transparent external reporting and informational support in decision making, caused intensive development of sustainability accounting. Challenges in strengthening forensic and sustainability accounting are numerous and they demand responsible and systematic approach towards their development, including increasing of the level of knowledge, creating quality educational system, the development of professional regulation and methodology as well as exchange of information and experience on the regional and global level.*

Keywords: *public interest, accounting, auditing, sustainability accounting, forensic accounting*

IZAZOVI PROCJENE STALNOSTI POSLOVANJA U PROCESU FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA I REVIZIJE FINANSIJSKIH IZVJEŠTAJA U SAVREMENIM USLOVIMA

Radomir Božić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet,
radomir.bozic@ekofis.ues.rs.ba

Darko Tomaš

Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, darko.tomas@ef.unibl.org

Borka Popović

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet,
borka.popovic@ekofis.ues.rs.ba

***Apstrakt:** Cilj rada je da ukaže na izazove procjene stalnosti poslovanja i njenog uticaja na proces sačinjavanja finansijskih izvještaja i njihove revizije u savremenim uslovima. Aktualna profesionalna regulativa finansijskog izvještavanja i revizije finansijskih izvještaja obavezuje upravu preduzeća kao izvještajnog entiteta i nezavisnu reviziju finansijskih izvještaja da u okviru svojih odgovornosti procijene i na odgovarajući način u finansijske izvještaje i izvještaj nezavisnog revizora inkorporiraju svoje procjene održivosti stalnosti poslovanja. Imajući u vidu značaj i uticaj ovih procjena na informacije sadržane u revidovanim finansijskim izvještajima, one trebaju na odgovarajući način biti dostupne korisnicima tih izvještaja. Adekvatan tretman stalnosti poslovanja, kao jedne od ključnih pretpostavki i determinante sačinjavanja finansijskih izvještaja, uz eksplicitan stav i nezavisnog revizora o njenoj (ne)održivosti, bi trebao pomoći korisnicima revidovanih finansijskih izvještaja da blagovremeno i sa određenim stepenom pouzdanosti uoče indikatore ranog upozorenja i rizike koji mogu ugroziti stalnost poslovanja i opstanak preduzeća u bliskoj budućnosti. U ovom radu se, nakon uvodnih razmatranja, predmeta istraživanja i pregleda relevantne literature, elaborira standardizovani pristup procjeni stalnosti poslovanja od strane uprave preduzeća i nezavisne revizije i izazovi primjene zahtjeva profesionalne regulative u ovom domenu u procesu finansijskog izvještavanja i revizije finansijskih izvještaja u savremenim uslovima. U završnom dijelu rada su sintetizovane osnovne poruke i zaključci.*

***Ključne riječi:** stalnost poslovanja, finansijski izvještaji, revizija finansijskih izvještaja, bankrotstvo, modeli za procjenu vjerovatnoće bankrotstva*

Uvodne napomene

Preduzeća ili kompanije koje pretenduju da u kontinuitetu i u dugom roku budu uspješne, da opstanu, rastu i razvijaju se u konkurentnom tržišnom okruženju,

moraju poslovati na osnovama pretpostavke o stalnosti poslovanja (engl. *Going concern*) kao jednom od temeljnih računovodstvenih načela. U suštinskom poslovnom kontekstu to znači da uspješna preduzeća/kompanije efikasno koriste i pribavljaju nove resurse, posluju ekonomično i rentabilno, efikasno (re)investiraju u svoje poslovanje, unapređuju tehnologiju i proizvodno-uslužni program kao osnovu svoje konkurentne pozicije, održavaju i povećavaju tržišno učešće, ..., odnosno uspješno ostvaruju svoju ciljnu funkciju, shvaćenu kao stvaranje vrijednosti za vlasnike, ali u širem kontekstu i za ostale stejkholdere.

Međutim, u dinamičnom i izuzetno konkurentnom poslovnom ambijentu zbog uticaja brojnih internih i eksternih faktora poslovanje svakog preduzeća je suočeno sa brojnim izazovima i rizicima koji, ukoliko se na njih ne reaguje blagovremeno i adekvatno, mogu generisati različite krizne situacije, umanjiti efikasnost i uspješnost poslovanja, a u krajnjem dovesti i do prestanka rada odnosno stečaja ili bankrotstva preduzeća. Stoga se za upravu kao prioritet nameće potreba obezbjeđenja stalnosti poslovanja, kao ključnog preduslova za opstanak, rast i razvoj preduzeća, odnosno potreba da se u okviru ukupne i kontinuirane procjene poslovnih i finansijskih performansi preduzeća inicijalno i obavezno sagleda i procijeni i održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja i/ili vjerovatnoće nastanka poslovno-finansijske krize koja može dovesti do nemogućnosti izmirenja obaveza i u krajnjem bankrotstva preduzeća. Pored toga, profesionalna regulativa finansijskog izvještavanja i revizije finansijskih izvještaja obavezuju upravu preduzeća kao izvještajnog entiteta da o (ne)održivosti ove pretpostavke na odgovarajući način informiše korisnike finansijskih izvještaja, a nezavisnog revizora da u svom izvještaju eksplicitno izrazi svoj stav o održivosti ove pretpostavke i primjerenosti njenog korištenja za sačinjavanje i prezentovanje finansijskih izvještaja koji su predmet revizije. U navedenom kontekstu nezaobilazna upravljačka aktivnost je i kontinuirana i objektivna procjena održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja i blagovremeno preduzimanje odgovarajućih aktivnosti koje treba da spriječe njeno ugrožavanje odnosno obezbijede opstanak preduzeća kao održivog poslovnog sistema u dugom roku. Ovako shvaćen značaj stalnosti poslovanja i moguće implikacije u slučaju ugroženosti ili neodrživosti ove pretpostavke, i bez bilo kakve eksterne formalne prinude, bi trebalo da budu dovoljan podsticaj da uprava preduzeća i organi ovlašćeni za upravljanje i nadzor, u sklopu redovnih aktivnosti analize i (pr)ocjene ukupnih tekućih i očekivanih performansi, uspostave i odgovarajući sistem procjene stalnosti poslovanja. U tom smislu finansijska i računovodstvena teorija kreira i preporučuje, a poslovna praksa sve više koristi odgovarajuće pristupe i modele za predviđanje vjerovatnoće poslovnih i finansijskih poteškoća i problema koji mogu ugroziti stalnost poslovanja, te u krajnjem usloviti bankrotstvo ili stečaj preduzeća.

Uprava preduzeća je, u okviru svoje ukupne odgovornosti za sačinjavanje i prezentovanje finansijskih izvještaja, obavezna da procijeni sposobnost preduzeća kao izvještajnog entiteta da nastavi da funkcioniše na osnovu pretpostavke ili principa stalnosti poslovanja najmanje u narednih 12 mjeseci od završetka

poslovne godine (MRS 1). Ukoliko je procijenjeno da stalnost poslovanja nije ugrožena, odnosno da je ova pretpostavka održiva, preduzeće može i treba sačiniti finansijske izvještaje kao redovne godišnje, zasnovane na pravilima procjenjivanja koja proizilaze iz kontinuiteta poslovanja. Ukoliko pretpostavka o stalnosti poslovanja nije održiva, uprava preduzeća treba da sačini finansijske izvještaje diskontinuiteta, tj. na likvidacionoj osnovi.

Obaveze nezavisne eksterne revizije u skladu sa Međunarodnim standardima revizije u vezi sa stalnošću poslovanja preduzeća (MSR 570) su da razmotri da li je adekvatna ili primjerena (pr)ocjena i odluka rukovodstva preduzeća da sačinjavajući finansijske izvještaje primijeni načelo stalnosti poslovanja, te da (pr)ocijeni da li, ukoliko postoje materijalno značajne neizvjesnosti u vezi sa sposobnošću preduzeća da nastavi poslovanje na osnovama ovog načela one treba da budu objavljene u napomenama uz finansijske izvještaje. To praktično znači da revizor mora/treba da prikupi dovoljno adekvatnih dokaza revizije o prikladnosti primjene načela stalnosti poslovanja od strane rukovodstva preduzeća prilikom pripreme i sačinjavanja finansijskih izvještaja i donese konačan zaključak da li postoje materijalno značajne neizvjesnosti u vezi sa sposobnošću preduzeća klijenta revizije da nastavi poslovanje u skladu sa ovim načelom. Prema tome, odgovornost revizora je da na osnovu profesionalne procjene donese eksplicitan zaključak da li postoji materijalno značajna neizvjesnost u vezi sa događajima ili uslovima koji, pojedinačno ili zajedno, mogu izazvati značajnu sumnju u pogledu sposobnosti preduzeća klijenta revizije da nastavi poslovanje na osnovama načela stalnosti i da li je uprava/menadžment sprovela adekvatne testove pretpostavke stalnosti poslovanja.

U ovom radu se, nakon uvodnih razmatranja, predmeta istraživanja i pregleda relevantne literature, elaborira standardizovani pristup procjeni stalnosti poslovanja od strane uprave preduzeća i nezavisne revizije i izazovi primjene zahtjeva profesionalne regulative u ovom domenu u procesu finansijskog izvještavanja i revizije finansijskih izvještaja u savremenim uslovima. U završnom dijelu rada su sintetizovane osnovne poruke i zaključci.

Predmet istraživanja i pregled relevantne literature

Stalnost poslovanja u najširem smislu riječi, shvaćena kao računovodstveno načelo, kao jedna od ključnih pretpostavki i osnova finansijskog izvještavanja i kao fokus modela za predikciju vjerovatnoće poslovno-finansijskih problema i bankrotstva preduzeća, poodavno privlači pažnju brojnih autora i istraživača širom svijeta, tako da postoji veoma obimna i relevantna literatura (Vidjeti sveobuhvatan pregled relevantnih studija u Gissel et al., 2007). Većina dosadašnjih istraživanja je bila fokusirana na kreiranje i testiranje pouzdanosti modela koji bi mogli biti korišteni u praktične svrhe sa ciljem procjene vjerovatnoće pojave poslovno-finansijskih problema koji mogu ugroziti održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja i dovesti i do bankrotstva preduzeća, a koja se, zajedno sa ostalim indikatorima (pr)ocjene finansijskog i poslovnog boniteta koristi kao jedan od

indikatora ranog upozorenja. Dodatni podsticaj istraživanjima u ovom domenu, u savremenim uslovima pružaju nedavna globalna finansijska kriza, dodatna zainteresovanost finansijskih institucija i drugih investitora da adekvatnije upravljaju rizicima svojih plasmana i ulaganja i preduprijede potencijalne gubitke, te nova računovodstvena i revizorska regulativa, koje zahtijevaju procjenu naplativosti potraživanja i potencijalnih gubitaka, kao i dodatnu odgovornost revizora u pogledu konačnog zaključka u vezi sa održivošću pretpostavke o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije i izvještavanja o tome u Izvještaju nezavisnog revizora.

Najveći broj do sada razvijenih i korištenih modela za procjenu stalnosti poslovanja preduzeća se zasniva na izboru odgovarajućih finansijskih indikatora likvidnosti, zaduženosti i profitabilnosti, izračunatih iz javno dostupnih finansijskih izvještaja, te primjeni statističkih tehnika kao što su univarijantne i multivarijantne statističke metode, multipla diskriminantna analiza, logit i probit analiza. Na ovaj način se izračunava odgovarajući sintetizovani pokazatelj - skor vrijednost, koji može biti indikacija vjerovatnoće finansijskih problema koji mogu dovesti do neizvršenja obaveza (default) i bankrotstva. Ovi prediktivni modeli omogućavaju da se testirana preduzeća „klasifikuju“ na ona sa visokom vjerovatnoćom finansijskih problema i ugroženošću pretpostavke o stalnosti poslovanja, i ona koja nisu u značajnoj mjeri izložena ovom riziku. Tačnost ili pouzdanost modela se ocjenjuje na osnovu „potvrde“ da li se procijenjeni rizik/vjerovatnoća realizovala u bliskoj budućnosti u stvarnom poslovanju testiranih preduzeća (Vidjeti detaljnije o rezultatima primjene prediktivnih modela u Republici Srpskoj i u Bosni i Hercegovini u cjelini, Božić & Stevanović, 2017). Međutim, neka istraživanja ukazuju da na pouzdanije indikacije ugroženosti načela i pretpostavke stalnosti poslovanja i potencijalnog bankrotstva mogu ukazati pojedinačni finansijski indikatori (Swanson & Theis, 2017).

Pored finansijskih indikatora i varijabli, u kontekstu predviđanja vjerovatnoće poslovno-finansijskih problema i bankrotstva, pogotovo za listirane kompanije, pažnju istraživača sve više privlači i uticaj tržišnih varijabli, uglavnom opredmećen u kretanju tržišnih cijena akcija, kao i makroekonomskih varijabli. Korištenje tržišnih varijabli u predviđanju bankrotstva koristi pristup zasnovan na opcijama (Black & Scholes, 1973; Merton, 1974). Jedan broj istraživačkih studija je fokusiran na dokazivanje superiornosti modela zasnovanih na tržišnim ili finansijskim indikatorima izračunatim na osnovu podataka sadržanih u finansijskim izvještajima. Rezultati ovih studija su kontroverzni. Neke od njih su došle do zaključka da, za potrebe procjene kreditnog rizika, tradicionalni modeli zasnovani na finansijskim indikatorima (Altman-ov Z-skor i drugi), nisu manje pouzdani u odnosu na „tržišne“ modele zasnovane na modelima vrednovanja opcija (Agarwal & Tafler, 2007). Nasuprot tome, neke druge studije su pokazale da modeli, zasnovani na tržišnim varijablama i Black-Scholes-Merton-ovom modelu vrednovanja opcija, pružaju mnogo više informacija za procjenu vjerovatnoće bankrotstva u odnosu na tradicionalne modele zasnovane na finansijskim indikatorima, kao što su, na primjer, Altman-ov Z-skor ili Ohlson O-skor model (Hillegeist et al., 2004). Dio istraživanja

sugeriše i koristi kombinovanje i finansijskih/računovodstvenih i tržišnih varijabli u logit modelima za potrebe predviđanja vjerovatnoće poslovno-finansijskih problema i bankrotstva listiranih kompanija (Chava & Jarrow, 2004; Campbell et al., 2008). Ove studije ukazuju da ovakav pristup obezbjeđuje veću blagovremenost rezultata modela predviđanja, jer su tržišni podaci ili varijable raspoloživi na dnevnoj osnovi (za likvidna tržišta), za razliku od podataka iz finansijskih izvještaja, koji su u „najboljem slučaju“ raspoloživi na kvartalnom nivou. Inkorporiranje makroekonomskih varijabli (Hernandez Tinoco & Wilson, 2013), poput inflacije i promjene kamatnih stopa, kao indikatora makroekonomskog okruženja u kome preduzeća posluju, u modele za procjenu kreditnog rizika i predviđanje bankrotstva dodatno poboljšava njihove karakteristike. Time se u ove modele uvodi dinamika koja omogućava prilagođavanje procjene rizika u skladu sa promjenama makroekonomskih uslova, kao i stres testiranje procijenjene vjerovatnoće bankrotstva imajući u vidu ukupni portfolio imovine preduzeća (Nam et al., 2008; Mare, 2012). Pored navedenog, nove okolnosti i trendovi u savremenim uslovima društva i ekonomije zasnovanih na znanju, kao što su, između ostalog: koncept intelektualnog, ljudskog i organizacionog kapitala kao ključnih determinanti ukupnih performansi preduzeća, tehnike vještačke inteligencije, neuronske mreže, dostupnost baza podataka i mnoštvo raspoloživih podataka i mogućnosti njihovog pretraživanja (Data mining), pružaju nove mogućnosti za kreiranje i primjenu hibridnih modela za predviđanje stalnosti poslovanja preduzeća za različite svrhe, uključujući i analizu i procjenu održivosti ove pretpostavke za potrebe revizije finansijskih izvještaja (Bellovary et al., 2007).

Istraživanje „*Study of Going-Concern Opinions*“ (Swanson & Theis, 2017), fokusirano na analizu fusnota uz finansijske izvještaje koje se odnose na stalnost poslovanja, zaključuje da su one sačinjene i prezentovane na način da, s obzirom da pogotovo ako sadrže „loše vijesti“, nisu dovoljno razumljive investitorima i drugim korisnicima, te da dekomponovanje i analiza pojedinačnih finansijskih indikatora (Shumway metod) omogućava bolje razumijevanje održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja nego sumarni Altman-ov Z skor. Studija „*ISA 570: Italian Auditors' and Academics' Perceptions of the Going Concern Opinion*“ (Bava & Gromis di Trana, 2018) istražuje stavove italijanskih revizora i članova akademske zajednice Italije iz oblasti računovodstva i finansija u pogledu značaja i rangiranja indikatora navedenih u MSR 570 koji determinišu procjenu stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije.

Rad „*External audit and bankruptcy prediction*“ (Cenciarelli et al., 2018), na uzorku američkih javnih kompanija istražuje relacije između karakteristika revizorske firme i vjerovatnoće bankrotstva te da li uključivanje tih karakteristika, kao što su veličina revizorske firme, visina naknade za revizorske usluge, dužina revizorskog angažmana (long-tenured auditors), poznavanje grane ili djelatnosti klijenta (industry expertise) u modele za predviđanje stalnosti poslovanja i bankrotstva klijenta revizije poboljšava pouzdanost tih modela. Zaključak ovog istraživanja je da karakteristike revizorske firme mogu obezbijediti signale za predviđanje rizika pojave finansijskih problema i da imaju značajnu ulogu kao

indikatora ranog upozorenja na sljedeći način: više revizorske naknade povećavaju, dok veličina revizorske firme, bolje poznavanje grane ili djelatnosti, i duži revizorski angažmani smanjuju vjerovatnoću bankrotstva klijenta revizije¹. Autori ovog istraživanja su „proširili“ Ohlsonov logit model predikcije bankrotstva sa navedenim nefinansijskim revizorskim varijablama/atributima i utvrdili da je time povećana pouzdanost ovog modela, odnosno njegova prediktivna sposobnost smanjenjem pogrešne klasifikacije testiranih preduzeća kao solventnih za koje se pokazalo da su otišla u stečaj (greška tipa I). Na isti način je izvršena i provjera pouzdanosti Altmanovog Z-skor modela. Pored navedenog, ovo istraživanje je pokazalo da proširenje „tradicionalnih“ prediktivnih modela sa dodatnim objašnjavajućim „varijablama“ eksterne revizije povećava dugoročnu tačnost predviđanja vjerovatnoće bankrotstva. Ovaj rad je takođe istraživao i efekte nove regulative korporativnog upravljanja i javnog nadzora nad uslugama revizije u SAD (Sarbanes-Oxley Act, 2002, PCAOB) i utvrdio da je strožija regulativa i nadzor obezbijedila veći kvalitet revizije i time veći doprinos procjeni održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja klijenta revizije korisnicima finansijskih izvještaja koji su revidovani u skladu sa pojačanom odgovornošću revizora u ovom domenu.

Istraživanja čiji su rezultati objavljeni na srpskom jeziku su fokusirana na primjenu modela za procjenu vjerovatnoće bankrotstva i održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja, odnosno testiraju da li su modeli primjenljivi u našem poslovnom okruženju (Pavlović & Knežević, 2017), te koji je stepen pouzdanosti modela (Mijić & Andrašić, 2017). Većina istraživanja „domaćih“ autora posmatraju odnos stečaja kao potvrde bankrotstva i određene varijable dostupne u finansijskim izvještajima. S obzirom da je stečaj postupak koji se pokreće od strane povjerilaca ili menadžmenta preduzeća, da podrazumijeva određene troškove, te da se vodi putem suda, određena istraživanja (Božić & Stevanović, 2017) i (Stevanović & Grujić, 2014) tretiraju blokirani račun kao indikaciju bankrota i testiraju određene modele i njihovu primjenljivost odnosno tačnost. Jedno od istraživanja (Kondić & Poljašević, 2015) daje uvid u greške tipa I i II kod revizorskih izvještaja preduzeća sa Banjalučke berze. Istraživanje (Radivojac & Grujić, 2016) bavi se testiranjem vjerovatnoće bankrota i različitih modela na skup preduzeća sa Banjalučke berze u periodu 2005-2017. i razvojem sopstvenih modela za potrebe testiranja vjerovatnoće bankrotstva preduzeća listiranih na Banjalučkoj berzi. Većina istraživanja posmatra izabrani uzorak preduzeća za koje su javno dostupne informacije. Dosadašnja istraživanja u Republici Srpskoj uglavnom koriste podatke sa Banjalučke berze.

¹ Ovakav zaključak, da duži „mandat“ revizorske firme kog istog klijenta ne narušava nezavisnost i ne utiče negativno na pouzdanost finansijskog izvještavanja, odnosno revidovanih finansijskih izvještaja, potvrđen i u nekoliko drugih studija (Gul et al., 2009; Knechel & Vanstraelen, 2007, Myers et al., 2003, Mansi et al., 2004). Ovakvi empirijski dokazi su u suprotnosti sa „opšte prihvaćenim“ stavom da dužina revizorskog angažmana kod istog klijenta utiče na njegov profesionalni skepticizam te da bi zbog toga bilo potrebno ograničavanje tog perioda.

Standardizovani pristup procjeni stalnosti poslovanja

Menadžment ili uprava preduzeća, pogotovo korporativnog tipa, koja pretenduju da opstanu, rastu i razvijaju se, ima interes i motiv, i bez ekstreme regulatorne obaveze, da, u funkciji održavanja povjerenja i zadržavanja „upravljačkog mandata“ odnosno dobro plaćenih radnih mjesta, kroz pozitivnu ocjenu od strane organa vlasničkog nadzora, obezbijede uspješno poslovanje preduzeća na osnovu načela ili pretpostavke o stalnosti poslovanja. Sve dok kao rezultat ukupnih upravljačkih aktivnosti preduzeće trajno posluje i kroz zadovoljavajuću ukupnu uspješnost poslovanja, sintetički izraženu kroz rentabilnost ili profitabilnost (ali vodeći računa i o drugim postulatima ekonomske i finansijske uspješnosti, kao što su likvidnost, zaduženost i dr.), te uvećava kapital vlasnika, stvaraju se uslovi da budu zadovoljeni i interesi ostalih stejkoldera, te da se upravi preduzeća produžava povjerenje i mandat, prilikom redovnog godišnjeg polaganja računa. Stoga su primarno vlasnici, ali i drugi stejkolderi, prije svega tzv. „dobavljači“ finansijskog kapitala, zainteresovani za kontinuitet održivosti načela stalnosti poslovanja, a kroz blagovremene i efikasne upravljačke aktivnosti imaju mogućnost da tu održivost i obezbijede.

Međutim, i pored navedenog, sa ciljem zaštite interesa investitora i javnosti u najširem smislu riječi, regulatorni okvir finansijskog izvještavanja i revizije finansijskih izvještaja, polazeći od odgovornosti uprave ili menadžementa i nezavisnog revizora u ovom domenu, utvrđuje odgovornost i propisuje obaveze koje su u funkciji obezbjeđenja pouzdanosti i kvaliteta informacija sadržanih, posebno u revidovanim finansijskim izvještajima, kako bi se korisnici tih izvještaja mogli osloniti na njih prilikom donošenja svojih odluka. Sastavni, i što je posebno važno naglasiti, ishodišni dio tih odgovornosti odnosi se i na procjenu održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja preduzeća, imajući u vidu da ta procjena odlučujuće utiče na primjerenost primjene ove pretpostavke kao osnove za sačinjavanje finansijskih izvještaja.

Pri tome je izvorna i primarna odgovornost za procjenu stalnosti poslovanja na upravi ili menadžmentu preduzeća, kao i za pripremu i sačinjavanje finansijskih izvještaja u svim relevantnim aspektima, uključujući i (ne)održivost ove pretpostavke, te odgovarajuća objavljivanja u napomenama uz finansijske izvještaje ukoliko procijeni da postoji materijalna neizvjesnost i značajna sumnja u sposobnost preduzeća da nastavi poslovanje u neograničenom trajanju. Tako, na primjer, Međunarodni računovodstveni standard 1 – *Prezentacija finansijskih izvještaja* (paragrafi 25. i 26.) zahtijeva od menadžementa preduzeća da prilikom sačinjavanja i prezentovanja finansijskih izvještaja procijeni sposobnost preduzeća kao izvještajnog entiteta da nastavi da funkcioniše na osnovu pretpostavke ili principa stalnosti poslovanja najmanje u narednih 12 mjeseci od završetka poslovne godine ili izvještajnog perioda. Ukoliko je procijenjeno da stalnost poslovanja nije ugrožena, odnosno ako menadžment ne namjerava da likvidira preduzeće ili da prestane da posluje, odnosno ako nema realnu alternativu da postupi drugačije, preduzeće može i treba sačiniti finansijske izvještaje kao

redovne godišnje, zasnovane na pravilima procjenjivanja koja proizilaze iz kontinuiteta poslovanja. Ukoliko je prilikom ove procjene menadžment svjestan da postoje materijalne neizvjesnosti vezane za događaje ili uslove koji ukazuju na značajnu sumnju u sposobnost preduzeća da nastavi da posluje u neograničenom trajanju, te neizvjesnosti treba da objavi u napomenama uz finansijske izvještaje. Ukoliko pretpostavka o stalnosti poslovanja nije održiva, uprava preduzeća treba da sačini finansijske izvještaje diskontinuiteta, tj. na likvidacionoj osnovi.

Obaveza i odgovornost revizije finansijskih izvještaja, odnosno nezavisnog revizora, je da utvrdi konačan zaključak u pogledu (ne)održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije i eventualnu potrebu modifikovanja Izvještaja revizora zbog ugroženosti stalnosti poslovanja, a odgovarajući revizorski pristup analizi i procjeni stalnosti poslovanja klijenta revizije je precizno utvrđen relevantnom regulativom. Da bi odgovorili navedenoj obavezi i odgovornosti revizori moraju razviti i primijeniti odgovarajući vlastiti pristup, koji bi minimalno trebao biti zasnovan na finansijskoj analizi indikatora likvidnosti, profitabilnosti i solventnosti, sa širim ciljem u odnosu na utvrđeni Međunarodnim standardom revizije 520 – *Analitički postupci*, ali i na primjeni odgovarajućih modela za procjenu vjerovatnoće poslovnih i finansijskih problema, prije svega nelikvidnosti i nesolventnosti, koji mogu dovesti do bankrotstva klijenta revizije. Pri tome je neophodno da koriste i finansijske i nefinansijske, kvantitativne i kvalitativne indikatore, te da objektivno procijene efekte planova i aktivnosti menadžmenta klijenta revizije čiji je cilj otklanjanje rizika neodržavanja stalnosti poslovanja. Jedan broj dostupnih studija iz domena istraživanja procjene stalnosti poslovanja odnosi se i na istraživanje različitih aspekata mišljenja sadržanog u Izvještaju nezavisnog revizora u kontekstu stalnosti poslovanja klijenta revizije.

Odgovarajući dodatni revizorski postupci, nakon što su identifikovani događaji ili uslovi koji predstavljaju značajnu sumnju („materijalno značajnu neizvjesnost“, prema MRS 1) u sposobnost preduzeća klijenta revizije da nastavi poslovanje u skladu sa načelom stalnosti, treba da obuhvate (MSR 570, paragrafi 16; A16 – A20):

- (a) *ako rukovodstvo još uvijek nije izvršilo procjenu sposobnosti entiteta da nastavi poslovanje u skladu sa načelom stalnosti, zahtjev da rukovodstvo izvrši tu procjenu* (paragraf A16);
- (b) *ocjenu planova rukovodstva u pogledu budućih aktivnosti u vezi sa procjenom načela stalnosti, da li je vjerovatno da će ovi planovi poboljšati situaciju i da li su planovi rukovodstva izvodljivi u datim okolnostima* (paragraf A17);
- (c) *ako je entitet pripremio prognozu tokova gotovine i analiza te prognoze predstavlja značajan faktor prilikom razmatranja budućeg ishoda događaja ili uslova u ocjeni planova rukovodstva za dalje aktivnosti* (paragrafi A18-A19):
 - i. *ocjenu pouzdanosti podataka koji su korišćeni za pripremu prognoze i*
 - ii. *utvrđivanje da li postoji adekvatna podrška za pretpostavke na kojima se zasniva prognoza;*

- (d) *razmatranje da li su se pojavile neke dodatne činjenice ili informacije od datuma kada je rukovodstvo izvršilo procjenu;*
- (e) *zahtijevanje pisanih izvjava rukovodstva i, ako je to primjenljivo, lica ovlaštenih za upravljanje, u vezi sa njihovim planovima za buduće aktivnosti i izvodljivošću tih planova (paragraf A20).*

Postupanje revizora prilikom sačinjavanja Izvještaja nezavisnog revizora u vezi sa (ne)održivošću pretpostavke o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije, na osnovu adekvatno planirane i provedene revizije i pribavljenih dokaza, se u skladu sa relevantnim Međunarodnim standardima revizije svodi na sljedeće:

- (1) *ako je revizor zaključio da ne postoji materijalno značajna neizvjesnost u vezi sa događajima i uslovima koji mogu izazvati sumnju u sposobnost preduzeća da nastavi sa poslovanjem u skladu sa načelom stalnosti, ovo načelo neće biti tretirano u njegovom Izvještaju;*
- (2) *ako je revizor zaključio da je pretpostavka o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije održiva, tj. adekvatna ili primjerena, ali postoji materijalno značajna neizvjesnost, revizor treba da utvrdi da li su na odgovarajući način te neizvjesnosti, uključujući i planove za njihovo prevazilaženje, objavljene u napomenama rukovodstva preduzeća klijenta revizije uz finansijske izvještaje;*
 - a. *ako su odgovarajuća objavljivanja izvršena i adekvatna Izvještaj nezavisnog revizora, ukoliko ne postoje drugi razlozi, treba sadržavati pozitivno mišljenje, ali mora/treba sadržavati poseban pasus ili paragraf, odmah nakon pasusa „Osnova za mišljenje“ pod naslovom „Značajna materijalna neizvjesnost vezana za načelo stalnosti poslovanja“ kojim se skreće pažnja na napomenu u finansijskim izvještajima u kojoj je rukovodstvo preduzeća objavilo da postoji materijalno značajna neizvjesnost koja može izazvati sumnju u sposobnost preduzeća da nastavi poslovanje u skladu sa načelom stalnosti poslovanja, uz eksplicitan stav da mišljenje revizora nije modifikovano u odnosu na ovo pitanje. (MSR 570, paragraf 22);*
 - b. *ako odgovarajuća objavljivanja nisu izvršena, revizor mora/treba da izrazi mišljenje sa rezervom ili negativno mišljenje (u skladu sa relevantnim MSR 705 – Modifikacije mišljenja u izvještaju nezavisnog revizora), te u pasusu „Osnova za mišljenje /sa rezervom, ili negativno/“ navede o kojim materijalno značajnim neizvjesnostima se radi, te eksplicitnu izjavu/stav da finansijski izvještaji ovu činjenicu ne objavljuju na odgovarajući način. (MSR 570, paragraf 23);*
 - c. *u slučajevima koji podrazumijevaju više neizvjesnosti koje su značajne za finansijske izvještaje kao cjelinu, revizor može, u krajnje rijetkim slučajevima, zaključiti da je adekvatnije da se *uzdrži od davanja mišljenja* /u skladu sa smjernicama i zahtjevima MSR 705/, umjesto izražavanja nemodifikovanog izvještaja uz skretanje pažnje, kao pod a. (MSR 570, paragraf A 33);*

- d. ako na osnovu pribavljenih dokaza revizije i procjene, odnosno zaključka zasnovanog na njima, revizor zaključi da preduzeće klijent revizije neće biti u stanju da nastavi poslovanje na osnovama načela stalnosti (prema aktuelnom MSR 570), on mora/treba da izrazi *negativno mišljenje*. To znači da u ovom slučaju bilo kakvo objavljivanje od strane rukovodstva preduzeća ne može biti adekvatan „odnos“ prema ovom pitanju, tj. primjena načela stalnosti poslovanja od strane rukovodstva preduzeća za sačinjavanje finansijskih izvještaja, koja procjenjuje njegovu imovinu na osnovu održivosti načela stalnosti, je neodgovarajuća i obaveza revizora je da izrazi negativno mišljenje;
- (3) ukoliko, na zahtjev revizora, *rukovodstvo preduzeća klijenta revizije nije voljno da izvrši ili proširi procjenu u vezi sa načelom stalnosti, revizor mora/treba da razmotri implikacije na Izvještaj revizora*. (MSR 570, paragraf 24) U ovakvim okolnostima adekvatna rješenja mogu biti *mišljenje sa rezervom ili uzdržavajuće mišljenje*, jer se može desiti da revizor nije u mogućnosti da prikupi dovoljno odgovarajućih dokaza revizije u vezi sa održivošću pretpostavke o stalnosti poslovanja prilikom sačinjavanja finansijskih izvještaja, kao što su dokazi o postojanju planova rukovodstva da te nastale probleme riješi ili drugi ublažavajući faktori. (MSR 570, paragraf A 35).

Ukoliko rukovodstvo preduzeća zaključi da pretpostavka o stalnosti poslovanja nadalje nije održiva, ono je dužno da finansijske izvještaje sačini na osnovu alternativne važeće osnove (finansijski izvještaji diskontinuiteta – likvidacioni ili stečajni bilansi). Ukoliko u takvim okolnostima revizor sprovede odgovarajuće revizorske postupke i pribavi zadovoljavajuće dokaze da je primijenjena alternativna osnova primjerena ili adekvatna, u skladu sa važećim MSR 570, on može izraziti pozitivno (nemodifikovano) mišljenje, ukoliko je izvršeno odgovarajuće objavljivanje.

Izazovi adekvatnog odgovora izvještajnog entiteta i nezavisne revizije vezano za procjenu stalnosti poslovanja i primjenu profesionalne regulative u ovom domenu

Ukoliko bi se *uprava preduzeća* korporativnog tipa ponašala odgovorno u skladu sa povjerenim mandatom upravljanja resursima i u kontinuitetu bila fokusirana na stvaranje vrijednosti u dugom roku za vlasnike, ali i za druge stejkholdere, održavanje pretpostavke o stalnosti poslovanja, kako u kontekstu opstanka, rasta i razvoja preduzeća u dugom roku, tako i za procjenu njene održivosti u kontekstu svoje odgovornosti za proces finansijskog izvještavanja, bi bili u vrhu njenih upravljačkih i operativnih aktivnosti. To bi podrazumijevalo pažljivo i objektivno procjenjivanje svih aspekata poslovanja, a posebno onih koji bi potencijalno mogli ugroziti stalnost poslovanja i povećati vjerovatnoću kriznih scenarijuma i bankrotstva. Blagovremeno identifikovanje tzv. indikatora ranog

upozorenja, tržišnih, tehnoloških, kadrovskih, finansijskih i drugih, bi omogućilo da se oni na pravi način shvate, da se razumiju i procijene njihovi efekti, te blagovremeno preduzmu odgovarajuće korektivne aktivnosti za njihovo prevazilaženje i vraćanje poslovanja u okvire koji obezbjeđuju stabilnost poslovanja, rast i razvoj. Ovakav proaktivan pristup ima potencijal sa preduprijede poslovno-finansijske krize, slabljenje prinostnog i finansijskog položaja i ugrožavanje stalnosti poslovanja.

Za odgovarajuću podršku obezbjeđenju stalnosti poslovanja, uključujući i njenu adekvatnu procjenu i kontinuirano ažuriranje, uprava preduzeća korporativnog tipa ima na raspolaganju sve potrebne resurse. Ukoliko je stalnost poslovanja preduzeća u dugom roku njen prioritetni cilj, uprava može angažovati sve raspoložive resurse svih poslovnih funkcija u okviru njihovih redovnih aktivnosti. Tako bi, ne pretendujući na potpunost, funkcija istraživanja i razvoja trebala u kontinuitetu da obezbijedi tehnološku i proizvodnu konkurentnost u skladu sa zahtjevima kupaca i „tempom“ koji nameće konkurencija, „marketinške“ funkcije - potrebe i zahtjeve kupaca, promotivne aktivnosti i prodaju u funkciji održavanja i rasta tržišnog učešća na ciljnim tržištima i prodora na nova tržišta, kadrovska funkcija - zaposlene sa potrebnim znanjima i vještinama i njihovo kontinuirano poboljšanje u skladu sa sve konkurentnijim okruženjem, finansijska funkcija – pribavljanje i optimalno upravljanje i alokaciju finansijskog kapitala u funkciji rasta i razvoja, upravljanje novčanim tokovima i likvidnošću... Na kraju, ali ne i najmanje važno u kontekstu održavanja stalnosti poslovanja, računovodstvena funkcija treba da predlaže adekvatne računovodstvene politike i računovodstvene procjene, kada to zahtijevaju okolnosti, koje prihvata i za koje odgovornost preuzima uprava. Nadalje, da obezbjeđuje korektnu i konzistentnu primjenu računovodstvenih politika za obuhvatanje realizovanih poslovnih i finansijskih transakcija, ažurno i vođenje poslovnih knjiga i sačinjavanje finansijskih izvještaja i obezbjeđenje njihove pouzdanosti u skladu sa važećim okvirom za finansijsko izvještavanje. Odgovornost računovodstvene funkcije je i da upravi za potrebe operativnog odlučivanja prezentuje blagovremene i pouzdane analize imovinskog, finansijskog i prinostnog položaja. U funkciji donošenja strateških poslovnih odluka računovodstvena funkcija treba da upravi pripremi odgovarajuće projekcije očekivanih rezultata investiranja i kontinuirano praćenje njihove realizacije kako bi se po potrebi preduzimale korektivne aktivnosti u funkciji ostvarivanja planiranih ciljeva poslovanja. Prema tome, uprava može obezbijediti pretpostavke za upravljanje resursima preduzeća u funkciji održavanja stalnosti poslovanja, uključujući i izvještavanje o neizvjesnostima i rizicima koji mogu ugroziti stalnost poslovanja i opstanak preduzeća, ukoliko je to njen primarni cilj, ili se opredijeliti za „kreativno“ računovodstvo i finansijsko izvještavanje radi odlaganja ili skrivanja gubitaka, inicijalno to opravdajući „kupovinom“ vremena, koja kako praksa takvih uprava/preduzeća pokazuje postaje kontinuirana i siguran put u bankrotstvo. Izbor i odluka je na upravi.

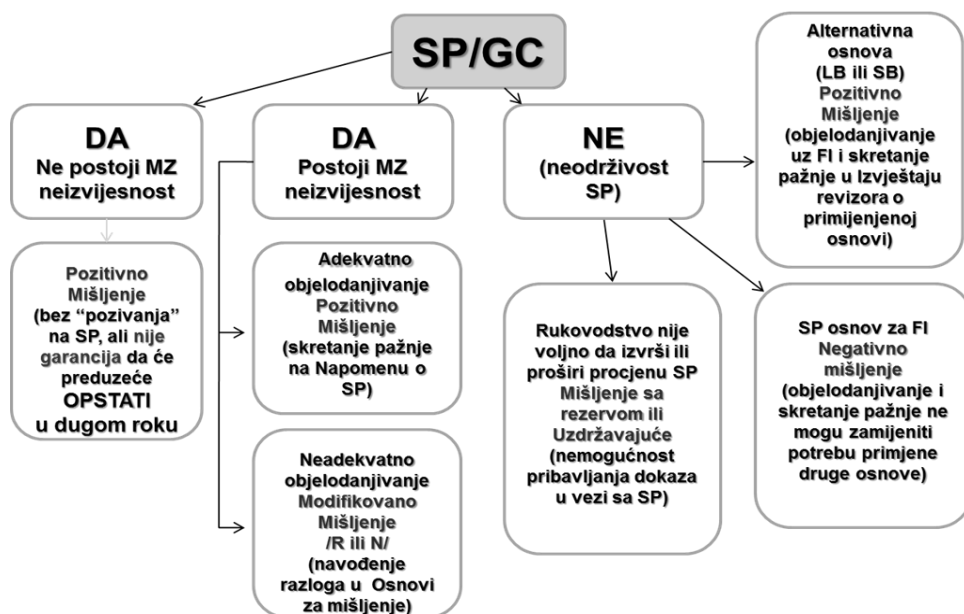
Poželjan pristup uprave održavanju i procjeni stalnosti poslovanja, kao ishodišnom i najvažnijem prioritetu preduzeća kojim upravlja, je u interesu svih

stejkholdera, ali i u njenom najboljem interesu, jer je stabilno i uspješno poslovanje zasnovano na pouzdanom i objektivnom finansijskom izvještavanju, i u najboljem interesu uprave, kroz zadržavanje povjerenja vlasnika i svojih dobro plaćenih upravljačkih pozicija. Međutim, empirijski podaci i ne tako rijetki primjeri iz prakse korporativnog upravljanja i korporativnog finansijskog izvještavanja ukazuju da uprave jednog broja preduzeća u nastojanju da izbjegnu nepovjerenje vlasnika prilikom podnošenja finansijskih izvještaja i polaganja računa vlasnicima, kroz sistem finansijskog izvještavanja primjenju tzv. kreativne prakse odlaganja izvještavanja o već prisutnim problemima. Radi se odlaganju i/ili skrivanju gubitaka očekujući da na taj način „kupuju“ vrijeme za saniranje već nastalih problema radi izbjegavanja negativne reakcije i nezadovoljstva vlasnika i potencijalnog otkaza, sa jedne strane, i izbjegavanja negativne reakcije ekstrenih korisnika finansijskih izvještaja koja bi mogla dodatno ugroziti poslovanje preduzeća, sa druge strane. I kako to po pravilu biva, „kupovina“ vremena se ne iskoristi za rješavanje problema, oni se u međuvremenu dodatno multiplikuju, skriveni gubici se kumuliraju i postanu vidljivi tek kada preduzeće uđe u još ozbiljniju krizu, izgubi kapital, postane nesolventno i kada je bankrotstvo jedina opcija.

Stoga je pravi odgovor na ovakve pogubne prakse ozbiljan i odgovoran pristup uprave korporativnih preduzeća da u najboljem svom i interesu vlasnika i drugih stejkholdera kontinuirano prati i procjenjuje poslovne i finansijske performanse, ne samo zbog obaveze da kreira i prezentuje finansijske izvještaje koji će u skladu sa Konceptualnim okvirom sadržavati informacije čije su osnovne kvalitativne karakteristike relevantnost i vjerodostojna prezentacija, nego i da na osnovu pouzdanih informacija identifikuje ključne probleme koji mogu ugroziti opstanak, rast i razvoj preduzeća kojim upravljaju, kako bi blagovremeno preduzeli potrebne korektivne aktivnosti. Sastavni dio ovih aktivnosti bi mogla/trebala biti i primjena postojećih modela predikcije bankrotstva, uz njihovo eventualno prilagođavanje ili kreiranje i/ili primjenu interno generisanih modela. Pri tome treba imati u vidu da ni ovi modeli nisu i ne mogu biti pouzdana indikacija vjerovatnoće neizvršavanja obaveza i bankrotstva, ali bi njihovo uključivanje i kontinuirana primjena u okviru interno generisanog sistema „ranog upozorenja“ mogla dodatno unaprijediti ovaj sistem i njegovu pouzdanost, te inicirati adekvatnu i blagovremenu reakciju u funkciji predupređenja krize i bankrotstva, uključujući i formalni Plan restrukturiranja u skladu sa Zakonskim propisima bankrotne regulativa i MRS 37.

Sprečavanju korišćenja navedenih „kreativnih“ praksi finansijskog izvještavanja od strane uprave preduzeća mogao bi doprinijeti i nadzor i odobrenje računovodstvenih politika od strane nadzornog/upravnog odbora, kao i Odbora za reviziju kao njegovog „pododbora“ koji mu pomaže u domenu nadzora nad finansijskim izvještavanjem i komunikacije sa revizijom, internom i eksternom, kao i interna revizija, posebno kroz fokusiranje na segmente sistema internih kontrola koji treba da obezbijede integritet i pouzdanost informacija sadržanih u finansijskim izvještajima, uključujući i procjenu održivosti stalnosti poslovanja.

Brana praksama upravljanja i finansijskog izvještavanja koje prikrivaju pravo stanje stvari i svjesno skrivaju informacije od korisnika finansijskih izvještaja bi mogla i trebala biti nezavisna i objektivna *revizija finansijskih izvještaja*, koja je zahtjevima aktuelne profesionalne regulative dodatno obavezana da se eksplicitno, kako je već prethodno navedeno, izjasni o održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije i da to na odgovarajući način iskaže u Izvještaju nezavisnog revizora. Odgovarajuće smjernice i zahtjevi koje treba da primijeni nezavisna/eksterna revizija finansijskih izvještaja prilikom izbora mišljenja (odredbe MSR 570) sistematizovani su na Slici 1.

Slika 1. Održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja i Izvještaj nezavisnog revizora

Izvor: Autori, na osnovu MSR 570.

Sastavni dio ovih aktivnosti bi mogla/trebala biti i primjena postojećih modela predikcije bankrotstva klijenata revizije, uz njihovo eventualno prilagođavanje i/ili kreiranje i primjenu interno generisanih modela revizorske firme, te komparacija sa rezultatima predviđanja vjerovatnoće bankrotstva koje je dobila uprava preduzeća, ukoliko ih je je koristila.

Međutim, u vezi sa navedenim propisanim postupanjem revizora, postavlja se pitanje:

Da li (pr)ocjena revizora o neodrživosti pretpostavke o stalnosti poslovanja i njeno objavljivanje u Izvještaju nezavisnog revizora u skladu sa zahtjevima aktuelnih standarda revizije koji se odnose na zaključke revizije i izvještavanje (uz sve rizike kojima se revizor izlaže prilikom izvođenja ovakvog zaključka), može

izazvati dodatne negativne efekte na poslovanje preduzeća klijenta revizije, dodatno otežati dalje poslovanje i zaista i dovesti do prestanka rada preduzeća?

Stoga su, uprkos svim smjernicama sadržanim u aktuelnim Međunarodnim standardima revizije, revizori suočeni sa dilemom: *Kako, na koji način, kojim metodama i tehnikama, na osnovu kojih dokaza revizije,... konačno utvrditi da li je pretpostavka o stalnosti poslovanja preduzeća klijenta revizije održiva ili ne, da li je klijent adekvatno procijenio SP i u skladu sa tom procjenom adekvatno postupio uključujući i prezetnovanje svih relevantnih informacija revizoru i objavljivanja u Napomenama, te kako će se taj zaključak odraziti na Izveštaj revizora o finansijskim izvještajima koji su predmet revizije?*

Po našem mišljenju, pored svega što se u skladu sa zahtjevima relevantnih standarda revizije uradi, korisno bi bilo primijeniti i odgovarajuće modele ocjene boniteta i predviđanja vjerovatnoće poslovno-finansijskih problema i bankrotstva preduzeća klijenta revizije.

Zaključna razmatranja

Stalnost poslovanja podrazumijeva kontinuitet uspješnog poslovanja i opstanka preduzeća u dugom roku i pretpostavka je ostvarivanja njegove ciljne funkcije, shvaćene kao stvaranje vrijednosti za vlasnike, ali u širem smislu i ostale stejkholdere. Odgovornost uprave preduzeća je da obezbijedi kontinuitet opstanka preduzeća i da u tom cilju takođe kontinuirano procjenjuje održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja, na način da prati indikatore tzv. „ranog upozorenja“, primjenjuje odgovarajuće metodologije finansijske analize i modele predviđanja poslovno-finansijske krize i bankrotstva preduzeća, te blagovremeno i adekvatno preduzima odgovarajuće upravljačke aktivnosti sa ciljem da obezbijedi opstanak preduzeća kao poslovnog sistema u dugom roku. Pored toga, stalnost poslovanja je jedno od ishodišnih računovodstvenih načela koje suštinski determiniše proces sačinjavanja i revizije finansijskih izvještaja, i kao takvo nameće i formalnu obavezu da se održivost pretpostavke o stalnosti poslovanja procjenjuje na redovnoj godišnjoj osnovi. Propusti i neuspjesi u kreiranju i realizaciji poslovnih strategija i politika preduzeća mogu ugroziti stalnost poslovanja i uvesti bilo koje preduzeće u krizu i prijetće bankrotstvo i u stabilnom opštem ekonomskom ambijentu, a pogotovo u kriznim uslovima koji ugrožavaju grane ili djelatnosti u kojem posluje, ili opšti ekonomski ambijent na nivou nacionalne ili globalne ekonomije.

U ovom radu je dat pregled relevantne literature, elaborirani standardizovani pristupi procjeni stalnosti poslovanja od strane uprave preduzeća i nezavisne revizije, te ukazano na izazove adekvatnog odgovora izvještajnog entiteta i nezavisne revizije vezano za procjenu stalnosti poslovanja i primjenu profesionalne regulative u ovom domenu.

U ovom kontekstu se i pred finansijsku i računovodstvenu profesiju u cjelini, kao i za ove poslovne funkcije u preduzećima, postavlja važan zadatak da daju svoj doprinos održavanju stalnosti poslovanja, uključujući i kreiranje i provođenje plana kontinuiteta i restrukturiranja poslovanja preduzeća u krizi radi otklanjanja uzroka,

izlaska iz krize i održavanja stalnosti poslovanja, kao i objektivnoj procjeni ugroženosti pretpostavke o stalnosti poslovanja, uključujući i efekte plana restrukturiranja, u okviru odgovornosti za sačinjavanje i reviziju finansijskih izvještaja.

U okviru pregleda relevantne literature je ukazano i na rezultate studija koje su istraživale različite aspekte involviranosti nezavisne revizije u proces procjene stalnosti poslovanja klijenata revizije u cilju ispunjenja njene (dodatne) odgovornosti da eksplicitno u Izvještaju nezavisnog revizora izrazi svoj stav o održivosti pretpostavke o stalnosti poslovanja njenom uticaju na finansijske izvještaje koji su bili premet revizije. Ova istraživanja su, između ostalog, ukazala da karakteristike revizorske firme mogu obezbijediti signale za predviđanje rizika pojave finansijskih problema klijenta revizije i da imaju značajnu ulogu kao indikatori ranog upozorenja u funkciji smanjenja vjerovatnoće bankrotstva klijenta revizije (više revizorske naknade povećavaju, dok veličina revizorske firme, bolje poznavanje grane ili djelatnosti, i duži revizorski angažmani smanjuju vjerovatnoću bankrotstva klijenta revizije), te da uključivanje ovih nefinansijskih revizorskih varijabli/atributa u „tradicionalne“ modele za procjenu vjerovatnoće neizvršavanja obaveza i bankrotstva povećava njihovu pouzdanost.

Reference

- Agarwal, V., Taffler, R. (2007). Twenty-Five Years of the Taffler Z-Score Model: Does it Really Have Predictive Ability? *Accounting and Business Research*, 37, 285-300.
- Bava, F., Gromis di Trana, M. (2018). ISA 570: Italian Auditors' and Academics' Perceptions of the Going Concern Opinion. *Australian Accounting Review*. 29(1), 112-123.
- Bellovary, J., Giacomino, D., Akers, M. (2007). A Review of Going Concern Prediction Studies: 1976 to present. *Journal of Business & Economic Research*, 5, 9-28.
- Black, F., Scholles, M. (1973). The Pricing of Options and Corporate Liabilities. *Journal of Political Economy*, 81, 637-654.
- Božić, R., Stevanović, S. (2017). Modeli za predikciju stalnosti poslovanja i vjerovatnoće bankrotstva preduzeća. U *Četvrta međunarodna konferencija u organizaciji Ekonomskog fakulteta Brčko, Univerzitet Istočno Sarajevo i Ekonomski fakultet Banja Luka*.
- Campbell, J., Hilscher, J., Szilagyi, J. (2008). In Search of Distress Risk. *Journal of Finance*, 63, 2899-2939.
- Cenciarelli, V., Greco, G., Allegrini, M. (2018). External Audit and Bankruptcy Prediction. *Journal of Management and Governance*, 22, 1-28.
- Chava, S., Jarrow, R. (2004). Bankruptcy Prediction with Industry Effects. *Review of Finance*, 63, 2899-2939.
- Gissel J., Giacomino, D., Akers, M. (2007). A Review of Bankruptcy Prediction Studies: 1930 – Present. *Journal of Financial Education*, 33, 1-42.

- Gul, F., Fung, S., Jaggi, B. (2009). Earnings quality: Some Evidence on the Role of Auditor Tenure and Auditors' Industry Expertise. *Journal of Accounting and Economics*, 47(3), 265–287.
- Hernandez Tinoco, M., Wilson, N. (2013). Financial Distress and Bankruptcy Prediction among Listed Companies using Accounting, Market and Macroeconomic Variables. *International Review of Financial Analysis*, 30, 394-419.
- Hillegeist, S., Keating, E., Cram, D., Lundstedt, K. (2004). Assessing the Probability of Bankruptcy. *Review of Accounting Studies*, 9, 5-34.
- Knechel, W., Vanstraelen, A. (2007). The Relationship Between Auditor Tenure and Audit Quality Implied by Going Concern Opinions. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 26(1), 113–131.
- Kondić, N., Poljašević, J. (2015). Revizorska predvidivost bankrota preduzeća. *Poreski savjetnik*, 12.
- Mansi, S., Maxwell, W., Miller, D. (2004). Does Auditor Quality and Tenure Matter to Investors? Evidence from the Bond Market. *Journal of Accounting Research*, 42(4), 755–793.
- Mare, D. (2012). Contribution of macroeconomic factors to the prediction of small bank failures. In *4th International IFABS Conference*, Valencia, Spain.
- Myers, J., Myers, L., Omer, T. (2003). Exploring the Term of the Auditor-Client Relationship and the Quality of Earnings: A case for Mandatory Auditor Rotation? *The Accounting Review*, 78(3), 779–799.
- Merton, R. (1974). On the Pricing of Corporate Debt: The Risk Structure of Interest Rates. *Journal of Finance*, 29(2), 449-470.
- Mijić, K., Andrašić, J. (2017). Pouzdanost primene modela za procenu stečajja preduzeća u Republici Srpskoj. U *XXI Kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske*, Banja Vrućica, Republika Srpska.
- Nam, C., Kim, T., Park, N., Lee, H. (2008). Bankruptcy Prediction using a Discrete-Time Duration Model Incorporating Temporal and Macroeconomic Dependencies, *Journal of Forecasting*, 27, 493-506.
- Pavlović, V., Knežević, G. (2017). Primjenjivost postojećih modela za predikciju bankrotstva zasnovanih na multivarijacionom diskriminacionom pristupu u Republici Srpskoj i Srbiji. U *XXI Kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske*. Banja Vrućica, Republika Srpska.
- Radivojac, G., Grujić, M. (2016). Modaliteti i pristupi procjeni vjerovatnoće bankrota emitenata na Banjalučkoj berzi. U *XXI Međunarodni kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske*. Banja Vrućica, Republika Srpska.
- Sarbanes-Oxley Act (2002). PCAOB.
https://pcaobus.org/About/History/Documents/PDFs/Sarbanes_Oxley_Act_of_2002.pdf [20. 3. 2024.]
- Stevanovic, S., Grujić, M. (2014). Testiranje modela za procjenu bankrota u Republici Srpskoj. *Finrar*, 8, 71-80.
- Swanson, Z., Theis, J. (2017). Study od Going-Concern Opinions. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 34(3), 1-14.

CHALLENGES OF GOING CONCERN ASSESSMENT IN THE PROCESS OF FINANCIAL REPORTING AND AUDITING OF FINANCIAL STATEMENTS IN MODERN CONDITIONS

Abstract: *The paper aims to point out the challenges of assessing the going concern and its impact on the process of preparing financial statements and their audit in modern circumstances. The current professional regulation of financial reporting and audit of financial statements obliges the management of the company as a reporting entity and the independent audit of financial statements to assess within their responsibilities and appropriately incorporate their assessments of the sustainability of going concern into the financial statements and the report of the independent auditor. Considering the importance and impact of these estimates on the information listed in the audited financial statements, they should be appropriately available to the users of those statements. Adequate treatment of going concern, as one of the essential assumptions and determinants of the preparation of financial statements, with an explicit position and an independent auditor on its (un)sustainability, should help users of audited financial statements to spot, promptly and with a certain degree of reliability, early warning indicators and risks that can threaten the going concern and the survival of the company in the near future. After introductory considerations, research subjects and a review of relevant literature, this paper elaborates a standardized approach to assessing the continuity of operations by company management and independent audits and the challenges of applying the requirements of professional regulation in this domain in the process of financial reporting and auditing financial statements in modern conditions. The final part of the paper synthesizes the basic messages and conclusions.*

Keywords: *going concern, financial statements, audit of financial statements, bankruptcy, models for estimating the probability of bankruptcy*

USLOVLJENOST MANIPULACIJE DOBITKOM I DOMETI REVIZIJE KAO ODBRAMBENOG MEHANIZMA U JAVNIM PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI¹

Milica Đorđević

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, milica.djordjevic@eknfak.ni.ac.rs

Bojana Novičević Čečević

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, bojana.novicevic@eknfak.ni.ac.rs

Apstrakt: Manipulacija dobitkom (MD) radi prikazivanja rezultata poslovanja drugačijim nego što on zaista jeste, a u cilju privlačenja dodatnih finansijskih sredstava i prilagođavanja uslovima na tržištu, nije nepoznanica u javnim preduzećima. Cilj autora ovog rada je ispitivanje faktora koji uslovljavaju MD u javnim preduzećima, s jedne strane, i ispitivanje odnosa između MD i modifikovanog mišljenja revizora, sa druge strane. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 64 javna preduzeća čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave, a čiji su finansijski izveštaji ili pravilnost poslovanja bili predmet revizije Državne revizorske institucije (DRI) 2018-2021. godine. Rezultati istraživanja su pokazali da veličina preduzeća značajno utiče na MD, dok takav uticaj nije identifikovan kod ukupne zaduženosti i neto obrtne imovine. Osim toga, nije utvrđena pozitivna veza modifikovanog mišljenja revizora i MD, odnosno razlika u distribuciji modifikovanog mišljenja revizora u preduzećima u kojima je identifikovana MD i u kojima nije, nije statistički značajna. Sprovedeno istraživanje šalje signale po pitanju uslovljenosti MD u javnim preduzećima i dometa revizije u vezi sa njenim identifikovanjem, međutim ograničenja po pitanju fokusiranosti isključivo na javna preduzeća čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave moraju se uzeti u obzir.

Ključne reči: manipulacija dobitkom, diskrecioni obračun, faktori manipulacije, mišljenje revizora

Uvod

Javna preduzeća obavljaju delatnosti od opšteg interesa i obezbeđuju usluge ili proizvode koje su od vitalnog značaja za određenu zajednicu. Osnovana od strane Republike Srbije, autonomne pokrajine ili jedinice lokalne samouprave, javna preduzeća su najčešće u strateški značajnim privrednim delatnostima, te se posmatraju kao alat za ubrzani privredni razvoj i ekspanziju zemlje. Zbog toga u obavezi su da

¹ Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o prenosu sredstava za finansiranje NIR u 2024. godini (evidencioni broj 451-03-65/2024-03), zaključenog između Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

pruže istinite i objektivne informacije o finansijskom položaju i uspešnosti svog poslovanja na osnovu kojih je moguće proceniti prethodna, ali i buduća ostvarenja. Finansijski izveštaji pružaju brojne informacije, međutim, jedan od najznačajnijih kriterijuma za procenu ostvarenih performansi poslovanja preduzeća, ali i predviđanja budućih jeste ostvareni finansijski rezultat“ (Doan, 2021, 131). Radi se o pokazatelju koji u velikoj meri utiče na donosiocde odluka od kojih će značajno zavisiti dalji rad, opstanak i rast javnih preduzeća, ali i razvoj čitave društvene zajednice.

Kako su javna preduzeća više nego ikada pod pritiskom da povećaju efikasnost poslovanja, unaprede svoju i konkurenciju privrede u celini, obezbede kvalitetnije javne usluge uz nižu cenu i odgovorno koriste ograničena javna sredstava, nije neočekivano da menadžment ovih preduzeća pribegava manipulacijama u finansijskom izveštavanju. Jedan od oblika manipulacije jeste uobličavanje/manipulisanje dobitkom (engl. *Earning management*) kako bi se ostvario izmenjeni utisak o poslovanju preduzeća. Iako se manipulisanje dobitkom (MD) prvenstveno vezivalo za preduzeća u privatnom sektoru, reforma javnog sektora u pravcu razvoja tzv. Novog javnog menadžmenta, uslovlila je da ovo pitanje postane „vruća“ tema i u javnom sektoru. Izvestan broj istraživača bavio se specifičnim pitanjima MD u javnom sektoru (više videti u: Bisogno & Donatela, 2021), međutim ne može se reći da postoji zadovoljavajući broj radova koji se bavi uzrocima, odnosno faktorima koji utiču na MD. Takođe, iako se revizija posmatra kao mehanizam koji treba da doprinese povećanju pouzdanost i objektivnosti, odnosno kredibilitetu informacija u finansijskim izveštajima i bude jedna od značajnih linija odbrane od manipulisanja u finansijskim izveštajima, ispitivanje njenih dometa u javnom sektoru ne beleži zavidne rezultate.

Nedovoljno istraživanje navedenih pitanja, posebno u kontekstu Republike Srbije, glavni je motivator za ispitivanje, najpre, uticaja pojedinih faktora na MD u javnim preduzećima a, zatim i dometa revizije kao odbrambenog mehanizma u ovoj oblasti. U tom smislu rad je strukturiran na sledeći način. U prvom delu rada postavljene su teorijske osnove i dat je pregled literature u vezi sa predmetom istraživanja, na osnovu čega su definisane hipoteze. U drugom delu rada prezentovan je dizajn empirijskog istraživanja, dok su rezultati istraživanja i diskusija dobijenih rezultata predstavljeni u trećem delu. U četvrtom delu rada data su zaključna razmišljanja.

Teorijske osnove i definisanje hipoteza istraživanja

Kao posledica velikih finansijskih skandala s kraja prošlog i početka ovog veka MD postala je jedna od glavnih tema kako teoretičara, tako i praktičara u oblasti računovodstva. S tim u vezi, ne čudi činjenica da se u literaturi može naići na veliki broj definicija ovog pojma. Tako, Ronen & Yaari (2008) ukazuju da se MD može definisati kao izveštavanje o „izmenjenom“ rezultatu od strane menadžmenta preduzeća da bi se doveli u zabludu eksterni korisnici finansijskih izveštaja ili da bi se uticalo na ugovorene ishode. Na sličaj način, Healy & Wahlen (1999) ukazuju da se MD javlja u situacijama kada menadžeri koriste prosuđivanje u finansijskom

izveštavanju i struktuiranju transakcija da bi izmenili finansijske izveštaje kako bi ili doveli zainteresovane strane u zabludu o osnovnom ekonomskom učinku preduzeća ili da bi uticali na ishode ugovora koji zavise od prijavljenih računovodstvenih brojeva. Neki od autora u svojim definicijama usmeravaju fokus na fleksibilnost u računovodstvenim standardima, te tako Dechow & Skinner (2000) MD definišu kao zloupotrebu računovodstvenih tehnika i načela, odnosno, legitimnu praksu ili nameran propust materijalnih činjenica, sa namerom da se prevare korisnici računovodstvenih informacija. Takođe, Baralex (2004) ukazuje da MD predstavlja proces namernog iskorišćavanja ili kršenja profesionalne računovodstvene regulative ali i zakona radi predstavljanja finansijskih izveštaja u skladu sa nečijim interesom. Iako imaju različita polazišta, sve ove definicije ukazuju da se radi o intervenisanju menadžmenta u okviru finansijskog izveštavanja u cilju štelovanja visine dobitka, odnosno iskazivanja većeg ili manjeg rezultata u zavisnosti od trenutnih interesa. U tom smislu, MD u izvesnoj meri može narušavati procenu vrednosti preduzeća i uticati na donošenje odluka o ulaganju odnosno, može imati i izvesne negativne ekonomske posledice (Stanković et al., 2022).

Koncept MD inicijalno se vezivao za preduzeća u privatnom sektoru. Međutim, Novi javni menadžment kao paradigma kojoj se težilo reformom javnog sektora uslovio je pored usvajanja koncepta i stilova upravljanja karakterističnim za privatni sektor i značajne promene u računovodstvu. Naime, javna preduzeća postaju aranžman u kojem karakteristike upravljanja privatnim i javnim preduzećima koegzistiraju, a sve u cilju da bi se pružale javne usluge na visokom nivou. Takođe, usled povećanja izloženosti tržištu kapitala i zaoštavanja konkurencije javna preduzeća moraju kontinuirano da unapređuju svoje performanse radi opstanka na tržištu (Bonić i Đorđević, 2017) što može da bude razlog prikazivanja rezultata poslovanja boljim od onoga što zaista jeste. Osim toga, u sklopu pomenute reforme u javnom sektoru Evropska unija (EU) je donela regulativu u kojoj se založila za pitanje pripreme finansijskih izveštaja primenom obračunske osnove za čitav javni sektor (European Council Directive, 2011/85). Donošenje ove direktive EU je zasnivala na uverenju da će prelaskom sa gotovinske na obračunsku osnovu moći da se izbegnu neke od negativnih strana obračunske osnove, gde se recimo, "plaćanje može unapred izvršiti ili odložiti i na taj način evidentirati u periodu u kome vladi zemlje odgovara". (European Commission, 2013, Section 3). Činjenica jeste da je prelazak sa gotovinske na obračunsku osnovu obezbedio određene prednosti, međutim, primena obračunske računovodstvene osnove u javnom sektoru otvorila je i pitanje MD. Capalbo et al. (2018) ističu da ima isto toliko razloga da se očekuje MD u javnom sektoru kao i da se ne očekuje. Kao argumenti za prisustvo MD u javnom sektoru ističu se: (a) relativno niži kvalitet korporativnog upravljanja u javnim preduzećima koji je najčešće povezan sa većim stepenom menadžerske slobode (Shleifer & Vishny, 1998); (b) viši nivo heterogenosti računovođa u javnom sektoru čime se stvara podsticaj za manipulisanjem (Grossi & Thomasson, 2015); (c) činjenica da ekonomski i finansijski rezultat javnih preduzeća utiču na relativno kvalitativno i kvantitativno neidentifikovanu grupu subjekata (zajednicu kao rezidualnog vlasnika) čime se smanjuje očekivanje da će se izveštavanje o tim

rezultatima pratiti u poređenju sa onim iz privatnog sektora (Capalbo et al., 2018); (d) ograničena tehnička ekspertiza adresata finansijskog izveštavanja javnih preduzeća (Koh, 2003) i (e) političari mogu vršiti pritisak na menadžere da manipulišu dobitkom prilikom finansijskog izveštavanja (Laswad et al. 2005).

U prilog pretpostavci o prisustvu MD u javnom sektoru govore rezultati istraživanja pojedinih autora. Gaio & Pinto (2018) su svojim istraživanjima potvrdili da menadžeri javnih preduzeća primenjuju manje računovodstvenog konzervatizma kao posledica zaštite od strane države i nisu imuni na pritisak tržišta kapitala. Tako je čak i veći nivo MD zabeležen u ovim preduzećima nego u onim u privatnom vlasništvu. Ruggiero et al. (2021), kao i Li et al. (2014) ukazuju da su menadžeri javnih preduzeća sa višim nivoom javnog vlasništva skloniji da se angažuju u praksi manipulacije dobitkom i posebno više u odnosu na one u privatnom sektoru. Wang & Yung (2011) i Chen et al. (2014) bavili su se pitanjem MD u javnom sektoru Kine. Prva grupa autora zaključila je da kineska vlada na različite načine podstiče državna preduzeća što, zauzvrat, dovodi do nižeg nivoa MD u odnosu na preduzeća u privatnom sektoru, ali istovremeno navode i da su to iznenađujući rezultati, te daljim istraživanjima potvrđuju da je razlika u nivou manipulacije u javnim i privatnim preduzećima sve manja kako su javna preduzeća sve više izložena tržištu kapitala. Na sličan način, rezultati istraživanja druge grupe autora ukazuju da kineska vlada svojim kontrolnim mehanizmima u državnom vlasništvu stvara podsticaje i regulatornu podršku oportunističkom menadžmentu, što svakako negativno utiče na objektivnost finansijskog izveštavanja, ali i navode da je ova praksa posebno rasprostranjena na nivou lokalne uprave, u poređenju sa preduzećima koje kontroliše centralna vlada.

Uslovljenost MD u javnom sektoru

Izvestan broj istraživača bavio se pitanjima MD u javnom sektoru, međutim, mali je broj onih koji su se bavili identifikacijom faktora koji utiču na pojavu MD. Pritom, i taj manji broj uglavnom prepoznaje politički uticaj kao ključni faktor. Ono što su Bisogno & Donatella (2021) uočili istražujući literaturu jeste da je među istraživačima zastupljeno stanovište da su javna i privatna preduzeća po ovom pitanju uporediva, odnosno da autori imaju tendenciju da usvoje iste pristupe u istraživanju ovog fenomena u javnom sektoru podjednako kao i u privatnom. Pored političkog uticaja, najčešće se kao faktori uzimaju finansijske performanse preduzeća, a neki od onih koji se prepoznaju kao ključni su sledeći:

Veličina preduzeća relativno je često bila korišćena u dosadašnjim istraživanjima imajući u vidu da direktno uslovljava heterogenost menadžmenta. Neki od autora koji su veličinu preduzeća prepoznali kao bitan faktor jesu Jeong i Rho, (2004), Nuryaman (2009), Saleh i saradnici (2020) i dr., mada su oprečna mišljanja u vezi sa njenim uticajem na MD.

Zaduženost preduzeća značajno determiniše sposobnost preduzeća da pokrije sve svoje obaveze prema kreditorima u dužem roku. Kako od te sposobnosti zavisi mogućnost preduzeća da nesmetano posluje u dužem roku, ovaj faktor je prepoznat kao potencijalno uticajan na pojavu MD (Alzoubi, 2017; Salah et al., 2020).

Neto obrtna imovina preduzeća jedan je od češće primenjivanih pokazatelja finansijskog položaja preduzeća. Naime, tekuća likvidnost izražava sposobnost preduzeća da iz tekućih tj. kratkoročnih izvora pokriva obrtna sredstva. Ipak, u praksi se veoma često u cilju obezbeđivanja tekuće likvidnosti, deo kratkotrajnih sredstava finansira iz dugoročnih izvora. Deo obrtne imovine koji je dugoročno finansiran predstavlja neto obrtnu imovinu.

U cilju istraživanja uticaja pomenutih faktora na MD u kontekstu javnih preduzeća u Republici Srbiji, polazi se od sledeće hipoteze:

H1: Veličina preduzeća, zaduženost preduzeća i neto obrtna imovina determinišu MD u javnim preduzećima u Republici Srbiji

Revizija kao mehanizam odbrane od MD u javnim preduzećima

Moguće prisustvo namernog manipulisanja dobitkom, kao i fleksibilnost računovodstvenih standarda po pitanju pružanja mogućnosti izbora između računovodstvenih politika i procena opravdano je otvorilo pitanje da li su finansijski izveštaji pouzdana informaciona podloga za donošenje poslovnih odluka. Odgovor na to pitanje treba da pruži revizija jer mišljenje revizora ne treba samo da ukazuje na to da li je preduzeće izveštavalo u skladu sa računovodstvenim standardima, već sadrži i odgovornost po pitanju otkrivanja i sprečavanja lažnih aktivnosti (Bell & Zimmerman, 2007). Pozitivno mišljenje revizori izražavaju kada su uvereni da finansijski izveštaji na istinit i pošten način prikazuju realno stanje poslova, profit, finansijsku poziciju, prihode, rashode, a u skladu sa računovodstvenim standardima. Međutim, kada identifikuje MD od revizora se očekuje da izrazi modifikovano mišljenje (mišljenje sa rezervom, negativno mišljenje ili da se uzdrži od mišljenja) i na taj način pruži signale korisnicima informacija. Koju vrstu modifikacije će revizor primeniti uslovljeno je efektom MD na istinitost i objektivnost finansijskih izveštaja. U skladu sa IAS 705, ukoliko revizor proceni da identifikovani MD ima materijalan ali ne i prožimajući efekat na finansijske izveštaje izraziće kvalifikovano mišljenje. Sa druge strane, ukoliko MD ima materijalan i prožimajući efekat na finansijske izveštaje, te oni sadrže pogrešne iskaze izraziće negativno mišljenje. Ukoliko su, pak, revizori u nemogućnosti da prikupe dovoljno adekvatnih dokaza (što može biti posledica prikrivanja od strane menadžmenta zbog prisustva MD) revizori će izraziti kvalifikovano mišljenje ukoliko ta ograničenja imaju materijalan ali ne i prožimajući efekat, odnosno uzdržaće se od mišljenja ukoliko imaju materijalan i prožimajući efekat na finansijske izveštaje.

Kako se revizija posmatra kao jedan od glavnih čuvara istinitosti i objektivnosti finansijskih izveštaja, prepoznat je značaj istraživanja veze između mišljenja revizora i MD. Istraživanja se uglavnom odnose na preduzeća u privatnom sektoru i uglavnom su oprečna. Naime, jedna grupa autora zastupa stanovište da između MD i modifikovanog mišljenja revizora ne postoji pozitivna veza (Tsipouridou & Spathis, 2014; Gajevszky, 2014; Othman et al., 2017; Garcia-Blandon et. al, 2014; Veronika, 2020; Sharf & Nassar, 2021; Imen & Anis, 2021). Sa druge strane, brojni su rezultati istraživanja koja ukazuju na suprotno, odnosno

postojanja verovatnoće izražavanja modifikovanog mišljenja revizora za ona preduzeća u kojima MD egzistira (Francis & Krishnan, 1999; Doan et. al, 2021; Moazedi & Khansalar, 2016; Abolverdi & Kheradmand, 2017).

Polazeći od prethodnog, postavljena je sledeća hipoteza:

H2: Između modifikovanog mišljenja revizora i MD u javnim preduzećima u Republici Srbiji postoji značajna pozitivna korelacija.

Metodologija empirijskog istraživanja

Cilj istraživanja u ovom radu je dvostruk. Najpre se teži sagledavanju uticaja pojedinih faktora na pojavu MD u javnim preduzećima, a zatim dometa revizije kao odbrambenog mehanizma u identifikovanju MD u javnim preduzećima u Republici Srbiji. Model istraživanja može se prezentovati kao na Slici 1.

Slika 1. Model istraživanja

Izvor: Autori.

Izbor uzorka i varijabli

Za potrebe testiranja definisanih hipoteza u obzir su uzeta javna preduzeća u Republici Srbiji čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave, a čiji su finansijski izveštaji i pravilnost poslovanja bili predmet revizije Državne revizorske institucije (DRI) u periodu od 2018. do 2021. godine. Podaci su primarno prikupljeni iz godišnjih izveštaja o radu DRI za 2018, 2019, 2020 i 2021. godinu odakle je identifikovano da su finansijski izveštaji i pravilnost poslovanja 73 javna preduzeća bila predmet revizije. Za potrebe utvrđivanja MD i izabranih faktora koji je determinišu korišćeni su finansijski izveštaji ovih preduzeća za četvorogodišnji period 2018-2021. koji su dostupni na sajtu Agencije za privredne registre. Kako za devet javnih preduzeća nisu bili dostupni kompletni podaci, ta preduzeća su isključena iz istraživanja, te se nakon implementiranja navedenih kriterijuma, konačan uzorak sastoji iz 64 javna preduzeća i ukupno 256 finansijskih izveštaja. Izveštaji o reviziji finansijskih izveštaja i pravilnosti poslovanja identifikovanih preduzeća bili su izvor za prikupljanje podataka o mišljenju revizora koje su pomenuta preduzeća dobila.

Izbor i merenje varijabli

Zavisna varijabla

U cilju testiranja definisanih hipoteza MD je definisana kao zavisna varijabla i ukazuje na manipulisanje u finansijskim izveštajima. Tačnije, ukoliko javna

preduzeća ne vrše manipulisanje finansijskim rezultatom, za očekivati je da MD bude nula. U suprotnom, ako se vrednost MD značajno razlikuje od nule, to znači da u posmatranom periodu postoji praksa manipulisanja finansijskim rezultatom. Pritom, ukoliko vrednost ima pozitivan predznak to znači da je izvršena manipulacija finansijskog rezultata na više, i suprotno, ukoliko je vrednost negativna to znači da je izvršena manipulacija sa ciljem da se finansijski rezultat prikaže lošijim nego što jeste.

Za obračun MD primenjen je model diskrecionog obračuna koji podrazumeva razdvajanje ukupnog obračuna na nediskrecioni deo, kao ekonomski utvrđen obračun i diskrecioni deo, kao menadžerski utvrđen obračun, jer menadžeri imaju diskreciono pravo nad izborom računovodstvenih metoda i procena. Iz tih razloga, diskrecioni obračun predstavlja meru MD, a za potrebe obračuna korišćen je Kasznik, modifikovan Jones model, koji pored moguće manipulacije putem prihoda koji zastupa Jones model, prati i promene potraživanja po osnovu prodaje i promene u neto gotovinskom toku iz poslovnih aktivnosti. Kasznik model ima sledeći oblik:

$$\frac{TA_{it}}{A_{it-1}} = \beta_0 \frac{1}{A_{it-1}} + \beta_1 \left(\frac{\Delta REV_{it} - \Delta REC_{it}}{A_{it-1}} \right) + \beta_2 \frac{PPE_{it}}{A_{it-1}} + \beta_3 \frac{\Delta CFO_{it}}{A_{it-1}} + \varepsilon_{it}$$

gde su:

TA_{it} – ukupan obračun za preduzeće i u tekućoj godini t ,

A_{it-1} – ukupna aktiva za preduzeće i u prethodnoj godini $t - 1$,

$\beta_0, \beta_1, \beta_2, \beta_3$ – regresioni koeficijenti,

ε_{it} – rezidualna promenljiva (MD),

ΔREV_{it} – promena u neto prihodima od prodaje za preduzeće i u tekućoj godini t u odnosu na prethodnu godinu $t - 1$,

ΔREC_{it} – promena u neto potraživanjima po osnovu prodaje prodaje za preduzeće i u tekućoj godini t u odnosu na prethodnu godinu $t - 1$,

ΔCFO_{it} – promena u neto gotovinskom toku iz poslovnih aktivnosti za preduzeće i u tekućoj godini t u odnosu na prethodnu godinu $t - 1$ i

PPE_{it} – bruto vrednost nekretnina, postrojenja i opreme u tekućoj godini t .

Postupak obračuna MD podrazumeva trofazni pristup. Najpre se obračunava TA_{it} primenom gotovinskog pristupa obračuna, i to kao:

$$TA_{it} = NI_{it} - CFO_{it},$$

gde je NI_{it} neto dobitak za preduzeće i u tekućoj godini t . U drugoj fazi, utvrđuje se nediskrecioni obračun NMD_{it} . Tačnije, kako je $TA_{it} = NMD_{it} + MD_{it}$, onda primenom višestruke linearne regresione analize utvrđuje se NMD_{it} . U trećoj fazi, izračunava se diskrecioni obračun MD_{it} na sledeći način:

$$MD_{it}(\varepsilon_{it}) = TA_{it} - NMD_{it}.$$

Sve promenljive u modelu dele se vrednošću ukupne aktive na početku godine A_{t-1} kako bi se ublažila potencijalna heterokedastičnost. Nakon obračuna varijabli i pokretanja višestruke linearne regresione analize, dobijene su vrednosti regresionih koeficijenata ($\beta_0, \beta_1, \beta_2, \beta_3$) čime je model diskrecionog obračuna za javna preduzeća u Republici Srbiji dobio sledeći oblik:

$$\varepsilon_{it} = \frac{TA_{it}}{A_{it-1}} - \frac{(-8.309,77)}{A_{it-1}} + (-0,008) \frac{\Delta REV_{it} - \Delta REC_{it}}{A_{it-1}} + (-0,063) \frac{PPE_{it}}{A_{it-1}} + 0,616 \frac{\Delta CFO_{it}}{A_{it-1}}$$

Ovaj model je primenjen na selektovanom uzorku javnih preduzeća kako bi se otkrila zastupljenost manipulacije rezultatom u finansijskim izveštajima. Za testiranje tvrdnje o manipulaciji rezultatom u finansijskim izveštajima, odnosno utvrđivanja kod kojih javnih preduzeća MD statistički značajno odstupa od nule, za svako javno preduzeće pojedinačno je urađen t-test. Poređenjem prosečne vrednosti diskrecionog obračuna svakog javnog preduzeća sa očekivanom vrednošću ovog parametra (nula) utvrđeno je da je kod 23 javna preduzeća ovo odstupanje statistički značajno, odnosno da postoji MD. Pritom, kod 6 javnih preduzeća MD ima negativan predznak što ukazuje da su u ovim preduzećima vršene manipulacije rezultatom na niže, dok kod čak 17 preduzeća ovaj pokazatelj ima pozitivan predznak, odnosno u tim preduzećima je vršena manipulacija kako bi se finansijski rezultat prikazao boljim nego što jeste.

Za potrebe dovođenja u vezu MD sa faktorima koji je uslovljavaju, s jedne strane, i mišljenja revizora, sa druge, ova varijabla uzima sledeće vrednosti: 0 ukoliko je manipulacija identifikovana i 1 ukoliko manipulacija rezultatom nije identifikovana.

Nezavisne varijable

U cilju testiranja prve hipoteze određeni su faktori čiji se uticaj na pojavu MD istražuje i obuhvataju: veličinu preduzeća, ukupnu zaduženost i neto obrtnu imovinu. Ovi faktori predstavljaju nezavisne promenljive i obračunavaju se na sledeći način:

Veličina preduzeća determinisana je prirodnim logaritmom (ln) ukupne aktive preduzeća, odnosno ukupne obrtne i stalne imovine, kao u sledećoj jednačini:

$$VEL_{it} = \ln(\text{Ukupna imovina})$$

gde je VEL_{it} prirodni logaritam za preduzeće i za godinu t .

Racio ukupne zaduženosti obračunava se kao količnik ukupnih obaveza i ukupne imovine preduzeća, kao u sledećoj jednačini:

$$UZad_{it} = \text{Ukupne obaveze}_{it} / \text{Ukupna imovina}_{it}$$

gde je $UZad_{it}$ ukupna zaduženost za preduzeće i za godinu t .

Neto obrtna imovina računa se kao razlika između obrtne imovine i kratkoročnih obaveza, kao u jednačini:

$$NOI_{it} = \text{Ukupna obrtna sredstva} - \text{Ukupne kratkoročne obaveze}$$

gde je NOI_{it} za preduzeće i za godinu t .

U cilju testiranja druge hipoteze, *mišljenje revizora o finansijskim izveštajima* javnih preduzeća predstavlja nezavisnu kategorijsku varijablu. Imajući u vidu da mišljenje revizora o finansijskim izveštajima može biti nekvalifikovano/pozitivno i modifikovano (kvalifikovano, negativno i uzdržavanje od izražavanja mišljenja),

tako ova varijabla ima dve vrednosti: 0 ukoliko je mišljenje nemodifikovano i 1 ukoliko je mišljenje modifikovano. Analiza revizorskih mišljenja o finansijskim izveštajima javnih preduzeća po godinama i tipovima predstavljena je u Tabeli 1.

Tabela 1. Vrste revizorskog mišljenja javnih preduzeća za period 2018-2021.

Vrsta revizorskog mišljenja	2018.		2019.		2020.		2021.		Ukupno	
Nemodifikovano	3	13,04%	2	16,67%	4	26,67%	1	7,14%	10	15,63%
Modifikovano	20	86,96%	11	83,33%	11	73,33%	12	85,71%	54	82,81%
Sa rezervom	19	82,61%	9	75%	11	73,33%	12	85,71%	50	78,13%
Negativno	0	0%	2	16,67%	0	0%	0	0%	2	3,13%
Uzdržavanje od mišljenja	1	4,35%	0	0%	0	0%	1	7,14%	2	3,13%
Ukupno	23	100%	13	100%	15	100%	13	100%	64	100%

Izvor: Godišnji izveštaji DRI za 2018, 2019, 2020 i 2021. godinu.

Rezultati istraživanja i diskusija rezultata

Testiranje prve hipoteze, odnosno predikcije MD definisanim varijablama zahteva pokretanje regresione analize. Pritom, imajući u vidu da je zavisna varijabla kategorijska za potrebe ove analize neophodno je primeniti logističku regresiju. Pretpostavke primene regresionog modela podrazumevaju ispitivanje korelacije između nezavisnih i zavisne promenljive. Nakon sprovedene point biserijske korelacije utvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između VEL i MD ($r_{pb} = 0,45$, sig. = 0,000), UZad i MD ($r_{pb} = -0,29$, sig. = 0,016) i NOI i MD ($r_{pb} = -0,33$, sig. = 0,007). Osim toga, potrebno je ispitati i multikolinearnost, tj. moguću međusobnu povezanost nezavisnih varijabli. U tom smislu potrebno je bilo ispitati Variance Inflation Factor (VIF) i Tolerance, pri čemu VIF pokazuje kako visoka korelacija povećava nestabilnost definisanih varijabli, dok Tolerance pokazuje koliki deo varijanse date nezavisne promenljive nije objašnjen varijansama drugih nezavisnih promenljivih u modelu. U Tabeli 2 prikazana je multikolinearnost između nezavisnih varijabli, gde se uočava da su vrednosti VIF za sve varijable ispod 10, a za Tolerance iznad 0,10, što ukazuje na prihvatljivost ovih varijabli.

Tabela 2. Multikolinearnost nezavisnih varijabli

Varijable	VIF	Tolerance
VEL	1,111	0,900
UZad	1,109	0,901
NOI	1,050	0,953

Izvor: Kalkulacija autora u SPSS-u.

Za potrebe testiranja prve hipoteze koristiće se sledeći regresioni model:

$$MD = \beta_0 + \beta_1(VEL) + \beta_2(UZad) + \beta_3(NOI) + \varepsilon$$

Sprovedenom logističkom regresijom napre je uočeno da model zadovoljava preduslove za primenu. Tačnije, Hosmer and Lemeshow test ukazuje na valjanost modela, odnosno kvalitet predikcije ($\text{sig}=0,8$). Osim toga, ispitana je i značajnost regresionog modela preko Omnibus testa koji je pokazao da je postavljeni regresioni model statistički značajan ($\text{sig}=0,001$). Doprinos, odnosno važnost svake prediktorske varijable pojavi MD data je u Tabeli 3.

Tabela 3. Rezultati regresionog modela

	Regresioni koeficijenti	Standardizovane greške	Wald-ove statistike	Statistička značajnost	Eksponencijalne vrednosti regresionih koeficijenata
VEL	0,430	0,205	4,404	0,036	1,537
UZad	-6,839	4,393	2,424	0,119	0,001
NOI	-0,520	0,301	2,999	0,083	0,594
Konstanta	-5,366	3,002	3,197	0,074	0,005

Izvor: Kalkulacija autora u SPSS-u.

Iz Tabele 3 se vidi da je vrednost pokazatelja Wald statistički značajna samo kod varijable veličina preduzeća ($p=0,036$, što je manje od 0,05). Dakle, veličina preduzeća je jedini faktor koji utiče na to da li se u preduzeću manipuliše dobitkom, dok ukupna zaduženost i neto obrtna imovina nisu značajno doprineli predviđanju.

Kada govorimo o veličini preduzeća kao faktoru koji determiniše pojavu MD u javnim preduzećima u Republici Srbiji može se uočiti da je za ovu varijablu $\text{Exp}(B)=1,537$ sa odgovarajućim intervalom poverenja što upućuje na to da što je preduzeće veće veća je verovatnoća da će se pojaviti MD. Dobijeni rezultat je u skladu sa rezultatima istraživanja Jeong & Rh (2004), Nuryaman (2009) i Saleh (2020) koji su u svojim istraživanjima došli do zaključka da veća preduzeća imaju veću tendenciju manipulacije dobitkom, dok je u suprotnosti sa istraživanjima nekih drugih autora, kao što su Piot & Janin (2007) i Krishnan (2003), a koji ukazuju da je u većim preduzećima MD zastupljeno u manjoj meri u odnosu na manja preduzeća.

Kako se javna preduzeća finansiraju sredstvima koja dobijaju od države i iz kredita, te da je stepen njihove kreditne zaduženosti od velikog je značaja za procenu uspešnosti njihovog poslovanja, očekivalo se da ovaj faktor značajno utiče na MD. Ipak, iako su pojedini autori (Tran, 2014; Bui & Le, 2021, Saleh et al., 2020) identifikovali u svojim istraživanjima da odnos duga i imovine utiče na MD, u Republici Srbiji na izabranom uzorku nije se dokazalo da nivo kreditne zaduženosti bitno determiniše manipulativno ponašanje menadžmenta.

Treći faktor čiji je uticaj na pojavu MD praćen jeste neto obrtna imovina. Kao uslov likvidnosti i finansijske stabilnosti preduzeća koji daje odgovor na pitanje koliko je likvidne imovine na raspolaganju preduzeću kako bi se poslovanje održavalo i širilo Saleh et al. (2020) su došli do zaključka da neto obrtna imovina ima značajan uticaj na MD. Ipak, rezultati istraživanja u javnim preduzećima u Republici Srbiji nisu potvrdili ni ovu tvrdnju.

Druga hipoteza odnosi se na vezu između MD i modificovanog mišljenja revizora. Kako se radi o dve kategorijske varijable, primenjen je Hi-kvadrat test nezavisnosti da bi se ispitalo da li postoji statistički značajna razlika u modifikaciji revizorskog mišljenja kod javnih preduzeća kod kojih je identifikovana manipulacija i onih kod kojih nije identifikovana. U Tabeli 4 sumirani su rezultati distribucije mišljenja revizora u javnim preduzećima Republike Srbije u kojima je identifikovana manipulacija i onih u kojima manipulacija nije identifikovana.

Tabela 4. Distribucija mišljenja revizora u javnim preduzećima Republike Srbije

		Manipulacija dobitkom			
		postoji	ne postoji	Ukupno	
Mišljenje revizora	Modifikovano	Broj	22	32	54
		% u okviru mišljenja	40,7%	59,3%	100,0%
		% u okviru manipulacije	95,7%	78,0%	84,4%
		% ukupno	34,4%	50,0%	84,4%
	Pozitivno	Broj	1	9	10
		% u okviru mišljenja	10,0%	90,0%	100,0%
		% u okviru manipulacije	4,3%	22,0%	15,6%
		% ukupno	1,6%	14,1%	15,6%
		Broj	23	41	64
		% ukupno	35,9%	64,1%	100,0%

Izvor: Prikaz autora.

Hi-kvadrat test nezavisnosti (uz korekciju neprekidnosti prema Yates') nije pokazao značajnu vezu između posmatranih varijabli, $X^2(1, N = 64) = 2,257$, $p = 0,133$, $\phi = 0,233$. Kako bi se ocenilo da li posmatrana distribucija modificovanog mišljenja u okviru javnih preduzeća kod kojih je identifikovana manipulacija korenspondira sa onom koja se očekuje na osnovu strukture modificovanog mišljenja za ukupnu populaciju primenjen je Hi-kvadrat test kvaliteta podudaranja. Tabela 5 prikazuje identifikovane i očekivane distribucije modificovanog mišljenja u okviru javnih preduzeća kod kojih je identifikovana manipulacija i onih kod kojih nije.

Tabela 5. Dobijene i očekivane frekvencije mišljenja revizora prema tipu i postojanju manipulacije u finansijskim izveštajima

		Dobijeno N	Očekivano N	Rezidual
Postoji manipulacija	Modifikovano	22	19,1	2,9
	Nemodifikovano	1	3,9	-2,9
Nije utvrđena manipulacija	Modifikovano	32	34,0	-2,0
	Nemodifikovano	9	7,0	2,0

Izvor: Kalkucija autora u SPSS-u.

Iz Tabele 5 se jasno uočava da je opaženo modificovano mišljenje revizora o finansijskim izveštajima javnih preduzeća u kojima je identifikovana manipulacija (21 modificovano mišljenje) veće od očekivanog (19,1) a koji je utvrđen na osnovu prethodno zadate proporcije, odnosno strukture mišljenja za ukupnu populaciju.

Ipak, rezultat testa ukazuje da se radi o veoma maloj razlici koja nije statistički značajna ($X^2(1, N = 23) = 2,609, p = 0,106$). Tabela 5, takođe, ukazuje da je opaženo modifikovano mišljenje revizora zastupljeno u manjoj meri (32) od očekivanog (34) u javnim preduzećima u kojima manipulacija u finansijskim izveštajima nije identifikovana. Ipak, i ta razlika se ne smatra statistički značajnom ($X^2(1, N = 41) = 0,712, p = 0,399$).

Prethodno navedeno nedvosmisleno upućuje na to da distribucija modifikovanog mišljenja u javnim preduzećima u kojima je identifikovana i onima u kojima nije identifikovana MD nije statistički značajna. Istina, veći deo mišljenja revizora o finansijskim izveštajima javnih preduzeća u kojima je identifikovana MD jeste modifikovano (čak 22 od 23). Međutim, ništa povoljnija situacija po pitanju modifikacije mišljenja revizora nije ni kod javnih preduzeća u kojima manipulacija nije potvrđena – od 41 mišljenja revizora, 32 je modifikovano. Dalje, iako je modifikovano mišljenje revizora u javnim preduzećima u kojima je identifikovana manipulacija zastupljenije od očekivanog, i suprotno, manje zastupljeno od očekivanog u javnim preduzećima u kojima manipulacija nije identifikovana, te razlike su neznatne, odnosno nemaju statističku značajnost.

Ovako dobijeni rezultati na uzorku javnih preduzeća u Republici Srbiji konzistentni su sa rezultatima istraživanja Tsipouridou & Spathis (2014), Gajevszky (2014), Othman (2017), Garcia-Blandon (2014) Španiji, Veronika (2020), Sharf & Nassar (2021), Imen & Anis (2021) i upućuju na činjenicu da ne postoji značajan odnos između MD i modifikovanog mišljenja revizora. Ipak, ovakvi rezultati istovremeno otvaraju pitanje kvaliteta revizije, odnosno nivoa posvećenosti revizora pitanju MD. Konkretnije, postavljaju se pitanja da li revizori uzimaju u obzir efekat MD pri formiranju revizorskog mišljenja i da li su revizori u mogućnosti da upozore korisnike informacija iz finansijskih izveštaja putem modifikovanja svog mišljenja.

Odgovor na ova pitanja delimično može pružiti analiza modifikovanih mišljenja u odnosu na ne/identifikaciju MD. U Tabeli 6 predstavljene su vrste modifikovanog mišljenja o finansijskim izveštajima javnih preduzeća u kojima je identifikovan MD. Kako se iz tabele može videti, čak 22 javna preduzeća u kojima je identifikovan MD dobila su modifikovano mišljenje (što čini 95,65% od ukupno 23).

Tabela 6. Modifikacija mišljenja revizora u javnim preduzećima u kojima je identifikovan MD

Vrsta modifikovanog mišljenja	Broj javnih preduzeća sa identifikovanim MD
Sa rezervom	19
Negativno	2
Uzdržavanje od mišljenja	1
Ukupno	22

Izvor: Pregled autora.

Na osnovu analize revizorskih izveštaja ovih javnih preduzeća i posebno rezimea otkrivenih nepravilnosti i navedenog osnova za izražavanje modifikovanog

mišljenja, revizori su identifikovali da je u 20 javnih preduzeća manipulirano dobitkom putem precenjivanja ili potcenjivanja prihoda i rashoda. Od tih 20 javnih preduzeća u 17 je utvrđena manipulacija prihodima i rashodima koji imaju materijalan ali ne i prožimajući efekat na finansijske izveštaje, zbog čega su ta preduzeća dobila kvalifikovano mišljenje revizora o finansijskim izveštajima. U 2 javna preduzeća manipulacija je bila u obimu koji je imao materijalan i prožimajući efekat na iskaze u finansijskim izveštajima, zbog čega su ta preduzeća dobila negativno mišljenje. U jednom preduzeću revizori su bili ograničeni u prikupljanju dovoljno relevantnih revizijskih dokaza (što može biti posledica prikrivanja dokaza od strane menadžmenta zbog izvršenih manipulacija) te se kod tog preduzeća revizor uzdržavao od izdavanja mišljenja. U preostala 2 javna preduzeća revizori nisu uspeli da identifikuju manipulaciju prihodima i rashodima već su kao osnov za izdavanje kvalifikovanog mišljenja o finansijskim izveštajima naveli neprimenjivanje odgovarajućih računovodstvenih procedura, neažurnu evidenciju, nausaglašenost podataka sa relevantnim državnim institucijama i sl.

Na osnovu ove analize nerealno bi bilo uputiti kritiku na kvalitet sprovedenih revizorskih procedura jer od 23 javna preduzeća gde je MD identifikovana, 22 su dobila modifikovano mišljenje o finansijskim izveštajima, dok se kod jednog preduzeća može uputiti sumnja da su revizori napravili propust.

Zaključak

Manipulacija dobitkom, koja je kao posledica reforme javnog sektora i usvajanja paradigme Novog javnog menadžmenta postala goruća tema u javnom sektoru, pretpostavlja strategiju manipulacije rezultatom legitimnim izborom računovodstvenih procedura ili namernim izostavljanjem materijalnih činjenica od strane menadžmenta. Kako ozbiljno ugrožava istinitost i objektivnost informacija sadržanih u finansijskim izveštajima MD dovodi, ne samo do gubljenja poverenja u međusobnoj komunikaciji javnih preduzeća i njihovih stejkholdera, već i do negativnih efekata po poslovanje tih preduzeća i čitave društvene zajednice.

Nedovoljna saznanja po pitanju manipulisanja dobitkom u javnim preduzećima u Republici Srbiji, posebno u vezi sa faktorima koji je uslovljavaju i dometa revizije u njenom otkrivanju bili su motiv za sprovođenje istraživanja u ovom radu. Po uzoru na istraživanja inostranih autora faktori čiji se potencijalni uticaj na manipulaciju dobitkom prepoznao bili su veličina preduzeća, ukupna zaduženost i neto obrtna imovina. Ipak, primenjeni model pokazao je da jedino veličina preduzeća ima moć predikcije manipulacije dobitkom, dok kod preostala dva faktora ta moć izostaje. Takođe, iako je bilo za očekivati da će revizija nesumnjivo identifikovati manipulaciju u finansijskom izveštavanju i u skladu sa tim izraziti adekvatno mišljenje, rezultati istraživanja ukazali su da distribucija modifikovanog mišljenja u javnim preduzećima u kojima je identifikovana i onima u kojima nije identifikovana MD nije statistički značajna. Ipak, iako se zbog toga stiče utisak da revizori manipulaciji dobitkom ne prilaze sa dužnom pažnjom,

dubljom analizom konkretnih izveštaja i osnova za izražavanje modifikovanom mišljenja u izabranom uzorku ukazuju na suprotno.

Polazeći od dobijenih rezultata istraživanja može se reći da je doprinos ovog rada dvostruk. Najpre, eliminisanjem ograničenja istraživanja koja se odnose na uzimanje u obzir isključivo javna preduzeća čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave, mogućnost su za dalja istraživanja ovog predmeta. I drugo, zasigurno će se podići svest o prisustvu manipulacije dobitkom u javnim preduzećima i, posebno, o faktorima koji je uslovljavaju i značaju revizije kao mehanizma za sprečavanje i otkrivanje manipulacija. Sve to posledično ima potencijal da utiče na poboljšanje kvaliteta finansijskog izveštavanja javnih preduzeća u Republici Srbiji.

Reference

- Abolverdi, Z., Kheradmand, A. (2017). A Survey of the relationship between earnings management and qualified auditor opinion in Tehran stock exchange. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 723-729.
- Agencija za privredne registre, www.apr.gov.rs
- Alzoubi, E.S.S. (2017). Audit quality and earnings management: evidence from Jordan. *Journal of Applied Accounting Research*, 17(2), 170-189.
- Bell, J., Zimmerman, S. (2007). Absent the audit: How small nonprofits can demonstrate accountability without one. *Nonprofit Quarterly*, 14, 61-64.
- Bisogno, M., Donatella, P. (2021). Earnings management in public-sector organizations: A structured literature review, *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 34(6), 1-25
- Bonić, Lj., Đorđević, M. (2018). Interna revizija u javnim preduzećima u Republici Srbiji. U: Karadžić, V., Remiković, M., Kovačević, N. (Ur.), *XIII Međunarodni Kongres računovođa i revizora Crne Gore: Računovodstvena i revizorska profesija budućnosti: Poverenje - Integritet – Transparentnost*. Podgorica: Institut sertifikovanih računovođa Crne Gore.
- Bui, H. T., Le, H. H. N. (2021). Factors affecting the earnings management: The case of listed firms in Vietnam. In: *International Conference on Emerging Challenges: Business Transformation and Circular Economy* (pp. 246-256). Atlantis Press.
- Capalbo, F., Sorrentino, M., Smarra, M. (2018). Earnings Management and State Ownership: A Primary Literature Review. *International Journal of Business and Management*, 13(6), 117-128.
- Chen, X., Lee, J, C-W., Li, J. (2008). Government assisted earnings management in China. *Journal of Accounting and Public Policy*, 27, 262-274.
- Dechow, P. M., Skinner, D. J. (2000). Earnings management: Reconciling the views of accounting academics, practitioners, and regulators. *Accounting horizons*, 14(2), 235-250.
- Doan, N. T., Trang, T. T., Pham, D. C., Soa, L. N., Tran, N.H. (2021). Audit opinion and earnings management: Empirical evidence from Vietnam. *Investment Management and Financial Innovations*, 18(4),131-140.

- European Council Directive (2011/85). *Council directive of 8 November 2011 on requirements for budgetary frameworks of the member states*, Official Journal of the European Union 23 November, 41-47.
- European Commission (2013). *Report from the commission to the council and the European Parliament towards implementing harmonised public sector accounting standards in Member States the suitability of IPSAS for the Member States*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52013DC0114> [5. 5. 2024.]
- Grossi, G., Thomasson, A. (2015). Bridging the accountability gap in hybrid organizations: The case of Copenhagen Malmö Port. *International Review of Administrative Sciences*, 81(3), 604-620.
- Giao, C., Pinto, I. (2018). The role of state ownership on earnings quality: evidence across public and private European firms. *Journal of Applied Accounting Research*, 19(2), 312-332.
- Gajevscky, A. (2014). The Impact of Auditor's Opinion on Earnings Management: Evidence from Romania. *Network Intelligence Studies*, 2(3), 61-73.
- Garcia-Blandon, J., Bosch, J. M. A., Martinez-Blasco, M. (2014). Earnings Management and Audit Qualifications: A Non-Matched Sample Approach. *Research in Finance*, 29, 29-62.
- Healy, P. M., Wahlen, J. M. (1999). A review of the earnings management literature and its implications for standard setting, *Accounting Horizons*, 13(4), 365-383.
- International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB) (2015). *International Standard on Auditing 705 (Revised) Modifications to the Opinion in the Independent Auditor's Report*. <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-auditing-isa-705-revised-modifications-opinion-independent-auditors-report-4> [5. 5. 2024.]
- Imen, F., Anis, J. (2021). The moderating role of audit quality on the relationship between auditor reporting and earnings management: empirical evidence from Tunisia. *EuroMed Journal of Business*, 16(4), 416-430.
- Jeong, S., Rho, W.J. (2004). Big Six auditors and audit quality: the Korean evidence. *International Journal of Accounting*, 39(2), 175-196.
- Krishnan, G.V. (2003). Audit Quality and the pricing of Discretionary Accruals. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 22(1), 109-126.
- Koh, P. S. (2003) On the association between institutional ownership and aggressive corporate earnings management in Australia, *British Accounting Review*, 35(2), 105-128.
- Li, Z., Liu, B., Wei, Y. (2023). Impact of official assessment and political connections on corporate environmental information disclosure: evidence from state-owned enterprises in China's heavy-polluting industries. *Environment, Development and Sustainability, In Press*.
- Moazedi, E., Khansalar, E. (2016). Earnings Management and Audit Opinion. *International Journal of Economics and Finance*, 8(4), 113-122.

- Nuryaman, N. (2013). The influence of earnings management on stock return and the role of audit quality as a moderating variable. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 4(2), 73-78.
- Othman, A. B., Ruslan, N. A., Shamsuddin, I. F., Rosli, N. A., Janjori, S. R. (2017). A Study on Audit Opinion and Earning Management Between PN17 Companies and Healthy Companies. *International Journal of Business, Economics and Law*, 12(1), 6-12.
- Piot, C., Janin, R. (2007). External auditors, audit committees and earnings management in France. *European Accounting Review*, 16(2), 429-454.
- Ronen, J., Yaari, V. (2008). *Earnings management – Emerging insights in theory, practice, and research*, New York: Springer.
- Ruggiero, P., Sorrentino, D. Mussari, R. (2021) Earnings management in state-owned enterprises: bringing publicness back in. *Journal of Management and Governance*, 26(6), 1277-1313.
- Stanković, J., Novičević Čečević, B., Stanojević, M. (2022). Upravljanje obračunskim i realnim zaradama kao odgovor finansijskog izveštavanja na diskontinuitet i nestabilnost poslovanja. U: *VII Međunarodni kongres računovođa i revizora Crne Gore – Odgovor računovodstveno revizorske profesije na ekonomske nestabilnosti i diskontinuitet poslovanja* (235-250).
- Shleifer, A., Vishny, R. W. (1989). Management entrenchment: The case of manager-specific investment. *Journal of Financial Economics*, 25(1), 123-139.
- Saleh, I., Afifa, M. A., Hanian, F. (2020). Financial Factors Affecting Earnings Management and Earnings Quality: New Evidence from an Emerging Market, *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 9, 198-216.
- Sharf, N., Nassar, M. A. (2021). The Effect of Audit Quality and Auditor's Opinion on Earnings Management: Evidence from Jordan. *Jordan Journal of Business Administration*, 17(2), 236-253.
- Tran, T. M. T. (2014). *Factors affecting earnings management of listed firms on Ho Chi Minh Stock Exchange*. Ho Chi Minh University of Economics.
- Tsipouridou, M., Spathis, C. (2014). Audit opinion and earnings management: Evidence from Greece. *Accounting Forum*, 38(1), 38-54.
- Wang, L., Yung, K. (2011). Do State Enterprise Manage Earnings More than Privately Owned Firms? The Case of China. *Journal of Business Finance & Accounting*, 38(7), 794-812.
- Veronica, A., Julisar, J. (2021). Factors that Influence the Auditors in Issuing Qualified Opinion. In: *Proceedings of the 9th International Conference on Entrepreneurship and Business Management* (144-151). Atlantis Press.

**CONDITIONALITY OF EARNING MANAGEMENT AND SCOPE OF
AUDIT AS A DEFENSIVE MECHANISM IN STATE-OWNED
COMPANIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA**

Abstract: *Earning management (EM) in order to present business results in different way than they real are, all with the aim of attracting additional financial resources and adapting to market conditions, is not unknown in state-owned companies. The aim of the authors of this paper is to examine the factors that condition EM in state-owned companies, on the one hand, and then to examine the relationship between EM and the auditor's modified opinion, on the other. The examination was carried out on a sample of 64 state-owned companies whose founder was a local self-government unit and whose financial statements or business regularity were subject to audit by the State Audit Institution in the period 2018-2021. The results of the research showed that the size of the company significantly affects EM, while such an effect was not identified for total indebtedness and net current assets. In addition, no positive relationship was established between the auditor's modified opinion and EM, i.e. the difference in the distribution of the auditor's modified opinion in companies where EM was identified and where it was not, is not statistically significant. The conducted research certainly sends appropriate signals regarding the conditionality of the EM in state-owned companies and the scope of the audit in connection with its identification, however, the limitations regarding focusing exclusively on public enterprises founded by the local self-government unit must be taken into account.*

Keywords: *Earning management, discretionary accrual, manipulation factors, auditor's opinion*

STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA PORESKE KONTROLE U BOSNI I HERCEGOVINI KROZ PRIZMU TRANSFERNIH CIJENA

Ljiljana Ž. Tanasić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Brčko,
ljiljana.tanasic.efb@gmail.com

Srdan Lalić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Brčko,
srdjan.lalic.efb@gmail.com

Teodor M. Petrović

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Brčko,
teodor.petrovic.efb@gmail.com

Apstrakt: *Globalizacija je transformirala poslovni pejzaž, ističući uticaj globalnih finansijskih sistema, kao i rast međunarodnog kapitala, pri čemu dominantnu ulogu na poslovnoj sceni zauzimaju ekonomske grupe povezanih pravnih lica i transferne cijene kao ključni faktor „kreativnog“ formiranja poreskog opterećenja u različitim poreskim sistemima. U tom kontekstu, u radu je analizirana efikasnost poreske kontrole nad primjenom transfernih cijena u postojećim jurisdikcijama unutar Bosne i Hercegovine, otkrivajući nedostatak adekvatnih propisa i resursa i ukazujući na potrebu za harmonizacijom i boljom koordinacijom sprovođenja poreske kontrole. Dalje, u radu je sagledana i uloga forenzičke kontrole u primjeni transfernih cijena, ističući potrebu za pravilnim zakonskim okvirom i obučeni kadrom. Na kraju, predloženi su potencijalni pravci razvoja poreske kontrole u Bosni i Hercegovini, fokusirani na podizanje svijesti o neadekvatnoj primjeni transfernih cijena, na dostizanje višeg nivoa transparentnosti, uspostavljanje adekvatnih baza podataka i usmjeravanje pažnje na poboljšanje obuke poreskih inspektora, u cilju jačanje poreskog sistema, smanjenja gubitaka poreskih prihoda i unapređenja ukupne efikasnosti poreske administracije u Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *transferne cijene, poreska kontrola, forenzička kontrola, Bosna i Hercegovina*

Uvod

Globalizacija je fundamentalno promijenila način poslovanja, naglašavajući sve veći uticaj globalnih finansijskih sistema, porast međunarodnog protoka kapitala i rast stranih direktnih investicija. Udruženo poslovanje putem grupa ekonomskih povezanih pravnih lica postaje odgovor na ovu promjenu, pružajući stabilnost i efikasnost u složenoj globalnoj ekonomiji, dok transferne cijene, kao

cijene kontrolisanih transakcija, postaju ključni faktor u poreskim sistemima, direktno utičući na poresko opterećenje. Ova praksa često dovodi do izbjegavanja poreza i narušavanja lokalne poreske ravnoteže, što ukazuje da su, putem globalizacije, transferne cijene iz računovodstvene tehnike evoluirale u metodu alokacije resursa, sa značajnim posljedicama na lokalnu ekonomsku, socijalnu i poresku stabilnost, posebno u zemljama u razvoju.

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Co-operation and Development - OECD*) je ključna institucija u postavljanju smjernica za utvrđivanje transfernih cijena širom svijeta, baziranih na principu "van dohvata ruke". Član 9 OECD Modela Ugovora o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja sadrži autoritativna uputstva za primjenu ovog principa, što služi kao osnova za bilateralne poreske sporazume. Takođe, OECD i zemlje G-20, 2013. godine, pokrenule su BEPS (*Base Erosion and Profit Shifting - BEPS*) projekat za sprečavanje erozije nacionalnih poreskih osnovica putem primjene transfernih cijena od strane povezanih pravnih lica. Pri tome, mnoge države su implementirale napredne cjenovne sporazume (*Advance Pricing Arrangements – APA*), kako bi kontrolisale način utvrđivanja transfernih cijena, što doprinosi jačanju povjerenja između poreskih organa i obveznika.

U Bosni i Hercegovini, kao specifično fragmentiranom računovodstvenom i poreskom ambijentu, stvara se prostor za nesklad u primjeni transfernih cijena od strane povezanih pravnih lica, što naglašava potrebu za harmonizacijom referentnih poreskih propisa i boljom koordinacijom sprovođenja poreske kontrole, radi umanjenja gubitaka poreskih prihoda po tom osnovu. Iz tog razloga, u radu je sagledana efikasnost postojećeg poreskog nadzora nad primjenom transfernih cijena od strane povezanih pravnih lica, na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine, uz naznačavanje smjernica za buduća, potrebna unapređenja po toj osnovi i razmatranja mogućnosti implementacije, tj. doprinosa forenzičke kontrole regulatornom poreskom sistemu.

Pregled literature

Transferne cijene su cijene po kojima se trguje robom, uslugama ili intelektualnom svojinom između povezanih pravnih lica, koji su dio iste ekonomske grupe, ali posluju u odvojenim jurisdikcijama (Bastin, 2014). Međutim, transferne cijene predstavljaju „alat“ za povećanje bogatstva grupe, kroz strukturiranje troškova i prihoda u skladu sa interesima grupe i njenih učesnika (Klassen et al., 2016; Barker et al., 2017). Sa poreskog aspekta, transferne cijene su ključne jer omogućavaju ekonomskim grupama da optimizuju svoje poreske obaveze raspoređujući dobit među različitim jurisdikcijama. Ovakvo ponašanje se može iskoristiti za smanjenje poreskih obaveza, što predstavlja agresivno poresko planiranje, a njegova namjera je u suprotnosti sa ciljevima zakonodavca (Rathke & Rezende, 2020).

Međutim, važno je naznačiti da transferne cijene, kao ekonomski koncept, nisu negativna pojava i, primarno, nisu bile orijentisane na optimizaciju poreza

(Petruzzi & Tavares, 2019). Uvođenje transfernih cijena bilo je povezano prvenstveno sa potrebom procjene zaliha, a drugo sa željom da se utvrdi učinak odvojenih dijelova poslovanja (McNally, 1973). Vremenom njihova primjena dobila je drugačiji kontekst. Anketiranje koji je sprovedeno od strane konsultantske kompanije Ernst & Young (2007) ukazalo je da oko 40% ispitanika smatra da su transferne cijene najvažnija tema u oblasti oporezivanja. Nešto više od deceniju kasnije transferne cijene su i dalje glavni problem i rizik u oporezivanju u odnosu na druge poreske aspekte, prema 87% ispitanika iz ankete koju je proveo Ernst & Global, 2019. godine. Takođe, OECD je u svojim istraživanjima pokazala da se najmanje 60% globalne trgovine obavljaju preko ekonomski povezanih grupa, što ukazuje na to da transferne cijene predstavljaju ključno pitanje za oporezivanje u globalnoj ekonomiji (Dyreg et al., 2019; Septiani et al., 2021). Upravo iz tog razloga, posebne teme u istraživanju transfernih cijena predstavlja alokacija troškova i prihoda između povezanih pravnih lica (Westland, 1992; Cools et.al., 2008; Rathke & Rezende, 2020) i korišćenje transfernih cijena u poreske svrhe (Matsui, 2011; de Matta & Miller; 2015. Guvemli et al., 2017).

BEPS akcije, posebno one koje se odnose na transferne cijene (Akcije 8-10 i Akcija 13), usmjerene su na usklađivanje transfernih cijena sa stvarnom ekonomskom aktivnošću. Cilj je da se transferne cijene određuju po principu "van dohvata ruke", što znači da cijene između povezanih strana treba da odražavaju cijene koje bi bile dogovorene između nezavisnih strana. Ovi koraci su neophodni jer povezana pravna lica često koriste transferne cijene kao sredstvo za smanjenje poreskih obaveza premještanjem dobiti u zemlje sa niskim ili nultim porezom, što vodi ka eroziji poreske osnovice i gubicima u poreskom prihodu zemalja (Ouelhadj & Bouchetara, 2021).

Prema podacima nezavisne međunarodne mreže Tax Justice Network iz 2023. godine, poreska evazija na godišnjem nivou iznosi 311 milijardi dolara, kao posljedica prekograničnog „nasilnog“ smanjenja korporativnog poreza, primarno po osnovu primjene transfernih cijena. Zemlje u razvoju, koje nisu u dovoljnoj mjeri regulisale poresku legislativu i određene aspekte poreske kontrole, snose teške posljedice za ekonomski, društveni i socijalni razvoj zbog globalnih poreskih zloupotreba. Poreski organi razvijenih zemalja aktivno su angažovani na otkrivanju zloupotreba transfernih cijena. Ovo uključuje agresivne revizije i pravne radnje za otkrivanje i naplatu dodatnih poreza na transakcije unutar ekonomske grupe. Angažovanjem dodatnog broja zaposlenih u organima za sprovođenje poreske kontrole, oni se usmjeravaju ka detaljnijem proučavanju korporativne politike razmatranih povezanih pravnih lica. Na ovaj način poreski organi razvijenih zemalja nastoje da blagovremeno, tj. prije značajnih posljedica po poslovni sektor, lokalni budžet i društvo, otkriju neadekvatnu primjenu transfernih cijena i na osnovu toga izvrše dodatne naplate poreza. Nasuprot tome, zemlje u razvoju su izloženi takvim zloupotrebama, jer često nisu u mogućnosti da se suoče s njima zbog nedostatka finansijskih i ljudskih resursa. Iznose izgubljenih poreskih prihoda zbog nezakonite primjene transfernih cijena u zemljama u razvoju, gdje ne postoje potpuni pravni i kontrolni mehanizmi za njihovo regulisanje, teško je utvrditi, ali

pojedini autori, kao što su Jansky & Prats (2015) i Berkhout (2016), procjenjuju da oni premašuju 100 milijardi američkih dolara poreskih prihoda godišnje.

Analiza efikasnosti poreske kontrole transfernih cijena u Bosni i Hercegovini

U cilju ispitivanja kontrole nadležnih poreskih uprava u Bosni i Hercegovini nad upotrebom transfernih cijena od strane povezanih pravnih lica koja su registrovana i koja posluju na teritoriji Bosne i Hercegovine, anketirane su centralne nadležne poreske uprave, i to:

- Poreska uprava Republike Srpske,
- Poreska uprava Federacije Bosne i Hercegovine i
- Poreska uprava Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.

Nedostatak podataka (u sve tri jurisdikcije), odnosno nemogućnost davanja odgovora o broju, tj. učesću poreskih obveznika sa statusom povezanih pravnih lica u ukupnim poreskim obveznicima, nameće stav da poreski sistem u Bosni i Hercegovini još uvijek ne prepoznaje transferne cijene i njene korisnike kao značajan segment poreske kontrole. U prilog tome u Tabeli 1 navedeni su podaci o načinu funkcionisanja i sprovođenja kontrole od strane nadležnih poreskih uprava u Bosni i Hercegovini, u oblasti primjene transfernih cijena.

Tabela 1. Kontrola načina utvrđivanja i primjene transfernih cijena od strane nadležnih poreskih uprava u Bosni i Hercegovini

	RS	FBiH	BD BiH
Datum stupanja na snagu pravila o transfernim cijenama.	01.01.2007.	01.01.2008.	01.01.2011.
Period sprovođenja revizije dostavljenih poreskih bilansa.	Po potrebi	Godišnje	Po potrebi
Kontrola TC predstavlja sastavni dio revizije dostavljenih poreskih bilansa.	Da	Da	Po potrebi
Povećanje poreskog prihoda po osnovu kontrole TC.	Da, znatno	Nedostatak podataka	Nedostatak podataka
Dokumentacija o TC predstavlja sastavni dio dokumentacije pri podnošenju poreskog bilansa.	Da	Da	Ne
Naplaćene kazne po osnovu nepotpune ili neblagovremeno dostavljene dokumentacije o transfernim cijenama.	Ne	Nedostatak podataka	Nedostatak podataka

Izvor: Autori.

Prema dobijenim podacima, vidljivo je da je pitanje transfernih cijena najranije ušlo u zakonske propise u Republici Srpskoj. Međutim, u Republici Srpskoj i u Brčko distriktu nema jasno utvrđenog perioda za sprovođenje revizije dostavljenih poreskih bilansa, dok se u Federaciji Bosne i Hercegovine ona sprovodi godišnje. Kontrola transfernih cijena je dio revizije poreskih bilansa u Republici Srpskoj i Federaciji, dok se u Distriktu sprovodi samo ako postoji

sumnja o kršenju propisa. Nadležne poreske uprave u Distriktu i Federaciji nemaju podatke o povećanju poreskih prihoda usljed kontrole transfernih cijena ili naknadno korigovanih poreskih obaveza, dok je u Republici Srpskoj to povećanje označeno kao značajno. Dokumentacija o transfernim cijenama je obavezni dio poreskog bilansa u Republici Srpskoj i Federaciji, ali Poreska uprava Federacije nema podatke o kaznama za nepotpunu ili neblagovremenu dostavu dokumentacije, dok Poreska uprava Republike Srpske nema naplaćene kazne po ovoj osnovi.

Centralne nadležne poreske uprave u Bosni i Hercegovini ocijenile su izjave o postojećem stanju i potrebi unapređenja sistema poreske kontrole u vezi s primjenom transfernih cijena koristeći Likertovu skalu (1 - ni najmanje, 5 - u velikoj mjeri). Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Ocjena postojećeg stanja poreske kontrole u Bosni i Hercegovini

	RS	FBiH	BD BiH
Postojeći propisi za regulisanje pitanja o transfernim cijenama u skladu sa potrebama poreske jurisdikcije.	4	3	3
Postojeća pravila o transfernim cijenama u poreskoj jurisdikciji su u skladu sa Smjericama OECD.	4	4	3
Postoji potreba za uvođenjem posebnog odjeljenja za kontrolu transfernih cijena u okviru poreske jurisdikcije.	5	4	3
Postoji potreba za uvođenjem prilagođenih baza podataka za provjeru opravdanosti/neopravdanosti uslova pod kojima su izvršene transakcije između povezanih subjekata.	5	4	4
Poreski inspektori imaju dovoljan nivo znanja za dokazivanje neregularne primjene transfernih cijena.	3	4	2
Postoji potreba za kreiranjem zakonske osnove za primjenu naprednih cjenovnih sporazuma.	4	4	5

Izvor: Autori.

Analizirajući ocjene datih izjava, primjećuje se da sve tri nadležne poreske uprave u Bosni i Hercegovini potvrđuju potrebu za poboljšanjem procedura i propisa u oblasti primjene transfernih cijena. Fundamentalni nedostatak je odsustvo odgovarajućih i potpunih poreskih propisa za regulisanje pitanja o transfernim cijenama (naročito u Brčko distriktu), kao i njihova međusobna usklađenost kroz jurisdikcije. Trenutno postojeća pravila u nadležnim jurisdikcijama se oslanjaju na Smjernice OECD-a, ali, u skladu sa rezultatima anketiranja, ne u dovoljnoj mjeri. Takođe, potvrđena je potreba za formiranjem posebnog odjeljenja za nadzor transfernih cijena unutar svake centralne nadležne poreske uprave u Bosni i Hercegovini, kao i potreba za uspostavljanjem odgovarajućih baza podataka za provjeru ispravnosti kontrolisanih transakcija. Identifikovana je i potreba za obezbjeđenjem zakonskih preduslova za sklapanje i realizaciju naprednih cjenovnih sporazuma. Iako je Bosna i Hercegovina postala učesnik u implementaciji akcionog plana BEPS projekta u julu 2019. godine, nedostatak

tehničke opremljenosti i nepotpunosti zakonskih propisa predstavljaju veliki izazov. Nadalje, nedostatak obučenosti lokalnih poreskih inspektora u otkrivanju i dokazivanju neregularne primjene transfernih cijena od strane poreskih obveznika predstavlja dodatni problem. Važno je napomenuti da, na osnovu analize odgovora iz upitnika, nadležni poreski organi u Federaciji Bosne i Hercegovine smatraju da je situacija uglavnom zadovoljavajuća u vezi sa relevantnošću postojećih propisa o transfernim cijenama i obučenosti lokalnih poreskih inspektora. Međutim, zbog nedostatka podataka, nisu u mogućnosti da pruže informacije o povećanju poreskog prihoda od kontrole transfernih cijena, niti o naplati kazni zbog nepotpune ili neblagovremene dokumentacije o transfernim cijenama, što djelimično urušava njihov mehanizam efikasnog praćenja i ocjene efektivnosti postojećih poreskih propisa, kao i osposobljenosti zaposlenog osoblja u oblasti kontrole primjene transfernih cijena.

Uloga forenzičke kontrole u primjeni transfernih cijena

Primjena forenzike u kontroli praćenja transfernih cijena još uvijek nije potpuno usvojena u praksi Bosne i Hercegovine. Iako su Smjernice OECD-a implementirane u nacionalne zakonske okvire, njihova konkretna primjena je izazovna i često nedokaziva. Većina poslovnih subjekata koji su uključeni u transakcije sa povezanim licima izrađuje dokumentaciju o transfernim cijenama, kojom pokušavaju dokazati da su cijene usklađene s tržišnim vrijednostima, odnosno sa principom „van dohvata ruke“. Ova dokumentacija obično se temelji na primjeni neke od propisanih metoda, uključujući metodu uporedive tržišne cijene, metodu preprodajne cijene, metodu cijene koštanja uvećane za uobičajenu zaradu, metodu transakcione neto marže, metodu podjele transakcione dobiti, ili primjenu bilo koje druge metode u skladu sa principom „van dohvata ruke“ ukoliko nije moguća primjena ostalih pet metoda.

U Bosni i Hercegovini, poslovni subjekti unutar jedne entitetske poreske uprave (npr. Republike Srpske) podnose poreske prijave za kontrolisane transakcije između povezanih lica. Međutim, poređenje transfernih cijena unutar iste poreske jurisdikcije ne pruža značajne rezultate, jer bi bilo teško izbjeći otkrivanje nepravilnosti između povezanih strana. Forenzička analiza bi imala veći doprinos u slučaju prometa između povezanih pravnih lica iz različitih država ili poreskih propisa, gdje bi poređenje transfernih cijena bilo smislenije.

Primarna uloga forenzike, u ovom kontekstu, leži u identifikaciji nedostataka u postojećoj regulativi i definisanju jasnih polja kontrole transfernih cijena. Trenutna praksa je ograničena zbog nedostatka detaljnih objašnjenja o primjeni metoda u zakonskim odredbama. Na primjer, primjena metode uporedive tržišne cijene u slučaju beskatnih pozajmica može biti osporena pred Ustavnim sudom Republike Srpske zbog nedostatka jasnih smjernica o primjeni kamatnih stopa koju centralna banka primjenjuje na pozajmice. Iz tog razloga potrebno je unaprijediti zakonske propise i jasnije definirati postupke kontrole transfernih cijena kako bi se osigurala veća transparentnost i usklađenost sa međunarodnim standardima.

Potencijalni pravci razvoja poreske kontrole u Bosni i Hercegovini

Sistem poreske kontrole u Bosni i Hercegovini u domenu transfernih cijena je u početnoj fazi. Postoje zakoni i pravilnici koji, u određenoj mjeri, regulišu poslovanje povezanih pravnih lica i primjenu transfernih cijena (pogledati Tanasić, 2018), ali nedostaci identifikovani putem anketiranja nadležnih poreskih uprava ukazuju na potrebu ozbiljnih poboljšanja. Po tom osnovu, u nastavku je naznačeno u kom smjeru i na koji način nadležne poreske uprave u Bosni i Hercegovini treba da usmjeravaju aktivnosti oko unapređenja poreskog nadzora transfernih cijena.

Ključno je podići svijest relevantnih zakonodavnih i izvršnih institucija o važnosti jačanja poreskih zakonskih propisa vezanih za kontrolu transfernih cijena. U tom smislu, Bosna i Hercegovina može iskoristiti podršku OECD-ove Operativne grupe za poreska pitanja i razvoj, koja pruža smjernice o osnovnim pravilima nadzora transfernih cijena u skladu s međunarodnim standardima. To bi omogućilo formiranje specijalizovanih jedinica unutar poreskih administracija, poboljšalo razumijevanje svrhe i načina kontrole transfernih cijena, te identifikovalo potencijalne prihode od revizije transfernih cijena.

Transparentne smjernice oko regulisanja specifičnih pitanja vezanih za transferne cijene omogućiće učesnicima u poslovnom sektoru proaktivan način rješavanja potencijalnih problema u vezi sa specifičnim unutargrupnim transakcijama. Takođe, stvaranjem zakonskih preduslova za realizaciju naprednih cjenovnih sporazuma obezbijedile bi se određene koristi i za lokalni budžet i za poreske korisnike, jer bi se time smanjila potreba za sprovođenjem revizije (u periodu na koji je sporazum zaključen), umanjila bi se neizvjesnost i rizik za investitore, kao i sami troškovi poreskog usklađivanja.

Nakon toga, u cilju što efikasnije upotrebe ograničenih poreskih resursa, neophodno je osigurati postojanje i pristup odgovarajućim elektronskim bazama podataka za lakše i pravovremeno identifikovanje slučajeva primjene transfernih cijena sa najvišim stepenom poreskog rizika. Jedna od alternativa jeste da se kao uporedne vrijednosti koriste eksterni podaci iz elektronskih baza sa inostranih tržišta. Navedena alternativa može biti dobar orijentir, ali važno je napomenuti da ona usložnjava proces revizije, jer dovodi do većih troškova i zahtijeva više vremena zbog svođenja korišćenih vrijednosti na lokalnu uporedivu mjeru. Druga alternativa je kreiranje sopstvenih elektronskih baza podataka, oslanjajući se na računarstvo u oblaku (pogledati Tanasić, 2019), što uz odgovarajući zakonski okvir, za zemlju sa ograničenim finansijskim kapacitetom, kao što je Bosna i Hercegovina, predstavlja najjeftiniji, najjednostavniji i najefikasniji način uspostavljanja javnog elektronskog servisa za primanje, obradu i objavljivanje potrebnih podataka za kontrolu sprovođenja kontrolisanih transakcija. Osim toga, saradnja sa poreskim administracijama u drugim zemljama putem bilateralnih i multilateralnih sporazuma osigurala bi pristup informacijama iz drugih zemalja, jačajući elektronske baze podataka za potrebe uporedivosti primjene transfernih cijena od strane poreskih obveznika.

Međutim, za konkretna poboljšanja, lokalni poreski inspektori trebaju unaprijediti svoje znanje i vještine. OECD-ov program podrške uključuje radionice i studije slučaja kako bi se poboljšalo tehničko znanje revizora i uspostavila direktna saradnja sa stručnjacima iz drugih zemalja. Ovo će omogućiti lokalnim revizorima da steknu neophodne smjernice za formiranje visoko funkcionalnih timova za kontrolu transfernih cijena. Pri tome važno je naglasiti da je to dugoročan, kontinuirani proces za dostizanje zadovoljavajućeg nivoa stručnosti iz odnosne oblasti putem rješavanja konkretnih slučajeva, jer upravo kroz razvijanje praktičnih vještina za razumijevanje i uvažavanje utvrđenih principa oporezivanja obezbijediće se maksimalna efikasnost u pogledu mobilizacije domaćih poreskih resursa i uvećati korist za lokalne poreske budžete.

Takođe, efikasnost integracije forezničke kontrole u poreske propise BiH ogledala bi se u kreiranju zakonskog okvira koji bi prepoznao forenzičko računovodstvo, kontrolu i reviziju. Nadalje, u svrhu dubinske analize, bilo bi korisno omogućiti forenzičkoj kontroli pristup svjetskoj bazi podataka u kojoj se nalaze sve relevantne informacije o kompanijama i njihovim poslovnim transakcijama sa povezanim licima i koja se koristi kao osnova za utvrđivanje transfernih cijena.

Zaključak

Poreska evazija nastaje iz nedostatka društvene osude, nedostatka stručnosti poreskih inspektora i nedostatka adekvatnih zakona. To ima dugoročne posljedice na društvo, jer smanjuje prihode države i ugrožava realizaciju njenih ciljeva u fiskalnoj, socijalnoj, ekonomskoj i razvojnoj sferi. U pogledu Bosne i Hercegovine, iako su neke oblasti djelimično zakonski regulisane, nedostaci u kontrolnim procesima i administraciji smanjuju efikasnost kompletnog poreskog sistema.

Mogući pravci razvoja poreske revizije u Bosni i Hercegovini u domenu nadzora utvrđivanja i primjene transfernih cijena uključuju:

- jačanje svijesti nadležnih zakonodavnih i izvršnih institucija o ovoj tematici, uz podršku postojećih međunarodnih grupa za poreska pitanja i razvoj;
- osiguranje adekvatnih zakonskih preduslova i unapređenje administrativnih, tehničkih i revizorskih kapaciteta, koristeći iskustva drugih zemalja i međunarodne programe podrške za poreska pitanja i razvoj;
- kreiranje odgovarajućih elektronskih baza podataka, uz korišćenje računarstva u oblaku, i njihovo povezivanje sa srodnim bazama podataka drugih zemalja radi lakšeg identifikovanja slučajeva primjene transfernih cijena s visokim poreskim rizikom i upoređivanje kontrolisanih transakcija;
- unapređivanje i nadogradnja stručnog znanja i vještina lokalnih poreskih inspektora kroz direktne terenske saradnje s timovima poreskih revizora iz zemalja koje su uspješno implementirale sistem revizije transfernih cijena.

Forenzička kontrola povezanih pravnih lica unutar granica jedne zemlje ne bi trebala biti primarna u otkrivanju prevara, s obzirom na pretpostavku da su ti poslovni subjekti obično uključeni u manje obime poslovanja, te se transferne cijene mogu upoređivati i kontrolisati od strane poreske kontrole i odjeljenja koja su specijalizovana za tu vrstu poslova. Međutim, u međunarodnom poslovanju, gdje su transakcije obično znatno veće, forenzička kontrola ima ključnu ulogu kao instrument dubinske analize, što treba da predstavlja dugoročnu orijentaciju u kreiranju poreske regulative u Bosni i Hercegovini.

Reference

- Barker, J., Asare, K., Brickman, S. (2017). Transfer pricing as a vehicle. *The Journal of Applied Business Research*, 33(1), 9-15.
- Bastin, L. (2014). Transfer Pricing and the WTO. *Journal of World Trade*, 48(1), 59-80.
- Berkhout, E. (2016). *Tax Battles: The dangerous global race to the bottom on corporate tax*. Oxford, UK: Oxfam International.
- Centralna banka Bosne i Hercegovine (2024). Glavni ekonomski indikatori. http://statistics.cbbh.ba/Panorama/novaview/SimpleLogin_bs_html.aspx [29. 1. 2024.]
- Cools, M., Emmanuel, C., Jorissen, A. (2008). Management Control in the Transfer Pricing Tax Compliant Multinational Enterprise. *Accounting, Organizations and Society*, 33(6), 603-628.
- Cooper, J., Fox, R., Loeprick, J., Mohindra, K. (2016). *Transfer Pricing and Developing Economies: A Handbook for Policy Makers and Practitioners*. Washington, DC: World Bank Group.
- Dyrenge, S., Hanlon, M., Maydew, E. (2019). When Does Tax Avoidance Result in Tax Uncertainty? *The Accounting Review*, 94(2), 179-203.
- Ernst & Young (2019). How Profound Change, Transparency, and Controversy Are Reshaping a Critical Business Function. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_gl/topics/tax/tax-pdfs/ey-how-profound-change-transparency-and-controversy-are-reshaping-a-critical-business-function.pdf [29. 1. 2024.]
- Ernst & Young (2007). 2007–2008 Global Transfer Pricing Survey: Global Transfer Pricing Trends, Practices, and Analyse. <https://www.criticaleye.com/inspiring/insights-servfile.cfm?id=177> [29. 1. 2024.]
- de Matta, R., Miller, T. (2015). Formation of a Strategic Manufacturing and Distribution Network with Transfer Prices. *European Journal of Operational Research*, 241(2), 435-448.
- Güvemli, B., Halil, A. İ., Şuşoğlu, M. E. (2017). Transfer pricing in the balkans. *The Journal of Accounting and Finance, Special Issue*, 152-164.
- Jansky, P., Prats, A. (2015). International Profit-Shifting out of Developing Countries and the Role of Tax Havens. *Development Policy Review*, 33(3), 271-292.

- Klassen, K., Lisowsky, P., Mescall, D. (2016). Transfer Pricing: Strategies, Practices, and Tax Minimization. *Contemporary Accounting Research*, 34(1), 455-493.
- Kogut, B., Kulatilaka, N. (1994). Operating Flexibility, Global Manufacturing, and the Option Value of a Multinational Network. *Management Science*, 40(19), 123-139.
- Matsui, K. (2011). Strategic transfer pricing and social welfare under product differentiation. *European Accounting Review*, 20(3), 521-550.
- McNally, G. (1973). Profit Centres and Transfer Prices-Are They Necessary? *Accounting and Business Research*, 4(13), 13-22.
- OECD (2024). Tax, Base erosion and profit shifting. <http://www.oecd.org/tax/beps/> [23. 2. 2024.]
- OECD (2022). OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations. <https://www.oecd.org/tax/transfer-pricing/oecd-transfer-pricing-guidelines-for-multinational-enterprises-and-tax-administrations-20769717.htm> [29. 1.2024.]
- Ouelhadj, A., Bouchetara, M. (2021). Contributions of the Base Erosion and Profit Shifting BEPS Project on Transfer Pricing and Tax Avoidance. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 5(3), 59-70.
- Petruzzi, R., Esq, R. (2019). *Transfer Pricing and Value Creation*, Wien, Austria: Linde Verlag GmbH.
- Pravilnik o transfernim cijenama i metodama za njihovo utvrđivanje. Službeni glasnik Republike Srpske, br. 47/16.
- Pravilnik o transfernim cijenama. Službene novine Federacije BiH, br. 67/16.
- Rathke, A., Rezende, A. (2020). The impact of countries' transfer pricing rules on profit shifting. *Journal of Applied Accounting Research*, 22(1), 22-49.
- Septiani, D., Prawira, I., Kusniawan, M. (2021). Transfer pricing, a tax avoidance tool (A review of literature). In *1st ICEMAC 2020: International Conference on Economics, Management, and Accounting* (pp. 395-403). NST Proceedings.
- Tanasić, Lj. (2018). Poreski režim transfernih cijena u Bosni i Hercegovini. *Naučni časopis za ekonomiju Financing*, 9(1), 54-60.
- Tanasić, Lj. (2019). Transferne cijene kao savremeni regulatorni izazov za zemlje u razvoju. *Ekonomski pogledi*, 21(2), 79-96.
- Tax Justice Network, The State of Tax Justice (2023). <https://taxjustice.net/reports/the-state-of-tax-justice-2023/> [29. 1.2024.]
- Zakon o porezu na dobit Federacije BiH. Službene novine Federacije BiH, br. 15/2016 i 15/2020.
- Zakon o porezu na dobit. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 17/2022 i 38/2022.
- Zakon o porezu na dobit. Službeni glasnik Republike Srpske br. 94/2015, 1/2017 i 58/2019.
- Westland, J.C. (1992) Congestion and Network Externalities in the Short-Run Pricing of Information Systems Services. *Management Science*, 38(7), 992-1009.

THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF TAX CONTROL IN BOSNIA AND HERZEGOVINA THROUGH THE PRISM OF TRANSFER PRICING

Abstract: *Globalization has profoundly altered the business landscape by accentuating the influence of global financial systems and the proliferation of international capital. Within this context, economic groups comprised of interconnected legal entities and transfer pricing emerge as pivotal components in the "creative" shaping of tax burdens across diverse tax regimes. This paper undertakes an analysis of the efficacy of tax control mechanisms concerning the application of transfer pricing within the extant jurisdictions of Bosnia and Herzegovina. The analysis reveals deficiencies in both regulatory frameworks and resource allocation, underscoring the imperative for harmonization and enhanced coordination in the implementation of tax controls. Furthermore, the paper examines the role of forensic control in the context of transfer pricing, underscoring the necessity for robust legal frameworks and a proficient workforce. Lastly, potential avenues for the development of tax control mechanisms in Bosnia and Herzegovina are proposed. These pathways prioritize raising awareness regarding inadequate application of transfer pricing, attaining greater levels of transparency, establishing adequate databases, and directing attention towards enhancing the training of tax inspectors. Such efforts are aimed at fortifying the tax system, curbing tax revenue losses, and augmenting the overall efficiency of tax administration in Bosnia and Herzegovina.*

Keywords: *transfer prices, tax control, forensic control, Bosnia and Herzegovina*

MOGU LI RAČUNOVODSTVENE INFORMACIJE UKAZATI NA KORUPTIVNE AKTIVNOSTI KOMPANIJA?

Milutin Živanović

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, milutin.zivanovic@ekof.bg.ac.rs

Maja Ribić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, maja.ribic@ekof.bg.ac.rs

***Apstrakt:** Korupcija predstavlja vrstu prevara sa kojom se suočavaju, kako nerazvijene i zemlje u razvoju, tako i razvijene zemlje, i koja beleži visoku stopu rasta. Samim tim, javlja se kao neophodnost postojanje načina da se ona što ranije otkrije i spreči kako bi se eliminisale štete koje donosi i kako bi svi tržišni učesnici imali jednake šanse za poslovanje. Sa ciljem sprečavanja korupcije u Sjedinjenim Američkim Državama, 1977. godine, usvojen je Zakon o sprečavanju korupcije u inostranstvu (FCPA) koji treba da onemogući davanje mita javnim službenicima u cilju sticanja ili zadržavanja posla. Na osnovu ovog zakona, brojne kompanije su platile velike kazne zbog korupcije. Analizom načina na koji se nezakonita plaćanja u kompanijama predstavljaju pri računovodstvenom obuhvatanju, uočena je mogućnost da se na bazi finansijskih izveštaja otkrije korupcija. U ovom radu, analizirani su finansijski izveštaji kompanija koje su prema FCPA bile optužene za korupciju sa ciljem da se utvrde pokazatelji koji bi mogli pomoći da se na osnovu njih otkriju koruptivne šeme. Krajnji cilj autora je razvijanje modela koji bi mogao da pravovremeno ukaže na postojanje korupcije u kompanijama i tako spreči njen dalji razvoj.*

***Ključne reči:** mito, korupcija, finansijski izveštaji, pokazatelji korupcije, FCPA*

Uvod

Iako se u literaturi mogu sresti brojne definicije korupcije, definiciju koja je dovoljno sveobuhvatna da inkorporira različite koruptivne šeme i da istovremeno ukaže na suštinu ove pojave dao je Nye (1967) koji korupciju definiše kao namerno zloupotrebavanje poverenih moći zarad lične koristi. Ova definicija ističe osnovnu karakteristiku korupcije naglašavajući da je u pitanju aktivnost u kojoj određeni pojedinac koristi svoj položaj kako bi stekao ličnu korist na štetu organizacije koju predstavlja (Kranacher & Riley, 2019). Iako se tradicionalno na korupciju gledalo kao na nešto što se vezuje isključivo za državu i nosioce javnih funkcija, danas se korupcija posmatra kao fenomen koji je podjednako prisutan i u privatnom i u javnom sektoru. U tom smislu, posebno treba istaći definiciju koju daje Passas (2020), u kojoj ističe da korupcija predstavlja zloupotrebu poverene moći u javnom ili privatnom sektoru kako bi se ostvarila lična korist. Imajući sve navedeno u vidu, može se zaključiti da se pod korupcijom ne podrazumevaju samo

radnje koje se vrše da bi se uticalo na odluke vladinih zastupnika ili zaposlenih već da bi se uticalo i na poslovnu odluku određenog privrednog subjekta.

Iako se fenomen korupcije uglavnom vezuje za nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, on je prisutan i u visoko razvijenim zemljama. Naime, statistika pokazuje da se korupcija dešava svuda u svetu, iako se njena zastupljenost razlikuje od regiona do regiona (ACFE, 2024). Razlika se ogleda u tome što se slučajevi korupcije češće otkrivaju i procesuiraju u razvijenim zemljama sa jakim institucijama. Takođe, treba naglasiti da subjekti iz razvijenih privreda, koje se dobro kotiraju kada su različiti indeksi korupcije u pitanju, mogu biti saučesnici na druge načine, podstičući korupciju u stranim jurisdikcijama, iako to ne čine na svojim domaćim tržištima (Barrington et al, 2022).

U literaturi se mogu sresti različite tipologije i klasifikacije korupcije (Joković, 2018). Klasifikacija koja je od posebnog interesa za naše istraživanje jeste ona koja identifikuje različite oblike korupcije u zavisnosti od karakteristika koruptivnih šema. Naime, reč je o klasifikaciji koju je razvilo Udruženje sertifikovanih istražitelja prevara (engl. *Association of Certified Fraud Examiners – ACFE*) prema kojoj se korupcija može javiti u jednom od četiri navedena oblika: (1) podmićivanje; (2) sukob interesa; (3) ekonomska iznuda; i (4) nezakonite nagrade. Bez namere da na ovom mestu dalje razrađujemo pojedinačne tipove koruptivnih šema i da detaljno elaboriramo sličnosti i razlike između njih, želimo da istaknemo da je od svih identifikovanih koruptivnih šema u praksi najzastupljenije podmićivanje – odnosno nuđenje, davanje, traženje ili primanje mita. Samim tim, svi slučajevi koje smo analizirali u našem radu predstavljaju slučajeve podmićivanja.

Na zastupljenost korupcije ukazuje i njena mnogo veća učestalost pojavljivanja u odnosu na druge vrste prevara. Prema kategorizaciji koju je razvio ACFE, sve prevare se mogu klasifikovati u tri osnovne kategorije: protivpravno prisvajanje imovine, korupcija i prevarno finansijsko izveštavanje (Albrecht et al., 2018). Ovo se slikovito predstavlja takozvanim „stablom prevara“ gde se ove kategorije dalje granaju na potkategorije do pojedinačnih šema odnosno načina za realizaciju prevara.

Prema podacima iz poslednjeg Izveštaja nacija (ACFE, 2024), koji je obuhvatio 1.921 slučaj različitih oblika prevara na globalnom nivou, koje su se desile između januara 2022. i septembra 2023. godine, čak polovinu slučajeva prevara činili su slučajevi korupcije. Medijalni gubici koje su pretrpele organizacije žrtve u „tipičnim“ slučajevima korupcije iznosili su oko 200 hiljada dolara, dok su prosečni gubici iznosili čak 1,7 miliona dolara. Ovaj podatak ukazuje na određeni broj slučajeva korupcije na desnom repu raspodele, koji su izazvali jako velike gubitke i koji mogu imati ozbiljne posledice, kako po samu organizaciju, tako i po društvo u celini. Takođe, ovo ukazuje na potrebu da se u istraživanjima, pored „tipičnih“ slučajeva, obuhvate i „ekstremni“ slučajevi korupcije.

U poređenju sa protivpravnim prisvajanjem imovine i prevarnim finansijskim izveštavanjem, slučajevi korupcije su zabeležili najveću stopu porasta u posmatranom periodu (33%). Iako se teorijski gledano sve prevare mogu

klasifikovati u jednu od tri osnovne kategorije, počinioci prevara ne poznaju uvek jasne granice između njih i često ne ograničavaju svoje šeme na samo jednu od njih. Naime, čak 38% slučajeva prevara, koje je ACFE analizirao u svojoj studiji, uključivalo je dve ili više vrsta prevara, pri čemu najčešće preklapanje postoji između neke od šema protivpravnog prisvajanja imovine i korupcije (35% slučajeva). Zanimljivo je da je u samo 1% slučajeva zabeleženo postojanje isključivo prevarnog finansijskog izveštavanja. Ovo ukazuje na to da kada je kompanija uhvaćena u vršenju prevare u finansijskim izveštajima, vrlo je verovatno da je počinila i druge vrste prevara, između ostalog i korupciju. Takva okolnost daje dodatnu motivaciju da se istraživanja o korupciji usmere ka vezi između finansijskog izveštavanja i korupcije.

Brzina kojom se šema korupcije razvija čini je drugom „najbržom“¹ šemom prevare – 15.400 dolara mesečno. Ovakav podatak ukazuje na značaj prevencije i ranog otkrivanja korupcije, odnosno, na potrebu razvijanja određenih alata i modela kojima bi se šema korupcije na nivou organizacije mogla detektovati. Pored navedenog, treba istaći da, u svim analiziranim sektorima (privreda, neprofitne organizacije, država i javna administracija), korupcija predstavlja najzastupljeniji tip prevarne šeme u odnosu na sve druge tipove prevara. Proučavanje prevalencije određenih vrsta prevarnih šema u različitim sektorima omogućava menadžerima i onima koji su posvećeni borbi protiv prevara da temeljno procene relevantne rizike od prevare. To im omogućava efikasno usmeravanje napora ka prevenciji i otkrivanju prevara. Sektoru u kojima je rizik pojave korupcije najveći su sektori informaciono-komunikacionih tehnologija i energetike.

Kada su u pitanju istraživanja iz oblasti korupcije moglo bi se reći da se tokom veoma dugog perioda, ona nije „pojavljivala na radarima“ istraživača iz oblasti društvenih nauka (Buchan & Hill, 2014). Jedan od osnovnih razloga koji je doprineo takvoj situaciji u akademskim krugovima jeste činjenica da korupcija predstavlja multidimenzionalni fenomen na čiju pojavu može uticati jako veliki broj faktora koje je teško identifikovati. Međutim, u poslednjih pedesetak godina, akademski krugovi su ipak počeli da se suočavaju sa ovim problemom i da korupciju stavljaju na mapu istraživanja kada su društvene nauke u pitanju (Barrington et al, 2022). Takva istraživanja su se uglavnom kretala u smerovima analize sociološko-kulturoloških uzroka i posledica korupcije, analize ekonomskih efekata korupcije, analize institucionalnog okruženja u kojem se korupcija javlja, merenja korupcije (Heinrich & Hodess, 2011; Heywood, 2014; Malito, 2014; Langseth, 2016) i sl. Međutim, gotovo su nepostojeća istraživanja koja su dovodila u vezu finansijsko izveštavanje i korupciju i to, kako u smislu mogućnosti korišćenja informacija iz finansijskih izveštaja učesnika u šemi korupcije za potrebe predviđanja postojanja koruptivnih šema, tako i u smislu uticaja koji korupcija ima na performanse kompanija koje su deo koruptivnih šema. Ovo vidimo kao jedan od osnovnih doprinosa našeg rada.

¹ Brzina kojom se razvija šema prevare predstavlja odnos između ukupnog gubitka prouzrokovanog šemom prevare i dužine trajanja prevare.

Zakon o sprečavanju korupcije u inostranstvu – FCPA

Korupcija ometa ekonomski rast odvrćanjem javnih resursa od važnih prioriteta kao što su zdravstvo, obrazovanje i infrastruktura. To podriva demokratske vrednosti i slabi vladavinu prava. Uprkos očiglednoj opasnosti koju korupcija predstavlja za društvo, u Sjedinjenim Državama i još više u inostranstvu, regulativa se tek nedavno pomerila ka regulisanju ponašanja koje se može smatrati korumpiranim i to tamo gde se dešava od strane domaćih aktera koji deluju u inostranstvu (de la Torre, 2016). Zakon o sprečavanju korupcije u inostranstvu (engl. *Foreign Corrupt Practices Act* – FCPA) usvojen je od strane Američkog kongresa 1977. godine, kako bi se sprečila i suzbila, u to vreme, narastajuća praksa podmićivanja stranih javnih službenika od strane američkih kompanija.

Smatra se da ovaj zakon predstavlja jednu od najznačajnijih novina u oblastima kompanijskog i međunarodnog privrednog prava (Brewster, 2017). Ovaj akt se dominantno bavi problematikom korporativnog podmićivanja kod kojeg korporacije, koristeći određene koruptivne mehanizme, daju mito javnim službenicima kako bi stekli ili zadržali povlašćen status i preferencijalni tretman u obavljanju biznisa (Murphy, 2010). Donošenje ovog zakona potvrdilo je da je korupcija globalni fenomen i da sa globalizacijom poslovanja dolazi i do globalizacije korupcije, pogotovo kada govorimo o korporativnoj korupciji. Zapravo, pošto se i sama korupcija, tačnije korporativno podmićivanje, može posmatrati kao neka vrsta nelegalne i neetičke poslovne transakcije, može se reći da globalizacijom svih poslovnih transakcija korupcija nije bila pošteđena. Tokom perioda od 2008. do 2023. godine, SAD su prikupile preko 10 milijardi američkih dolara od privrednih društava koja su bila uključena u slučajeve podmićivanja u inostranstvu (FCPA, 2020).

Važno je naglasiti da FCPA sadrži dve vrste odredbi – (1) odredbe za sprečavanje podmićivanja i (2) računovodstvene odredbe. Sprovođenje ovog zakona zajedinčki omogućavaju Ministarstvo pravde SAD (*United States Department of Justice* – *US DOJ*), koje je zaduženo za procesuiranje slučajeva koji dovode do kršenja odredbi protiv podmićivanja, i Komisija za hartije od vrednosti SAD (*Securities and Exchange Commission* – *SEC*), koja sprovodi postupke u vezi sa kršenjem računovodstvenih odredbi (Gutterman, 2015). Sama činjenica da se u zakonu koji je usmeren na sprečavanje korupcije, pored antikorupcijskih, nalaze i računovodstvene odredbe, govori u prilog tome da je korporativna korupcija često praćena propustima u računovodstvenom informacionom sistemu i finansijskim izveštajima. Naime, kako bi se prikrila iz finansijskih izveštaja, korupcija se često evidentira kao neka druga legitimna poslovna transakcija koja se suštinski nikada nije dogodila (odobreni popusti, povraćaj novca, konsultantske usluge, i sl.). To bi značilo da se kao posledica korupcije u bilansima javljaju fiktivne ekonomske promene. Može se zaključiti da korporativno podmićivanje uvek mora ostaviti neki trag u finansijskim izveštajima, čime računovodstvene informacije postaju relevantne za istraživanje i dokazivanje korupcije.

Odredbe koje se odnose na davanje mita zabranjuju fizičkim i pravnim licima, koja se nalaze u delokrugu ovog zakona, da vrše koruptivna plaćanja stranim zvaničnicima u cilju sticanja ili zadržavanja određenog posla. Fizička i pravna lica koja se nalaze u delokrugu FCPA su: (1) državljani SAD; (2) nelistirane kompanijame koje su registrovane i posluju u SAD; (3) listirane kompanije koje su registrovane i posluju u SAD; (4) strane kompanije koje se kotiraju na berzama u SAD ili od kojih se zahteva da podnose periodične izveštaje Komisiji za hartije od vrednosti (koje se nazivaju emitenti – engl. *issuers*) i (5) određena strana lica i kompanije koje deluju dok su na teritoriji SAD (FCPA, 2020).

Kao što se može videti, jedna od osnovnih karakteristika i specifičnosti FCPA jeste njegova primena čak i na kompanije koje nisu registrovane u SAD, ukoliko su emitenti ili ukoliko deluju dok su na teritoriji SAD. Na ovaj način se, sa jedne strane, štite interesi investitora koji ulazu na američkom tržištu kapitala i, sa druge strane, štite druga preduzeća koja se kotiraju na američkim berzama od neoljalne konkurencije izazvane koruptivnim radnjama. Dakle, FCPA omogućava da se korporativno podmićivanje i korupcija posmatraju kao globalni fenomeni koji ne poznaju državne granice jedne zemlje. Ovo je upravo bio jedan od osnovnih motiva zbog kojeg smo se odlučili da u radu analiziramo slučajeve korupcije na koje se primenjuje pomenuti zakon.

Računovodstvenim odredbama FCPA se, od američkih i stranih kompanija koje se kotiraju na američkim berzama ili podnose periodične izveštaje SEC-u, zahteva da vode ispravnu računovodstvenu evidenciju i da kreiraju i održavaju adekvatan sistem internih računovodstvenih kontrola. Takođe, računovodstvene odredbe zabranjuju pojedincima i preduzećima da vrše svesno falsifikovanje računovodstvenih isprava ili da svesno zaobilaze ili neprimenjuju usvojene sisteme internih kontrola.

Efekti korupcije na finansijske izveštaje

Prethodno je pomenuto da se počinjene prevare prepliću i retko javljaju izolovano. Međutim, prevarno finansijsko izveštavanje, iako se najređe javlja u odnosu na ostale vrste prevara, izazvalo je veliku pažnju istraživača koji su na bazi analize finansijskih izveštaja razvili modele koji mogu ukazivati na to da kompanije vrše manipulacije. Postoje brojni modeli (Beneish, 1999; Dechow et al., 2010; Pustylnick, 2009) koji korišćenjem različitih varijabli „testiraju“ da li se kompanije bave prevarnim finansijskim izveštavanjem, pri čemu je najpoznatiji i najčešće korišćen Benišov *M skor*. *M skor* svoju popularnost duguje preciznom predviđanju prevara u finansijskim izveštajima, kao i svojoj jednostavnosti. Postoje dve varijante ovog modela: originalni model od 8 varijabli i model od 5 varijabli. Poređenjem rezultata koji je dobijen primenom modela sa definisanom graničnom vrednosti donosi se zaključak o mogućnosti postojanja prevara u finansijskim izveštajima.

U cilju istraživanja mogućnosti da se korupcija može detektovati na osnovu podataka iz finansijskih izveštaja, u radu je inicijalno primenjen Benišov model.

Vrednost Benišovog M skora izračunata je za duži vremenski period kako bi se pokrili periodi pre, tokom i nakon vremena kada se kompanija iz uzorka upuštala u koruptivne aktivnosti. Međutim, analiza je pokazala da ovaj model nije efikasan u otkrivanju korupcije, imajući u vidu da nijedna kompanija iz uzorka nije bila označena kao manipulator ni u jednom od analiziranih perioda. Ovakav rezultat nije iznenađujući s obzirom da su varijable koje model koristi namenjene otkrivanju manipulacija karakterističnih za prevarno finansijsko izveštavanje. Kako se tehnike putem kojih kompanije prikrivaju koruptivne aktivnosti iz finansijskih izveštaja, razlikuju od tehnika prevarnog finansijskog izveštavanja, za potrebe detekcije korupcije neophodno je razviti drugačiji model.

U cilju pronalaska relevantnih računovodstvenih pokazatelja kao prediktora korupcije izvršen je pregled literature. Međutim, prema našim saznanjima, ne postoje istraživanja koja su na ovaj način povezivala računovodstvo i korupciju. Kako ova, iako nezakonita, plaćanja moraju na neki način biti računovodstveno obuhvaćena dalja analiza usmerena je na načine na koje su kompanije optužene za korupciju obuhvatale ova plaćanja, odnosno, kako su u svojim knjigama predstavljale ova plaćanja. Za analizu su korišćeni veoma sadržajni Sporazumi o odloženom krivičnom gonjenju (*Deferred Prosecution Agreement – DPA*) koje izdaje Ministarstvo pravde SAD i Nalozi Komisije za hartije od vrednosti u kojima su detljno opisane korišćene koruptivne šeme.

Pregledom navedenih dokumenata može se zaključiti da su korupmirane kompanije primenjivale veći broj različitih šema podmićivanja. Veliki broj kompanija je plaćanje mita prikrivalo pomoću kreiranja lažnih fakutra. Fakture su se najčešće odnosile na konsultantske usluge imajući u vidu da se kod ovakvog tipa usluga najteže može ući u trag tome da li su se ugovorene i plaćene aktivnosti zaista desile. Osim konsultantskih usluga, ova plaćanja su „provlačena“ i kao redovni troškovi reklama i promocija, usluga distributera, čišćenja i sličnih poslovnih rashoda. Zajedničko za sve ove lažne fakture jeste da su u knjigama i finansijskim izveštajima završavale u okviru pozicija opštih administrativnih troškova i troškova prodaje (*Selling, General and Administrative expenses – SG&A*). Samim tim, očekuje se da je kod kompanija koje su imale koruptivna plaćanja učešće ovih troškova u prihodima od prodaje veće nego kod kompanija koje nisu plaćale mito.

Još jedna identifikovana tehnika koje su kompanije koristile kako bi prikrile koruptivna plaćanja jeste odobravanje popusta. Poenta odobravanja ovih popusta nije snižavanje cene krajnjim kupcima, već oslobađanje gotovine za podmićivanje. Popusti su završavali kod posrednika između kompanije i krajnjih kupaca, koji su od njih kreirali fondove za nedozvoljena plaćanja. Posrednici su vršili preprodaju proizvoda ili usluga po višim cenama krajnjim kupcima, a razliku u ceni koristili kao izvor davanja mita. Iako inicijalni cilj ovakvih šema može biti dobijanje novih poslova, što bi trebalo da dovede do povećanja prihoda od prodaje, zbog značajnih odobrenih popusta koji umanjuju neto prihode, ovakve šeme na kraju mogu izazvati stagnaciju ili čak pad pomenutih prihoda.

Imajući sve navedeno u vidu u radu će biti testirane dve osnovne hipoteze:

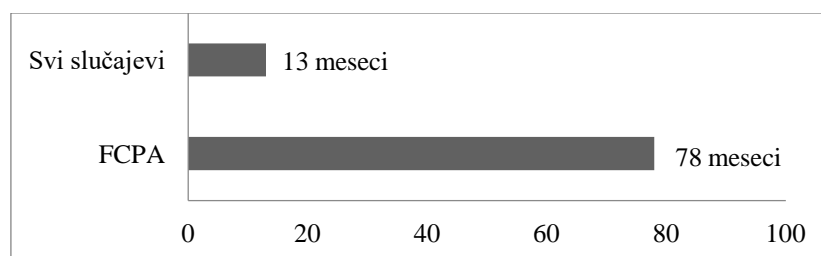
H1: Opšti administrativni troškovi i troškovi prodaje preduzeća koja vrše podmićivanje statistički značajno su veći od prosečnog nivoa ovih troškova utvrđenih na nivou grane tokom perioda trajanja koruptivne šeme.

H2: Stope rasta prihoda od prodaje preduzeća koja vrše podmićivanje ne odstupaju statistički značajno od granskih stopa rasta tokom perioda trajanja koruptivne šeme.

Podaci i uzorak

U radu su analizirani globalni slučajevi korupcije koji su otkriveni u periodu 2019–2023. godine u sklopu primene Zakona o sprečavanju korupcije u inostranstvu. Ovi slučajevi su kao epilog imali višemilionske kazne koje su bile izrečene od strane Američkog ministarstava pravde i Komisije za hartije od vrednosti i to, kako zbog kršenja odredbi protiv podmićivanja, tako i zbog kršenja računovodstvenih odredbi. Uvidom u informacije o slučajevima korupcije, koje na svojim veb-sajtovima objavljuju prethodno pomenuta regulatorna tela, identifikovano je 30 slučajeva korporativnog podmićivanja koji su otkriveni tokom analiziranog perioda. Za svaki od navedenih slučajeva utvrđen je period (početna i završna godina) tokom kojeg je koruptivna šema trajala².

Na bazi godišnjih konsolidovanih izveštaja kompanija koje su vršile podmićivanje i prekršile odredbe FCPA, izvršeni su obračun i analiza njihovih: (1) učešća opštih administrativnih i troškova prodaje u prihodima od prodaje i (2) stopa rasta prihoda od prodaje tokom perioda trajanja koruptivne šeme. Godišnji izveštaji ovih kompanija dostupni su na veb-sajtu američke Komisije za hartije od vrednosti, budući da su kompanije koje se nalaze u delokrugu FCPA u obavezi da SEC-u podnose finansijske izveštaje u odgovarajućem formatu. Kako bi se utvrdilo da li su učešća SG&A troškova i stope rasta prihoda preduzeća koja su vršila podmićivanje bila značajno veća od granskog proseka tokom perioda trajanja koruptivne šeme, u istraživanju su korišćeni podaci o granskim prosecima koji se nalaze u okviru javno dostupne onlajn baze podataka koju je razvio profesor Asvat Damodaran³.

Slika 1. Dužina trajanja koruptivne šeme

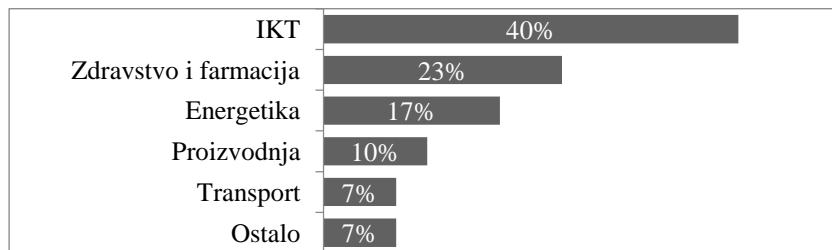
Izvor: Prikaz autora.

² Uglavnom se dešavala mnogo ranije u odnosu na trenutak kada je otkrivena i kada su izrečene odgovarajuće sankcije u skladu sa FCPA.

³ Dostupno na https://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/data.html

Prosečna vrednost trajanja koruptivne šeme, merena medijanom, iznosila je 6,45 godina. To bi značilo da tipičan slučaj korupcije kojim se krši FCPA traje približno šest i po godina, što je značajno duži period u odnosu na trajanje tipičnog slučaja korupcije koji, prema poslednjem izveštaju ACFE, traje oko godinu dana (trinaest meseci). Ovo upućuje na zaključak da su slučajevi korupcije koji predstavljaju kršenje FCPA dugotrajniji i da shodno tome izazivaju značajno veće štete u odnosu na tipične slučajeve korupcije.

Kada su u pitanju sektori u kojima su se odvijale šeme podmićivanja, ubedljivo najzastupljeniji je sektor informaciono-komunikacionih tehnologija (40%), što je u ravni sa nalazima do kojih je došao i ACFE analizirajući sve tipove korupcije na globalnom uzorku⁴. Odmah iza njega slede sektori zdravstvene zaštite i farmacije (23%) i energetike (17%).

Slika 2. Zastupljenost korupcije po sektorima

Izvor: Prikaz autora.

Kada govorimo o geografskoj dimenziji analiziranih koruptivnih šema, posebno je zanimljivo istaći da, samo 35% kompanija koje su davale mito i prekršile FCPA, predstavljaju američke kompanije. Ovo ukazuje na jednu od osnovnih karakteristika američkog Zakona o sprečavanju korupcije u inostranstvu a to je primena na sve kompanije, koje su tzv. emitenti u SAD, nezavisno od toga da li su registrovane u SAD. Najzastupljeniji region, kada su u pitanju kompanije koje su vršile podmićivanje, jeste Zapadna Evropa. Ove zemlje čine skoro 50% uzorka (Nemačka, Francuska, Holandija, Švedska, i sl.).

Sa druge strane, ukoliko se posmatraju zemlje u kojima su se koruptivne šeme odvijale, dominiraju zemlje iz Centralne i Istočne Azije (Uzbekistan, Turska, Rusija, Kina) koje čine preko polovine slučajeva (52%), sa Bliskog Istoka (Saudijska Arabija i UAE) oko 40% slučajeva, iz Latinske Amerike (Brazil, Kolumbija, Venecuela) i Afrike (Angola, Nigerija, Južna Afrika) oko 30% slučajeva.

Ovi nalazi potvrđuju da subjekti iz razvijenih privreda koje se dobro kotiraju kada su u pitanju različiti indeksi korupcije, mogu direktno podsticati korupciju u stranim jurisdikcijama, iako to ne čine na svojim domaćim tržištima. Takođe, ovi nalazi potvrđuju da je korupcija dominantno zastupljena u zemljama koje karakteriše nizak nivo ekonomskog razvoja, glomazan javni sektor, nerazvijena demokratija i slabe institucije.

⁴ Od toga se 22,5% odnosi na telekomunikacije, dok se 17,5% odnosi na IT sektor.

Slika 3. Geografska rasprostranjenost korupcije

Napomena: sivom bojom su predstavljene zemlje koje su vršile podmićivanje, a crnom zemlje u kojima su se koruptivne šeme odvijale

Izvor: Prikaz autora.

Rezultati istraživanja

Testiranje navedenih hipoteza izvršeno je na bazi podataka prikupljenih iz konsolidovanih finansijskih izveštaja 30 kompanija za koje je identifikovano korporativno podmićivanje. Kako je prethodno navedno, na osnovu finansijskih izveštaja ovih kompanija, obračunata su dva pokazatelja: učešće opštih administrativnih i troškova prodaje u prihodima od prodaje i stopa rasta prihoda od prodaje. Ova dva pokazatelja su dalje iskorišćena za formulisanje dve varijable čija je statistička analiza sprovedena korišćenjem statističkog softvera SPSS.

Varijable korišćene za testiranje hipoteza kreirane su na sledeći način:

$$SG\&A = \left(\frac{\text{Opšti administrativni i troškovi prodaje}}{\text{Prihodi od prodaje}} \right)_{kt} - \left(\frac{\text{Opšti administrativni i troškovi prodaje}}{\text{Prihodi od prodaje}} \right)_{gkt}$$

gde su:

$\left(\frac{\text{Opšti administrativni i troškovi prodaje}}{\text{Prihodi od prodaje}} \right)_{kt}$ predstavlja učešće opštih administrativnih i troškova prodaje u prihodima od prodaje kompanije koja vrši podmićivanje (k) za ceo period trajanja koruptivne šeme (t)

$\left(\frac{\text{Opšti administrativni i troškovi prodaje}}{\text{Prihodi od prodaje}} \right)_{gkt}$ predstavlja učešće opštih administrativnih i troškova prodaje u prihodima od prodaje na nivou grane kompanije koja vrši podmićivanje (gk) za ceo period trajanja koruptivne šeme (t).

$$RGR = \text{Stopa rasta prihoda}_{kt} - \text{Stopa rasta prihoda}_{gkt}$$

gde su:

$Stopa\ rasta\ prihoda_{kt}$ predstavlja prosečnu godišnju stopu rasta prihoda od prodaje kompanije koja vrši podmićivanje (k) za ceo period trajanja koruptivne šeme (t)

$Stopa\ rasta\ prihoda_{gkt}$ predstavlja prosečnu godišnju stopu rasta prihoda od prodaje na nivou grane kompanije koja vrši podmićivanje (k) za ceo period trajanja koruptivne šeme (t)

Pre testiranja hipoteza, testirana je normalnost rasporedele dve posmatrane varijable. S obzirom na činjenicu da uzorak čini 30 kompanija, korišćen je *Shapiro-Wilik* test koji je primereniji kada je veličina uzorka manja od 50 (Mishra et al., 2019). Rezultati testa prikazani u Tabeli 1 ukazuju da varijabla SG&A ima normalnu raspodelu, dok kod varijable RGR to nije slučaj.

Tabela 1. Testiranje normalnosti raspodele varijabli

Varijabla	SG&A	RGR
Prosečna vrednost	0,03539	-0,00626
Standardna devijacija	0,05489	0,056228
Test statistika	0,963	0,901
p-vrednost	0,366	0,009

Izvor: Obračun autora.

Rezultati testiranja hipoteza prikazani su u Tabeli 2. Imajući u vidu način na koji su hipoteze definisane, u cilju njihove provere testirano je da li se navedene varijable, definisane kao razlike vrednosti u koruptivnim kompanijama i proseka grane, statistički značajno razlikuju od nule. S obzirom na prethodno utvrđenu normalnost raspodele varijable SG&A, za testiranje hipoteze H1 korišćen je parametarski *One-Sample T Test*, dok je zbog odsustva normalnosti raspodele varijable RGR, za testiranje hipoteze H2 korišćen neparametarski *Wilcoxon Signed Ranks Test*.

Tabela 2. Testiranje hipoteza H1 i H2

Varijabla	SG&A	RGR
Test statistika	3,531	-0,648
p-vrednost	<0,001	0,517

Izvor: Obračun autora.

Dobijeni rezultati za varijablu SG&A potvrđuju hipotezu H1 i ukazuju da kompanije koje učestvuju u aktivnostima podmićivanja beleže natprosečne iznose opštih administrativnih troškova i troškova prodaje u poređenju sa prosecima grana u kojima posluju. Na nivou analiziranog uzorka, ova razlika je, u proseku, posmatrano za ceo period trajanja koruptivne šeme, iznosila 3,54 procentna poena i

statistički je značajno veća od nule⁵. Ovakav nalaz implicira da postojanje natprosečnih iznosa SG&A troškova, može biti jedan od indikatora postojanja korupcije, kao i da bi ova komponenta trebalo da bude deo modela za predviđanje korupcije, što predstavlja značajan doprinos ovog rada.

Drugi deo rezultata odnosi se na testiranje H2 odnosno na poređenje stopa rasta prihoda kompanija koje su učestvovala u koruptivnim šemama i stopa rasta prihoda ostvarenih na nivou proseka grane. Rezultati za varijablu RGR ukazuju da se prosečna razlika između stopa rasta prihoda statistički značajno ne razlikuje od nule. Ovakav rezultat potvrđuje hipotezu H2 i sugeriše da kompanije koje učestvuju u aktivnostima podmićivanja beleže prosečne stope rasta prihoda od prodaje tokom perioda trajanja koruptivne šeme, odnosno, ostvaruju stope rasta koje su na nivou proseka grane u kojoj posluju. Može se zaključiti da kompanije vrše podmićivanje usled pritiska da spreče pad ostvarenih prihoda ili usled pritiska da ostvaruju stope rasta koje su na nivou proseka grane u kojoj posluju. Navedeni razlozi uklapaju se i u teorijski koncept predstavljen poznatim „trouglom prevara“ (Crumbley & Fenton, 2021), gde je pritisak jedan od 3 elementa⁶. Dodatno, dobijeni rezultat može biti posledica načina na koji su kompanije iz uzorka obezbeđivale sredstva za podmićivanje. Moguće je da su se kod ovih kompanija pozitivni efekti, koji su posledica povećanog obima poslovanja zbog poslova dobijenih kroz podmićivanje, poništili sa negativnim efektima smanjenja neto prihoda nastalih zbog odobravanja popusta.

Zaključak

Imajući u vidu zastupljenost i brzinu razvoja korupcije, neophodno je da se ona što pre otkrije. To zahteva razvijanje „crvenih zastavica“ koje će na vreme ukazivati na postojanje koruptivnih aktivnosti. Analiza sprovedena u radu ukazuje na postojanje mogućnosti da se na osnovu analize finansijskih izveštaja korupcija otkrije. Korišćenje pokazatelja zasnovanih na finansijskim izveštajima svakako ne može garantovati postojanje korupcije ali može poslužiti da se stvori osnova za detaljniju analizu koja treba da rezultira zaključkom da li se kompanija bavi koruptivnim aktivnostima. Krajnji zaključak mora biti rezultat detaljne analize, s obzirom na to da određena vrednost pokazatelja može biti i posledica redovnog poslovanja, a ne korupcije.

Kako pojedinačni pokazatelji predstavljaju manje siguran signal postojanja korupcije, ideja autora je da se u daljem istraživanju, po ugledu na modele koji postoje za utvrđivanje prevarnog finansijskog izveštavanja, razvije model koji bi ukazivao na korupciju u kompanijama. U cilju razvoja takvog modela, neophodno bi bilo uključiti dodatne pokazatelje iz finansijskih izveštaja. Takođe, kako je uočeno da podmićivanje ima svoje različite tehnike i mehanizme, koji mogu imati

⁵ U tipičnom slučaju korupcije koji je karakterističan za primenu FCPA, ova razlika iznosi blizu 4 procentna poena.

⁶ Elementi trougla prevara su: pritisak, prilika da se prevara sprovede i njena racionalizacija.

različite efekte na finansijske izveštaje, bilo bi korisno analizu spovesti i na poduzorcima različitih šema podmićivanja.

Jedno od glavnih ograničenja sprovedenog istaživanja odnosi se na činjenicu da je zbog nedostupnosti pojedinačnih finansijskih izveštaja, analiza sprovedena na bazi izveštaja grupe, iako su u koruptivnim šemama često učestvovala samo neke od kompanija koje grupu čine. Ova činjenica je mogla zamaskirati rezultate i efekte koruptivnih aktivnosti s obzirom da bi menadžeri na nivou grupe mogli koristiti mogućnosti korupcije u pojedinim zemljama kako bi natprosečno visokim ostvarenim rezultatima prikrili lošije rezultate poslovanja na drugim lokacijama, gde ovakva vrsta „poboljšanja“ rezultata nije moguća. Navedeno bi moglo dodatno objasniti dobijene rezultate u vezi sa stopom rasta prihoda koji na nivou grupe nisu značajno različiti od onih ostvarenih na nivou proseka grane.

Reference

- ACFE (2024). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. <https://legacy.acfe.com/report-to-the-nations/2024/> [12. 4. 2024.]
- Albrecht W., Albrecht C., Albrecht C., Zimelman M. (2018). *Fraud Examination*. Mason, OH: Cengage Learning.
- Barrington, R., David-Barrett, E., Power, S., Hough, D. (2022). *Understanding Corruption: How Corruption Works in Practice*. Newcastle, UK: Agenda Publishing.
- Beneish, M. (1999). The Detection of Earnings Manipulation. *Financial Analysts Journal*, 55(5), 24-36.
- Brewster, R. (2017). Enforcing the FCPA: International resonance and domestic strategy. *Virginia Law Review*, 103(8), 1611-1682.
- Buchan, B., Hill, L. (2014). The Historical Vicissitudes of Corruption. In *An Intellectual History of Political Corruption. Political Corruption and Governance* (pp. 155-169). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Crumbley L., Fenton E. (2021). *Forensic and Investigative Accounting*. Chicago, IL: CCH publications.
- Dechow, P., Ge, W., Larson, C., Sloan, R. (2010). Predicting Material Accounting Misstatements. *Contemporary Accounting Research*, 28(1), 17-82.
- de la Torre, M. (2016). The Foreign Corrupt Practices Act: Imposing an American Definition of Corruption on Global Markets. *Cornell International Law Journal*, 49(1), 469-495.
- FCPA (2020). A Resource Guide to the U.S. Foreign Corrupt Practices Act. <https://www.justice.gov/criminal/criminal-fraud/file/1292051/dl> [12. 4. 2024.]
- Gutterman, E. (2015). Easier done than said: Transnational bribery, norm resonance, and the origins of the US Foreign Corrupt Practices Act. *Foreign Policy Analysis*, 11(1), 109-128.
- Heinrich, F., Hodess, R. (2011). Measuring corruption. In *Handbook of Global Research and Practice in Corruption* (pp. 18-33). Cheltenham, UK: Elgar Online.

- Heywood, P. (2014). Measuring corruption: perspectives, critiques and limits. In *Routledge handbook of political corruption* (pp. 136-153). Oxon, NY: Routledge.
- Joković, M. (2018). Tipologije korupcije. *Srpska politička misao*, 62(4), 267-284.
- Kranacher, M., Riley, R. (2019). *Forensic Accounting and Fraud Examination*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Langseth, P. (2016). Measuring corruption. In *Measuring corruption* (pp. 7-44). Oxon, NY: Routledge.
- Malito, D. (2014). Measuring corruption indicators and indices. *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper, No. 13*. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29872> [12. 4. 2024.]
- Mishra, P., Pandey, C., Singh, U., Gupta, A., Sahu, C., Keshri, A. (2019). Descriptive statistics and normality tests for statistical data. *Annals of Cardiac Anaesthesia*, 22(1), 67-72.
- Murphy, A. (2010). *Foreign Corrupt Practices Act: a practical resource for managers and executives*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Nye, J. (1967). Corruption and political development: A cost-benefit analysis. *American Political Science Review*, 61(2), 417-427.
- Passas, N. (2020). Anti-Corruption Beyond Illusions: The Pressing Need to Make a Difference. In *Yearbook of global ethics, compliance and integrity* (pp. 329-339). Bern, Switzerland: Peter Lang.
- Pustylnick, I. (2009). Combined Algorithm for Detection of Manipulation in Financial Statements. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1422693> [12. 4. 2024.]

CAN ACCOUNTING INFORMATION INDICATE CORRUPT ACTIVITIES OF COMPANIES?

Abstract: *Corruption is a type of fraud faced by both underdeveloped and developing countries, as well as developed countries, and type of fraud having a high growth rate. Therefore, it is a necessity to have a way to detect and prevent it as early as possible to eliminate the damage it brings and to create equal chances for doing business for all market participants. To prevent corruption in the United States of America, the Foreign Corrupt Practices Act (FCPA) was adopted in 1977, which should make it impossible to give bribes to public officials to obtain or retain a job. Based on this law, numerous companies have paid large fines for corruption. By analyzing the way in which illegal payments in companies are presented in accounting, the possibility of discovering corruption on the basis of financial reports was identified. In this paper, the financial statements of companies accused of corruption under the FCPA were analyzed with the aim of determining indicators that could help to detect corrupt schemes based on them. The ultimate goal of the authors is to develop a model that could timely indicate the existence of corruption in companies and thus prevent its further development.*

Keywords: *bribery, corruption, financial reports, indicators of corruption, FCPA*

ULOGA REVIZORSKIH DRUŠTAVA U KREIRANJU FINANSIJSKIH IZVEŠTAJA PREDUZEĆA

Predrag Dragičević

Državna revizorska institucija, pedjad007@gmail.com

Apstrakt: *Uloga revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja kompanija analizirana je u ovom radu kroz istraživanje sprovedeno na uzorku od 26 kompanija. Cilj rada je da ukaže na koji način kompanije vide uticaj revizorskih društava za kreiranje finansijskih izveštaja i generalno finansijsko izveštavanje. Upitnik se sastojao od 15 pitanja zatvorenog tipa. Istraživanje je obuhvatilo period od 2018-2022. Kompanije koje su uključene u istraživanje su iz Republike Srbije i aktivne su na Beogradskoj berzi. Posebna pažnja je posvećena usklađivanju finansijskih izveštaja sa računovodstvenim i pravnim standardima kao i istraživanju značaja finansijskog istraživanja u periodu pandemije. Rezultati istraživanja pokazuju da kompanije prepoznaju pozitivan uticaj rada revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja. U radu je takođe potvrđeno da postoji pozitivan uticaj rada revizorskih društava na usklađivanje finansijskog izveštavanja sa zakonodavnim propisima. Istaknuto je takođe da postoji promena u pogledu uticaja revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja preduzeća usled pandemije. Buduća istraživanja trebala bi uporediti perspektivu kompanija sa perspektivom drugih zainteresovanih strana.*

Ključne reči: *Revizorska društva, finansijski izveštaji, zakonodavni okvir, pandemija*

Uvod

Kada se govori o radu revizorskih društava i kreiranju finansijskih izveštaja neretko se govori o transparentnosti, pouzdanosti i tačnosti koja se na ovaj način može obezbediti. Na neki način se može reći da su u pogledu finansijskih podataka revizorska društva opisana kao čuvari integriteta kompanija jer svojim radom verifikuju finansijske izveštaje i podatke i osiguravaju njihovu tačnost. Kada se u obzir uzme današnja kompleksnost biznis okruženja, globalizacija i neretko jako kompleksni regulatorni i pravni okviri uloga revizorskih društava nije sporna.

Cilj ovog istraživanja je da približi na koji način kompanije vide ulogu revizorskih društava sa posebnim fokusom na ulogu u postupanju u skladu sa regulatornim i pravnim okvirom. Jedno od značajnijih pitanja je i da li se i u kojoj meri može govoriti o promeni u stavu kompanija prema revizorskim društvima zbog pandemije i izazova do kojih je ona dovela.

Očekivani doprinos rada je u boljem razumevanju i sagledavanju perspektive kompanija o ulozi revizorskih društava. Rezultati ovog rada mogu imati i praktičan i akademski značaj.

Postavljene hipoteze u radu su sledeće.

H1: Revizorska društva pozitivno utiču na izradu konačnih finansijskih izveštaj subjekata revizije.

H2: Revizorska društva pozitivno utiču na primenu zakonodavnih propisa u poslovanju subjekata revizije.

H3: Pandemija Covid 19 uslovlila je značajne promene u pogledu uticaja revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja preduzeća.

Pregled literature

Potreba da finansijske izveštaje kompanije revidira nezavisni spoljni revizor je kamen temeljac poverenja u svetske finansijske sisteme. Prednost revizije je u tome što pruža sigurnost da je menadžment predstavio „istinit i pošten“ pogled na finansijski učinak i poziciju kompanije (PWC, 2017). Revizija podupire poverenje i obavezu upravljanja između onih koji upravljaju kompanijom i onih koji je poseduju ili na drugi način imaju potrebu za „istinitim i poštenim“ uvidom (zainteresovane strane) (PWC, 2017).

Kompanije pripremaju svoje finansijske izveštaje u skladu sa okvirom opšteprihvaćenih računovodstvenih principa relevantnih za njihovu zemlju, koji se takođe široko nazivaju računovodstvenim standardima ili standardima finansijskog izveštavanja (PWC, 2017). Nezavisni revizori ocenjuju poštenu prezentaciju finansijskih izveštaja koristeći okvir opšteprihvaćenih standarda revizije koji postavljaju zahteve i smernice o tome kako da se sprovede revizija, koji se takođe nazivaju jednostavno revizorski standardi (PWC, 2017).

Treba pomenuti i brojne značajne aspekte u kojima je utvrđeno da revizija može da ostvari dobre rezultate i donese benefite kompanijama. Revizore generalno i na kraju imenuju akcionari i izveštavaju ih direktno ili putem komisije za reviziju. Revizijska profesija imaju značajnu ulogu u korporativnom upravljanju pri sprovođenju funkcije informisanja i nadzora poslovanja korporacija, kako sa stanovišta menadžmenta, tako i sa stanovišta stejkholdera, odnosno zainteresovanih lica (Ivan Lovre, 2014). Međutim, revidirani finansijski izveštaji nekih kompanija, a posebno javnih preduzeća, su u javnoj evidenciji. Za velika javna preduzeća, mogu ih koristiti i druge strane u različite svrhe. Pored akcionara, oni mogu uključivati, na primer, potencijalne investitore koji razmišljaju o kupovini akcija kompanije i dobavljače ili zajmodavce koji razmišljaju o poslovanju sa tom kompanijom. Rigorozan proces revizije će, skoro uvek, takođe identifikovati uvide u neke oblasti u kojima menadžment može poboljšati svoje kontrole ili procese (PWC, 2017). Revizijska aktivnost je sistematski napor da se poboljša kvalitet informacija predstavljenih u finansijskim izveštajima. Kvalitet revizije daje garanciju verodostojnosti informacija predstavljenih u finansijskim izveštajima. Informacije u finansijskim izveštajima postaju osnova za korisnike da daju preciznije i tačnije vrednosti kompaniji (Wijaya, 2020).

Nekoliko empirijskih studija pružilo je dokaze da kvalitet sistema finansijskog izveštavanja pored korporativnog upravljanja, efikasnost revizorskog

odbora, finansijske ekspertize i strukture odbora u velikoj meri zavisi od mehanizama eksterne revizije (Mohammad & Ahmed, 2017).

Ipak revizorska društva se susreću i sa brojnim izazovima. Dva široka izazova za industriju revizije pojavila su se u javnoj debati poslednjih godina. Prvi je da je revizija izgubila element svog profesionalnog identiteta: revizori se više ne doživljavaju kao čuvari tržišta koji deluju u javnom interesu, već kao obične druge ugovorne strane koje deluju po „moralu tržišta“ (PWC, 2019).

Drugi izazov je to što su revizori previše bliski sa menadžerima kompanija koje revidiraju. Ovde, ono što najviše izaziva gnev je potencijalno poguban i koruptivni uticaj konsultantskih usluga sa visokom maržom od strane revizorskih firmi (PWC, 2019). Zbog ovoga se rad revizorskih društava dovodi u pitanje.

Sa širenjem pandemije COVID-19, računovodstvena i revizorska profesija bila je izložena dodatnim rizicima, izazovima i ozbiljnim pretnjama koje utiču na kvalitet revizije; blagovremenost revizije (Bajary et al., 2023). U krizama kao što je COVID-19, revidirane informacije su traženije nego ikada ranije, jer korisnici finansijskih izveštaja sumnjaju da menadžment krije loš učinak. Badawy (2021) navodi da davanje takvih informacija je u nadležnosti revizora. Stoga, revizori moraju biti svesni promena u poslovnom okruženju i razmotriti detaljnije istraživanje konkretnih pitanja revizije koje ona predstavlja.

Pandemija COVID-19 povećala je rizik revizije povezan sa većinom preduzeća i stoga se očekuje da će se povećati potražnja za višim kvalitetom revizije, što će se prevesti u veće naknade za reviziju u skladu sa teorijom agencije (Albitar et al., 2020). Povećana složenost kao rezultat pandemije i potreba da se povećaju revizijske aktivnosti kako bi se prikupilo više dokaza koji bi podržali njihovo mišljenje rezultiraće kašnjenjem u izdavanju revizorskog izveštaja. Dakle, u suštini, zahtev akcionara za kvalitetnijim revizijama u skladu sa teorijom agencije povećaće blagovremenost revizorskih izveštaja (Musah et al., 2023). Pandemija je stvorila izazovno ekonomsko okruženje, a kompanije su možda bile motivisane da smanje troškove kako bi preživele krizu. Ovo bi moglo dovesti do sukoba interesa između vlasnika kompanije i menadžmenta, jer vlasnici mogu biti više zabrinuti da obezbede tačnost i pouzdanost finansijskog izveštavanja kroz detaljnu reviziju, dok menadžment može biti više zainteresovan za smanjenje troškova, uključujući naknade za reviziju (Musah et al., 2023).

Sve je veća relevantnost karakteristika i značajnost eksternih revizora dobijenih od akcionara, investitora i svih povezanih lica i važna uloga kvaliteta revizije u izradi kvalitetnih finansijskih izveštaja (Qawqzeh et al., 2020). Drugim rečima, revizori sa specijalizacijom u pojedinim oblastima industrije imaju tendenciju da konstantno ulažu u dodatne troškove procesa revizije zbog reputacije (Sembiring et al., 2022) i pitanja legalizacije. Nekoliko istraživača navodi da eksterna revizija ima pozitivan i značajan uticaj na kvalitet finansijskih izveštaja (Alzeban, 2020; Azzam et al., 2020; Qawqzeh et al., 2020).

Zadatak spoljnih revizora je da objektivno i sa potrebnim stepenom skepticizma utvrde da li postoje značajne greške u finansijskim izveštajima i da na osnovu važećih standarda finansijskog izveštavanja iznesu svoje mišljenje o tome

da li su finansijski izveštaji preduzeća predstavljeni objektivno i tačno. Eksterna revizija se oslanja na rad interne revizije, ali to oslanjanje podrazumeva proveru i sagledavanje kvaliteta interne revizije (Radojevic et al., 2022). Prema Deloitte-u, funkcija interne revizije (IAF) igra ključnu ulogu u rukovanju početnim efektom pandemije. Pored toga, IAF kritično utiče na revizorsko izveštavanje jer spoljni revizori uglavnom zavise od njegovog rada (KMPG, 2020).

Oslanjajući se na postojeću literaturu i uzimajući u obzir izazove koje je nametnula pandemija, sprovedeno je istraživanje sa namerom da se istraži na koji način kompanije vide ulogu revizorskih društava u kreiranju svojih izveštaja. Neretko se ovo pitanje sagledava samo iz perspektive zainteresovanih strana a zapravo je od velike važnosti da se i perspektiva kompanija uzme u obzir. Sprovedeno istraživanje prikazano je u nastavku rada.

Metodologija

Kako bi se odgovorilo na postavljeni cilj istraživanja, upitnik je poslat na mejl adrese 55 kompanija iz Republike Srbije koje su aktivne na Beogradskoj berzi, od čega je 26 kompanija odgovorilo i na upitnik i postavljena pitanja. Istraživanjem je obuhvaćen period 2018 - 2022. godine, koji uključuje period pre pandemije (2018 - 2019. godine) i period tokom pandemije (2020 - 2022. godine) COVID-19, što omogućava identifikovanje eventualnih promena uticaja revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja preduzeća.

Upitnik se sastojao od 15 pitanja. Sva pitanja su zahtevala odgovor na skali od 1 do 5. Za svako pitanje je pojašnjeno i jasno naznačeno u upitniku šta označava opcija 1 a šta opcija 5. Sva pitanja su bila zatvorenog tipa i time pogodna za obradu statističkim metodama.

Rezultati koji su prikupljeni u istraživanju obrađeni su deskriptivno, a prikazani su i grafički zarad olakšanog tumačenja rezultata i njihove preglednosti.

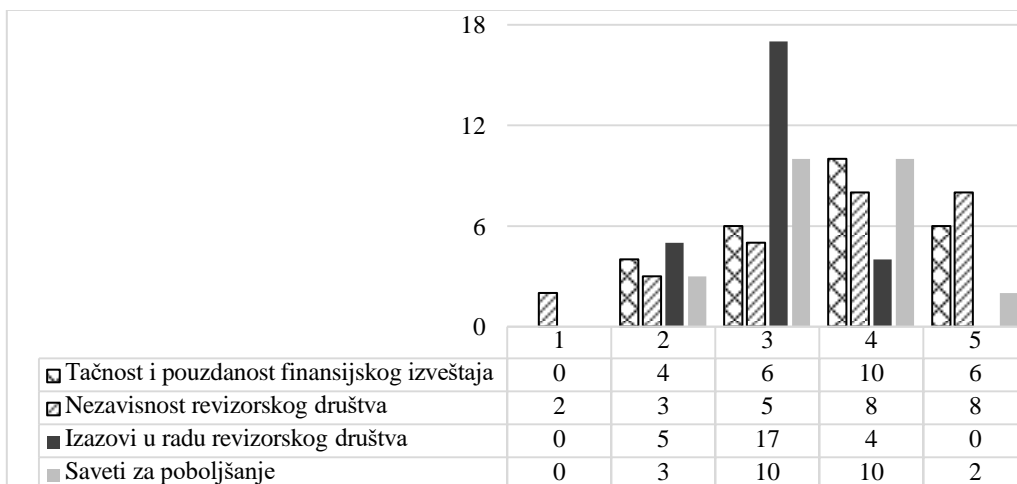
Rezultati

Prvo pitanje koje se postavilo ispitanicima bilo je u kojoj meri smatraju da revizorska društva doprinose tačnosti i pouzdanosti njihovog finansijskog izveštaja. Kompanije su odgovarale na skali od 1 do 5, gde je jedan *nimalo* a pet *u potpunosti*. Većina kompanija odgovorila je brojem 4 odnosno da postoji značajan ali ne i presudan uticaj koji revizorska društva imaju na tačnost njihovih finansijskih izveštaja. Čak 10 od 26 ispitanika se opredelilo za ovu opciju, dok je 6 od 26 kompanija navelo da smatra da je uticaj revizorskih društava na tačnost finansijskih izveštaja potpuna, 6 kompanija se takođe opredelilo za srednju opciju, da kažemo umereno neutralnu i odabralo opciju 3 na skali u okviru ovog pitanja. Ukupno 4 kompanije je reklo da smara da postoji mali uticaj revizorskih društava na tačnost finansijskih izveštaja, dok nijedna kompanija nije navela da uticaj nimalo ne postoji i da revizorska društva ne doprinose tačnosti izveštaja.

Drugo pitanje se odnosilo na to koliko je za kompanije značajno da revizorska kompanija bude nezavisna da bi mogla da bude od pomoći za kreiranje tačnog i preciznog finansijskog izveštaja. I na ovo pitanje su kompanije odgovarale na skali, gde je jedan predstavljalo *nije značajno* uopšte, a pet *veoma je važno*. U načelu kompanije su dale odgovor da postoji veliki značaj nezavisnosti revizorskih kompanija. Kao veoma značajno 8 kompanija je označilo nezavisnost revizorskih društava (opcija 5 na skali), 8 kompanija je označilo da smatra da je ovo pitanje važno (opcija 4 na skali) dok je opciju tri i umereni značaj izabralo 5 kompanija. Opciju dva izabralo je 3 kompanije, a opciju jedan dve.

Da li se kompanija susrela sa nekim izazovima u pogledu rada sa revizorskim društvima je bilo sledeće pitanje u upitniku. Opcija jedan bila je *nikada* dok je opcija pet bila *često* na skali koju su kompanije koje su učestvovalе u istraživanju popunjavale. Najveći broj kompanija odgovorio je opcijom broj 3, odnosno da su se u umerenoj meri susretale sa izazovima tokom rada sa revizorskim društvima, 4 kompanije je navelo da se u solidnoj meri susretalo sa izazovima u radu sa revizorskim društvima, dok je 5 kompanija navelo da se retko suočavalo sa izazovima u radu sa revizorskim društvima.

Četvrto pitanje odnosilo se na pružanje saveta od strane revizorskih društava za poboljšanje procesa finansijskog izveštavanja. Opcija jedan bila je *nikada* dok je opcija pet bila *često* na skali koju su kompanije koje su učestvovalе u istraživanju popunjavale. Nijedna kompanija nije navela da nikada nije dobila savet od revizorskih društava u pogledu poboljšanja procesa finansijskog izveštavanja. Dve kompanije su navele da savete primaju veoma često, dok je 3 kompanije odabralo opciju dva i navelo da retko prima savete o poboljšanju finansijskog izveštavanja. Najveći broj kompanija se opredelio za opciju da je umereno i često primao savete od strane revizorskog društva za poboljšanje finansijskog izveštavanja, 10 kompanija je odabralo opciju 3, i isto toliko opciju 4.

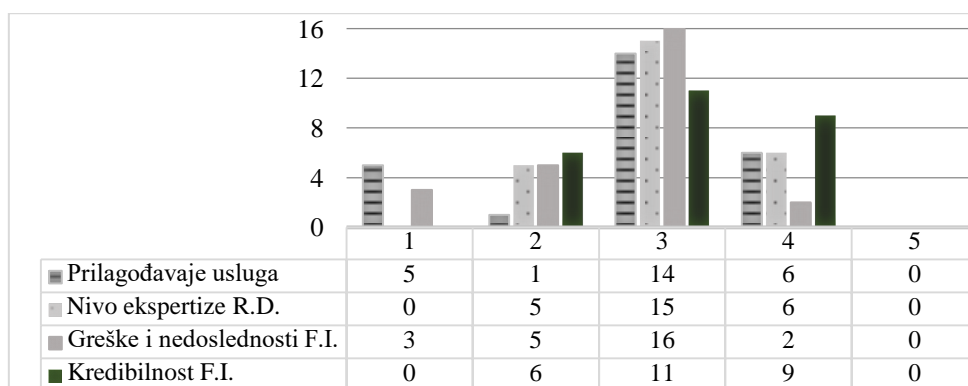
Slika 1. Odgovori na pitanja 1-4.

Izvor: Samostalna kalkulacija autora.

Pitanje broj 5 se odnosilo na to u kojoj meri revizorska društva prilagođavaju svoje usluge kako bi odgovorila na specifične potrebe i zahteve kompanije? Opcija 1 na skali podrazumevala je *ne uopšte*, dok je opcija 5 podrazumevala *potpuno*. Na ovo pitanje najveći broj kompanija je odgovorio opcijom 3 koja je podrazumevala umereno prilagođavanje revizorskih društava potrebama kompanija, dok je opciju 4 koja je podrazumevala značajno ali ne potpuno prilagođavanje potrebama kompanije odabralo 6 kompanija. Nijedna kompanija nije navela da je došlo do potpunog prilagođavanja potrebama kompanije. Jedna kompanija je navela da postoji slabo prilagođavanje potrebama kompanije, a 5 kompanija je navelo da se revizorska društva ne prilagođavaju kompanijama.

Kako procenjujete nivo ekspertize i kompetentnosti revizorskih društava da razumeju industriju u kojoj vi poslujete i biznis poduhvate firme u kojoj radite je bilo naredno, šesto pitanje. Na ovo pitanje je većina kompanija, njih 15 odgovorila prosečnom ocenom, tri i istakla da veruje da revizorske kompanije u umerenoj meri mogu da razumeju industriju u kojoj posluju kompanije i poslovne poduhvate kompanije. Ukupno 6 ispitanih kompanija je navelo da postoji značajno razumevanje, ali ne potpuno od strane revizorskih društava u ovom pogledu, dakle odabralo je opciju 4 na skali. Nijedna kompanija nije odabrala opcije 1 i 5, a 5 ispitanika je navelo da smatra da u manjoj meri revizorska društva imaju razumevanje industrije u kojoj posluju (opcija 2).

Sedmo pitanje istraživalo je u kojoj meri su kompanije uverene da bi revizorska društava pronašla greške ili nedoslednosti u finansijskim izveštajima. Opcija 1 predstavlja odgovor da kompanija smatra da revizorska kuća ne bi pronašla greške ili nedoslednosti u finansijskom izveštaju, dok je opcija 5 za potpunu uverenost da bi. Opciju jedan izabralo je 3 kompanije, a opciju dva je navelo 5 kompanija. Najčešći odgovor je bio tri, čime kompanije ističu na neki način neopredeljenost povodom ovog pitanja a broj kompanija koji je odgovorio na ovaj način je 16. Opciju četiri na skali ukupno su izabrale 2 kompanije i istakle da smatraju da je verovatno da bi revizorska društava pronašla greške ili nedoslednosti. Nijedna kompanija se nije opredelila za opciju pet.

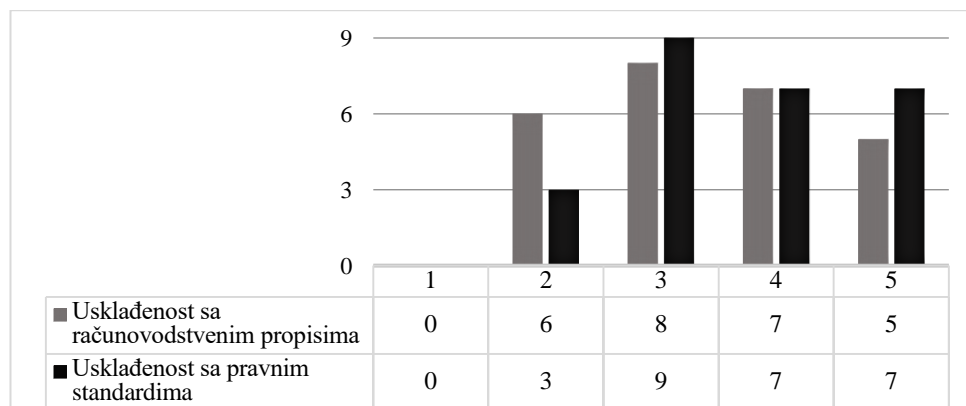

Slika 2. Odgovori na pitanja 5-8.
Izvor: Samostalna kalkulacija autora.

Osmo pitanje odnosi se na povezanost rada revizorskog društva i kredibilitnosti finansijskog izveštaja. Opcija jedan na skali navodi se za smatranje da ne postoji povezanost, a opcija 5 da je povezanost od presudnog značaja. Nijedna kompanija nije odabrala ove krajnje vrednosti, već su odgovori bili ravnomerno raspoređeni između ostalih opcija, 6 kompanija je navelo opciju dva, 11 je odabralo opciju tri i 9 opciju četiri.

Deveto pitanje je da li kompanije smatraju da revizorska društva imaju presudni uticaj na usklađenost finansijskog izveštaja sa računovodstvenim propisima? Opcija jedan na skali je nemaju *nikakav uticaj* a opcija 5 imaju *presudan uticaj*. Kada se sagledaju odgovori kompanija može se reći da većina smatra da postoji umereni do značajan uticaj, jer se najviše kompanija opredelilo za tu opciju, 8 od 26 kompanija navelo je da veruje da postoji umereni uticaj i odabralo opciju 3 na skali. Opciju četiri na skali izabralo je 7 kompanija od 26, a opciju pet je naznačilo 5 koje smatraju da postoji presudan uticaj. Nijedna od kompanija uključenih u istraživanje nije navela da ne postoji nikakav uticaj rada revizorskih društava na usklađenost finansijskih izveštaja sa računovodstvenim propisima, 6 kompanija smatra da postoji mali uticaj rada revizorskih društava u ovom pogledu.

Deseto pitanje je da li kompanije smatraju da revizorska društva imaju uticaj u obezbeđivanju usklađenosti sa pravnim standardima? Opciju jedan i dva nije označila nijedna kompanija. Opciju tri na skali odabralo je 7 kompanija, a opciju četiri 12. Od ukupno ispitanih kompanija njih 7 izrazilo je stav da se radi o presudnom uticaju. Samo 3 kompanije su navele da smatraju da postoji mali uticaj rada revizorskih društava na usklađenost u kreiranju finansijskih izveštaja. Nijedna kompanija nije navela da rad revizorskih društava nema nikakvog uticaja na usklađenost finansijskih izveštaja sa pravnim standardima.

Slika 3. Odgovori na pitanja 9-10.

Izvor: Samostalna kalkulacija autora.

Naredno pitanje je u kojoj meri se uloga revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja promenila od početka pandemije? Kompanije su odgovarale

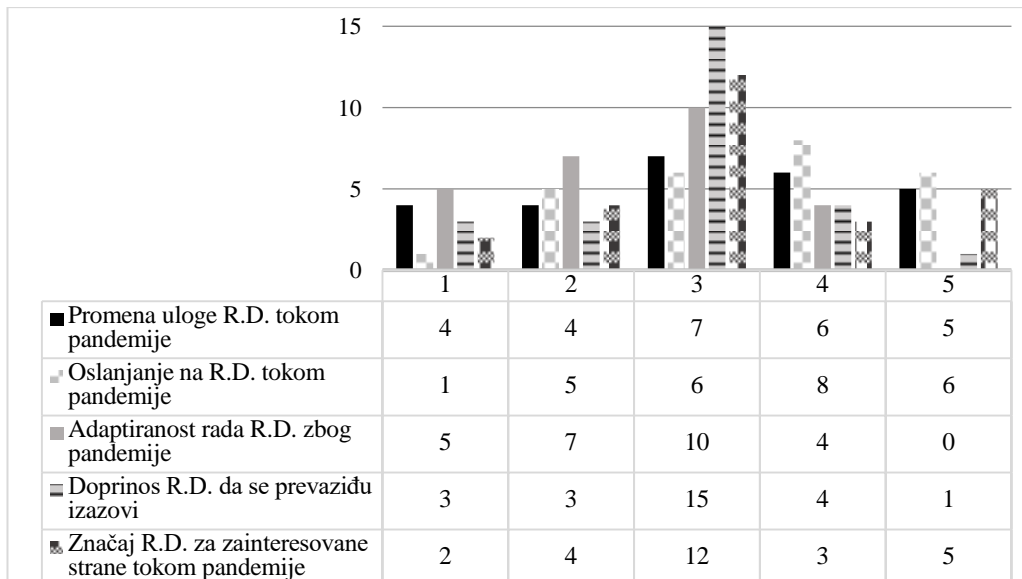
na skali gde je 1 značano umanjila a 5 značajno uvećala. Samo 4 kompanije navelo je da se uloga revizorskih društava značajno umanjila, a takođe 4 kompanije je navelo da je došlo do umanjivanja značaja ali koji nije bio veliki. Međutim, 7 kompanija navelo je da smatra da se uloga revizorskih društava nije značajno menjala, dok 6 kompanija smatra da je došlo do uvećanja uloge revizorskih društava a 5 kompanija navodi da je došlo do značajnog uvećavanja uloge revizorskih društava.

U kojoj meri je pandemija povećala oslanjanje na revizorska društva za tačnost i pouzdanost finansijskih izveštaja je naredno pitanje na koje su kompanije koje su učestvovala u istraživanju odgovorile. Na skali je 1 predstavljalo umanjeno oslanjanje i 5 povećano oslanjanje. Na ovo pitanje 5 kompanija se opredelilo za opciju dva na skali a jedna kompanija za opciju 1. Opciju tri na skali odabralo je 6 kompanija, 8 kompanija je odabralo opciju četiri na skali. Da postoji povećano oslanjanje smatra 6 od 26 kompanija koje su učestvovala u ovom istraživanju.

Kompanije su odgovorile i na pitanje u kojoj meri smatraju da su revizorske firme adaptirale svoj rad tako da odgovori na nove izazove koje je pandemija nametnula. Opcija jedan na skali stoji za mišljenje da rad revizorskih društava nije adaptiran na način da odgovori na izazove pandemije. Opcija 5 na skali stoji za mišljenje da je rad revizorskih društava *u potpunosti* prilagođen novim potrebama usled pandemije. Samo 5 kompanija od 26 navelo je da smatra da rad revizorskih društava nije uopšte adaptiran da odgovori na nove izazove, 7 kompanija je navelo da smatra da postoji malo prilagođavanje ali da ono nije značajno. Ukupno 10 kompanija odabralo je srednju opciju i istaklo da smatra da postoji umereno ali ne preterano značajno prilagođavanje, 4 kompanije navele su da smatraju da je rad revizorskih društava značajno adaptiran. Nijedna kompanija nije odgovorila da je rad revizorskih društava u potpunosti adaptiran.

Da li su revizorska društva na neki način doprinela da kompanije prevaziđu uspešno finansijske rizike koji su se javili tokom pandemije kompanije su procenile na sledeći način: Opcija 1 na skali je predstavljala da revizorska društva nisu imala *nikakav* doprinos a opcija 5 da su imala *presudan* doprinos. Na ovo pitanje je najveći broj kompanija naveo da postoji umereni doprinos i opredelio se za opciju tri na skali. Ukupno 15 kompanija je dalo ovaj odgovor, 4 kompanije je navelo da smatra da su revizorska društva imala značajan uticaj, 1 kompanija je dala odgovor da je postojao presudan uticaj, 3 kompanije su navele da nije postojao značajan uticaj i one su odabrale opciju dva. Isti broj kompanija je naveo da je uticaj imao presudni značaj.

Petnaesto pitanje odnosilo se na uticaj pandemije na zainteresovane strane i njihovo poverenje u objavljene finansijske podatke zavisno od toga da li je u tom učestvovalo revizorsko društvo. Na skali je opcija 1 bila da to nije imalo nikakav uticaj dok je opcija 5 bila da je taj uticaj bio presudan. Od ukupno ispitanih kompanija 5 je navelo da postoji presudan uticaj, 3 da je postojao veliki ali ne presudan uticaj, 12 kompanija je odabralo opciju tri i istaklo da smatra da postoji neutralan uticaj, dok je 4 kompanija dalo odgovor da postoji mali uticaj (opcija 2) i 2 kompanije da nema uticaja.

Slika 4. Odgovori na pitanja 11-15.

Izvor: Samostalna kalkulacija autora.

Diskusija

Nakon što su podaci prikupljeni istraživanjem obrađeni i prikazani grafički i tekstualno u prethodnom delu rada, oni su analizirani u odnosu na postavljene hipoteze na samom početku istraživanja.

Prva hipoteza glasi: *Revizorska društva pozitivno utiču na izradu konačnih finansijskih izveštaja subjekata revizije.* Na osnovu odgovora koji su dati u istraživanju sprovedenom za potrebe ovog rada može se zaključiti da je ova hipoteza potvrđena. Najpre treba istaći da kompanije kada govore o uticaju rada revizorskih društava na aspekte kao što su tačnost, pouzdanost, transparentnost i kredibilnost retko biraju ekstremne vrednosti na skali već uglavnom ističu da prepoznaju uticaj ali da on nije presudan. Jedno od pitanja koje je bilo usmereno na značaj nezavisnosti revizorskog društva je pokazalo da se ova karaktersitika smatra veoma značajnom od strane kompanija kako bi uticaj koji se ostvaruje od strane revizorskih društava bio pozitivan. Pozitivan uticaj revizorskih kompanija koji se može zaključiti kada se sagledaju odgovori kompanija koje pitanja u okviru ovog istraživanja ne zanemaruju i brojne izazove koji su prepoznati od strane kompanija kada je reč o saradnji sa revizorskim društvima. Na prvi pogled se može zaključiti da se radi o suprotnim odgovorima koji se nalaze u odnosu kontradikcije, ali ukoliko se odgovori bolje razmotre može se zaključiti da se ovim potvrđuje pozitivan uticaj koji kompanije prepoznaju da revizorska društva imaju na kreiranje finansijskih izveštaja koji je još značajniji kada se priznaje imajući u vidu sve izazove u saradnji sa revizorskim društvima koje su kompanije istakle.

Kompanije su navele i da umereno do često dobijaju savete o finansijskom izveštavanju od revizorskih društava što je takođe značajno u velikoj meri jer je većina kompanija uključenih u istraživanje odgovorila na taj način što doprinosi potvrđivanju prve hipoteze postavljene u ovom istraživanju da postoji pozitivan uticaj revizorskih društava na izradu finansijskih izveštaja kompanija. Kroz postavljena pitanja može se zaključiti da postoje različiti načini na koji se javlja pozitivan uticaj koji je istraživan i da ga kompanije prepoznaju. Određene aspekte kompanije češće prepoznaju kao značajne no ipak se može reći da uopšteno posmatrano kompanije daju odgovore koje potvrđuju ovu hipotezu.

Kompanije su navele da se revizorska društva umereno prilagođavaju potrebama kompanija, dok su ostali odgovori bili ravnomerno raspoređeni. Na isti način su kompanije odgovorile i kada se radilo o kompetentnosti i ekspertizi revizorskog društva da razume potrebe kompanije u industriji i poslovne poduhvate kompanije. Sposobnost revizorskog društva da pronađe greške i nedoslednosti u finansijskom izveštavanju takođe je jedno od pitanja oko kojeg kompanije koje su učestvovala u ovom istraživanju nemaju jasan odgovor. U proseku smatraju da bi uticaj u ovom smislu koji mogu imati revizorska društva mogao biti umeren.

Dakle, na osnovu svega navedenog zaključak koji se može izvesti je da je prva hipoteza potvrđena i da postoji saglasnost kompanija o pozitivnom uticaju rada revizorskih društava na kreiranje finansijskog izveštaja kompanija percipirajući različitu meru ovog uticaja zavisno od ugla posmatranja konkretne kompanije.

Naredna hipoteza koja je istraživana je da li *Revizorska društva pozitivno utiču na primenu zakonodavnih propisa u poslovanju subjekata revizije*. Dva pitanja posvećena su ovoj hipotezi u samom upitniku (9 i 10). U pogledu računovodstvenih propisa navodi se da se radi o saglasnosti da uticaj revizorskih društava postoji. Značajno je napomenuti da nijedna kompanija nije navela da nema uticaja rada revizorskih društava u ovom pogledu već samo na različiti način procenila stepen uticaja. Može se primetiti po rezultatima istraživanja i da većina kompanija smatra da je taj uticaj značajan ili barem umeren. Kada je reč o usklađenosti sa pravnim okvirom odgovori pokazuju da kompanije smatraju da postoji još veći značaj rada revizorskih društava nego kada se govorilo o računovodstvenim propisima. Na osnovu ovih odgovora ispitanika može se zaključiti da je i druga hipoteza u ovom istraživanju potvrđena i da se može smatrati da postoji pozitivan uticaj revizorskih društava na primenu zakonodavnih propisa u poslovanju subjekta revizije.

Treća hipoteza istražena u ovom radu glasi *Pandemija Covid 19 uslovlila je značajne promene u pogledu uticaja revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja preduzeća*. Pitanja koja su bila usmerena na procenu u kojoj meri se uloga revizorskih društava promenila u kreiranju finansijski izveštaja od početka pandemije kao i da li je došlo do povećanog oslanjanja na revizorska društva na tačnost i pouzdanost finansijskih izveštaja tokom i nakon pandemije? Razmatralo se i o meri u kojoj su se revizorska društva adaptirala novonastalim potrebama kompanija usled pandemije. Doprinos revizorskih društava da prevaziđu rizike koji su se javili tokom

pandemije i uticaj pandemije koji je dat učešću revizorskih društava u formiranju finansijskih izveštaja od strane zainteresovanih strana je takođe bio deo pitanja koja su postavljena zarad istraživanja ove hipoteze. Odgovori kompanija pokazuju da dolazi do promene i da se odnos prema revizorskim društvima menja od početka pandemije pa do kraja posmatranog perioda u istraživanju. Kompanije procenjuju da postoji umereni stepen promene, odnosno da promena do koje dolazi nije ni od presudnog ni od zanemarljivog značaja. Ovim se može zaključiti da postoji dovoljno osnova da se i treća hipoteza smatra potvrđenom.

Može se dakle reći da su se u sprovedenom istraživanju potvrdile sve tri postavljene hipoteze.

Zaključak

U ovom radu analizirao se značaj koji imaju revizorska društva na kreiranje finansijskih izveštaja sa željom da se utvrdi da li se radi o pozitivnom uticaju. Posebno je istaknuta važnost usklađenosti sa računovodstvenim i pravnim okvirom kao i uticaj pandemije koji je mogao da utiče na poslovanje revizorskih društava.

Da bi se ovo pitanje istražilo sprovedeno je istraživanje na uzorku od 26 kompanija. Odgovorima na upitnik kompanije su naznačile na koji način one vide ulogu revizorskih društava.

Postavljene hipoteze su potvrđene i u radu je dokazano da postoji pozitivan uticaj revizorskih društava na kreiranje finansijskih izveštaja kompanija.

Neka od ograničenja ovog istraživanja su vezana za broj kompanija koji se odazvao istraživanju, koji bi u narednim istraživanjima poželjno mogao biti veći. Usled malog broja kompanija, ne mogu se analizirati potencijalne razlike koje određuje veličina kompanije. Takođe, radi se o samoproceni kompanija o rezultatima koji se postižu radom revizorskih društava, te je uključena samo jedna perspektiva – perspektiva kompanija. To daje značajan ali ne potpun uvid.

Buduća istraživanja trebala bi uporediti perspektivu kompanija sa perspektivom drugih zainteresovanih strana, odnosno mogla bi biti usmerena na detaljnije analiziranje uticaja revizorskih društava na kreiranje finansijskih izveštaja.

Reference

- Albitar, K., Gerged, A., Kikhia, H., Hussainey, K. (2020). Auditing in Times of Social Distancing: The Effect of COVID-19 on Auditing Quality. *International Journal of Accounting & Information Management*, 29(1), 169–178.
- Alzeban, A. (2020). The Impact of Audit Committee, CEO, and External Auditor Quality on the Quality of Financial Reporting. *Corporate Governance (Bingley)*, 20(2), 263-279.
- Azzam, M., Alrabba, H., AlQudah, A., Mansur, H. (2020). A Study on the Relationship Between Internal and External Audits on Financial Reporting Quality. *Management Science Letters*, 10(4), 937-942.

- Badawy, H.(2021). The Effect of Quality and Timeliness of Limited Review Report on Perceived Interim Financial Reporting Quality During COVID-19 Pandemic Crisis: Evidence from Egypt. *Scientific Journal for Financial and Commercial Studies and Researches*, 2(2), 25-74.
- Bajary, A., Shafie, R., Ali, A. (2023). COVID-19 Pandemic, Internal Audit Function and Audit Report Lag: Evidence from Emerging Economy. *Cogent Business & Management*, 10(1), 1-17.
- Lovre, I. (2014). Uloga i značaj računovodstva i revizije u korporativnom upravljanju. *Škola biznisa*, 1/2014, 69-79.
- KPMG(2020). Impact of the COVID-19 Crisis on Internal Audit Functions of Financial Institutions. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/cy/pdf/2020/04/impact-of-the-covid-19-crisis-on-internal-audit-functions-of-financial-institutions.pdf> [27. 3. 2024.]
- Mohammad, A., Ahmed, D. (2017). The Impact of Audit Committee and External Auditor Characteristics on Financial Reporting Quality among Malaysian Firms. *Research Journal of Finance and Accounting*, 8(13), 9-16.
- Musah, A., Okyere, B., Osei-Bonsu, I. (2023). The Influence of the COVID-19 Pandemic on Audit Fees and Audit Report Timeliness of Listed Firms in Ghana. *Cogent Business & Management*, 10(2), 1-17.
- PWC (2017). Understanding a Financial Statement Audit. <https://www.pwc.com/im/en/services/Assurance/pwc-understanding-financial-statement-audit.pdf> [28. 3. 2024.]
- PWC (2019). Building a Culture of Challenge in Audit Firms. <https://www.pwc.co.uk/who-we-are/future-of-audit/building-a-culture-of-challenge-in-audit-firms.pdf> [28. 3. 2024.]
- Radojevic, A., Jovkovic, B., Dragicevic, P. (2022). Dynamic Analysis of Business Development of Auditing Firms: Case of the Republic of Serbia 2010-2020. *Economic Themes*, 60(3), 409-427.
- Sembiring, E., Susilawati, D., Shavab, F. (2022). The Influence of the Audit Committee and External Audit on the Quality of Financial Reports in Manufacturing Companies. *Journal of Applied Business, Taxation and Economics Research*, 2(2), 206-216.
- Qawqzeh, H., Endut, W., Rashid, N., Dakhllalh, M. (2020). Impact of the External Auditor's Effectiveness on the Financial Reporting Quality: The Mediating Effect of Audit Quality. *Journal of Critical Reviews*, 7(6), 1197–1208.
- Wijaya, L. (2020). The Effect of Audit Quality on Firm Value: A Case in Indonesian Manufacturing Firm, Journal of Accounting. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 6(1), 1-15.

Prilog: Upitnik

1. U kojoj meri revizorska društva doprinose tačnosti i pouzdanosti finansijskog izveštaja Vaše kompanije? (1-nimalo, 5-u potpunosti)
1 2 3 4 5
2. U kojoj meri nezavisnost revizorska društva utiču na kreiranje tačnog i preciznog finansijskog izveštaja? (1-nije značajno uopšte, 5-veoma je važno)
1 2 3 4 5
3. Da li ste se kao kompanija susreli sa izazovima u radu sa revizorskim društvima? (1- nikada, 5-često)
1 2 3 4 5
4. Da li ste od revizorskih društava kao kompanija dobijali savete za poboljšavanje procesa finansijskog izveštavanja? (1-nikada, 5-često)
1 2 3 4 5
5. U kojoj meri revizorska društva prilagođavaju svoje usluge kako bi odgovorile na specifične potrebe i zahteve kompanije? (1-ne uopšte, 5-potpuno)
1 2 3 4 5
6. U kojoj meri revizorsko društvo ima kompetentnost i eksepriju da razume industriju u kojoj vi poslužete i biznis poduhvate kompanije u kojoj radite? (1-nimalo, 5-potpuno)
1 2 3 4 5
7. U kojoj meri verujete da bi revizorsko društvo pronašlo greške ili nedoslednosti u finansijskim izveštajima? (1-nimalo, 5-potpuno)
1 2 3 4 5
8. U kojoj meri smatrate da je rad revizorskog društva povezan sa kredibilnošću finansijskog izveštaja? (1-nimalo, 5-potpuno)
1 2 3 4 5
9. Da li smatrate da revizorska društva imaju presudni uticaj na usklađenost finansijskog izveštaja sa računovodstvenim propisima? (1-nikakav uticaj, 5- imaju presudan uticaj)
1 2 3 4 5
10. Da li smatrate da revizorska društva imaju uticaj u obezbeđivanju usklađenosti sa pravnim standardima? (1-nikakav uticaj, 5- imaju presudan uticaj)
1 2 3 4 5
11. U kojoj meri se uloga revizorskih društava u kreiranju finansijskih izveštaja promenila od početka pandemije? (1-nikako, 5-potpuno)
1 2 3 4 5
12. U kojoj meri je pandemija povećala oslanjanje na revizorska društva za tačnost i pouzdanost finansijskih izveštaja? (1-umanjeno oslanjanje, 5-povećano oslanjanje)
1 2 3 4 5
13. U kojoj meri smatrate da su revizorske firme adaptirale svoj rad tako da odgovori na nove izazove koje je pandemija nametnula? (1-nikako, 5-potpuno)
1 2 3 4 5

14. Da li su revizorska društva na neki način doprinela da kompanija prevaziđe uspešno finansijske rizike koji su se javili tokom pandemije? (1-nikako, 5-potpuno)

1 2 3 4 5

15. U kojoj meri je uticaj pandemije na zainteresovane strane i njihovo poverenje u objavljene finansijske podatke zavisio od toga da li su u tome učestvovala revizorska društava? (1-nikako, 5-presudno)

1 2 3 4 5

THE ROLE OF AUDIT FIRMS IN THE CREATION OF FINANCIAL STATEMENTS OF COMPANIES

Abstract: *The role of audit firms in the creation of financial statements of companies was investigated in this paper through research conducted on a sample of 26 companies. The aim of the paper is to indicate how companies see the influence of audit firms on the creation of financial statements and general financial reporting. The questionnaire consisted of 15 closed questions. The research covered the period from 2018-2022. The companies included in the research are from the Republic of Serbia and are active on the Belgrade Stock Exchange. Special attention was paid to the harmonization of financial reports with accounting and legal standards, as well as to the study of the importance of financial research in the period of the pandemic. The results of the research show that companies recognize the positive impact of the work of audit firms in the preparation of financial reports. The work also confirmed that there is a positive impact on the work of audit firms on the harmonization of financial reporting with legal regulations. It was also pointed out that due to the pandemic, there was a change in the influence of audit firms on the creation of financial reports of companies. Future research should compare the companies' perspective with that of other stakeholders.*

Keywords: *auditing companies, financial statements, legislative framework, pandemic*

ANALIZA MIŠLJENJA NEZAVISNIH REVIZORA O FINANSIJSKIM IZVEŠTAJIMA PREDUZEĆA U REPUBLICI SRBIJI¹

Jovana Stojanović

Univerzitet u Nišu, Inovacioni centar, jovana.stojanovic992@gmail.com

Apstrakt: Ova studija istražuje trendove u revizorskom izveštavanju, a posledično i stanje u praksi finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji putem analize mišljenja iskazanih u revizorskim izveštajima velikih i srednjih preduzeća sa najvećim neto dobitkom za period 2020-2022. Koristeći deskriptivnu analizu, zaključili smo da je procentualni udeo modifikovanih mišljenja relativno nizak i da je neznatno iznad proseka u razvijenim zemljama. Takvi nalazi mogu ukazivati na visok nivo kvaliteta finansijskog izveštavanja ili niži kvalitet revizije, koji se ogleda u smanjenoj sposobnosti revizora da otkriju materijalno značajne pogrešne iskaze i njihovoj nespornosti da iste prijave. Da bismo razumeli koji su to delovi finansijskih izveštaja koji su naveli revizore da modifikuju mišljenje u revizorskim izveštajima, analizirali smo njihov sadržaj i otkrili da se najčešći razlozi za modifikaciju odnose na konto zaliha i na nemogućnost revizora da pribave dovoljno odgovarajućih dokaza. Naposletku, sagledali smo paragraf skretanja pažnje, kojim se privlači pažnja korisnika naglašavanjem pojedinih pitanja, kao i paragraf koji je posvećen ključnim revizijskim pitanjima, čime smo proširili sliku prisutnosti pitanja koja su, prema mišljenju revizora, od fundamentalnog značaja za razumevanje finansijskih izveštaja preduzeća.

Ključne reči: revizorski izveštaj, modifikovano revizorsko mišljenje, skretanje pažnje, ključna revizijska pitanja, velika i srednja preduzeća

Uvod

Izjavu da finansijski izveštaji po svim materijalno značajnim pitanjima daju istinit i objektivan prikaz finansijskog stanja i profitabilnosti preduzeća treba da pruži eksterna revizija. Bez nje nije moguće postići željeni nivo poverenja u finansijske izveštaje, koji je ključan za smanjenje informacionog rizika investitora, kao glavnih konstituenata preduzeća, i efikasno funkcionisanje tržišta kapitala. Zato je važno da revizorska profesija stalno održava kvalitet na potrebnom nivou kako bi, kroz otklanjanje sumnji pojedinaca i preduzeća, pružila stabilnost u društvenim i ekonomskim odnosima.

Iako eksterna revizija dodatno osnažuje kredibilitet finansijskih izveštaja u očuvanju poverenja korisnika, njihova očekivanja u vezi sa dometom revizije kontinuirano nadilaze koristi koje ona nudi (Vučković Milutinović, 2018). Problem

¹ Ovaj istraživački rad finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-66/2024-03/200371).

jaza u očekivanjima naročito dolazi do izražaja u kriznim periodima i periodima kojima su imanentni korporativno-finansijski skandali, te je reagovanje profesije i regulatornih tela neophodno. Zbog rastućeg nezadovoljstva korisnika sadržajem revizorskog izveštaja, kao regularnog i javno dostupnog izveštaja, uveden je paragraf koji se odnosi na ključna revizijska pitanja (KRP). Kroz promociju specifičnih sadržaja koji odražavaju konkretne revizijske angažmane, ovaj paragraf treba da pruži dodatne informacije korisnicima u cilju boljeg razumevanja procesa i rezultata revizije. Iako predstavlja radikalnu novinu koja je uvedena kroz prizmu novog Međunarodnog standarda revizije (*International Standards on Auditing - ISA*) 701 Saopštavanje ključnih revizijskih pitanja u izveštaju nezavisnog revizora, on nema primat nad paragrafom kojim se izražava revizorsko mišljenje i koji daje kredibilitet informacijama u smislu njihove sigurne upotrebe za poslovno odlučivanje. Prema ISA 700 Formiranje mišljenja i izveštavanje o finansijskim izveštajima i ISA 705 Modifikacije mišljenja u izveštaju nezavisnog revizora, revizor može da izda nemodifikovano („čisto“) i modifikovano mišljenje, koje može biti: kvalifikovano mišljenje, negativno mišljenje i uzdržavanje od izražavanja mišljenja. Revizori izražavaju neku vrstu modifikovanog mišljenja kada identifikuju materijalno značajne pogrešne iskaze (MZPI) u finansijskim izveštajima ili kada zbog ograničenja obima revizije nisu u mogućnosti da zaključe da finansijski izveštaji ne sadrže MZPI. Generalno, ovaj tip izveštaja je prisutniji u praksi revizorskog izveštavanja manje razvijenih zemalja. Međutim, postoje studije koje u takvim zemljama svedoče o dominantnom učešću „čistog“ mišljenja, što se retko kada može objasniti boljim kvalitetom finansijskih izveštaja (Kaya, 2017). U zemljama nerazvijenih tržišnih privreda postoji opasnost da snage ponude i tražnje nisu dovoljno jake da prouzrokuju veći kvalitet revizije, što može dovesti u pitanje sposobnost revizora da otkriju MZPI, kao i njihovu spremnost da iste obelodane.

Imajući u vidu heterogene rezultate empirijskih analiza drugih autora, motivaciju za izradu ovog rada pronašli smo u ispitivanju revizorskog okruženja Republike Srbije kroz analizu 270 revizorskih izveštaja velikih i srednjih preduzeća realnog sektora za period 2020-2022. Ovo istraživanje može da doprinese postojećoj literaturi na taj način što će ispitati trendove u revizorskom izveštavanju, kao i prirodu izdatih modifikacija, zajedno sa ključnim generatorima njihovog nastanka. Na taj način će se prikazati stanje u praksi finansijskog izveštavanja i ukazati na neophodnost uvođenja promena, što je posebno važno za zemlje u tranziciji. Kada postoji hroničan nedostatak kapitala, koji dovodi u pitanje ne samo razvoj, već nekada i opstanak jedne zemlje, bilo koja njegova forma može predstavljati spasonosno rešenje (Denčić-Mihajlov et al., 2021). Kako se investitori oslanjaju na informacije sadržane u revidiranim finansijskim izveštajima, smatra se da tržište kapitala u određenoj meri zavisi od relevantne računovodstvene i revizorske prakse, koja ima pozitivan uticaj na privlačenje stranih investitora, naročito njihovih ulaganja u grinfild investicije (Stojanović et al., 2022). Budući da promenljivost i nedorečenost regulative odlikuju nedovoljno razvijene zemlje, treba raditi na smanjenju rizika regulatornog karaktera koji otežava pouzdano korišćenje informacija iz finansijskih, odnosno revizorskih izveštaja. Njihov javni

karakter i ogromna važnost za investitore govore koliko je velika odgovornost regulatora u razvijanju kvalitetnog sistema finansijskog izveštavanja i koliko improvizacije u ovoj oblasti mogu biti opasne (Malinić, 2016).

Opis uzorka i metodologija istraživanja

Temelj istraživanja ovog rada čini lista sto najvećih preduzeća sa aspekta neto dobitka koju je pripremila Agencija za privredne registre (u daljem tekstu: Agencija) za 2022. godinu. Ukupan broj preduzeća čiji su redovni godišnji finansijski izveštaji za navedenu godinu u skladu sa Zakonom o računovodstvu Republike Srbije javno publikovani na internet stranici Agencije, kao potpuni i računski tačni, iznosi 108.856. Da bi se stekao uvid u poslovanje preduzeća koja se smatraju glavnim pokretačima performansi srpske privrede i čiji je kvalitet finansijskih izveštaja izuzetno važan, Agencija izrađuje liste sto najvećih preduzeća prema uspešnosti poslovanja (poslovnim prihodima i neto dobitku), finansijskom kapacitetu (poslovnoj imovini i kapitalu) i gubicima (neto dobitku i ukupnom gubitku). Doprinos uvećanom obimu poslovnih aktivnosti i profitabilnosti domaće privrede pružilo je sto preduzeća sa najvećim poslovnim prihodima i sto preduzeća sa najvećim neto dobitkom. Neto dobitak, kao stavka koja se nalazi na samom kraju bilansa uspeha, ima veliki informacioni značaj, budući da se smatra sveobuhvatnim pokazateljem profitabilnosti preduzeća i relevantnom osnovom za donošenje odluka od strane korisnika. Privreda Srbije je u 2022. godini ostvarila pozitivan neto rezultat od 864.190 miliona dinara, pri čemu je sto preduzeća sa najvećim neto dobitkom ostvarilo 523.049 miliona dinara dobitka, što je za oko 75% više u odnosu na prethodnu godinu.

U sledećem koraku selekcije u uzorak su uključena samo velika i srednja preduzeća kojih je u posmatranoj godini bilo 94. Od velikih preduzeća se očekuje da posvete veću pažnju kvalitetu finansijskih izveštaja i boljem funkcionisanju sistema internih kontrola, što može smanjiti rizik pojave grešaka i prevara od strane menadžmenta. Iako ova preduzeća imaju dominantan uticaj na celokupnu privredu, ne treba zanemariti ni doprinos srednjih preduzeća razvoju inovativnosti, novom zapošljavanju, stvaranju nove vrednosti i jačanju konkurentnosti jedne zemlje. Velika preduzeća u obavezi su da prilikom priznavanja, vrednovanja, prezentacije i obelodanjivanja finansijskih izveštaja primenjuju Međunarodne standarde finansijskog izveštavanja (MSFI), dok srednja preduzeća obavezno primenjuju MSFI za mala i srednja preduzeća, što dovodi do uporedivosti finansijskih izveštaja na globalnom nivou². Konačno, prema članu 26. Zakona o reviziji, postoji obaveza vršenja revizije redovnih godišnjih finansijskih izveštaja velikih i srednjih preduzeća razvrstanih u skladu sa Zakonom o računovodstvu, što olakšava pristup

² Mala i srednja preduzeća mogu da odluče da primenjuju MSFI (prema članu 25. Zakona o računovodstvu iz 2020. godine), u kom slučaju su dužna da ih primenjuju najmanje pet godina od početka primene MSFI, osim u slučajevima otvaranja postupka stečaja ili likvidacije.

podacima koji se koriste za obradu i analizu. Kako su sva preduzeća bila aktivna na dan obrade podataka, u konačnom uzorku našlo se 94 preduzeća. Postupak selekcije je prikazan u Tabeli 1.

Tabela 1. Proces formiranja uzorka

Kriterijum	Broj preduzeća
Ukupan broj preduzeća realnog sektora u 2022. godini	108.856
Srednja preduzeća	2.092
Velika preduzeća	528
Sto najvećih preduzeća sa aspekta neto dobitka	100
Velika preduzeća sa najvećim neto dobitkom	85
Srednja preduzeća sa najvećim neto dobitkom	9
Aktivna preduzeća na dan 27.02.2024. godine	94

Izvor: Autor.

Revizorski izveštaji analiziranih preduzeća preuzeti su iz baze finansijskih izveštaja Agencije za period 2020-2022. U Tabeli 2 prikazana je struktura preduzeća prema broju dostupnih revizorskih izveštaja. Za neka preduzeća izveštaji nisu bili dostupni za određene godine, tako da je analizirano 270 revizorskih izveštaja, prethodno ručno prikupljenih.

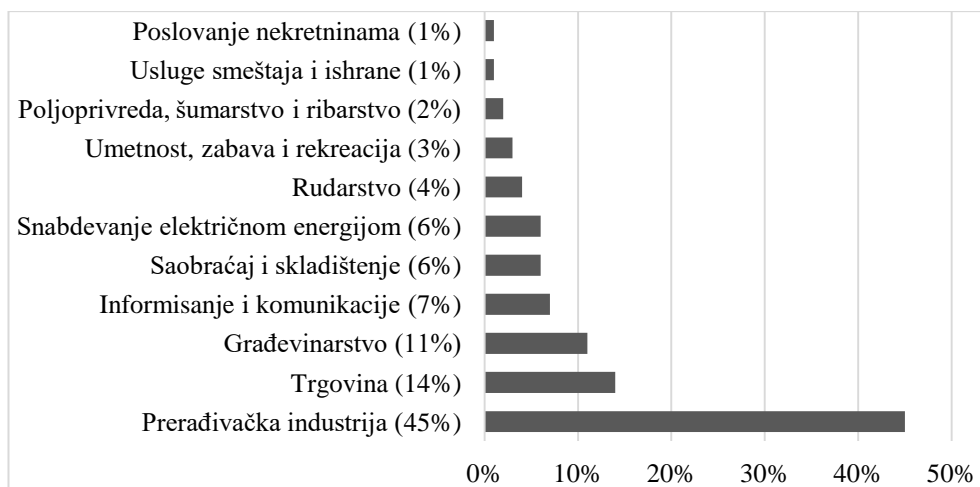
Tabela 2. Struktura preduzeća prema broju dostupnih revizorskih izveštaja

Dostupnost revizorskog izveštaja	Broj preduzeća	Broj analiziranih revizorskih izveštaja
Za jednu godinu	4	4
Za dve godine	4	8
Za tri godine	86	258
Ukupno	94	270

Izvor: Autor.

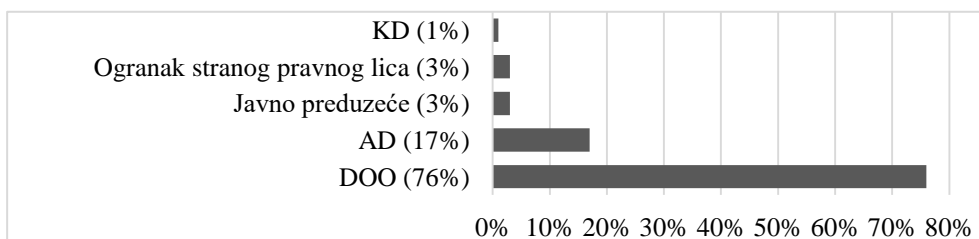
Na osnovu podataka predstavljenih na Slici 1, zaključujemo da najveći broj preduzeća u uzorku pripada prerađivačkoj industriji (45%), sektoru trgovine (14%) i sektoru građevinarstva (11%). Manji broj preduzeća bavi se sledećim delatnostima: informisanje i komunikacije (7%), saobraćaj i skladištenje (6%), snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (6%), rudarstvo (4%), umetnost, zabava i rekreacija (3%), poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (2%), usluge smeštaja i ishrane (1%) i poslovanje nekretninama (1%).

Najveći broj analiziranih preduzeća obavlja poslovnu aktivnost u formi DOO (76%). AD učestvuju sa svega 17% u uzorku, što ukazuje na nizak nivo razvijenosti tržišta kapitala u Srbiji. Procentualni udeo ogranaka stranog pravnog lica i javnih preduzeća iznosi po 3%, dok komanditna društva učestvuju sa 1% u uzorku (Slika 2).

Slika 1. Struktura preduzeća u uzorku prema pripadnosti sektoru

Izvor: Autor, prema podacima Agencije za privredne registre.

Slika 2. Struktura preduzeća u uzorku prema pravnoj formi

Izvor: Autor, prema podacima Agencije za privredne registre.

U nastavku rada pružamo deskriptivnu analizu revizorskih izveštaja najvećih srpskih velikih i srednjih preduzeća sa aspekta neto dobitka u 2022. godini, u cilju otkrivanja zastupljenosti modifikovanih mišljenja, kao i osnovnih razloga za izdatu modifikaciju. Prateći istraživanje Vučković Milutinović (2019), analiziramo, takođe, paragraf skretanja pažnje revizora, kao i paragraf koji se odnosi na KRP, u cilju identifikovanja pitanja koja su bila od fundamentalnog značaja za razumevanje finansijskih izveštaja preduzeća.

Rezultati i diskusija

Analiza učestalosti modifikovanog revizorskog mišljenja

U Tabeli 3 prikazana je zastupljenost nemedifikovanih i modifikovanih revizorskih mišljenja u periodu 2020-2022. U 2020. godini procentualni udeo modifikovanih mišljenja bio je 4,6%, da bi u 2021. godini dostigao pik od 5,6%, nakon čega je smanjen na 5,3%. Prosek u datom periodu iznosio je 5,19%, što ne predstavlja visoko učešće modifikacija.

Tabela 3. Prikaz revizorskih mišljenja preduzeća u uzorku u periodu 2020-2022

Vrsta revizorskog mišljenja	2020		2021		2022	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Nemodifikovano	83	95,4	84	94,4	89	94,7
Modifikovano	4	4,6	5	5,6	5	5,3
Kvalifikovano	4	4,6	5	5,6	5	5,3
Ukupno	87	100	89	100	94	100

Izvor: Autor.

Dominantno učešće nemodifikovanog revizorskog mišljenja može značiti da su revizori prikupili dovoljno odgovarajućih dokaza da finansijski izveštaji ne sadrže MZPI (Tabela 3). Međutim, to ne znači da finansijski izveštaji uopšte ne sadrže pogrešne iskaze, već da oni nisu materijalno značajni. U strukturi modifikovanih mišljenja zastupljeno je jedino kvalifikovano mišljenje, u kom slučaju su revizori jasno navodili gde postoji MZPI, dok su za ostatak finansijskih izveštaja izražavali „čisto“ mišljenje. Nizak procentualni udeo modifikacija može značiti i da su finansijski izveštaji sadržali MZPI, ali da je menadžment pristao da ih na zahtev revizora koriguje, čime su mnoge modifikacije izbegnute. Relativno povoljna situacija, koja na prvi pogled ne izaziva ozbiljnu zabrinutost za kvalitet finansijskih informacija, može dovesti u zabludu korisnike da je regulatorni okvir u pogledu finansijskog izveštavanja u Srbiji strog, a da je nivo kvaliteta finansijskog izveštavanja visok. U istinitost ove tvrdnje nemoguće je ne izraziti sumnju, naročito kada se razmotre rezultati istraživanja Vučković Milutinović (2019) koji nedvosmisleno ukazuju na visok procenat modifikovanog mišljenja o finansijskim izveštajima listiranih preduzeća (u proseku 30,4%), kao i o finansijskim izveštajima sto najvećih preduzeća sa aspekta poslovnih prihoda u Srbiji (u proseku 21,6%) u periodu 2015-2017. Učešće modifikacija u našoj studiji niže je u odnosu na učešće modifikacija u zemljama u razvoju, poput Turske, gde iznosi oko 13% (Kaya, 2017), ali je neznatno iznad učešća u razvijenim zemljama, kao što je Velika Britanija, gde iznosi oko 3% (Lennox, 2000).

Nizak udeo modifikacija može se objasniti i niskim stepenom kvaliteta revizijskih usluga. Budući da revizija treba da smanji informacioni rizik korisnika koji se prilikom poslovnog odlučivanja oslanjaju na informacije sadržane u revidiranim finansijskim izveštajima, veoma je važno da se njen kvalitet održava na potrebnom nivou i da revizorske firme ne dopuste da komercijalni aspekti, kao kod drugih profitno orijentisanih firmi, nadvladaju temu kvaliteta.

Revizija se može smatrati kvalitetnom ako je obavljena kompetentno i nezavisno od strane revizora. Prema tome, slabije prisustvo modifikacija može značiti ili da revizori nisu imali znanje, veštine i druge kompetencije potrebne da odgovore na svoja zaduženja, ili da nisu bili u mogućnosti da donesu zaključke bez uticaja koji dovode u pitanje njihovo profesionalno prosuđivanje. Nažalost, u Srbiji, gde snage ponude i tražnje na tržištu još uvek nisu dovoljno jake da izazovu visok kvalitet revizije, takva situacija je sasvim moguća. U Izveštaju Svetske Banke navodi se da dugoročni efekti sistemskih događaja ozbiljno oštećuju tržište

revizijskih usluga u Srbiji. Menadžment, razmatrajući opcije za redukovanje troškova, vrši uticaj na smanjenje revizijskih naknada, tako da revizori u ovoj zemlji zapravo „prodaju revizorske izveštaje“ umesto revizijskih usluga. Firme koje se bave revizijom ne bi smele da zarad održanja dobrih odnosa sa klijentom i većeg profita obore kvalitet usluga ispod nekog prihvatljivog nivoa. O performansama revizora mora se voditi računa, i to ne samo od strane profesije, već bi i država trebalo da preduzme regulatorne i stroge disciplinske mere za stvaranje okruženja u kojem će se maksimizirati verovatnoća da se kvalitetne revizije sprovedu na doslednoj osnovi.

Da bismo dobili još jasniji prikaz stanja finansijskog izveštavanja u Srbiji, ispitali smo da li su preduzeća, koja su dobila modifikovano revizorsko mišljenje, uskladila finansijske izveštaje sa relevantnim standardima u narednom periodu.

Tabela 4. Ponavljanje modifikovanih revizorskih mišljenja preduzeća u uzorku

Broj javljanja modifikacija	Broj preduzeća	%
Jednom	2	33,33
Dva puta	2	33,33
Tri puta	2	33,34
Ukupno	6	100

Izvor: Autor.

Od osam preduzeća sa kvalifikovanim mišljenjem revizora, dva preduzeća, koja su dobila ovaj tip mišljenja za 2022. godinu, nisu uzeta u razmatranje za potrebe ove analize, s obzirom na to da njihovi izveštaji nisu dostupni za 2023. godinu. Preostalih šest preduzeća je dobilo kvalifikovano mišljenje za 2020. ili 2021. godinu. Kod dva preduzeća nije bilo ponavljanja navedenog mišljenja, dok se kod preostala četiri ono javilo dva, odnosno tri puta, što ukazuje na to da menadžment nije uklonio MZPI i nije izvršio odgovarajuća knjiženja po savetu revizora (Tabela 4).

Analiza učestalosti modifikovanog revizorskog mišljenja prema tipu revizorske firme

Prema podacima Komore ovlašćenih revizora, trenutno 75 revizorskih firmi vrši angažmane na teritoriji Republike Srbije. Firme koje su revidirale finansijske izveštaje preduzeća u uzorku u analiziranom periodu podeljene su na one koje pripadaju „Velikoj četvorci“ (Deloitte, Ernst & Young (EY), KPMG i PricewaterhouseCoopers (PwC)) i na sve ostale. U Tabeli 5 prikazan je broj izdatih revizorskih izveštaja i učestalost izdatih modifikacija prema tipu revizorske firme.

Obe grupe firmi revidirale su približno jednak broj finansijskih izveštaja tokom trogodišnjeg perioda. Kada su u pitanju kotirane kompanije u razvijenim zemljama, „Velika četvorka“ ima dominaciju u većini država članica Evropske Unije (Le Vourch & Morand, 2011). Kitiwong & Srijunpetch (2018) navode da je jedna grupa klijenata spremna da plati višu cenu za usluge koje pružaju ove četiri

firme zbog kvaliteta njihovog rada i dobre reputacije na tržištu. Obeshrabrujuće je saznanje da druga grupa klijenata vidi uslugu revizije kao „robu“ i angažuje isključivo manje revizorske firme koje nude niže naknade, bez obzira na kompetentnost i nezavisnost njihovih revizora.

Tabela 5. Učestalost modifikacija u zavisnosti od tipa revizorske firme

Revizorska firma	2020		2021		2022	
	Broj revizorskih izveštaja (%)	Broj modifikacija (%)	Broj revizorskih izveštaja (%)	Broj modifikacija (%)	Broj revizorskih izveštaja (%)	Broj modifikacija (%)
„Velika četvorka“	45 (52)	0	46 (52)	2 (4,3)	47 (50)	1 (2,1)
Ostale	42 (48)	4 (9,5)	43 (48)	3 (7)	47 (50)	4 (8,5)
Ukupno	87 (100)	4	89 (100)	5	94 (100)	5

Izvor: Autor.

Drugi deo ove analize otkriva da je u periodu istraživanja procentualni udeo modifikacija koje su izdale četiri najveće firme niži od udela modifikacija izdatih od strane ostalih firmi. U 2020. godini „Velika četvorka“ nije izdala nijedno modifikovano mišljenje, dok je u 2021. i 2022. godini izdala 2, odnosno 1 (respektivno). Ostale revizorske firme izdale su većinu modifikovanih mišljenja najprofitabilnijim preduzećima u Srbiji. Procentualni udeo njihovih klijenata koji je dobio kvalifikovano mišljenje kreće se od 7% do 9,5%. Ovakvi rezultati su suprotni rezultatima Rahman et. al. (2024), koji navode da je veća verovatnoća da velike revizorske firme izdaju modifikovano mišljenje ekonomski značajnim klijentima, što govori o većem stepenu kvaliteta revizijskih usluga koje one pružaju. Sa druge strane, manja sklonost eminentnih revizorskih firmi ka izdavanju modifikacija, kao što je slučaj sa našom studijom, može se objasniti njihovom strategijom izbegavanja potencijalnih sudskih troškova i gubitka reputacije u slučaju da sprovedena revizija doživi neuspeh. Ovakvi nalazi u skladu su sa rezultatima istraživanja Xu et al. (2011), u kojem je otkriveno da revizori „Velike četvorka“ izdaju manji procenat modifikacija klijentima, zato što se radi o velikim i samim tim manje rizičnim kompanijama.

Analiza osnovnih razloga za modifikaciju revizorskog mišljenja

Kada revizori izraze modifikovano mišljenje, oni moraju da navedu osnovne razloge za modifikaciju u posebnom paragrafu „Osnova za mišljenje“. Zahvaljujući njegovoj analizi, otkrili smo glavne generatore izdatih modifikacija u revizorskim izveštajima preduzeća u uzorku.

Unutar 14 revizorskih izveštaja sa modifikovanim mišljenjem, ukupan broj razloga za modifikaciju bio je 30, što znači da u svakom izveštaju postoje u proseku 2 razloga zbog kojih je izdat ovakav tip mišljenja. Najčešći razlozi za modifikaciju

odnose se na konto zaliha. U pojedinim situacijama, revizori su se uverili da ne postoji procedura koja osigurava tačan popis zaliha, kao ni odgovarajuća evidencija zaliha za potrebe praćenja promena njihovih vrednosti. Zatim, usled neuspostavljenog adekvatnog pogonskog obračuna, revizori nisu mogli da se uvere u istinitu i objektivnu vrednost zaliha nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda, kao i u iznos povećanja, odnosno smanjenja vrednosti zaliha u bilansu uspeha. Revizori su, takođe, procenili da pojedine pretpostavke na kojima je baziran obračun cene koštanja nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda nisu u potpunosti egzaktni, tako da nisu mogli da se uvere kolika bi bila vrednost zaliha da je obračun cene koštanja izvršen na bazi sistemski uspostavljenog pogonskog obračuna.

Nemogućnost revizora da pribave dovoljno odgovarajućih revizijskih dokaza zauzima drugo mesto među razlozima izdatih modifikacija. Takva nemogućnost je, uglavnom, uzrokovana okolnostima u kojima revizor nije mogao da prati prebrojavanje fizičkih zaliha, da potvrdi iznos obezvređenih potraživanja, da se uveri u postojanje i vrednost imovine i obaveza radnih jedinica van sedišta preduzeća i da se uveri da li su obuhvaćena rezervisanja za sve sudske sporove koji se vode protiv preduzeća. Iako su ograničenja ove vrste prisutna, revizori se nisu uzdržali od izražavanja mišljenja.

Određeni broj razloga za modifikaciju odnosi se na pogrešnu primenu računovodstvenih politika i nepoštovanje zahteva pojedinih MRS/MSFI. Na primer, postoje situacije u kojima klijent nije primenio prethodno usvojeni metod prosečne ponderisane cene za vrednovanje zaliha. Zatim, primenjujući prinostni metod za utvrđivanje fer vrednosti investicionih nekretnina, preduzeće je kao diskontnu stopu koristilo kamatnu stopu po kojoj su odobreni dugoročni krediti od banaka bez državne garancije. U ovom slučaju nisu ispoštovani zahtevi MRS 13 Odmeravanje fer vrednosti, prema kojima se diskontna stopa utvrđuje na osnovu vidljivih tržišnih inputa, odnosno kao stopa prinosa za uporedivu imovinu kojom se trguje na tržištu. Ako nju nije moguće utvrditi, onda se nerizična stopa prinosa uvećava za premiju rizika, koji je svojstven novčanim tokovima odmeravane imovine. Iz tih razloga, revizor nije mogao da se uveri da je fer vrednost investicionih nekretnina adekvatno odmerena na dan bilansa.

Takođe, u izveštaju revizora navodi se da je određeni broj MZPI rezultat pogrešne primene modela revalorizacije koji se koristio za naknadno odmeravanje zemljišta, građevinskih objekata i opreme. Poslednja procena fer vrednosti osnovnih sredstava izvršena je nekoliko godina pre odnosnog izveštajnog perioda, dok su se tržišne okolnosti u međuvremenu značajno promenile. Ovde nisu ispoštovani zahtevi MRS 16 Nekretnine, postrojenja i oprema, prema kojima bi revalorizaciju trebalo vršiti redovno kako se knjigovodstvena vrednost ne bi bitno razlikovala od fer vrednosti na kraju izveštajnog perioda. Zahtevi MRS 16, takođe, nisu ispoštovani kada je trebalo preispitati korisni vek upotrebe opreme koja je u potpunosti otpisana, a i dalje je u upotrebi, odnosno kada je trebalo izvršiti korekcije po tom osnovu.

Revizori dalje navode neadekvatnu primenu MRS 36 Umanjenje vrednosti imovine. U ovom slučaju navodimo primer preduzeća koje nije izvršilo test obezvređenja investicija u toku na osnovnim sredstvima, jer nije bilo moguće

utvrditi nadoknadiivi iznos. Zatim, preduzeće nije procenilo očekivane kreditne gubitke, realnost naplate potraživanja i obezvređenje sredstava, čime su prekršene odredbe MSFI 9 Finansijski instrumenti. Konačno, u jednom od revizorskih izveštaja navodi se da klijent nije ispoštovao zahteve MSFI 15 Prihodi od ugovora sa kupcima, zbog toga što je evidentirao prihode iz prethodnih obračunskih perioda tokom 2021. godine. To ukazuje da su prihodi i rezultat perioda precenjeni, a rezultat prethodne godine potcenjen.

Ostali razlozi za modifikaciju odnose se na neusaglašenost stanja osnovnog kapitala u finansijskim izveštajima sa stanjem u evidenciji Agencije za privredne registre i evidenciji Centralnog registra hartija od vrednosti, kao i na neusaglašenost obaveza sa dobavljačima za testirani iznos za koji su obaveze više iskazane u poslovnoj evidenciji klijenta.

Analiza paragrafa skretanja pažnje revizora

Ukoliko revizor smatra da, pored iznošenja mišljenja, korisnicima treba privući pažnju naglašavanjem pojedinih pitanja, u revizorskom izveštaju se dodaje paragraf kojim se daju objašnjenja u vezi sa njima. Ovim pitanjima je posvećen ISA 706 Paus kojim se skreće pažnja i pasus u vezi sa ostalim pitanjima u izveštaju nezavisnog revizora. Njegovim uključivanjem ne menja se revizorsko mišljenje, bilo da je ono „čisto“ ili modifikovano.

U periodu 2020-2022. nešto više od 12% svih revizorskih izveštaja sadržalo je paragraf skretanja pažnje (Tabela 6). U 2020. godini ova stopa je iznosila 14%, u 2021. godini je dostigla pik od 15% i nakon toga je pala na 9%. Naši nalazi suprotni su rezultatima istraživanja Vučković Milutinović (2019), gde je prosečna stopa bila 41%. Takođe, zapažamo da je naglašavanje pojedinih pitanja prisutnije u izveštajima koji sadrže kvalifikovano mišljenje, što ne treba da iznenađuje, budući da su odnosni izveštaji slabijeg kvaliteta i da revizori dodatno upozoravaju korisnike na rizike sa kojima se mogu suočiti kada su ova preduzeća u pitanju.

Tabela 6. Učestalost paragrafa skretanja pažnje u revizorskim izveštajima

Tip revizorskog mišljenja	2020		2021		2022	
	Ukupno	Skretanje pažnje (%)	Ukupno	Skretanje pažnje (%)	Ukupno	Skretanje pažnje (%)
Nemodifikovano	83	9 (11%)	84	9 (11%)	89	5 (6%)
Modifikovano	4	3 (75%)	5	4 (80%)	5	3 (60%)
Ukupno	87	12 (14%)	89	13 (15%)	94	8 (9%)

Izvor: Autor.

Revizorova procena pretpostavke stalnosti poslovanja predstavlja jedno od najistaknutijih pitanja u paragrafu skretanja pažnje u revizorskim izveštajima analiziranih preduzeća. U skladu sa načelom stalnosti poslovanja, pretpostavlja se da će preduzeće postojati duži niz godina i da neće doći do prekida njegovog poslovanja u bliskoj budućnosti. Ako menadžment otkrije prisustvo značajnih

izvora neizvesnosti i to adekvatno obelodani u napomenama uz finansijske izveštaje (u daljem tekstu: napomene), revizor izražava „čisto“ mišljenje, ali je, zbog značaja ovog pitanja, dužan da ga saopšti korisnicima. Od 33 analizirana revizorska izveštaja koja tokom trogodišnjeg perioda sadrže paragraf skretanja pažnje, 11 izveštaja sadrži paragraf kojim se skreće pažnja na obelodanjivanja u vezi sa pretpostavkom stalnosti poslovanja. Pažnja revizora je usmerena ka napomenama u kojima je obelodanjeno da se u periodu 2020-2022 globalna ekonomija suočavala sa otežanim uslovima poslovanja usled pandemije korona virusa, koji su doveli do toga da preduzeća posluju sa gubitkom i nedostatkom trajnih izvora sredstava. Međutim, zahvaljujući izvršenoj dokapitalizaciji, kao i usled poboljšanja situacije na globalnom nivou, preduzeća su postepeno počela da ostvaruju pozitivna kretanja u svom poslovanju.

Revizorova pažnja usmerena je i na događaje nakon datuma bilansa, s obzirom na to da od dana bilansa do njegove autorizacije može doći do pogoršanja finansijskog položaja i uspeha preduzeća. Za finansijske izveštaje sastavljene na dan bilansa 31.12.2021, rusko-ukrajinski sukob, koji se desio 24.02.2022, predstavlja nekorektivni događaj čiji se efekti ekonomskih i geopolitičkih rizika obelodanjuju u napomenama. Ako menadžment nakon izveštajnog perioda proceni da preduzeće nije u stanju da kontinuirano posluje, u obavezi je da izvrši fundamentalnu promenu računovodstvene osnove, koja podrazumeva upotrebu likvidacionih vrednosti prilikom bilansiranja, što je u skladu sa MRS 10 Događaji nakon izveštajnog perioda. Kada je reč o našoj analizi, revizori nisu uočili nepoštovanje odredbi ovog standarda.

Ostala pitanja na koja su revizori skretali pažnju odnosila su se na: imovinu koja je založena kao obezbeđenje obaveza, neizvesnosti oko budućeg ishoda sudskih sporova, korekcije uporednih podataka, korekcije prethodno sastavljenih i dostavljenih finansijskih izveštaja Agenciji za privredne registre, izloženost kreditnom riziku i efekte procene fer vrednosti imovine iskazanim u nekonsolidovanim finansijskim izveštajima.

Analiza paragrafa koji je posvećen ključnim revizijskim pitanjima

Uvođenje ISA 701 Saopštavanje ključnih revizijskih pitanja u izveštaju nezavisnog revizora smatra se radikalnom promenom koja je doneta u cilju poboljšanja komunikacione vrednosti dotadašnjeg izveštaja. Sažetost i upotreba standardizovanih iskaza, kao poželjnih atributa revizorskog izveštaja, više nisu bili dovoljni da zadovolje rastuće informacione potrebe korisnika (Goicoechea et al., 2021). Nakon korporativnih skandala i globalne krize početkom novog veka, problem jaza u očekivanjima, kao razlika između onoga što javnost očekuje i onoga što revizori razumno očekuju da mogu i treba da postignu (Cohen Commission, 1978), postajao je sve ozbiljniji. Jedan od načina za smanjenje informacionog rizika korisnika bio je uvođenje informacija koje odražavaju specifičnost revizijskog angažmana i povećavaju kvalitet revizije. Sa primenom ISA 701, revizori su počeli da obelodanjuju pitanja koja imaju najveći značaj u reviziji finansijskih izveštaja i koja privlače pažnju korisnicima na određeni deo izveštaja.

Prilikom odabira KRP neophodno je prosuđivanje revizora o relativnoj važnosti pojedinih pitanja. Poželjno je da se njihov broj kreće od dva do sedam kako bi ključna i fundamentalna pitanja zaista došla do izražaja. ISA 701 trebalo je da se primenjuje na revizije koje se završavaju 15.12.2016. godine i kasnije. U Srbiji je, na osnovu rešenja Ministarstva finansija o utvrđivanju prevoda, usvojena obavezna primena standarda za revizije finansijskih izveštaja kotiranih preduzeća za 2019. godinu. Zakonska i druga regulativa mogu zahtevati izveštavanje o KRP i kada su u pitanju preduzeća čije u hartije od vrednosti ne nalaze na listingu regulisanog tržišta berze. S tim u vezi, intencija je bila da izvršimo prve analize iskustava revizorskih firmi sa novim standardom u Srbiji za period 2020-2022, iako se u uzorku nalaze preduzeća različitih pravnih formi (Tabela 7).

Tabela 7. Učestalost KRP u revizorskim izveštajima preduzeća

Tip revizorskog mišljenja	2020		2021		2022	
	Ukupno	KRP (%)	Ukupno	KRP (%)	Ukupno	KRP (%)
Nemodifikovano	83	5 (6%)	84	5 (6%)	89	5 (5,6%)
Modifikovano	4	0	5	0	5	0
Ukupno	87	5	89	5	94	5

Izvor: Izrada autora.

Sagledavanjem 270 revizorskih izveštaja, uočeno je da 15 izveštaja sa „čistim“ mišljenjem revizora sadrže neka KRP. Od 16 kotiranih preduzeća, za njih 4 su u revizorskim izveštajima navedena pitanja koja su, prema mišljenju revizora, od suštinskog značaja za razumevanje finansijskih izveštaja. Najčešće se kao KRP prepoznaje priznavanje prihoda (33,33%). Zatim slede: vrednovanje zaliha (16,67%), vrednovanje potraživanja po osnovu prodaje (16,67%), obezvređenje potraživanja od kupaca (12,50%), rezervisanja za obnavljanje prirodnih resursa (8,23%), primena MSFI 9 (4,20%), obezvređenje učešća u kapitalu zavisnih pravnih lica (4,20%) i vrednovanje nekretnina, postrojenja i opreme (4,20%). Broj KRP kretao se od 1 do 4 u 2020, od 1 do 2 u 2021. i od 1 do 3 u 2022. godini. Ovi podaci nisu ohrabrujući, budući da se radi o kasnijim godinama primene novog standarda, gde je trebalo da bude primećen značajniji napredak u ovom domenu. Najčešće su o KRP izveštavale firme koje ne pripadaju „Velikoj četvorci“. Nakon njih slede KPMG i PwC, dok EY i Deloitte nisu izveštavali o odnosnim pitanjima. Osim situacija kada se uzdržava od davanja mišljenja, revizora u izveštavanju o KRP mogu sprečiti pravna regulativa i etički standardi, u smislu zaštite podataka. Istražni postupci, takođe, zabranjuju revizoru da iznosi određene informacije u javnost. Odluku o neobjavlivanju određenih informacija može doneti i sam revizor, ako utvrdi da to nije u javnom interesu i interesu klijenta revizije.

Činjenica da je ISA 701 u Srbiji tek zaživeo ukazuje da je neophodan duži vremenski period za procenu relevantnosti novog modela revizorskog izveštaja. Neke početne analize ne ulivaju optimizam da je cilj ostvaren, tako da ostaje da se isprate izveštaji u narednim godinama, kako bi se utvrdilo da li se postižu efekti od ublažavanja jaza u očekivanjima.

Zaključak

Ova studija istražuje učestalost modifikacija u revizorskim izveštajima najprofitabilnijih velikih i srednjih preduzeća u Srbiji u 2022. godini. Koristeći deskriptivnu analizu, zaključili smo da je u periodu 2020-2022 prosečan procentualni udeo izveštaja koji sadrže kvalifikovano revizorsko mišljenje 5,19%. Ovakvi nalazi mogu značiti ili da su finansijski izveštaji sadržali MZPI, ali da je menadžment izvršio korekcije na zahtev revizora, čime je većina modifikacija izbegnuta, ili slabiji kvalitet revizijskih usluga. Tržište kapitala u Srbiji nije dovoljno razvijeno da stvori veću tražnju za uslugama revizije, a oskudni resursi u kombinaciji sa slabom praksom na strani ponude predstavljaju dodatne ograničavajuće faktore. Zatim, iako su revizorske firme „Velike četvorke“ i one koje njoj ne pripadaju revidirale približno jednak broj izveštaja, druga grupa firmi je izdala veći broj modifikacija. Većina njih se odnosi na prisustvo grešaka u oblasti vrednovanja zaliha, što bi moglo da dovede do obmanjujućeg prikazivanja finansijskog položaja i uspeha preduzeća. Zabrinjavajuće je to što postoje preduzeća kod kojih se kvalifikovano mišljenje ponavlja iz godine u godinu, što znači da menadžment nije pristao da ukloni MZPI i izvrši potrebna knjiženja po savetu revizora. Takođe, primećujemo da su neki izveštaji veoma kratki i da je neophodno raditi na tome da revizorsko izveštavanje bude specifičnije za pojedine angažmane, uz manju upotrebu uopštenih zapisa. To bi dovelo do povećanja komunikacione vrednosti revizorskih izveštaja i ublažavanja jaza u očekivanjima.

Nesumnjivo, revizori treba da pruže razumna uveravanja u kvalitet obelodanjenih informacija, preuzimajući na sebe odgovornost koja ih obavezuje na dužnu zakonsku i profesionalnu pažnju prilikom izražavanja mišljenja. Kako je poverenje javnosti u revizorsku profesiju od presudnog značaja za njen opstanak, u najboljem interesu profesije je da njeni članovi svojim ponašanjem opravdaju ukazano poverenje. Međutim, u Srbiji se revizori susreću sa situacijama u kojima se njihova usklađenost sa etičkim principima dovodi u pitanje. Nizak udeo modifikacija može baciti sumnju na prisustvo pretnji po nezavisnost koje su ugrozile ispunjavanje etičkih odgovornosti revizora zbog toga što nisu pravovremeno uklonjene. Zato je potrebno raditi na pooštavanju mera zaštite, poput mera ustanovljenih od strane profesije i zakona ili mera uspostavljenih od strane revizorske firme, kako bi se uz pomoć ovih kontrolnih mehanizama omogućilo donošenje zaključaka na objektivnan način. Kvalitetnija revizija mogla bi da doprinese identifikovanju većeg broja modifikacija, čime bi se dodatno rasvetlilo stanje u sistemu finansijskog izveštavanja Srbije.

Ograničenje rada može biti kratak vremenski period za analizu, međutim, poznato je da (ne)dostupnost baze podataka često određuje dužinu analiziranog perioda u istraživačkim radovima u Srbiji. U analizu su uključena velika i srednja preduzeća koja obavljaju svoju poslovnu aktivnost dominantno u formi DOO, tako da bi naredna empirijska analiza mogla da obuhvati preduzeća čije se hartije od vrednosti nalaze na listingu regulisanog tržišta Beogradske berze.

Reference

- APR (2022). *Izveštaj o sto naj... privrednih društava*. Beograd, Srbija: Agencija za privredne registre.
- Commission on Auditors' Responsibilities (Cohen Commission) (1978). *Report, Conclusions and Recommendations*. New York, NY: American Institute of Certified Public Accountants.
- Denčić-Mihajlov, K., Lepojević, V., Stojanović, J. (2021). What Drives Cross-Border Mergers and Acquisitions and Greenfield Foreign Investment Capital Flows? Reconsideration in the Case of the Selected Yugoslav Countries. *Inžinerine Ekonomika - Engineering Economics*, 32(3), 234-246.
- Goicoechea, E., Gómez-Bezares, F., Ugarte, J. (2021). Improving Audit Reports: A Consensus between Auditors and Users. *International Journal of Financial Studies*, 9(2), 25.
- Kaya, H. (2017). A study on reasons of modified audit opinions in Turkey. In *Proceedings of the 6th International Conference of Strategic Research in Social Science and Education* (pp. 170-186). Prague, Czech Republic.
- Kitiwong, W., Srijunpetch, S. (2018). Auditor Choices and Audit Fees: Do clients select their audit firms or do audit firms choose their clients. *Journal of Accounting Professions*, 14, 107-128.
- Lennox, C. (2000). Do companies successfully engage in opinion-shopping? Evidence from the UK. *Journal of Accounting and Economics*, 29, 321-337.
- Le Vourch, J., Morand, P. (2011). *Study on the effects of the implementation of the acquis on statutory audits of annual and consolidated accounts including the consequences on the audit market*. Paris, France: ESCP Europe.
- Malinić, D. (2016). Mogućnosti i rizici ocene performansi privrede Srbije na osnovu analize finansijskih izveštaja. *Računovodstvo*, 1, 7-37.
- Međunarodni standard revizije 700 (revidiran). Formiranje mišljenja i izveštavanje o finansijskim izveštajima, prevod SRRS.
- Međunarodni standard revizije 701. Saopštavanje ključnih revizijskih pitanja u izveštaju nezavisnog revizora, prevod SRRS.
- Međunarodni standard revizije 705 (revidiran). Modifikacije mišljenja u izveštaju nezavisnog revizora, prevod SRRS.
- Međunarodni standard revizije 706 (revidiran). Patus kojim se skreće pažnja i pasus sa ostalim pitanjima u izveštaju nezavisnog revizora, prevod SRRS.
- Rahman, J., Zhu, H., Jiang, X. (2024). Family firms, client importance, and auditor reporting behavior: evidence from China. *Meditari Accountancy Research*, 32(2), 543-578.
- Stojanović, J., Srbinoski, B., Denčić-Mihajlov, K. (2022). Do Audit and Accounting Practices Matter for Greenfield FDI Inflows? *Economic Themes*, 60(1), 41-56.
- Vučković Milutinović, S. (2018). Novi model revizorskog izveštaja posmatran kroz prizmu izmenjenih međunarodnih standarda revizije i regulative EU. *Računovodstvo*, 1-2, 174-189.

- Vučković Milutinović, S. (2019). Analysis of modifications to auditor's opinion on financial statements of listed companies in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 67(3-4), 212-223.
- World Bank. (2015). *Republic of Serbia – Report on the Observance of Standards and Codes (ROSC) on accounting and auditing: update (English)*. Washington, DC: World Bank.
- Xu, Y., Jiang, L., Fargher, N., Carson, E. (2011). Audit reports in Australia during the Global Financial Crisis. *Australian Accounting Review*, 21(1), 22-31.
- Zakon o računovodstvu, Službeni glasnik RS, br. 73/2019 i 44/2021 – dr. zakon.
- Zakon o reviziji, Službeni glasnik RS, br. 73/2019.

ANALYSIS OF INDEPENDENT AUDITORS' OPINIONS ON FINANCIAL STATEMENTS OF ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *This study examines the trends in auditor reporting, and consequently the state of financial reporting practice in the Republic of Serbia by analyzing the opinions expressed in the auditors' reports of the large and medium-sized enterprises with the highest net income for the period 2020-2022. Using descriptive analysis, we concluded that the percentage share of modified opinions is relatively low and slightly above the average in developed countries. Such findings may indicate a high level of financial reporting quality or a lower audit quality, which is reflected in the reduced ability of auditors to detect material misstatements in financial statements and their unwillingness to report them. In order to understand which parts of the financial statements led the auditors to modify the opinion in auditors' reports, we analyzed their content and found that the most common reasons for the modification were related to the inventory account and the inability of the auditors to obtain sufficient appropriate evidence. Finally, we looked at the emphasis of matter paragraph, which attracts the users' attention by emphasizing certain issues, as well as the paragraph dedicated to the key audit matters, by which we expanded the picture of the presence of matters that, according to the auditors, are of fundamental importance for understanding the enterprises' financial statements.*

Keywords: *auditor's report, modified audit opinion, emphasis of matter, key audit matters, large and medium-sized enterprises*

OZELENJAVANJE RAČUNOVODSTVA I FINANSIJA

KARBONSKO RAČUNOVODSTVO I KLJUČNI IZAZOVI U MERENJU GHG EMISIJA¹

Dejan Jovanović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, djovanovic@kg.ac.rs

Nemanja Lojanica

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, nlojanica@kg.ac.rs

Ivana Vuković

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, ivana.vukovic463@gmail.com

Apstrakt: Postizanje ciljeva Pariskog sporazuma u velikoj meri je uslovljeno spremnošću kompanija da u svoje strategije inkorporiraju cilj smanjenja GHG emisija. Prvi korak za kompanije na tom putu je da naprave plan smanjenja emisija, odnosno da izračunaju i prijave svoje GHG emisije. Otuda, uspostavljanje jedinstvenog i standardizovanog sistema karbonskog računovodstva dobija sve veću pažnju kao sredstvo koje kompanije koriste kako bi merile i smanjile svoje GHG emisije. Cilj rada je istraživanje teorijsko-metodološkog okvira karbonskog računovodstva i ukazivanje na izazove sa kojima se suočavaju kompanije i organizacije u procesu obračuna direktnih i indirektnih GHG emisija. Glavni zaključak istraživanja u radu je da je karbonsko računovodstvo veoma važno za merenje i izveštavanje o GHG emisijama, ali i da je proliferacija različitih kalkulatora ugljenika, standarda za izveštavanje i šema za sertifikaciju stvorila zbunjujući pejzaž, bez jedinstvenog i praktičnog okvira koji kompanije mogu lako da koriste u karbonskom računovodstvu. Iz navedenog proizilazi da je uspostavljanje jedinstvenog i standardizovanog sistema karbonskog računovodstva veoma važan zadatak u procesu upravljanja klimatskim promenama.

Ključne reči: karbonsko računovodstvo, GHG emisije, CO₂, direktne emisije, indirektno emisije

Uvod

Tokom 2019. godine, globalna emisija gasova sa efektom staklene bašte (GHG emisija) iznosila je 58 GtCO₂ek (UNEP & UNEP-CCC, 2021), dok je tokom 2020. godine zabeleženo smanjenje emisija. Međutim, kako se svet oporavlja od pandemije Covid-19, očekuje se da će se GHG emisije ponovo povećati (IEA, 2022) što je u suprotnosti sa ciljevima Pariskog sporazuma. Naime, globalne godišnje

¹ Rad je nastao kao deo projekta finansiranog od strane Nemačke organizacije za međunarodnu saradnju – GIZ, broj ugovora: 81301839; broj obrade projekta: 21.2208.3-005.04.

emisije gasova staklene bašte moraju biti prepolovljene u narednih osam godina da bi se dostigao cilj naveden u Pariskom sporazumu koji se odnosi na ograničavanje globalnog zagrevanja na 1,5°C (UNEP & UNEP-CCC, 2021).

Postizanje navedenog u velikoj meri je uslovljeno spremnošću kompanija da u svoje strategije inkorporiraju cilj smanjenja GHG emisija. Prvi korak za kompanije je da naprave plan smanjenja emisija, odnosno da izračunaju i prijave svoje GHG emisije. Standardi koji se koriste na međunarodnom nivou za merenje i upravljanje GHG emisijama objavljuju se u GHG Protokolu (Schulman et al., 2021). Pored GHG Protokola, treba pomenuti ISO 14064-1:2018 koji utvrđuje principe za kvantifikaciju i izveštavanje o emisijama i uklanjanju GHG emisija. Standard uključuje zahteve za projektovanjem, razvojem, upravljanjem, izveštavanjem i verifikacijom GHG računovodstva (ISO, 2018). ISO 14064 je zasnovan na standardima GHG Protokola i odnosi se na direktne (*Scope 1*) i indirektne emisije (*Scope 2* i *3*). GHG emisije obuhvaćene standardom su iste kao i emisije GHG Protokola, ali ne zahtevaju striktnu kategorizaciju indirektnih emisija (Issel, 2021; Myhrman, 2023).

GHG Protokol uspostavlja globalne standardizovane okvire za merenje i upravljanje emisijama gasova sa efektom staklene bašte, kako iz privatnog tako i iz javnog sektora. Standardi pokrivaju GHG emisije organizacija iz operacija, lanaca vrednosti i mera za ublažavanje. Prvi standard za računovodstvo i izveštavanje o GHG emisijama objavljen je 2001. godine. Od tada je objavljeno nekoliko ažuriranja i novih standarda (WBCSD & WRI, 2022). GHG Protokol obezbeđuje organizacijama dva standarda za obračun emisija, a to su korporativni standard i standard za korporativni lanac vrednosti. Standardi se odnose samo na šest glavnih gasova staklene bašte: ugljen dioksid (CO₂), metan (CH₄), azot oksid (N₂O), hidrofluorougljenik (HFC), perfluorougljenik (PFC) i sumpor heksafluorid (SF₆) (WBCSD & WRI, 2011). Pošto je CO₂ glavni element gasova staklene bašte (GHG), termin karbonsko računovodstvo se u literaturi i praksi poistovećuje sa GHG računovodstvom (Jovanović, 2023).

Praksa izrade i objavljivanja izveštaja o održivosti koji uključuju informacije o GHG emisijama postala je uobičajena za kompanije i organizacije. GHG Protokol objavljuje najrasprostranjenije standarde karbonskog računovodstva prema metodološkom pristupu koji se sastoji od emisija *Scope 1*, *2* i *3*, gde emisije *Scope 3* čine najveći udeo kod većine organizacija. U protekloj deceniji, primetan je porast razmatranja akademske zajednice u vezi sa karbonskim računovodstvom. Brojni publikovani radovi ukazuju na kompleksnost karbonskog računovodstva zbog heterogenosti praksi u njegovom sprovođenju. Takav pluralitet je doveo do situacije u kojoj koegzistiraju različite interpretacije karbonskog računovodstva, često lišene uniformnosti u definiciji i primeni. Naime, karbonsko računovodstvo je izuzetno teško izmeriti jer je to nova oblast koja uključuje povezanost nauke o klimatskim promenama i profesionalne računovodstvene prakse (Gibassier i Schaltegger 2015). Shodno tome, organizacijama je potreban standardizovan, sveobuhvatan i sekvencijalno razgraničen okvir karbonskog računovodstva kako bi se olakšalo merenje, izveštavanje i upravljanje GHG emisijama.

Polazeći od navedenog, cilj rada je istraživanje teorijsko-metodološkog okvira karbonskog računovodstva i ukazivanje na izazove sa kojim se suočavaju kompanije i organizacije u procesu obračuna direktnih i indirektnih GHG emisija. U radu će biti primenjeni metodološki postupci i tehnike svojstveni društvenim naukama, a prevashodno deskriptivno-analitički pristup. Očekuje se da će rad doprineti unapređenju shvatanja važnosti obračuna i izveštavanja o GHG emisijama. Takođe, doprinos rada se ogleda u ukazivanju na značaj karbonskog računovodstva u procesu obračuna direktnih i indirektnih emisija, identifikovanju izazova sa kojima se suočavaju kompanije u procesu obračuna, ali i ukazivanju na načine kako te izazove prevazići i na koji način postići nulte GHG emisije.

Rad je koncipiran tako da se pored uvoda i zaključka sastoji iz tri dela. U prvom delu biće reči o ulozi i značaju karbonskog računovodstva u praćenju uticaja kompanija na klimatske promene. U okviru drugog dela biće reči o karbonskom računovodstvu i obračunu GHG emisija. Treći deo baviće se izazovima sa kojima se suočavaju kompanije u procesu implementacije karbonskog računovodstva.

Karbonsko računovodstvo i praćenje uticaja kompanija na klimatske promene

Klimatske promene su jedno od najozbiljnijih pitanja koje pogađa zajednice i privrede širom sveta. U specijalnom izveštaju o globalnom zagrevanju od 1,5 stepeni, ističe se da je postizanje neto nulte emisije do 2050. godine neophodno, što podstiče zemlje širom sveta da intenziviraju svoje napore za smanjenje GHG emisija. Vlade mnogih zemalja su osmislile i implementirale različite tržišne i netržišne politike kako bi podstakle kompanije da smanje svoje GHG emisije. Do oktobra 2022. godine, 139 zemalja ili regiona širom sveta predložilo je ciljeve koji se odnose na neto nultu emisiju (ECIU, 2022). Promene klimatskih uslova i novi globalni zahtevi neizbežno utiču na korporativne prakse (Howard-Grenville et al., 2014). Kako proces neutralnosti bude napredovao značaj obračuna GHG emisija će postajati sve aktuelniji. Otuda, uspostavljanje jedinstvenog i standardizovanog sistema karbonskog računovodstva je veoma važan zadatak u procesu upravljanja klimatskim promenama.

Karbonsko računovodstvo se, prvenstveno, odnosi na proces merenja, izveštavanja i raspoređivanja GHG emisija nastalih kao rezultat ljudskih aktivnosti, čime se omogućava donošenje odluka, na osnovu relevantnih informacija, usmerenih ka ublažavanju klimatskih promena i podsticanju odgovornog upravljanja resursima. Karbonsko računovodstvo dobija sve veću pažnju kao sredstvo koje kompanije koriste kako bi merile, upravljale i smanjile svoje GHG emisije i ukupni ugljenični otisak. Ovo je posebno relevantno za sektore sa intenzivnim emisijama kao što je proizvodnja, gde karbonsko računovodstvo može podržati smanjenje emisija u proizvodnim procesima i lancima snabdevanja (Kaur et al., 2022; Roman-White et al, 2021; Liu et al., 2020; Lee, 2012). Yan et al. (2023) navode da se GHG računovodstvo i karbonsko računovodstvo odnose na isti koncept, pošto je ugljenik najznačajniji gas staklene bašte.

Opasni uticaji klimatskih promena dovode do narušavanja životne sredine i lošeg efekta na ekonomiju. Već nekoliko decenija međunarodne i lokalne zajednice se bore da pronađu odgovarajuću strategiju za korporacije da preuzmu odgovornost za smanjenje GHG emisija, posebno ugljen-dioksida (CO₂). Emisiji CO₂ uglavnom doprinose industrijske aktivnosti (Van Der Hoeven 2011). Kako navode Adedeji et al. (2020), finansijski pokazatelji se više ne mere samo finansijskim performansama. Stoga, postoji potreba da se implementiraju nefinansijske mere kako bi organizacije ispunile svoje strateške ciljeve. Sada se očekuje da odbori direktora procene i upravljaju uticajima klimatskih promena. Prema tome, integrisanje upravljanja CO₂ u korporativnu strategiju treba da ima za posledicu implemenaciju karbonskog računovodstva koje bi trebalo da poboljša finansijske i ekološke performanse kompanija (Ong et al., 2021).

Brojne studije su otkrile značajne veze između napora za smanjenje emisije CO₂ i performansi organizacija. Gallego-Alvarez et al. (2015) istraživali su uticaje emisije CO₂ na finansijske i operativne performanse. Slično tome, Chakrabarty i Wang (2013) analizirali su veze između ublažavanja emisije CO₂ i finansijskog učinka. Rokhmawati et al. (2015) su istraživali efekte GHG emisije, ekoloških i društvenih performansi na finansijske performanse. Nekoliko studija se prvenstveno koncentrisalo na uticaj ekoloških strategija na finansijske performanse kompanije. U automobilske industriji, Lee (2012) je otkrio da su ekološko upravljačko računovodstvo i pristup eko-kontrole pomogli korejskim proizvođačima da usklade strategije upravljanja CO₂ sa merenjem performansi. Studija je istakla potrebu za kvantitativnim podacima o GHG emisijama. Za industrijsku robu, kao što je drveni nameštaj, metode obračuna GHG emisija su korišćene za identifikaciju žarišta emisija u lancima snabdevanja drvetom u Kini (Tang, 2017). Tang (2017) ukazuje da procesi proizvodnje uzvodno dovode do većine emisija. Konkretno, posmatrajući razlike po industrijama, Balcombe et al. (2021) su otkrili da dok se poljoprivredne emisije metana sveobuhvatno prate i ciljaju na smanjenje u većini zemalja, emisije CO₂ iz bioenergije su kategorički isključene iz ciljeva smanjenja. Oni tvrde da ova neravnoteža ometa efikasnu, holističku politiku ublažavanja klimatskih promena. Globalni ugljeni projekat izvestio je da je Indonezija 2020. godine proizvela 590 miliona tona CO₂. Zbog toga je Indonezija deseta zemlja sa najvišim rangom proizvodnje emisije CO₂ u svetu. Ovo oslobađanje emisije CO₂ u atmosferu doprinosi ekološkoj šteti koja izaziva klimatske promene. Na bazi napred navedenih, ali i brojnih drugih studija može se zaključiti da emisije CO₂ ugrožavaju koncept održivosti (Ladista & Syaipudin, 2023).

Trenutno pokrenuti naponi u pogledu održivosti doveli su do percepcije da je objektivno merenje GHG emisija skupo i složeno, što dovodi do toga da korporativne organizacije postanu skeptične prema takvim naporima. Najveći izazovi sa kojima se kompanije suočavaju su neposredna konverzija njihovih aktivnosti u naprednu održivu akciju i rešavanje problema karbonskog otiska. Otuda su obračun i merenje GHG emisija ključni u postizanju klimatski neutralnog poslovanja kompanija.

Karbonsko računovodstvo i merenje GHG emisija

Tokom protekle dve decenije pojavljuje se sve veći broj istraživanja koji baca svetlo na različite aspekte i svrhe karbonskog računovodstva. Jedna perspektiva karbonskog računovodstva je da ono služi za kvantifikaciju GHG emisija u organizaciji. Emisije se obično izražavaju u terminima ekvivalenta CO₂. Na primer, Kaur et al. (2022) opisuje karbonsko računovodstvo kao merenje ekvivalenta CO₂ koji emituje bilo koja organizacija. Tang (2017) definiše ugljenični otisak proizvoda kao ukupne emisije CO₂ i drugih gasova sa efektom staklene bašte tokom životnog ciklusa proizvoda. U ovom pogledu, karbonsko računovodstvo se prvenstveno posmatra kao sredstvo za procenu uticaja entiteta na životnu sredinu. Ovo sugerise da karbonsko računovodstvo ne meri samo emisije već služi i kao pokazatelj ranjivosti organizacije na izazove koje predstavljaju emisije CO₂. U tom smislu, karbonsko računovodstvo se može posmatrati kao sredstvo za kvantifikaciju rizika povezanih sa klimom. Druga široka definicija karbonskog računovodstva dolazi od Burritt i Schaltegger (2014), koji ga definišu kao „meru gasova sa efektom staklene bašte proizvodnih aktivnosti“. Ova definicija obuhvata širok spektar primena, od organizacionih emisija do životnog ciklusa proizvoda, naglašavajući ulogu karbonskog računovodstva u proceni uticaja različitih aktivnosti na životnu sredinu. Štaviše, neki istraživači konceptualizuju karbonsko računovodstvo kao holistički pristup koji se proteže dalje od merenja i umesto toga se fokusira na identifikaciju, praćenje i konačno smanjenje emisija. Roman-White et al. (2021) ukazuju da karbonsko računovodstvo može „poboljšati procene GHG emisija i razlikovati lance snabdevanja“, pružajući informacionu podršku poslovnim i političkim odlukama usmerenim ka budućnosti sa niskim sadržajem emisije CO₂. Slično, Lee (2012) tvrdi da sistematsko obračunavanje i praćenje CO₂ može pomoći u identifikaciji emisija CO₂ i poslužiti kao polazna tačka za razvoj strategija za upravljanje CO₂. Ovde karbonsko računovodstvo igra ključnu ulogu u ukupnom upravljanju emisijama i naporima za održivost. Dakle, karbonsko računovodstvo je instrumentalni proces, koji omogućava organizacijama da se pridržavaju zakonskih zahteva, čime se zaobilaze potencijalne finansijske kazne (Lodhia & Hess, 2014; Kaur et al., 2023).

Najčešći standardi, kao što je ranije navedeno, koji se koriste na međunarodnom nivou za merenje i upravljanje emisijama gasova sa efektom staklene bašte objavljuju se u GHG Protokolu (Schulman et al., 2021). Standardi GHG Protokola pokrivaju (WBCSD & WRI, 2011):

- direktne emisije (*Scope 1*) i
- indirektne emisije (*Scope 2* i 3).

Direktne emisije iz izvora u vlasništvu ili izvora koje kontroliše kompanija obuhvataju *Scope 1* i uglavnom obuhvataju aktivnosti koje se odnose na sagorevanje na licu mesta - kao što su prirodni gas i gorivo i emisije iz sagorevanja u sopstvenim ili kontrolisanim kotlovima i pećima, kao i emisije iz sopstvenih vozila (npr. automobila, kombija, kamiona). Emisije *Scope 1*, takođe obuhvataju procesne emisije koje se oslobađaju tokom industrijskih procesa i proizvodnje na

licu mesta (npr. fabrička isparenja, hemikalije, i slično), odnosno fugalivne emisije koje su rezultat namernih ili nenamernih ispuštanja, na primer curenja opreme (WBCSD & WRI, 2001).

Indirektne emisije se odnose na *Scope 2* i *Scope 3*. Emisije *Scope 2* su indirektne emisije gasova sa efektom staklene bašte iz proizvodnje kupljene ili nabavljene električne energije, pare, grejanja ili hlađenja koje troši organizacija koja podnosi izvještaj. Emisije gasova staklene bašte koje su uzrokovane gubicima povezanim sa prenosom i distribucijom nisu uključene u *Scope 2* (osim ako organizacija koja izveštava poseduje ili kontroliše operacije prenosa i distribucije) (WBCSD i WRI, 2001).

Emisije *Scope 3* su sve indirektne emisije gasova staklene bašte (koje nisu uključene u *Scope 2*) koje se javljaju u lancu vrednosti organizacije koja izveštava, uključujući i uzvodne i nizvodne emisije gasova sa efektom staklene bašte. Emisije *Scope 3* su podeljene u 15 kategorija. Svaki pojedinačni izvor emisije uključen u kategoriju *Scope 3*, naziva se aktivnost *Scope 3* (Tabela 1).

Za većinu organizacija i kompanija, emisije *Scope 3* čine najveći deo ukupnih emisija (WBCSD & WRI, 2011; Hertvich & Wood, 2018). Na primer, u globalnoj prehrambenoj industriji, emisije *Scope 3* su predstavljale više od 80% ukupnih emisija (Schulman et al., 2021). Vlade, investitori i drugi ključni akteri nedavno su shvatili važnost *Scope 3*, što je dovelo do povećanih zahteva u izveštavanju (Emborg et al., 2023). Prema Emborgu et al. (2023) *Scope 3* predstavlja čak 75 % ukupnih emisija. Takođe, *Scope 3* je u proseku 11 puta veći od *Scope 1*. Štaviše, ako gledamo na globalnom nivou, emisije *Scope 3* bile su kategorija emisije koja se najviše povećavala između 1995. i 2015. godine, odnosno za 84% (Hertvich & Wood, 2018). To znači da *Scope 3* predstavlja glavni potencijal za smanjenje gasova sa efektom staklene bašte kod većine kompanija i organizacija.

Postoje brojne mogućnosti za smanjenje emisija *Scope 3*. Na primer, renoviranje proizvoda umesto kupovine novog, smanjenje emisije koje organizacija ima uzvodno, a popravka proizvoda umesto da se pretvori u otpad će smanjiti nizvodne emisije kompanije (WBCSD & WRI, 2011). Međutim, smanjenje emisije *Scope 3* kao i izveštavanje o emisijama iz *Scope 3* je uslovljeno motivacijom partnera u lancu vrednosti na saradnju. Naime, pronalaženje podataka o emisijama je teško jer nedostatak sledljivosti, transparentnosti i garancije porekla lanca snabdevanja predstavljaju izazov za mnoge kompanije (Gold et al., 2015). Dalje, upućuju se kritike izveštavanju o *Scope 3* zbog pitanja dvostrukog obračuna (zbog definicija emisija *Scope 1*, 2 i 3, emisije *Scope 3* jedne organizacije su emisije *Scope 1* ili 2 druge organizacije). Još jedna važna perspektiva izveštavanja o *Scope 3* je uporedivost između kompanija i praćenje napretka kompanija (Borglund et al., 2021; Myhrman, 2023). Uporedivost emisija iz *Scope 3* je ograničena zbog razlike u korišćenim metodologijama i emisionim faktorima između organizacija. Na kraju, s obzirom da su emisije *Scope 3* van direktne kontrole organizacije koja izveštava mogućnost uticaja na emisije je komplikovana, što smanjuje spremnost organizacija da se bave izveštavanjem o *Scope 3* jer je to praksa koja oduzima mnogo vremena (Hertvich & Wood, 2018).

Tabela 1. Kategorije emisija *Scope 3*

<i>Upstream</i> emisije	<i>Downstream</i> emisije
3.1. Kupljena dobra i usluge (sirovine, pomoćni materijal, kancelarijski materijal, usluge programiranja)	3.9. Downstream transport i distribucija (transport i distribucija proizvoda koje prodaje organizacija koja izveštava između operacija organizacije i krajnjeg potrošača, uključujući maloprodaju i skladištenje (u vozilima i objektima koji nisu u vlasništvu ili pod kontrolom organizacije koja izveštava))
3.2 Kapitalna dobra (mašine, vozni park, IT oprema)	3.10. Prerada prodatih proizvoda (prerada poluproizvoda koje kompanije prodaju dalje)
3.3. Aktivnosti u vezi sa gorivom i energijom (transport energije utrošene u preduzeću, gubici u prenosnim i distributivnim mrežama)	3.11. Upotreba prodatih proizvoda
3.4. Upstream transport i distribucija (pomorski transport od dobavljača iz inostranstva, kamionski prevoz za isporuku materijala)	3.12. Tretman prodatih proizvoda na kraju životnog veka (odlaganje otpada i tretman prodatih proizvoda)
3.5. Otpad koji nastaje u operacijama (odlaganje i tretman otpada koji nastaje u radu organizacije koja izveštava)	3.13. Downstream iznajmljena sredstva (rad sredstava u vlasništvu organizacije koja izveštava datih u zakup drugim subjektima koji nisu uključeni u <i>Scope 1 i 2</i>)
3.6. Poslovna putovanja (zaposleni koji putuje u poslovne svrhe (ali ne i za putovanje na posao) uključujući letove sa avio-kompanijama)	3.14. Franšize (emisije iz poslovanja franšiznih poslovnih aktivnosti)
3.7. Putovanja zaposlenih (prevoz zaposlenih od njihovih domova do njihovih radnih mesta – taksi, javni prevoz...)	3.15. Investicije (učesća u drugim kompanijama, krediti privredi odobreni od strane izveštajnog entiteta)
3.8. Upstream iznajmljena sredstva (mašine, automobili, objekti)	

Izvor: Prilagođeno prema WBCSD & WRI (2011).

Za izveštavanje o *Scope 3* mogu se pronaći različiti stavovi i mišljenja u literaturi. Mišljenje jedne grupe autora je da bi praksa izveštavanja mogla da oštetiti imidž kompanije jer bi emisije mogle izgledati veće od konkurenata koji ne izveštavaju o emisijama *Scope 3* (Frostenson & Helin, 2017; Hising et al., 2020). Međutim, postoji i suprotan stav. Postoje autori koji posmatraju praksu izveštavanja o *Scope 3* kao način da se stekne konkurentna prednost kroz transparentnost (Schulman et al., 2021). Dvostruki obračun dovodi do toga da se stavovi organizacija u pogledu izveštavanja o *Scope 3* razlikuju, s obzirom na to da neke organizacije smatraju da emisije nisu njihova odgovornost, neke to jednostavno vide kao interno praćenje, a neke kao način da se ograniče rizici povezani sa troškovima CO₂ (WBCSD & WRI, 2011). Iako GHG Protokol

pokušava da spreči pojavu dvostrukog obračuna, postoji dovoljno dokaza da je ono i dalje prisutno. To je zbog toga što kompanije ne shvataju svoju odgovornost za specifične emisije i zbog toga što se netačni sekundarni podaci koriste za obračun emisija (Hettler & Graf-Vlachy, 2024)

Hettler & Graf-Vlachy (2024) su otkrili da dobrovoljno izveštavanje o *Scope 3* ograničava izveštavanje, jer kompanije prikazuju svoje emisije *Scope 3* samo kada mogu postići finansijske koristi na taj način. Za mnoge kompanije, prednosti nisu veće od nedostataka kada je u pitanju izveštavanje *Scope 3* i stoga je potreban regulatorni okvir da bi se obezbedilo prikazivanje emisija *Scope 3* (Hettler & Graf-Vlachy, 2024). Hettler & Graf-Vlachy (2024) su otkrili da se izveštavanje o *Scope 3* može koristiti kao marketinški alat. S druge strane, otkrivanje nepovoljnih cifara može narušiti imidž kompanije u očima tržišta, zbog čega nekim kompanijama više odgovara da ne objave ove brojke (Koskinen, 2023).

Izveštavanje o *Scope 3* otvara vrata za saradnju, s obzirom da izveštavanje o emisijama *Scope 3* zahteva od kompanija da angažuju svoje partnere u lancu snabdevanja (Hettler & Graf-Vlachy, 2024). Dobavljači mogu imati tačnije informacije o fizičkim, regulatornim i tržišnim rizicima u svom regionu, stoga se saradnja između kompanije koja izveštava i dobavljača može koristiti za zajedničko upravljanje rizicima. Ovo je obostrano korisno, jer kompanija koja izveštava može da upravlja rizikom u lancu snabdevanja, a dobavljač dobija pomoć (Blanco, 2021). Odnosi sa kupcima su takođe više kolaborativni kao rezultat izveštavanja o emisijama *Scope 3*. Kompanije moraju da angažuju svoje kupce da bi procenile emisije *Scope 3* nizvodno, stoga odnosi sa kupcima postaju sve više saradnički (Hettler & Graf-Vlachy, 2024). Izveštavanje o emisijama *Scope 3* može uticati na potrošačev pogled na kompaniju. Potrošači bi možda želeli da izaberu ekološki prihvatljivije opcije, tako izveštavanje kompanije o *Scope 3* i smanjenju emisija *Scope 3* može zadovoljiti kupce i stoga ponuditi prednost u odnosu na konkurente. Međutim, ako su emisije kompanije previsoke za ukus potrošača, kompanija je pod pritiskom da smanji svoje emisije (Stenzel & Waichman, 2023).

Ključni izazovi u procesu implementacije karbonskog računovodstva

Veza između korporativne odgovornosti i ekološke održivosti ukazuje da je karbonsko računovodstvo sastavni deo diskusije o održivosti. Naime, dok se društva bore sa efektima klimatskih promena, sveobuhvatno razumevanje i transparentno merenje GHG emisija je od velike važnosti (Schaltegger & Csutora, 2012) u postizanju klimatske neutralnosti. Brojne studije u domenu karbonskog računovodstva u proizvodnim lancima snabdevanja skrenule su pažnju na nekoliko kritičnih praznina i izazova koje je potrebno rešiti radi efikasnijeg i šireg usvajanja karbonskog računovodstva. Opšti zaključak koji proizlazi iz ovih studija je potreba za standardizacijom i pojednostavljenim alatima u oblasti karbonskog računovodstva.

Kao što je istakao (Kaur et al., 2022), proliferacija različitih kalkulatora ugljenika, standarda za izveštavanje i šema za sertifikaciju stvorila je zbunjujući

pejžaž, bez jedinstvenog i praktičnog okvira koji preduzeća mogu lako da koriste u karbonskom računovodstvu. Ova fragmentacija može odvratiti organizacije od angažovanja u sveobuhvatnim naporima karbonskog računovodstva. Burritt i Schaltegger (2014) dodatno naglašavaju kako složenost postojećih pristupa može ograničiti njihovo usvajanje u organizacijama i ometati njihov uticaj u lancima snabdevanja. Oni sugerišu važnost pojednostavljenih alata i naglašavaju potrebu za transdisciplinarnom saradnjom kako bi se poboljšala povezanost i koherentnost u praksama karbonskog računovodstva. Drugi izazov se odnosi na pouzdanost i dostupnost podataka potrebnih karbonskom računovodstvu. Lee (2012) se bavi pitanjem nedostataka u podacima razvijanjem okvira posebno dizajniranog za prikupljanje podataka o emisijama specifičnih za dobavljače unutar lanaca snabdevanja. On naglašava da se opštepriznate smernice kao što je GHG Protokol pretežno fokusiraju na direktne ili prvostepene dobavljače, potencijalno zanemarujući širi ugljeni otisak povezan sa globalnim trgovinskim tokovima. Ove kritike naglašavaju potrebu za holističkim i ekspanzivnijim pristupom karbonskog računovodstva koji uzima u obzir puni obim emisija kroz lance snabdevanja. Liu et al. (2020) primećuju da postojeće metode često zanemaruju emisije vezane za rad i kapital, što ukazuje na potrebu za sveobuhvatnijim pristupom koji obuhvata sve aspekte emisija. Spence i Rinaldi (2014) dalje naglašavaju da se čak i organizacije koje su posvećene održivosti često bore da prevedu podatke o održivosti u smislene i holističke poslovne promene. Ovo implicira potrebu za efikasnijim strategijama za premošćavanje jaza između informacija o CO₂ i procesa donošenja odluka. Konačno, studije ukazuju na nedostatak empirijskih dokaza u vezi sa primenom tehnika karbonskog računovodstva.

Karbonsko računovodstvo u lancima proizvodnje i snabdevanja je ključno za postizanje održivosti i smanjenje GHG emisija. Međutim, suočava se sa različitim izazovima koji utiču na njegovu praktičnu primenu. Na bazi napred navedenog i brojnih istraživanja autora koji su se bavili navedenom problematikom izazovi se mogu sistematizovati na sledeći način (Kaur et al. 2023):

- Nedostatak standardizovanih metodologija i alata je jedna od glavnih prepreka karbonskog računovodstva (Tanç & Gökoglan, 2015; Liu et al., 2020; Mozner, 2016). Različiti pristupi, kao što su GHG Protokol, procena životnog ciklusa i ugljeni otisak proizvoda, značajno se razlikuju u pogledu svog obima, postavljanja granica, emisionih faktora i metoda alokacije (Roman-White, et al., 2021). Ovaj nedostatak standardizacije stvara poteškoće u dobijanju konzistentnih i uporedivih podataka o evidenciji karbonskog otisaka u različitim kompanijama i lancima snabdevanja (Kaur et al., 2022; Donaghy & Stockman, 2022).
- Nedostatak kvalitetnih podataka o emisijama se takođe ističe kao izazov (Kaur et al., 2022; Lee, 2012; Mozner, 2016). Prikupljanje tačnih i potpunih podataka o upotrebi energije i emisijama od dobavljača pokazuje se kao izazov. Visoki troškovi praćenja i odsustvo odgovarajućih podataka

su barijere za usvajanje održivog upravljanja lancem snabdevanja (Lee, 2012).

- Složenost lanaca snabdevanja se odnosi na više nivoa dobavljača u različitim zemljama (Mozner, 2016; Burritt & Schaltegger, 2014). Ova kompleksnost čini prikupljanje podataka o emisijama, postavljanje granica i alokaciju izuzetno izazovnim (Mozner, 2016).
- Implementacija karbonskog računovodstva u lancima snabdevanja može biti izuzetno skupa, posebno za mala i srednja preduzeća (Nartey & van der Poll, 2021; Pramono et al., 2023). Ograničenja resursa, posebno za mala i srednja preduzeća, predstavljaju značajnu prepreku. Iako je angažovanje konsultanata opcija to, takođe, može biti skupo.
- Nedostatak organizacione posvećenosti i kulture koja podržava inicijative održivosti mogu da ometaju usvajanje karbonskog računovodstva (Nartey & van der Poll, 2021, Pramono et al., 2023). Posvećenost najvišeg rukovodstva je od suštinskog značaja za pokretanje organizacionih promena potrebnih za praktično karbonsko računovodstvo.
- Odsustvo čvrste regulative, podsticajne politike i pritisaka stejkholdera je svakako jedno od ograničenja usvajanja karbonskog računovodstva za mnoge kompanije. Dobrovoljne inicijative karbonskog računovodstva mogu imati ograničeno prihvatanje jer uočeni troškovi često nadmašuju koristi pojedinačnih preduzeća. Potrebni su snažniji propisi i podsticaji kako bi se kompanije motivisale da daju prioritet karbonskom računovodstvu (Nartey & van der Poll, 2021; Pramono et al., 2023; Tiwari et al., 2018).
- Nedostaci u sposobnostima, veštinama i razumevanju GHG emisija predstavljaju izazove za usvajanje (Nartey & van der Poll, 2021; Tiwari et al., 2018). Obuka i obrazovanje su ključni za izgradnju organizacionih kapaciteta za praktično karbonsko računovodstvo.

Kao što se može uočiti izazovi sa kojima se suočavaju kompanije u procesu obračuna, upravljanja i izveštavanja o GHG emisijama su brojni. Rešavanje izazova je od suštinskog značaja za uspešnu primenu karbonskog računovodstva u lancima proizvodnje i snabdevanja, kao i za postizanje klimatske neutralnosti.

Zaključak

Karbonsko računovodstvo, u kontekstu proizvodnje i lanaca snabdevanja, predstavlja dinamično polje koje se razvija. Na bazi napred navedenih konstatacija, može se reći da karbonsko računovodstvo u protekloj deceniji dobija sve više na značaju, ali i da se suočava sa brojnim izazovima. Naime, mnoge kompanije nemaju znanje kako da izveštavaju, a pored toga veoma često nisu ni motivisane da izveštavaju o GHG emisijama. Štaviše, prikupljanje primarnih podataka stvara troškove za kompaniju. Kompanije možda neće moći da prikupe primarne podatke od dobavljača, jer možda neće želeći da saraduju, na primer, zbog straha od

nepovoljnog konkurentskog položaja. Nedostatak primarnih podataka neminovno dovodi do upotrebe sekundarnih podataka, što ograničava vrednost izveštavanja za stejkholdere i dovodi kompaniju u nepovoljnu poziciju. Efikasan način pripreme za izveštavanje zahteva od kompanija da uspostave organizacione strukture i sisteme. Međutim, prilagođavanje u nekim industrijama je lakše nego u drugim - npr. kompanije iz energetskog sektora su već ranije koristile ovu vrstu informacija, pa strukturne promene u izveštavanju nisu tako teške.

Trenutno, izveštavanje o GHG emisijama, a posebno o emisijama *Scope 3*, nije dovoljno sveobuhvatno da bi se prikazala potrebna smanjenja emisije i postizanje ciljeva emisije. Jedan od razloga za to je taj što izveštavanje o *Scope 3* omogućava kompanijama da koriste procene. Ovo je problematično, jer kompanije mogu da odustanu od dublje analize svojih lanaca snabdevanja. Emborg et al. (2023) sugerišu da mnoge kompanije neće ispuniti svoje ciljeve vezane za *Scope 3*, jer kompanije imaju previše dobavljača, pa je uticanje na dobavljače da smanje svoje emisije teško. Oni ističu da je potrebna sveobuhvatnija procena da bi se identifikovali stvarni pokretači emisija i da bi se procenilo gde u lancu snabdevanja kompanija koja izveštava treba da fokusira svoj uticaj (Emborg et al., 2023).

Nekoliko ključnih tema proizilazi iz postojeće literature, koje ukazuju na potrebu za sveobuhvatnim i preciznim metodama i alatima karbonskog računovodstva za poboljšanje tačnosti procene emisija u okviru složenih globalnih lanaca snabdevanja. Takođe, potrebna je standardizacija, upotreba pojednostavljenih alata, regulatorni podsticaji i razvoj veština da bi se podstaklo šire usvajanje karbonskog računovodstva. Povećanje broja empirijskih istraživanja računovodstvenih tehnika i mogućnosti digitalizacije može ubrzati tranziciju ka transparentnosti izveštavanja i smanjenju emisija u globalnim proizvodnim sistemima.

Reference

- Adedeji, B. S., Ong, T. S., Uzir, M. U. H., Abdul Hamid, A. B. (2020). Corporate governance and performance of medium-sized firms in Nigeria: does sustainability initiative matter? *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 20(3), 401-427.
- Balcombe, P., Staffell, I., Kerdan, I. G., Speirs, J. F., Brandon, N. P., Hawkes, A. D. (2021). How can LNG-fuelled ships meet decarbonisation targets? An environmental and economic analysis. *Energy*, 227, 120462.
- Blanco, C. C. (2021). Supply chain carbon footprinting and climate change disclosures of global firms. *Production and Operations Management*, 30(9), 3143-3160.
- Borglund, T., Grafström, M., De Geer, H. (2021). *CSR and Sustainable Business*. Stockholm: Sanoma Utbildning.
- Burritt, R., Schaltegger, S. (2014). Accounting towards sustainability in production and supply chains. *British Accounting Review*, 46(4), 327-343.

- Chakrabarty, S., Wang, L. (2013). Climate change mitigation and internationalization: The competitiveness of multinational corporations. *Thunderbird International Business Review*, 55(6), 673-688.
- Donaghy, T. Q., Stockman, L. (2022). Comment on “LNG Supply Chains: A Supplier-Specific Life-Cycle Assessment for Improved Emission Accounting”. *ACS Sustainable Chemistry & Engineering*, 10(41), 13549-13551.
- ECIU (2022). *Net Zero Emissions Race*. <https://eciu.net/netzerotracker> [30. 4. 2024.]
- Emborg, M., Lloyd, S., Olsen, S. (2023). Why process-level Scope 3 accounting is needed for delivering supply chain greenhouse gas emission reduction. *Integrated Environmental Assessment and Management*, 19(5), 1165-1167.
- Frostenson, M., Helin, S. (2017). Ideas in conflict: a case study on tensions in the process of preparing sustainability reports. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 8(2), 166-190.
- Gallego-Álvarez, I., Segura, L., Martínez-Ferrero, J. (2015). Carbon emission reduction: The impact on the financial and operational performance of international companies. *Journal of Cleaner Production*, 103, 149-159.
- Gibassier, D., Schaltegger, S. (2015). Carbon management accounting and reporting in practice: a case study on converging emergent approaches. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 6(3), 340-365.
- Gold, S., Trautrim, A., Trodd, Z. (2015). Modern slavery challenges to supply chain management. *Supply Chain Management: an International Journal*, 20(5), 485-494.
- Hertwich, E. G., Wood, R. (2018). The growing importance of scope 3 greenhouse gas emissions from industry. *Environmental Research Letters*, 13(10), 104013.
- Hettler, M., Graf-Vlachy, L. (2024). Corporate scope 3 carbon emission reporting as an enabler of supply chain decarbonization: A systematic review and comprehensive research agenda. *Business Strategy and the Environment*, 33(2), 263-282.
- Hising, J., Ekelund, M., Tottenhammar, M. (2020) Klimatredovisning bland de stora bolagen på Stockholmsbörsen. <https://2050.se/wp-content/uploads/2020/12/Klimatredovisning-bland-de-stora-bolagen-pa-Stockholmsborsen-2020.pdf> [30. 4. 2024.]
- Howard-Grenville, J., Buckle, S. J., Hoskins, B. J., George, G. (2014). Climate change and management. *Academy of Management Journal*, 57(3), 615-623.
- IEA (2022). *Global Energy Review: CO2 Emissions in 2021*. www.iea.org/t&c/ [30. 4. 2024.]
- ISO (2018). *ISO 14064-1:2018*. <https://www.iso.org/standard/66453.html> [30. 4. 2024.]
- Issel, M. (2021). *Standards and Methods for a Carbon Footprint Calculation*. <https://www.planetly.com/articles/ghg-protocol-and-iso-standards> [30. 4. 2024.]
- Jovanović, D. (2023). Dekarbonizacija poslovanja i CO2 izveštavanje – izazov za računovodstvenu profesiju. U: Mikerević, D. (ur.) *Izveštavanje o održivosti*:

- svetski trendovi i izazovi za male ekonomije (291-314). Savez računovođa i revizora Republike Srpske.
- Kaur, R., Patsavellas, J., Haddad, Y., Salonitis, K. (2023). The Concept of Carbon Accounting in Manufacturing Systems and Supply Chains. *Energies*, 17(1), 10.
- Kaur, R., Patsavellas, J., Haddad, Y., & Salonitis, K. (2022). Carbon accounting management in complex manufacturing supply chains: A structured framework approach. *Procedia CIRP*, 107, 869-875.
- Koskinen, M. (2023). *Emission reporting with focus on Scope 3*.
- Ladista, R. D., Syaipudin, U. (2023, May). Determinants of Carbon Emission Disclosure in Corporate Governance Perspective. In: *International Conference of Economics, Business, and Entrepreneur (ICEBE 2022)* (349-357). Atlantis Press.
- Lee, K. H. (2012). Carbon accounting for supply chain management in the automobile industry. *Journal of Cleaner Production*, 36, 83-93.
- Liu, Z., Zhang, W.M., Xiao, Z., Sun, J., Li, D. (2020). Research on extended carbon emissions accounting method and its application in sustainable manufacturing. *Procedia Manufacturing*, 43, 175-182.
- Lodhia, S., Hess, N. (2014). Sustainability accounting and reporting in the mining industry: current literature and directions for future research. *Journal of Cleaner Production*, 84, 43-50.
- Móznér, Z. V. (2015). Carbon accounting in long supply chain industries. In: *Corporate carbon and climate accounting* (143-162). Springer.
- Myhrman, C. (2023). *Impact of organisational characteristics on carbon accounting and reporting: A study of Swedish organisations' scope 3 reporting*. DIVA portal.
- Nartey, S. N., van der Poll, H. M. (2021). Innovative management accounting practices for sustainability of manufacturing small and medium enterprises. *Environment, Development and Sustainability*, 23(12), 18008-18039.
- Ong, T. S., Kasbun, N. F. B., Teh, B. H., Muhammad, H., Javeed, S. A. (2021). Carbon accounting system: the bridge between carbon governance and carbon performance in Malaysian Companies. *Ecosystem Health and Sustainability*, 7(1), 1927851.
- Pramono, A. J., Suwarno, Amyar, F., Friska, R. (2023). Sustainability Management Accounting in Achieving Sustainable Development Goals: The Role of Performance Auditing in the Manufacturing Sector. *Sustainability*, 15(13), 10082.
- Rokhmawati, A., Sathye, M., Sathye, S. (2015). The effect of GHG emission, environmental performance, and social performance on financial performance of listed manufacturing firms in Indonesia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 211, 461-470.
- Roman-White, S. A., Littlefield, J. A., Fleury, K. G., Allen, D. T., Balcombe, P., Konschnik, K. E., ... , George, F. (2021). LNG supply chains: a supplier-specific life-cycle assessment for improved emission accounting. *ACS Sustainable Chemistry & Engineering*, 9(32), 10857-10867.

- Schaltegger, S., Csutora, M. (2012). Carbon accounting for sustainability and management. Status quo and challenges. *Journal of Cleaner Production*, 36, 1-16.
- Schulman, D. J., Bateman, A. H., & Greene, S. (2021). Supply chains (Scope 3) toward sustainable food systems: an analysis of food & beverage processing corporate greenhouse gas emissions disclosure. *Cleaner Production Letters*, 1, 100002.
- Spence, L. J., Rinaldi, L. (2014). Governmentality in accounting and accountability: A case study of embedding sustainability in a supply chain. *Accounting, Organizations and Society*, 39(6), 433-452.
- Stenzel, A., & Waichman, I. (2023). Supply-chain data sharing for scope 3 emissions. *npj Climate Action*, 2(1), 7.
- Tanc, A., Gokoglan, K. (2015). The impact of environmental accounting on strategic management accounting: A research on manufacturing companies. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 566-573.
- Tang, S., Xu, Y. (2017). An Empirical Study on Environmental Accounting Information Disclosure of Manufacturing Enterprises in China. In: *2nd International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2017)* (942-945). Atlantis Press.
- Tiwari, K., Khan, M. S., Bharti, P. K. (2018). Sustainability accounting and reporting for supply chains in India-State-of-the-Art and research challenges. In: *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 404, No. 1, p. 012022). IOP Publishing.
- UNEP and UNEP-CCC (2021). *Emissions Gap Report 2021*. <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2021> [30. 4. 2024.]
- Van der Hoeven, M. (2011). *CO2 emissions from fuel combustion highlights*. International Energy Agency.
- WRI. (2022). *About Us*. <https://ghgprotocol.org/about-us> [30. 4. 2024.]
- WBCSD, WRI. (2011). *Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard*. https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/Corporate-Value-Chain-Accounting-Reporting-Standard_041613_2.pdf [30. 4. 2024.]
- World Business Council for Sustainable Development (WBCSD) and World Resources Institute (WRI). (2001). *A Corporate Accounting and Reporting Standard*.
- Hong-Shuo, Y. A. N., Xian-Chun, T. A. N., An, Z. E. N. G., Ling-Si, K. O. N. G. (2023). China's carbon accounting system in the context of carbon neutrality: Current situation, challenges and suggestions. *Advances in Climate Change Research*, 14(1), 23-31.

CARBON ACCOUNTING AND KEY CHALLENGES IN MEASURING GHG EMISSIONS

Abstract: *The achievement of the goals of the Paris Agreement is largely contingent upon companies' readiness to incorporate the goal of reducing GHG emissions into their strategies. The first step for companies on this path is to create a plan for emission reduction by calculating and reporting their GHG emissions. Hence, the establishment of a unified and standardized carbon accounting system is gaining increasing attention as a means for companies to measure and reduce their GHG emissions. The aim of this paper is to explore the theoretical and methodological framework of carbon accounting and to highlight the challenges faced by companies and organizations in the process of accounting for direct and indirect GHG emissions. The main conclusion of the research is that carbon accounting is crucial for measuring and reporting GHG emissions, but the proliferation of different carbon calculators, reporting standards, and certification schemes has created a confusing landscape, lacking a unified and practical framework that companies can easily utilize in carbon accounting. It follows that the establishment of a unified and standardized carbon accounting system is a crucial task in the process of managing climate change.*

Keywords: *carbon accounting, GHG emissions, CO₂, direct emissions, indirect emissions*

MEĐUZAVISNOST ESG PERFORMANSI I UPRAVLJANJA DOBITKOM¹

Tatjana Stevanović

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, tatjana.stevanovic@eknfak.ni.ac.rs

Jelena Z. Stanković

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, jelenas@eknfak.ni.ac.rs

Apstrakt: *Efikasno upravljanje strategijom održivog razvoja zahteva odgovarajuću informacionu podršku. Povećano interesovanje investitora i globalna svest o društvenoj odgovornosti i pravilnom upravljanju, utiču na kompanije da produkuju izveštaje o svom učinku u vezi sa društveno odgovornim poslovanjem, koji obuhvataju tri kategorije: životnu sredinu, društvo i korporativno upravljanje. Suština ESG pristupa vezuje se za integrisanje izveštavanja o ekološkim, socijalnim i širim ekonomskim aspektima održivog razvoja kompanija i šireg okruženja. Razvojem društveno odgovornog poslovanja, sve izraženiji je značaj upravljanja dobitkom i pitanja njegove povezanosti sa izveštavanjem o ESG performansama kompanija.*

Ključne reči: *ESG performanse, upravljanje dobitkom, izveštavanje, korporativna društvena odgovornost*

Uvod

Praksa održivog poslovanja sve više dobija na značaju u korporativnom upravljanju, jer se kompanijama odlučno postavlja zahtev da posluju društveno odgovorno. Korporativna društvena odgovornost (engl. *corporate social responsibility*) se odnosi na širok spektar aktivnosti koje kompanije preduzimaju kako bi smanjile negativne i povećale pozitivne uticaje na zajednicu, i to kako u ekološkom, tako i u socijalnom aspektu delovanja. Zahtevi ključnih stejkholdera i sve brojnija etička pitanja, uz uvažavanje ekonomskih ciljeva poslovanja, predstavljaju fundamentalne delove koncepta održivog razvoja. Ovakva perspektiva održivosti se razlikuje od makro i političke orijentacije ka budućnosti i aktuelnim potrebama. Ona odražava tendencije individualnih korporacija da implementiraju poslovne strategije, čiji su ciljevi usklađeni sa globalnim ciljevima održivog razvoja. Dok indikatori razvijeni za praćenje implementacije globalnih ciljeva održivog razvoja na standardizovan način dokumentuju napredak na makro nivou, doprinos organizacija njihovom ostvarenju je, za mnoge stejkholdere, neadekvatno komuniciran. Izveštaj o održivosti je jedini relevantan, javno dostupan

¹ Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o prenosu sredstava za finansiranje NIR-a u 2024. godini (evidencioni broj 451-03-65/2024-03), zaključenog između Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

i sveobuhvatan izvor informisanja mnogobrojnih stejkholdera. Međutim, praksa izveštavanja o održivosti prošla je kroz više razvojnih faza (Shabana et al., 2017) i još uvek nije standardizovana. U svrhu zadovoljenja informacionih potreba ključnih stejkholdera, razvijeni su različiti indikatori, rejtinzi, okviri, standardi i propisi za procenu i obelodanjivanje ESG (engl. *environmental, social, and governance*) učinka. Heterogenost smernica za ocenu i praćenje ESG učinka otvara veliki broj pitanja, među kojima je i manipulisanje informacijama i praksa upravljanja dobitkom.

Upravljanje dobitkom se dešava kada menadžeri koriste različite metode procene prilikom finansijskog izveštavanja i strukturiranja transakcija, kojima menjaju finansijske izveštaje, kako bi ili doveli neke zainteresovane strane u zabludu o osnovnom ekonomskom učinku kompanije ili uticali na poslovne poduhvate, koji zavise od prijavljenih računovodstvenih informacija (Jiang, 2020). Uloga i motivi za primenu prakse upravljanja dobitkom u društveno odgovornim kompanijama se mogu objasniti pretpostavkama četiri teorije, i to: agencijske, uslužnosti, signaliziranja i legitimnosti.

Cilj ovog rada jeste sagledavanje uloge i značaja merenja performansi preduzeća društveno odgovornog poslovanja i međuzavisnosti takvog sistema sa metodama upravljanja dobitkom. U skladu sa postavljenim ciljem i predmetom istraživanja, rad je strukturiran na sledeći način. Nakon uvodnih razmatranja, biće dat osvrt na izveštavanje o održivosti kompanije i merenje ostvarenih performansi u oblasti društveno odgovornog poslovanja. Nakon toga, biće predstavljen konceptualni osnov i tehnike upravljanja dobitkom, a nadalje će pažnja biti usmerena ka uspostavljanju odnosa međuzavisnosti između ESG performansi i upravljanja dobitkom. U zaključnim razmatranjima biće izvršena sinteza ključnih rezultata do kojih se došlo istraživanjem.

Merenje performansi društveno odgovornog poslovanja

Da bi se ocenio nivo društveno odgovornog poslovanja i determinisali indikatori održivosti na korporativnom nivou, razvijeni su različiti modeli i metode obračuna. Korišćenje odgovarajućeg skupa indikatora je najčešći način merenja ostvarenih performansi u oblasti društveno odgovornog poslovanja. Ovi indikatori odražavaju ključne aspekte održivosti i kvantitativno se izražavaju. Međutim, iako je stav o ključnim pitanjima korporativne održivosti u najvećoj meri usaglašen, specifični indikatori koji se koriste za njihovo merenje nisu standardizovani (Soika & Bateman, 2012). Da bi bili korisni za stejkholdere, ključni ESG indikatori treba da budu značajni, merljivi, uporedivi, pouzdani i razumljivi. Postoji veliki broj pristupa za određivanje skupova indikatora, ali vodeći trendovi u merenju održivosti ukazuju na činjenicu da se najčešće koriste rejting sistemi, okviri i standardi izveštavanja, sistemi upravljanja i normativni okviri (Rahdari & Rostamy, 2015).

Okviri za izveštavanje o održivosti su smernice ili pristupi koji organizacijama pružaju neophodnu metodologiju za identifikaciju, procenu i izveštavanje o pitanjima održivosti relevantnim za njihovo poslovanje. Povrh toga,

okviri za izveštavanje omogućavaju adekvatnu komunikaciju ostvarenog napretka u ESG aktivnostima i poređenje ostvarenih performansi u okviru industrije i/ili sa globalnom praksom. Poznati i najčešće primenjivani okviri za izveštavanje o održivosti razvijeni su u okviru sledećih tela ili inicijativa: Globalna inicijativa za izveštavanje (engl. *Global Reporting Initiative* - GRI), Projekat otkrivanja ugljenika (engl. *Carbon Disclosure Project* - CDP), Odbor za računovodstvene standarde održivosti (engl. *Sustainability Accounting Standards Board* - SASB) i Radna grupa za finansijska obelodanjivanja u vezi sa klimom (engl. *Task Force on Climate - Related Financial Disclosures* - TCFD). Nekoliko okvira, kao što su GRI i SASB su šire priznati i primenjivani. Nasuprot tome, Ciljeve održivog razvoja UN (engl. *Sustainable Development Goals* - SDGs), iako nisu predviđeni da budu okvir za izveštavanje o održivosti, organizacije često koriste za definisanje svojih ciljeva održivog poslovanja i merenje ostvarenog napretka ka postizanju tih ciljeva. Principi Ekvatora (engl. *Equator Principles* - EP) služe kao okvir za upravljanje rizikom održivosti u finansijskim institucijama.

Standardi su detaljne i konkretne smernice koje se zasnivaju na principima postavljenim okvirima i uključuju precizne zahteve, metrike i indikatore koje organizacije treba da koriste za izveštavanje o određenim aspektima održivosti. Drugim rečima, dok okviri daju smernice kako treba izveštavati o održivosti, standardi se koriste da bi se identifikovala materijalno značajna pitanja o održivosti. Standardi omogućavaju uporedivost među organizacijama i sektorima pružanjem zajedničkog jezika i seta metrika za merenje i otkrivanje učinka održivosti. Standardi se razlikuju u zavisnosti od okvira i industrijskog sektora. Tako, na primer, GRI nudi skup univerzalnih standarda primenljivih na sve organizacije, kao i specifične industrijske standarde. S druge strane, SASB se fokusira na standarde specifične za industrije dizajnirane da obuhvate finansijski materijalna ESG pitanja za kompanije unutar određene privredne grane. Standardi mogu, a vrlo često i sadrže metriku koja prati doprinose različitih organizacionih nivoa postizanju SDG-a. Standardi koji su trenutno u primeni razlikuju se u pogledu načina njihove primene, obima obelodanjivanja, načina utvrđivanja materijalnosti i primenjenih indikatora za ocenu ESG aspekata poslovanja i scenario analize (Gutterman, 2024).

Protokoli su specifični alati, metodologije ili uputstva koja pomažu organizacijama da mere, prate i izveštavaju o svojim performansama održivosti u skladu sa izabranim okvirom i standardima. Protokoli nude detaljna uputstva o načinu prikupljanja, izračunavanja i obelodanjivanja podataka u različitim aspektima izveštavanja o održivosti (npr. gasovi staklene bašte, upotreba vode, upravljanje otpadom, potrošnja energije i generisani plastični otpad). Jedan od najpoznatijih protokola - GHG protokol, se koristi u različitim okvirima i standardima (npr. CDP, GRI i SASB), jer obezbeđuje univerzalno prihvaćeno merenje i metodologiju izveštavanja o emisijama gasova staklene bašte. Postoje i protokoli koji su specifični za određeni okvir (npr. GRI ima sopstvene protokole ugrađene u svoje standarde, a CDP primenjuje sopstvene upitnike i protokole o vodama i šumama) ili privrednu delatnost.

Regulativu, odnosno propise uspostavljaju vladina ili regulatorna tela (nacionalna, regionalna, pokrajinska i lokalna) u cilju determinisanja i sprovođenja obaveznih zahteva za izveštavanje o održivosti. Neki od najvažnijih su propisi Komisije za hartije od vrednosti i berze SAD u pogledu unapređenja i standardizacije obelodanjivanja podataka u vezi sa klimom za investitore (engl. SEC *Climate-Disclosure Rule*), EU Direktiva o izveštavanju o korporativnoj održivosti (engl. *Corporate Sustainability Reporting Directive - CSRD*), Uredba EU o obelodanjivanju održivih finansija (engl. *EU Sustainable Finance Disclosures Regulation - SFDR*). Regulatori vrlo često koriste postojeće okvire, standarde i protokole prilikom definisanja propisa. Tako, na primer, obelodanjivanje podataka o klimi je u različitom stepenu potrebno prema propisima SAD i EU, tako da kompanije mogu da ispune svoje obaveze primenom MSFI S1 i MSFI S2 protokola, koji su, pak, delimično zasnovani na preporukama TCFD i standardima Međunarodnog odbora za standarde održivosti (engl. *International Sustainability Standards Board - ISSB*).

Tabela 1. Velika ESG rejting četvorka

Naziv organizacije	Ključne informacije o organizaciji	Metodologija obračuna ESG rejtinga
MSCI	<ul style="list-style-type: none"> • spinoff Morgan Stanley-a • osnovan 1986. godine 	ESG rejting se formira na osnovu 35 ključnih indikatora i mišljenja analitičara
Sustainalytics	<ul style="list-style-type: none"> • većinski vlasnik Morningstar • osnovan 1992. godine 	ESG rejting se formira na osnovu specifičnog istraživanja koje se sprovodi u tri faze
Refinitiv	<ul style="list-style-type: none"> • spinof Reuters-a • osnovan 2018. godine • vlasnik London Stock Exchange Group 	ESG rejting se formira na osnovu više od 150 indikatora
RobecoSAM	<ul style="list-style-type: none"> • poslove ESG rejtinga je 2019. godine preuzeo S&P Global • osnovan 1995. godine 	ESG rejting se formira na osnovu upitnika o ESG performansama i mišljenja stekholdera

Izvor: Autori, prema Dell'Erba & Doronzo (2023).

Rejtinzi se koriste za procenu učinka održivosti organizacija na osnovu specifičnih kriterijuma. Ocene se generalno zasnivaju na analizi informacija koje organizacije daju u svojim javno dostupnim izveštajima, ali neka tela za ESG rejtinge u svoje procene uključuju i informacije dobijene na osnovu intervjuja i drugih metoda prikupljanja podataka. Na tržištu se može uočiti značajna heterogenost ESG rejtinga i podataka, kao reakcija na potrebe i tražnju investitora, kao i njihova kontinuirana evolucija, u skladu sa interesovanjima ključnih stekholdera (Tabela 1).

Principi, kao što su Globalni dogovor UN (engl. *UN Global Compact*) i UN Vodeći principi o poslovanju i ljudskim pravima (engl. *UN Guiding Principles on Business and Human Rights*) definišu temeljne obaveze i vrednosti koje organizacije mogu usvojiti i ugraditi u svoje poslovne prakse da bi ih vodile na putu

implementacije njihovih strategija održivosti. Sisteme upravljanja, posebno ISO 26000 Vodič za društvenu odgovornost, organizacije mogu koristiti da integrišu svoje strategije i ciljeve održivosti u svoje interne procese i eksterne lance vrednosti.

Obim izveštaja o održivosti kompanije zavisice od različitih faktora, uključujući veličinu kompanije, dostignutu fazu razvoja i fokus njenih obaveza u pogledu održivosti, zakonske zahteve, finansijske i ljudske resurse koji su dostupni za ulaganje u te aktivnosti i stepen do kojeg kompanije žele i umeju da integrišu indikatore održivosti u svoje tradicionalno izveštavanje o finansijskim rezultatima.

Motivi i tehnike upravljanja dobitkom

Upravljanje dobitkom odnosi se na svrsishodne i namerne radnje koje preduzima menadžment preduzeća sa krajnjim ciljem promene iskazanog dobitka. Ono se razlikuje od nenamernih grešaka, poput grešaka računovode koje rezultiraju unosom netačnih brojeva. Upravljanje dobitkom povezuje se sa donošenjem poslovno-finansijskih odluka menadžera kojima oni nastoje da maksimiziraju sopstvenu korisnost ili vrednost kompanije kroz izbor računovodstvenih politika u okviru dozvoljenog opsega opšteprihvaćenih računovodstvenih načela (Jiang, 2020). Ovakvo ponašanje podrazumeva primenu prihvatljivih računovodstvenih pravila i procedura, uključujući i izbegavanje određene poslovne prakse, kako bi se postigli željeni ciljevi (Emudainohwo, 2021).

Upravljanje dobitkom praktično krši dva primarna kvaliteta korisnosti finansijskog izveštavanja za donošenje odluka: relevantnost i pouzdanost. Relevantnost, koja podrazumeva donošenje odluka na osnovu odgovarajućih informacija sadržanih u finansijskom izveštaju, i pouzdanost, koja podrazumeva da su odluke korisnika finansijskih informacija, donesene zdravim rasuđivanjem, zasnovane na pouzdanim informacijama, primenom tehnika upravljanja dobitkom su značajno narušene (Emudainohwo, 2021). Upravljanje dobitkom ima direktan uticaj na odluke korporativnog sektora. S tim u vezi, ono se generalno posmatra kao neetičko ponašanje jer uključuje korišćenje diskrecionog prava menadžera, koje može dovesti do izobličenja finansijskih informacija koje se pružaju zainteresovanim stranama (Mohd et al., 2015).

Pouzdanost i kvalitet finansijskih izveštaja mogu biti narušeni usled manipulacija, kojima je podložno finansijsko izveštavanje. Većina manipulacija u finansijskim izveštajima ostvaruje se manipulisanjem rashodima i prihodima sadržanim u Bilansu uspeha i manipulisanjem obavezama i imovinom sadržanim u Bilansu stanja. Primenom metoda manipulativnog finansijskog izveštavanja, menadžment utiče na visinu iskazanog dobitka, visinu iskazane neto imovine i visinu iskazane neto gotovine.

Manipulacije u finansijskim izveštajima koje se najčešće koriste vezuju se za prerano priznavanje prihoda, priznavanje fiktivnih prihoda, naduvavanje zarade vanrednim dobitcima, prebacivanje tekućih rashoda u raniji ili kasniji obračunski period, pogrešna knjiženja ili nepravilno redukovanje obaveza, prebacivanje tekućeg prihoda u kasniji period, prebacivanje budućih rashoda u tekući period

(Howard, 2002). Unutar svake od ovih grupa moguće je evidentirati različite primere manipulacija, poput priznavanja prihoda od prodaje usluga ili proizvoda, za usluge koje će biti realizovane u narednom periodu ili proizvode koji još nisu isporučeni; priznavanja prihoda za usluge koje kupac nije dužan platiti; prihoda od prodaje zavisnim preduzećima; precenjivanja bezvrednih stvari i njihove prodaja po visokoj ceni; priznavanja odobrenog rabata od strane dobavljača kao prihoda; prodaje ranije otpisane imovine; uključivanja dobitka od prodaje nekretnina u prihode od prodaje; kapitalizacije tekućih operativnih troškova i kasnije terećenje na rashode; prebacivanja tekućih troškova u prethodni period uz pomoć primene promenjene računovodstvene politike; smanjenja ispravke vrednosti imovine; prebacivanja troškova amortizacije u kasnije periode, odnosno prolongiranja veka upotrebe, tzv. „rastezanja“ amortizacije; priznavanja ranije stvorenih fiktivnih rezervi u prihod; smanjenja obaveza menjanjem računovodstvenih pretpostavki; davanja neopravdano velikih popusta i tako dalje (Howard, 2002).

U literaturi se izdvajaju dva osnovna motivaciona faktora upravljanja dobitkom: oportunitizam i efikasnost. Oportunistički motivi impliciraju da menadžeri pomoću ovakvih odluka teže maksimiziranju svojih ličnih koristi. Prema motivima efikasnosti, menadžeri putem finansijskih izveštaja šalju signalne informacije korisnicima izveštaja (Cudia & Dela Kruz, 2018). Implikacija oba motiva je da menadžment ne prezentuje istinite informacije o ekonomskom položaju preduzeća, već dovodi u zabludu zainteresovane strane, kao i potencijalne investitore.

Nedavno se otpočelo sa istraživanjima uticaja finansijskih direktora na dobitak, dok su se prethodne studije uglavnom fokusirale na menadžment tim u celini ili izvršne direktore. Utvrđeno je da su finansijski direktori odgovorni za različite računovodstvene izbore, kao što su diskreciona obračunska razgraničenja, verovatnoća dostizanja ili nadmašivanja očekivanih dobitaka i sa tim povezana preračunavanja. Pritom, direktna finansijska dobit nije glavni motivacioni faktor uključivanja finansijskih direktora u manipulaciju dobitkom. Umesto toga, finansijski direktori verovatno podležu snažnom pritisku izvršnih direktora da manipulišu finansijskim izveštajima (Zang, 2012).

Upravljanje dobitkom može se primeniti u cilju promene mnogih stavki prikazanih u finansijskim izveštajima, a ne samo dobitka. Različite vrste upravljanja dobitkom koje sprovode menadžeri imaju različite ciljeve koje treba postići, pa samim tim i različite tehnike. Osnovne tehnike upravljanja dobitkom sprovode se kroz računovodstveni sistem ili poslovne transakcije preduzeća. Prva tehnika je poznata kao upravljanje dobitkom zasnovano na računovodstvu, a druga kao upravljanje realnim dobitkom. Primenom prve tehnike, na iskazivanje dobitka se veštački utiče. Ovo uključuje korišćenje procena ili prosuđivanja dozvoljenih računovodstvenim propisima, kao kod, na primer, očekivanog životnog veka dugoročne imovine, obaveza za penzijske naknade i druge beneficije nakon prestanka radnog odnosa, odloženih poreza i gubitaka po osnovu rizičnih dugova i obezvređenja imovine. Ovo se takođe može postići izmenama u okviru prihvatljivih računovodstvenih metoda, kao što je mogućnost prelaska sa LIFO na

FIFO ili ponderisani prosek za procenu zaliha (Marai & Pavlović, 2013). Druga tehnika uključuje manipulisanje stvarnim transakcijama kako bi se izmenio iskazani dobitak i postigao željeni rezultat. Primeri ovih tehnika uključuju smanjenje cena, promenu proizvodnje, diskrecione rashode, uključujući troškove istraživanja i razvoja, troškove prodaje, troškove opšte uprave i administracije, i konverziju duga u akcijski kapital kompanije.

Varijacija između iskazanog dobitka, kao razlike prihoda i rashoda, i neto toka gotovine je posledica primene vremenskih razgraničenja. S tim u vezi, obračunski pristupi obavezama prema dobavljačima, potraživanjima, zalihama, unapred plaćenim troškovima, rashodima, obavezama, odloženim prihodima, mogu pomoći preduzeću da postigne ciljni dobitak bez promene osnovnih tokova gotovine. Na primer, u izveštaju može biti obuhvaćen prihod od prodaje robe na kredit, pri čemu ne postoji realan priliv gotovine. Za razliku od metoda obračunske manipulacije, upravljanje stvarnim aktivnostima zahteva promenu stvarnih aktivnosti preduzeća (Nia et al., 2015).

Upravljanje dobitkom je, dakle, podeljeno na aktivnosti obračunskih razgraničenja i aktivnosti upravljanja realnim dobitkom. S tim u vezi, preduzeća manipulišu obračunskim elementima koristeći fleksibilnost računovodstvenih pravila, i na taj način privremeno „maskiraju“ stvarne poslovne performanse. Učešće menadžera u procesu finansijskog izveštavanja povezano je sa njihovim diskrecionim pravom i procenama u pogledu računovodstvenih izbora (Gao & Gao, 2016). Obračunski pristup je instrument koji koriste menadžeri da upravljaju dobitkom, da ga menjaju ili kontrolišu, povećanjem ili smanjenjem obelodanjenih prihoda. Menadžeri generalno koriste diskrecione obračune za upravljanje dobitkom. Upravljanje dobitkom se smatra neetičkim ponašanjem jer, pre svega, obmanjuje korisnike finansijskih izveštaja, može da poremeti prinose investitora i može da oslabi ekonomiju, ako manipulacija nije otkrivena (Mohd et al., 2015). Upravljanje po osnovu obračunatog dobitka postiže se primenom različitih računovodstvenih metoda, dok se upravljanje realnim dobitkom postiže manipulisanjem stvarnim aktivnostima preduzeća. Bez obzira na vrstu upravljanja dobitkom, ovakav metod će generisati efekte na učinak, pa i na samu vrednost preduzeća.

Upravljanje dobitkom u vezi sa stvarnim aktivnostima odnosi se na ekonomske aktivnosti preduzeća u cilju obmanjivanja korisnika informacija i postepenog odstupanja od normalnog poslovanja. Menadžeri menjaju tajming ili strukturiranje transakcija, ulaganja i alokacije resursa, kako bi povećali računovodstvene dobitke u tekućim periodima, uključujući ubrzanje prodaje, odlaganje troškova razvoja i druge metode. To ima direktan uticaj na poslovne aktivnosti i novčani tok. Menadžeri će smanjiti troškove istraživanja i razvoja kako bi poboljšali kratkoročni učinak kompanije. Ukoliko ostvareni prihod nije na nivou ciljanog, menadžeri mogu povećati tekući dobitak prodajom osnovnih sredstava i hartija od vrednosti. Čak 80% menadžera postiže ciljane dobitke u tekućem periodu smanjenjem istraživanja i razvoja, reklamiranja, održavanja i odlaganjem novih projekata (Gao & Gao, 2016). Takođe, menadžeri mogu koristiti troškove

istraživanja i razvoja za otkup akcija kako bi izbegli razvodnjenu zaradu po akciji, i time postigli kratkoročne ciljeve. Menadžeri mogu da manipulišu troškovima, u bilo kom periodu, prekomernom proizvodnjom, čime se fiksni režijski troškovi raspoređuju na veći broj jedinica, sve dok smanjenje troškova po jedinici nije nadoknađeno troškovima držanja zaliha ili bilo kakvim povećanjem marginalnih troškova u tekućem periodu. Set aktivnosti koje menadžeri preduzimaju uključuje manipulisanje prodajom (ublažavanje ograničenja uslova prodaje, kreditnih uslova, povećanje prodaje, popusta), kontrolu proizvodnje (korišćenje efekta ekonomije obima u cilju smanjenja troškova po jedinici proizvoda), kontrolu diskrecionih troškova (smanjenje troškova istraživanja i razvoja, troškova reklame i troškova održavanja) (Gao & Gao, 2016).

Upravljanje stvarnim aktivnostima moglo bi da oslabi buduće performanse kompanije, smanjujući dugoročnu vrednost kompanije, povećavajući dugoročne troškove akcionara kompanije (Cohen et al., 2008). Popusti na prodaju i laki uslovi kreditiranja će smanjiti prodaju u budućnosti; smanjenje diskrecione potrošnje i ulaganje u prekomernu proizvodnju zaliha za kojima nema potrebe dovodi do povećanja troškova zaliha kao i smanjenja budućih dobitaka. Stoga, kontrola proizvodnje, troškova i prodaje jesu tri bitna aspekta za proučavanje, s obzirom na to da korišćenje stvarnih aktivnosti upravljanja dobitkom dovodi do značajnog smanjenja budućeg učinka preduzeća. U poređenju sa upravljanjem dobitkom putem obračunatih stavki, upravljanja kroz stvarne aktivnosti čine da procene buduće vrednosti kompanije pokazuju veću neizvesnost.

Međutim, neke studije su pokazale da posledice upravljanja dobitkom kroz realne aktivnosti nisu uvek negativne. Ono može da doprinese stvaranju poverenja investitora na tržištu kapitala, i time poboljšanju performansi kompanije na berzi. Kompanije koje samo vraćaju referentnu vrednost dobitka upravljanjem stvarnim aktivnostima imaju bolje operativne performanse u naredne tri godine od kompanija koje nisu koristile upravljanje dobitkom i nisu dostigle ovu referentnu vrednost (Gunny, 2010).

Postojeća literatura dokumentuje da je stvarna manipulacija verovatnija u uslovima kada je računovodstvena praksa pod većom kontrolom. Kompanije kod kojih postoji izražena "budnost" revizora više se angažuju u upravljanju manipulacijama stvarnim aktivnostima. Takođe, prisustvo institucionalnih investitora ograničava upravljanje dobitkom u stvarnim aktivnostima (Zang, 2012). Menadžeri donose odluke upravljanja kroz stvarne aktivnosti tokom fiskalne godine, pre odluka upravljanja dobitkom putem obračunatih stavki, koje donose na kraju obračunskog perioda. Konačno, prema nekim mišljenjima, ove dve tehnike upravljanja dobitkom su komplementarne u ujednačavanju prihoda. Prethodni rezultati, uzeti u celini, sugerišu da menadžeri uzimaju u obzir potencijalne troškove povezane sa njihovim izborom između jedne i druge tehnike kada odlučuju o strategijama upravljanja dobitkom.

Društveno odgovorne inicijative kompanija ukazuju na njihovu brigu za dobrobit društva, koja nadmašuje potrebu za povećanjem dobitka. Naučna istraživanja su otkrila snažnu i značajnu korelaciju između izveštavanja o

društveno odgovornom poslovanju i upravljanja dobitkom (Mohd et al., 2015). Postoje studije koje pružaju dokaze da je izveštavanje o održivosti u negativnoj korelaciji sa upravljanjem dobitkom, izveštavanje o integritetu i odgovornosti unutar izveštaja o održivosti odvraća menadžment od manipulisanja finansijskim informacijama. Informacije koje obezbeđuju izveštaji o održivosti mogu pozitivno da utiču na zainteresovane strane prilikom donošenja odluka, što će naknadno imati pozitivan uticaj na samu kompaniju. Zainteresovani stejkholderi danas ne smatraju samo finansijske informacije vitalnim za proces donošenja odluka, već uzimaju u obzir i informacije dobijene iz izveštaja o održivosti (Mohd et al., 2015).

Odnos između praksi društveno odgovornog poslovanja i upravljanja dobitkom

U svetlu uvećanih informacionih zahteva, veza između korporativne društvene odgovornosti, i sa njom povezanih ESG mera performansi, s jedne strane, i upravljanja dobitkom, s druge, postala je aktuelna tema naučnih i stručnih istraživanja u prethodnim godinama, ali bez jasnih zaključaka (Velte, 2020). Njihova međuzavisnost može se analizirati iz različitih perspektiva, uzimajući u obzir činjenicu da se menadžeri mogu ponašati oportunistički ili odgovorno prema vlasnicima i ostalim stejkholderima.

Uticaj aktivnosti kompanije u polju zaštite životne sredine, savesnog društvenog i korporativnog upravljanja na praksu upravljanja računovodstvenim dobitkom je češće izučavan problem, zbog jednostavnosti prikupljanja podataka i objektivnosti analize. Veliki broj sprovedenih studija pokazuje da rezultati angažovanja kompanija u ESG aktivnostima mogu uticati negativno ili pozitivno na upravljanje dobitkom.

Polazeći od pretpostavke da su menadžeri dobri domaćini, koji žele da savesno obavljaju svoj posao i deluju u interesu kompanije i akcionara, korporativna društvena odgovornost se, u kontekstu *teorije uslužnosti* (Donaldson & David, 1991) i zahteva za održivim poslovanjem, može smatrati prirodnim razvojem menadžerske prakse u kompanijama koje odlikuje nizak stepen kreativnog računovodstva. Prema ovoj teoriji, menadžeri deluju kolektivistički i vođeni nefinansijskim interesima (npr. povećanjem reputacije kompanije, motivisanjem zaposlenih ili etičkim motivima) obelodanjuju širu paletu nefinansijskih informacija o poslovanju kompanije obezbeđujući, na taj način, dugoročni rast finansijskih performansi (Ademi & Klungseth, 2022; Atz et al., 2023). Društveno odgovorno poslovanje i povećana transparentnost ostvarenih performansi smanjuju verovatnoću da će menadžeri smanjivati kvalitet dobitka, jer to nije u dugoročnom interesu vlasnika ni kompanije. Stoga, empirijska istraživanja pokazuju da etično i odgovorno ponašanje menadžera prema vlasnicima negativno utiče na praksu upravljanja dobitkom (Dimitropoulos, 2020; Gaio et al., 2022). Međutim, vlasnici nisu jedini stejkholderi kompanija čije interese treba zadovoljiti. Prema *teoriji zainteresovanih strana* (Freeman, 2010), menadžeri moraju da upravljaju kompanijama tako da zadovolje interese svih stejkholdera koji imaju udela u ostvarenju korporativnih ciljeva - akcionara,

zaposlenih, kupaca, dobavljača, finansijskih institucija, lokalne zajednice i dr. Obelodanjivanje nefinansijskih informacija se može smatrati instrumentom za ispunjavanje informacionih zahteva i razvijanje srednjoročnih i dugoročnih odnosa sa različitim stejkholderima (Herremans et al., 2016). Stoga se može zaključiti da bi računovodstvene manipulacije u izveštavanju o održivosti dovele do gubitka podrške ključnih stejkholdera i inicijative za povećanim nadzorom nad radom menadžera (Ferrero et al., 2015). Mehanizmi korporativnog upravljanja, kao što su razvijeno tržište korporativne kontrole i institucionalni okvir, struktura vlasnika i upravnog odbora, kao i njihov odnos prema zahtevima za održivošću mogu značajno doprineti razvoju prakse društveno odgovornog poslovanja (Nikolić & Zlatanović, 2018).

Sve veći značaj obelodanjivanja nefinansijskih informacija može se objasniti i *teorijom legitimnosti*, koja predstavlja svojevrsno proširenje teorije stejkholdera, i zasniva se na pretpostavci da se aktivnosti kompanije ne mogu posmatrati odvojeno od aktivnosti društvene zajednice, jer ponašanje kompanija mora biti u skladu sa tržišnim kretanjima i očekivanjima društva (Grey et al., 2009). U skladu sa tim, može se zaključiti da ukoliko su društveno odgovorne i etičke prakse poslovanja značajnije, utoliko je korporativna praksa upravljanja dobitkom manje zastupljena (Chouaibi & Zouari, 2022). Međutim, uticaj korporativne društvene odgovornosti na finansijske performanse nije obavezno pozitivan, bilo da je reč o uvećanoj korporativnoj odgovornosti uslovljenoj regulatornim zahtevima (Domanović, 2022) ili zasnovanoj na povećanoj svesti i afirmativnom stavu uprave kompanije o značaju ESG pitanja (Candio, 2024).

Društveno odgovorno poslovanje podrazumeva i odgovornost kompanije prilikom pripremanja izveštaja i obelodanjivanja informacija neophodnih za donošenje odluka (Malik, 2015). Stoga se, u skladu sa *teorijom signaliziranja* (Spence, 2002), izveštavanje o društveno odgovornom poslovanju može koristiti kao pozitivan signal, koji ukazuje na niži stepen upravljanja dobitkom (Velayutham, 2018). Međutim, iako je angažovanje kompanija u ESG polju društveno korisna aktivnost na jednom nivou analize, na drugom (tržišnom) nivou i posmatrano na duži rok može imati neželjene posledice (Orlitzky, 2013). U uslovima neefikasnih tržišta, kada tržišna vrednost akcija ne odražava njenu realnu vrednost, obelodanjivanje ESG performansi može povećati volatilnost tržišta kapitala. Negativni efekti signala izveštavanja o društveno odgovornom poslovanju posebno su izraženi u početnim fazama nefinansijskog izveštavanja, u kojima kompanije uče kako da na adekvatan način komuniciraju rezultate ESG aktivnosti, a investitori kako da koriste dobijene informacije (Friske et al., 2023). Uprkos velikim inicijalnim troškovima izveštavanja o održivosti, korelacija između izveštavanja i vrednosti kompanije vremenom postaje pozitivna ukazujući na to da izbor načina strukturiranja izveštaja, koji će odražavati relevantne i pouzdane informacije za stejkholdere, pozitivno utiče na efekte signaliziranja.

Menadžeri se, međutim, najčešće smatraju oportunistima, koji mogu da iskoriste informacione prednosti kako bi maksimizirali svoje blagostanje na štetu stejkholdera kompanije (Bergh et al., 2019). Ovakva poslovna praksa može se objasniti *agencijskom teorijom* (Jensen & Meckling, 2019) i razdvajanjem

vlasništva od kontrole nad kompanijom. Teorija koja objašnjava odnos stejkholdera i agenta proširuje agencijsku teoriju, tako da, u skladu sa kontekstom društveno odgovornog poslovanja, uključuje ne samo vlasnike kompanije, već i sve njene zainteresovane stejkholdere - posebno one koji kontrolišu resurse neophodne za poslovanje preduzeća (Frijas-Aceituno et al., 2014). Povrh toga, povećani nivo informisanosti i svesti stejkholdera o poslovanju kompanija i uticaju njihovih aktivnosti na širu zajednicu, savremene menadžere suočava sa društvenim i finansijskim zahtevima, koji se najčešće posmatraju kao konfliktni (Martínez-Ferrero et al., 2016; Bistrova & Lace, 2012). Akcionari sa kratkoročnim finansijskim interesima odbijaju da se kompanije uključe u tokove održivog poslovanja jer ovaj proces iziskuje značajna ulaganja sa neizvesnim i/ili nedovoljnim prinosom. Stoga, cilj kompanije mora i dalje biti maksimizacija vrednosti za akcionare, uz istovremeno angažovanje u profitabilnim ESG aktivnostima u cilju stvaranja zajedničke vrednosti za kompaniju i društvo (Porter, & Kramer, 2018). Zabrinutost menadžera u vezi sa trenutnim učinkom motivise ih da se angažuju u manipulisanju dobitkom tekućeg perioda na račun budućih dobitaka. Jedan od osnovnih pokretača upravljanja dobitkom je pritisak na menadžere da ostvare očekivani kratkoročni učinak (Gao & Gao, 2016). Da bi ispunili kontradiktorna očekivanja, menadžeri često imaju tendenciju da obmanjuju svoje stejkholdere (Crilli et al., 2012) i kreiraju tzv. organizacione fasade. Kreiranje iskrivljene slike o društveno odgovornom poslovanju ima za cilj da uveri zainteresovane stejkholdere u legitimnost kompanije i njenog upravljanja (Abrahamson & Baumard, 2008). U uslovima kada su prava akcionara ograničena, menadžeri mogu da iskoriste ulaganja u ESG aktivnosti da prošire svoj diskrecioni prostor, što dovodi do manipulisanja dobitkom (García et al., 2020). Ako kompanija dobro posluje, akcionarima je teže da otkriju računovodstvene manipulacije koje uključuju odgovorne investicione aktivnosti (Le et al., 2020).

Odnos između upravljanja dobitkom i društveno odgovornog poslovanja, pak, je tek od nedavno postao predmet interesovanja akademske i stručne javnosti, ali čak i vrlo slične studije nisu dale usaglašene zaključke po ovom pitanju (Moratis & van Egmond, 2018). Jedan broj istraživanja pokazuje da izveštavanje o održivosti predstavlja alat kojim menadžeri skreću pažnju vlasnika sa aktivnosti upravljanja dobitkom. Naime, društveno odgovornim angažovanjem menadžeri svojim kvazi-aktivizmom odgovaraju zahtevima stejkholdera jačajući svoju poziciju u kompaniji (Gargouri et al., 2010; Prior et al., 2008). Ovakva menadžerska praksa se, ipak, može ograničiti različitim regulatornim zahtevima (Chih et al., 2008). Nasuprot tome, jedan broj istraživanja pokazuje da između kvaliteta iskazanog dobitka i društveno odgovornog poslovanja kompanije postoji negativna korelacija (Gao & Zhang, 2015). Upravljanje dobitkom u društveno odgovornim kompanijama se ne mora nužno smatrati neetičkim (Barton et al., 2010). Društveno odgovorne kompanije koje upravljaju realnim aktivnostima to čine kako bi poboljšale procene budućih rezultata i smanjile troškove finansiranja i porez, pre nego što bi pokušavale da povećaju kompenzacije menadžera. Stoga se može zaključiti da i društveno odgovorne kompanije upravljaju dobitkom, ali sa

motivom povećanja vrednosti za akcionare, a ne za ostvarivanje koristi menadžera. Značajna determinanta ovog odnosa jesu i specifičnosti industrijske grane u kojima kompanije posluju. Tako, kompanije čije poslovanje ima veći uticaj na životnu sredinu pokazuju veći nivo društvene odgovornosti i značajno manji nivo prakse upravljanja dobitkom (Moratis & van Egmond, 2018).

Zaključak

Merenje ESG učinka i njegovo kvantitativno izražavanje u formi indikatora održivosti proizilazi iz potrebe da se ogromna količina informacija o kompleksnom uticaju poslovanja kompanija na okruženje transformiše u sažete informacije relevantne za donošenje poslovnih i finansijskih odluka. Međutim, nedostatak standardizacije metoda i modela za njihovu kvantifikaciju i obelodanjivanje, predstavlja osnovu za pojavu dodatnog rizika od pogrešnih alokacija finansijskih resursa i stvara priliku za prevare na finansijskom tržištu. Ako se ovi problemi sagledavaju iz makro perspektive, može se zaključiti da pogrešne alokacije značajnih finansijskih resursa mogu predstavljati pretnju finansijskoj stabilnosti, uz mogućnost stvaranja finansijskih mehura.

Mnoštvo okvira i metrika iz ugla investitora može biti prepreka ili prilika za poboljšanje investicionih aktivnosti (Bose, 2020). Za neke investitore, nedostatak standardizacije u okvirima i, posledično, veća diskreciona prava menadžera u merenju performansi održivosti, predstavljaju prepreku za efikasnu alokaciju finansijskih resursa. Za druge, pak, raznolikost u ciljevima investitora i sveprisutan problem nepotpunih informacija dodaju vrednost različitim pristupima za merenje ESG performansi. Prilagodljivost i evolucija okvira i ESG indikatora je od suštinskog značaja za investiciono odlučivanje, jer se kolektivno razumevanje održivosti i dalje menja.

Razvojem prakse društveno odgovornog poslovanja, sve izraženiji je značaj upravljanja dobitkom. Studije o upravljanju dobitkom su u fazi snažnog razvoja. Istraživanja o motivaciji upravljanja dobitkom su, takođe, relativno bogata. Upravljanje dobitkom se postiže na dva načina, upravljanjem na osnovu obračuna i upravljanjem realnim dobitkom. Prvi način podrazumeva manipulisanje računovodstvenim metodama, a drugi manipulisanje stvarnim aktivnostima, uglavnom uključujući prodaju, troškove proizvodnje i diskrecione troškove. Većina istraživanja pokazuje da je upravljanje dobitkom dovelo do negativnih ekonomskih posledica. Studije takođe otkrivaju da upravljanje manipulacijom stvarnim aktivnostima nameće ozbiljnije posledice na firme nego upravljanje zasnovano na obračunskoj osnovi. Postojeća istraživanja o analizi ekonomskih posledica upravljanja dobitkom nisu sveobuhvatna, neke studije čak generišu kontradiktorne rezultate.

Stekholderi kompanija ne smatraju samo finansijske informacije vitalnim za proces donošenja odluka, već uzimaju u obzir i informacije dobijene iz izveštaja o održivosti. Sprovedene studije pokazuju da rezultati angažovanja kompanija u ESG aktivnostima mogu uticati negativno ili pozitivno na upravljanje dobitkom.

Kompanije čije poslovanje ima značajniji uticaj na životnu sredinu pokazuju veći nivo društvene odgovornosti, a time i niži nivo primene tehnika upravljanja dobitkom.

Reference

- Abrahamson, E., Baumard, P. (2008). What lies behind organizational façades and how organizational façades lie: An untold story of organizational decision making. In G. Gerard, P. Hodgkinson, & W. H. Starbuck (Eds.). *The Oxford Handbook of Organizational Decision Making* (pp. 437–452). Oxford: Oxford University Press.
- Ademi, B., Klungseth, N. J. (2022). Does it pay to deliver superior ESG performance? Evidence from US S&P 500 companies. *Journal of Global Responsibility*, 13(4), 421-449.
- Atz, U., Van Holt, T., Liu, Z. Z., Bruno, C.C. (2023). Does sustainability generate better financial performance? Review, meta-analysis, and propositions. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 13(1), 802-825.
- Barton, J., Hansen, B., Pownall, G. (2010). Which performance measures do investors around the world value the most—and why? *The Accounting Review*, 85(3), 753-789.
- Berg, F., Koelbel, J. F., Rigobon, R. (2022). Aggregate confusion: The divergence of ESG ratings. *Review of Finance*, 26(6), 1315-1344.
- Bergh, D. D., Ketchen Jr, D. J., Orlandi, I., Heugens, P. P., Boyd, B. K. (2019). Information asymmetry in management research: Past accomplishments and future opportunities. *Journal of Management*, 45(1), 122-158.
- Bistrova, J., Lace, N. (2012). Defining key factors to sustain maximum shareholder value. *Journal of Financial Studies & Research*, 1-14.
- Bose, S. (2020). Evolution of ESG Reporting Frameworks. In Esty, D. C., Cort, T. (eds) *Values at Work* (pp. 13-33). Palgrave Macmillan, Cham.
- Candio, P. (2024). The effect of ESG and CSR attitude on financial performance in Europe: A quantitative re-examination. *Journal of Environmental Management*, 354, 120390.
- Carnini Pulino, S., Ciaburri, M., Magnanelli, B. S., Nasta, L. (2022). Does ESG disclosure influence firm performance? *Sustainability*, 14(13), 7595.
- Chih, H., Shen, C., Kang, F. (2008). Corporate social responsibility, investor protection, and earnings management: Some international evidence. *Journal of Business Ethics*, 79(1-2), 179-198.
- Chouaibi, Y., Zouari, G. (2022). The effect of corporate social responsibility practices on real earnings management: evidence from a European ESG data. *International Journal of Disclosure and Governance*, 19(1), 11-30.
- Cohen, D., Dey, A., Lys, T. (2008). Real and accrual-based earnings management in the pre- and post-Sarbanes-Oxley period. *The Accounting Review*, 83(3), 757-787.
- Crilly, D., Zollo, M., Hansen, M.T. (2012). Faking it or muddling through? Understanding decoupling in response to stakeholder pressures. *Academy of Management Journal*, 55(6), 1429-1448.

- Cudia, C. P., Dela Cruz, A. L. C. (2018). Determinants of earnings management choice among publicly listed industrial firms in the Philippines. *DLSU Business & Economic Review*, 27(2), 119-129.
- Dell'Erba, M., Doronzo, M. (2023). Sustainability Gatekeepers: ESG Ratings and Data Providers. *University of Pennsylvania Journal of Business Law*, 25(2), 355-413.
- Dimitropoulos, P. E. (2020). Corporate social responsibility and earnings management in the EU: a panel data analysis approach. *Social Responsibility Journal*, 18(1), 68-84.
- Domanović, V. (2022). The relationship between ESG and financial performance indicators in the public sector: empirical evidence from the Republic of Serbia. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 27(1), 69-80.
- Donaldson, L., Davis, J. H. (1991). Stewardship theory or agency theory: CEO governance and shareholder returns. *Australian Journal of Management*, 16(1), 49-64.
- Emudainohwo, O. (2021). Determinants of earnings management: the study of Nigerian nonfinancial companies. *Ekonomski horizonti*, 23(2), 139-155.
- Freeman, R. E. (2010). *Strategic management: A stakeholder approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Frias Aceituno, J. V., Rodríguez Ariza, L., Garcia Sánchez, I. M. (2014). Explanatory factors of integrated sustainability and financial reporting. *Business Strategy and the Environment*, 23(1), 56-72.
- Friske, W., Hoelscher, S. A., Nikolov, A. N. (2023). The impact of voluntary sustainability reporting on firm value: Insights from signaling theory. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 51(2), 372-392.
- Gaio, C., Goncalves, T., Sousa, M. V. (2022). Does corporate social responsibility mitigate earnings management? *Management Decision*, 60(11), 2972-2989.
- Gao, L., Zhang, G. (2015). Firms' earnings smoothing, corporate social responsibility, and valuation. *Journal of Corporate Finance*, 32, 108-127.
- Gao, S., Gao, J. (2016). Earnings Management: A Literature Review. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 75, International Seminar on Education, Innovation and Economic Management, 189-192.
- García Sánchez, I. M., Hussain, N., Khan, S. A., Martínez Ferrero, J. (2020). Managerial entrenchment, corporate social responsibility, and earnings management. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(4), 1818-1833.
- Gargouri, R., Shabou, R., Francoeur, C. (2010). The relationship between corporate social performance and earnings management. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 27(3), 320-334.
- Gray, P., Koh, P. S., Tong, Y. H. (2009). Accruals quality, information risk and cost of capital: Evidence from Australia. *Journal of Business Finance & Accounting*, 36(1-2), 51-72.
- Gunny, K. (2010). The relation between earnings management using real activities manipulation and future performance: Evidence from meeting earnings benchmarks. *Contemporary Accounting Research*, 27(3), 855-888.

- Gutterman, A. (2024). Sustainability Reporting Frameworks, Standards, Instruments, and Regulations. <https://ssrn.com/abstract=3809288> [10. 5. 2024.]
- Herremans, I. M., Nazari, J. A., Mahmoudian, F. (2016). Stakeholder relationships, engagement, and sustainability reporting. *Journal of Business Ethics*, 138, 417-435.
- Howard, S. (2002). *Financial Shenanigans: How to Detect Accounting Gimmicks & Fraud in Financial reports*. Paris: McGraw Hill.
- Jensen, M. C., Meckling, W. H. (1919). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. In *Corporate governance* (pp. 77-132). Aldershot, UK: Gower.
- Jiang, Y. (2020). Meanings, Motivations and Techniques of Earnings Management. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 496, Proceedings of the 2020 3rd International Conference on Humanities Education and Social Sciences (ICHESS 2020), 141-146.
- Malik, M. (2015). Value-enhancing capabilities of CSR: A brief review of contemporary literature. *Journal of Business Ethics*, 127, 419-438.
- Marai, A., Pavlović, V. (2013). Earnings management vs. financial reporting fraud – key features for distinguishing. *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 10(1), 39-47.
- Martínez Ferrero, J., Gallego Álvarez, I., García Sánchez, I. M. (2015). A bidirectional analysis of earnings management and corporate social responsibility: The moderating effect of stakeholder and investor protection. *Australian Accounting Review*, 25(4), 359-371.
- Martínez-Ferrero, J., Banerjee, S., García-Sánchez, I. M. (2016). Corporate social responsibility as a strategic shield against costs of earnings management practices. *Journal of Business Ethics*, 133(2), 305-324.
- Mohd, S., Faizah, D., Haslinda, Y., Rusnah, M. (2015). Analysis of Earnings Management Practices and Sustainability Reporting for Corporations that offer Islamic Products & Services. *Procedia Economics and Finance*, 28, 176-182.
- Moratis, L., van Egmond, M. (2018). Concealing social responsibility? Investigating the relationship between CSR, earnings management and the effect of industry through quantitative analysis. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 3, 1-13.
- Nia, M., Huang, C., Abidin, Z. (2015). A Review of Motives and Techniques and Their Consequences in Earnings Management. *Malaysian Accounting Review*, 14(2), 1-28.
- Nikolić, J., Zlatanović, D. (2018). Corporate governance and corporate social responsibility synergies: A systemic approach. *Naše gospodarstvo/Our economy*, 64(3), 36-46.
- Orlitzky, M. (2013). Corporate social responsibility, noise, and stock market volatility. *Academy of Management Perspectives*, 27(3), 238-254.
- Porter, M. E., Kramer, M. R. (2018). Creating shared value: How to reinvent capitalism—And unleash a wave of innovation and growth. In *Managing sustainable business: An executive education case and textbook* (pp. 323-346). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Prior, D., Surroca, J., Tribó, J. A. (2008). Are socially responsible managers really ethical? Exploring the relationship between earnings management and corporate

- social responsibility. *Corporate Governance: An International Review*, 16(3), 160-177.
- Rahdari, A. H., Rostamy, A. A. A. (2015). Designing a general set of sustainability indicators at the corporate level. *Journal of Cleaner Production*, 108, 757-771.
- Shabana, K. M., Buchholtz, A. K., Carroll, A. B. (2017). The institutionalization of corporate social responsibility reporting. *Business & Society*, 56(8), 1107-1135.
- Soyka, P., Bateman, M. (2012). Finding Common Ground on the Metrics that Matter. <https://ssrn.com/abstract=2013594> [10. 5. 2024.]
- Spence, M. (2002). Signaling in retrospect and the informational structure of markets. *American Economic Review*, 92(3), 434-459.
- Velayutham, E. (2018). Sustainability disclosure and earnings management. In Boubaker, S., Cumming, D., Nguyen, D. K. (Eds.). *Research Handbook of Finance and Sustainability* (pp. 532-549). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Velte, P. (2020). Corporate social responsibility and earnings management: A literature review. *Corporate Ownership & Control*, 17(2), 8-19.
- Zang, A. Y. (2012). Evidence on the trade-off between real activities manipulation and accrual-based earnings management. *The Accounting Review*, 87(2), 675-703.

THE INTERDEPENDENCE OF ESG PERFORMANCE AND EARNINGS MANAGEMENT

Abstract: *Effective management of sustainable development strategy requires appropriate information support. Increased investor interest and global awareness of social responsibility and good governance are influencing companies to produce reports on their performance in relation to socially responsible business, which include three categories: environment, society and corporate governance. The essence of the ESG approach is related to the integration of reporting on environmental, social and wider economic aspects of the sustainable development of companies and the wider environment. With the development of socially responsible business, the importance of earnings management and the issue of its connection with reporting on the ESG performance of companies is becoming more pronounced.*

Keywords: *ESG performance, earnings management, reporting, corporate social responsibility*

ZNAČAJ ESG DUE DILIGENCE-A U PROCESIMA MERDŽERA I AKVIZICIJA

Slađana Savović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, ssladjana@kg.ac.rs

Violeta Domanović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, vterzic@kg.ac.rs

Dejana Zlatanović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, dejanaz@kg.ac.rs

Apstrakt: ESG (environmental, social, governance) faktori su važni u procesima merdžera i akvizicija (M&A), jer se preduzeća suočavaju sa sve većom kontrolom i pritiskom za transparentnošću u vezi sa klimatskim rizicima, socijalnom pravdom i korporativnim upravljanjem. Pored tradicionalnih oblasti due diligence-a, sve više se zahteva integrisanje ESG faktora u procese donošenja odluka u vezi sa M&A, što podrazumeva sprovođenje specifičnog ESG due diligence-a. Cilj rada je da se analiziraju specifičnosti ESG due diligence i sagleda njegov značaj u procesima M&A. U radu se analizira koncept održivog razvoja, objašnjava proces due diligence-a generalno, a zatim se objašnjava specifičnost ESG due diligence-a i sagledava važnost ovog tipa due diligence-a za ublažavanje rizika poslovanja i unapređenje poslovnih mogućnosti. Rezultati istraživanja u radu su pokazali da ne postoji jedinstveni pristup ESG due diligence-u i da ESG kriterijume treba izabrati uzimajući u obzir specifičnost konkretne industrije i ciljne kompanije. Rezultati su pokazali da je ključni značaj ESG due diligence-a u ublažavanju rizika, ali i u sagledavanju na koji način kompanija kupac može da generiše vrednost za kombinovani entitet korišćenjem sopstvenih ESG praksi i praksi ciljne kompanije. Na taj način, kompanije mogu ne samo da maksimiraju svoje finansijske performanse, već i da doprinesu održivijem i odgovornijem okruženju.

Ključne reči: merdžeri i akvizicije, due diligence, ESG due diligence, vrednovanje

Uvod

Održive poslovne prakse postaju sve važnije u današnjem korporativnom svetu. Kompanije shvataju da ESG faktori mogu imati značajan uticaj na njihov dugoročni uspeh i profitabilnost. ESG postaje ključni kriterijum za investitore, kupce i potencijalne zaposlene. Primena snažne ESG strategije izdvaja kompaniju od ostalih kompanija kada traži investicije, privlači nove klijente ili regrutuje nove zaposlene. Kao rezultat toga, ESG razmatranja igraju ključnu ulogu i u procesu donošenja odluka o spajanju ili preuzimanju drugih kompanija (Farnaham, 2022; Hofinger & Schulte, 2023; Bernardo, 2024). Kompanije kupci, regulatorni organi,

investitori sve više zahtevaju integraciju ESG faktora u procese donošenja odluka u vezi sa M&A. Kompanije kupci traže veću transparentnost pre potpisivanja ugovora o preuzimanju u nastojanju da unaprede poslovne mogućnosti, zaštite reputaciju i ublaže rizik (Cho et al., 2023). Ako kompanija želi da preuzme dugu kompaniju, proces *due diligence*-a je neizbežna i najbitnija pripremna faza procesa M&A u okviru koje se detaljno analizira ciljna kompanija koja se namerava preuzeti u cilju identifikovanja potencijalnih rizika i mogućnosti kreiranja sinergijskih efekata (Savović, 2018).

Tradicionalno, *due diligence* je obuhvatao finansijski, pravni i komercijalni *due diligence*, fokusirajući se na istraživanje finansijskih performansi ciljnog preduzeća, analizu ugovora ciljnog preduzeća, kao i analizu konkurentne pozicije preduzeća. U novije vreme, nameće se potreba proširivanja opsega *due diligence*-a uključivanjem ESG pitanja. KPMG studija – ESG Due Diligence Survey (2023) naglašava rastući trend u transakcijama M&A: ESG razmatranja obezbeđuju stvaranje vrednosti i diferenciranje potencijalnih ciljnih kompanija i kompanije kupci treba da inkorporiraju ova razmatranja u okviru procesa *due diligence*-a. Nakon što je stupila na snagu u januaru 2023. godine, nova Direktiva o izveštavanju o korporativnoj održivosti (engl. *Corporate Sustainability Reporting Directive*) i njeni prateći tehnički standardi dodaje još strože zahteve koji imaju za cilj da ugrade ESG *due diligence* u korporativnu praksu.

Budući da je uvođenje ESG *due diligence*-a u korporativnu praksu novijeg datuma, istraživanje ovog specifičnog dela *due diligence*-a i njegovog značaja za proces merdžera i akvizicija predstavlja važno istraživačko područje. Istraživanja koja se bave proučavanjem problematike ESG *due diligence*-a u svetu su retka, a u Republici Srbiji gotovo da i ne postoje. Otuda, rad nastoji da prevaziđe ovaj istraživački gep fokusirajući se na sagledavanje specifičnosti sprovođenja procesa ESG *due diligence* u procesima M&A. Glavno istraživačko pitanje u radu je: Koje su specifičnosti ESG *due diligence*-a i kakav je njegov značaj u procesima merdžera i akvizicija?

U skladu sa opredeljenim predmetom, ciljem istraživanja i definisanim istraživačkim pitanjem, rad je strukturiran na sledeći način. Prvo, dat je pregled literature o konceptu održivosti preduzeća i značaju ESG indikatora performansi. Drugo, objašnjen je koncept ESG *due diligence*-a i njegova specifičnost u odnosu na tradicionalni obuhvat *due diligence*. Treće, istaknut je značaj ESG *due diligence*-a za implementaciju različitih faza procesa merdžera i akvizicija. Na kraju, data su zaključna razmatranja, teorijske i praktične implikacije rada, kao i pravci budućih istraživanja.

Koncept održivosti preduzeća i značaj ESG indikatora performansi

U savremenom poslovnom okruženju, koje karakteriše izraziti dinamizam i turbulentnost, heterogenost, kompleksnost, neizvesnost i nepredvidivost, u cilju održivosti kompanija u dugom roku, od posebnog značaja je napraviti balans između finansijskih performansi, društvenog blagostanja i očuvanja životne sredine

(Domanović & Milinković, 2023, 279; Barauskaite & Streimikiene, 2020, 279; Radu & Smaili, 2021; Zlatanović et al., 2022). Sve veća svesnost o globalnim klimatskim promenama i pitanjima koja se odnose na ljudski kapital dovela su do toga da tradicionalna finansijska merila performansi više nisu dovoljna za ocenu efikasnosti kompanija. Od posebnog značaja su pitanja vezana za održivost kompanija. Korporativna održivost je kompleksan koncept i ne postoji jedan univerzalni pristup razmatranju pitanja održivosti preduzeća (Domanović, 2019). Budsaratragoon i Jitmaneroj (2019, 293) pod korporativnom održivošću podrazumevaju integrisanje "ekoloških, socijalnih, ekonomskih i performansi upravljanja, tzv. četvorostruku održivost" (ESEG - *ecological, social, economic, governance*). Kompanija je održiva ukoliko ostvaruje "ekonomski prosperitet, kvalitet okruženja u kojem posluje i socijalnu pravdu". Domanović (2019), takođe, ističe da je održivost kompanija (engl. *enterprise sustainability*) širi koncept od korporativne održivosti (engl. *corporate sustainability*) i podrazumeva: "korporativnu održivost, održivost lanca ponude i kontekst održivosti". Searcy (2016, 121) ističe da se održivost kompanija može shvatiti kao "kreiranje intra i inter organizacionih poslovnih sistema fokusiranih ka svim stejkholderima koji uvažavaju integrisanje ekonomskih, ekoloških i socijalnih performansi i to kako u kratkom tako i u dugom roku, a u okviru granica koje nameću društvo i priroda." Strategija održivosti se bazira na konceptu održivog razvoja kao što su socijalna vizija, ekonomska efikasnost i zaštita životne sredine u svakodnevnim aktivnostima. Socijalna, ekonomska i ekološka sfera su međusobno povezane tako da kreiraju jedan cirkularni lanac vrednosti ponude. Sa takvom jednom integrisanom strategijom, preduzeća ostvaruju konkurentsku prednost na globalnom tržištu (Zhao et al., 2019). Otuda, kompanije koje posvećuju pažnju pitanju održivosti mogu preživeti duže od kompanija koja su zabrinuta samo za finansijska merila performansi i mogu ostvariti veću tržišnu moć (Cantele et al., 2020).

Kompanije sprovode planove društveno odgovornih aktivnosti, koji uglavnom nisu sistematično dizajnirana. S tim u vezi, Shayan i ostali (2022) su predložili jedan dobro dizajniran i sveobuhvatni okvir izveden na osnovu ciljeva održivog razvoja koje su definisale Ujedinjene nacije: "razvoj koji omogućava zadovoljenje potreba sadašnje generacije ne narušavajući mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe" (UN, 2021). Ciljevi održivog razvoja Ujedinjenih nacija idealan su okvir za definisanje planova društvene odgovornosti, pri čemu se na osnovu ispunjenosti tih ciljeva utvrđuje tzv. ESG score, kao kvantitativno merilo koje je razvio Bloomberg, koje pokriva 120 ekoloških (E), socijalnih (S) i pitanja korporativnog upravljanja (G) (Domanović & Milinković, 2019, 280; Shaikh, 2022, 219). Ne treba praviti strogu distinkciju po pitanju značajnosti između ova tri indikatora, jer u uslovima savremenog poslovnog okruženja potrebno je redizajnirati holistički okvir održivosti kompanija shodno zahtevima eksternog i internog okruženja. Ovo podrazumeva usklađivanje regulativa EU 2019/2088, EU taksonomije za održive aktivnosti i Evropski zakon o klimi, kako bi se dobili konzistentni ESG podaci, komparabilni po sektorima. Evropska komisija je 2021. godine donela novi paket merila u okviru Evropskog plana akcije za održive finansije i ciljeve neutralnosti klime do 2050. godine. Novi

paket merila uključuje i predlog za Direktivu o izveštavanju o korporativnoj održivosti, koja podrazumeva rigoroznije zahteve transparentnosti o korporativnoj održivosti, sa uniformnim standardima za izveštavanje. Ovo će dovesti do bolje uporedivosti informacija za potrošače, kreditore i investitore. U cilju bolje transparentnosti, poželjno je da preduzeća sastavljaju poseban izveštaj o održivosti, koji bi u integraciji sa tradicionalnim izveštajem o poslovanju dao kompletnu sliku o efikasnosti kompanija (Domanović et al., 2020).

Ovo je u skladu sa stejkholder teorijom koja polazi od toga da kompanija treba da uvažava ciljeve i interese svih stejkholdera. Akcionari će svakako biti više zainteresovani za finansijske performanse, dok će ostali stejkholderi biti više zainteresovani za performanse društvene odgovornosti, koje imaju tri dimenzije i to ekološku, socijalnu i dimenziju korporativnog upravljanja – ESG performanse (Domanović & Milinković, 2023). ESG indikatori performansi ohrabruju investitore da donose društveno odgovorne investicione odluke (Domanović, 2022, 70). Dok kritičari smatraju da su društveno odgovorne aktivnosti opterećenje za akcionare i kompanije, sve je više shvatanja koja ističu koristi društveno odgovornih aktivnosti za sve stejkholdere (Baden & Harwood, 2013). Sa pojavom globalizacije i brojnih nepredvidivih događaja na globalnom nivou, ovakva dva različita stanovišta postaju manje polarizovana. Ne postoji jasna pozitivna veza između društveno odgovornih aktivnosti i krajnjih finansijskih performansi kompanija, ali ipak mnoge kompanije, uključujući i međunarodne uključuju se u društveno odgovorne aktivnosti. Rezultati istraživanja ukazuju da društveno odgovorne aktivnosti kompanije pozitivno utiču na finansijske performanse, imidž, reputaciju, brend, javno poverenje, zadovoljstvo kupaca, lojalnost kupaca i nameru kupovine (Domanović & Milinković, 2023; Domanović, 2022, Zlatanović, 2015).

Due diligence u procesima merdžera i akvizicija

Due diligence predstavlja iscrpnu i dubinsku analizu poslovanja ciljnog preduzeća sa različitih aspekata kako bi se identifikovali potencijalni rizici i sagledale mogućnosti kreiranja zajedničkih sinergijskih efekata. Pre preuzimanja, kompanija kupac nastoji da sagleda da li postoje potencijalni problemi u postojećim ugovorima, određeni sudski sporovi, zaštita intelektualne svojine (Savović & Pokrajčić, 2013). *Due diligence* predstavlja jednu od najznačajnijih faza procesa M&A, budući da kompaniji kupcu omogućava bolje kontrolisanje rizika i pruža mogućnost ostvarivanja ciljeva akvizicije.

Uloga *due diligence*-a ogleda se u pružanju pomoći kompanijama kupcima da shvate i procene buduće transakcije, da identifikuju moguće rizike i ojačaju svoju konkurentsku poziciju. Adekvatno razumevanje ciljne kompanije zahteva dubinsko skeniranje njegovog poslovanja kako bi se obezbedili važni inputi za vrednovanje ciljne kompanije, obezbedili potrebni inputi za proces pregovaranja i time osigurala najbolja moguća pregovaračka pozicija i olakšala integracija u postakvizicionom periodu. *Due diligence* predstavlja kontinuirani proces koji je prilagođen za suočavanje sa praktičnim problemima svake transakcije, koji pomaže

u identifikovanju, sprečavanju i upravljanju materijalnim rizicima i povećava verovatnoću dugoročnog uspeha M&A.

Faze *due diligence*-a uključuju: preliminarni *due diligence*, dodatni *due diligence* i transakcioni *due diligence*. Preliminarni *due diligence* podrazumeva prikupljanje javno raspoloživih podataka o ciljnom preduzeću prilikom selekcije potencijalnih ciljnih kompanija. Ovakav proces *due diligence*-a pruža inicijalne impresije o ciljnom preduzeću, bez detaljne dubinske analize različitih aspekta poslovanja. Dodatni *due diligence* otpočinje kada se započnu pregovori sa konkretnom ciljnom kompanijom i podrazumeva prikupljanje privatnih informacija radi procene rizika i mogućnosti kreiranja sinergetskih efekata. Ukoliko se postigne dogovor sa datom ciljnom kompanijom o preuzimanju, pristupa se poslednjoj fazi transakcionog *due diligence*, koji podrazumeva prikupljanje najdetaljnijih privatnih podataka (Savović, 2018).

Tradicionalne oblasti *due diligence*-a uključuju finansijski, pravni i komercijalni *due diligence*. Cilj finansijskog *due diligence*-a je istraživanje finansijskih performansi ciljnog preduzeća u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Finansijski izveštaji ciljnog preduzeća su jedan od najizazovnijih delova *due diligence*-a budući da se u njima reflektuje ukupno poslovanje i da predstavljaju mapu za razumevanje prirode poslovanja i njegove dalje perspektive (Savović, 2009). Pravni *due diligence* usmeren je na analizu svih postojećih ugovora ciljnog preduzeća u cilju otkrivanja eventualnih zakonskih problema. Uloga ovog tipa *due diligence*-a je sagledavanje da li ciljno preduzeće posluje u skladu sa zakonom, da li postoje sudski sporovi ili izgledi za nastanak sudskih sporova, da li u ugovorima postoje odredbe koje se mogu aktivirati ukoliko dođe do promene kontrole nad kompanijom (Howson, 2003). Komercijalni *due diligence* obuhvata analizu konkurentске pozicije kompanije na tržištu i dobijanje informacija na osnovu kojih se može sagledati komercijalna budućnost ciljne kompanije u budućem periodu. Na ovaj način kompanija kupac nastoji da otkrije poziciju ciljne kompanije u konkurentskom ambijentu i njenu održivost. Pravilnim vrednovanjem karaktera, veličine i stopa rasta grane moguće je identifikovati izvore sinergije usled diversifikacije prihoda, ali i plasiranja postojećih proizvoda na nova tržišta (Savović, 2022, 2023).

Specifičnost ESG *due diligence* u procesima merdžera i akvizicija

ESG *due diligence* analizira usklađenost ciljne kompanije sa nacionalnim i međunarodnim propisima kao obavezujućim okvirima, kao i nekodifikovanim normama i očekivanjima stejkholdera u vezi sa ESG-om. U pogledu ekološke (*environmental*) dimenzije, *due diligence* uključuje postojanje unutrašnje politike, odgovornosti i upravljanja u skladu sa nekoliko ekoloških aspekata (posebno energije, emisije CO₂, materijala, upotrebe vode i otpada) sumirajući ekološki uticaj poslovnog modela. Društvena dimenzija obuhvata politike i odgovornosti koje se tiču društvenih (*social*) aspekata, kao što su ljudska prava, različitost i jednakost. Konačno, dimenzija upravljanja (*governance*) sastoji se od analize rizika

sistema upravljanja, poštovanja korporativnih kodeksa ponašanja (protiv mita, antikorupcija itd.) i transparentnosti odluka i naknada odbora direktora i menadžera (Deloitte, 2021).

Bitno je naglasiti da pristup ESG *due diligence*-a nije jedinstven za sve kompanije i sve industrije. Svaka industrija ima sopstveni niz uticaja na životnu sredinu i interakcije stejkholdera koje se moraju razmatrati. Na primer, ciljna kompanija u hemijskoj industriji imala bi poseban akcenat na faktore životne sredine, kao što je odlaganje opasnog otpada, dok za ciljnu kompaniju u tekstilnoj industriji fokus može biti na društvenim faktorima, kao što su dečiji rad ili minimalne zarade. Dakle, ESG kriterijume treba izabrati iz različitih ključnih indikatora performansi – KPI uzimajući u obzir faktore specifične za industriju i ciljnu kompaniju.

Adekvatni ESG *due diligence* u velikoj meri zavisi od prirode i vrste poslovanja. Međutim, kako ESG postaje sve integralniji deo operativnog modela kompanije kupca, oblasti sve većeg fokusa uključuju (Ward & Balkham, 2022):

- Ciljne politike i programe ciljne kompanije koje su imale za cilj da prate njen napredak u ESG-u, usklađenost sa ESG ciljevima i da se bave rizicima;
- Otkrivanje i sprečavanje zloupotreba i održavanje radnih standarda u lancu snabdevanja kompanije;
- Angažovanje zaposlenih; kultura i raznolikost radne snage;
- Kako ciljna kompanija ostvaruje interakciju sa svojim širim stejkholderima;
- Ekološka i energetska upotreba;
- Da li je ciljna kompanija dobrovoljno izabrala nefinansijsko izveštavanje (budući da većina kompanija još uvek ne podleže obaveznim zahtevima ESG izveštavanja).

Ukoliko sprovođenjem ESG *due diligence*-a uoči postojanje ESG rizika, kompanije kupci mogu da iskoriste dobijene informacije kako bi pregovarale o uslovima preuzimanja ciljne kompanije. One mogu zahtevati nižu procenu vrednosti ciljne kompanije; izdvajanje relevantnog dela posla koji je pogođen, koji će ostati ciljnoj kompaniji; otklanjanje relevantnog rizika tokom postakvizicione integracije i slično.

Važnost ESG *due diligence* u procesima merdžera i akvizicija

Kada su u pitanju M&A transakcije, ESG razmatranja mogu imati nekoliko implikacija. Prvo, kompanije sa snažnim ESG performansama se često smatraju privlačnijim za investitore i potencijalne kompanije kupce. Smatra se da ove kompanije imaju bolje prakse upravljanja rizicima, jače dugoročne izglede i pozitivnu reputaciju. Kao rezultat toga, oni imaju tendenciju da imaju veću vrednost i ostvaruju konkurentsku prednost na tržištu. Kompanije kupci kada preuzmu ciljnu kompaniju sa dobrim ESG performansama, unaprediće i sopstvene ESG performanse, što može dovesti do smanjenja cene kapitala i lakšeg pristupa tržištima kapitala. Ako kompanija kupac materijalno poboljšava svoje ESG

performanse integracijom sa ciljnom kompanijom, to može privući nove tipove investitora i proširiti bazu investitora, što će dovesti do daljih mogućnosti za prikupljanje kapitala i dugoročni rast (Arjona et al., 2023). Odličan primer doprinosa ESG sinergija ukupnim prinosima akcionara je Holcimovo ubrzanje zelenog rasta kroz strategiju akvizicije od 2020. godine. Holcim je izvršio akviziciju kompanije *Malarkey Roofing Products* 2021. godine, koja je specijalizovana za stambene krovove, šindre i barijere za led i vodu i kompanije PRB Group 2022. godine (sa izolacionim portfoliom koji sadrži premaze, lepkove i sisteme za podove). Od 2020. do 2022. godine, doprinos divizije rešenja i proizvoda Holcimovoj neto prodaji porastao je sa 8% na 19%, dok je racio emisija CO₂ u odnosu na neto prodaju opao je sa 5,1 na 3,7. ESG ocena pokazuje da je ovaj strateški pristup značajno poboljšao Holcimove ESG performanse u poređenju sa granskim prosekom (World Cement, 2021).

Drugo, integracija ESG razmatranja u proces *due diligence*-a postaje suštinski značajna. Kompanije kupci treba da procene ESG rizike i mogućnosti povezane sa ciljnom kompanijom pre nego što izvrše akviziciju. Ovo uključuje procenu uticaja ciljne kompanije na životnu sredinu, socijalne politike i prakse upravljanja. Identifikovanje bilo kakvih potencijalnih obaveza u vezi sa ESG-om ili problema sa neusaglašenosti je od ključnog značaja da bi se izbegla iznenađenja nakon dogovora.

Štaviše, ESG takođe može uticati na postakvizicioni proces integracije. Kompanije kupci moraju da razmotre kako su ESG prakse ciljne kompanije usklađene sa njihovim sopstvenim i da razviju plan da ih integrišu ili poboljšaju ako je potrebno. Ovo bi moglo uključivati implementaciju novih inicijativa za održivost, poboljšanje politika raznolikosti i inkluzije ili poboljšanje struktura korporativnog upravljanja.

Ne samo da razmatranje ESG faktora u M&A transakcijama koristi kompaniji kupcu, već može imati i pozitivan efekat na društvo i životnu sredinu. Preuzimanjem kompanija ili investiranjem u kompanije sa snažnim ESG performansama, investitori mogu doprineti održivijim i odgovornijim poslovnim praksama. Ovo, zauzvrat, može pomoći u pokretanju pozitivnih promena u različitim industrijama.

ESG razmatranja su od suštinskog značaja za uspešne merdzere i akvizicije. Kompanije koje daju prioritet faktorima ESG-a imaju veću verovatnoću da privuku investitore, imaju veću vrednost i ostvaruju konkurentsku prednost. Kompanije kupci moraju temeljno da procene ESG rizike i mogućnosti povezane sa ciljnom kompanijom i razviju plan integracije kako bu uskladili svoje prakse (Mallia-Dare & Kim, 2022).

Zaključak

Relevantnost ESG performansi za dugoročan uspeh kompanija je neosporna, posebno imajući u vidu činjenicu da se kompanije i društvo u celini suočavaju sa ozbiljnim izazovima održivosti. Shodno tome, sve veći broj kompanija inkorporira pitanja održivosti u svoje dugoročne ciljeve, usled čega ESG faktori postaju

izuzetno važni u procesu donošenja odluka o spajanju ili preuzimanju drugih kompanija. Polazeći od toga, u radu je ukazano na značaj ESG *due diligence* i identifikovane su njegove specifičnosti u procesima merđžera i akvizicija.

S obzirom na identifikovani istraživački gep, a kroz sticanje uvida o značaju i specifičnostima ESG *due diligence*, rad doprinosi produblivanju odgovarajućih teorijskih saznanja u oblasti M&A, posebno u domaćoj literaturi. Identifikovanje navedenih specifičnosti može pružiti osnovu za izgradnju određenih teorijskih modela koji povezuju ESG *due diligence* i ostvarene postakvizicione performanse. Osim teorijskih, rad pruža i određene praktične implikacije. Uključivanje ESG faktora u *due diligence* proces produblje razumevanje i povećava informativnu vrednost ovog procesa, budući da omogućava detaljnije uvide o ciljnoj kompaniji. Samim tim, ESG *due diligence* pruža bolju osnovu za postakvizicioni period. Dakle, ističući relevantnost određenih društveno odgovornih aspekata, ESG *due diligence* ima važnu ulogu u proceni integracionih sposobnosti kompanija i identifikovanju rizika nekompatibilnosti u procesima M&A. Navedeno predstavlja važne smernice za odlučivanje u procesima M&A.

Uprkos identifikovanom doprinosu, važno je istaći i određena ograničenja. Navedeni zaključci i implikacije dominantno proizilaze iz pregleda relevantne literature i određenih primera uspešnih *due diligence* procesa. Shodno tome, u budućim istraživanjima potrebno je sprovesti odgovarajuće empirijsko istraživanje koje bi moglo uključiti različite aspekte ESG *due diligence* i njihov utučaj na procese M&A.

Reference

- Arjona, L., Herfurth, J., Nielsen, J., Barrett, C., Cornet, G., Degen, D. (2023) Capitalizing on ESG Synergies in M&A. <https://www.bcg.com/publications/2023/capitalizing-on-esg-synergies-in-mergers-and-acquisitions> [01. 4. 2024.]
- Baden, D., Harwood, I. A. (2013). Terminology matters: a critical exploration of corporate social responsibility terms. *Journal of Business Ethics*, 116, 615-627.
- Barauskaite, G., Streimikiene, D. (2020). Corporate social responsibility and financial performance of companies: The puzzle of concepts, definitions and assessment methods. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28, 278-287.
- Bernardo, R. (2024). Focus on: ESG *Due diligence* in M&A Transactions. <https://www.legal500.com/doing-business-in/esg-due-diligence-in-ma-transactions/> [01. 4. 2024.]
- Budsaratragoon, P., Jitmaneeoj, B. (2019). Measuring causal relations and identifying critical drivers for corporate sustainability: the quadruple bottom line approach. *Measuring Business Excellence*, 23(3), 292-316.
- Cantele, S., Moggi, S., Campedelli, B. (2020). Spreading Sustainability Innovation through the Co- Evolution of Sustainable Business Models and Partnerships, *Sustainability*, 12, 1190.

- Cho, H., Schrepfer, J., Yee, S. (2023). Human rights *due diligence* – ESG impact on M&A transactions. <https://www.pillsburylaw.com/en/news-and-insights/human-rights-due-diligence-esg-impact-m&a.html> [01. 4. 2024.]
- Deloitte (2021). ESG Real Estate Insights 2021, RE-thingking Due Diligence – ESG impact on M&A. <https://www2.deloitte.com/ce/en/pages/real-estate/articles/ESG-due-diligence-on-the-rise.html> [01. 4. 2024.]
- Domanović, V. (2019). Modeli izveštavanja o održivosti preduzeća. *Revizor*, 22(87-88), 7-20.
- Domanović, V. (2022). The relationship between ESG and financial performance indicators in the public sector: Empirical evidence from the Republic of Serbia. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 27(1), 69-80.
- Domanović, V., Bogičević, J., Krstić, B. (2020). Effects of enterprise sustainability on performance. *Economics of Sustainable Development*, 4(2), 11-23.
- Domanović, V., Milinković, M. (2023). ESG performanse i efikasnost preduzeća u uslovima pandemije. U Dimitrijević, D., Grbić, M., Luković, S., Stančić, O., Filipović, J. (red.), *Efekti ekonomskih mera za ublažavanje posledica pandemije COVID-19 u Republici Srbiji* (str. 279-293). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- EUR-Lex (2022). Corporate Sustainability Reporting Directive 2022/2464. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj> [01. 4. 2024.]
- Farnham, K. (2022). ESG *due diligence*: Why it matters for your organization, Diligent. <https://www.diligent.com/resources/blog/due-diligence> [01. 4. 2024.]
- Hofinger, J., Schulte, J. (2023) ESG *due diligence* and M&A transactions – deal maker or deal breaker? <https://blog.frankfurt-school.de/esg-due-diligence-bei-ma-transaktionen-deal-maker-oder-deal-breaker/> [01. 4. 2024.]
- Howson, P. (2003). *Due Diligence: The Critical Stage in Acquisitions and Mergers (1st edition)*. London, UK: Routledge.
- KPMG (2023). The sustainable advantage: Leveraging ESG *due diligence* to unlock value. <https://kpmg.com/kpmg-us/content/dam/kpmg/pdf/2023/esg-sustainable-advantage-1.pdf> [01. 4. 2024.]
- Mallia-Dare, M., Kim, C. (2022). ESG: Creating value and mitigating risk in mergers & acquisitions, American Bar Association. https://www.americanbar.org/groups/business_law/resources/business-law-today/2022-june/esg-creating-value-and-mitigating-risk/ [01. 4. 2024.]
- Radu, C., Smaili, N. (2021). Corporate performance patterns of Canadian listed firms: Balancing financial and corporate social responsibility outcomes. *Business Strategy and the Environment*, 30(7), 3344-3359.
- Savović, S. (2009). Značaj *due diligence*-a za uspeh procesa preuzimanja preduzeća, *Računovodstvo – časopis za računovodstvo, reviziju i poslovne finansije*, 3-4, 70-78.
- Savović, S. (2018). *Izazovi upravljanja integracionim procesima preduzeća*. Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.

- Savović, S. (2022). Proces realizacije tehnoloških akvizicija: Primer preuzimanja tehnološke start-up kompanije u Srbiji. U V. Obradović, D. Malinić, M. Todorović i N.Karapavlović (red.), *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka* (str. 330-341). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Savović, S. (2023). Ključne faze procesa realizacije tehnoloških akvizicija. U D. Dimitirijević, A. Lalević Filipović i D. Spasić, D. (red.), *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka* (str. 91-100). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet
- Savović, S., Pokrajčić, D. (2013). *Due diligence* as a key success factor of mergers and acquisitions. *Actual Problems of Economics*, 6(144), 424-434.
- Searcy, C. (2016). Measuring enterprise sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 25, 120-133.
- Shaikh, I. (2022). Environmental, social, and governance (ESG) practice and firm performance: An international evidence. *Journal of Business Economics and Management*, 23(2), 218-237.
- Ward, S., Balkham, B. (2022). ESG considerations in private company M&A transactions. <https://www.farrer.co.uk/news-and-insights/esg-considerations-in-private-company-ma-transactions/> [01. 4. 2024.]
- World Cement (2021). Holcim announces 'Strategy 2025 – accelerating green growth'. <https://www.worldcement.com/europe-cis/18112021/holcim-announces-strategy-2025-accelerating-green-growth/> [01. 4. 2024.]
- Zhao, Z., Meng, F., He, Y., Gu, Z. (2019). Competitive Advantage with Multiple Mediations from Social Capital and Dynamic Capabilities, *Sustainability*, 11, 218.
- Zlatanović, D. (2015). A Holistic Approach to Corporate Social Responsibility as a Prerequisite for Sustainable Development: Empirical Evidence. *Economic Annals*, 60(207), 69-94.
- Zlatanović, D., Domanović, V., Slavković, M. (2022). Uticaj ekoloških aspekata korporativne društvene odgovornosti na organizacione performanse. *Ecologica*, 29(108), 469-476.

IMPORTANCE OF ESG DUE DILIGENCE IN MERGERS AND ACQUISITIONS PROCESSES

Abstract: ESG (environmental, social, governance) factors are important in mergers and acquisitions (M&A) processes, as companies face increasing scrutiny and pressure for transparency related to climate risk, social justice, and corporate governance. In addition to the traditional areas of due diligence, there is an increasing demand to integrate ESG factors into M&A decision-making processes, which implies the implementation of specific ESG due diligence. The aim of the paper is to analyse the specifics of ESG due diligence and to see its importance in M&A processes. The paper analyses the concept of sustainable development, explains the due diligence process in general, then explains the specificity of ESG due diligence and looks at the importance of this type of due diligence for mitigating business risks and improving business opportunities. The research results in the paper showed that there is no single approach to ESG due diligence and that ESG criteria should be chosen taking into account the specifics of the industry and target company. The results showed that the key importance of ESG due diligence is in mitigating risk, but also in seeing how the acquiring company can generate value for combined entity by using its own ESG practices and those of the target company. In this way, companies cannot only maximize their financial performance, but also contribute to a more sustainable and responsible environment.

Keywords: mergers and acquisitions, due diligence, ESG due diligence, valuation

EKOLOŠKO UPRAVLJAČKO RAČUNOVODSTVO - ALAT ZA UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM HOTELIJERSKIH PREDUZEĆA¹

Aleksandra Mitrović

Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji,
aleksandra.stankovic@kg.ac.rs

Marko Milašinić

Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji,
marko.milasinovic@kg.ac.rs

Snežana Knežević

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka,
snezana.knezevic@fon.bg.ac.rs

Apstrakt: *Primena ekološki održivih praksi u savremenom poslovanju je od velikog značaja. Ona postaje imperativ upravljanja životnom sredinom, pa je ekološko upravljačko računovodstvo sve učestalija tema razmatranja teorijskog, a mnogo više praktičnog karaktera primene u preduzećima. Hotelijerska preduzeća zbog prirode svoje delatnosti sve više se bore na izrazito konkurentnom tržištu da pronađu način da poboljšaju ekonomske efekte upravljanja životnom sredinom. Samim tim, ekološko upravljačko računovodstvo je na vrhu liste kao instrument koji integriše ekološki i finansijski aspekt odgovornosti hotelijerskih preduzeća prema okruženju. Kroz evidenciju, praćenje i adekvatnu analizu troškova, zadatak ekološkog upravljačkog računovodstva je da obezbedi informacije o ekološkim troškovima i učinku u poslovnom odlučivanju i aktivnostima. Cilj rada je da ukaže na ekološko upravljačko računovodstvo, kroz njegovo sagledavanje kao alata za upravljanje u hotelijerskim preduzećima. Stoga, kroz pregled literature i različitih istraživanja na ovu temu, omogućen je sveobuhvatni prikaz predmeta istraživanja i utvrđeno da ekološko upravljačko računovodstvo predstavlja značajan segment rada i alata upravljanja u hotelijerskim preduzećima.*

Ključne reči: *ekološke prakse, ekološko upravljačko računovodstvo, životna sredina, hotelijerska preduzeća*

¹ Ovaj rad je finansiralo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Vlade Republike Srbije, na osnovu Ugovora o prenosu sredstava za finansiranje naučnoistraživačkog rada zaposlenih u nastavi na akreditovanim visokoškolskim ustanovama u 2024. godini (br.: 451-03-65/2024-03/200375 od 05.02.2024. g.)

Uvod

Upravljačko računovodstvo se prvenstveno fokusira na zadovoljavanje informacionih potreba internog upravljanja. Iako postoje prihvaćene dobre prakse u ovoj oblasti, ove prakse uglavnom nisu regulisane zakonom i svaka organizacija određuje koje od njih najbolje odgovaraju njenim organizacionim ciljevima i kulturi. U središtu pažnje upravljačkog računovodstva se nalaze ne samo monetarne, već i nemonetarne informacije koje informišu o odlukama menadžmenta. Ove informacije obuhvataju: planiranje i budžetiranje, osiguranje efikasnog korišćenja resursa, merenje učinka i formulisanje poslovne politike i strategije (IFAC, 2005).

Kako Knežević (2011) navodi, ekološko računovodstvo se u literaturi još naziva i računovodstvo zaštite životne sredine i zeleno računovodstvo. Ekološko računovodstvo se fokusira na korišćenje podataka o ekološkim troškovima i učinku u procesu poslovnog odlučivanja i aktivnostima (Knežević et al., 2024). Ekološko računovodstvo, kao sistem informisanja za različite interesne grupe, trebalo bi da se razvija unutar okvira održivog razvoja. Takođe, umesto da se ekološko računovodstvo posmatra izolovano, potrebno ga je tretirati kao integralni deo šireg poslovnog sistema (Milašinović et al., 2023).

Kao i samo upravljačko računovodstvo, ekološko upravljačko računovodstvo se prvenstveno definiše u smislu njegovih korisnika, čija je glavna svrha da pruži relevantne i korisne informacije menadžmentu organizacije, kako bi se podržale različite odgovornosti menadžmenta – planiranje, donošenje odluka, kontrolisanje itd. (Bennett et al., 2002).

Korporativno ekološko računovodstvo (*Corporate Environmental Accounting*) jedan je od alata koji mogu koristiti preduzeća za rešavanje prethodno navedenih izazova u vezi sa zahtevima različitih zakonskih i industrijskih praksi (Mitrović et al., 2024). Prema Godschalk (2008), postoje četiri elementa korporativnog ekološkog računovodstva, i to:

- ekološko upravljačko računovodstvo,
- ekološko finansijsko računovodstvo,
- ekološka finansijska revizija i
- ekološko izveštavanje.

Način na koji se upravlja životnom sredinom može uticati ne samo na konkurentnost preduzeća, već i na ekološke performanse, kako kratkoročno tako i dugoročno (Rizio, 2016). Pritisnuti konkurencijom i zahtevima različitih zainteresovanih strana u svom okruženju, hoteli se nalaze u situaciji da njihovo poslovanje mora biti u skladu sa principima održivog razvoja, posebno u segmentu ekološke odgovornosti. Sve više hotela ima ugrađene principe i ciljeve povezane sa zaštitom životne sredine u svojoj poslovnoj politici i strategiji. Implementacija ekološki održive prakse zahteva dostupnost pouzdanih alata za procenu uticaja na životnu sredinu, od čega se ističe ekološko računovodstvo. Cilj jeste poboljšati ekološku efikasnost, smanjenje troškova, usklađenost sa međunarodnim

standardima i propisima koji se odnose na zaštitu životne sredine, unapređenje transparentnosti i obezbeđivanje dugoročne ekološke i poslovne održivosti (Krivačić et al., 2013).

Upravljačko računovodstvo hotelijerskih preduzeća se zbog specifične delatnosti ovih privrednih subjekata razlikuje u odnosu na druge delatnosti (Milašinović & Mitrović, 2023) i samim tim učite na kreiranje osnova i praksi ekološkog upravljačkog računovodstva.

Predmet rada predstavlja ekološko upravljačko računovodstvo, kroz njegovo sagledavanje kao alata za upravljanje u hotelijerskim preduzećima. Cilj rada je da ukaže na specifičnosti ekološkog upravljačkog računovodstva u kontekstu rada i primene u hotelijerskim preduzećima. Rad je sačinjen od više logički i dosledno povezanih celina. Pored uvoda i zaključka, u radu se, u prvom delu govori o ekološkom upravljačkom računovodstvu kao alatu za upravljanje životnom sredinom, a u drugom, o ekološkom upravljačkom računovodstvu u kontekstu rada hotelijerskih preduzeća.

Ekološko upravljačko računovodstvo kao alat za upravljanje životnom sredinom

Ekološko upravljačko računovodstvo ne poseduje jedinstvenu, opšteprihvaćenu definiciju (IFAC, 2005). U nastavku je ukazano na više njih, sa ciljem što boljeg prikaza i objašnjenja suštine značenja koncepta. Burritt & Saka (2006) definišu ekološko upravljačko računovodstvo (*Environmental management accounting - EMA*) kao alat za upravljanje životnom sredinom prvobitno dizajniran da prati ekološke troškove i fizičke tokove životne sredine. Jasch & Savage (2008: 326) navode da ekološko upravljačko računovodstvo znači upravljanje životnom sredinom i ekonomskim performansama uz pomoć upravljačkih informacionih sistema i to sa fokusom na informacije o protoku energije, vode, materijala i otpada, kao i monetarnim informacijama o povezanim troškovima, zaradi i štednji. Prema Schaltegger & Burritt (2000), ekološko upravljačko računovodstvo se može sagledati kao sistem koji omogućava preduzećima da prate, prikupljaju, upoređuju i analiziraju fizičke i monetarne informacije o životnoj sredini kako bi podržale donošenje odluka i upravljanje učinkom.

Ekološko upravljačko računovodstvo bavi se potrebama menadžera za računovodstvenim informacijama u vezi sa poslovnim aktivnostima koje utiču na životnu sredinu, kao i uticajima u vezi sa pitanjima zaštite životne sredine na poslovanje (Burritt, 2004). Ovaj pristup predstavlja kombinaciju podataka iz finansijskog računovodstva i računovodstva troškova, omogućavajući tranziciju podataka s ciljem poboljšanja materijalne efikasnosti, smanjenja uticaja i rizika na životnu sredinu, te smanjenja troškova očuvanja životne sredine (Jasch, 2003). Ekološko upravljačko računovodstvo se smatra efikasnim načinom za rešavanje pitanja zaštite životne sredine i ekonomskih učinaka (Wang et al., 2019).

Postoje mnogobrojni razlozi zašto sve veći broj menadžera postaje zainteresovan za informacije ekološkog upravljačkog računovodstva. Prema (Burritt, 2005), ti razlozi su:

- propisi o zaštiti životne sredine nameću zahteve preduzećima;
- povećanje dobrovoljnog prihvatanja (samoregulacije) od strane menadžera je od značaja za upravljanje uticajima na životnu sredinu;
- promociju ekološkog upravljačkog računovodstva sprovede međunarodni, nacionalni i lokalni državni organi i obrazovne institucije i
- alati ekološkog upravljačkog računovodstva su sve dostupniji u pružanju pomoći u procesu upravljanja.

Upravljačko računovodstvo u kontekstu zaštite životne sredine, treba da pruži informacije kako o troškovima zaštite životne sredine, tako i o koristima nastalim poboljšanjem uticaja na životnu sredinu (Radukić & Stevanović, 2011; Jovanović et al., 2022). Tako ekološko upravljačko računovodstvo postaje dragoceno za inicijative internog upravljanja sa fokusom na specifično okruženje, kao što je čistija proizvodnja, upravljanje lancem snabdevanja, „zeleni“ dizajn proizvoda ili usluga, ekološki poželjniji sistemi nabavke i upravljanja životnom sredinom (IFAC, 2005).

Burritt et al. (2002a) u svom radu analiziraju okvir koji sistematski integriše dve glavne komponente ekološkog upravljačkog računovodstva - monetarno ekološko upravljačko računovodstvo i fizičko ekološko upravljačko računovodstvo. Ekološko upravljačko računovodstvo se može definisati kao identifikacija, prikupljanje, analiza i korišćenje dve vrste informacija za donošenje odluka, i to: informacije o upotrebi i tokovima energije, vode i materijala (uključujući otpad) i monetarnim informacijama o troškovima, zaradama i uštedama vezanim za životnu sredinu (Godschalk, 2008). Ekološki izazovi imaju ekonomske posledice koje se odražavaju kroz monetarne informacije o životnoj sredini. Ove informacije obuhvataju uticaje koje aktivnosti kompanija imaju na prošlost, sadašnjost ili budućnost finansijskih zaliha i tokova, izražene u novčanim iznosima. S druge strane, fizičke informacije o životnoj sredini odnose se na konkretne efekte korporativnih aktivnosti na ekosisteme. To uključuje prošle, sadašnje i buduće količine materijala i energije koje utiču na okolinu, izražene u fizičkim jedinicama poput kilograma, kubnih metara ili džula. (Burritt et al., 2002a, 21).

Razvoj ekološkog upravljačkog računovodstva prošao je mnoge faze, ali je u svakoj od njih bila prisutna tendencija da se što više ugradi u održivo poslovanje (Medved & Jovanović, 2020). Istraživanje Ferreira et al. (2010) sugerise da upotreba ekološkog upravljačkog računovodstva ima pozitivnu vezu sa inovacijom procesa, ali ne i sa inovacijom proizvoda, što implicira da se ekonomska korist može ostvariti korišćenjem ove tehnike, dok se istovremeno poboljšava ekološki učinak. Rad Burritt & Saka (2006) istražuje veze između ekološkog upravljačkog računovodstva i mera ekološke efikasnosti u japanskom poslovanju. Ovim radom je utvrđeno da je praksa povezivanja merenja ekološke efikasnosti sa računovodstvenim informacijama ekološkog upravljačkog računovodstva

nedovoljno iskorišćena, raznovrsna i da joj je potrebna dalja promocija ako ekološko upravljačko računovodstvo želi da pomogne japanskom biznisu da pomeri proizvodne procese i potrošnju svojih resursa ka održivosti.

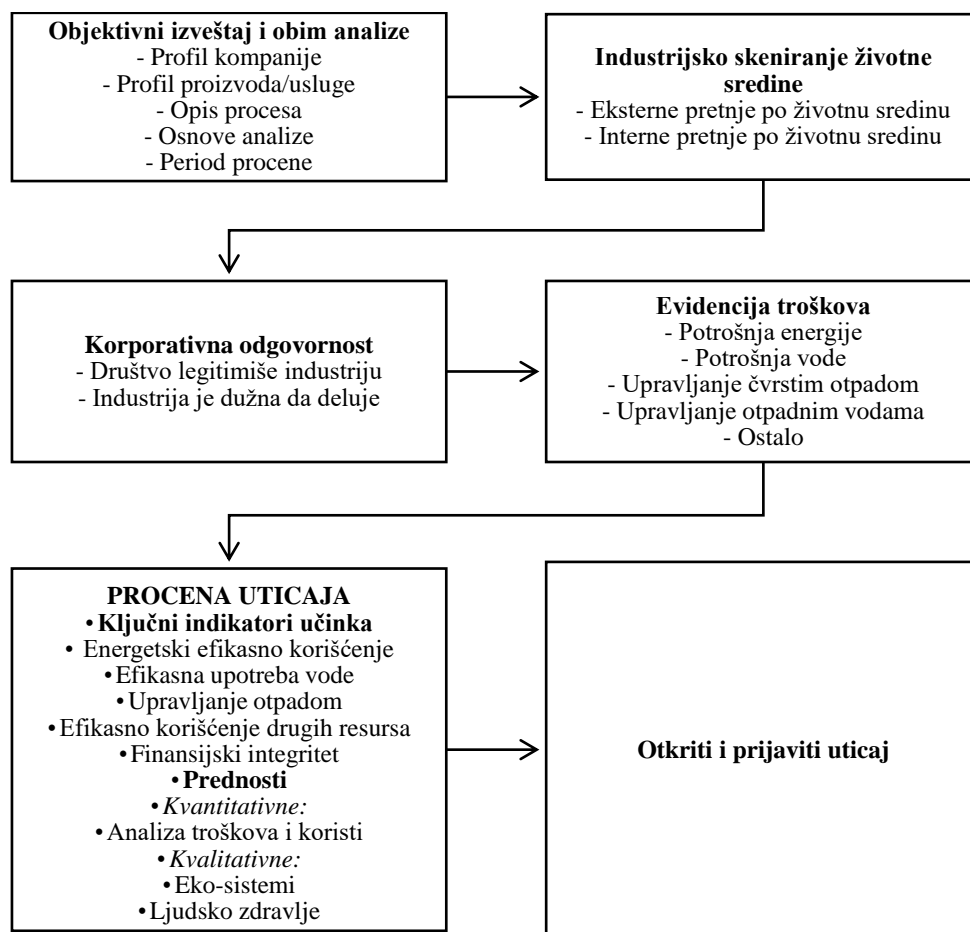
Sveobuhvatan pristup osnova i razvoja ekološkog upravljačkog računovodstva, sveobuhvatnog okvira i informacione ponude dao je Jovanović (2017). Prema Burritt (2005), s obzirom na rastuće interesovanje akademika i praktičara za ekološko upravljačko računovodstvo, dostupnost alata ekološkog upravljačkog računovodstva i promotivne aktivnosti različitih institucija, sagledane su potrebe da se preda izazovima koji predstoje u domenu:

- induktivne teorije i smera studija slučaja;
- malih i srednjih preduzeća (MSP) i preduzeća u zemljama u razvoju;
- izvan situacije u kojoj svi dobijaju (*win-win*);
- da li su jasne informacije u vezi sa fizičkim obeležjima u okviru ekološkog upravljačkog računovodstva?
- softverskih sistema;
- da li je korisna razlika između internih i eksternih zainteresovanih korisnika?
- upravljanja performansama;
- da li preduzeće treba da pokuša da proceni eksterne efekte?
- obračuna troškova.

Ekološko upravljačko računovodstvo u kontekstu rada hotelijerskih preduzeća

Iz poslovne perspektive, ključne tehnike i prakse upravljačkog računovodstva igraju veoma važnu ulogu u postizanju uspeha kompanija. Međutim, istraživanja u ovoj specifičnoj oblasti u hotelijerstvu su raspršena u naučnoj literaturi, prezentovana u različitim vrstama dokumenata i na različitim jezicima. Ovo stanje, kako su utvrdili Campos et al. (2022), karakteriše nepravilna distribucija tokom godina (2000–2020). Njihova studija popunjava ovaj jaz, te objašnjava sveukupne performanse praksi upravljačkog računovodstva u hotelijerskoj industriji. Na osnovu ove studije, a na osnovu analize 20 hotela, identifikovane su prakse upravljačkog računovodstva i utvrđeno da je tehnika koja se najviše koristi budžetiranje, a najmanje „Kaizen costing“. Milašinović & Mitrović (2023) su prikazom dosadašnjih istraživanja uočili da hotelijerska preduzeća u najvećoj meri koriste i dalje tradicionalne tehnike upravljačkog računovodstva. Motivni održivosti su nepraktični ako se ostvare bez koordinacije menadžera, odeljenja i vlasnika firme. Saradnja između odeljenja u modernoj poslovnoj praksi treba biti ostvarena da bi se postigao uspeh. Ekološko upravljačko računovodstvo se pokazalo kao efikasan alat koji kombinuje produktivne kapacitete i mogućnosti informacionih tehnologija, menadžment i računovodstvo za ispunjavanje organizacionih i ekoloških ciljeva (Christine et al., 2019).

Trendovi hotelijerske industrije su već neko vreme snažno orijentisani ka održivom razvoju (Sulyok et al., 2022) i ekološkom upravljačkom računovodstvu. Cilj istraživanja rada Vejzagić et al., (2018) je bio predstavljanje podataka o ključnim koracima koji vode ka efektivnoj implementaciji ekološkog upravljačkog računovodstva u informacione sisteme o upravljanju performansama u hotelima. Istraživački dokazi prikupljeni su u preko 180 hotela (4-5 zvezdica) koji se nalaze u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja sugerišu okvir kojim hoteli mogu da odrede postojeći nivo svog održivog i ekološkog poslovanja. Štaviše, dokazano je da razumevanje koncepta održivosti menadžmenta vodi ka uvažavanju održivog poslovanja hotela i njihovog učinka (Vejzagić et al., 2018).

Slika 1. Model ekološkog upravljačkog računovodstva i model izveštavanja za hotelijerski sektor

Izvor: Nyide (2016).

Rezultatima istraživanja Nyide (2016) utvrđen je niz faktora koji utiču na upotrebu ekološkog upravljačkog računovodstva od strane hotelijerskog sektora u Južnoj Africi. Na Slici 1 je prikazan model ekološkog upravljačkog računovodstva i model izveštavanja za hotelijerski sektor.

Ekološko računovodstvo je upravljački instrument koji povezuje ekološku efikasnost s finansijskim aspektima ekološke odgovornosti hotela. Cilj ovog sistema informisanja je da obezbedi osnovu za praćenje, evidentiranje i analizu relevantnih troškova i koristi od ulaganja u zaštitu životne sredine i održivi razvoj. Promene u poslovnoj politici i strategiji su od suštinske važnosti za hotele ako žele da sprovedu ekološki održive prakse, kao što je ekološko računovodstvo. Ekološko računovodstvo se može razviti ako postoji posvećenost menadžmenta pitanjima životne sredine koja je ugrađena u ekološku politiku i ako postoji upravljanje životnom sredinom koje je prisutno u hotelijerskoj poslovnoj praksi (Krivačić et al., 2013).

Korisno je pomenuti neka ograničenja tradicionalnih sistema i praksi upravljačkog računovodstva, koji mogu biti uključeni u prakse ekološkog upravljačkog računovodstva, odvojeno ili zajednički (IFAC, 2005):

- komunikacija/veze između računovodstva i drugih odeljenja često nisu dobro razvijene;
- informacije o troškovima u vezi sa životnom sredinom često su „skrivene“ u računima režijskih troškova;
- informacije o upotrebi materijala, toku i troškovima često se ne prate na odgovarajući način;
- mnoge vrste informacija o troškovima u vezi sa životnom sredinom se ne nalaze u računovodstvenim zapisima i
- investicione odluke se često donose na osnovu nepotpunih informacija.

Uspešno upravljanje uticajima na životnu sredinu i ekološkim troškovima zavisi od implementacija odgovarajućih praksi ekološkog upravljačkog računovodstva (Nyide, 2019). Janković & Krivačić (2014) su tvrdili da postoji otpor u hotelijerskom sektoru da preduzme formalne programe upravljanja životnom sredinom. Nyide & Lekhanya (2016a) su istraživali upotrebu ekološkog upravljačkog računovodstva, a literatura je pokazala da je još uvek u početnoj fazi u privredama u razvoju, uključujući i Južnu Afriku. Takođe, otkrili su i malobrojna istraživanja na ovu temu, na primerima hotelijerskog sektora, i pokazali faktore koji pokreću i/ili ometaju primenu alata ekološkog upravljačkog računovodstva koji bi kontrolisali i upravljali troškovima zaštite životne sredine i njihovim osnovnim izazivačima. Dalja istraživanja istih autora Nyide & Lekhanya (2016b) su kroz sprovedeno istraživanje otkrila određene eksterne i interne faktore koji omogućavaju implementaciju alata ekološkog upravljačkog računovodstva, kao i ograničavajuće faktore, interne i eksterne, kao što je nedostatak veština i znanja.

Globalne klimatske promene i degradacija ekosistema rezultirale su trendom u hotelijerskoj industriji da usvoji i implementira prakse upravljanja zaštitom životne sredine u svom poslovanju. Tako, ekološko upravljačko računovodstvo svedoči širom sveta kao efikasno sredstvo koje usmerava organizaciju na

postizanje ciljeva održivosti (Gunarathne & Alahakoon, 2016; Gunawardena & Dissanayake, 2021). Ekološko upravljačko računovodstvo treba da bude važan deo informacionog sistema hotelijerskog menadžmenta, sa posebnim fokusom na informacije vezane za održivost, u skladu sa specifičnim potrebama menadžmenta na različitim hijerarhijskim nivoima (Janković et al., 2011; Janković et al., 2014).

Zaključak

Postoji niz motiva koji podstiču organizacije širom sveta da temeljno razmotre svoj ekološki učinak. Postizanje ciljeva organizacije oslanja se na implementaciju ekološkog upravljačkog računovodstva. Implementacija ekoloških praksi dovela je do razvoja skupa računovodstvenih praksi poznatih kao ekološko upravljačko računovodstvo, koje je pored ostalog, važna tema za hotelijerska preduzeća.

Da bi se podstaklo preuzimanje od strane širokog spektra hotelijerskih preduzeća, sistemi ekološkog upravljačkog računovodstva treba da budu dostupni po odgovarajućoj ceni. Pored toga, važno je obezbediti jednostavnu integraciju sa postojećim sistemima upravljačkog računovodstva ili sistemima upravljanja životnom sredinom, s jedne strane, i obezbediti njihovu pouzdanost, s druge strane.

Za unapređenje ekoloških praksi u hotelijerstvu, ključna je saradnja ne samo između hotela, već i sa korisnicima koji uživaju u njihovim uslugama. Važno je da se ponašaju ekološki odgovorno u realizaciji mnogih aktivnosti. Neke od njih su: korišćenje vode, električne energije, kao i smanjenje upotrebe plastike, papira i drugih neobnovljivih resursa tokom boravka gostiju. Predlažemo da vlada podrži ove napore kroz odgovarajuće preporuke koje promovišu odgovorno ponašanje prema životnoj sredini. Iako je u pitanju dugotrajan proces, važno je započeti ga što pre, upravo zbog značaja koji ima. Značajan doprinos tu može da ima i akademska zajednica. Jedan od dobrih primera za to je Katedra za računovodstvo, reviziju i poslovne finansije na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, prepoznavši značaj uključivanja održivosti u oblast računovodstva i revizije. Ovu praksu bi trebalo da slede i druge visokoškolske ustanove u Srbiji, jer u pitanju je, ono što je stvarno važno, a to je održiva budućnost.

Reference

- Bennett M., Bouma, J. J., Wolters, T. (2002). The Development of Environmental Management Accounting: General Introduction and Critical Review. In M. Bennett, J.J. Bouma (Eds), *Environmental Management Accounting: Informational and Institutional Developments* (str. 1-18), Dordrecht: Springer.
- Burritt, R. L. (2004). Environmental Management Accounting: Roadblocks on the way to the Green and Pleasant Land. *Business Strategy and the Environment*, 13(1), 13-32.
- Burritt, R. L. (2005). Challenges for Environmental Management Accounting. In: P. M. Rikhardsson, M. Bennett, J. J. Bouma, S. Schaltegger (Eds), *Implementing*

- Environmental Management Accounting: Status and Challenges. Eco-Efficiency in Industry and Science* (str. 19-44), Dordrecht: Springer.
- Burritt, R.L., Hahn, T., Schaltegger, S. (2002a). An Integrative Framework of Environmental Management Accounting — Consolidating the Different Approaches of EMA into a Common Framework and Terminology. In: M. Bennett, J. J. Bouma, (Eds), *Environmental Management Accounting: Informational and Institutional Developments. Eco-Efficiency in Industry and Science* (str. 21-35), Dordrecht: Springer.
- Burritt, R. L., Saka, C. (2006). Environmental Management Accounting Applications and Eco-efficiency: Case Studies from Japan. *Journal of Cleaner Production*, 14(14), 1262-1275.
- Burritt, R. L., Hahn, T., Schaltegger, S. (2002b). Towards a Comprehensive Framework for Environmental Management Accounting - Links between Business Actors and Environmental Management Accounting tools. *Australian Accounting Review*, 12(27), 39-50.
- Campos, F., Lima Santos, L., Gomes, C., Cardoso, L. (2022). Management Accounting Practices in the Hospitality Industry: A Systematic Review and Critical Approach. *Tourism and Hospitality*, 3(1), 243-264.
- Christine, D., Yadiati, W., Afiah, N. N., Fitrijanti, T. (2019). The Relationship of Environmental Management Accounting, Environmental Strategy and Managerial Commitment with Environmental Performance and Economic Performance. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(5), 458-464.
- Ferreira, A., Moulang, C., Hendro, B. (2010). Environmental Management Accounting and Innovation: an Exploratory Analysis. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 23(7), 920-948.
- Godschalk, S. K. B. (2008). Does Corporate Environmental Accounting Make Business Sense?. In S. Schaltegger, M. Bennett, R. L. Burritt, C. Jasch (Eds.), *Environmental Management Accounting for Cleaner Production. Eco-Efficiency in Industry and Science* (str. 249-271), Dordrecht: Springer.
- Gunarathne, A. N., Alahakoon, Y. (2016). Environmental Management Accounting Practices and their Diffusion: The Sri Lankan Experience. *NSBM Journal of Management*, 2(1), 1-26.
- Gunawardena, Y., Dissanayake, K. (2021). Environmental Management Accounting as a Perspective for Hotel Sustainability a Case Study from a Sri Lankan Hotel. *International Journal of Accounting & Business Finance* 7(1), 54-79.
- IFAC. (2005). International Guidance Document - Environmental Management Accounting. <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/international-guidance-docu-2.pdf> [30. 3. 2024.]
- Janković, S. Krivačić, D. (2014). Environmental accounting as perspective for hotel sustainability: Literature review. *Tourism and Hospitality Management*, 20(1), 103 – 120.
- Janković, S., Persic, M., Zanini Gavranic, T. (2011). Framework for Development of Environmental Management Accounting in Croatian Hospitality Industry. In S. Janković, D. Smolčić-Jurdana (Eds.), *Sustainable Tourism: Socio-Cultural, Environmental and Economics Impact* (str. 121-135), Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci.

- Jasch, C. (2003). The use of Environmental Management Accounting (EMA) for identifying environmental costs. *Journal of Cleaner production*, 11(6), 667-676.
- Jasch, C., Savage, D. E. (2008). The IFAC International Guidance Document on Environmental Management Accounting. In S. Schaltegger, M. Bennett, R. L. Burritt, C. Jasch, (Eds.), *Environmental Management Accounting for Cleaner Production. Eco-Efficiency in Industry and Science* (str. 321-336), Dordrecht: Springer.
- Jovanović, D. (2017). *Upravljačko računovodstvena podrška procesu upravljanja zaštitom životne sredine*. Doktorska disertacija. Kragujevac: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu.
- Jovanović, D., Todorović, M., Medved, I. (2022). Environmental Management Accounting Support to ISO 14001 Implementation in Serbia: A Case Study. *Fresenius Environmental Bulletin*, 29(4), 2290-2299.
- Knežević, S. (2011). Računovodstvo zaštite životne sredine na nivou poslovnog sistema. *Računovodstvo*, 55(9-10), 48-56.
- Knežević, S., Milojević, S., Mitrović, A., Beke Trivunac, J. (2024). Cost Accounting as a Support for the Environmental Management System. *ECOLOGICA* (in press).
- Krivačić, D., Petračić, M., Rujevčan, D. (2013). The Role of Environmental Accounting in the Hotel Business Sustainability. In *The Third International Scientific Congress – Biennale* (str. 406-415), 5. October 2013, Skopje, Macedonia.
- Medved, I., Jovanović, D. (2020). Industry 4.0 Incentives for Environmental Management Accounting. In *Proceedings of the 25th International Scientific Conference Strategic Management and Decision Support Systems in Strategic Management* (str. 290-295), Novi Sad: Ekonomski fakultet.
- Milašinović, M., Milojević, S., Knežević, S., Grivec, M. (2023). Zeleni intelektualni kapital i računovodstvo zaštite životne sredine. U N. Petrović i M. Čirović (Ur.), *Digitalni i zeleni razvoj, XIV Skup privrednika i naučnika SPIN'23* (str. 296-304), 6-7. novembar 2023., Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Milašinović, M., Mitrović, A. (2023). Upravljačko i strategijsko upravljačko računovodstvo i primena njihovih alata u hotelijerskim preduzećima. U D. Dimitrijević, A. Lalević Filipović, D. Spasić (Red.) *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka* (str. 140-152), 17. jun. 2023. godine, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Mitrović, A., Knežević, S., Milojević, S. (2024). Implementation challenges of Environmental Accounting in Management Information System. *TISC conference* (in press).
- Nyide, C.J. (2016). Environmental management accounting: A conceptual model for the reporting of environmental costs. *Corporate Ownership and Control*, 14(1), 195-202.
- Nyide, C.J. (2019). Better Resource Management: A Qualitative Investigation of Environmental Management Accounting Practices used by the South African Hotel Sector. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 8(4), 1-10.
- Nyide, C.J., Lekhanya, L.M. (2016a). Environmental Management accounting (EMA) in the Developing Economy: A Case of the Hotel sector. *Corporate ownership & control*, 13(4), 575-582.

- Nyide, C.J., Lekhanya, L.M. (2016b). Environmental Management Accounting Practices: Major Control Issues. *Corporate Ownership & Control*, 13(3), 476-483.
- Radukić, S., Stevanović, T. (2011). Ekološki zahtevi i njihov računovodstveni tretman. *Ekonomске teme*, 49(1), 111-121.
- Rizio, D. (2016). *A Multicriteria Perspective to Integrate Environmental Management and Environmental Accounting in the Tourism Industry. The Case of Small and Medium-sized Hotel Enterprises (SMHEs) in the Alpine Province of Trento*. Doctoral dissertation, University of Trento.
- Schaltegger, S., Burritt, R. (2000). *Contemporary Environmental Accounting: Issues, Concepts and Practice*. Sheffield: Greenleaf Publishing.
- Sulyok, J., Lőrincz, K., Veres, Z. (2022). Whose Responsibility is it? – Evaluation of Sustainable Tourism Development at Lake Balaton. *Hotel and Tourism Management*, 10(2), 9–23.
- Vejzagić, V., Brown, J.B., Schmidt, P. (2018). Accounting for Sustainability: Environmental Indicators from Croatian Hotels. *International Journal of Business Management and Commerce*, 3(4), 24-34.
- Wang, S., Wang, H., Wang, J. (2019). Exploring the Effects of Institutional Pressures on the Implementation of Environmental Management Accounting: Do Top Management Support and Perceived Benefit Work? *Business Strategy and the Environment*, 28(1), 233-243.

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT ACCOUNTING - A TOOL FOR ENVIRONMENTAL MANAGEMENT OF HOTEL COMPANIES

Abstract: *Application of ecologically sustainable practices is of great importance in modern business. It has become an imperative of environmental management, so environmental management accounting is an increasingly frequent topic of consideration of the theoretical, and much more practical nature of application in companies. Due to the nature of their business, hoteliers are increasingly struggling in a highly competitive market to find a way to improve the economic effects of environmental management. Therefore, environmental management accounting is at the top of the list as an instrument that integrates the environmental and financial aspects of the responsibility of hotel companies towards the environment. Through records, monitoring and adequate analysis of costs, the task of environmental management accounting is to provide information on environmental costs and performance in business decision-making and activities. The paper aims to point out environmental management accounting, through its perception as a management tool in hotel companies. Thus, through a review of the literature and various research on this topic, a comprehensive presentation of the research subject was made possible, and it was established that environmental management accounting represents a significant segment of work and management tools in hotel companies.*

Keywords: *ecological practices, environmental management accounting, environment, hotel companies*

KARBONSKO RAČUNOVODSTVO U FUNKCIJI ESG CILJEVA I STRATEGIJA

Kosana Vićentijević

Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija – Odsek Valjevo,
kosana.vicentijevic@vipos.edu.rs

***Apstrakt:** Cilj ovog rada je isticanje teorijskih i empirijskih dilema vezanih za karbonsko računovodstvo u funkciji ESG ciljeva i strategije. U kreiranje i implementaciju ESG ciljeva i strategije, privredni subjekti moraju da uključe karbonsko računovodstvo. U tom kontekstu, karbonsko računovodstvo je doživelo popularnost kroz doprinos upravljanju CO₂ otiskom i ekonomskim učinkom. Stoga je svrha ovog rada da kroz kritičku analizu istakne značaj karbonskog računovodstva u funkciji ESG ciljeva i strategije i podstakne raspravu o potrebi novog profila profesionalaca u oblasti računovodstva. Zaključci u ovom radu su pokazali da karbonsko računovodstvo omogućuje integraciju CO₂ otiska u donošenje ESG odluka, pružanjem nefinansijskih i finansijskih informacija o uticaju privrednog subjekta na životnu sredinu.*

***Ključne reči:** ESG strategija, ESG ciljevi, karbonsko računovodstvo, nefinansijsko izveštavanje*

Uvod

ESG izveštavanje je proces kreiranja i prikazivanja javnosti izveštaja privrednog subjekta o uticaju koji ima na životnu sredinu (*environmental*), društveno okruženje (*social*), kao i o načinu na koji upravlja (*governance*). Kroz podršku lokalnoj zajednici, zelenu tranziciju i unapređenje korporativnih praksi, privredni subjekti na putu dekarbonizacije poslovanja, u procesu postizanja ciljeva održivog razvoja, primenjuju ESG standarde i uvode karbonsko računovodstvo.

U ovom radu se ističu definicije računovodstva koje uključuju prirodu i životnu sredinu, prema zainteresovanim korisnicima finansijskih i nefinansijskih izveštaja. Računovodstvena profesija je spremna za odgovor na povećana očekivanja svih interesnih grupa za transparentnim, sadržajnim i kvalitetnim ESG izveštajem koji inkorporira ekonomske, ekološke, društvene i etičke aspekte poslovanja privrednog subjekta, zatim njegov ukupan uticaj na životnu sredinu, zaposlene i društvenu zajednicu (IFAC, 2022a).

Profesionalno računovodstvo je definisano skupom etičkih principa koji promovišu odgovornost, poverenje i poštovanje (IMA, 2022). Vlade, neprofitne organizacije, velika i mala pravna lica, ne mogu bez profesionalnih računovođa. Ovo stavlja računovodstvenu profesiju u poziciju da utiče na pristup svih privrednih subjekata klimatskim akcijama (IFAC, 2019). Od računovodstvene profesije sve više se očekuje da preuzme odgovornost za širi spektar održivosti,

kao što su *ESG* aspekti, koji će uticati na finansijski učinak i sposobnosti privrednog subjekta da stvara dodatnu vrednost tokom vremena.

U konvencionalnom računovodstvenom pristupu, *ESG* troškovi su skriveni u opštim troškovima, što otežava menadžmentu posmatranje stvarnih *ESG* troškova po aktivnostima (Hladika, 2022, 32). U svrhu poboljšanja računovodstvenog pristupa *ESG* troškovima, karbonsko računovodstvo, kroz proces praćenja, meranja i izveštavanja o *GHG* (*Greenhouse gases*) emisijama (uglavnom CO₂), je važan deo strategije održivosti i upravljanja klimatskim promenama. Dakle, karbonsko računovodstvo je jedan od načina da se kvantifikuje i razume kako poslovanje privrednog subjekta utiče na klimatske promene. Polazeći od navedenog, osnovna uloga karbonskog računovodstva je da podrži *ESG* ciljeve i strategiju i stvori dodatnu vrednost privrednog subjekta.

Očekuje se da će ovaj rad sagledati vezu između *ESG* ciljeva i strategije i karbonskog računovodstva. U radu se najpre razjašnjavaju *ESG* ciljevi, strategija i izveštavanje. Predmet dalje analize su ključni aspekti razvoja karbonskog računovodstva, pri čemu je fokus stavljen na obračun CO₂, kao i na razvoj računovodstvene profesije koja stvara nova radna mesta u sektoru zaštite životne sredine. Istaživačko područje koje se izdvaja u radu je profesionalna regulativa iz oblasti *ESG* i računovodstva. Trenutno ne postoje posebni Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (*International Financial Reporting Standards - IFRS*) ili američki opšteprihvaćeni računovodstveni principi (*Generally accepted accounting principles - GAAP*), ili tumačenja tih standarda, koji se odnose na tržišta karbonskih kredita (ISDA, 2023). Ovo ukazuje da karbonsko računovodstvo kontinuiranim praćenjem *ESG* aktivnosti, zahteva razvoj profesionalne računovodstvene regulative za finansijsko i nefinansijsko izveštavanje.

Cilj ovog rada je da identifikuje i objasni potencijalne izazove karbonskog računovodstva u formulisanju i primeni *ESG* ciljeva i strategija privrednih subjekata tokom dekarbonizacije. Porast fokusa na *ESG* i održivost, pre svega klimatske promene, znači da se nova terminologija, koja je pretežno bila deo jezika naučnika i ekologa, uvlači u računovodstveni rečnik. Kako se klimatske promene pogoršavaju i sve više investitora, regulatora, kupaca i partnera podstiče i sprovodi pritisak na privredne subjekte da poboljšaju svoje *ESG* ciljeve i strategije, broj profesionalaca koji se bave karbonskim računovodstvom značajno je porastao tokom protekle decenije, a za očekivati je da će se ovaj trend nastaviti.

ESG ciljevi, strategija i izveštavanje

Različite promene u profesionalnoj i zakonskoj regulativi koje se odnose na uticaj privrednih subjekata na životnu sredinu i *GHG* emisije, zajedno s rastućim zahtevima za izveštavanjem o dekarbonizaciji, zahtevaju od privrednih subjekata da prepoznaju neophodnost *ESG* ciljeva, strategija i izveštavanja. U tom kontekstu, integracija smanjenja *GHG* emisije i dekarbonizacija poslovanja, postaju ključni deo *ESG* strategije privrednog subjekta koji teži održivom poslovanju i dugoročnom poslovnom prosperitetu.

Uz mnoštvo obaveza preuzetih da bi se postigao cilj - *Net Zero*, kao i regulative i smernice koje se stalno razvijaju ka ovom cilju, privredni subjekti treba da odrede aktivnosti koje mogu preduzeti da bi minimizirali buduće rizike i štete, i dugoročno povećali dodatnu vrednost. Pritom privredni subjekti treba da razmotre tri međusobno povezana kanala ekološke tranzicije: dekarbonizacija, reagovanje na rizike i prilike vezane za klimu, doprinos tranziciji u celoj ekonomiji (Transition Plan Taskforce, 2023, 17). *Transition Plan Taskforce* predlaže pet stubova oko kojih se zasniva poslovanje, na kojima privredni subjekt treba da kreira svoje planove tranzicije: strategija, implementacija strategije, strategija angažovanja, metrika i ciljevi, upravljanje. Ključna komponenta bilo kog plana tranzicije je način na koji se odnosi na upravljanje *GHG* emisijama u kontekstu klimatskih ciljeva.

Na putu postizanja klimatske neutralnosti različita tela se pojavljuju kao donosioci standarda, uredbi i smernica koji unapređuju regulativu *GHG* emisije i nefinansijsko izveštavanje. Brojni su izazovi pred privrednim subjektima, ali isto tako i pred računovodstvenom profesijom koja mora da prati promene i da se prilagođava novoizmenjenim uslovima poslovanja. Može se reći da je danas računovodstvena profesija nezaobilazni element ne samo u ekonomskom, već i u ekološkom i društvenom razvoju privrednog subjekta (Jovanović, 2023, 309). Važno je napomenuti da karbonsko računovodstvo ima važnu ulogu za usmeravanje poslovanja ka održivom ekonomskom rastu uz istovremeno postizanje *ESG* ciljeva privrednog subjekta.

U nastavku rada se ističu prednosti privrednog subjekta ukoliko u poslovanju primenjuje *ESG* kriterijume prepoznavanja i upravljanja rizicima u vezi sa klimatskim promenama, radnim uslovima, ljudskim pravima, korporativnim upravljanjem, etikom poslovanja i drugim relevantnim faktorima (UNDP Srbija, 2023, 7). Usmerenost privrednog subjekta na *ESG* može da pokrene inovacije, uštedi resurse, obezbedi efikasnije upravljanje lancem dobavljača, smanji troškove energije i resursa, kao i da poveća produktivnost. Formiranje i implementacija *ESG* strategije zahteva sveobuhvatan pristup koji uključuje: analizu materijalnosti, matricu materijalnosti, procenu trenutnog stanja, definisanje *ESG* ciljeva i indikatora, *ESG* standarde i okvire, usvajanje *ESG* strategije, *ESG* izveštaj i reviziju *ESG* strategije.

Sledeće inicijative mogu biti izvor podataka za postavljanje ciljeva privrednog subjekta u procesu formulisanja *ESG* ciljeva i strategija:

- *Carbon neutral*: privredni subjekt nadoknađuje svoje emisije CO₂ kupovinom prava ili sertifikata koji odražavaju proizvodnju obnovljive energije ili drugim aktivnostima (kao što je pošumljavanje), kako bi se nadoknadilo oslobađanje CO₂ u atmosferu,
- *Net-zero carbon*: privredni subjekt direktno smanjuje emisije CO₂ kako bi se uskladio sa naučno zasnovanim ciljevima globalnih pregovora o klimatskim promenama od 1,5°C prema Pariskom sporazumu iz 2015. godine,

- *Carbon negative*: privredni subjekt pokreće aktivnosti koje ne samo da eliminišu emisije CO₂, već prevazilazi ravnotežu cilja *Net Zero*, i znači da privredni subjekt uklanja više CO₂ iz atmosfere nego što emituje i
- *Climate neutral*: privredni subjekt nadoknađuje sve svoje emisije *GHG* (CO₂ i druge *GHG*) kupovinom prava ili sertifikata koji odražavaju proizvodnju obnovljive energije ili druge globalne sisteme (kao što je pošumljavanje) kako bi nadoknađio ispuštanje CO₂ u atmosferu (IMA, 2022, 30).

Nakon nabrajanih inicijativa sledi zapažanje da njihova integracija u interni sistem upravljanja i izveštavanja o održivosti privrednog subjekta, doprinosi ostvarenju transparentnosti i odgovornosti u postizanju *ESG* ciljeva.

Konzistentni i standardizovani pojedinačni i konsolidovani podaci o emisijama *GHG* u privrednom subjektu, zasnovani na prikupljanju podataka i modeliranju, predstavljaju osnovu za postizanje ciljeva smanjenja emisije *GHG*, *KPI* (*Key Performance Indicator*), budžeta i razvoj planova dekarbonizacije. Nedoslednost, nemogućnost uporedivosti i pouzdanosti prikazivanja navedenih informacija predstavljaju izazove, posebno za investitore kojima su potrebne pouzdane, dosledne, uporedive i korisne informacije (IFAC & WMBC, 2023). Za merenje i praćenje emisija *GHG*, prvenstveno CO₂ proizvedenih ljudskim aktivnostima koriste se sledeće metode (NEXT IAS, 2023): metoda zasnovana na potrošnji, metoda zasnovana na aktivnostima i metoda prema industrijskom sektoru kome pripada privredni subjekt. U svetlu *ESG* ciljeva, transformacija poslovnih procesa u privrednim subjektima koji sprovode proces dekarbonizacije postaje očigledna.

Metoda izračunavanja emisija *GHG* zasnovana na potrošnji polazi od finansijske vrednost kupljene robe ili usluge koja se množi sa faktorom emisije - količinom proizvedenih emisija po finansijskoj jedinici - što rezultira procenom proizvedenih emisija. Metoda zasnovana na aktivnostima koristi podatke da navede koliko jedinica određene robe ili materijala je privredni subjekt nabavio (na primer, to mogu biti litri goriva, kilogrami tekstila i slično). *GHG* emisije su kategorisane po industrijskim sektorima, kao što su energetika, saobraćaj, poljoprivreda i šumarstvo. Ovaj pristup pomaže da se identifikuju izvori emisija unutar specifičnih sektora (Normative, 2024). U karbonskom računovodstvu, podaci o aktivnostima generalno omogućavaju preciznije procene *GHG* emisija od podataka zasnovanih na potrošnji, ali nisu lako dostupni kao podaci zasnovani na potrošnji. Protokol o gasovima staklene bašte (*The Greenhouse Gas Protocol*) preporučuje hibridni model za iracunavanje emisije CO₂. Njegov pragmatičan pristup uključuje korišćenje svih mogućih podataka zasnovanih na aktivnostima, a zatim korišćenje metoda zasnovanih na potrošnji.

U vezi sa identifikovanjem, procenom i praćenjem emisije CO₂, koriste se sledeći standardi:

- Protokol o gasovima staklene bašte (*The Greenhouse Gas Protocol*) razvili su *World Resources Institute (WRI)* i *World Business Council for*

Sustainable Development (WBCSD). U njemu su navedeni principi i metodologije za merenje i izveštavanje o emisijama, uključujući sledeća tri opsega (*Scope 1, 2 i 3*):

- *Scope 1* emisije su direktni *GHG* emitovani iz izvora koji su u vlasništvu ili pod kontrolom privrednog subjekta,
 - *Scope 2* emisije su *GHG* emisije koje nastaju prilikom proizvodnje kupljene energije koju koristi privredni subject i
 - *Scope 3* emisije su posledica aktivnosti privrednog subjekta, ali nastaju iz izvora koji nisu u vlasništvu ili pod kontrolom privrednog subjekta (*Greenhouse Gas Protocol, 2011, 5*).
- Međunarodna organizacija za standardizaciju (*The International Organization for Standardization - ISO*) je razvila niz standarda koji daju smernice za kvantifikaciju i izveštavanje o *GHG*, kao i validaciju i verifikaciju podataka o emisijama.
 - Projekat obelodanjivanja ugljendioksida (*Carbon Disclosure Project - CDP*) je globalna platforma koja pomaže privrednim subjektima i gradovima da mere, upravljaju i otkrivaju podatke o životnoj sredini, uključujući CO_2 . *CDP* upitnik o klimatskim promenama naširoko koriste investitori i zainteresovane strane za procenu ekoloških performansi privrednog subjekta i rizika povezanih sa klimatskim promenama (*CDP, 2023*).
 - Međunarodni odbor za standarde održivosti (*International Sustainability Standards Board - ISSB*) je nezavisno telo za postavljanje standarda u okviru Fondacije za međunarodne standarde finansijskog izveštavanja (*The International Financial Reporting Standards Foundation or IFRS Foundation*). Osnovan je kao odgovor na rastuću potražnju za globalno priznatim standardima izveštavanja o održivosti. Primarni cilj *ISSB* je da razvije sveobuhvatan skup standarda za izveštavanje o održivosti koji pružaju dosledne, uporedive i pouzdane informacije o *ESG* performansama privrednog subjekta (*IFRS, 2021*). *ISSB* je objavio dva standarda: Opšti zahtevi za obelodanjivanje finansijskih informacija u vezi sa održivošću - *MSFI S1* (*IFRS, 2023a*) i Objavljivanja u vezi sa klimom - *MSFI S2* (*IFRS, 2023b*). *MSFI S2* zahteva od privrednih subjekata da obelodane apsolutne bruto emisije *GHG* tokom izveštajnog perioda, merene u skladu sa Protokolom o gasovima staklene bašte, klasifikovane kao emisije *Scope 1*, emisije *Scope 2* i emisije *Scope 3*. *ISSB*-ov zahtev za obelodanjivanje *Scope 3* u *MSFI S2* dalje ilustruje ključnu ulogu koju emisije iz *Scope 3* imaju u merenju, planiranju i praćenju napredovanja privrednog subjekta ka naučno zasnovanim ciljevima (*science-based*) i ciljevima sa *Net Zero* u skladu sa globalnim ciljem od $1,5^\circ\text{C}$ (*Greenhouse Gas Protocol (b), 2023*).
 - Evropska savetodavna grupa za finansijsko izveštavanje (*European Financial Reporting Advisory Group - EFRAG*) u svojim aktivnostima

izveštavanja o održivosti, pruža tehničke savete Evropskoj komisiji u obliku nacрта evropskih standarda za izveštavanje o održivosti (*European Sustainability Reporting Standards - ESRS*) razrađenih u skladu sa strogim zakonom i podržava efikasnu primenu *ESRS* (EFRAG, 2023). Od januara 2024. godine, *ESRS* postavljaju okvir za izveštavanje o održivosti u Evropi. Ova promena dolazi sa Direktivom o izveštavanju o korporativnoj održivosti (*Corporate Sustainability Reporting Directive - CSRD*) koja primenjuje prvih 12 evropskih *ESRS*, sa ciljem da standardizuje i unapredi transparentnost izveštavanja *ESG* širom kontinenta (European Comision, 2023).

Navedeni standardi se primenjuju u procesima sertifikacije, regulatornog usklađivanja i izveštavanja, što doprinosi povećanju poverenja investitora, potrošača i drugih zainteresovanih strana za *ESG* izveštajima.

Izveštaj o globalnim rizicima 2024 (The Global Risks Report 2024), Svetskog ekonomskog foruma (*World Economic Forum*) ispituje trenutni pejzaž globalnih rizika i njihove dugoročne implikacije na ekonomske, ekološke, geopolitičke, društvene i tehnološke kategorije (World Economic Forum, 2024). Dok se svet bori sa povećanim globalnim sukobima, ekstremnim klimatskim uslovima - uključujući šumske požare, suše i poplave - i rastućim društvenim nezadovoljstvom, izveštaj iz 2024. godine opisuje pretežno negativne ekološke izazove na međunarodnom nivou u narednih nekoliko godina. Ovogodišnji izveštaj analizira četiri strukturna faktora koji oblikuju globalne rizike: klimatske promene, demografske podele, tehnološko ubrzanje i geostrateške promene. Lažne i netačne informacije su rangirane kao najteži globalni rizici u naredne dve godine, a drugi najveći kratkoročni rizik uključuje ekstremne vremenske prilike i treći najveći rizik je polarizacija društva. Tokom sledeće decenije, globalni rizici koji se najbrže pogoršavaju su kritične promene u sistemima Zemlje i gubitak biodiverziteta i kolaps ekosistema, pri čemu su ekstremni vremenski događaji najteži rizik na duži rok (*The Global Risks Report 2024*, 8). Rizici identifikovani u navedenom istraživanju naglašavaju potrebu za održivim poslovnim praksama i jačanjem otpornosti privrednih subjekata na potencijalne negativne uticaje, omogućavajući im da integrišu ove globalne rizike u strategije upravljanja rizicima i održivosti radi efikasnijeg suočavanja sa nepredvidivim promenama u okruženju.

Budućnost profesije računovodstva i finansija obuhvata održivost, uključujući društvenu agendu, u pravednoj tranziciji koja balansira društvenu jednakost sa ekološkim akcijama (ACCA, 2023). Održivost obuhvata odgovorne i etičke poslovne prakse u holističkom maniru i ima širi opseg od *ESG* principa. Iz tog razloga, *ESG* se ponekad razmatra kao podskup održivosti. Održivost ima dugoročniji pogled i, prema *Brundtland Commission*, koja ga je prvobitno definisala, predstavlja zadovoljavanje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe (ACCA, IFAC, PWC, 2023). *ACCA*, *IFAC* i *PWC* u istraživanju *Uloga funkcije CFO i finansija u klimatskoj tranziciji*, naglašavaju hitnu potrebu privrednih subjekata za strategijama i planovima tranzicije za borbu protiv klimatskih promena, da ostanu

uspešni i da ispune očekivanja zainteresovanih strana. Na osnovu ankete 1.000 viših finansijskih stručnjaka širom sveta, ovo istraživanje otkriva da skoro polovina ispitanika (46%) tek treba da napravi plan za smanjenje emisije CO₂. Ovi rezultati ukazuju na potrebu hitnog delovanja privrednih subjekata da razviju *ESG* strategiju i planove za dekarbonizaciju kako bi se suočili sa izazovima klimatskih promena, održali svoj reputacioni rizik i ispunili očekivanja svih zainteresovanih strana.

Kao poslednja napomena u ovom poglavlju ističe se da ostvarenje *ESG* ciljeva zahteva integrisani pristup strategijama i transparentno izveštavanje, što je od suštinskog značaja za održivost poslovanja u današnjem poslovnom okruženju.

Ključni aspekti razvoja karbonskog računovodstva

U ovom delu rada, navode se neki od najvažnijih faktora koji oblikuju razvoj karbonskog računovodstva i njegovu sve veću ulogu u održivom poslovanju i borbi protiv klimatskih promena. Klimatske promene izazvane emisijom CO₂, razvile su globalni izazov, koji zahteva od investitora i privrednih subjekata da raspodele kapital u pravcu podrške *ESG* ciljevima i preoblikuju u tom pravcu finansijska tržišta (Avramov et al., 2022). U tom smislu, vlade širom sveta su usvojile stroge politike kontrole i akcione planove za smanjenje emisije CO₂ i postizanje dekarbonizacije (Shu & Tan, 2023). Sve to zajedno dovodi do rasta značaja karbonskog računovodstva.

Računovodstvo i izveštavanje o *GHG* se zasnivaju na sledećim principima: relevantnosti, potpunosti, konzistentnosti, transparentnosti i tačnosti (Greenhouse Gas Protocol (a)). Glavne karakteristike karbonskog računovodstva u funkciji *ESG* strategije su sledeće: razvoj strategije smanjenja emisije CO₂, praćenje uticija inicijativa na smanjenje emisije CO₂, ušteda energije i troškova, ekološke i društvene koristi i nove ekonomske mogućnosti (NEXT IAS, 2023). Ova oblast računovodstva sve više dobija na značaju kako se privredni subjekti sve više okreću strategijama održivosti i *ESG* principima.

U nastavku ovog dela rada se navode doprinosi karbonskog računovodstva privrednim subjektima, industrijama i zemljama, i to:

- da identifikuje i kvantifikuje svoje izvore emisije CO₂,
- da se razviju mere za smanjenje najznačajnijih izvora CO₂,
- praćenje performansi emisije CO₂, omogućava procenu napretka, identifikovanje trendova i donošenje odluka za dalje unapređenje strategije upravljanja emisijama CO₂,
- javno izveštavanje o emisijama CO₂ može da podstakne zdravu konkurenciju i podstakne dobrovoljne akcije u okviru industrije za smanjenje CO₂ otiska,
- identifikovanjem energetske neefikasnosti i žarišta emisije CO₂, privredni subjekti mogu da primene mere za uštedu energije i optimizuju korišćenje resursa, što dovodi do smanjenja operativnih troškova,

- omogućava da se identifikuju potencijalni tokovi prihoda kroz trgovinu kreditima za CO₂ ili učešće u projektima smanjenja emisija,
- procenom i upravljanjem emisijama CO₂, privredni subjekti mogu predvideti i ublažiti potencijalne rizike povezane sa klimatskim promenama, kao što su regulatorne promene, fizički uticaji, rizici za reputaciju i poremećaji u lancu snabdevanja,
- olakšava ispunjavanje obaveza usklađenosti u vezi sa izveštavanjem o emisijama i regulatornim zahtevima,
- deluje kao zajednički jezik koji omogućava saradnju između različitih zainteresovanih strana (TraceX Technologies, 2023).

Na osnovu iznetih doprinosa primene karbonskog računovodstva sledi da može imati pozitivan uticaj na ekonomski razvoj, inovacije, društveno-ekonomske transformacije, dekarbonizaciju, održivost, cirkularnu ekonomiju i *ESG* ciljeve.

Karbonsko računovodstvo pomaže privrednim subjektima da ostvare *ESG* ciljeve sledećim postupcima: procenama materijalnosti, kalkulacijom obračuna CO₂ (*Carbon calculation and accounting*), praćenjem aktivnosti strategije klimatskih promena, funkcionalnim upravljanjem podacima održivosti i otkrivanja rizika CO₂ otiska (TechTarget, 2023). Dodatnu vrednost u dekarbonizaciji privrednog subjekta karbonsko računovodstvo može dati primenom računovodstvenih kompetencija i veština u oblastima strateškog planiranja, finansijske analize, upravljanja rizicima, interne kontrole i izveštavanja, tehnoloških rešenja, analize aktivnosti.

Za unapređenje procesa karbonskog računovodstva predlaže se efikasna saradnja kolega iz finansijskog sektora i sektora održivosti (Greenhouse Gas Protocol (c), 2023). Računovodstvena profesija će imati važnu ulogu u omogućavanju subjektima koji sastavljaju *ESG* izveštaje da se pridržavaju novih propisa i standarda izveštavanja. Podizanje kvaliteta finansijskih informacija vezanih za klimatska obelodanjivanja, učestvovanje u kreiranju i implementaciji *ESG* ciljeva i strategije će biti ključni koraci karbonskog računovodstva za ostvarenje održivih poslovnih praksi i dugoročne poslovne reputacije. Računovodstvena profesija mora pomoći donošenju korisnih odluka o izveštavanju o klimi (IFAC, 2022). Kao i finansijsko računovodstvo, karbonsko računovodstvo kvantifikuje uticaj poslovnih aktivnosti privrednog subjekta, iako umesto finansijskog uticaja, ono prati uticaj na klimu (Vićentijević, 2023, 232). Pažljivim merenjem i praćenjem emisija CO₂, karbonsko računovodstvo privrednim subjektima može pomoći u postavljanju ciljeva i primeni održivih praksi.

Zaključak

Kroz ovaj rad se anticipiraju koraci razvoja i primene plana smanjenja emisije CO₂, primenom metodologije karbonskog računovodstva, na način koji može doneti nove uvide i inovacije u *ESG* izveštaje. U postavljanju *ESG* ciljeva i strategija, karbonsko računovodstvo, u partnerstvu sa ostalim ključnim članovima

poslovnih jedinica, donosi internu i eksternu procenu informacija o emisiji CO₂ privrednog subjekta.

Računovodstvena profesija se stalno prilagođavala promenama regulatornog, tehničkog i ekološkog okruženja. Obračunavanje emisije CO₂ je ključni element u borbi protiv klimatskih promena. Karbonsko računovodstvo pruža podatke i uvide potrebne za donošenje odluka zasnovanih na informacijama, postavljanje ciljeva dekarbonizacije i praćenje napretka ka održivoj i otpornoj budućnosti naše planete.

Mnogima u poslovnom svetu može u početku izgledati da su rizici klimatskih promena, dekarbonizacija, *Net Zero*, *ESG*, van primarnih odgovornosti računovodstvene profesije. Profesionalci u računovodstvu imaju potrebne kompetencije da pomognu privrednim subjektima da ispune promenljive regulatorne i tržišne zahteve investitora za informacijama, izgrade procese i tehnološka rešenja za prikupljenje novih vrsta podataka, analiziraju projekte koji smanjuju rasipanje i povećanje efikasnosti i realizuju kapitalne budžete za dugoročna ulaganja u pogone i opremu. Navedene kompetencije se primenjuju na smanjenje CO₂ otiska, koji obračunava karbonsko računovodstvo, u funkciji *ESG* ciljeva, strategija i izveštaja privrednih subjekata.

Važan opšti zaključak rada je da je neophodno razviti i primeniti nove računovodstvene metode kroz karbonsko računovodstvo koje će pružiti podršku procesu dekarbonizacije i održivosti privrednog subjekta u svrhu ostvarenja *ESG* ciljeva i strategije. Može se reći da karbonsko računovodstvo omogućuje integraciju CO₂ otiska u donošenje *ESG* odluka, pružanjem nefinansijskih i finansijskih informacija o uticaju privrednog subjekta na životnu sredinu.

Dalja istraživanja u oblasti karbonskog računovodstva su neophodna. Jedna od preporuka za dalja istraživanja je tržište ugljenika, sa ciljem da se razjasni upotreba karbonskih kredita i uloga računovodstvene profesije.

Reference

- ACCA, IFAC, PWC (2023). *The role of the CFO and finance function in the climate transition: drive value and sustainability*. https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/professional-insights/climate-transformation/PI-JUST-TRANSITION%20v8.pdf [22. 3. 2024.]
- ACCA (2023). *Accounting for Society's Values*. <https://www.accaglobal.com/gb/en/professional-insights/global-profession/society-values.html> [22. 3. 2024.]
- Avramov, D., Cheng, S., Lioui, A., Tarelli, A. (2022). *Sustainable investing with ESG rating uncertainty*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3711218 [22. 3. 2024.]
- CDP (2023). *CDP Climate Change Questionnaire 2023*. https://s23.q4cdn.com/539497486/files/doc_financials/2023/sr/CDP-Climate-Change-Questionnaire-2023.pdf [22. 3. 2024.]

- EFRAG (2023). *The first set of ESRS - the journey from PTF to delegated act* (adopted on 31 July 2023). <https://www.efrag.org/lab6> [8. 3. 2024.]
- European Comision (2023). Corporate sustainability reporting. https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_en [8. 3. 2024.]
- European Comision (2023). https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_en [30. 3. 2024.]
- Greenhouse Gas Protocol (2011). *Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard*. https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/Corporate-Value-Chain-Accounting-Reporting-Standard_041613_2.pdf?ap3c=IGYRP0oTNIXVw-oEAGYRP0o_OaCEnbftM60OturzxgKUeloARA [8. 3. 2024.]
- Greenhouse Gas Protocol (2023a). *A Corporate Accounting and Reporting Standard*. <https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/ghg-protocol-revised.pdf> [13. 3. 2024.]
- Greenhouse Gas Protocol (2023b). *STATEMENT: New Standard from the International Sustainability Standards Board (ISSB) Requires Disclosure of Scope 3 Emissions*. <https://ghgprotocol.org/blog/statement-new-standard-international-sustainability-standards-board-issb-requires-disclosure> [13. 3. 2024.]
- Greenhouse Gas Protocol (2023c). *Greenhouse gas reporting building blocks for accountants*. <https://ifacweb.blob.core.windows.net/publicfiles/2023-10/GHG-Reporting-Building-Blocks-Accountants.pdf> [13. 3. 2024.]
- Hladika, M. (2022). Upravljačko računovodstvo okoliša u kontekstu društveno odgovornog poslovanja. *International Journal of Multidisciplinarity in Business and Science*, 8(13), 27-35.
- IFAC & WMBC (2023). *Road map for finance leaders*. https://ifacweb.blob.core.windows.net/publicfiles/2023-05/8-Steps-Enhance-GHG-Reporting_1.pdf [5. 3. 2024.]
- IFAC (2019). *Climate Action in a Climate Emergency*. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/contributing-global-economy/discussion/climate-action-climate-emergency> [22. 3. 2024.]
- IFAC (2022). *Getting to Net Zero: A Global Review of Corporate Disclosures*. https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/IFAC-Getting-to-Net-Zero-corporate-emissions-disclosures.pdf [22. 3. 2024.]
- IFAC (2022a). *Championing an Integrated Mindset to Drive Sustainability and Value Creation*. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/publications/championing-integrated-mindset-drive-sustainability-and-value-creation> [22. 3. 2024.]
- IFRS (2021). International Sustainability Standards Board. <https://www.ifrs.org/groups/international-sustainability-standards-board/> [5. 3. 2024.]

- IFRS (2023a). S1: *General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information*. <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards-issb/english/2023/issued/part-a/issb-2023-a-ifrs-s1-general-requirements-for-disclosure-of-sustainability-related-financial-information.pdf?bypass=on> [5. 3. 2024.]
- IFRS (2023b). S2: *Climate-related Disclosures*. <https://www.ifrs.org/issued-standards/ifrs-sustainability-standards-navigator/ifrs-s2-climate-related-disclosures/> [5. 3. 2024.]
- IMA (2022). *Management Accountants Role in Sustainable Business Strategy: A Guide to Reducing a Carbon Footprint*. <https://www.imanet.org/research-publications/statements-on-management-accounting/management-accountants-role-in-sustainable-business-strategy-a-guide-to-reducing-a-carbon-footprint> [18. 3. 2024.]
- ISDA (2023). *Accounting for Carbon Credits*. <https://www.isda.org/2023/10/19/accounting-for-carbon-credits/> [30. 3. 2024.]
- Jovanović, D. (2023). Dekarbonizacija poslovanja i CO2 izveštavanje – izazov za računovodstvenu profesiju. U: Mikerević, D. (red.) *Izveštavanje o održivosti: svetski trendovi i izazovi za male ekonomije* (291-314). Savez računovođa i revizora Republike Srpske.
- NEXT IAS (2023). *Carbon Accounting: Explore about Meaning, Methods, Standards, Advantages, and Issues Involved*. <https://www.nextias.com/blog/carbon-accounting/> [20. 3. 2024.]
- Normative (2024). *Carbon accounting, explained*. <https://normative.io/insight/carbon-accounting-explained/> [20. 4. 2024.]
- Shu, H., Tan, W. (2023). Does carbon control policy risk affect corporate ESG performance? *Economic Modelling*, 120, 106148.
- TechTarget (2023). *ESG strategy and management: Complete guide for businesses*. <https://www.techtargget.com/sustainability/feature/ESG-strategy-and-management-Complete-guide-for-businesses> [20. 4. 2024.]
- TraceX Technologies (2023). *5 principles of GHG accounting*. <https://tracex.tech.com/5-principles-of-ghg-accounting/> [20. 3. 2024.]
- Transition Plan Taskforce (2023). *Disclosure Framework*. https://transitiontaskforce.net/wp-content/uploads/2023/10/TPT_Disclosure-framework-2023.pdf [20. 3. 2024.]
- UNDP Srbija (2023). *Kratak vodič kroz ESG*. <https://www.undp.org/sr/serbia/publications/kratki-vodic-kroz-esg> [25. 3. 2024.]
- World Economic Forum (2024). *The Global Risks Report 2024*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf [20. 3. 2024.]

CARBON ACCOUNTING IN FUNCTION OF ESG GOALS AND STRATEGIES

Abstract: *The aim of this paper is to highlight theoretical and empirical dilemmas related to carbon accounting in the function of ESG goals and strategies. In the creation and implementation of ESG goals and strategies, economic entities must include carbon accounting. In this context, carbon accounting has gained popularity through contribution to managing CO₂ footprint and economic impact. Therefore, the purpose of this paper is to emphasize the significance of carbon accounting in the function of ESG goals and strategies, through critical analysis and to stimulate discussion about the need for a new profile of professionals in the accounting field. The conclusions of this paper have shown that carbon accounting enables the integration of CO₂ footprint into ESG decision-making by providing non-financial and financial information about the impact of an economic entity on the environment.*

Keywords: *ESG strategy, ESG goals, carbon accounting, non-financial reporting*

EKOLOŠKE I FINANSIJSKE PERFORMANSE: ANALIZA KARBONSKE EFIKASNOSTI PREDUZEĆA U SRBIJI

Jovana Janjić

Univerzitet u Beograd, Ekonomski fakultet, jovana.jugovic@ekof.bg.ac.rs

Apstrakt: Poslovanje u današnjem okruženju preduzećima nameće ekološku odgovornost kao imperativ. Ipak, u nastojanjima da delaju po principima dobrih ekoloških praksi, ona i dalje, nesumnjivo, bivaju vođena svojim finansijskim ciljevima. Stoga se prihvatanje strategija eko-efikasnosti, koje inkorporiraju ekonomsku i ekološku dimenziju upravljanja performansama, javlja kao instrument korporativne održivosti. Kao bitan segment negativnog ekološkog učinka ističe se emisija gasova sa efektom staklene bašte, među kojima prednjače emisije ugljenika, pa se karbonska efikasnost javlja kao segment eko-efikasnosti. Ipak, uprkos brojnim kontekstualnim razmatranjima, i dalje ne postoji konsezus u pogledu indikatora kojima bi se eko-efikasnost merila. Ovo je uslovljeno, pre svega, neusaglašenostima u domenu izražavanja ekološke komponente. Neretko se kao pitanje javlja da li preduzeća mogu biti uspešna u obe dimenzije ili je, pak, eko-efikasnost pitanje trade-offa. Predmet istraživanja ovog rada jeste merenje i poređenje karbonske efikasnosti u 2022. u odnosu na 2017. godinu velikih preduzeća koja predstavljaju značajne izvore zagađivanja. Razlaganjem karbonske efikasnosti na finansijsku i ekološku dimenziju namera je da se utvrdi kako su ove dve dimenzije pojedinačno opredelile promenu odabranog indikatora karbonske efikasnosti.

Ključne reči: eko-efikasnost, karbonska efikasnost, ekološke performanse, finansijske performanse, održivost

Uvod

Poslovanje pod okriljem načela ekološke odgovornosti širi ciljnu funkciju preduzeća sa stvaranja vrednosti za vlasnike na uvažavanje interesa i drugih grupa stakeholdera. Reč je o zahtevima koji se postavljaju od strane regulatora, finansijskih institucija, ali sve više i od ekološki osvešćenih pojedinaca, koji se javljaju u ulozi zaposlenih, kupaca/potrošača i sl. Osim toga, danas su verovatno više nego ikad ranije aktivne različite organizacije i ekološke aktivističke grupe. Porter (1991) među prvima diskutuje o ideji da striktniji zahtevi u pogledu zaštite životne sredine mogu doneti brojne ekonomske benefite, podstičući kompanije na tehnološka unapređenja.

U literaturi ne postoji konsenzus po pitanju odnosa ekoloških i finansijskih performansi, ali većina sprovedenih istraživanja pokazuju da postoje pozitivni efekti (Horvathova, 2010), odnosno, da unapređenje ekološke dimenzije može dovesti do finansijskih benefita. Ambec & Lanoie (2008) ističu da postoji nekoliko

mehanizama koji omogućavaju da se napori u smeru zaštite životne sredine preliju na finansijsku dimenziju poslovanja i to kroz: povećanje prihoda (lakši pristup određenim tržištima, diferenciranje proizvoda, mogućnost prodaje tehnologija kontrole zagađenja) i smanjenje troškova (menadžment rizika i odnosi sa eksternim stakeholderima, smanjenje troškova materijala, energije, usluga, troškova kapitala i troškova rada). Opređeljivanje za strategije održivosti, koje inkorporiraju, osim ekonomske, ekološku i socijalnu dimenziju poslovanja, stvara nove izazove na području upravljačkog računovodstva. To upućuje na potrebu prilagođavanja postojećih i razvijanje novih upravljačko-računovodstvenih koncepata i instrumenata koji mogu da doprinesu podizanju efikasnosti upravljanja ekonomskim i ekološkim performansama preduzeća (Malinić, 2022, 54).

Pojmovno određenje koncepta eko-efikasnosti

Različiti su pristupi definisanju, a posledično i merenju eko-efikasnosti. Termin eko-efikasnost formalno je skovan i afirmisan od strane Svetskog poslovnog saveta za održiv razvoj (engl. *World Business Council for Sustainable Development*), dok akademski koncepti datiraju još iz 1970-ih (Figge & Hahn, 2013, 388). Kako je u osnovi koncepta eko-efikasnosti ideja o podsticanju kompanija da tragaju za ekološkim unapređenjima koja istovremeno donose ekonomske koristi, realizacija podrazumeva isporuku proizvoda i usluga po konkurentnim cenama, koji zadovoljavaju ljudske potrebe i doprinose kvalitetu života, uz progresivno smanjenje ekološkog uticaja i intenziteta trošenja resursa tokom životnog ciklusa do nivoa koji je najmanje u skladu sa prirodnim kapacitetom planete Zemlje (WBCSD, 2006, 3).

U opštem slučaju, efikasnost podrazumeva da se data količina outputa proizvede sa što manjom količinom inputa (tj. da se uz datu količinu inputa proizvede što veća količina outputa). Zvezdov & Schaltegger (2015, 31) navode da se, pak, eko-efikasnost, za razliku od tradicionalnog poimanja efikasnosti nešto razlikuje. Ovo iz razloga što proizvodnja, upotreba i odlaganje proizvoda (i usluga) generišu emisije zagađujućih supstanci u vazduh, vode i tlo, a isto tako uslovljavaju stvaranje kako opasnog tako i neopasnog otpada, što u celini predstavlja negativan proizvod. Schaltegger & Burritt (2000, 51) eko-efikasnost definišu kao unakrsnu efikasnost ekološke i ekonomske dimenzije, pri čemu prefiks „eko“ označava istovremeno ekološku i ekonomsku efikasnost, usled čega se ponekad označava i kao E² efikasnost. Prema tome, eko-efikasnost pod svojim okriljem obuhvata efikasnost upotrebe ekonomskih i ekoloških resursa i operacionalizuje se kao odnos stvorene ekonomske vrednosti naspram uzrokovanog ekološkog uticaja, odnosno, kao ratio poželjnog ekonomskog prinosa i neželjenog uticaja na okruženje koji je sa tim prinosom povezan (Schaltegger & Burritt 2000, Burritt & Saka 2006, Hahn et al. 2010, Zvezdov & Schaltegger 2015, Passeti and Tenucci 2016). Ekonomski prinos je bilo koja monetarno iskazana veličina koja iskazuje ekonomski output korporativnih aktivnosti (Figge & Hahn, 2013, 390), što implicira da se može iskazati u vidu nekog oblika dobitka ili dodate ekonomske vrednosti, dok se

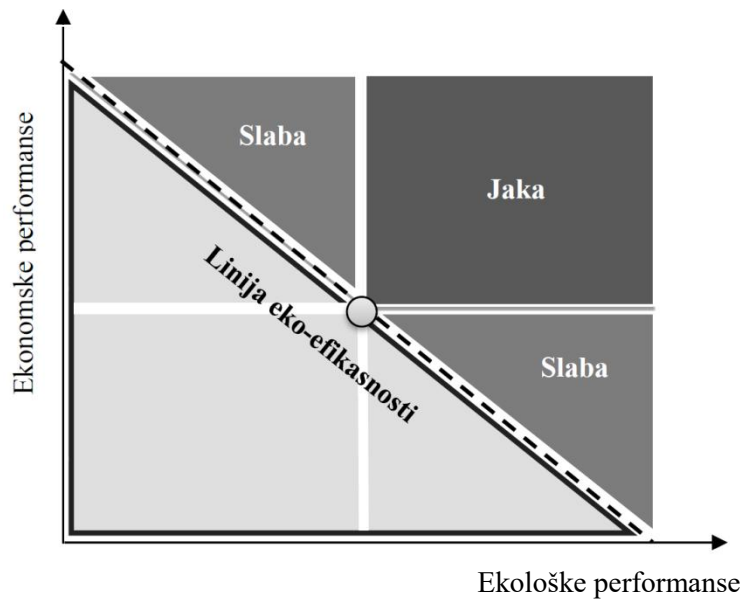
ekološki uticaj može iskazati u vidu potrošnje resursa, emisija zagađujućih supstanci, generisanog otpada i sl.

$$\text{Eko efikasnost} = \frac{\text{Dodata ekonomska vrednost}}{\text{Dodati ekološki uticaj}}$$

Polazeći od opšte formule, Schaltegger & Burritt (2000, 51) ističu da će odabrani indikator u datom slučaju zavisiti od potreba same analize, navodeći da odnos kontribucione marže po toni otpada može biti mera eko-efikasnosti na nivou proizvoda, dok operativni profit kompanije po toni otpada može biti koristan indikator eko-efikasnosti kompanije. Ovo istovremeno upućuje da se eko-efikasnost može posmatrati sa nivoa nacionalne ekonomije, sektora, preduzeća ili pojedinačnih proizvoda (Malinić, 2022, 50).

Pod pretpostavkom da je merenje eko-efikasnosti definisano kombinovanjem ekonomskih i ekoloških performansi, poboljšanja eko-efikasnosti mogu proisteci iz tri različita izvora: (i) veći ekonomski prinos za datu količinu uticaja na životnu sredinu, (ii) manji uticaj na životnu sredinu za dati ekonomski prinos, ili (iii) i veći ekonomski prinos i manji uticaj na životnu sredinu (Pasetti & Tenucci, 2016, 229). Koncept eko-efikasnosti se smatra zlatnim standardom za donošenje odluka o upravljanju u kontekstu zaštite životne sredine jer integriše efikasno korišćenje kapitala i efikasno korišćenje ekoloških resursa (Figge & Hahn, 2013, 387). Kako eko-efikasnost integriše ekonomske i ekološke efekte, bilo koja promena vrednosti indikatora eko-efikasnosti biće posledica kretanja ove dve komponente, pri čemu će smer i intenzitet promene zavisiti od smera i intenziteta promena komponenti. Stoga, od izuzetnog značaja je pravac istraživanja fokusiran na utvrđivanje relativnog uticaja ovih elemenata. Ovo pretpostavlja razlaganje definisanog indikatora eko-efikasnosti na komponentu kojom se iskazuju finansijske performanse posmatrane kompanije, odnosno, komponentu kojom se iskazuju ekološke performanse. Kako dve dimenzije opredeljuju eko-efikasnost, te time određuju i vrednost odgovarajućeg indikatora, Schaltegger i Burritt (2000) prave distinkciju između slabih i jakih poboljšanja eko-efikasnosti. Različiti metodološki okviri su u poslednje vreme predložili određene portfolije opcija eko-efikasnosti kako bi se omogućilo zainteresovanim stranama da izaberu najbolje rešenje za eko-efikasnost, kao i da bi mogli da naprave poređenja između eko-efikasnosti proizvoda u istoj industriji ili različitim sektorima (Nikolaou & Matrakoukas, 2016, 34).

Kako se sa Slike 1 može videti, u idealnom slučaju, preduzeća unapređuju i svoje ekonomske i ekološke performanse, što posledično vodi jakom unapređenju eko-efikasnosti. Takva preduzeća su predstavljena u gornjem desnom kvadratu na dvodimenzionoj matrici kretanja eko-efikasnosti, pri čemu ona mogu biti dalje klasifikovana u zavisnosti od toga koja komponenta ima veći relativni rast (Qian et al., 2018). Unapređenje eko-efikasnosti može biti ostvareno čak i ukoliko dođe do pada jedne komponente, pod pretpostavkom da je rast druge komponente dovoljno veliki da taj pad nadomesti. U tom slučaju se ostvaruje unapređenje eko-efikasnosti, ali slabo. Ukoliko, pak, dođe do pada performansi u obe dimenzije, izvesno je da preduzeće ulazi u zonu pogoršanja eko-efikasnosti.

Slika 1. Dvodimenziona matrica kretanja eko-efikasnosti

Izvor: Prilagođeno prema Schaltegger & Burritt (2000, 53), Qian et al. (2018, 109).

Izazovi pri merenju eko-efikasnosti

Preduzeća implementiraju strategije eko-efikasnost da optimizuju svoje procese, pretvore svoj otpad u resurse za druge industrije i podstiču inovacije koje dovode do proizvoda sa novim funkcionalnostima (WBCSD, 2006, 4). Preduzeća koja usvajaju eko-efikasne poslovne strategije i kao posledicu ostvaruju smanjene troškove i povećanje profita imaju konstantno veće tržišne vrednosti od sličnih firmi koje ne usvajaju eko-efikasne poslovne strategije (Caiado et al. 2017, 897).

Imajući u vidu da se eko-efikasnost izražava odnosom finansijskih (ekonomskih) i ekoloških performansi sam koncept možemo smatrati instrumentom analize korporativne održivosti (Huppel & Ishikawa, 2005, 25). Kako dostizanje korporativne održivosti zahteva kreiranje jedne ili više strategija korporativne održivosti (Malinić, 2022, 48), za potrebe implementacije i praćenja uspešnosti odabrane strategije od značaja je uključivanje merila eko-efikasnosti u sistem upravljačke kontrole. Kada se postigne saglasnost da se uticaji na životnu sredinu moraju anticipirati i smanjiti i kada se identifikuje specifična mera finansijskog učinka i dogovori se, saopšti i prihvati integrisanje ove dve grupe merila, drugi aspekti procesa eko-kontrole moraju biti adresirani, među kojima i postavljanje targeta, odnosno, benčmarka, za potrebe praćenja eko-efikasnosti (Schaltegger & Burritt, 2000, 366). Na ovaj način se olakšava poslovno-finansijsko odlučivanje, praćenje ekonomsko-ekološke efikasnosti kroz vreme, ali i poređenje sa prosekom u grani, konkurentima, i sl.

Ipak, nekonzistentnost u metodološkim pristupima merenju eko-efikasnosti uzrokovana je, pre svega, heterogenim pristupima kreiranju indikatora ekoloških performansi. Razlog tome može biti nepostojanje precizne definicije ekoloških performansi uz uvažavanje stava da je reč o složenom fenomenu koji bi trebalo da inkorporira rezultate preduzetih mera na području zaštite životne sredine u različitim segmentima: od efikasnosti korišćenja resursa do generisanja štetnih emisija, aktivnosti upravljanja otpadom i klimatskih uticaja. Ekološka odgovornost je širok konstrukt koji može biti ocenjen multidimenzionim indikatorima (Guenster et al. 2011, 684). Kako apsolutne vrednosti brojioca i imenioca ranije iskazanog opšteg indikatora eko-efikasnosti u kontekstu benčmarkinga imaju malu informacionu vrednost, čak i kada se kao osnova za sprovođenje benčmarkinga definišu prošle ili planirane performanse, to bi korišćenje relativnih pokazatelja učinilo primerenijim. Pitanje operacionalizacije ekoloških performansi postaje još kompleksnije kada se uzme u obzir, osim operativne, i strategijska dimenzija, koja meri preduzete napore menadžmenta u postavljanju ekološki odgovornog poslovnog modela. Dodatni problem, kada su empirijska istraživanja u pitanju, jeste onaj koji se tiče neujednačenog pristupa podacima.

Za merenje eko-efikasnosti bitno je da se integrišu konvencionalno računovodstvo i finansijsko upravljanje sa stručnjacima iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka, odnosno, informaciona podrška merenju korporativne eko-efikasnosti pronalazi se u upravljačkom računovodstvu zaštite životne sredine (engl. *Environmental Management Accounting*) (Jovanović, 2022, 239). Prema Koskela (2015) problemi u primeni javno dostupnih podataka za merenje eko-efikasnosti imaju nekoliko dimenzija: 1) nivo za koji se podaci generišu varira, pa se pred istraživačima kao jedan od izazova nameće prilagođavanje obuhvata ove dve grupe podataka; 2) postojanje varijacije u tome da li su podaci dostupni u izveštajima ili se moraju generisati na bazi izveštaja; 3) postojanje varijacija u podacima na nivou jednog preduzeća.

Hahn et al. (2010) predlažu analizu eko-efikasnosti zasnovanu na konceptu oportunitetnog troška koja, prema autorima, ima dve prednosti: iskazuje eko-efikasnost u terminima razumljivim menadžerima i omogućava identifikovanja pokretača korporativne eko-efikasnosti. U tom smislu, Figge & Hahn (2013) polaze od toga da je:

$$Eko\ efikasnost = \frac{Dobitak}{Ekološki\ resursi}$$

pri čemu je daljim razlaganjem, moguće identifikovati pokretače vrednosti eko-efikasnosti:

$$Eko-efikasnost = \frac{Dobitak}{Prihodi\ od\ prodaje} \times \frac{Prihodi\ od\ prodaje}{Angažovan\ kapital} \times \frac{Angažovan\ kapital}{Ekološki\ resursi}$$

Prva dva elementa su predstavnici ekonomske dimenzije i iskazuju profitabilnost prihoda i efikasnost upotrebe angažovanog kapitala, što su, zapravo, prema *Du Pont* sistemu analize profitabilnosti, elementi stope prinosa na

angažovani kapital. Treći element je posebno zanimljiv i autori ga, analogno finansijskom leveridžu, nazivaju pokazateljem leveridža održivosti. Leveridž (poluga) održivosti opisuje odnos između angažovanog (ekonomskog) kapitala i ekoloških resursa koje kompanija koristi, pri čemu će, pod pretpostavkom da se ništa drugo ne menja, eko-efikasnost porasti kada kompanije koriste manje ekoloških resursa u odnosu na angažovan kapital. Poređenjem obračunate vrednosti navedenih indikatora sa odgovarajućim benčmarkom (što mogu biti prosečne tržišne vrednosti, prošle, planirane performanse i sl.), analiza eko-efikasnosti omogućava donošenje zaključaka o efektu koji na kretanje sintetičkog indikatora ima svaka od pojedinačnih dimenzija.

Nikolaou & Matrakoukas (2016), u nastojanju da unaprede metodologiju merenja performansi eko-efikasnosti, pre svega sa aspekta obuhvatnosti ekološkog uticaja kao i generalizacije (nesektorske zavisnosti) pristupa, predlažu nezavisan, eksterni pristup, zasnovan na analizi finansijskih i EMAS (*Eco-Management and Audit Scheme*) izveštaja. Polazeći od stava da eko-efikasnost integriše ekonomske i ekološke performanse, njihova ideja zasnovana je na upotrebi najšire prihvaćenih indikatora finansijskih i ekoloških performansi (stope prinosa na angažovan kapital, kada su u pitanju finansijske performanse, odnosno, ekološki indikatori Globalne inicijative za izveštavanje (*GRI*) kada su u pitanju ekološke performanse), tehnikama normalizacije i mapiranju kompanija u dvodimenzionoj matrici eko-efikasnosti.

Metodologija istraživanja i uzorak

U istraživanju se fokusiramo na jedan aspekt eko-efikasnosti koji je vezan za ekološki uticaj koji izražavamo emisijama ugljenika, odnosno, na karbonsku eko-efikasnost. Emisije ugljenika, kao i emisije drugih zagađujućih supstanci, bezizuzetno predstavljaju negativan proizvod. Karbonska efikasnost odnosi se na vrednost koju proizvod ili usluga stvaraju mereno u odnosu na količinu uzrokovanih emisija ugljenika (Zvezdov & Schaltegger, 2015, 31). U ovom slučaju, karbonsku efikasnost iskazaćemo na korporativnom nivou. Merenje karbonske efikasnosti važan je zadatak ekološki orijentisanog upravljačkog računovodstva koje, time, stvara informacionu osnovu za praćenje i unapređenje u segmentu emisija ugljenika. Računovodstvo ugljenika podržava identifikaciju, izbor, uvođenje i implementaciju akcionih planova i mera za smanjenje emisija ugljenika (Schaltegger & Csutora, 2012, 8).

Pitanje merenja eko-efikasnosti uopšte, pa i karbonske efikasnosti, upućuje nas na problem dostupnosti odgovarajućih podataka o ekološkim uticajima. U Republici Srbiji, tek je sa uvođenjem izmena Zakona u računovodstvu 2020. godine uvedena obaveza nefinansijskog izveštavanja za velika pravna lica koja su društva od javnog interesa i koja na datum bilansa prelaze kriterijum prosečnog broja od 500 zaposlenih tokom poslovne godine, pri čemu je navedeni član definisan na osnovu zahteva iz Direktive o nefinansijskom izveštavanju (2014/95/EU). Svim kompanijama koje nisu obuhvaćene ovom odredbom, ostavljena je mogućnost dobrovoljnog izveštavanja.

Pored toga, kao jedini integralan registar podataka, kada su u pitanju ekološki uticaji, javlja se Nacionalni registar izvora zagađivanja (NRIZ). NRIZ je podsistem Informacionog sistema životne sredine Republike Srbije, koji se u skladu sa Zakonom o ministarstvima i Zakonom o zaštiti životne sredine vodi u Agenciji za zaštitu životne sredine¹. Osnovna funkcija NRIZ-a je prikupljanje i obrada podataka i vođenje i ažuriranje niza baza podataka vezanih za industrijsko i komunalno zagađivanje (www.sepa.gov.rs). Jedna tematska celina registra tiče se Registra ispuštanja i prenosa zagađujućih supstanci (engl. *Pollutant Release and Transfer Register*). Protokol o Registru ispuštanja i prenosa zagađujućih supstanci poseban je međunarodni ugovor razvijen kao protokol Arhuske konvencije – Konvencije Ekonomske komisije UN za Evropu o dostupnosti informacija, učešću javnosti u odlučivanju i dostupnosti pravosuđa u pitanjima koja se tiču zaštite životne sredine. Evropska unija je Uredbom (EZ) 166/2006 o ustanovljavanju Evropskog registra ispuštanja i prenosa zagađujućih supstanci (materija) ozvaničila pomenuti protokol na svom domenu. Uredba sadrži anekse vezane za spisak delatnosti i minimalne granične vrednosti za izveštavanje, kao i spisak zagađujućih materija sa graničnim vrednostima za izveštavanje. Srbija je 2011. godine započela sa dostavljanjem podataka iz ovog registra Evropskoj Agenciji za životnu sredinu na dobrovoljnoj osnovi.

Stoga, za potrebe sprovođenja empirijske analize koristićemo podatke o emisijama ugljenika koji se dostavljaju Agenciji za zaštitu životne sredine u sklopu Nacionalnog registra izvora zagađivanja, dok ćemo kao izvor relevantnih finansijskih podataka koristiti javno dostupne finansijske izveštaje.

Polazeći od prethodnih razmatranja, istraživačko pitanje definisano je na sledeći način: Da li se karbonska efikasnost velikih preduzeća koja predstavljaju značajne izvore zagađivanja povećala ili smanjila u posmatranom vremenskom okviru i kako su ekonomska i ekološka dimenzija determinisale to kretanje?

Tabela 1. Struktura uzorka prema sektoru

Sektor	Broj preduzeća u uzorku
Prerađivačka industrija	37
Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti	2
Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	3
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	1

Izvor: Autor.

Za potrebe analize, izvršićemo poređenje ostvarene karbonske efikasnosti u 2022. godini u odnosu na 2017. godinu za velika preduzeća koja predstavljaju, istovremeno, velike izvore zagađivanja. Uvidom u NRIZ ustanovljeno je da znatno

¹ www.sepa.gov.rs

veći broj preduzeća izveštava o emisijama ugljen monoksida u odnosu na emisije ugljen dioksida, usled čega analizu zasnivamo na emisijama ugljen monoksida (CO), kao ekološkom uticaju. Istraživački uzorak čini ukupno 43 preduzeća, pri čemu je struktura uzorka, prema sektoru poslovanja, prikazana u Tabeli 1.

Polazeći od ideje da se kroz koncept eko-efikasnosti prelamaju ekonomska i ekološka efikasnost i da je, radi upravljanja ovim instrumentom korporativne održivosti, potrebno razumeti njegove pokretače, u ovom radu ćemo karbonsku efikasnost operacionalizovati, a zatim i dekomponovati polazeći od ideja Figge & Hahn (2013) i Qian et al. (2018). Pri obračunu karbonske efikasnosti pošli smo od sledeće formule:

$$\text{Karbonska efikasnost} = \frac{ND + I(1 - t)}{CO}$$

pri čemu je: *ND*- neto dobitak ostvaren u datoj godini, *I*-rashod kamata, *p*-efektivna poreska stopa obračunata kao količnik poreskih rashoda perioda i dobitka pre oporezivanja, dok je *CO* iznos emisija ugljen monoksida u kg za datu izveštajnu godinu. Razlaganjem ovog indikatora na finansijsku i ekološku dimenziju, dobijamo:

$$\text{Karbonska efikasnost} = \frac{ND + I(1 - t)}{A} \times \frac{A}{CO}$$

$$(1) \quad = \quad (2) \quad \times (3)$$

pri čemu je *A* - prosečna vrednost imovine preduzeća.

Prvi element karbonske efikasnosti (2) predstavlja finansijsku dimenziju, odnosno, meri stopu prinosa na ukupnu imovinu. Stopa prinosa na ukupnu imovinu je najčešće korišćen pokazatelj u istraživanjima koja se bave odnosom i integracijom finansijskih i ekoloških performansi, jer meri sposobnost preduzeća da generiše dobitak uz uvažavanje činjenice da ono može imati različitu strukturu izvora finansiranja. Drugi element (3) predstavlja ekološku dimenziju eko-efikasnosti. Figge & Hahn (2013) ovaj pokazatelj tretiraju pokazateljem leveridža održivosti opisujući ga odnosom između angažovanog (ekonomskog) kapitala i ekoloških resursa koje kompanija koristi. Polazeći od toga da se ništa drugo ne menja, eko-efikasnost preduzeća će porasti kada se troši manje ekoloških resursa, odnosno, emituje manje ugljen monoksida kao negativnog proizvoda, u odnosu na angažovan kapital. Osim toga, apsolutni iznosi emisija ugljenika imaju malu informacionu vrednost u kontekstu benčmarkinga, usled toga što su emisije osetljive na veličinu preduzeća (Qian et al. 2018, 115), pa je ekološki uticaj, takođe, neophodno predstaviti u relativnom smislu. U istraživanju Heras-Saizarbitoria et al. (2020) autori navode primere dobrih i loših praksi kada je u pitanju izveštavanje o indikatorima eko-efikasnosti, pri čemu navode da je minimum dobre prakse da se ekološki uticaj iskaže relativno. Za potrebe sprovođenja analize najpre je obračunat pokazatelj karbonske efikasnosti, a potom i razložen, i to za 2017. i 2022. godinu.

Rezultati istraživanja

Finalni uzorak čini 43 velikih preduzeća koja su za obe posmatrane godine izveštavala o emisijama ugljen monoksida. Za potrebe obračuna, korišćeni su i javno dostupni podaci iz finansijskih izveštaja ovih preduzeća, i to finansijski izveštaji za 2016, 2017, 2021. i 2022. godinu.² Imajući u vidu da preduzeća za potrebe NRIZ izveštavaju na nivou postrojenja, a finansijski izveštaji se kreiraju na nivou preduzeća, bilo je neophodno uskladiti obuhvat ova dva izvora podataka, tj. svesti ih na korporativni nivo. Radi toga, izvršeno je sumiranje emisija ugljen monoksida svih postrojenja za koje preduzeća iz uzorka izveštavaju. Deskriptivna statistika obračunatih indikatora: (1) indikatora karbonske efikasnosti; (2) stope prinosa na ukupna ulaganja i (3) pokazatelja leveridža održivosti, prikazana je u Tabeli 2.

Tabela 2. Deskriptivna statistika indikatora karbonske efikasnosti sa komponentama

2017.				
	Prosečna vrednost	Minimum	Maksimum	Standardna devijacija
(1)	2.570.466,12	-48.414.442,01	89.273.426,34	16.337.957,66
(2)	0,09	-0,44	1,66	0,27
(3)	134.052.575,53	8.801,10	4.198.849.166,67	641.793.224,14
2022.				
	Prosečna vrednost	Minimum	Maksimum	Standardna devijacija
(1)	9.965.843,30	-19.826.841,93	110.026.770,10	26.501.768,77
(2)	0,08	-0,29	0,47	0,13
(3)	107.871.209,51	19.357,79	1.272.421.561,09	253.204.987,20

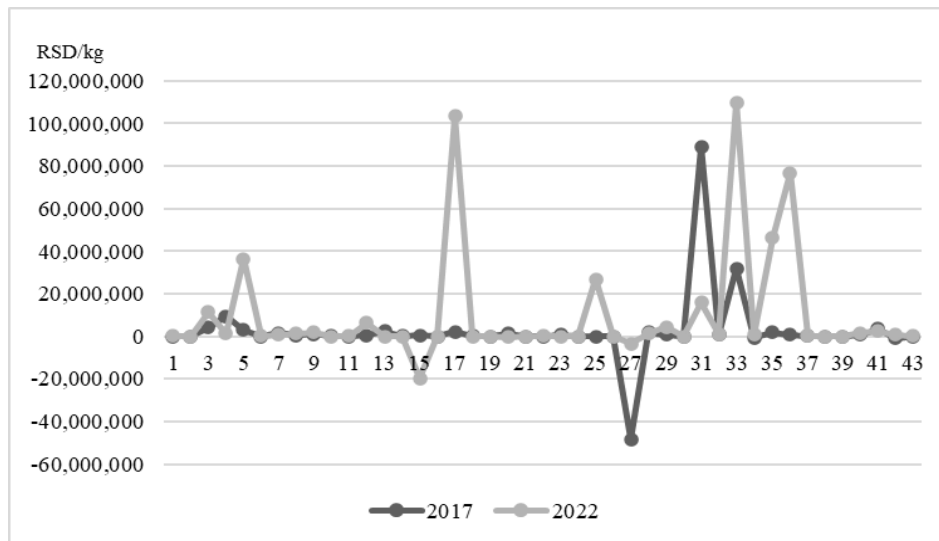
Napomene: Podaci iz finansijskih izveštaja su iskazani u RSD, a emisije ugljen monoksida u kg.

Izvor: Autor.

Kada je reč o kretanju karbonske efikasnosti, primetno je da 25 preduzeća od posmatranih 43 beleži porast karbonske-efikasnosti (Grafik 1).

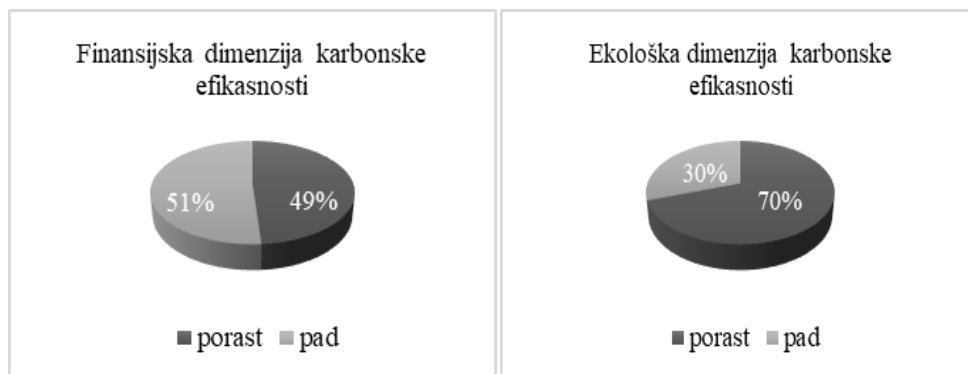
Da bismo utvrdili kako su obe dimenzije opredelile smer kretanja pokazatelja karbonske-efikasnosti, uporedili smo finansijski i ekološki indikator svakog od 43 preduzeća u 2022. u odnosu na 2017. godinu. Ova analiza nas je dovela do zaključka je 21 preduzeće ostvarilo rast, odnosno, 22 pad stope prinosa na ukupna ulaganja. Sa druge strane, 30 preduzeća od posmatrana 43 ostvarilo je unapređenje u domenu ekološke dimenzije, tj. uspela su da generišu manje emisija ugljen monoksida posmatrano, relativno, u odnosu na angažovanu ukupnu imovinu.

² Ovo iz razloga što je bilo potrebno obračunati prosečne vrednosti pozicija iz bilansa stanja.

Grafik 1. Kretanje karbonske-efikasnosti

Izvor: Na osnovu obračuna autora.

Grafik 2. Učešće preduzeća sa unapređenim/pogoršanim dimenzijama karbonske-efikasnosti

Izvor: Na osnovu obračuna autora.

Kada je reč o klasifikaciji preduzeća prema ranije pomenutoj dvodimenzionoj matrici kretanja karbonske efikasnosti, analiza je pokazala da od 25 preduzeća koja su ostvarila unapređenja, 15 preduzeća rast karbonske-efikasnosti duguje unapređenju i finansijske i ekološke dimenzije, 6 tome što je rast ekološke dimenzije odneo prevagu nad padom finansijske dimenzije, dok je u 4 slučaja rast stope prinosa na ukupna ulaganja bio dovoljan da nadomesti pad u segmentu ekološke dimenzije (Tabela 3).

Tabela 3. Klasifikovanje preduzeća prema kretanju karbonske efikasnosti

Broj preduzeća	Smer promene komponenti	Promena karbonske efikasnosti
15	F ↑ E ↑	Jako poboljšanje karbonske efikasnosti
6	F ↓ E ↑	Slabo poboljšanje karbonske efikasnosti
4	F ↑ E ↓	Slabo poboljšanje karbonske efikasnosti
18	F ↑↓↓ E ↓↑↓	Pogoršanje karbonske efikasnosti

Napomena: F- finansijska dimenzija, E-ekološka dimenzija.

Izvor: Autor.

Ekološka unapređenja mogu biti posledica ekoloških inicijativa, koja, kao što smo naveli u prethodnim razmatranjima predstavljaju ne samo regulatornu omču, već i nužnost kada je održanje i unapređenje konkurentske pozicije preduzeća na savremenim tržištima u pitanju. To je posebno naglašeno kada je reč o preduzećima iz uzorka koja su, zbog prirode svoje delatnosti, kao i obima kapaciteta, izložena većem monitoringu.

Zaključna razmatranja

Ekološka odgovornost, kao jedan od elementa održivosti, bitan je faktor uspešnosti u današnjem poslovnom okruženju. Preduzeća u nastojanju za ostvarenjem svojih ekonomskih ciljeva, a u okviru ekološki odgovornih praksi, usvajaju strategije eko-efikasnosti, koje inkorporiranjem ekološke i ekonomske dimenzije vode ka stvaranju zadovoljavajućih ekonomskih performansi, a uz najmanji negativan uticaj na životnu sredinu. Definisane, implementacija i praćenje uspešnosti implementiranih strategija korporativne održivosti poseban je izazov. Brojna su pitanja pri kreiranju indikatora eko-efikasnosti, pri čemu problemi najvećim delom proističu iz nekonzistentnih pristupa merenju ekoloških performansi. Kako merenje eko-efikasnosti zahteva integrisanje finansijskih informacija sa informacijama o fizičkim tokovima (emisijama, otpadom i sl.), tu upravljačko računovodstvo zaštite životne sredine zauzima značajnu ulogu.

Istraživanje u ovom radu bilo je usmereno na kvantifikovanje karbonske efikasnosti velikih preduzeća koja imaju obavezu izveštavanja ka Nacionalnom registru izvora zagađivanja. Analiza je pokazala da veći deo analiziranih preduzeća pokazuje unapređenje karbonske efikasnosti (25 od posmatrana 43), od čega 16 preduzeća, polazeći od dvodimenzione matrice kretanja eko-efikasnosti, ostvaruje jako unapređenje.

Pritisци u pogledu unapređenja u domenu zaštite životne sredine stižu, svakako, i sa nacionalnog nivoa. Prihvatanjem Zelene agende za Zapadni Balkan Republika Srbija se, sa ostalim potpisnicama, obavezala ka delanju ka cilju postizanja ugljenične neutralnosti do 2050. godine, uvođenju stroge klimatske politike i reformi energetskog i transportnog sektora. Ipak, uprkos tome što analiza pokazuje da na nivou pojedinačnih preduzeća dolazi do unapređenja, neka

istraživanja koja su se bavila karbonskom efikasnošću na nacionalnom nivou (Mitrović & Božanić, 2021) ukazuju da postoji značajan jaz između Srbije i najmanje razvijenih zemalja EU, kakve su Bugarska i Grčka, što implicira da se, ipak, znatno veći naponi moraju činiti kako bi se konkurentnost domaće privrede na evropskom tržištu održala. Naravno, nosioci tih promena jesu pojedinačni privredni subjekti, ali stvaranje regulatornog okvira je na državi. Prethodne, 2023. godine usvojene su izmene Zakona o korišćenju obnovljivih izvora energije, kao i Strategija niskougljeničnog razvoja za period 2023-2030, sa projekcijama do 2050. Inicijative se dalje moraju intenzivirati posebno u svetlu usvojenog Mehanizma prekograničnih usklađivanja ugljenika (engl. *Carbon Border Adjustment Mechanism – CBAM*), koji tokom prelaznog perioda (od oktobra 2023. do decembra 2025.) zahteva izveštavanje o emisijama ugljenika nastalih u proizvodnji proizvoda koji se izvoze na teritoriju Evropske Unije.

Ovo istraživanje je, prema saznanjima autora, prvo empirijsko istraživanje usmereno ka preduzećima koja posluju u RS, a koje karbonsku efikasnost na korporativnom nivou pokušava da sagleda kroz prizmu njenih komponenti. Potrebno je imati u vidu da istraživanje ima izvesna ograničenja. Najpre, u analizu su uključene samo emisije ugljen monoksida, te bi dalja istraživanja trebalo da se usmere ka razvoju i primeni indikatora koji bi u kontekstu ekoloških uticaja bili sveobuhvatniji. Unapređenja bi mogla biti načinjena i u kontekstu baznih performansi u odnosu na koje se sprovodi benčmarking. Korišćenje npr. prosečnih sektorskih performansi bilo bi korisno u kontekstu rangiranja preduzeća unutar istog sektora kada je eko-efikasnost u pitanju. Osim toga, neka detaljnija istraživanja bi podrazumevala kvalitativne informacije o strategijskim aspektima upravljanja pitanjima zaštite životne sredine.

Reference

- Ambec, S., Lanoie, P. (2008). Does it pay to be green? A systematic overview. *The Academy of Management Perspectives*, 22(4), 45-62.
- Burritt, R., Saka, C. (2006). Environmental management accounting applications and eco efficiency: Case studies from Japan. *Journal of Cleaner Production*, 14(14), 1262–1275.
- Caiado, R., De Freitas Dias, R., Mattos, L., Quelhas, O., Leal Filho, W. (2017). Towards sustainable development through the perspective of eco-efficiency—A systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 165, 890–904.
- Figge, F., Hahn, T. (2013). Value drivers of corporate eco-efficiency: Management accounting information for the efficient use of environmental resources. *Management Accounting Research*, 24(4), 387–400.
- Guenster, N., Bauer, R., Derwall, J., Koedijk, K. (2011). The Economic Value of Corporate Eco-Efficiency: The Economic Value of Corporate Eco-Efficiency. *European Financial Management*, 17(4), 679–704.
- Hahn, T., Figge, F., Liesen, A., Barkemeyer, R. (2010). Opportunity cost based

- analysis of corporate eco-efficiency: A methodology and its application to the CO₂-efficiency of German companies. *Journal of Environmental Management*, 91(10), 1997–2007.
- Heras-Saizarbitoria, I., García, M., Boiral, O., Díaz De Junguitu, A. (2020). The use of eco-efficiency indicators by environmental frontrunner companies. *Ecological Indicators*, 115, 106451.
- Horváthová, E. (2010). Does environmental performance affect financial performance? A meta-analysis. *Ecological economics*, 70(1), 52-59.
- Huppes, G., Ishikawa, M. (2005). A Framework for Quantified Eco-efficiency Analysis. *Journal of Industrial Ecology*, 9(4), 25–41.
- Jovanović, D. (2022). Upravljačko-računovodstvena podrška merenju i unapređenju korporativne eko-efikasnosti. *Računovodstvo, revizija i finansije u uslovima nove normalnosti, digitalizacije i „zelene“ tranzicije*, Banja Vrućica, 229-246.
- Koskela, M. (2015). Measuring eco-efficiency in the Finnish forest industry using public data. *Journal of Cleaner Production*, 98, 316–327.
- Malinić, D. (2022). Neophodnost unapređenja ekonomskih i ekoloških performansi preduzeća: izazovi za upravljačko računovodstvo zaštite životne sredine. *Računovodstvo, revizija i finansije u uslovima nove normalnosti, digitalizacije i „zelene“ tranzicije*, Banja Vrućica, 45-72.
- Mitrović, Đ., & Božanić, D. (2021). Ekonomska i ugljenična efikasnost i primena evropskog zelenog dogovora u Srbiji. *Ekonomске ideje i praksa*, 40, 33-51.
- Nikolaou, I. E., Matrakoukas, S. I. (2016). A framework to measure eco-efficiency performance of firms through EMAS reports. *Sustainable Production and Consumption*, 8, 32-44.
- Passetti, E., Tenucci, A. (2016). Eco-efficiency measurement and the influence of organisational factors: Evidence from large Italian companies. *Journal of Cleaner Production*, 122, 228–239.
- Porter, M. (1991). America's green strategy. *Scientific American*, 264(4), 168.
- Qian, W., Kaur, A., Schaltegger, S. (2018). Managing eco-efficiency development for sustainability: an investigation of top carbon polluters in Australia. *Accounting for Sustainability: Asia Pacific Perspectives*, 103-124.
- Schaltegger, S., Burritt, R. (2000). *Contemporary Environmental Accounting (1st ed.)*. London, UK: Routledge.
- Schaltegger, S., Csutora, M. (2012). Carbon accounting for sustainability and management. Status quo and challenges. *Journal of Cleaner Production*, 36, 1-16.
- SEPA (2024). Osnovne informacije. <http://www.sepa.gov.rs/> [10. 5. 2024.]
- WBCSD (2006). Eco-efficiency: learning module. <https://docs.wbcsd.org/2006/08/EfficiencyLearningModule.pdf> [01. 9. 2022.]
- Zvezdov, D., & Schaltegger, S. (2015). Decision support through carbon management accounting - A framework-based literature review. *Corporate carbon and climate accounting*, 27-44.

ENVIRONMENTAL AND FINANCIAL PERFORMANCE: CARBON EFFICIENCY ANALYSIS OF COMPANIES IN SERBIA

Abstract: *Conducting business in today's environment imposes ecological responsibility on companies as an imperative. However, in their efforts to act according to the principles of good environmental practices, they are undoubtedly still guided by their financial goals. Therefore, the adoption of eco-efficiency strategies, which incorporate the economic and environmental dimensions of performance management, emerges as an instrument of corporate sustainability. One important aspect of negative environmental impact is the emission of greenhouse gases, with carbon emissions leading the way, making carbon efficiency a segment of eco-efficiency. However, despite numerous contextual considerations, there is still no consensus on the indicators by which eco-efficiency should be measured. This is primarily conditioned by inconsistencies in the expression of the environmental component. It is often questioned whether companies can be successful in both dimensions or if eco-efficiency is a trade-off issue. The subject of this study is the measurement and comparison of carbon efficiency in 2022 compared to 2017 for large companies representing significant sources of pollution. By breaking down carbon efficiency into financial and environmental dimensions, the intention is to determine how these two dimensions individually influenced the change in the selected carbon efficiency indicator.*

Keywords: *eco-efficiency, carbon efficiency, environmental performance, financial performance, sustainability*

**INTEGRISANJE ODRŽIVOSTI
U RAČUNOVODSTVO I UPRAVLJANJE**

KOJI FAKTORI DOMINANTNO UTIČU NA (NE)OBJELODANJIVANJA INFORMACIJA O ODRŽIVOSTI U JAVNOM SEKTORU?

Jelena Poljašević

Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, jelena.poljasevic@ef.unibl.org

Mirjana Hladika

Univerzitet u Zagrebu, Ekonomski fakultet Zagreb, mhladika@efzg.hr

***Apstrakt:** Usvajanjem Agende 2030, zemlje članice UN-a su se obavezale na postizanje ciljeva održivog razvoja. Napredak ka navedenim ciljevima zahtijeva objelodanjivanje pored finansijskih i nefinansijskih informacija, posebno od subjekata javnog sektora, koji imaju ključnu ulogu u ovom procesu. U kriznim vremenima, pružanje informacija o rizicima, posebno klimatskim rizicima i njihovom ublažavanju, izuzetno je važno za korisnike informacija. Ispitivanje zemalja zapadnog Balkana, pokazuje da su zemlje koje nisu članice EU znatno lošije u postizanju ciljeva održivog razvoja od evropskih zemalja i prosjeka EU. Nijedna od posmatranih zemalja ne prezentuje izvještaj o održivosti što dovodi do asimetrije informacija, smanjuje odgovornost i transparentnost vlade, te onemogućava identifikovanje aktivnosti koje imaju za cilj stvaranje dugoročne javne vrijednosti.*

***Ključne riječi:** nefinansijsko izvještavanje, okvir izvještavanja, javni sektor, ciljevi održivosti*

Uvod

Javni sektor svake zemlje predstavlja njegov značajan dio, ne samo zbog udjela javne potrošnje u BDP-u i velikog broja radnika zaposlenih u javnom sektoru, već i zbog činjenice da entiteti javnog sektora pružaju javne usluge i stvaraju javnu vrijednost. Pružanje ovih usluga u skladu sa principima 3E odavno je uspostavljeno, ali danas postoji sve veća potražnja da subjekti javnog sektora pri obavljanju svojih javnih funkcija uzmu u obzir i principe ekološke i društvene održivosti (Argento et al., 2020; Manes Rossi et al., 2020; Kaur & Lodhia, 2019).

Subjekti javnog sektora utiču na pitanja životne sredine i održivosti na dva načina: svojim ponašanjem i aktivnostima, ali i kao regulatori. Odlukom o načinu trošenja javnih prihoda, subjekti javnog sektora utiču na postizanje ciljeva održivog razvoja (u daljem tekstu: SDG), uključujući i adekvatno reagovanje na klimatske promjene. S druge strane, vlade imaju moć da regulišu ponašanje privatnog sektora i građana u cilju postizanja definisanih ciljeva. U ovoj dvostrukoj ulozi, javni sektor bi stoga trebao biti lider promjena širom svijeta koje će njenim građanima obezbijediti blagostanje u uslovima održivog razvoja.

Odavno je poznato da finansijski izvještaji, koji pružaju finansijske informacije, nisu dovoljan izvor informacija kako za donošenje odluka, tako i za procjenu odgovornosti (GASB, 1994; IPSASB, 2014). To je posebno vidljivo u javnom sektoru, s obzirom da su ciljevi ovih subjekata nefinansijski i da subjekti javnog sektora, prvenstveno lokalne i centralne vlasti, svojim odlukama oblikuju društveno i ekonomsko okruženje i na taj način utiču na poslovanje i postizanje ciljeva i privatnog sektora.

Vjeruje se da tradicionalno finansijsko izvještavanje nije u stanju da zadovolji potrebe za informacijama široke javnosti koja nema dovoljno stručnih znanja (Newberry, 2015) niti da pokaže uticaj potrošnje javnih resursa na postizanje određenih ciljeva (Steccolini, 2004). Da bi se ocijenila efikasnost i efektivnost korištenja sredstava, uspješna implementacija strategija, postizanje održivosti i drugih nefinansijskih ciljeva, pored finansijskih informacija trebaju se koristiti i nefinansijske informacije. Grossi et al (2023) upravo smatraju da postoji jaz u istraživanju koji se odnosi ne samo na način na koji se dolazi do finansijskih ili nefinansijskih informacija, već i na način na koji se one saopštavaju.

Da bi se navedeni jaz prevazišao, javni subjekti su počeli da pružaju nefinansijske informacije kroz različite vrste nefinansijskih izvještaja, kao što su izvještaji o održivosti (Sustainability reporting), popularni izvještaji (Popular reporting), integrisani izvještaji (Integrated reporting), web stranice ili društveni mediji (Manes-Rossi et al., 2020). Objavljivanje nefinansijskih informacija radi povećanja transparentnosti i odgovornosti dovelo je do povećanja broja publikacija koje se bave pitanjem nefinansijskog izvještavanja (NFR). Što se javnog sektora tiče, istraživanja su se odnosila na oblast visokog obrazovanja, zdravstva, javna preduzeća, opštine i centralnu vladu. S druge strane, većina članaka raspravlja o obrazloženju razloga koji su doveli do usvajanja izvještavanja o održivosti i prednostima takvih izvještaja (Larrinaga et al., 2018; Uyar et al., 2019), razmatra okvire koje treba koristiti (Dumay et al., 2010), raspravlja o prednostima i nedostacima različitih formata nefinansijskog izvještavanja (Manes-Rossi, 2019) ili predlažu nove okvire izvještavanja (Cohen & Karatzimas, 2015).

Potreba za pružanjem nefinansijskih informacija posebno je evidentna u kriznim vremenima kao što su pandemija korona virusa, energetska kriza, međudržavni sukobi i klimatske promjene, jer te situacije imaju razorne posljedice po društvo i širu ekonomiju. Ovi događaji naglašavaju važnost doprinosa društvu ne samo ekonomski, već i društveno i ekološki (Montesinos & Brusca, 2019). Radnje koje poduzimaju vlade kako bi smanjile negativan utjecaj ovih događaja na ekonomiju u cjelini, kao i uticaj tih aktivnosti na sadašnje i buduće generacije, neophodan su izvor informacija za procjenu njihove efikasnosti i pozivanje donosioca odluka na odgovornost za donesene odluke. Javni subjekti moraju pružati održive usluge iz ekonomske, socijalne i ekološke perspektive. Komuniciranje o tome kako i na koji način se navedeno postiže i u kojoj mjeri se aktivnosti mogu nastaviti u budućnosti je od suštinskog značaja za efektivnu odgovornost i transparentnost (Montesinos & Brusca, 2019). Budući da se odgovornost može široko definisati kao „odnos između aktera i foruma u kojem je

akter dužan objasniti i opravdati svoje ponašanje, dok forum može postavljati pitanja i donositi presude, a akter mora očekivati posljedice“ (Boven et al., 2008), otkrivanje rizika održivog razvoja je sastavni dio odgovornosti i upravljanja (Allini et al., 2016).

Svrha ovo rada je ispitati na koji način zemlje Zapadnog Balkana, ali i Hrvatska i Slovenija kao zemlje koje pripadaju Evropskoj uniji, objelodanjuju informacije o održivosti i postizanju ciljeva održivog razvoja. Prvi cilj ovog rada je analiziranje trenutnog stanja i trendova u postizanju SDG u ovim zemljama kako bi se identifikovala potreba o detaljnijem objelodnjivanju onih ciljeva koji zaostaju u realizaciji, te rizicima sa kojima se ove zemlje suočavaju.

Drugi cilj ovog rada je ispitati, na osnovu analize web sadržaja i relevantnih akademskih radova i međunarodnih studija, da li entiteti javnog sektora objelodanjuju informacije o održivosti i koji faktori utiču na objelodanjivanje odnosno neobjelodanjivanje ovih informacija.

Na osnovu navedenog, postavljena su tri istraživačka pitanja:

RQ1: Kakvi su status i trendovi implementacije SDG-a u odabranim zemljama?

RQ2: Da li entiteti javnog sektora pružaju informacije o održivosti?

RQ3: Koji faktori utiču na objelodanjivanje, odnosno neobjelodanjivanje informacija o održivosti?

Struktura rada je kako slijedi: u drugom dijelu rada ukazuje se na potrebu za nefinansijskim izvještavanjem u subjektima javnog sektora te potrebom postojanja okvira izvještavanja prilagođenog karakteristikama javnog sektora. U trećem dijelu su prezentovane teorije koje objašnjavaju faktore koji utiču na dobrovoljno izvještavanje o održivosti. Četvrti dio predstavlja metodologiju istraživanja, samo istraživanje i rezultate istraživanja. Završni dio donosi zaključke i identifikuje ograničenja istraživanja.

Potreba za nefinansijskim izvještavanjem u javnom sektoru i okvirima nefinansijskog izvještavanja

Istraživanje o korisnosti i upotrebi finansijskih izvještaja dugo je bilo predmet stručnih i naučnih istraživanja. Navedena istraživanja bavila su se pitanjima percipirane korisnosti finansijskog izvještavanja u odnosu na gotovinsku osnovu (Poljašević et al., 2021; Kober et al., 2010; Jorge et al., 2019) uzimajući u obzir preferencije internih i eksternih korisnika (Steccolini, 2004; Mack & Rayan, 2006; Nogueira et al., 2013), uticaj kulturnih faktora zemlje na izvještavanje (Pollitt & Bouckaert, 2011), otpora novim promjenama u izvještavanju (Moynihan, 2005). Navedeno zapažanje bi moglo dovesti do zaključka da je finansijsko izvještavanje oblast za koju nije potrebno dalje istraživanje (Grossi et al., 2022). Međutim, s obzirom na to da su ciljevi subjekata javnog sektora nefinansijski, brojne studije također pokazuju da finansijski izvještaji, bez obzira na korišćenu računovodstvenu osnovu, ne mogu zadovoljiti različite potrebe za informacijama

različitih korisnika (Mack & Rayan, 2007; Steccolini, 2004; Kober et al., 2010; van Helden, 2016; Adams, 2018).

Pored finansijskih informacija, korisnici traže informacije o učincima, rezultatima, načinu kreiranja javne vrijednosti i održivosti, informacije o rizicima, ekološkim pitanjima, i druge. Iz navedenih razloga, potražnja za nefinansijskim mjerenjem i izvještavanjem svakodnevno raste, posebno nakon što su se vlade na međunarodnom planu posvetile klimatskim pitanjima (Grossi et al., 2023). UNDP je 2015. godine usvojio Agendu za održivi razvoj 2030, koja uključuje 17 ciljeva održivog razvoja za okončanje siromaštva, poboljšanje zdravlja i borbu protiv klimatskih promjena. Uloga vlada u postizanju ovih ciljeva je ključna, jer vlade treba da razvijaju strategije, politike i preduzmu aktivnosti u cilju njihove realizacije, kao i da prikupe resurse i organizuju različite stejkholdere, posebno grupe civilnog društva i organizacija realnog sektora (Čičak, 2022). Nefinansijsko izvještavanje (NFR) se upravo smatra metodom za otkrivanje informacija o postizanju ciljeva održivog razvoja, a većina NFR istraživanja se odnosi na održivo izvještavanje i integrisano izvještavanje.

Tokom protekle decenije razvijeni su različiti okviri nefinansijskog izvještavanja kako bi se zadovoljile potrebe za informacijama različitih korisnika, posebno u privatnom sektoru: Međunarodni okvir za integrisano izveštavanje (IIRC), Globalna inicijativa za izveštavanje (GRI), Standardi koje je usvojio Odbor za standarde održivosti u računovodstvu (SASB), FEE Core and More, Evropska federacija društava finansijskih analitičara (EFFAS), ISO i drugi, čije je korištenje uglavnom dobrovoljno. NFR okviri se razlikuju po svojoj specifičnosti, pruženim smjernicama, korisnicima, pristupima, ciljevima, te vrsti i obimu tema COR koji su obuhvaćeni i na koje se okvir fokusirao.

GRI standardi (2016) i IR okvir (2021) su najšire prilagođeni okviri za izvještavanje (Szejnwald Brown et al., 2009; Laufer, 2003; Smith & Sharicz, 2011) u privatnom sektoru i smatraju se posebno prikladnim za izvještavanje o SDG. GRI je osnovan sa primarnim ciljem unapređenja standardizacije izvještavanja o održivosti širom svijeta i pružanja okvira za organizacije da komuniciraju sva tri aspekta učinka (ekonomski, društveni i ekološki) zainteresovanim stranama. IIRC okvir je izdao IIRC 2013. kako bi pomogao organizacijama da otkriju svoje stvaranje vrijednosti gledajući upravljanje, strategije i prošli i budući učinak na šest glavnih područja: finansijski kapital, proizvodni kapital, intelektualni kapital, ljudski kapital, društveni kapital i relacijski kapital i prirodni kapital. Koristeći ovaj okvir, organizacije će moći doprinijeti postizanju SDG-a kroz primjenu integrisanog razmišljanja i koristiti integrisano izvještavanje kako bi prenijele svoj doprinos SDG-ima.

Neadekvatnost postojećih okvira za nefinansijsko izvještavanje u javnom sektoru i nedostatak harmonizacije i standardizacije nefinansijskih informacija doveli su do pokretanja projekta od strane IPSASB-a u kojem je odlučeno da se počne sa tri potencijalna projekta za izvještavanje o održivosti u javnom sektoru: Opšti zahtjevi za objelodanjivanje finansijskih informacija vezanih za održivost; Objelodanjivanja vezana za klimu; i Nefinansijska objelodanjivanja prirodnih

resursa. Kao što se može zaključiti, ciljevi klimatskih promjena identifikovani su kao oni koji zahtijevaju hitnu akciju javnog sektora, te je stoga potrebno izvještavanje o njima. Do danas, ne postoji međunarodno priznati okvir za izvještavanje javnog sektora koji bi omogućio vladama da mjere i izvještavaju o svom ključnom doprinosu rješavanju globalne klimatske krize i drugih izazova održivosti.

Faktori koji utiču na izvještavanje o održivosti u javnom sektoru

Direktivom o izvještavanju o korporativnoj održivosti, određena pravna lica u Evropskoj Uniji postali su obveznici objelodanjivanja izvještaja o održivosti. Kada se govori o javnom sektoru, navedena obaveza postoji, u skladu sa navedenom direktivom, samo ukoliko javna preduzeća, kao dio javnog sektora, ispunjavaju kriterijume o veličini pravnih lica koji su obveznici izvještavanja. Međutim, navedena direktiva se ne odnosi na entitete opšteg državnog sektora kao što su centralna i lokalna vlada, državne agencije, univerziteti, i drugi državni entiteti.

Istraživanja sprovedena u evropskim državama ali i u Australiji pokazuju, da ipak određeni javni subjekti pružaju informacije o održivosti, ili putem izvještaja o održivosti ili u sklopu nekih drugih javno dostupnih izvještaja. Može se postaviti pitanje koji faktori dominantno utiču na izvještavanje o održivosti u javnom sektoru (izuzimajući javna preduzeća). Pregledom literature koja se bavi navedenim pitanjem, identifikovane su tri teorije kojima se pokušava dati odgovor na postavljeno pitanje: teorija legitimiteta (Marcuccio & Steccolini, 2009), teorija zainteresovanih strana (Deegan & Unerman, 2006) i institucionalna teorija (DiMaggio & Powell, 1983).

Teorija legitimiteta se zasniva na ideji da entitet javnog sektora podržava interese pojedinca, odnosno grupe, te stoga društvo podržava taj entitet jer djeluje po dosljednom i fer okviru. Međutim, da bi zadržali legitimitet, entiteti moraju objelodanjivati informacije o svojim aktivnostima kako bi se legitimnost entiteta nastavio potvrđivati (Black, 2008). Subjekti javnog sektora mogu koristiti izvještavanje o održivosti kao način komunikacije s različitim korisnicima o upravljanju, ekologiji, pitanjima rada, politici i društvenoj odgovornosti. Stoga ovi izvještaji imaju važnu ulogu u legitimizaciji njihovog ponašanja prema zainteresovanim stranama. Isto tako, vlade, odnosno javni menadžeri, mogu odlučiti da ne pružaju informacije o održivosti jer ih ne vide kao prioritet za legitimizaciju prema građanima (Giacomini et al., 2018).

Prema teoriji zainteresovanih strana, za dugoročno postojanje entiteta, potrebna je podrška i odobrenje svih zainteresovanih strana (Liu & Ambumozhi, 2009). Prema ovoj teoriji različite grupe zainteresovanih strana i njihovi zahtjevi mogu imati uticaj na ponašanje javnog entiteta, vršeći pritisak da pruži različite i detaljne informacije. Terija legitimitetani i teorija zanteresovanih strana mogu ponuditi odgovarajući teorijski okvir da se objasni ponašanje subjekata javnog sektora u odnosu na transparentnost, kao osnovni element odgovornosti.

Institucionalna teorija naglašava pravila, propise, ideje i kulturni okvir koji karakterišu društveni kontekst u kojem entiteti obavljaju svoje aktivnosti (Tarquinio et al., 2018). Dok je nefinansijsko izvještavanje dobrovoljno u većini zemalja, postoje zemlje koje nalažu podnošenje izvještaja o održivosti. Na primjer, Francuska je nedavno donijela odluku da sve opštine s više od 50.000 stanovnika sastave redovne izvještaje o održivosti, u Njemačkoj opštine izdaju izvještaje o održivosti u višegodišnjim intervalima (Plawitzki, 2010), a o sličnim rješenjima se raspravlja i u drugim zemljama.

Imajući u vidu navedene teorije, autori su istraživali kojom teorijom se može objasniti izvještavanje o održivosti u zemljama gdje navedeno izvještavanje nije zakonska obaveza. Farneti & Guthrie (2007) su ispitujući organizacije javnog sektora u Australiji utvrdili da su navedene informacije prvenstveno usmjerene internim korisnicima dok su menadžeri koji su identifikovani kao lideri pokrenuli navedeno izvještavanje. Marcuccio & Steccolini (2005) istraživali su 12 lokalnih zajednica u jednoj italijanskoj regiji i došli do zaključka da su glavni razlozi za razvoj izvještavanja o održivosti bili oponašanje drugih lokalnih vlasti koje su već pripremale takve izvještaje kako bi se osiguralo da su ideje efikasnosti, efektivnosti i odgovornosti podržane. Međutim, na uvođenje Izvještavanja o održivosti za ove lokalne vlasti uglavnom su uticale reforme javnog sektora, a ne istinska briga za životnu sredinu. Nadalje je utvrđeno da su navedeni izvještaji trebali da doprinesu poboljšanju imidža organizacije u javnosti te je proces legitimiteta pokretao izvještavanje o pitanjima održivosti.

Greco et al. (2012) su istakli bitne razlike u motivaciji izvještavanja o održivosti u istraživanju italijanskih i australijskih lokalnih zajednica. Prema navedenom autoru, na motivaciju utiče nekoliko političkih, društvenih i kulturnih vrijednosti, što odgovara nacionalnim kontekstima u kojima te lokalne zajednice postoje. Potvrđeno je da na početku održivo izvještavanje uvedeno iz razloga odgovornosti i legitimiteta.

Metodologija i rezultati istraživanja

Prvi cilj ovog rada je analiza stanja i trendova u postizanju ciljeva održivog razvoja u odabranim evropskim zemljama. Uzorak se sastoji od sedam zemalja, od kojih su dvije države članice Europske unije – Hrvatska (CRO) i Slovenija (SVN), dok preostalih pet zemalja predstavljaju zemlje Zapadnog Balkana – Albanija (ALB), Bosna i Hercegovina (BIH), Crna Gora (MNE), Sjeverna Makedonija (MKD) i Srbija (SRB). Analiza stanja i trendova se odnosi na 2022. godinu budući da za pojedine zemlje nisu objavljeni podaci za 2023. godinu. Analiza uključuje i podatke za Evropsku uniju kao cjelinu.

Podaci za ovo istraživanje potiču iz Izvještaja o održivom razvoju Evrope 2022 koji pruža kvantitativne podatke o napretku Evropske unije, njenih država članica i partnerskih zemalja u implementaciji ciljeva održivog razvoja. Metoda desk istraživanja korištena je se za analizu sadržaja Izvještaja o održivom razvoju Evrope 2022 dok je komparativna metoda korišćena za upoređivanje nivoa

napretka u postizanju SDG-a i trendova u postizanju SDG-a između zemalja koja čine uzorak istraživanja.

U Tabeli 1 prikazan je status ostvarenih Ciljeva održivog razvoja u posmatranim zemljama za 2022. godinu. U formulisanju zaključaka, kao osnova za poređenje koristi se dostignuti nivo SDG-a za Evropsku uniju.

Table 1. Status postignutih ciljeva održivog razvoja za 2022. godinu

	SDG	ALB	BIH	MNE	MKD	SRB	CRO	SVN	EU
1.	Svijet bez siromaštava	1	0	1	1	2	3	4	3
2.	Svijet bez gladi	0	0	0	0	0	2	2	1
3.	Zdravlje i blagostanje	2	0	1	1	2	2	3	3
4.	Kvalitetno obrazovanje	0	0	2	1	1	2	3	3
5.	Rodna ravnopravnost	0	0	2	2	3	2	2	3
6.	Čista voda i sanitarni uslovi	1	1	2	1	1	2	2	3
7.	Pristupačna energija iz čistih izvora	2	3	3	2	2	3	3	3
8.	Dostojanstven rad i ekonomski rast	2	0	0	1	2	2	3	3
9.	Industrija, inovacije i infrastruktura	1	1	1	1	1	2	3	3
10.	Smanjenje nejednakosti	2	2	2	2	2	3	4	3
11.	Održivi gradovi i zajednice	1	0	1	1	1	2	2	3
12.	Odgovorna potrošnja i proizvodnja	3	3	0	3	2	2	2	2
13.	Očuvanje klime	4	2	3	3	2	1	1	1
14.	Očuvanje vodenog svijeta	1	0	1	0	0	2	1	1
15.	Očuvanje života na zemlji	1	1	1	1	1	2	2	1
16.	Mir, pravda i snažne institucije	1	1	2	1	1	2	3	3
17.	Partnerstvom do cilja	3	3	3	3	3	3	2	2

Legenda: 4 – SDG postignut, 3 – postoje izazovi u ostvarenju, 2 – značajni izazovi postoje u ostvarenju, 1 – glavni izazovi postoje u ostvarenju, 0 – nedostatak informacija.

Izvor: SDSN Europe (2022).

Rezultati istraživanja pokazuju značajne razlike između zemalja. Hrvatska i Slovenija, kao države članice Evropske unije, imaju najviši nivo ostvarenih SDG-a u odnosu na zemlje zapadnog Balkana. Ono što je interesantno za ovo istraživanje je da, dok s jedne strane zemlje EU pružaju informacije o svim SDG, nema dostupnih informacija za određene SDG za zemlje koje pripadaju Zapadnom Balkanu. Za Bosnu i Hercegovinu nedostaju informacije o postignutom nivou za osam SDG dok za Albaniju i Crnu Goru nedostaju inforacije o tri SDG-a, odnosno za Srbiju i Sjevernu Makedoniju za dva SDG-a.

Sljedeća faza istraživanja uključivala je analizu trendova u postizanju Ciljeva održivog razvoja u posmatranim zemljama (Tabela 2).

Tabela 2. Trendovi u postizanju ciljeva održivog razvoja (SDG) za 2022. godinu

	SDG	ALB	BIH	MNE	MKD	SRB	CRO	SVN	EU
1.	Svijet bez siromaštava	3	0	3	2	4	3	4	3
2.	Svijet bez gladi	0	0	0	0	0	2	2	2
3.	Zdravlje i blagostanje	2	0	2	2	3	3	3	3
4.	Kvalitetno obrazovanje	0	0	3	3	3	3	3	3
5.	Rodna ravnopravnost	0	0	3	3	3	3	2	3
6.	Čista voda i sanitarni uslovi	3	2	2	2	2	2	4	3
7.	Pristupačna energija iz čistih izvora	3	3	3	1	3	4	3	3
8.	Dostojanstven rad i ekonomski rast	2	0	0	3	3	3	3	3
9.	Industrija, inovacije i infrastruktura	2	2	2	2	3	4	2	3
10.	Smanjenje nejednakosti	0	0	4	4	4	4	4	3
11.	Održivi gradovi i zajednice	0	0	3	3	4	4	4	4
12.	Odgovorna potrošnja i proizvodnja	1	2	0	2	2	2	2	2
13.	Očuvanje klime	2	1	2	1	1	2	2	2
14.	Očuvanje vodenog svijeta	2	0	3	0	0	3	3	2
15.	Očuvanje života na zemlji	3	2	1	2	2	2	2	3
16.	Mir, pravda i snažne institucije	2	1	2	3	2	2	3	2
17.	Partnerstvom do cilja	4	4	4	4	4	2	2	3

Legenda: 4 – na putu ostvarenja SDG ili postignut cilj, 3 – umjereno unapređenje, 2 – stagnacija, 1 – pad, 0 – nisu dostupne informacije.

Izvor: SDSN Europe (2022).

Rezultati istraživanja pokazuju različite, nekonzistentne i neujednačene trendove u postizanju određenih ciljeva održivog razvoja u posmatranim zemljama u 2022. godini. Štaviše, u nekim zemljama u uzorku i dalje postoji značajan broj SDG-a za koje nisu prikupljeni podaci. Ova činjenica sugerira da pružanje informacija o održivosti i izvještavanje o održivosti nisu razvijeni u ovim zemljama.

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 1 i Tabeli 2, izračunate su prosječne vrijednosti trenutnog stanja ostvarenog i trendova u ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja za svaku posmatranu zemlju (Tabela 3).

Vrijednosti dodijeljene svakom SDG-u i zemlji zavise od nivoa ostvarenja pojedinačnog cilja. Prilikom izračunavanja prosječne vrijednosti za trenutni status ostvarenja SDG-a, dodijeljene su sljedeće vrijednosti: 4 ako je SDG postignut, 3 ako izazovi ostaju, 2 ako ostaju značajni izazovi, 1 ako ostaju veliki izazovi, 0 ako nema informacija. Ukupan zbir vrijednosti (za sve SDG) za svaku zemlju podijeljen je brojem 17. Prilikom izračunavanja prosječne vrijednosti za trendove u postizanju SDG-a, dodijeljene su sljedeće vrijednosti: 4 ako je SDG na putu ili SDG postignuće se održava, 3 ako se SDG umjereno poboljšava, 2 ako SDG stagnira, 1 ako SDG opada, 0 ako informacije o trendu nisu dostupne. Ukupan zbir vrijednosti (za sve SDG) za svaku zemlju podijeljen je brojem 17.

Tabela 3. Prosječne vrijednosti trenutnog stanja ostvarenog i trendovi u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja

SDG	Albanija	BiH	Crna Gora	Sjeverna Makedonija	Srbija	Hrvatska	Slovenija	EU
SDG trenutni status	1,47	1,00	1,41	1,41	1,53	2,18	2,47	2,41
SDG trend	1,71	1,00	2,18	2,18	2,53	2,82	2,82	2,76

Izvor: Kalkulacija autora.

U svakoj zemlji se mogu uočiti veće prosječne vrijednosti za trendove u postizanju SDG-a, što ukazuje na pozitivne trendove i fokus na postizanje SDG-a. Jedini izuzetak je Bosna i Hercegovina, gdje su prosječne vrijednosti trenutnog statusa ostvarenih SDG-a i trendovi u ostvarivanju SDG-a isti, što ne ukazuje na napredak ka postizanju SDG-a.

U Izvještaju o održivom razvoju Evrope 2022, na kojem je istraživanje zasnovano, nedostaju informacije o konkretnim mjerama koje se poduzimaju za postizanje ciljeva održivog razvoja. Da bi se razumjelo zašto je trenutno ovakvo stanje i zašto su upravo takvi trendovi u postizanju navednih ciljeva, potrebno je da vlade i lokalne jedinice, kao i relevantne javne institucije objave informacije o održivosti i izvještaje o održivosti. Bilo bi korisno vidjeti koje se aktivnosti provode i koji su konkretni koraci i naponi učinjeni da se postigne svaki od ciljeva održivog razvoja. Upravo tu leži potreba za objavljivanjem informacija o održivosti i podnošenjem izvještaja o održivosti, posebno za zemlje Zapadnog Balkana.

Drugi cilj ovog rada je da ispita, na osnovu analize web sadržaja i relevantnih akademskih radova i stručnih studija, obim i vrstu informacija koje javni sektor ili centralne vlade odabranih zemalja javno objavljuju a koje se odnose na održivost. Potrebno je naglasiti da objavljivanje informacija o održivosti nije zakonska obaveza entiteta u javnom sektoru (isključujući javna preduzeća) niti u Hrvatskoj i Sloveniji, niti u zemljama Zapadnog Balkana.

Ipak, može se uočiti da pojedini gradovi u Hrvatskoj javno objavljuju izvještaj o održivosti, uglavnom u skladu sa GRI okvirom, dok u Sloveniji navedeni izvještaj prezentuju određene državne organizacije (na primjer, turistička organizacija Slovenije). Entiteti koji su javno objelodanili ove izvještaje ipak to ne čine kontinuirano, odnosno ne objelodanjuju ove izvještaje svake godine, nego sporadično.

Posmatrajući zemlje Zapadnog Balkana, pregledom web stranica lokalnih zajednica i drugih javnih institucija, uočeno je da nijedan državni entitet ne prezentuje izvještaj o održivosti. Međutim, veći gradovi u svim zemljama Zapadnog Balkana imaju objavljene strategije razvoja, koje uključuju i pojedina pitanja održivosti, dok nedostaju javno objavljeni izvještaji o realizaciji usvojenih strategija. Na taj način javnost je uskraćena za informacije o tome da li su usvojeni ciljevi i realizovani.

Budući da samo pojedini državni entiteti u Hrvatskoj i Sloveniji objelodanjuju izvještaj o održivosti, navedno bi se moglo objasniti činjenicom da

ovi entiteti slijede entitete iz privatnog sektora koji su obavezni da objelodanjuju navedeni izvještaj u skladu sa Direktivom. Opredijeljenost države ka ostvarenju ciljeva održivog razvoja, odnosno dostizanju ciljeva iz Agende 2030, kao što je prikazano u Tabeli 1 i Tabeli 2, takođe doprinosi opredijeljenosti svakog pojedinačnog državnog entiteta da izvještava o održivosti. Imajući u vidu prethodno, moglo bi se zaključiti da se teorijom legitimiteta i teorijom zainteresovanih strana mogu objasniti razlozi objelodanjivanja informacija o održivosti u Hrvatskoj i Sloveniji. S druge strane, državni entiteti zemalja Zapadnog Balkana objelodanjuju samo određene informacije o održivosti u okviru drugih izvještaja i to samo u slučaju da je to propisano lokalnom regulativom. Na primjer, ukoliko je obavezno donošenje i objelodanjivanje strategije razvoja, u okviru koje se objelodanjuju određena pitanja održivosti, tada se ta strategija javno objelodanjuje. Ili, ukoliko su međunarodne organizacije finansirale određene kapitalne projekte i zahtijevaju izvještavanje o postignutim ciljevima, tada se navedene informacije javno prezentuju. Samim tim, u zemljama Zapadnog Balkana, faktori koji doprinose određenom objelodanjivanju su institucionalnog karaktera, odnosno eksplicitni zahtjevi zakonodavca ili druge strane, dok pružanje ovih informacija u svrhu potvrde legitimiteta ili zadovoljavanja informacionih zahtjeva zainteresovanih strana nije faktor pokretač objelodanjivanja.

Zaključak

Javni sektor u posmatranim zemljama čini značajan dio cjelokupne zemlje, te su opredijeljenost javnog sektora za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja, i izvještavanje o postignutim ciljevima i planiranim aktivnostima od značaja za ocjenu odgovornosti javne vlasti. Zaostajanje u ostvarivanju određenih socijalnih i ekoloških ciljeva može negativno uticati na vladu, ograničiti pristup finansijama, smanjiti konkurentnost privrede zemlje, što direktno utiče na budžetske prihode i u konačnici dovodi do povećanja duga.

Rezultati istraživanja pokazuju da se stepen ostvarenosti SDG-a i trendovi u ostvarivanju SDG-a razlikuju između odabranih zemalja Evropske unije i prosjeka Evropske unije, te da zemlje Zapadnog Balkana značajno zaostaju u postizanju cilja. Istovremeno, rezultati su pokazali da posmatrane zemlje Zapadnog Balkana imaju niži nivo transparentnosti i dostupnosti podataka o ciljevima održivog razvoja. Izvještavanje o aktivnostima koje su posmatrane zemlje preduzele na ostvarivanju ovih ciljeva u nekim slučajevima nedostaje, pa je očigledno da postoji značajan i neophodan prostor za unapređenje u ovoj oblasti. Nedostatak nefinansijskih informacija onemogućava procjenu uticaja donesenih odluka na budućnost, te su, kako su istakli Montesinos i Brusca (2019), Boven et al. (2008) i Alina et al. (2016), odgovornost i upravljanje smanjeni.

Istraživanje pokazuje da su pojedini javni subjekti u posmatranim zemljama EU (Hrvatskoj i Sloveniji), počeli da prezentuju izvještaje o održivosti, pokrenuti sličnom praksom subjekata iz privanog sektora, a sve u cilju pružanja informacija

široj javnosti o planovima i realizaciji ciljeva koji se odnose na održivost. Na taj način dolazi do povećanja transparentnosti i povećanja odgovornosti javne uprave.

S druge strane, rezultati istraživanja pokazuju da uprkos činjenici da javni sektor treba da bude pokretač održivog razvoja i izvještavanja o održivosti, u zemljama Zapadnog Balkana izostaje pružanje ovih informacija. Štute informacije o održivosti prezentuju se samo ako postoji zakonska obaveza njihovog pojedinačnog objelodanjivanja ili ako je objelodnjavanje ovih informacija uslovljeno kreditima ili donacijama od strane međunarodnih organizacija.

Važnost javnog sektora i njihovih aktivnosti u postizanju ciljeva održivog razvoja nameće potrebu unapređenja sistema izveštavanja o održivosti, uglavnom kroz regulatorni okvir i usvajanje relevantnog okvira za izvještavanje o održivosti za javne subjekte. S obzirom da se informacije o održivosti ne objavljuju i nisu dostupne zainteresovanoj javnosti, potrebno je posebno istražiti generisanje informacija o održivosti i status izvještavanja o održivosti u budućim studijama kroz ankete i dubinska istraživanja.

Reference

- Adams, C. (2018). Integrated reporting and accounting for sustainable development across generations by universities. *Public Money and Management*, 38(5), 332-334.
- Allini, A., Rossi, F., Hussainey, K. (2016). The board's role in risk disclosure: an exploratory study of Italian listed state-owned enterprises. *Public Money & Management*, 36(2), 113-120.
- Argento, D., Grossi, G., Jaaskelainen, A., Servalli, S., Suomala, P. (2020). Governmentality and performance for the smart city. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 33(1), 204-232.
- Black, J. (2008). Constructing and contesting legitimacy and accountability in polycentric regulatory regimes. *Regulation & Governance*, 2(2), 137-64.
- Boven, M., Schillemans, T., Hart, P. (2008). Does Public Accountability work? An assessment tool. *Public Administration*, 86(1), 225-242.
- Cohen, S., Karatizmas, S. (2015). Tracing the future of reporting in the public sector: introducing integrated popular reporting. *International Journal of Public Sector Management*, 28(6), 449-460.
- Čičak, J. (2022). Sustainable Development Goals Reporting in Public Sector Organizations. In M. Mihić, S. Jednak, G. Savić. *Sustainable Business Management and Digital Transformation: Challenges and Opportunities in the Post-COVID Era* (pp. 372-385). Belgrade, Serbia: Faculty of Organizational Sciences.
- Deegan, C., Unerman, J. (2006). *Financial accounting theory*. Sydney, Australia: McGraw-Hill.
- DiMaggio, P., Powell, W. (1983). The iron cage revisited: Collective rationality and institutional isomorphism in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160

- Dumay, J., Guthrie, J., Farneti, F. (2010). GRI sustainability reporting: guidelines for public and third sector organizations. *Public Management Review*, 12(4), 531-548.
- Giacomini, D., Rocca, L., Carini, C., Mazzoleni, M. (2018). Overcoming the Barriers to the Diffusion of Sustainability Reporting in Italian LGOs: Better Stick or Carrot? *Sustainability*, 10(1), 131.
- Governmental Accounting Standards Board (1994). Concepts Statement No. 2 “Service Efforts and Accomplishments Reporting”.
- Greco, G., Sciulli, N., D’onza, G. (2012). From Tuscany to Victoria: Some determinants of sustainability reporting by local councils. *Local Government Studies*, 38(5), 681–705
- Grossi, G., Vakkuri, J., Sargiacomo, M. (2022), “Accounting, performance and accountability challenges in hybrid organisations – a value creation perspective”, *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 35(3), 577-597.
- Grossi, G., Steccolini, I., Adhikari, P., Brown, J., Christensen, M., Cordery, C., Ferry, L., Lassou, P., McDonald III, B., Raudla, R., Sicilia, M., Vinnari, E. (2023). The future of public sector accounting research. A polyphonic debate. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 20(1), 1-37.
- International Public Sector Accounting Standards Board (2014). Conceptual Framework for General Purpose Financial Reporting by Public Sector Entities.
- Jorge, S., Nogueira, S., Jesus M. (2019). The use of budgetary and financial information by politicians in parliament: a case study. *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*, 31(4), 518-536.
- Kaur, A., Lodhia, S. (2019). Sustainability accounting, accountability and reporting in the public sector. *Meditari Accountancy Research*, 27(4), 498-504.
- Kober, R., Lee, J., Ng, J. (2010). Mind your Accruals: Perceived Usefulness of Financial Information in the Australian Public Sector under Different Accounting Systems. *Financial Accountability and Management*, 26(3), 267-298.
- Larrinaga, C., Luque-Vilchez, M., Fernandez, R. (2018). Sustainability accounting regulation in Spanish public sector organizations. *Public Money and Management*, 38(5), 345-354.
- Laufer, W.S. (2003). Social Accountability and Corporate Greenwashing. *Journal of Business Ethics*, 43, 253–261.
- Liu, X., Ambumozhi, V. (2009). Determinant factors of corporate environmental information disclosure: An empirical study of Chinese listed companies. *Journal of Cleaner Production*, 17(6), 593–600.
- Mack, J., Ryan, C. (2006). Reflections on the theoretical underpinnings of the general-purpose financial reports of Australian government departments’. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 19(4), 592-612.
- Mack, J., Ryan, C. (2007). Is there an audience for public sector annual reports: Australian evidence? *International Journal of Public Sector Management*, 20(2), 134-146.

- Manes-Rossi, F., Nicolò, G., Argento, D. (2020). Non-financial reporting formats in public sector organizations: a structured literature review. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 32(4), 639-669.
- Manes-Rossi, F. (2019). New development: alternative reporting formats: a panacea for accountability dilemmas? *Public Money and Management*, 39(7), 528-531.
- Marcuccio, M., Steccolini, I. (2005). Social and environmental reporting in local authorities: a new Italian fashion? *Public Management Review*, 7(2), 155–176.
- Moynihán, D. (2005). Goal-based learning and the future of performance management. *Public Administration Review*, 65, 203–216.
- Montesinos, V., Brusca, I. (2019). Non-financial reporting in the public sector: alternatives, trends and opportunities. *Revista de Contabilidad Spanish Accounting Review*, 22(2), 122-128.
- Newberry, S. (2015). Public sector reforms and sovereign debt management: Capital market development as strategy? *Critical perspectives on Accounting*, 27, 101-117.
- Nogueira, S., Jorge, S. and Cervera Oliver, M. (2013). The usefulness of financial reporting for internal decision – making in Portuguese municipalities, *Management Research*, 11(2), 178-212.
- Plawitzki, J. K. (2010). Welcher Voraussetzungen Bedarf Es in Deutschen Kommunen Für Die Erstellung Eines Nachhaltigkeitsberichtes? (What Conditions are Required in German Local Governments for the Elaboration of a Sustainability Report?), bachelor thesis. Luneburg, Germany: Leuphana Universität.
- Pollitt, C. and Bouckaert, G. (2011). *Public management reform: a comparative analysis (3rd edition)*. Oxford, UK: Oxford University.
- Poljašević, J., Vašiček, V., Dragija Kostić, M. (2021). Public managers' perception of the usefulness of accounting information in decision-making processes. *Public Money & Management*, 41(6), 456-465.
- SDSN Europe (2022). Europe Sustainable Development Report 2022. – EU & Country Profiles. <https://eu-dashboards.sdindex.org/profiles> (accessed 24 March 2023) [24. 3. 2024.]
- Smith, P., Sharicz, C. (2011). The shift needed for sustainability. *Learning Organisation*, 18, 73–86.
- Steccolini, I. (2004). Is the Annual Report on Accountability Medium? An Empirical Investigation into Italian Local Governments. *Financial Accountability & Management*, 20(3), 327-350.
- Szejnwald Brown, H., de Jong, M., Levy, D. (2009). Building institutions based on information disclosure: lessons from GRI's sustainability reporting. *Journal of Cleaner Production*, 17(6), 571-580.
- van Helden, G. (2016). A critical literature review and a challenging research agenda on politicians' use of accounting information. *Public Money & Management*, 36(7), 531-538.

- Tarquino, L., Raucci, D., Benedetti, R. (2018). An investigation of global reporting initiative performance indicators in corporate sustainability reports: Greek, Italian and Spanish evidence. *Sustainability*, 10(4), 897.
- Uyar, A., Kuzey, C., Kilic, M. (2019). Testing the spillover effects of sustainability reporting: evidence from the public sector. *International Journal of Public Administration*, 44(3), 231-240.

WHAT FACTORS DOMINANTLY AFFECT THE (NON)DISCLOSURE OF SUSTAINABILITY INFORMATION IN THE PUBLIC SECTOR?

Abstract: *By adopting the 2030 Agenda, UN member countries committed to achieving the Ciljs of sustainable development. Progress towards these Ciljs requires disclosure financial but also non-financial information, especially from public sector entities, which play a key role in this process. In times of crisis, providing information about risks, especially climate risks and their mitigation, is extremely important for information users. An examination of the countries of the Western Balkans shows that countries that are not members of the EU are significantly worse at achieving the SDGs than European countries and the EU average. None of the observed countries present a sustainability report, which leads to information asymmetry, reduces government accountability and transparency, and makes it impossible to identify activities aimed at creating long-term public value.*

Keywords: *non-financial reporting, reporting framework, public sector, sustainable development goals*

ZELENI TALAS KROZ PRIZMU RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE – OSVRT NA CRNU GORU

Ana Lalević Filipović

Univerzitet Crne Gore, Ekonomski fakultet, analf@ucg.ac.me

Milijana Novović Burić

Univerzitet Crne Gore, Ekonomski fakultet, mnovovic@ucg.ac.me

Abstrakt: *Aspiracije ka zelenim transformacijama se dešavaju na svim nivoima poslovanja, tako da nijesu u tom dijelu zaobišle ni računovodstvenu profesiju. Premda zapažamo da se elementi održivog poslovanja već skoro jednu deceniju prožimaju kroz računovodstvenu struku, to je ipak problematizovanje ove problematike intenzivirano unazad nekoliko godina. Uzimajući u obzir ekološki status Crne Gore, kao i pretenzije u dijelu ulaska u zajednicu evropskih zemalja, cilj navedenog rada jeste da analizom pravnih propisa koji regulišu pitanje „ozelenjavanja“ računovodstvene struke, sagleda utkanost istih u regulatorne crnogorske računovodstvene okvire. Shodno navedenom, namjera je da se „zeleno“ pitanje sagleda i kroz prizmu privrednih društava koja imaju u tom dijelu status obveznika izvještavanja. Da li postoji samosvjesnost kompanija kada je u pitanju održivo poslovanje, ili se više posmatra kao obaveznost, samo su neka od pitanja do čijih odgovora će se doći u ovom radu.*

Ključne riječi: *Direktive EU, Izvještaj o održivom poslovanju, održivi razvoj, ESG, Crna Gora*

Uvod

Održivi razvoj i poslovanje, tranzicija ka zelenoj ekonomiji i finansijama su samo neki od zamajaca koji su doveli do reforme računovodstvenog informacionog sistema (RIS-a). Premda obuvijek prepoznat kao tradicionalno krut i strogo formalan sistem, posljednju deceniju RIS doživljava značajnu transformaciju. Naime, korporativno izvještavanje usmjereno ka pružanju kvantitativnih informacija o finansijskom položaju i uspješnosti poslovanja privrednih društava normativno dobija još jednu dimenziju, radikalno drugačiju u odnosu na tradicionalni koncept. Nefinansijsko izvještavanje, izvještaj o održivom poslovanju, izvještavanje o ESG kriterijumima i sl. su samo neke od novina koje su počele da oblikuju novi sistem korporativnog izvještavanja. Globalno, mnoge kompanije su istinski prepoznale „reputacioni“ značaj ovog vida izvještavanja i integrisale ga kao nužan u svoj sistem komunikacije sa zainteresovanim stranama.

Ne samo korporativni svijet, nego i akademska javnost se sve više bavi navednom problematikom. U prilog tome svjedoči činjenica da unazad jednu deceniju raste broj naučno- istraživačkih radova na ovu temu (Turzo et al., 2022), što

čini značajan podsticaj da upravo akademska zajednica, kao prva u nizu, da doprinos budućim kreatorima korporativne politike u kvalitetnoj izgradnji navedenog sistema računovodstvenog izvještavanja. Ovo naročito jer se planeta nalazi u fazi „klimatske krize“, koja je značajnim dijelom nastala kao posljedica nesavjesnog, egocentričnog, odnosno profitnog odnosa kompanije (Cambridge 2015, at 3).

Tematika koja je u fokusu rada je, s tim u vezi i ocijenjena kao izuzetno aktualna i značajna, uzimajući u obzir donijeta regulatorna akta koja uređuju pitanje održivosti u korporativnom svijetu, a što je veoma značajno za zemlje u razvoju koje su na margini mnogih dešavanja. Stiče se utisak da korporacije ovih zemalja jednostavno preuzimaju novine, bez značajne, dubinske analize implikacija koje te novine nose sa sobom. S tim vezi, svjedoci smo da se unazad jednu deceniju dešavaju značajne i veoma intenzivne regulatorne promjene, koje u velikoj mjeri oblikuju i sistem korporativnog izvještavanja u Crnoj Gori. Crna Gora, koja teži da bude dio zajednice evropskih zemalja, treba da preuzme određene odredbe donijetih direktiva u svoj nacionalni računovodstveni okvir, kako bi ispunila zahtjeve koji su propisani, posebno Poglavljem 6 - Privredno pravo.

Problematika koja je u fokusu navedenog rada, čini novinu o kojoj se veoma malo zna i na žalost još manje govori u Crnoj Gori. Jasno je da će ovaj novi vid izvještavanja postati neminovnost, pa je shodno tome i bitno da se ova tematika što više nametne kako u akademskom, tako i u profesionalnom okruženju. S tim u vezi, a u namjeri da se što bolje odgovori predmetnom zadatku, pored uvoda, zaključka i pregleda korišćene literature, rad je strukturiran iz dva dijela.

Prvi dio rada razmatra problematiku koncepta održivosti u računovodstvu, kroz prizmu dobrovoljnog izvještavanja do zakonske obaveznosti. Cilj navedenog segmenta jeste da se kratko ukaže na novine koje Izvještaj o održivom poslovanju nosi sa sobom, ali i da se, s obzirom na novodonijeta pravna akta EU, da osvrt i na očekivanja. Drugi segment problematizuje pitanje stepena zastupljenosti ove vrste izvještavanja kod privrednih entiteta u Crnoj Gori, kao i stepena upoznatosti istih sa novinama u dijelu donijetih Direktiva. Kako bi se došlo do odgovora na pitanja iz drugog dijela rada, sprovedeno je anketno istraživanje koje je obuhvatilo 150 kompanija u Crnoj Gori.

Kratki prikaz pravne tekovine EU u dijelu nefinanijskog izvještavanja, kao i analiza percepcije privrednih društava u Crnoj Gori, poslužiće kao orijentir u kom pravcu treba djelovati u narednom periodu. Navedeni prikaz stanja u Crnoj Gori može koristiti i budućim istraživačima u zemljama u okruženju, kako bi napravili poređenje stanja i eventualno dali dodatni posticaj zemljama da se ovom problematikom značajnije bave u perspektivi.

Izvještaj o održivom poslovanja – od dobrovoljnosti do zakonske obaveznosti

Korporativna težnja u pravcu maksimalizacije profita (P) se unazad nekoliko decenija otvoreno posmatra kao primarni uzročnik klimatske krize (Wright & Nyberg, 2015). Kako je problem poprimio globalne razmjere, noseći dalekosežne posljedice po planetu, to su nadležna tijela kao jedan od načina nužnog djelovanja

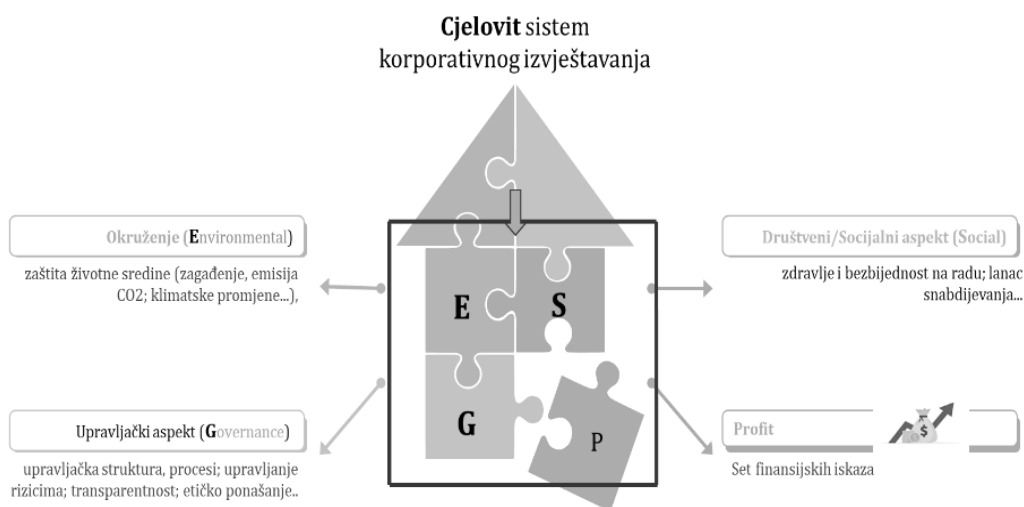
prepoznala i mogućnost iniciranja reforme u sistemu računovodstvenog izvještavanja. S tim u vezi, a u skladu sa donijetim aktima koji podstiču koncept održivog razvoja¹, 2013-a., odnosno 2014-a godina predstavljaju prekretnice u sistemu korporativnog izvještavanja, posebno sa činom donošenja Direktive o nefinansijskom izvještavanju – Direktiva 2014/95/EU (EUR-Lex, 2014).

Navedenom Direktivom se ističe po prvi put da u sistem izvještavanja “Velika pravna lica koja su subjekti od javnog interesa i koja na datum bilansa premašuju kriterij *prosječnog broja od 500 zaposlenih tokom poslovne godine*” (EUR-Lex, 2014) moraju da uključe i nefinansijski izvještaj². Nakon toga, uslijedila je nadogradnja navedene Direktive, da bi početkom 2023. godine bila donijeta Direktiva o korporativnoj održivosti (Direktiva 2022/2464; u daljem tekstu Direktiva 2022; EUR-Lex, 2022). Kako se sada Direktiva 2022 smatra temeljnom, to je ista produkovala brojne aktivnosti koje su se ili će trebati da se realizuju u narednom periodu. Naime, 2023. godine donijeta su dva opšta Evropska standarda izvještavanja o održivosti (MSFI S1 - Opšti zahtjevi za objavljivanje finansijskih informacija u vezi sa održivosti; MSFI S2 - Objelodanjivanje u vezi sa klimom), dok se usvajanje novih standard očekuje u 2024. godini. Takođe, navedena godina je godina koja je označena kao krajnja sa aspekta ročnosti transponovanja odredbi Direktive 2022 u nacionalno zakonodavstvo zemalja članica. Očekuje se da od obračunske 2024 (Izvještaji koji su objavljeni u 2025), Direktiva bude primjenljiva za kompanije koje spadaju u grupu obveznika izvještavanja po Direktivi 2014, dok za ostale kompanije postaje obavezna u 2025 (Izvještaj objavljen u 2026). S obzirom na novu obavezu koju će imati revizori, dok se ne steknu u potpunosti uslovi, njihovo uvjeravanje će biti ograničeno. U 2026. godini, obavezu da sastave nefinansijski izvještaj će imati i mala i srednja preduzeća, koja imaju manje od 250 zaposlenih, dok se u 2028. godini (Izvještaji objavljeni u 2029.godini) očekuje primjena odredbi Direktive i za kompanije koje dolaze van EU, dok će revizori imati razumno uvjeravanje (Lalević Filipović & Mrdak, 2023).

Dalje, nameće se pitanje najbitnije novine koje Izvještaj o održivom poslovanju nosi u odnosu na klasični sistem izvještavanja. Bez namjere da se detaljnije ulazi u elaboraciju ovog pitanja u nastavku rada, kroz navedeni slikoviti prikaz dajemo kratko pojašnjenje viđenja problematike kroz prizmu dosadašnje spoznaje autora rada (Lalević Filipović, 2022; Lalević Filipović et al., 2022; Lalević-Filipović, 2023).

¹ Misli se, prije svega, na kraj XX vijeka kada je nakon održane Konferencije UN o životnoj sredini i razvoju potpisana Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama. Takođe se ne smije zaboraviti na Kjoto protokol koji je potpisan 1997. godine, a bi početkom novog milenijuma stupio na snagu. Nadalje, na samom pragu XXI vijeka organizovana je Svjetska konferencija o održivom razvoju kada je usvojena Deklaracija o održivom razvoju. Na kraju, nakon usvojenih Milenijumskih ciljeva razvoja, 2015. godine je slijedilo usvajanje globalnih ciljeva održivog razvoja koji su prožeti kroz Agendu održivog razvoja UN, 2030.

² Analizom Agende UN 2030, zapaža se da ne postoji ni jedan konkretan cilj koji eksplicitno ističe nužnost nefinansijskog izvještavanja, ali se ujedno i zapaža da se navedeno pitanje provlači kroz podcilj 12.1 gdje se navodi, da je neophodno da kompanije unutar sistema izvještavanja integrišu koncept održivosti.

Slika 1. Cjelovit sistem korporativnog izvještavanja

Izvor: Lalević-Filipović & Mrdak (2023).

Kao što pokazuje Slika 1, potpun sistem korporativnog izvještavanja, pored dosadašnjeg primarnog pružanja informacija o profitu (P), sada, oslanjajući se na koncept “dvostruke materijalnosti”, bi trebalo da pruža i informacije o zaštiti životne sredine, tj. o okruženju (Environmental), društvenom, odnosno socijalnom aspektu poslovanja (Social), kao i o upravljačkom (Governance). Generalno, efekat koji se očekuje od kompanija kroz proces Izvještavanja o ESG kriterijuma³ je da se motivišu da razviju etički i odgovoran pristup ka svom poslovanju, kako u dijelu transparentnosti, tako i u dijelu sveobuhvatnijeg sagledavanja međusobnog uticaja u pogledu ostvarenja profita, ali i ESG performansi. U kontekstu svega navedenog, cjelovit sistem korporativnog izvještavanja bi mogli, po shvatanju autora rada, posmatrati kao Izvještaj o PESG.

Upravo uvođenje ESG kriterijuma u sistem korporativnog izvještavanja se smatra jednim od načina da kompanije podrže tranziciju održivosti u poslovanju (Hubbard, 2009). Ističemo da su mnoge kompanije, u namjeri da otvoreno ili “reputaciono” iskažu etički odnos i pruže podršku zelenoj tranziciji, u svoj sistem izvještavanja dobrovoljno uključili koncept održivosti (PKF, 2024). Međutim, fragmentisano izvještavanje je ocinjeno kao loše s aspekta kredibiliteta nefinansijskog izvještavanja i njegovu efikasnost kao strateškog alata za upravljanjem ESG (Kim & Lyon, 2011). S namjerom otklanjanja određenih nedostataka u ovom dijelu, a u skladu sa intencijom Direktive 2022, formiran je Međunarodni odbor za standarde održivosti ISBB (IFRS, 2024) koji ima za cilj

³ Napomena: Generalno, na prvi pogled se stiče utisak da nefinansijski izvještaj pruža samo kvalitativne, a ne kvantitativne informacije, to nije u potpunosti tačno. On pruža i kvantitativne informacije, ali na malo drugačiji način u odnosu na klasično finansijsko izvještavanje, pa se stoga i radi otklanjanja zabune Direktiva 2022 preporučuje da se koristi umjesto naziva nefinansijski izvještaj, naziv – izvještaj o održivosti (ili održivom poslovanju)

ustanovljenje i uvođenje standarda izvještavanja o održivom poslovanju (European Sustainability Reporting Standards – ESRS). Tačnije, prema članu 29b poglavlja 6a Direktive 2022, ističe se “Standardima izvještavanja o održivosti osigurava se kvalitet informacija o kojima se izvještava, i to zahtijevanjem da one moraju biti razumljive, relevantne, provjerljive, usporedive i vjerno predstavljene.”⁴. Nakon usaglašavanja, Evropska komisija je krajem jula 2023. godine usvojila dva Evropska standarda izvještavanja o održivosti, čime su isti postali obavezni za kompanije koje podliježu odredbama Direktive (European Commission, 2023; Lalević Filipović, 2023). Riječ je o standardima koji su tematski, te su ključni bez obira na ishod dvostruke materijalnosti.

Objavljivanje prvih izvještaja o održivosti prema ESRS (ClimateSeed, 2024; IDOP, 2024) dato je u Tabeli 1.

Tabela 1. Rok objave izvještaja prema ESG

2025. za obračunsku 2024.	2026. za obračunsku 2025.	2027. za obračunsku 2026.	2029. za obračunsku 2028.
Privredna društva koja su već obveznici po Direktivi NFI	Velika preduzeća koja do sada nijesu bila obveznici	Izlistani mali i srednji preduzetnici (osim mikro preduzeća), male kreditne institucije i zatvorena osiguravajuća društva	Preduzeća koja su van EU i koja ostvaruju prihod veći od 150 mil. € u EU i imaju makar jednu podružnicu u EU koja premašuje određeni iznos

Izvor: IDOP (2024).

Evidentno je da je protekla decenija bila veoma dinamična po pitanju računovodstvenog izvještavanja, te da se donošenjem brojnih pravnih tekovina EU napravio radikalni reformski iskorak usmjeren prevashodno u podsticanju ka etičkom razmišljanju u pravcu održivog poslovanja. Na drugoj strani, jasno je da donijeta normativna akta zahtijevaju značajan period ne samo implementacije, nego i istinskog involviranja u prevashodno korporativnu svjesnost, tako da nas na ovom putu u narednom period očekuju značajni izazovi.

Metodologija i rezultati istraživanja

Pitanje održivog razvoja i ekologije je formalno prepoznato u Crnoj Gori. Međutim, istinski o toj tematici se toliko značajno nije govorilo. S namjerom da postane dio zajednice evropskih zemalja, a posebno otvaranjem najzahtjevnijeg poglavlja sa aspekta implementacije, Poglavlja 27 - Životna sredina i klimatske promjene, kao i prije toga donošenje Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030 (Vlada Crne Gore, 2022), Crna Gora je svoje aktivnosti usmjerila u pravcu ispunjenja određenih zahtjeva održivosti. Takođe, u ovom dijelu se ne smije

⁴ Napomena: Izrada navedenih standarda je povjerena European Financial Reporting Advisory Group (EFRAG). Već je u tekstu rada navedeno da su do sada usvojena dva opšta standard i da se očekuju u narednom period novine u ovom dijelu.

zaboraviti na Poglavlje 6 - koje se tiče problematike računovodstva i revizije i težnje ka usklađenosti sa Direktivama EU. S tim u vezi, u Crnoj Gori reforma zakonodavnog računovodstvenog i revizorskog okvira je intenzivirana unazad dvije decenije, tako da se u dijelu transponovanja novina Direktive 2014 nije izostalo. U tom kontekstu, u Zakonu o računovodstvu (2016) pitanje nefinansijskog izvještavanja se prožima kroz član 13, dok se izmijenjenim Zakonom o računovodstvu (2021) isto pitanje problematizuje kroz član 14. Međutim, uočava se da se, bez obzira na formalnu utkanost odredbi Direktive 2014, kao i očekivanja u pogledu transponovanja odredbi Direktive 2022, o ovoj problematici veoma malo zna i još manje govori. Prema dosadašnjim saznanjima, već neke kompanije u Crnoj Gori objavljuju ili su u fazi pripreme za objavu nefinansijskog izvještaja, ali je evidentno da se u tom dijelu suočavaju sa mnogobrojnim izazovima.

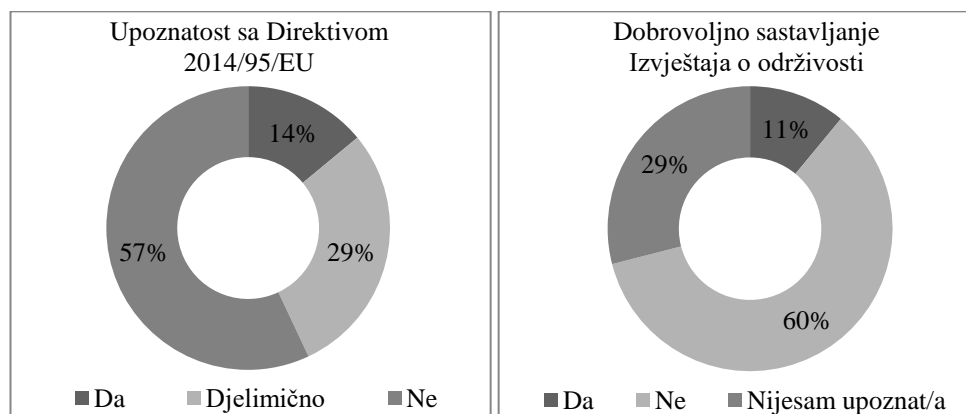
Kako je u pitanju novina koja uvodi radikalne promjene u postojeći sistem izvještavanja, svakako da će biti potreban određen vremenski period za edukaciju za koju je potrebna kako stručna, tako i institucionalna podrška, kako bi se kreirali izvještaji koji će biti u funkciji sveobuhvatnijeg i transparentnijeg izvještavanja. Da li su kompanije u Crnoj Gori upoznate sa navedenim novinama i da li su spremne na izazove, su samo neka od pitanja na koja će se pokušati dati odgovor kroz analizu upitnika. S tim u vezi, ističemo da je web anketno istraživanje (korišćena je baza podataka Privredne komore Crne Gore), uz institucionalnu podršku relevantnih institucija koje su prepoznale značaj ovoj koncepta izvještavanja, sprovedeno u periodu jul-avgust 2023. godine. Na navedeni upitnik odgovorilo je 150 ispitanika i u nastavku se daje analiza njihovog profila, kao i dobijenih odgovora. Ističemo da je kroz rad samo dat prikaz dobijenih odgovora, a da se u narednim iteracijama očekuje serioznija statistička analiza, koja će poslužiti istraživačima kao osnov za sprovođenje daljih aktivnosti po pitanju predmetne problematike.

Profil ispitanika i analiza dobijenih odgovora⁵

Analizom dostupnih podataka, može se konstatovati da su odgovori dominantno dobijeni od strane ispitanika koji čine mikro (49%) i mala privredna društava (34%), dok je učešće srednjih (13%) i velikih kompanija (4%) znatno manje zastupljeno. Generalno, ovakva struktura ispitanika je i za očekivati, budući da kod jedne ekonomije mikro i mala privredna društava zauzimaju većinsko učešće. Svakako, navedeno ne ukazuje na nerelevantnost dobijenih odgovora, budući da se dubljom analizom može uočiti da u strukturi dobijenih odgovora (oko 51%) dominiraju odgovori onih ispitanika koji spadaju u skupinu obveznika izvještavanja prema Direktivi 2022. Naime, prema navedenoj Direktivi se navodi da krug obaveznika izvještavanja čine “velika preduzeća te mala i srednja preduzeća, osim

⁵ Rezultati istraživanja koji su dati u navedenom radu su objavljeni i prezentovani u Lalević Filipović (2023). Smatrajući da je tematika, posebno u Crnoj Gori, značajna, a sa željom da se naučna javnost šire upozna sa istom, to smo u okviru ovog rada, uz određene izmjene i dodatna zapažanja autora željeli publikovati.

mikropoduzeća, koja su subjekti od javnog interesa” i kao takva, “dužna su da u izvještaj menadžmenta uključe informacije potrebne za razumijevanje učinka preduzeća na pitanja održivosti, te informacije potrebne za razumijevanje kako pitanja održivosti utiču na razvoj, poslovne rezultate i položaj preduzeća” (EUR-Lex, 2022). To svakao navodi na zaključak da se upravo njihovi odgovori mogu smatrati kao relevantni s aspekta analize i donošenja određenih zaključaka.

Grafik 1. Upoznatost sa Direktivom 2014/95/Eu (lijevo) i dobrovoljno sastavljanje Izvještaja o održivom poslovanju (desno)

Izvor: Autori.

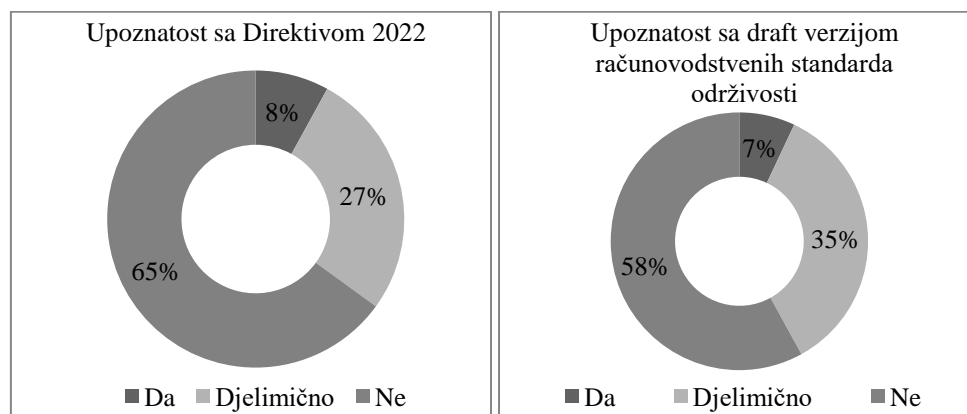
Nadalje, analiza dobijenih odgovora je pokazala da ispitanici pokazuju mali stepen potpune spoznaje novina (svega 14%), koje je u sistem računovodstvenog izvještavanja unijela Direktiva EU 2014/95/ EU (vidjeti Grafik 1 (lijevo)). Ovakva struktura odgovora na pitanje je zabrinjavajuća i upravo je i bila motivišući faktor da se pokrene istraživanje, ali i diskusija na ovu problematiku. Naime, razlog zabrinutosti proizilazi otuda što je, kao što je već istaknuto, član 19.a. Direktive 2014 već prožet kroz Zakon o računovodstvu (2016 i 2021) tako da, s obzirom na dug period transponovanja u nacionalno zakonodavstvo bilo je za očekivati da su ispitanici već upoznati. Na drugoj strani, opravdanje pronalazimo u činjenici da se transponovanje odredbi Direktive 2014 u zakonski računovodstveni okvir odnosilo samo na “Velika pravna lica koja su subjekti od javnog interesa i koja na datum bilansa premašuju kriterij prosječnog broja od 500 zaposlenih tokom poslovne godine”. Na drugoj strani, činjenica je da se o ovoj problematici do nazad više od godinu dana nije govorilo na akademskom ni na stručnom nivou, jasno daje potvrdu ovakve strukture dobijenih odgovora.

Nadalje, ispitanici u malom procentu (11%) navode da je kompanija u kojoj rade na dobrovoljnoj osnovi sastavljala Izvještaj o održivosti (vidjeti Grafik 1 (desno)), te da su se prilikom sastavljanja suočavali sa brojnim izazovima, od kojih su dominantni: 1) nedovoljno poznavanje problematike nefinansijskog izvještavanja (39%), 2) kompleksna i nejasna forma nefinansijskog izvještaja (27%), 3) poteškoće u sastavljanju u matrice materijalnosti (6%) i slično.

Naime, kao što je već i istaknuto, problematika nefinansijskog izvještavanja se veoma malo tretira na svim nivoima. Prema dosadašnjim saznanjima, najveću spoznaju u tom dijelu imaju finansijske institucije (posebno bankarski sektor) što je posljedica vlasničke strukture kapitala, kao i nužnost poslovanja po filozofiji koja je dominantna u zemlji iz koje dolazi vlasnik. Nadalje, pitanje forme nefinansijskog izvještavanja, kao i o kojim tematskim oblastima, na koji način i sl. izvještavati je dato kroz pomenuta zakonska rješenja, a pojašnjenja su prilično uopšteno data, tako da i u tom dijelu nailazimo na potvrdu izazova ispitanika. Na kraju, identifikovanje materijalno značajnih tema (Smart kolektiv, 2021) pa shodno tome pristup u izradi matrice materijalnosti je, po mišljenju mnogih radikalno najveći izazov i zahtijeva fundamentalno drugačiji pristup, posebno u dijelu nužnosti vođenja direktnog dijaloga sa zainteresovanim stranama⁶.

Shodno svemu navedenom i ne čudi činjenica da ispitanici navode da bi u velikom procentu (52,7%) posjećivali seminar/edukaciju iz domena nefinansijskog izvještavanja, te da se kao preovlađujući motivi prožimaju: 1) želja za usvajanjem novih znanja (stručno usavršavanje); kao i 2) aktuelnost teme i potreba za saznanjem i novim informacijama iz navedene oblasti.

Da je zaista potrebna kontinuirana edukacija, kao i prenošenje novina u dijelu Izvještavanja o održivosti, svjedoči činjenica da je svega 8% ispitanika odgovorilo da je upoznato sa novinama koje Direktiva 2022 nosi sa sobom (vidjeti Grafik 2, lijevo), odnosno dominantna većina je dala negativan odgovor (65,3%). Slična situacija je i kada je u pitanju stepen upoznatosti sa donošenjem (draft) međunarodnih računovodstvenih standarda održivosti (vidjeti Grafik 2, desno), gdje se vidi da je svega 7% ispitanika upoznato.

Grafik 2. Upoznatost sa Direktivom 2022 (lijevo) i upoznatost sa draft verzijom međunarodnih računovodstvenih standarda održivosti (desno)

Izvor: Autori.

⁶ Po pojmom zainteresovana strana se ne podrazumijeva samo primarni korisnik računovodstvenih informacija koji je bio ranije prepoznat kao investitor, nego i dobavljač, kupac, javni i civilni sektor, lokalna zajednica, kao i postojeći i budući zaposleni i slično.

Dakle, upravo iznijeto, samo potvrđuje ranije navedene konstatacije da se ovom problemu mora pristupiti na sistemski i seriozniji način, kako bi se probudila i podigla svjesnost privrednih društava u Crnoj Gori na viši nivo. To podrazumijeva prije svega nužnost većeg stepena edukacije s namjerom upoznavanja sa novinama i boljeg prevazilaženja izazova koji su neminovni.

Zaključak

Izvyještaj o održivom poslovanju predstavlja reformski iskorak u sistemu korporativnog izvještavanja. Formalno i suštinski, njegovo ustanovljenje u fazi u kojoj se trenutno nalazi, zahtijevalo je donošenje brojnih pravnih tekovina EU. Posljednja, donijeta Direktiva 2022 nosi brojne izazove za kompanije, skoro na svim poljima, tako da su u narednom periodu velika očekivanja u cilju ispunjenja postavljenih zahtjeva. Pri tome, velike kompanije, posebno one iz finansijskog sektora, pokazuju veći stepen korporativne etičnosti na putu podsticanja koncepta održivosti. Dosadašnja fragmentiranost izvještavanja nije dala zadovoljavajuće rezultate, posebno u dijelu uporedivosti i razumljivosti, tako da novodinijeti međunarodni standardi održivosti se smatraju veoma krupnim izazovom. Kako pitanje održivog poslovanja u računovodstvu predstavlja relativnu novinu, kroz istraživanje koje je sprovedeno u kompanijama u Crnoj Gori se došlo do zaključka da ispitanici pokazuju mali stepen spoznaje u dijelu upoznatosti sa pravnom tekovinom EU (Direktiva 2014 i Direktiva 2022), kao i u dijelu dešavanja na polju donijetih standarda održivog poslovanja. Zaključak je da je ovako mali stepen upoznatosti posljednica činjenice da ispitanici, zbog nepostojanja dosadašnje zakonske obaveze nijesu ni imali potrebu da pitanje održivosti tretiraju kroz svoj sistem izvještavanja. Kako Direktiva 2022 širi krug obveznika izvještavanja i unosi brojne novine, čak i u dijelu revizije izvještaja o održivom poslovanju, za očekivati je da će naredni period za računovodstvenu zajednicu biti veoma izazovan.

Reference

- ClimateSeed (2024). CSRD: Understanding non-financial reporting for EU companies. <https://climateseed.com/blog/corporate-sustainability-reporting-directive-climate-seed> [29. 3. 2024.]
- EUR-Lex (2014). Directive 2014/95/EU of the European parliament and of the Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32014L0095> [27. 3. 2024.]
- EUR-Lex (2022). Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2464> [25. 3. 2024.]
- European Commission (2023). The commission adopts the European sustainability reporting standards. https://finance.ec.europa.eu/news/commission-adopts-european-sustainability-reporting-standards-2023-07-31_en [26. 4. 2024.]

- European Commission (2024). Corporate sustainability reporting. https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_en [26. 3. 2024.]
- Hubbard, G. (2009). Measuring organizational performance: beyond the triple bottom line. *Business Strategy and the Environment*, 18(3), 177-191.
- IDOP (2024). Europski standardi za izvješćavanje o održivosti. <https://idop.hr/delegirani-akt-europski-standardi-za-izvjescivanje-o-odrzivosti-04-2023-2/> [29. 3. 2024.]
- IFRS (2024). International sustainability standards board. <https://www.ifrs.org/groups/international-sustainability-standards-board/> [28. 3. 2024.]
- Kim, E., Lyon, T. (2011). Strategic environmental disclosure: evidence from the DOEs voluntary greenhouse gas registry. *Journal of Environmental Economics and Management*, 61(3), 311-326.
- Lalević Filipović, A. (2022). Nefinansijsko izvještavanje kroz prizmu regulatornog okvira – šta nas još očekuje? *Računovodstvo i revizija*, 14(5-6), 15-27.
- Lalević Filipović, A. (2023). Izvještavanje o ESG kriterijumima kroz prizmu privrednih društava u Crnoj Gori. U *XVIII Međunarodni kongres računovođa i revizora Crne Gore* (str. 109-125). Ulcinj, Crna Gora: Institut sertifikovanih računovođa Crne Gore.
- Lalević Filipović, A., Mrdak, D. (2023). Pregled pravnih propisa EU kroz prizmu finansija i izvještavanja. *Računovodstvo i revizija*, 15(11-12), 114-129.
- Lalević Filipović, A., Novović Burić, M., Jovičić, D. (2022). Regulatorni okvir nefinansijskog izvještavanja u funkciji podsticanja održivih finansija. U *XXV Međunarodna naučna konferencija „Prouzrokovanje štete, naknada štete i osiguranje* (str. 524-525). Valjevo, Srbija: Institut za uporedno pravo.
- PKF (2024). ESG izveštavanje i ključni elementi. <https://www.pkf.rs/aktuelnosti/esg-izvestavanje.html> [25. 3. 2024.]
- Smart kolektiv (2021). Priručnik za kompanije: korak po korak do nefinansijskog izveštavanja. <https://smarkolektiv.org/aktuelnosti/prirucnik-za-kompanije-korak-po-korak-do-nefinansijskog-izvestaja/> [28. 3. 2024.]
- Turzo, T., Marzi, G., Favino, C., Terzani, S. (2022). Non-financial reporting research and practice: lessons from the last decade. *Journal of cleaner production*, 345, 131154.
- Vlada Crne Gore (2022). Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine. <https://www.gov.me/dokumenta/67dc487e-097d-41d2-8fd5-7827a19a1f5a> [26. 3. 2024.]
- White&Case (2022). Corporate sustainability reporting: new EU rules for large companies and listed SMEs. <https://www.whitecase.com/insight-alert/corporate-sustainability-reporting-new-eu-rules-large-companies-and-listed-smes> [27. 3. 2024.]

Wright, C., Nyberg, D. (2015). *Climate change, capitalism and corporations: processes of creative self-destruction*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Zakon o računovodstvu. Službeni list Crne Gore, br. 052/16.

Zakon o računovodstvu. Službeni list Crne Gore, br. 145/21.

THE GREEN WAVE THROUGH THE PRISM OF THE ACCOUNTING PROFESSION - REVIEW OF MONTENEGRO

Abstract: *Aspirations towards green transformations are happening at all levels of business, so they have not bypassed the accounting profession in that area either. Although we note that the elements of sustainable business have been permeating the accounting profession for almost a decade, its problematization has intensified over the past few years. Taking into account the ecological status of Montenegro, as well as the pretensions in the part of joining the community of European countries, the goal of the mentioned work is to analyze the legal regulations that regulate the issue of "greening" of the accounting profession and see how they are woven into the regulatory Montenegrin accounting framework. According the above, the intention is to look at the "green" issue through the prism of companies that have the status of reporting obligations in that area. Whether there is self-awareness of companies when it comes to sustainable business or is it seen more as an obligation are just some of the questions that will be answered in the paper.*

Keywords: *EU directives, Report on sustainable business, sustainable development, ESG, Montenegro*

IDENTITET I NOVE ULOGE UPRAVLJAČKIH RAČUNOVOĐA U ERI DIGITALIZACIJE

Mirjana Todorović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, mtodorovic@kg.ac.rs

Milan Čupić

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, mcupic@kg.ac.rs

***Apstrakt:** Cilj rada je analiza odnosa između informacionih tehnologija (IT) i upravljačkih računovođa (kontrolera), kroz prizmu uloga i identiteta, kao i identifikovanje pravaca razvoja profesije upravljačkih računovođa u uslovima sve intenzivnije digitalizacije. Pored teorijskih razmatranja koncepata uloge i identitet, efekata IT na upravljačko računovodstvo i identifikovanja trendova razvoja ove profesije, u radu su predstavljeni rezultati empirijskog istraživanja. IT transformišu posao upravljačkih računovođa, dovode do erozije njihovog identiteta, kreiraju disbalans između profesionalnog ideala i organizacione realnosti, dovode do sukoba identiteta i gepa u očekivanjima. To su ozbiljni problemi sa brojnim, potencijalno negativnim posledicama. Zato su u ovoj oblasti neophodni nova istraživanja i traganje za potencijalnim rešenjima. Usled primene IT, upravljačke računovođe stiču nove uloge, postojeće uloge se transformišu, a zadaci se šire, produbljuju i uslozňjavanju. Rezultati sprovedenog istraživanja su važni signali obrazovnim institucijama o budućim pravcima razvoja obrazovnih programa u oblasti računovodstva.*

***Ključne reči:** upravljačke računovođe (kontroleri), nove uloge, identitet, informacione tehnologije, digitalizacija.*

Uvod

Koncepti uloge i identitet se razmatraju u različitim naučnim disciplinama, poput psihologije, antropologije, sociologije i dr., a u oblasti računovodstva i upravljačkog računovodstva intenzivnije od 2000-ih. Više eksternih, internih, organizacionih i/ili individualnih faktora je uzrok tome, a jedan od njih je ubrazni razvoj i primena informacionih tehnologija (IT). Reč je o organizacionom faktoru koji konstantno podstiče i čini aktuelnim interesovanje za problematiku odnosa između IT i upravljačkog računovodstva (Wolf et al., 2020). IT dovode u pitanje identitet upravljačkih računovođa (kontrolera)¹, uslovljavaju sukobe identiteta i kreiraju gepove u očekivanjima.

¹ Često se upravljački računovođa označava kontrolerom i ova dva termina se koriste kao sinonimi (Oesterreich et al., 2019; Wolf et al., 2020; Budding and Wassenaar, 2021).

Identitet upravljačkih računovođa se dovodi u pitanje usled intenzivnih promena njihovih profesionalnih uloga, sve većih i raznovrsnijih zahteva korisnika, suprotstavljenih očekivanja (Wolf et al., 2020), potrebe za posedovanjem raznovrsnih kvalifikacija i kompetencija i slično (Wolf et al., 2020, Andreassen, 2020). Suština je da idealni (željeni) identitet upravljačkih računovođa nije u skladu sa svakodnevnim (realnim) identitetom što stvara sukob identiteta (Goretzki & Messner, 2019; Ala-Heikkila & Jarvenpaa, 2023; Brown 2019) i dovodi do gępa u očekivanjima (Budding & Wassenaar, 2021). Rezultat je da upravljačke računovođe ne ispunjavaju očekivanja (bilo iz njihove sopstvene perspektive, bilo iz perspektive korisnika) koja se pred njih postavljaju, što dovodi do više negativnih posledica kako po profesiju upravljačkih računovođa, njihovu efektivnost, ali i po efikasnost procesa donošenja odluka od strane menadžmenta, te u krajnjem uspešnost kompanija.

Prethodna istraživanja su se bavila pitanjem identiteta upravljačkih računovođa u različitim kontekstima, sukobima stvarnog i idealnog identiteta, višestrukim identitetom, promenama uloga i identiteta, kao i drugim pitanjima (Fabris et al., 2023). Međutim, većina postojećih istraživanja se odnosi na opšti, širi nivo upravljačkog računovodstva. Takođe, vrlo često se odvojeno razmatraju teme digitalizacije i promene uloga upravljačkih računovođa. Analizuju se uloge upravljačkih računovođa samo kroz njihove radne zadatke. Manje pažnje se posvećuje pitanjima uticaja digitalizacije na izveštavanje menadžmenta (*management reporting*) i na promenu uloga u vezi sa izveštavanjem menadžmenta. Fokus je na efektima primene veštačke inteligencije (*Artificial Intelligence - AI*) na uloge u računovodstvu (Diller al., 2020; Oesterreich et al., 2019), ali ne i na računovodstvenu profesiju u celini. Otuda, istraživački pristup treba da bude širi i sveobuhvatniji i zato je važno razmatrati dimenzije uloga upravljačkih računovođa (odnos čoveka i IT), primenjene alate i potrebne veštine u uslovima digitalizacije.

Iz perspektive upravljačkih računovođa, ključna pitanja u kontekstu digitalizacije su nove uloge upravljačkih računovođa, pristupi prevazilaženju problema identiteta, podela zadataka i njen uticaj na performanse upravljačkog računovodstva, samih računovođa i menadžmenta, ali i kompanije u celini. Otuda, cilj rada je sagledavanje odnosa između IT i upravljačkih računovođa kroz prizmu uloga i identiteta, kao i identifikovanje budućih pravaca razvoja profesije upravljačkih računovođa u uslovima sve intenzivnije digitalizacije.

Očekuje se da rad doprinese boljem razumevanju uloga i identiteta upravljačkih računovođa, kao i identifikovanju faktora koji dovode do pojave problema identiteta. Identifikovanje faktora koji uslovljavaju problem identiteta može doprineti njegovom ublažavanju ili prevazilaženju u praksi. Takođe, rezultati istraživanja mogu predstavljati važne signale obrazovnim institucijama o budućim pravcima razvoja obrazovnih programa u oblasti računovodstva.

Strukturu rada čine tri dela. U prvom delu, razmotreni su koncepti uloge i identiteta upravljačkih računovođa. U drugom delu, analiziraju se efekti IT na upravljačke računovođe. U trećem delu su predstavljene nove IT uloge

upravljačkih računovođa, ali i empirijski podaci o stavovima kontrolera u vezi sa primenom IT.

Koncepti uloga i identiteta upravljačkih računovođa u IT okruženju

Šire posmatrano, uloge se odnose na obrazce ponašanja i često su povezane sa grupama ljudi istog društvenog položaja. Kada je reč o upravljačkim računovođama, termin uloga se uglavnom odnosi na njihove različite zadatke i funkcije. Uloga i društvena grupa kojoj pripada određena osoba određuju identitet. Identitet predstavlja skup verovanja o sebi, o pripadanju nekoj grupi i odnosu prema drugima. Dakle, identitet daje odgovor na pitanje "ko sam ja" (Kärreman & Frandsen, 2020). U literaturi iz upravljačkog računovodstva, identitet se opisuje kao internalizovanje i razumevanje uloga upravljačkog računovođe (Wolf et al., 2020). Uloge koje se dodeljuju upravljačkim računovođama se ne materijalizuju automatski već moraju biti internalizovane od strane njihovih nosioca (Wolf et al., 2020). Ovaj proces internalizacije je pod uticajem brojnih faktora, između ostalih i imidža upravljačkih računovođa u javnosti, organizacionog imidža, individualnih aspekata identiteta, zahteva sadržanih u dodeljenim ulogama, sposobnosti osobe da deluje u skladu sa svojom ulogom i sl. (Kärreman & Frandsen, 2020; Ala-Heikkilä & Jarvenpää, 2023). Veza između imidža i identiteta je direktna jer pecipirana slika (imidž) utiče na samoshvatanje i izgradnju identiteta upravljačkih računovođa (Taylor & Scapens, 2016).

Identitet i uloge se mogu smatrati dvema stranama istog novčića – identitet ima interni fokus prema sopstvenoj definiciji i obuhvata internalizovana značenja i interna očekivanja povezana sa ulogom. Uloga odražava eksternu perspektivu uslovljenu interakcijom u organizacionom okruženju i fokusira se na eksterno očekivano ponašanje povezano sa određenim društvenim položajem (Wolf et al., 2020). Identitet suštinski odražava kako nosilac neke uloge istu interpretira i daje joj smisao. Opis uloge će uticati na način na koji osoba razmišlja o toj ulozi, dok će identitet uticati na to kako određena osoba "igra" tu ulogu. Prema tome, uloga i identitet se razvijaju u interakciji, te se u literaturi često koriste naizmenično.

Uloge upravljačkih računovođa su evoluirale od tradicionalno poznatih ka nekim savremenim, a mogu se posmatrati kroz dva stereotipa: knjigovođa (brojač pasulja – *bean counters*) i poslovni partneri (*business partners*). Uloga knjigovođe je uloga okrenuta ka prošlosti, rutinskim zadacima, evidentiranju, izveštavanju i sl. IT su ključni pokretač promena prakse upravljačkih računovođa i one utiču na transformaciju tradicionalnih uloga ka ulozi poslovnog partnera (Ulrich et al., 2022; Koch & Storm, 2020; Leitner-Hanetseder et al., 2021). Termin poslovni partner se odnosi na novu ulogu eksperata u oblasti računovodstva, upravljačkog računovodstva, kontrolinga i finansijskog upravljanja, koja podrazumeva da oni postaju partneri, saradnici i savetnici menadžmenta (Todorović & Parč, 2022).

Kao poslovni partneri, upravljačke računovođe treba da budu upravljački i strateški orijentisani ka biznisu, da poseduju adekvatne socijalne veštine, da pružaju relevantne informacije orijentisane na budućnost, da aktivno učestvuju u

procesu donošenja odluka i sl. (Fabris et al., 2023). Oni su odgovorni za pripremu, tumačenje i korišćenje širokog spektra informacija. Njihov zadatak je integriranje informacija po različitim osnovama i iz različitih perspektiva, kao i tumačenje međusobne povezanosti finansijskih i nefinansijskih merila performansi. Informacije koje kreiraju poslovni partneri su više direktne, strategijske, relevantne, sažete, fokusirane, selektivno izabrane, kvalitativne i kvantitativne, integrisane (finansijske i nefinansijske) i kao takve predstavljaju osnovu zdravih upravljačkih odluka (Todorović & Janjić, 2021).

Uloga poslovnog partnera podrazumeva fokus na podršku menadžmentu i strateškom razmišljanju, tako da približava upravljačkog računovođu poslovima menadžmenta. Upravljački računovođa preuzima aktivniju ulogu u procesu donošenja odluka (Leitner-Hanetseder et al., 2021). Ovo je i logično budući da se upravljačko računovodstvo posmatra kao profesija koja podrazumeva partnerstvo sa menadžmentom u procesu donošenja odluka, osmišljavanju sistema planiranja i performansi, formulisanja i implementacije strategija (Spraakman et al., 2021).

U vezi sa uticajem IT na razvoj uloge poslovnih partnera u vidu treba imati dva važna aspekta. Prvo, IT utiču na samoshvatanje upravljačkih računovođa i njihovog rada. Drugo, IT transformišu posao upravljačkih računovođa. Kao rezultat, dolazi do erozije identiteta upravljačkih računovođa zbog smanjenog manevarskog prostora za profesionalno rasuđivanje, veće standardizacije poslova, smanjene fleksibilnosti i izbora tehnika (alata) za sprovođenje analiza i sl. (Heinzelmann, 2018). Zato pojava uloga poslovnog partnera može predstavljati mač sa dve oštrice - sa jedne strane, daje upravljačkim računovođama veću moć da utiču na poslovnu praksu, ali sa druge strane, postavlja sve veće zahteve pred njih, dovodeći do povećanog radnog angažovanja, stvarajući nestabilne odnose sa menadžmentom i sl. (Horton et al., 2020).

Postoji još jedna potencijalna dilema za upravljačke računovođe u pogledu profesionalnog identiteta - kako se nositi sa disbalansom između profesionalnog ideala uloge poslovnog partnera i organizacione realnosti (Heinzelmann, 2018). Ovu dilemu, takođe, kreiraju IT budući da dovode do udaljavanja upravljačkih računovođa od njihovih profesionalnih ideala. Zadaci koje treba da realizuju i uloga u konkretnoj organizaciji se mogu pokazati potpuno drugačijim od neke idealne slike kontrolera.² Realnost je u nekim slučajevima takva da kontroleri realizuju više tradicionalne uloge ili neke hibridne uloge, odnosno da je uloga poslovnog partnera samo delimično prisutna u praksi (Ala-Heikkila & Jarvenpaa, 2023). Dakle, idealni identitet upravljačkih računovođa nije usklađen sa svakodnevnim identitetom što stvara sukob identiteta (Goretzki & Messner, 2019) i dovodi do gepa u očekivanjima.

Pitanjem gepa u očekivanjima su se bavili brojni autori. Najčešće se pod gepom u očekivanjima podrazumevaju razlike u shvatanjima zadataka i učinaka

² Idealna uloga kontrolera bi se mogla predstaviti očekivanjima poslodavaca u oglasima za posao. Tako se u jednom oglasu navodi "izuzetne analitičke veštine, veštine donošenja odluka i planiranja, inovativnost (*Job advertisement for Senior Controller, Raleigh, North America*).

(efektivnosti) upravljačkih računovođa od strane menadžmenta i samih upravljačkih računovođa (Budding & Wassenaar, 2021). Reč je o gepu između percepcije upravljačkih računovođa o njihovoj ulozi i percepcije menadžmenta o ulozi upravljačkih računovođa (Najjemba et al., 2023).

Evolucija uloga upravljačkih računovođa ka poslovnim partnerima dovodi do pojave tzv. "čistog/dobrog" i "lošeg/prljavog" posla. Čist/dobar posao upravljačkih računovođa je direktno povezan sa zadacima definisanim ulogom poslovnog partnera. Prljav posao nastaje kao rezultat neusklađenosti između idela (uloge poslovnog partnera) i organizacione realnosti, rutinskih i ponavljajućih poslova (Morales & Lambert, 2013). To dovodi do paradoksa. Uprkos činjenici da se interakcija sa menadžmentom smatra prestižnom dimenzijom zadataka u skladu sa idealnom ulogom poslovnog partnera, praksa kreira prljavi posao (Morales & Lambert, 2013). Upravljačke računovođe ovo mogu shvatiti kao obezvređenje njihovog rada, a posledica su dodatni problemi samoshvatanja kao profesionalaca.

Dakle, posledica gepa u očekivanjima je da upravljačke računovođe ne ispunjavaju očekivanja svojih stejkholdera (Budding & Wassenaar, 2021). Oni doživljavaju sukob identiteta između njihovog trenutnog i željenog identiteta sa percepcijom da nisu u mogućnosti da realizuju željenu ulogu (Ala-Heikkilä & Jarvenpää, 2023; Brown 2019), odnosno teško se suočavaju sa disbalansom između profesionalnog ideala i organizacione realnosti. Brojne negativne posledice nastaju po tom osnovu po profesiju i efektivnost upravljačkih računovođa i po efikasnost procesa donošenja odluka menadžmenta i uspešnost kompanija. Posledica može biti i odluka nekih upravljačkih računovođa da napuste kompaniju, kako bi pronašli stimulativnija radna mesta.

Efekti primene IT na zadatke i nadležnosti upravljačkih računovođa

Da bi se razumelo kako IT utiču na upravljačko računovodstvo i profesionalne uloge upravljačkih računovođa, odnosno kako IT doprinose promenama uloga i nadležnosti upravljačkih računovođa, potrebno je imati u vidu koncept nadležnosti radnih grupa (Abbott, 1988), teoriju identiteta (Brown, 2019) i teoriju društvenih uloga (Biddle, 1986). Dakle, potreban je širi kontekst posmatranja kako bi se rasvetlio odnos upravljačkih računovođa, njihovog ekspertskog znanja i IT.

Ranije je istaknuto da istraživanje uloga upravljačkih računovođa najčešće u fokusu ima zadatke. IT dovode do promene zadataka upravljačkih računovođa u smislu njihovog sužavanja i veće specijalizacije. Zanimljivo je da se zadaci i očekivanja od divizionih upravljačkih računovođa sužavaju, dok se zadaci i očekivanja od upravljačkih računovođa na nivou grupe ili čitave kompanije proširuju. Upravljačke računovođe na višim nivoima postaju fleksibilniji i pružaju podršku donošenju strateških odluka. Njihova uloga postaje kompleksnija i višeslojnija i odgovora ulozi poslovnih partnera. Upravljačke računovođe na višim nivoima se opisuju kao spoj uloge stručnjaka za metodologiju i informacije i stručnjaka za IT (Rieg 2018). Slično, Oesterreich et al. (2019) ukazuju da će

kontroleri morati da naprave iskorak izvan tradicionalnog okvira pružaoca informacija i da aktivnije deluju kao poslovni partneri, poslovni analitičari i stručnjaci za podatke (*data scientists*).

Teorija društvenih uloga je široko polje istraživanja u nauci i obuhvata niz dimenzija koje se koriste za definisanje uloga u društvu i organizacijama. U njenoj osnovi je stanovište da se ljudi ponašaju na različite i predvidive načine u zavisnosti od njihovog društvenog identiteta i situacije. Iz perspektive teorije društvenih uloga, IT ne doprinose samo promenama zadataka upravljačkih računovođa, već i širenju, produblivanju i usložnjavanju zadataka izvan tradicionalno prihvaćenih. Promene izazvane digitalnim tehnologijama nisu povezane samo sa zadacima, već sa obrascima ponašanja donosilaca odluka. Dolazi do promene u ponašanju donosilaca odluka i u njihovim očekivanjima od upravljačkih računovođa. To, takođe, utiče na uloge, identitet i obrazce ponašanja upravljačkih računovođa. Andreassen (2020) ističe da je uticaj upravljačkih računovođa na nivou divizija smanjen u delu analize kupaca, praćenja, merenja i usmeravanja prodajnih aktivnosti, određivanja cena i sl. Dakle, na nivou divizija, uloga upravljačkih računovođa se suzila, a očekivani obrazac ponašanja je da se upravljačke računovođe oslanjaju na analize sa viših nivoa.

Analize, takođe, ukazuju da korišćenje IT za prikupljanje informacija i podršku donošenju odluka nije doprinelo decentralizaciji, već centralizaciji (Andreassen, 2020). Pristup informacijama kroz integrisani informacioni sistem (*Enterprise Resource Planning - ERP*) omogućava menadžmentu i zaposlenima da pristupaju informacijama bez upravljačkih računovođa. Ovi sistemi omogućavaju razmenu informacija, a specijalisti koji prate protok informacija mogu biti upravljačke računovođe, ali i aktuari. Može se zaključiti da upravljačke računovođe stiču nove uloge koje podrazumevaju posedovanje tehničkih kompetencija za realizaciju aktivnosti kao što su digitalno planiranje i predviđanje.

Još je Abbott (1988) istakao da se profesije stalno takmiče za uticaj i zadatke (koncept nadležnosti radnih grupa). Koncept konkurencije između profesija može da posluži kao prizma kroz koju se može analizirati kako IT doprinose promenama uticaja i zadataka upravljačkih računovođa. IT utiču na kreiranje interne konkurencije između profesija i, tako, doprinose promeni uloga upravljačkih računovođa. Takođe, dovode do preklapanja nadležnosti između upravljačkih računovođa i zaposlenih u drugim oblastima. Rezultati nekih istraživanja ukazuju da dolazi do preklapanja zadataka kontrolera sa zadacima IT osoblja (Oesterreich et al., 2019; Ulrich et al., 2022). Ova proširenja uloga upravljačkih računovođa je često u suprotnosti sa ulogama i identitetima drugih profesionalaca u organizaciji, što može imati negativne posledice.

Andreassen (2020) ističe da se upravljačke računovođe suočavaju sa konkurencijom tri druge grupe zaposlenih, i to iz odeljenja za analitiku, odeljenja za proizvode i cene i odeljenja za upravljanje odnosima sa klijentima. Primenjene IT daju samostalnost i nezavisnost ovim odeljenjima, te ograničavajuće utiču na nadležnosti upravljačkih računovođa. U navedenom slučaju, u nadležnosti

upravljačkih računovođa ostaje alokacija troškova, praćenje finansijskih efekata donetih odluka i finansijsko planiranje.

Može se zaključiti da su efekti digitalizacije brojni, složeni i višeznačni. Iz perspektive teorije identiteta, IT doprinose promenama uloga upravljačkih računovođa u smislu promene identiteta upravljačkih računovođa i percepcije u vezi sa pitanjem „ko sam ja kao profesionalac“. Takođe, stiče se utisak da su u praksi brojni problemi povezani sa ulogama i identitetom upravljačkih računovođa. Izmenjeni uslovi poslovanja i naročito digitalizacija su doveli do pojave novih uloga upravljačkih računovođa, što nije pravovremeno i adekvatno praćeno promenama identiteta. Prelazak sa jednog na drugi identitet nije jednostavan, ni linearni proces, već složen proces uslovljen velikim brojem faktora. Digitalizacija se ne može posmatrati kao reverzibilni proces, te identifikovanje izazova koje donosi predstavlja prvi i najvažniji korak na putu razvoja i unapređenja profesije upravljačkih računovođa.

Nove IT uloge i znanja upravljačkih računovođa

Kao što je prethodna analiza pokazala, efekti IT na profesiju upravljačkih računovođa su višestruki. Sa jedne strane, dolazi do pojačane konkurencije između profesije upravljačkih računovođa i drugih profesija (npr. aktuara), a sa druge strane, do približavanja ove profesije drugim profesijama (npr. IT stručnjacima i menadžmentu). Brojna su istraživanja približavanja i preklapanja zadataka kontrolera sa zadacima koji su u ranijem periodu više pripadali IT odeljenjima (Oesterreich et al., 2019; Ulrich et al., 2022). Tako, Ulrich et al. (2022) su identifikovali sledećih devet specifičnih i sa IT povezanih uloga kontrolera u procesu izveštavanja menadžmenta:

- ekspert za usluge (*Service expert*) - obezbeđuje izvršenje, koordinaciju i kontinuirano unapređenje procesa operativnog kontrolinga;
- funkcionalni lideri (*Funcional lead*) - treba da omogući da sistemi i procesi u organizaciji funkcionišu efektivno, a zahvaljući znanju i veštinama, od njih se očekuje davanje predloga za redukciju troškova, povećanje produktivnosti i minimiziranje rizika;
- agent promena (*Change agent*) - pokreće procese promena, korišćenje novih IT i razvoj novih poslovnih modela;
- zapisničar (*Scorekeeper*) - obavlja rutinske zadatke operativnog kontrolinga;
- čuvar (*Guardian*) - prati ostvarivanje finansijskih ciljeva, razmatra šanse i rizike, obezbeđuje usklađenost sa smernicama;
- poslovni partner (*Business Partner*) - savetuje menadžere, komunicira sa njima postavljajući izazove; proaktivno deluje prema šansama i izazovima;
- inženjer podataka (*Data Engineer*) - obezbeđuje kvalitet podataka i upravljanja podacima i razvija i realizuje izveštavanje, analitiku i planiranje;
- stručnjak za podatke (*Data Scientist*) ili stručnjak za analitiku - odgovoran je za prikupljanje, analizu i tumačenje podataka; poseduje tehničke veštine

za rešavanje kompleksnih problema; analizira velike količine podataka (*big data*), razvija i održava statističke modele i opcije za mašinsko učenje;

- stručnjak za odlučivanje (*Decision Scientist*) - radi na problemima alokacije resursa, procene rizika, optimizacije i teorije odlučivanja, fokusiran je na korišćenje podataka kako bi informisali i unapredili okvire za donošenje odluka, obezbeđuje da se relevantna pitanja rešavaju, inicira analize i rezultate analiza pretvara u konkretne inicijative.

Tabela 1. Uloge, zadaci, čovek i AI akteri u računovodstvu

Trenutni nosilac posla	Nosilac posla u 2030.
1. Knjigovođa/računovođa (<i>transaction recorder</i>)	
Čovek pregleda dokumenta, knjiži ih na odgovarajuće račune i usaglašava račune pomoću softverskih alata.	AI preuzima informacije iz mašinski čitljivih digitalnih formata i knjiži ih na odgovarajuće račune. Čovek vodi računa o tretmanu nekih specifičnih transakcija koje AI ne može da obradi.
2. Menadžer za podatke i informacije (<i>Data and information manager</i>)	
Čovek prikuplja i selektuje podatke koji se koriste za vrednovanje, predviđanje, redukciju rizika i dr.; koriste se interni i/ili eksterni podaci.	Standardizovane forme razmene podataka koje omogućava AI prikupljaju i predlažu za korišćenje interne/eksterne i strukturirane/nestrukturirane relevantne podatke. Čovek odlučuje o korišćenju podataka i/ili nadgleda selekciju podataka.
3. Analitičar podataka (<i>Data miner</i>)	
Čovek analizira istorijske, interne, strukturirane podatke pomoću tabela (<i>spreadsheets</i>) i deskriptivne analitike (<i>descriptive analytics</i>).	AI (kao što su <i>BI</i> alati) koristi analitičke alate za predviđanje kako bi prepoznala anomalije, međusobne odnose, veze i šablone u okviru <i>big data</i> . Čovek se fokusira na velike „incidence“.
4. Dizajner kontrolne table (<i>Dashboard designer</i>)	
Čovek koristi softverske alate (<i>Excel</i> , <i>PPT</i>) i standardne formate da izveštava i vizuelizuje podatke.	Čovek dizajnira interaktivne kontrolne table sa AI alatima, koje zadovoljavaju potrebe korisnika na iterativan način u realnom vremenu.
5. Savetnik (<i>Advisor</i>)	
Zahvaljući praktičnom iskustvu, čovek tumači podatke.	AI predlaže odluke. Čovek tumači rezultate AI, razmatra opcije, donosi odluke, savetuje na bazi svoje ekspertize.
6. Ekspert za razvoj i nadzor AI (<i>Training and supervising AI-based digital technologies</i>)	
Trenutno nije neophodno.	Čovek obučava i nadgleda AI u konkretnim zadacima ili treba da obezbedi interakciju ljudi i AI.
7. Menadžeri procesa (<i>Proces manager</i>)	
Trenutno nije neophodno.	Čovek koristi AI alate za rudarenje, selektuje relevantne AI tehnologije ili komponente i osigurava da saradnja AI i ljudi funkcioniše.
8. Supervizori za pravo i etiku (<i>Legal and ethical supervisor</i>)	
Trenutno nije neophodno.	Čovek prati AI i nadgleda da li odluke ispunjavaju zakonske i etičke zahteve.

Izvor: Leitner-Hanetseder et al. (2021).

Velike promene uloga, zadataka i potrebnih znanja upravljačkih računovođa se mogu očekivati i usled primene IT zasnovanih na AI. Iako će tradicionalni zadaci i dalje biti zastupljeni očekuje se da će doći do udaljavanja kontrolera od tradicionalnih uloga i zadataka (Horton et al., 2020). Neke od tih zadataka će obavljati AI. Zato će ljudi morati da se više upoznaju sa upotrebom IT i da u određenoj meri rade sa AI. Lehner et al. (2020) ističu da će se ovaj razvoj odvijati prema potpuno autonomnom računovodstvenom sistemu (*Fully Autonomous Accounting System - FAAS*), kao računovodstvenom sistemu koji obuhvata čitavu kompaniju, koji je potpuno autonoman, samosvetan i samopoboljšavajući.

Literatura ukazuje da umrežavanje ljudi i softverskih robota, unutar i izvan kompanija, povećava ukupnu bazu podataka (Marrone & Hazelton, 2019). Računovodstveni departmani će steći sve veću odgovornost za upravljanje i korišćenje podataka (Oesterreich et al., 2019). To ne znači da će svi radnici biti zamenjeni (Pettersen, 2018), već da će profesionalna zanimanja biti transformisana na način da se zasnivaju na primeni AI. Tabela 1 pokazuje evoluciju uloge i zadataka čoveka i AI u računovodstvu.

IT zasnovane na AI menjaju aktivnosti, način korišćenja i komuniciranja sa ovim alatima i stvaraju nove rutine budući da AI alati preuzimaju neke aktivnosti. Zato su ljudima potrebna nova znanja, veštine i kompetencije. Kontroleri će morati da poseduju napredne veštine i razumeju analize zasnovane na AI, da poznaju tehnike predviđanja i vizuelizacije podataka. Oesterreich et al. (2019) ukazuju na tri grupe veština i kompetencija kontrolera, i to: profesionalne, metodološke i soft veštine. U vezi sa profesionalnim veštinama potenciraju se profesionalne kvalifikacije i iskustvo, poznavanje upravljačkog računovodstva, razumevanje tržišta i biznisa, sposobnost analize podataka, napredna statistička znanja i IT veštine. Od IT veština naglašavaju se sposobnost interakcije sa računarima i digitalne kompetencije. Od metodoloških veština važne su analitičke veštine, veštine savladavanja problema i suočavanja sa kompleksnošću poslovanja. Od *soft* veština, posebno se ističu komunikacione i prezentacione veštine, timski rad, otvorenost ka promenama i preduzetnički način razmišljanja.

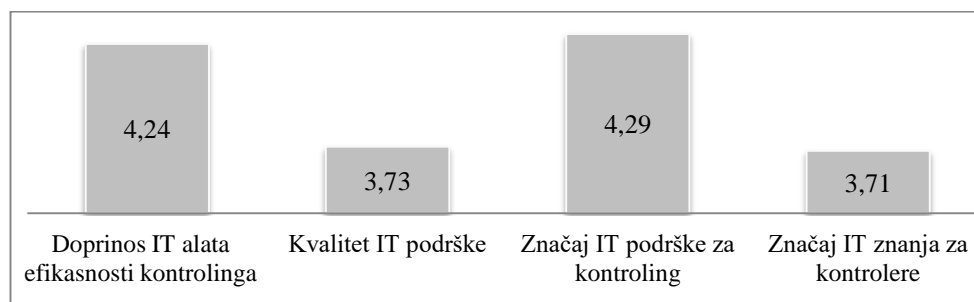
Kontroling i IT u Republici Srbiji

U nastavku će biti predstavljeni rezultati empirijskog istraživanja pozicije kontrolinga u uslovima primene IT.³ Podaci su prikupljeni upitnikom, direktno, putem e-mail komunikacije i korišćenjem veb anekete (*Google Forms*). Ispitanicima su ponuđene četiri izjave čiji značaj je trebalo da ocene na petostepenoj Likertovoj skali, pri čemu ocena 1 označava najniži stepen slaganja, a ocena 5 najviši stepen slaganja sa izjavom (Slika 1). Takođe, postavljeno im je otvoreno pitanje u vezi sa IT znanjima koja treba da poseduje kontroler. Ciljna grupa su bile kompanije svih veličina i pravnih formi koje imaju organizovan kontroling u svojoj organizacionoj

³ Istraživanje u ovom radu je deo šireg istraživanja u vezi sa kojim su neki rezultati već objavljeni (Todorović & Čupić, 2023a; Todorović & Čupić, 2023b).

strukturi u bilo kojoj organizacionoj formi (odeljenje, služba, funkcija i sl.). Upitnik su popunile 42 osobe iz 42 kompanije zaposlene u kontrolingu. Najčešće pozicije na kojima su ispitanici zaposleni su: kontroler, analitičar izveštavanja, finansijski analitičar, poslovni (finansijski) kontrolor, menadžer izveštavanja, poslovni administrator, rukovodilac kontrolinga i sl.

U 50% kompanija, kontroling je organizovan 6 i više godina. U kontrolingu je u proseku zaposleno 5,78 radnika. U 81% slučajeva, za kontroling je nadležan rukovodilac kontrolinga, a u 26% šef finansija i računovodstva. U strukturi ispitanika dominiraju žene sa 81%. Uzorak čine ispitanici mlađe starosne dobi - 47% je starosti do 30 godina, a 42% ima između 31-40 godina. Oko 76% ispitanika ima završene osnovne ili master studije iz oblasti ekonomije. Imajući u vidu starosnu i kvalifikacionu strukturu ispitanika, kao i opis poslova koje obavljaju, iako manjeg obima, uzorak se može smatrati relevantnim.

Slika 1. Primena IT u kontrolingu

Izvor: autori.

Kao što se može videti sa Slike 1, ispitanici veoma visoko ocenju prvu i treću izjavu, odnosno smatraju da IT doprinosi efikasnosti kontrolinga (4,24) i da je IT podrška veoma značajna za kontroling (4,29). Ovi rezultati potvrđuju i ukazuju na visoku zastupljenost i značaj IT u praksi kontrolinga. Najnižom prosečnom ocenom je ocenjen značaj IT znanja za kontrolere (3,71). Na pitanje koja IT znanja treba da poseduje kontroler, dobijeni su sledeći odgovori: rad u *Excelu* i korišćenje *BI (business intelligence)* softvera; rad sa bazama podataka (*SQL*) i *data science*; tehnička znanja potrebna za analizu podataka; znanja u sistemima kao što su *SAP*, *MIS* i *Sales Force*; analiza *big data*, neki aspekti mašinskog učenja; rad u *PowerPoint* pivotu, osnove programiranja i sl. Odgovori ispitanika ukazuju da su potrebni „osrednji nivo informatičke pismenosti“, „razumevanje kako sistem i IT sektor funkcionišu“ i „tehnička znanja za adekvatno komuniciranje i postavljanje zahteva IT sektoru“. Odgovori na otvoreno pitanje jasno ukazuju da su ispitanici kontroleri svesni promena i uticaja IT na njihov posao, zadatke i potrebna znanja. Međutim, ocena od 3,71 data značaju IT znanja za kontrolere ukazuje da se ispitanici i dalje u značajnoj meri oslanjaju na IT odeljenja, da se jesu približili nadležnostima IT odeljenja, ali da još uvek jasno razdvajaju sopstvene od nadležnosti IT odeljenja.

Zaključak

Ključne posledice primene IT su da upravljačke računovođe stiču potpuno nove uloge, postojeće uloge se transformišu, zadaci se šire, produbljuju i usložnjavanju, a sve su više potrebna IT znanja i kompetencije. Profesija upravljačkih računovođa se približava profesijama IT stručnjaka i menadžera, što stvara probleme identiteta i gep u očekivanjima upravljačkih računovođa. Iz perspektive IT, upravljačke računovođe treba da objedine i obuhvate uloge stručnjaka za metodologiju i informacije i stručnjaka za IT, usled čega se preklapaju nadležnosti upravljačkih računovođa i zaposlenih u IT odeljenjima. Razvoj AI će dalje intenzivirati ove promene i postaviti pred upravljačke računovođe zahteve za sticanje novih znanja, veština i kompetencija. Stalne promene zahteva u pogledu potrebnih veština, nova zanimanja i nove uloge izazivaju zabrinutost zbog potencijalnih problema sa kadrovima, što dodatno naglasak stavlja na potrebu za osavremenjavanje i unapređenje znanja i veština upravljačkih računovođa. Uloga obrazovnih institucija je ključna u ovom procesu.

Reference

- Abbott, A. (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ala-Heikkilä, V., Järvenpää, M. (2023). Management accountants' image, role and identity: employer branding and identity conflict. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 20(3), 337-371.
- Andreassen, R. (2020). Digital technology and changing roles: a management accountant's dream or nightmare? *Journal of Management Control*, 31(3), 209-238.
- Biddle, B. (1986). Recent developments in role theory. *Annual Review of Sociology*, 12, 67-92.
- Brown, A. (2019). Identities in organization studies. *Organizational Studies*, 40, 7-22.
- Budding, T., Wassenaar, M. (2021). New development: Is there a management accountants' expectation gap? *Public Money & Management*, 41(4), 346-350.
- Diller, M., Asen, M., Spath, T. (2020). The effects of personality traits on digital transformation: evidence from German tax consulting. *International Journal of Accounting Information Systems*, 37, 100455.
- Fabris, J., Oro, I., Machado, H. (2023). Professional Identities of Accountants in the Role of Business Partners Controllers. *Advances in Scientific and Applied Accounting*, 16(3), 037 - 50/51.
- Goretzki, L., Messner, M. (2019). Backstage and frontstage interactions in management accountants' identity work. *Accounting, Organizations and Society*, 74, 1-20.
- Heinzelmann, R. (2018). Occupational identities of management accountants: the role of the IT system. *Journal of Applied Accounting Research*, 19(4), 465-482.

- Horton, K., Araujo Wanderley, C. de, Costa Souza, G., Gonçalves de Araujo, J. (2020). Roles and Attitudes in the Management Accounting Profession: An International Study. *Management Accounting Quarterly*, 21(3), 1-9.
- Kärreman, D., Frandsen, S. (2020). Identity, image, and brand. In: A. Brown (ed.), *The Oxford Handbook of Identities in Organizations* (pp. 408-423). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Koch, R., Storm, L. (2020). Controller 4.0: die Rolle des Controllers im digitalen Zeitalter. *Zeitschrift Führung und Organisation: ZfO*, 89(1), 38-42.
- Lehner, O., Forstenlechner, C., Leitner-Hanetseder, S., Eisl, C. (2020). *The dynamics of artificial intelligence in accounting organisations: a structuration perspective*. Working Paper Series, Hanken School of Economics, Helsinki.
- Leitner-Hanetseder, S., Lehner, O., Eisl, C., Forstenlechner, C. (2021). A profession in transition: actors, tasks and roles in AI-based accounting. *Journal of Applied Accounting Research*, 22(3), 539-556
- Marrone, M., Hazelton, J. (2019). The disruptive and transformative potential of new technologies for accounting, accountants and accountability. *Meditari Accountancy Research*, 27(5), 677-694.
- Morales, J., Lambert, C. (2013). Dirty work and the construction of identity. An ethnographic study of management accounting practices. *Accounting, Organizations and Society*, 38(3), 228-244.
- Najjemba, G., Kabuye, F., Musimenta, D., Najjuma, M. (2023). Management accountants' competence, accounting system, organizational structure, and management accountants' expectation gap in Uganda. *African Accounting and Finance Journal*, 5(1), 110-141.
- Oesterreich, T., Teuteberg, F., Bensberg, F., Buscher, G. (2019). The controlling profession in the digital age: understanding the impact of digitisation on the controller's job roles, skills and competences. *International Journal of Accounting Information Systems*, 35, 1-23.
- Petersen, L. (2018). Why artificial intelligence will not outsmart complex knowledge work. *Work, Employment and Society*, 33(6), 1058-1067.
- Rieg, R. (2018). Tasks, interaction and role perception of management accountants: evidence from Germany. *Journal of Management Control*, 29, 183-220.
- Spraakman, G., Sanchez-Rodriguez, C., Tuck-Riggs, C.A. (2021). Data analytics by management accountants. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 18(1), 127-147.
- Taylor, L.C., Scapens, R.W. (2016). The role of identity and image in shaping management accounting change. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 29(6), 1075-1099.
- Todorović, M., Čupić, M. (2023a). Management reporting in the era of IT tools applications. *International Scientific Conference Smart and Sustainable Economy: Trends and Perspectives*, Faculty of Economics, University of Niš, u štampi.
- Todorović, M., Čupić, M. (2023b). Effects and limitations of the information technologies use in management reporting. *Challenges for Finance and Economic*

- Accounting in Conditions of Multiple Crises* (pp. 246-251). D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria.
- Todorović, M., Janjić, V. (2021). Koherentnost i organizaciono pozicioniranje kontrolinga. U S. Furtula, J. Erić Nielsen, J. Bogicević, N. Bosković, M. Milanović (Red.). *Mogućnosti i perspektive privrede Republike Srbije u procesu Evropskih integracija* (str. 417-430). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Todorović, M., Parč, D. (2022). Faktori uspeha, alati i zadaci kontrolera u uslovima intenzivne digitalizacije, *Ekonomski horizonti*, 24(2), 177-193.
- Ulrich, P., Frank, V., Buettner, R., Becker, W. (2022). A literature Review on the Impact of Modern Technologies on Management Reporting, *Procedia Computer Science*, 207, 907-915.
- Wolf, T., Kuttner, M., Feldbauer-Durstmüller, B., Mitter, C. (2020). What we know about management accountants' changing identities and roles—a systematic literature review. *Journal of Accounting and Organizational Change*, 16(3), 311-347.

IDENTITY AND NEW ROLES OF MANAGEMENT ACCOUNTANTS IN THE ERA OF DIGITALIZATION

Abstract: *The paper aims to analyze the relationship between information technology (IT) and management accountants (controllers), through the prism of roles and identities, as well as to identify the directions of development of the management accountant profession in conditions of increasingly intensive digitization. In addition to the theoretical consideration of the role and identity concepts, the effects of IT on management accounting, and identifying trends in the development of this profession, the paper presents the results of empirical research. IT transforms the work of management accountants, leads to the erosion of their identity, creates an imbalance between the professional ideal and organizational reality, and leads to identity conflicts and gaps in expectations. These are serious problems with numerous, potentially negative consequences. That is why new research and the search for potential solutions are necessary in this area. Due to the application of IT, management accountants acquire new roles, existing roles are transformed, and the tasks are expanded, deepened and complicated. The results of the research are important signals to educational institutions about the future directions of the development of educational programs in the field of accounting.*

Keywords: *management accountants (controllers), new roles, identity, information technology, digitalization.*

ULOGA IZVEŠTAVANJA O ODRŽIVOSTI U KREIRANJU RELACIONOG KAPITALA

Siniša Radić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, sinisa.radic@ekof.bg.ac.rs

Snežana Miletić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, snezana.miletic@ekof.bg.ac.rs

***Apstrakt:** Sve veći značaj komponente održivosti u izvršenju misije poslovnih organizacija jedna je od karakteristika vremena u kojem živimo. Percepcija stajkholdera o vrednosti poslovnih entiteta sve više je utemeljena na ulozi koju entiteti imaju u kreiranju koristi za širu društvenu zajednicu. U tom smislu, od velikog značaja je i način na koji poslovne organizacije obelodanjuju informacije o svojim aktivnostima u sferi održivog poslovanja. Cilj rada je da se, na bazi analize relevantne literature, predstavje dva mehanizma uticaja izveštavanja o održivosti na uvećanje vrednosti poslovnih entiteta, a koji predstavljaju "dve strane iste kovanice". Prvi podrazumeva unapređenje aktivnosti u sferi održivog poslovanja, kao i izveštavanja o održivosti, što je u duhu aktuelnog trenda veće regulisanosti ovog segmenta izveštavanja poslovnih entiteta. Drugi način je putem indirektnog uticaja na vrednost poslovnih entiteta snižavanjem ponderisane prosečne cene kapitala usled percepcije niže izloženosti riziku neusaglašenosti poslovanja sa regulatornim zahtevima i očekivanjima javnosti u pogledu korporativne, društvene i ekološke odgovornosti. U oba slučaja se stvorena vrednost za poslovne entitete generiše iz smanjenja informacione asimetrije i unapređenja odnosa sa stajkholderima iz okruženja, tako da u suštini predstavlja kreirani relacioni kapital.*

***Ključne reči:** izveštavanje o održivosti, relacioni kapital, korporativna reputacija, cena kapitala*

Uvod

U ekonomiji znanja nematerijalni resursi su primarni u odnosu na materijalna i finansijska sredstva, vršeći ulogu pokretača inovacija i rasta. S obzirom na karakteristike, nematerijalni resursi imaju veću strategijsku vrednost za poslovne entitete od drugih resursa. Nematerijalni resursi su jedinstveni, teško se imitiraju, imaju vrednost koja zavisi od konteksta upotrebe i za njih uglavnom ne postoji tržište. Dodatno, kao bitne karakteristike ovih strategijski značajnih resursa ističu se trajnost i komplementarnost, a to su osobine većine nematerijalnih resursa. Trajnost resursa podrazumeva nepostojanje izloženosti mogućem drastičnom padu njegove vrednosti, dok komplementarnost predstavlja izraženost uticaja vrednosti predmetnog resursa na vrednost drugih resursa (Harasim, 2008). Prema tome, iako izvori konkurentne prednosti mogu biti u sferi materijalnih ili u sferi

nematerijalnih resursa, za sticanje održive konkurentske prednosti nesumnjivo veći potencijal i značaj imaju nematerijalni resursi (Pantelić et al., 2020).

Karakteristike nematerijalnih resursa takođe su u velikoj meri u osnovi značajnih problema i ograničenja na području računovodstva i finansijskog izveštavanja o tim resursima, čime su se bavili brojni autori u relevantnoj literaturi (Lev & Zarowin, 1999; Zambon et al., 2003; Lev & Daum, 2004; Chen et al., 2005; Abeysekera, 2007). Shodno tome, u praksi se osmišljavaju alternativni načini izveštavanja koji omogućavaju izveštajnim entitetima da značajnost i vrednost intelektualnih resursa na što bolji način komuniciraju zainteresovanoj javnosti. Primarnu ulogu u tom procesu ima računovodstvena profesija, pri čemu se na tom polju naročito ističu konsultantsko-revizorske firme iz "Velike četvorke", što je i očekivano imajući u vidu njihov resursni kapacitet i međunarodnu ekspertizu.

Paralelno sa novinama u izveštavanju koje je iznedrila poslovna praksa, kreiraju se novi regulatorni zahtevi u sferi korporativnog izveštavanja, pored ostalog i sa namerom da se stekne uvid o tome da li se poslovni entiteti ponašaju u skladu sa proklamovanim ciljevima od opšteg društvenog značaja. U tom smislu u literaturi i praksi je ispoljen trend razvoja izveštavanja o održivom razvoju (održivosti ili održivom poslovanju) ili o korporativnoj i društvenoj odgovornosti, bilo u formi posebnih izveštaja uglavnom kvalitativnog karaktera ili putem integrisanog izveštavanja, odnosno prezentovanjem izveštaja koji sadrže kombinaciju finansijskih i nefinansijskih pokazatelja koji su od značaja za korisnike informacija. Izveštavanje o nefinansijskim aspektima uspešnosti poslovanja poslovnih entiteta u prošlosti je bilo dobrovoljnog karaktera, dok je poslednjih godina u značajnoj meri regulisano na nacionalnom ili nadnacionalnom nivou.

Intelektualni kapital čine tri komponente: ljudski, strukturni i relacioni kapital. Ljudski kapital se definiše kao znanje, veštine i *know-how* koji zaposleni odnose kući nakon isteka radnog vremena i sa kojima se ujutro vraćaju na posao. Strukturni kapital se odnosi na ljudsko znanje integrisano u procese i procedure kompanije koje je prisutno i kada zaposleni privremeno ili trajno napuste kompaniju. Deo strukturnog kapitala čini i intelektualna svojina. Relacioni kapital obuhvata resurse utemeljene na spoljnim vezama kompanije sa raznim entitetima iz šire društvene zajednice. Primeri takvih resursa su lojalnost i satisfakcija kupaca, odnosi sa dobavljačima, korporativna reputacija, imidž, brendovi, liste kupaca, pregovaračka moć u odnosu sa poveriocima i dr. U nastavku rada fokus će upravo biti na relacionom kapitalu, odnosno na značaju koji relacioni kapital ima za poslovne entitete u ekonomiji znanja. Cilj rada je da se ukaže na značaj koji izveštavanje o održivom razvoju ima u stvaranju vrednosti u poslovnim entitetima, kao i na ulogu korporativne reputacije u tom procesu. Radi se o temi koja je aktuelna i relevantna, i koja nije u značajnoj meri istražena iz perspektive koja je usvojena u ovom radu, pogotovo u Republici Srbiji i zemljama u okruženju. Ovim se skreće pažnja na jedno atraktivno područje i otvara mogućnost za buduća empirijska istraživanja. U nastavku rada, fokus će prvo biti na sagledavanju značaja koji relacioni kapital ima u poslovanju entiteta u ekonomiji znanja. Zatim će biti razmotrena različita shvatanja korporativne reputacije, kao i uloga reputacije u kreiranju vrednosti u savremenom poslovanju. U poslednjem delu rada, biće sagledan

uticaj aktivnosti u sferi održivog razvoja i izveštavanja o održivosti na reputaciju i kreiranu vrednost poslovnih entiteta.

Značaj relacionog kapitala u ekonomiji znanja

Relacioni kapital ima sve veći značaj u poslovnim entitetima u ekonomiji znanja. Radi se o vrednosti koja nastaje iz konstruktivnih odnosa organizacije sa poslovnim okruženjem, odnosno vrednosti koju akteri iz okruženja dodeljuju organizaciji na osnovu percepcije načina na koji ona funkcioniše u interakciji sa okruženjem. Međutim, uspostavljeni odnosi sa okruženjem ne moraju nužno da vode konkurentskoj prednosti za posmatranu organizaciju. Samo u slučaju da negovanje tih odnosa doprinosi ostvarenju natprosečnih rezultata u odnosu na konkurentske kompanije može se smatrati da je to nematerijalni resurs posmatrane kompanije.

Brojni su načini uspostavljanja boljih pojedinačnih odnosa kompanije sa subjektima iz okruženja koji vode stvaranju vrednosti za tu kompaniju, a primeri su (Radić, 2019):

- razvijanje dugoročnih odnosa sa dobavljačima, koji bi rezultirali značajnim uštedama, kako u troškovima tako i u administrativnim procedurama,
- tretiranje kupaca kao dragocene aktive i stavljanje u fokus celokupnih odnosa sa kupcima, a ne pojedinačnih transakcija sa njima,
- unapređenje satisfakcije kupaca isporučenim proizvodima i uslugama, što bi rezultiralo ponovljenim kupovinama i većim prihodima,
- zadržavanje postojećih kupaca, budući da sticanje novih kupaca opterećuje poslovanje višim troškovima u poređenju sa zadržavanjem postojećih,
- razvijanje dugoročne saradnje sa bankama i drugim poveriocima, što vodi nižim troškovima finansiranja, ali i većoj tržišnoj kapitalizaciji kompanija,
- transparentno finansijsko izveštavanje, koje bi, smanjenjem informacione asimetrije, doprinelo percepciji niže izloženosti riziku i većoj tržišnoj vrednosti kompanija.
- unapređenje drugih segmenata poslovnog izveštavanja, kao što je izveštavanje o održivosti, iz čega treba da proizađu očekivane koristi slične koristima navedenim u prethodna dva slučaja.

Relacioni kapital ima ključnu ulogu u efektivnom poslovanju jedne organizacije. Poput čula preko kojih doživljava svoje okruženje, kroz odnose sa okruženjem organizacija oblikuje svoju misiju, definiše ciljeve i formuliše poslovnu strategiju. Stoga su ti odnosi kritični u opredeljenju pravca kojim se kreće određena poslovna organizacija. U nastojanju da se, u uslovima ekonomske krize, smanje troškovi poslovanja, često se gubi iz vida značaj održavanja i razvijanja odnosa sa okruženjem, te se preduzimaju aktivnosti koje vode uništavanju elemenata kako ljudskog, tako i relacionog kapitala, čime se ispoljavaju određeni rizici.

Rizici relacionog kapitala, odnosno rizici povezani sa relacionim kapitalom značajno su međuzavisni sa rizicima ljudskog kapitala. Rizici relacionog kapitala utemeljeni su na propustima u uspostavljanju odnosa između poslovnog entiteta i

subjekata iz okruženja, a upravo su zaposleni odgovorni za uspostavljanje tih odnosa. Trajni odlazak iz organizacije zaposlenih koji ostvaruju kontakte sa poslovnim partnerima može uticati na nivo poverenja i na lojalnost prema organizaciji. Rizik relacionog kapitala može da se ispolji i kao posledica učešća organizacije u raznim stratejskim alijansama (Kupi et al., 2008), budući da oportunističko ponašanje između partnera u alijansama i međusobni konflikti mogu dovesti do nemogućnosti uzajamnog učenja i do negativnog uticaja na njihov intelektualni kapital.

Zaključimo da se upravljanje reputacijom, odnosno njenom vrednošću, u praksi realizuje kroz upravljanje odnosima koje poslovna organizacija uspostavlja sa stejkholderima iz okruženja. Reputacija ne može biti stvorena od strane reklamne agencije ili firme za odnose sa javnošću. Ona je rezultat stalne interakcije i komunikacije između poslovnog entiteta i njegovih ključnih stejkholdera, kao i stejkholdera međusobno.

Shvatanja korporativne reputacije i njene uloge u kreiranju vrednosti

Bitni izvori gudvila u poslovnim entitetima uopšte, a pogotovo u finansijskim institucijama, s obzirom na karakter poslovanja u kome poverenje igra značajnu ulogu, svakako jesu različiti oblici relacionog kapitala. Jedan od njih je reputacija ili korporativna reputacija (u literaturi se oba pojma ravnopravno koriste). Radi se o specifičnom obliku relacionog kapitala koji je od velike važnosti i koji je definisan od strane velikog broja autora. U jednoj od definicija, pod korporativnom reputacijom se podrazumeva „skup relativno dugoročnih utisaka, stavova i emocija pojedinca ili grupe u vezi neke organizacije, koji su formirani na osnovu iskustva ili subjektivno kredibilnih posrednih informacija, u kontekstu ličnih i društvenih očekivanja, a koja utiču na namere ili ponašanje pojedinca ili grupe u vezi konkretne organizacije“ (Vlastelica et al., 2017, 155).

Shvatanje reputacije zavisi od teorijske perspektive koja se usvoji kao relevantna. U literaturi su se ovim fenomenom bavile razne naučne discipline. Svaka od tih disciplina ima različito poimanje reputacije, što je predstavljeno u Tabeli 1.

Tabela 1. Shvatanje korporativne reputacije u različitim disciplinama

Disciplina	Shvatanje reputacije
Računovodstvo	Oblik nematerijalne imovine kojoj se može ili bi trebalo da se može odrediti finansijska vrednost.
Ekonomija	Percepcija poslovnog entiteta od strane njegovih eksternih stejkholdera.
Marketing	Način na koji entitet doživljavaju klijenti ili krajnji korisnici.
Organizaciono ponašanje	Percepcija poslovne organizacije od strane zaposlenih ili internih stejkholdera uopšte, zasnovana na iskustvu.
Sociologija	Sveobuhvatna ocena performansi poslovnog entiteta u poređenju sa očekivanjima i normama u određenom institucionalnom kontekstu.
Strategija	S obzirom da je bazirana na percepciji, reputacijom se teško upravlja. Može biti shvaćena kao sredstvo, kao i barijera mobilnosti.

Izvor: Prilagođeno prema Fombrun & van Riel (1997).

Bez obzira na usvojeno gledište, jasno je da korporativna reputacija utiče na način na koji se različite grupe stejkholdera odnose prema poslovnoj organizaciji. Povoljna reputacija će podsticati ulaganja u organizaciju, privlačiće dobre kadrove, olakšaće zadržavanje kupaca i vodiće superiornim finansijskim i tržišnim performansama. Iz računovodstvene perspektive reputacija je vredan nematerijalni resurs poslovnih entiteta. S druge strane, postoji povratni uticaj računovodstvene politike i prakse, kao i kvaliteta izveštavanja, finansijskog i nefinansijskog, pa tako i izveštavanja o održivosti, na reputaciju poslovnih entiteta. Podsetimo se slučajeva u kojima su pogrešne računovodstvene prakse ugrozile ne samo reputaciju entiteta koji su ih sproveli, nego i računovodstvenih firmi koje su vršile reviziju njihovih finansijskih izveštaja, na primer slučaj Enrona i drugi slični slučajevi (Chun, 2005).

Govoreći o različitim aspektima reputacije neophodno je ukratko osvrnuti se na tri škole mišljenja o paradigmi korporativne reputacije: evaluativnoj, impresionalnoj i relacionalnoj školi. Prema evaluativnoj školi, reputacija se ocenjuje na osnovu kratkoročnih finansijskih performansi organizacije i ovakvo shvatanje je uglavnom u skladu sa interesima akcionara, top menadžmenta i investicionih savetnika. Međutim, od devedesetih godina XX veka dolazi do većeg interesa za emotivnim vezivanjem stejkholdera za poslovne entitete, koje bi imalo odraza na dugoročne finansijske performanse, čime se afirmiše impresionalna škola shvatanja reputacije. U okviru ove škole reputacija se prvenstveno ocenjuje prema relevantnim percepcijama ili utiscima koje stejkholderi imaju o organizaciji, a ne prema finansijskim pokazateljima i ostvarenim performansama, što je saglasno sa promovisanjem održivog razvoja kao cilja od posebnog značaja u savremenom poslovanju. Konačno, prema relacionalnoj školi, poslovna organizacija nema jednu, nego više reputacija. Ona predstavlja „kolektivnu i višedimenzionalnu konstrukciju u kojoj su agregirane percepcije brojnih pojedinaca“ (Chun, 2005, 94).

Izučavanjem teorijskih pristupa merenju korporativne reputacije detaljno su se bavili Berens & van Riel (2004) koji su prepoznali tri osnovna konceptualna pristupa u ovom području:

- koncept zasnovan na društvenim očekivanjima,
- koncept zasnovan na „korporativnoj ličnosti“ i
- koncept zasnovan na poverenju.

Ideja koncepta zasnovanog na društvenim očekivanjima je da se reputacija kompanija iz ugla pojedinaca procenjuje na osnovu stepena saglasnosti stvarnog sa očekivanim ponašanjem kompanije u društvu u kojem posluje (kao i u vremenu - prim. aut.). To podrazumeva da se u primeni ovog pristupa prvo odrede tzv. „korporativne asocijacije“, odnosno odaberu kriterijumi koji su značajni u formiranju reputacije jedne poslovne organizacije, a zatim da se pristupi oceni ispunjenosti odabranih kriterijuma od strane konkretne organizacije čija se reputacija vrednuje. Neki od važnih kriterijuma koji bi trebalo da budu uzeti u obzir su kriterijumi održivog poslovanja ili društveno odgovornog poslovanja.

Prema drugom pristupu, koji su promovisali Berens & van Riel, poslovni subjekti se poistovećuju sa ličnostima, te se smatra da pojedinci u okruženju

doživljavaju poslovne organizacije sa određenim karakternim osobinama na osnovu kojih procenjuju njihovu reputaciju, slično kao što formiraju stavove o drugim ljudima na osnovu iskustva u međusobnim interakcijama. To znači da se pojedine karakteristike poslovnih organizacija percipiraju kao pozitivne ili negativne (kao karakteristike ličnosti nekog pojedinca), pri čemu to nije uvek objektivno opredeljeno, već je u velikoj meri zavisno i od usklađenosti sa karakteristikama ličnosti pojedinca koji ocenjuje karakter poslovanja konkretnog entiteta.

Prema trećem pristupu, reputacija poslovnih entiteta zavisi od poverenja koje uživaju, a koje je utemeljeno na njihove tri „vrline“ percipirane od strane stejkholdera - pouzdanosti, iskrenosti (poštenju) i dobronamernosti. Međutim, to je subjektivni osećaj pojedinaca u vezi sa poslovanjem organizacija odnosno njihova procena da će se poslovni subjekti „ponašati na određeni način u određenoj situaciji“ (Vlastelica et al., 2017, 157). Jasno je da poverenje u neku organizaciju, odnosno njen kredibilitet predstavlja ključni aspekt izgradnje njene reputacije. Ipak, ono što se može prigovoriti ovom trećem pristupu je da on gubi iz vida činjenicu da se poverenje upravo temelji na subjektivnoj percepciji poslovanja organizacije od strane pojedinaca i stejkholdera.

Posle prethodnih razmatranja nameće se zaključak da je korporativna reputacija subjektivan stav ili emocija pojedinaca u vezi sa nekom organizacijom, formirana bilo kroz direktno iskustvo sa njom ili indirektno na osnovu pribavljenih informacija o toj organizaciji iz različitih izvora. U procesu formiranja stava ili emocije o nekoj organizaciji naročitu ulogu imaju atributi koji ih značajno opredeljuju, a koje autori označavaju kao „korporativne asocijacije“ (Berens & van Riel, 2004). Ti atributi su određeni brojnim faktorima, a pored ostalog su kulturološki i geografski determinisani.

Istraživanje sprovedeno 2011. godine sa grupom od 150 studenata Fakulteta organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu može da posluži kao dobar primer za prethodno razmatranje. U tom istraživanju studenti su navodili po dve kompanije za koje smatraju da se izdvajaju po dobroj i lošoj reputaciji, a zatim su navodili faktore koje razmatraju prilikom formiranja mišljenja o nekoj poslovnoj organizaciji. Na osnovu ovog istraživanja došlo se do liste atributa koji su grupisani u šest područja (Vlastelica Bakić, 2012):

- poslovne performanse (profitabilnost, liderstvo, zakonitost u poslovanju),
- radno okruženje (atraktivnost poslodavca, sigurnost posla, profil zaposlenih, kvalitet menadžmenta),
- proizvodi i usluge (kvalitet, inovativnost, bezbednost, odnos cena/kvalitet),
- društvena odgovornost (odgovornost prema životnoj sredini, lokalnoj zajednici, društvenom i istorijskom nasleđu, vrednost donacija),
- marketing (intenzitet, kreativnost i informativnost komunikacije) i
- odnosi sa javnošću (izveštavanje u medijima o poslovnom subjektu, organizacija događaja, internet komunikacija).

Važno je primetiti da je u ovom istraživanju društvena odgovornost poslovnih organizacija (shvaćena u širem smislu, jer uključuje i ekološku

odgovornost), prepoznata od strane učesnika u istraživanju kao područje od značaja u kreiranju korporativne reputacije određene poslovne organizacije. To je dodatni argument da se u nastavku rada detaljnije posvetimo razumevanju ovog uticaja.

Uticaj održivog razvoja i izveštavanja o održivosti na reputaciju i kreiranu vrednost poslovnih entiteta

U prethodnoj deceniji u akademskim i stručnim radovima izraženo je veliko interesovanje za teme održivog razvoja i izveštavanja o održivosti, odnosno prepoznat je njihov značaj u unapređenju performansi i kreiranju vrednosti u poslovnim entitetima. U relevantnim radovima, čiji će zaključci biti opisani u nastavku, autori su identifikovali mehanizme vršenja uticaja izveštavanja o održivosti na kreiranu vrednost, a kao glavni se mogu izdvojiti:

- sprovođenje odabranih aktivnosti kojima se demonstrira posvećenost poslovnog entiteta ostvarivanju ciljeva održivog razvoja i informisanje javnosti o tome, čime se oblikuje percepcija stejkholdera i gradi korporativna reputacija kao važna komponenta relacionog kapitala poslovnog entiteta, i
- snižavanje cene kapitala, odnosno troškova finansiranja kroz kreiranje boljih odnosa sa poveriocima i drugim stejkholderima iz okruženja, a što se takođe postiže jačanjem korporativne reputacije u cilju percepcije niže izloženosti poslovnog entiteta riziku od neusklađenosti sa regulatornim zahtevima i društvenim očekivanjima u sferi održivog razvoja.

Radovi iz prve grupe bazirani su na činjenici da su poslovni entiteti sve više svesni potrebe da se bave pitanjima korporativne, društvene i odgovornosti prema životnoj sredini, kao i potrebe da oblikuju percepciju javnosti o aktivnostima koje obavljaju na tom području. U tom smislu, aktivnosti u sferi održivog poslovanja i izveštavanje o održivom razvoju se sve češće doživljavaju kao determinante korporativne reputacije (Friedman & Miles, 2001). U literaturi je takođe, prisutan stav da kompanije mogu koristiti održivost (i izveštavanje o održivosti – prim. aut.) kao način upravljanja reputacionim rizikom (Bebbington et al., 2008).

Iako je u teoriji uticaj održivosti u poslovanju na korporativnu reputaciju aksiomatski prihvaćen, mali broj radova se bavio empirijskom potvrdom postojanja tog uticaja i nastojanjem da se intenzitet uticaja na određeni način izmeri. Značaj praktične potvrde pomenutog uticaja i njegovog merenja bio bi u stvaranju osnove za zaključak da je održivost u poslovanju bitan izvor konkurentske prednosti (Fombrun, 1996) i da ona može generisati brojne koristi za poslovne entitete. Jedan od radova u kojem to jeste slučaj je rad španskih autora baziran na empirijskom istraživanju (Martinez Garcia de Leaniz & Rodriguez del Bosque, 2013). Cilj rada je bio da se naglasi ključna uloga koju održivost u poslovanju ima u izgradnji korporativne reputacije, a samim tim i kreiranju relacionog kapitala, imajući u vidu da je korporativna reputacija jedna od ključnih komponenti relacionog kapitala. U osnovi metodološkog istraživanja u ovom radu bio je model strukturnih jednačina, a podaci su pribavljeni pomoću upitnika na uzorku od 400 potrošača u Španiji.

Studijom je potvrđen pozitivan direktan uticaj sve tri komponente održivosti (ekonomske, društvene i održivosti u domenu zaštite životne sredine) na korporativnu reputaciju, čime je rasvetljena kritična uloga održivosti kao prethodnice u izgradnji korporativne reputacije i relacionog kapitala uopšte.

Jedno istraživanje o uticaju različitih aspekata održivog poslovanja na reputaciju kompanija sprovedeno anketom na ispitanicima u Srbiji (Chroneos-Krasavac et al., 2021) je pokazalo da potrošači vrednuju kada kompanije na tržištu demonstriraju korporativnu i društvenu odgovornost i da to unapređuje reputaciju kompanija. Međutim, istraživanje je pokazalo da je za poboljšanje reputacije kompanija, pored aktivnosti realizovanih u duhu odgovornosti prema zajednici u kojoj posluju, takođe bitno da se takve prakse prezentuju javnosti na adekvatan način, čime je naglašen značaj komuniciranja i izveštavanja.

Treba pomenuti da su vršena i empirijska istraživanja uticaja relacionog kapitala na rizike u vezi sa održivim poslovanjem. Jedno takvo istraživanje (Zhang et al., 2022) je sprovedeno na kineskim proizvodnim preduzećima koja nisu u državnom vlasništvu. Rezultati istraživanja, dobijeni primenom korelacione i regresione analize, su pokazali da relacioni kapital (u okviru kojeg reputacija čini značajnu komponentu - prim. aut.) može efektivno da smanji rizike u vezi sa održivim poslovanjem i obezbedi održivost u poslovanju.

Jedan broj autora se bavio uticajem održivosti u poslovanju na ostvarene finansijske performanse poslovnih entiteta ili njihovom korelacijom. U tim radovima, od koji su neki razmotreni u nastavku, eksplicitno se ne pominje uticaj praksi održivog poslovanja na kapital, ali bi se u slučaju postojanja uticaja odabranih pokazatelja održivog poslovanja na performanse (ili njihove korelacije) mogao izvesti zaključak da postoji uticaj i na vrednost kapitala poslovnih entiteta (ili povezanost tih varijabli). U istraživanju sprovedenom na podacima iz velikih banaka koje posluju u zemljama Višegradske grupe (koju čine Mađarska, Češka, Slovačka i Poljska) nije potvrđena povezanost između pokazatelja izvršenih obelodanjivanja o održivom razvoju i finansijskih performansi banaka koje su činile uzorak (Lamanda & Tamásné Vőneki, 2024). Takav uticaj nije potvrđen ni u slučaju javnih preduzeća iz sektora energetike u Republici Srbiji (Domanović, 2022), kao ni u slučaju velikih banaka koje posluju u bankarskom sektoru Srbije, a koje su članice evropskih bankarskih grupa, izuzev potvrđenog statistički značajnog uticaja izabranih ESG pokazatelja na finansijske pokazatelje u segmentu kredita za finansiranje ekološki prihvatljivih projekata (Stakić & Barjaktarović, 2023).

U drugoj grupi radova uticaj održivosti na performanse i kreiranu vrednost poslovnih entiteta analiziran je indirektno, preko uticaja na cenu kapitala odnosno troškove finansiranja. Cena kapitala je ključni input u donošenju odluka u domenu aktivnosti finansiranja i investiranja u poslovnim entitetima. Imajući u vidu rastući značaj i relevantnost kriterijuma održivosti u savremenom poslovanju, moglo bi se pretpostaviti da će sve upravljačke odluke koje unapređuju korporativnu, društvenu i odgovornost prema životnoj sredini imati uticaj na cenu kapitala poslovnih entiteta i da će biti adekvatno vrednovane od strane investitora. Cena kapitala je merilo vrednosne relevantnosti upravljačkih odluka, tako da će, u uslovima

rastućeg globalnog interesovanja za prakse održivog poslovanja, aktivnosti realizovane u tom duhu, kao i izveštavanje o tim aktivnostima, uticati na percepciju investitora o konkretnom poslovnom entitetu i o zahtevanom prinosu na ulaganje u njegovo poslovanje. U nastavku će biti predstavljeni rezultati istraživanja prezentovanih u nekim od radova koji su se bavili uticajem aktivnosti usmerenih na održivi razvoj i izveštavanja o održivom poslovanju na cenu kapitala poslovnih entiteta, pri čemu je u većem broju tih radova odvojeno razmatran uticaj na cenu duga i cenu sopstvenog kapitala. Nivo aktivnosti realizovanih u sferi društveno odgovornog poslovanja ili održivog razvoja poslovnih entiteta u istraživanjima je uglavnom meren pokazateljem ESG skora ili ESG rejtinga (Amenya & Fon, 2022; Berg et al., 2022; Pellegrini et al., 2019) ili pokazateljem CSR skora (El Ghoul et al., 2011; Matthiesen & Salzmann, 2015).

Jedno od prvih zapaženih istraživanja na ovom području sproveli su Sharfman & Fernando (2008) na uzorku od 267 kompanija iz SAD čije su akcije bile u sastavu indeksa S&P 500. Ova studija je pokazala da se realizovanjem poslovnih aktivnosti u domenu odgovornosti prema životnoj sredini i dobrih praksi upravljanja povezanim rizicima snižavaju troškovi finansiranja sopstvenim kapitalom, jer dolazi do rasta učešća pozajmljenog kapitala u ukupnim izvorima (prelazak sa vlasničkog na dužničko finansiranje), a posledično i do ostvarenja poreskih ušteda usled većeg učešća finansiranja dugom. Zaključak je da postoji statistički značajan negativan odnos između napora učinjenih na poboljšanju aktivnosti upravljanja rizicima u vezi sa ekološkom održivošću i cene sopstvenog kapitala, kao i ponderisane prosečne cene kapitala poslovnih entiteta.

El Ghoul et al. (2011) su od 1992. do 2007. godine istraživali kako aktivnosti društveno odgovornog poslovanja i izveštavanja o tim aktivnostima utiču na cenu kapitala na uzorku od 2.809 kompanija iz SAD. Rezultati su pokazali da kompanije sa većim CSR skorom imaju niže troškove finansiranja sopstvenim kapitalom. Dodatni kvalitet njihovog istraživanja je u tome što su detaljnije ispitali kako ulaganja u pojedine segmente aktivnosti na unapređenju korporativne i društvene odgovornosti utiču na troškove finansiranja sopstvenim kapitalom poslovnih entiteta. Konkretno, istraživanje je pokazalo da ulaganje u poboljšanje odnosa sa društvenom zajednicom, unapređenje ljudskih prava i veće prihvatanje raznolikosti u kolektivu ne doprinosi snižavanju troškova sopstvenog kapitala, za razliku od ulaganja u odnose sa zaposlenima i implementaciju politika zaštite životne sredine.

Dhaliwal et al. (2014) su ispitivali koristi od obelodanjivanja informacija o korporativnoj i društvenoj odgovornosti za 1.093 kompanije iz 31 zemlje u periodu od 1995. do 2007. godine. Rezultati istraživanja su pokazali statistički značajnu negativnu povezanost između nivoa izvršenih obelodanjivanja i troškova finansiranja sopstvenim kapitalom. Autori su takođe, uočili da se obelodanjivanja informacija o korporativnoj i društvenoj odgovornosti i finansijskih informacija ponašaju kao supstituti u snižavanju troškova finansiranja sopstvenim kapitalom.

Slično prethodnom, Matthiesen & Salzmann (2015) su razmatrali odnos između realizovanih aktivnosti u sferi društveno odgovornog poslovanja i troškova finansiranja sopstvenim kapitalom na uzorku od 3.439 preduzeća iz 42 zemlje,

uzimajući u obzir i razlike u kulturi između zemalja u kojima posluju subjekti obuhvaćeni istraživanjem. Primenom modela višestruke regresije u istraživanju je dokazano da kompanije koje su više posvećene aktivnostima u sferi društveno odgovornog poslovanja imaju niže troškove finansiranja sopstvenim kapitalom. Dodatno, potvrđeno je da kulturološke razlike između zemalja imaju značajnu ulogu kod ispoljavanja društvenih preferencija.

Suto & Takehara (2017) su se takođe bavili istraživanjem uticaja aktivnosti u sferi korporativno-društvene odgovornosti na visinu troškova finansiranja sopstvenim i pozajmljenim kapitalom, kao i ponderisanu prosečnu cenu kapitala kompanija u Japanu, u periodu od 2008. do 2013. godine. Primenom regresionog modela na uzorku od oko 500 kompanija autori su došli do rezultata da je ispoljen statistički značajan negativan uticaj na troškove finansiranja sopstvenim kapitalom, dok nije zabeležen statistički značajan uticaj na troškove finansiranja pozajmljenim kapitalom.

Pomenimo na kraju istraživanje koje su sprovedeli Pellegrini et al. (2019) o uticaju ESG skora na troškove finansiranja sopstvenim kapitalom i profitabilnost na uzorku koji su činile 182 kompanije iz delatnosti proizvodnje nafte i prirodnog gasa. Primenom regresionog modela sa fiksnim efektima pokazano je da su kompanije sa većom vrednošću ESG skora ostvarile niže troškove finansiranja sopstvenim kapitalom. Konkretno, rezultati su pokazali da porast u ESG skor od 10% rezultira u smanjenju troškova finansiranja sopstvenim kapitalom za 1,34 procentnih poena.

Zaključak

Značaj realizovanih aktivnosti u sferi održivog razvoja i izveštavanja o održivom razvoju predstavljen je u radu u kontekstu stvaranja vrednosti iz odnosa poslovnih entiteta sa stejkholderima iz okruženja. Vrednost stvorena na takav način predstavlja relacioni kapital i značajna je komponenta intelektualnog kapitala u ekonomiji znanja. Predstavljena su takođe, različita shvatanja korporativne reputacije kao značajnog elementa relacionog kapitala uopšte, a pogotovo za poslovne entitete koji svoju misiju obavljaju u uslužnim delatnostima, gde je interakcija sa korisnicima usluga veoma izražena.

Na osnovu analize relevantne literature identifikovani su mehanizmi kreiranja vrednosti za poslovne entitete iz sprovođenja aktivnosti usmerenih na ispunjenje korporativne, društvene i odgovornosti prema životnoj sredini, kao i boljeg informisanja javnosti o aktivnostima realizovanim u toj sferi. U radovima koji su sagleđani na prethodnim stranama prepoznata su dva načina kreiranja vrednosti iz aktivnosti usmerenih na održivi razvoj i izveštavanja o tim aktivnostima. Prvi način podrazumeva demonstriranje trajne posvećenosti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja i informisanju javnosti o preduzetim aktivnostima i efektima tih aktivnosti u formatu koji je pogodan za korisnike, čime se unapređuje korporativna reputacija poslovnog entiteta. Drugi način se realizuje snižavanjem cene kapitala putem kreiranja boljih odnosa sa poveriocima i drugim

stjkholderima iz okruženja u cilju percepcije niže izloženosti poslovnog entiteta riziku od neusklađenosti sa regulatornim zahtevima i društvenim očekivanjima u sferi održivog razvoja. Ovaj pristup se takođe, može staviti u kontekst unapređenja korporativne reputacije poslovnih entiteta. S obzirom na navedeno, može se zaključiti da značaj reputacije kao posredne varijable u kreiranju vrednosti za poslovne entitete iz aktivnosti usmerenih na održivi razvoj i izveštavanja o tim aktivnostima teško da može biti prenaplašen.

Reference

- Abeyssekera, I. (2007). Intellectual capital reporting between a developing and developed nation. *Journal of Intellectual Capital*, 8(2), 329-345.
- Amenya, C., Fon, J. (2022). *ESG and the cost of capital: Does disclosure of ESG performance affect the cost of equity and cost of debt?* Master thesis. Oslo, Norway: Oslo Metropolitan University.
- Bebbington, J., Larrinaga-Gonzalez, C., Moneva, J. (2008). Corporate social responsibility and reputation risk management. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 21(3), 337-362.
- Berens, G., van Riel, C. (2004). Corporate Associations in the academic literature: Three main streams of thought in the reputation measurement literature. *Corporate Reputation Review*, 7(2), 161-178.
- Berg, F., Kölbl, J., Rigobon, R. (2022). Aggregate Confusion: The Divergence of ESG Ratings. *Review of Finance*, 26(6), 1315-1344.
- Chronos Krasavac, B., Karamata, E., Soldić-Aleksić, J., Radosavljević, K. (2021). Some Aspects of Corporate Social Responsibility and Company Reputation. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 26(3), 47-60.
- Chen, M., Cheng, S., Hwang, Y. (2005). An empirical investigation of the relationship between intellectual capital and firms' market value and financial performance. *Journal of Intellectual Capital*, 6(2), 159-176.
- Chun, R. (2005). Corporate reputation: Meaning and measurement. *International Journal of Management Reviews*, 7(2), 91-109.
- Dhaliwal, D., Li, O., Tsang, A., Yang, Y. (2014). Corporate social responsibility disclosure and the cost of equity capital: The roles of stakeholder orientation and financial transparency. *Journal of Accounting and Public Policy*, 33(4), 328-355.
- Domanović, V. (2022). The Relationship between ESG and Financial Performance Indicators in the Public Sector: Empirical Evidence from the Republic of Serbia. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 27(1), 69-80.
- El Ghoul, S., Guedhami, O., Kwok, C., Mishra, D. (2011). Does corporate social responsibility affect the cost of capital? *Journal of Banking & Finance*, 35(9), 2388-2406.

- Fombrun, C. (1996). *Reputation: Realizing value from the corporate image*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Fombrun, C., van Riel, C. (1997). The reputational landscape. *Corporate Reputation Review*, 1(2), 5-13.
- Friedman, A., Miles, S. (2001). Socially responsible investment in corporate social and environmental reporting in the UK: An exploratory study. *British Accounting Review*, 33(4), 523-548.
- Harasim, J. (2008). The role of intangible assets in bank's competitiveness and effectiveness. *Journal of Economics and Management*, 4, 42-57.
- Kupi, E., Sillanpää, V., Ilomäki, K. (2008). *Risk management of intangible assets*. In International Forum on Knowledge Asset Dynamics. Matera, Italy: University of Basilicata.
- Lamanda, G., Tamásné Vőneki, Z. (2024). Is ESG disclosure associated with bank performance? Evidence from the Visegrad Four countries. *Management of Environmental Quality*, 35(1), 201-219.
- Lev, B., Daum, J. (2004). The dominance of intangible assets: consequences for enterprise management and corporate reporting. *Measuring Business Excellence*, 8(1), 6-17.
- Lev, B., Zarowin, P. (1999). The boundaries of financial reporting and how to extend them. *Journal of Accounting Research*, 37(2), 353-385.
- Martínez García de Leaniz, P., Rodríguez del Bosque, I. (2013). Intellectual capital and relational capital: The role of sustainability in developing corporate reputation. *Intangible Capital*, 9(1), 262-280.
- Matthiesen, M., Salzmann, A. (2015). Corporate Social Responsibility and Firms' Cost of Equity: How Does Culture Matter? *Cross Cultural and Strategic Management*, 24(1), 105-124.
- Pantelić, M., Radić, S., Živanović, M. (2020). Impact of human and relational capital on the profitability of commercial banks in Serbia. *Ekonomika Preduzeća*, 68(5-6), 305-318.
- Pellegrini, C., Caruso, R., Mehmeti, N. (2019). The impact of ESG scores on cost of equity and firm's profitability. U S. Esposito De Falco, F. Alvino, A. Kostyuk (eds.), *New challenges in corporate governance: Theory and practice* (pp. 38-40). Sumy, Ukraine: Virtus Interpress.
- Radić, S. (2019). *Teorijski i metodološki aspekti uticaja intelektualnog kapitala na finansijske performance*. Doktorska disertacija. Beograd, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Sharfman, M., Fernando, C. (2008). Environmental risk management and the cost of capital. *Strategic management journal*, 29(6), 569-592.
- Stakić, N., Barjaktarović, L. (2023). Nexus between sustainability and financial performance in the Serbian banking sector. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 28(3), 43-56.
- Suto, M., Takehara, H. (2017). CSR and cost of capital: evidence from Japan. *Social Responsibility Journal*, 13(4), 798-816.

- Vlastelica Bakić, T. (2012). *Upravljanje reputacijom primenom koncepta korporativne društvene odgovornosti u marketingu i odnosima sa javnošću*. Doktorska disertacija. Beograd, Srbija: Fakultet organizacionih nauka.
- Vlastelica, T., Kostić-Stanković, M., Cicvarić Kostić, S. (2017). Konceptualni pristupi modeliranju korporativne reputacije. *Marketing*, 48(3), 155-160.
- Zambon, S., Lev, B., Abernethy, M., Wyatt, A., Bianchi, P., Labory, S. (2003). *Study on the Measurement of Intangible Assets and Associated Reporting Practices*. Commission of the European Communities, Enterprise Directorate General.
- Zhang, D., Wang, H., Wang, W. (2022). The Influence of Relational Capital on the Sustainability Risk: Findings from Chinese Non-State-Owned Manufacturing Enterprises. *Sustainability*, 14(11), 6904.

THE ROLE OF SUSTAINABILITY REPORTING IN CREATING RELATIONAL CAPITAL

Abstract: *In today's era, the importance of sustainability has grown to become a key facet of business strategy. Stakeholder valuation of business entities has evolved, extending metrics to include the impact of their operations on environmental and societal objectives. This broader assessment emphasizes the significance of how businesses report on their sustainability initiatives. Based on the analysis of pertinent literature, the aim of the paper is to unravel two primary mechanisms by which sustainability reporting enhances business value, akin to "two sides of the same coin". The first mechanism highlights the enhancement of sustainable business practices and the reporting thereof. The second mechanism explores the indirect value enhancement through the reduction of the weighted average cost of capital, attributed to lower perceived risks of regulatory non-compliance and the alignment with corporate, social, and environmental responsibility expectations. Both mechanisms contribute to value creation for businesses by diminishing information asymmetry and fostering stronger stakeholder relationships, thereby cultivating relational capital.*

Keywords: *sustainability reporting, relational capital, corporate reputation, cost of capital*

ZNAČAJ REVIZIJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

Bojan Savić

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, bsavic@agrif.bg.ac.rs

Apstrakt: *Korpus korporativnog izveštavanja tokom vremena se razvija i uključuje sve kompleksnije informacije finansijskog i nefinansijskog karaktera. Zahtevi održivog razvoja u globalnim okvirima iniciraju potrebu da se korporativnim izveštajima obuhvate socijalni i ekološki aspekti poslovanja kako bi stejkholderi doneli adekvatne odluke u vezi sa preduzećem. Pored finansijskih informacija, stajkholderima su neophodne ne samo nefinansijske informacije, već i njihovo međusobno povezivanje, kroz integrisane izveštaje. Otuda se i proces revizije korporativnih izveštaja značajno usložnjava. Uvođenje koncepta dvostruke materijalnosti kada je revizija korporativnih izveštaja u pitanju, kao i potreba da se potvrdi verodostojnost prikazanih finansijskih i nefinansijskih informacija stavila je nove izazove pred revizorsku profesiju. Cilj rada je da istraži i ukaže na značaj revizije korporativnih izveštaja za održivi razvoj kako preduzeća, tako i šireg društva.*

Ključne reči: *ESG izveštavanje, revizija, održivost*

Uvod

Klimatske promene i preteći rizici imaju globalni karakter i kao takvi zahtevaju da kompanije preuzmu odgovornost za eksternalije koje svojim poslovanjem izazivaju, kao i da preduzmu napore u pravcu njihovog ublažavanja. U segmentu korporativnog izveštavanja poslednjih godina se sve veća pažnja poklanja izveštavanju o ekološkim i socijalnim aspektima poslovanja kao i efektima upravljanja navedenim faktorima (*environmental, social & governance - ESG*).

Sastavni deo procesa ESG izveštavanja je verifikacija ESG izveštaja usled činjenice da brojni stejkholderi na osnovu prikazanih informacija donose važne odluke. Otuda je neophodno da revizor stekne uverenje o tome da su informacije konzistentno merene u odnosu na odabrane standard, kao i da se verifikacijom ustanovi tačnost izveštaja. Dakle, fokus treba da bude na oceni kvaliteta prikazanih ESG informacija, a ne na ocenu postignuća posmatrane kompanije i saglasnosti postignutih ekoloških, socijalnih i upravljačkih performansi sa određenim zakonima i standardima.

U stručnim i naučnim krugovima ne postoji konsenzus o tome kako treba da se odvija verifikacija nefinansijskih informacija, kao i ESG izveštaja. Okolnost da još uvek ne postoji uniformni konceptualni okvir za nefinansijsko izveštavanje, niti globalni standardi verifikacije, te da nisu dovoljno precizno definisane nadležnosti pojedinih tela za donošenje standarda i sprovođenje nadzora nad njihovom

implementacijom, uslovila je potrebu da se nezavisno uveravanje redefiniše na način da postane relevantno za korisnike ESG izveštaja.

Izveštaj revizora kada je u pitanju revizija finansijskih izveštaja, podsetimo, doprinosi da se učvrsti poverenje korisnika izveštaja u prikazani sadržaj izveštaja kroz uveravanje da izveštaji verodostojno prikazuju finansijske performanse. Nezavisno uveravanje doprinosi većoj transparentnosti poslovanja i kredibilitetu prikazanih informacija. Time se podržava proces kreiranja vrednosti budući da će kompanije zbog činjenice da je kvalitet izveštaja predmet verifikacije nastojati da unaprede ključne performanse održivog razvoja.

Cilj rada je da istraži i ukaže na značaj revizije korporativnih izveštaja za održivi razvoj kako preduzeća, tako i šireg društva. S tim u vezi, u radu se razmatra koncept dvostruke materijalnosti i izazovi sa kojima se revizori suočavaju prilikom njegove primene.

Specifičnosti revizije nefinansijskih informacija

Aktuelni standardi uveravanja ne pružaju adekvatne smernice kompanijama o tome na koji način da pristupe navedenom pitanju u pogledu kvaliteta prikazanih ESG informacija. Naime, u naporima obezbeđenja verodostojnosti ESG izveštaja kompanije koriste različite mehanizme poput interne kontrole i revizije, validacije kao elementa sistema upravljanja i izveštavanja. S tim u vezi, neophodno je podsetiti da validacija zahteva ocenu o tome da li svi materijalni aspekti koji su identifikovani u fazi definisanja prioriteta poslovanja zaista prikazani, odnosno da li je respektovan princip potpunosti prilikom definisanja dometa, granica i vremenskog okvira izveštaja. Cilj validacije je da doprinese prikazivanju ESG informacija na skladan i reprezentativan način. Nadalje, validacija se može izvršiti interno, od strane senior menadžmenta. Iako navedeni interni mehanizam neosporno doprinosi ukupnom integritetu i verodostojnosti izveštaja, smatra se da je ključni faktor poverenja stejkholdera upravo eksterna verifikacija. Otuda pojedine kompanije za navedene potrebe angažuju stejkholdere. Eksterno uveravanje se oslanja na aktivnosti koje su usmerene na publikovanje mišljenja (zaključaka) o kvalitetu prikazanih ESG informacija (Global Reporting Initiative, 2012).

Eksterna verifikacija se odnosi na sprovođenje definisanih procedura koje su osmišljene i preduzete od strane grupe ili pojedinca izvan izveštajnog entiteta u cilju prikupljanja dokaza kako bi se ocenilo da li ESG izveštaji na adekvatan način prikazuju performanse iz domena održivog razvoja. Iz prethodnog proizilazi da verifikaciju ESG izveštaja odlikuju sledeće specifičnosti (Kolk, 2010, 60):

- Verifikacija se sprovodi od strane lica izvan kompanije koje poseduju kompetentnost za određeno specifično područje uveravanja uz respektovanje profesionalnih standarda uveravanja. Pri tome, ključno je da lice koju verifikaciju sprovodi bude nezavisno u odnosu na kompaniju o čijim izveštajima izražava mišljenje.
- Implementacija se vrši preko definisanih procedura, na sistematičan, dokumentovan i na dokazuma zasnovan način.

- Neophodno je oceniti da li izveštaji obezbeđuju razuman i usklađen prikaz performansi, pri čemu se posebno razmatra verodostojnost (potputnost, odsustvo materijalnih grešaka i neutralnost) prikazivanja svih materijalno značajnih aspekata kao i sveukupnog sadržaja izveštaja.
- Pojedinci ili grupe koje pružaju usluge uveravanja se ne ograničavaju samo na preduzeće i njegove stejkholdere u izvođenju nezavisnih i nepristrasnih zaključaka.
- Utvrđivanje stepena u kome je respektovan Okvir izveštavanja Globalne inicijative za izveštavanje (Global Reporting Initiative) neophodno je navesti u zaključku.
- Rezultati verifikacije u vidu mišljenja ili seta zaključaka dostupni su javnosti u pismenoj formi u vidu izveštaja pružaoca usluga uveravanja.

U pogledu eksterne verifikacije ESG izveštaja mogući su različiti pristupi – angažovanje eksternih verifikatora, dijalog sa stejkholderima, kao i određeni procesi zasnovani na dokazima koji nisu utemeljeni na standardima. U ulozi verifikatora mogu se naći revizori, specijalizovane inženjerske kompanije, nevladine organizacije, kao i različita sertifikovana tela.

Prilikom izbora revizora odnosno pružaoca usluge uveravanja, neophodno je da kompanija razume prirodu usluge uveravanja, iskustvo verifikatora u ovom području, rigidnost predloženih procedura uveravanja i usklađenost sa priznatim standardima uveravanja (IFAC, 2011, 31).

Trenutno postoji nekoliko standarda uveravanja: Okvir izdat od strane Međunarodne federacije računovođa (International Standard of Assurance Engagements - ISAE 3000) i Okvir AA 1000 AS (Assurance Standard) čiji je izdavač AccountAbility. Dodatno, Međunarodni odbor za standarde revizije i uveravanja (International Auditing and Assurance Standards Board) priprema Međunarodni standard za uveravanje o održivosti (International Standard on Sustainability Assurance) sa ciljem da se ojača i unapredi poverenje investitora, regulatora i drugih stejkholdera u informacije koje se tiču pitanja održivosti. Standard uveravanja se primenjuje na sve informacije o održivosti nezavisno od okvira u skladu sa kojim su pripremljene uključujući MSFI Standarde 51 i 52 koji se odnose na obelodanjivanja o održivosti. Zanimljivo je da navedeni standard uveravanja mogu primenjivati ne samo profesionalne računovođe, već i neračunovođe. Finalna verzija standarda se očekuje krajem 2024. godine.

Evropski parlament je tokom 2022. godine doneo Direktivu o korporativnom izveštavanju o održivom razvoju (Corporate Sustainability Reporting Directive, u daljem tekstu - CSRD). Navedenom Direktivom se proširuje područje primene Direktive o nefinansijskom izveštavanju u smislu zahteva za izveštavanjem o određenim područjima, Takođe, CSRD treba da podrži donošenje evropskih standarda izveštavanja o održivom razvoju, uredi pitanje digitalizacije izveštavanja o održivosti, kao i da odredi nivo uveravanja o kvalitetu korporativnih izveštaja o održivosti. Naime, CSRD predviđa da početni nivo uveravanja treba da bude ograničen, a kasnije, kada se usvoje standardi, očekuje se razumni nivo uveravanja.

Donošenje navedenih standarda se očekuje 2028. godine (European Union, CSRD Directive, 2022).

Prema Okviru ISAE 3000 nivo uveravanja može biti razuman i ograničen, dok Okvir AA 1000 AS ukazuje da uveravanje može biti umereno i visoko, u zavisnosti od vrste informacija koje su predmet verifikacije. Okvir ISAE 3000 je usmeren na formalne aspekte revizije kako bi se zaštitili pružaoci uveravanja preko upravljanja revizorskim rizikom i ograničavanja gema u pogledu očekivanja korisnika. Izveštavanje o korporativnoj održivosti je predmet kompleksnih istraživanja koja podrazumevaju kombinovanje kvantitativnih i kvalitativnih elemenata, što sugerira da je navedeni proces teško formalizovati. Otuda nije moguće garantovati visok stepen pouzdanosti za izvršenu verifikaciju (Manetti & Toccafondi, 2012, 364).

Vrednost uveravanja treba da se definiše znatno preciznije, a pružaoci usluga uveravanja treba da ukažu na koji način je moguće ne samo poboljšati sam proces izveštavanja, nego i strategije održivog razvoja, kako bi se ispunila očekivanja stejkholdera. U tom smislu, sastavljači ESG izveštaja treba u izveštaju da objasne na koji način razvoj ključnih poslova može uticati na buduće performanse iz domena održivog razvoja. Razumno uveravanje prema ISAE 3000 (para. 8) predstavlja angažman uveravanja u kome eksperti redukuju rizik angažovanja na prihvatljiv nivo. U slučaju ograničenog angažmana uveravanja, rizik se redukuje na nivo koji je prihvatljiv za date okolnosti (International Auditing and Assurance Standards Board, 2011, 6),

Zaključak se izražava u formi koja prenosi mišljenje verifikatora o rezultatima merenja ili evaluaciji pitanja koja su predmet razmatranja. Za korisnike ESG izveštaja navedeno mišljenje je važno kako bi saznali da li je prilikom sprovedenih procedura uveravanja verifikatoru nešto privuklo pažnju i izazvalo sumnju da su prikazane informacije materijalno pogrešne.

Činjenica da je svrha korporativnog izveštavanja, između ostalog, prikazivanje ciljeva i strategija kompanija kako bi se povećala efikasnost odlučivanja, neophodno je da predmet uveravanja budu i prospektivne, a ne samo informacije istorijskog karaktera. Alternativni set standarda uveravanja razvijen je od strane AccountAbility koji nije povezan sa AICPA, IFAC i drugim organizacijama. Naime, AccountAbility je 2003. godine izdao standarde uveravanja AA 1000 Assurance Standards koji predstavljaju prve standarde kojima je pokriveno izveštavanje o korporativnoj odgovornosti, održivom razvoju i povezanim performansama, a koji se zasnivaju na principima materijalnosti, potpunosti i pouzdanosti. Navedeni standardi ukazuju da je uveravanje neophodno u odnosu na najmanje tri ključna principa: uključivanje (saradnja) stejkholdera, materijalnost i reakcija. Drugim rečima, neophodno je utvrditi da li kompanija razume svoje okruženje, kao i potrebe i zahteve svojih stratejskih stejkholdera, ključne relacije, značajne rizike i mogućnosti i na koji način navedena saznanja utiču na razvijanje poslovnog modela, definisanje ciljeva i strategija. Smatra se da uveravanje koje ne razmatra navedena vitalna pitanja ne ukazuje o čemu kompanija zapravo izveštava. Kao takvi, navedeni standardi usmeravaju reviziju prema

interesima stejkholdera. Kompanije koje nemaju program eksterne verifikacije, ne samo da su izložene riziku od budućih korekcija izveštaja, već takođe emituju stejkholderima poruku da informacije o korporativnoj društvenoj odgovornosti nemaju značaj kao finansijske informacije koje se u najvećem broju slučajeva revidiraju. Evropska Komisija je u dokumentu pod nazivom Green Paper (2011) ukazala na značaj revizije i potrebu proširene revizije koja pored istorijskih finansijskih informacija obuhvata i prospektivne informacije povezane sa pitanjima održivog razvoja. S tim u vezi, zaključeno je da revizor treba da obuhvati navedene informacije posebno u slučaju velikih listiranih kompanija kako bi se obezbedila dodata vrednost za stejkholdere.

Koncept dvostruke materijalnosti u reviziji

Koncept materijalnosti se već decenijama unazad koristi u reviziji finansijskih izveštaja. Materijalnost određene finansijske informacije može biti određena njenom visinom ili prirodom, ili pak njihovom kombinacijom. Materijalnost ukazuje na uticaj određene informacije na odluke korisnika informacija. Drugim rečima, informacija se smatra materijalno značajnom ako bi njeno izostavljanje ili pogrešno prikazivanje rezultiralo donošenjem drugačijih odluka od onih koje bi korisnici doneli da navedeni propusti nisu nastali. Utvrđivanje materijalnosti zasniva se na profesionalnom prosuđivanju revizora koji tom prilikom mora razmotriti okolnosti u kojima klijent posluje, kao i potrebe korisnika informacija. U kontekstu pitanja održivog razvoja koncept materijalnosti treba da ukaže na uticaj klimatskih, ekoloških i socijalnih performansi preduzeća na njegove finansijske performanse. Drugim rečima, cilj je da se sagleda kako navedeni rizici i šanse utiču na pojedine aspekte poslovanja, rezultat poslovanja, imovinu obaveze preduzeća i konačno, vrednost preduzeća. Koncept pojedinačne materijalnosti u fokusu ima uticaj navedenih faktora na preduzeće, a ne na uticaj preduzeća na šire okruženje.

Sa druge strane, koncept dvostruke materijalnosti je sveobuhvatniji i kompleksniji u odnosu na pojedinačnu materijalnost i posmatra međusobne uticaje preduzeća na neposredno i šire okruženje, ali i uticaj ekoloških, socijalnih, klimatskih i drugih faktora na finansijske performanse preduzeća.

Primena koncepta dvostruke materijalnosti se odvija u nekoliko koraka (Manifest Climate Inc.):

1. Inicijalna priprema koja podrazumeva identifikovanje ciljeva i okvira u kojima će se dvostruka materijalnost procenjivati. Ovo podrazumeva da revizori razumeju zašto se procena materijalnosti vrši i koji aspekti održivosti će biti obuhvaćeni. U ovoj fazi neophodno je obezbediti osoblje, kao i interne i eksterne informacije koje će biti predmet revizije. Takođe, potrebno je definisati procedure izvođenja revizije, validacije i izveštavanja.
2. U drugom koraku neophodno je izvršiti mapiranje stejkholdera i uspostaviti saradnju sa njima. U tom smislu neophodno je identifikovati

ključne stejkholdere na koje preduzeće ima uticaj – kupce, dobavljače, zaposlene, lokalnu zajednicu i sl. Takođe, potrebno je prepoznati stejkholdere koji imaju uticaj na preduzeće, kao što su regulatorna tela, investitori, zaposleni, predstavnici različitih udruženja. Nakon identifikovanja stejkholdera neophodno je pristupiti prikupljanju inputa odnosno podataka kroz intervju, fokus grupe i druge izvore, o tome kako preduzeće utiče na njih. Kroz sistematizaciju feedback-a je potrebno sumirati pozitivne i negativne uticaje na stejkholdere. Za svaki identifikovani uticaj potrebno je sveobuhvatno prosuđivanje upotrebom kvalitativnih (subjektivne interpretacije državnih i regulatornih tela o klimatskim pitanjima, analiza klimatskih scenarija i drugo) i kvantitativnih informacija (obim emisije, energetska efikasnost, stepen izloženosti poslovanja klimatskim rizicima).

3. Identifikovanje materijalnosti podrazumeva utvrđivanje koji od prepoznatih uticaja ima negativne implikacije na pojedince, životnu sredinu i društvenu zajednicu u kratkom, srednjem i dugom roku. Dodatno, potrebno je identifikovati finansijsku materijalnost u smislu prepoznavanja koji od navedenih uticaja može imati negativne implikacije na finansijske performanse (prihode, novčane tokove, vrednost imovine, dostupnost kapitala).
4. Sastavljanje izveštaja i obelodanjivanje u skladu sa relevantnim standardima (Corporate Reporting Sustainability Directive - CSDR).
5. Ocena poboljšanja kroz kontinuirani monitoring procesa utvrđivanja materijalnosti. Potrebno je povremeno adaptirati procedure utvrđivanja materijalnosti u skladu sa promenama očekivanja stejkholdera i izmenjenih okolnosti poslovanja.

Prethodno nedvosmisleno pokazuje da je procena dvostruke materijalnosti veoma izazovan proces - znatno je kompleksniji od tradicionalnog shvatanja koncepta materijalnosti. Takođe, reč je o relativno novom konceptu čija primena izlazi van okvira finansijskih pokazatelja. Kao takav, iziskuje znatno više resursa, povezan je sa većim stepenom neizvesnosti zbog same prirode podataka, procena i pretpostavki na kojima se njegova implementacija zasniva.

Primena koncepta dvostruke materijalnosti predstavlja ključnu pretpostavku za definisanje ESG strategija preduzeća. Moguće je naime prepoznati koja pitanja su najznačajnija za održivi razvoj preduzeća i shodno tome doneti odluke o preusmeravanju resursa na područje koje je ključno za postizanje visokih ESG performansi (Butcher, 2024).

Na globalnom nivou većina ESG izveštaja verifikuje na diskrecionoj osnovi. Takva dobrovoljna verifikacija izveštaja se posebno može zapaziti u zemljama koje favorizuju model stejkholdera u korporativnom upravljanju. S druge strane, u zemljama u kojima preovladava model akcionara poput SAD, procenat dobrovoljno verifikovanih ESG izveštaja je znatno niži (Kolk & Perego, 2010, 182).

Ključni izazovi revizije ESG izveštaje

Dva glavna izazova u pogledu pružanja usluga uveravanja za ESG izveštaje sa kojima se revizor suočava jesu: održivost pretpostavki koje menadžment koristi prilikom pripremanja izveštaja i standardi prema kojima revizor vrši verifikaciju tih izveštaja. Pitanja koja je neophodno posebno razmotriti prilikom odlučivanja o prihvatanju klijenta obuhvataju (Ballou et al., 2006, 73):

- prosuđivanja u pogledu održivosti pretpostavki na kojima menadžment temelji svoje odluke u procesu izveštavanja;
- korišćenje eksperata u sprovođenju ove vrste angažmana;
- napor neophodan za razlikovanje razumnog (visokog stepena uveravanja) od ograničenog tj. umerenog uveravanja;
- materijalni faktori koje je neophodno razmotriti prilikom planiranja obima angažmana i odlučivanja o vrsti izveštaja koji će se izdati i
- potpunost ESG izveštaja.

Navedeni zahtevi reflektuju samo deo kompleksnosti procesa revizije ESG izveštaja. Naime, u svom radu revizori se suočavaju i sa drugim brojnim izazovima, od kojih će neki biti prikazani u nastavku rada. Okolnost da obim i kompleksnost sadržaja ne doprinosi konzistentnosti, razumljivosti i čitljivosti, odlikama koje su esencijalne za ESG izveštaj, inicira potrebu da sastavljači ovih izveštaja donesu odluku o tome koje grupe performansi treba prikazati u ESG izveštaj (Deloitte & Touch, 2012).

Indikatori povezani sa upravljanjem i performansama održivog razvoja se takođe revidiraju od strane interne i eksterne revizije, upotrebom različitih standarda i pristupa. Pojedini revizori imaju potrebu da izvrše evaluaciju pouzdanosti interne kontrole nad nefinansijskim informacijama. Međutim, trenutno ne postoje standardi za izveštavanje o efikasnosti interne kontrole nefinansijskih informacija (McCuaig, 2010, 141).

Elementi ESG izveštaja koji podležu verifikaciji obuhvataju informacije o potencijalnom uticaju na globalno zagrevanje, energetske efikasnosti, ukupnim izlivanjima, broju gorionika korišćenim u istraživanjima i proizvodnji, stopi fatalnih nesreća, učestalosti povređivanja na radu, kršenju zdravstvene, bezbednosne i ekološke regulative i povezane kazne, emisiji ugljendioksida i metana. Trenutno odsustvo pouzdanih merila za sve pokazatelje rezultira brojnim kvalitativnim izveštajima koja nisu dovoljno pouzdani za reviziju. Naime, proverljivost određenih kvalitativnih pokazatelja nije moguća na nivou kompanije, odnosno nije moguće utvrditi njihovu pouzdanost u stepenu koji revizoru pruža mogućnost da izrazi adekvatno mišljenje. Dodatni izazov za revizora ogleda se u činjenici da su određene informacije u navedenim izveštajima generisane primenom različitih tehnika merenja. Informacije mogu biti prikupljene iz različitih izvora, od kojih se neki nalaze izvan kompanija budući da zahtevaju specifičnu ekspertizu koja je neophodna u cilju tačnog merenja određene stavke. Takve okolnosti mogu zahtevati od revizora da se bliže upozna sa mernim procedurama, praksom menadžmenta, sistemima i integritetom kompanije. Merenje ekoloških i

socijalnih performansi su u većem stepenu predmet inherentnih ograničenja, nego što je slučaj sa finansijskim informacijama, pre svega, usled njihove prirode i korišćenih metoda obračuna ili procene (Ballou et al., 2006, 68).

U globalnim okvirima posmatrano, kompanije koriste oba navedena procesa uveravanja, kako formalni tj. uveravanje kvalifikovanih revizora (verifikatora), tako i neformalni u vidu povratne informacije od strane stejkholdera. U vezi sa neformalnim pregledom mogu se čuti kritike, da sve dok informacije o održivom razvoju ne budu predmet detaljnog pregleda od strane profesionalnih verifikatora, kao što je to slučaj sa finansijskim izveštajima, izveštavanje o stepenu postignutih ciljeva održivog razvoja se ne može smatrati kredibilnim. Suprotno prethodnom, prisutno je i mišljenje da je kvalitet ESG izveštaja tesno povezan sa uključivanjem stejkholdera u proces pripremanja izveštaja. Ukoliko stejkholderi nisu uključeni u generisanje izveštaja, alternativno mogu biti uključeni u njegovu verifikaciju. Njihovo participiranje u procesu pripremanja i verifikacije izveštaja pruža značajne koristi kompaniji u vidu povećanog kredibiliteta izveštaja i sposobnosti interakcije sa stejkholderima u procesu odlučivanja. Saradnja sa stejkholderima podrazumeva proces koji kreira dinamički ambijent međusobne interakcije, uvažavanja, dijaloga i kao takva se razlikuje od unilateralnog upravljanja očekivanjima stejkholdera. U procesu izveštavanja značaj uključivanja stejkholdera se ogleda u identifikovanju informacija koje je neophodno publikovati na transparentan način, saglasno principima materijalnosti i relevantnosti.

Međutim, u procesu verifikacije stejkholderi ne retko imaju nadzornu ulogu kroz ispitivanje informacija prikazanih u ESG izveštaju. Smatra se da efikasnost i intenzitet saradnje sa stejkholderima u procesu verifikacije odražava kvalitet čitavog procesa izveštavanja (Manetti & Toccafondi, 2012, 366).

Praksa ukazuje na potrebu da se verifikacija ne posmatra kao puka provera informacija. Ona je znatno više od toga, budući da se zasniva na temeljnoj kontroli saradnje kompanije sa stejkholderima u procesu izveštavanja, kao i usklađivanja korporativnih strategija sa očekivanjima stejkholdera. Drugim rečima, u pitanju je proaktivni oblik kontrole koji se zasniva na prevenciji korporativnih rizika i pružanju odgovarajućih preporuka. Za potrebe verifikacije izveštaja neophodno je dokumentovati proces participiranja stejkholdera i to: pristup korišćen pri odabiru grupe stejkholdera koji su uključeni u procese u kompaniji, način i vremenski period njihove saradnje, način na koji je uključivanje stejkholdera uticalo na sadržaj izveštaja i održivost poslovnih aktivnosti. Time se pruža mogućnost sagledavanja direktnog uticaja stejkholdera, kao i legitimno uspostavljenih društvenih očekivanja. Ukoliko se kompanija suoči sa nepodudarnim očekivanjima ili suprotstavljenim stanovištima svojih stejkholdera, tada je neophodno da u izveštaju objasni na koji način je uspelo da uravnoteži navedene stavove (Global Reporting Initiative, 2012).

U praksi je poznat i slučaj kompanije Shell koja je 2005. godine promenila pristup verifikaciji u smislu da je sa korišćenja usluga nezavisnih revizorskih firmi prešla na nezavisan panel eksperata koji su pregledali ESG izveštaj. Iako navedena promena ne znači da su revizorske firme neefikasne, svakako sugeriše preduzećima

da treba da razmotre širi spektar metoda koje obezbeđuju uveravanje o ESG performansama. U okolnostima kada revizorska profesija nije u mogućnosti da obezbedi usluge uveravanja, kompanije će početi da usvajaju druge, manje rigorozne pristupe. U prethodnom slučaju panel eksperata činili su: direktor Instituta za ljudska prava, direktor Instituta za životnu sredinu i razvoj, član odbora Transparency International, direktor razvoja Living Earth, predstavnik iz World Resource Institute kompanije (Ballou et al., 2006, 73).

Dosadašnja praksa ukazuje na nedovoljnu uključenost stejkholdera u procesu verifikacije. Uloga verifikacije zavisi od toga šta se očekuje od ESG izveštaja – ukoliko se posmatraju kao instrument upravljanja stejkholderima ili strategijskim rizicima, računovođe mogu pomoći preko ekspertize i tehničkih sposobnosti, ali ako su usmereni ka društvenoj odgovornosti, uloga računovođa je upitna. U tom slučaju, racionalno je nekom udruženju poput nevladine organizacije prepustiti da izvrši reviziju kako bi proces verifikacije stekao legitimitet. Prema mišljenju investitora i analitičara najveći autoritet za pružanje usluga uveravanja o nefinansijskim informacijama imaju (Global Reporting Initiative, 2012):

- računovodstvene i revizorske firme;
- industrijska udruženja (asocijacije);
- neprofitna globalna tela (UN);
- specijalni verifikatori (pružaoci uveravanja);
- panel stejkholdera i
- relevantna regulatorna tela.

Verifikacija informacija objavljenih u ESG izveštaju od strane nezavisnih lica je neophodna kako bi se izbegle kritike u smislu da su ESG izveštaji pre instrument odnosa sa javnošću, nego što postoji iskrena namera da se prikažu suštinske ESG informacije. ESG izveštaji su na meti kritika koje revizorima (verifikatorima) mogu pomoći u oceni kvaliteta ovih izveštaja. Jedna od njih odnosi se na tzv. „green-washing“ praksu kompanija koja ukazuje na činjenicu da kompanije ne retko sastavljaju ESG izveštaje sa ciljem da u povoljnijem svetlu prikažu inače nepovoljne okolnosti. Pri tome, još uvek postoji razlika između „kreativnosti“ i neistine. Jedan od mogućih problema može se označiti kao „vetrenjače i krasuljci“ (reč je o izveštajima koji sadrže previše eko-fotografija i tema koje stvaraju impresiju da se poslovanje u potpunosti odvija u skladu sa ekološkim i socijalnim standardima). U datom slučaju kompanije namerno potcenjuje probleme, a izveštaj predstavlja pokušaj da se opravda određena aktivnost kompanija. Elementi koji doprinose utisku pravdanja su svi oni koji nastale probleme potcenjuju. To se postiže preko (Roberts, 2010, 3):

- flagrantnog samoreklamiranja;
- selektivnog izveštavanja i
- nereálnih obećanja.

Svaki od navedenih slučajeva doprinosi ublažavanju nepovoljne slike o preduzeću u javnosti, ali svakako zajedno mogu istinski narušiti kvalitet izveštaja. Menadžment se uvek nalazi u iskušenju da pridoda još neku prigodnu fotografiju, da prikaže još neko nasmejano lice, srećne zaposlene i koristi koje zajednica ima

od kompanije. S tim u vezi, interesantan je slučaj MNK koja je poslala dvojicu senior menadžera u jednu zemlju u razvoju da prisustvuju ceremoniji predaje stambenog objekta osobi sa invaliditetom, koja godinama radi za kompaniju. Ukupna vrednost objekata bila je niža od 10.000 američkih dolara, dok su troškovi službenog puta procenjeni na oko 30.000 dolara. U opisanom slučaju uticaj kompanije na lokalnu zajednicu bio je minimalan, ali je reputacija preduzeća nakon dospelca navedene informacije u javnost pretrpela štetu koja premašuje vrednost poklonjenog objekta. Navedena informacija ne poboljšava kvalitet izveštaja, već doprinosi da čitaoci izveštaj posmatraju sa određenom dozom skepticizma. Otuda su stekholderi ključni za monitoring prilikom sastavljanja izveštaja, ali i nakon njegovog publikovanja, kako bi se osiguralo da prikazani sadržaj ne umanjuje informativnu vrednost izveštaja (Roberts, 2010, 4).

Za razliku od „green-washing“ prakse u ESG izveštavanju, prevara znači trikove, obmanu, povredu poverenja, kako bi se stekla određena korist na nepošten način. Tokom vremena ESG izveštaj je postao sve sadržajniji, pokriva sve veći broj tema i regulatori zahtevaju ili očekuju dodatne informacije, čime se povećava rizik da će beskrupulozne osobe u ulozi sastavljača izveštaja isti koristiti kako bi stekle protivpravnu korist. Jedan od primera predstavljaju informacije o emitovanoj količini ugljendioksida. Prikazivanje u ESG izveštaju nastale emisije samo na nivou kompanije, ali ne i one koju izazivaju ugovorne strane (transport na primer) može pružiti kompaniji očiglednu prednost. Takav pristup međutim ne predstavlja prevaru, već precizno izveštavanje koje pruža značajnu prednost tzv. mrežnim kompanijama koje koriste usluge drugih preduzeća (outsourcing) u najvećem delu lanca snabdevanja. Međutim, ukoliko preduzeće namerno pogrešno iskazuje sopstvenu emisiju kako bi se postigao pozitivan uticaj na cene akcija, ili kako bi se ispunili interni bonus planovi, tada je reč o prevari.

Umesto zaključka

Pouzdana i transparentne informacije o ESG performansama su neophodne internim stekholderima kako bi definisali strategije i upravljali poslovanjem, a eksternim stekholderima za potrebe odlučivanja o tome da li da sarađuju sa određenom kompanijom. Kroz saradnju finansijskog tima i tima za održivost moguće je prepoznati rizike i šanse povezane sa održivim razvojem, izvršiti njihovu evaluaciju i adekvatno izveštavanje.

Revizija ESG izveštaja može pomoći kompanijama da uoče gep u izveštavanju, postojeća ograničenja interne kontrole, kao i područja za unapređenje poslovanja. Za korisnike ESG informacija saznanje da je izveštaj bio predmet uveravanja doprinosi jačanju kredibiliteta izveštaja, kao i poverenja u kompaniju, odnosno percipiranju kompanije kao nekog ko ima razvijenu kulturu izveštavanja i dijaloga, sa stekholderima.

Predmet verifikacije mogu biti performanse ostvarene u različitim područjima, na primer, u okviru ekološke dimenzije emisija gasova sa efektom staklene bašte, upravljanje energijom, otpadnim vodama, opasnim materijalima,

ostvaren ekološki uticaj i sl. U okviru socijalnih performansi predmet verifikacije može biti zdravlje i bezbednost zaposlenih, jednakost i inkluzija, poštovanje ljudskih prava, investicije u društvenu zajednicu. Poslovna etika, poreska transparentnost, struktura borda i slično su pitanja iz dimenzije upravljanja.

Saznanje da će ESG izveštaj biti predmet eksternog uveravanja može podstaći menadžment da dodatno sagledaju proces izveštavanja i proaktivno unaprede izveštavanje. Dodatno, kompanije će nastojati da unaprede i svoje ESG performanse, zbog činjenice da će biti predmet verifikacije i izveštavanja, što doprinosi jačanju konkurentske prednosti i kreiranju vrednosti u dugom roku.

Reference

- Ballou, B., Heitger, D., Landes, C. (2006). The Future of Corporate Sustainability Reporting: A Rapidly Growing Assurance Opportunity. <https://www.journalofaccountancy.com/issues/2006/dec/thefutureofcorporatesustainabilityreporting.html> [27. 3. 2024.]
- Butcher, D. (2024). Making ESG Data Decision-Useful. <https://www.sfmagazine.com/articles/2024/february/making-esg-data-decision-useful> [27. 3. 2024.]
- Deloitte & Touche (2012). Integrated Reporting: Navigate Your Way to a Truly Integrated Reporting. https://www.iasplus.com/en/publications/south-africa/other/integrated-reporting-issue-3/at_download/file/ZA%20Integrated%20Reporting%20Aug%202012.pdf [15.3.2024.]
- European Union (2022). CSRD Directive 2022-2464. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2464> [28. 4. 2024.]
- Global Reporting Initiative (2012). Tehnical Protocol for Defining Report Content and Boundary, Second G4 Public Comment Period. <https://www.globalreporting.org/resourcelibrary/G4-Exposure-Draft.pdf> [22. 3. 2024.]
- Global Reporting Initiative, Accounting for Sustainability, Radley Yeldar (2013). The Value of Extra-financial disclosure, What investors and Analysts Said. <https://www.yumpu.com/en/document/view/21446147/the-value-of-extra-financial-disclosure-what-investors-and-analysts> [25. 3. 2024.]
- International Auditing and Assurance Standards Board (2011). ISAE 3000 (Revised), Assurance Engagements Other Than Audits or Reviews of Historical Financial Information. <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-assurance-engagements-isa-3000-revised-assurance-engagements-other-audits-or> [10. 3. 2024.]
- International Federation of Accountants (2011). Integrating the Business Reporting Supply Chain. <https://www.ifac.org/publications-resources/integratingbusiness-reporting-supply-chain-summary-key-recommendations> [22. 3. 2024.]

- Kolk, A. (2004). A Decade of Sustainability Reporting: developments and significance. *Environment and Sustainable Development*, 3(1), 51-64.
- Kolk, A., Perego, P. (2010). Determinants of the Adoption of Sustainability Assurance Statements: An International Investigation. *Business Strategy and the Environment*, 19(3), 182-198.
- Manetti, G., Toccafondi, S. (2012). The Role of Stakeholder in Sustainability Reporting Assurance. *Journal of Business Ethics*, 107(3), 363-377.
- Manifest Climate Inc. (2024). What is single materiality and double materiality? <https://www.manifestclimate.com/blog/what-is-single-and-double-materiality> [01.3.2024.]
- McCuaig, B. (2010). Does an Integrated Report Require an Integrated Audit? In R. Eccless, B. Cheng, D. Saltzman. *The Landscape of Integrated Reporting: Reflection and Next Steps* (pp. 140-143). Massachusetts, MA: Harvard Business School.
- Roberts, D. (2010). *CSR Reporting Risk*. RAAS Consulting.

THE IMPORTANCE OF AUDITING FOR SUSTAINABILITY

Abstract: *The corpus of corporate reporting develops over time and includes more and more complex information of a financial and non-financial nature. The requirements of sustainable development in the global framework initiate the need for corporate reports to include social and environmental aspects of business so that stakeholders can make adequate decisions regarding the company. In addition to financial information, stakeholders need not only non-financial information but also their interconnection through integrated reports. Hence, the process of auditing corporate reports becomes significantly more complicated. The introduction of the concept of double materiality when it comes to auditing corporate reports, as well as the need to confirm the reliability of presented financial and non-financial information, has put new challenges before the auditing profession. The aim of the paper is to investigate and point out the importance of the revision of corporate reports for the sustainable development of both the company and wider society.*

Keywords: *ESG reporting, auditing, sustainability*

IZVEŠTAVANJE O ODRŽIVOSTI I PRAKSA REVIZORSKOG UVERAVANJA PRE USVAJANJA DIREKTIVE O IZVEŠTAVANJU O ODRŽIVOSTI KORPORACIJA: SLUČAJ ODABRANIH ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Ksenija Denčić-Mihajlov¹

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, ksenija.dencic-mihajlov@eknfak.ni.ac.rs

Milica Pavlović²

Univerzitet u Nišu, Inovacioni centar, milapavlovic@yahoo.com

Dejan Spasić¹

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, dejan.spasic@eknfak.ni.ac.rs

Apstrakt: U savremenom društveno-ekonomskom kontekstu pitanja o održivosti dobijaju sve više na značaju. Shodno tome, sve su veći zahtevi za obelodanjivanjem informacija o održivom poslovanju, ali i za unapređenjem njihovog kredibiliteta sprovođenjem usluga uveravanja ili nezavisne verifikacije. Istraživanje u ovom radu sprovedeno je sa ciljem ispitivanja prakse izveštavanja o održivosti i prakse revizorskog uveravanja kompanija koje posluju u zemljama jugoistočne Evrope u periodu pre usvajanja nove Direktive EU o izveštavanju o održivosti korporacija. Analizom je obuhvaćeno pedeset četiri kompanija uključenih u berzanske indekse SBITOP, CROBEX i BELEXline u periodu od 2014. do 2022. godine. Rezultati sprovedenog istraživanja su pokazali da: 1) praksa izveštavanja o održivosti kod kompanija iz uzorka nije na zadovoljavajućem nivou, naročito kod kompanija listiranih na Beogradskoj berzi; 2) kompanije iz uzorka su kao osnovu prilikom izrade izveštaja o održivosti najviše koristile GRI standarde; 3) praksa dobrovoljnog sprovođenja usluga uveravanja i/ili verifikacije izveštaja o održivosti nije zastupljena u dovoljnoj meri.

Ključne reči: izveštavanje o održivosti, usluge uveravanja, regulativa, Evropska unija, jugoistočna Evropa

Uvod

U svetlu sve većeg fokusa na održivo poslovanje, dodatna pažnja posvećuje se tome da li kompanije integrišu ESG (engl. *Environmental, social, and governance*) faktore u svoje strategije i poslovne aktivnosti. Shodno tome, važna pitanja održivosti poput pitanja koja se odnose na nejednakost - bilo da je reč o ekonomskoj, etničkoj ili rodnoj nejednakosti, zatim pitanja direktnog ili

¹ Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o prenosu sredstava za finansiranje NIR u 2024. godini (evidencioni broj 451-03-65/2024-03), zaključenog između Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

² Ovaj istraživački rad finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-66/2024-03/200371)

indirektnog uticaja kompanija na životnu sredinu, kao i pitanja koja su povezana sa efektima poslovanja kompanija na klimatske promene sve više dobijaju na značaju (GRI & SASB, 2021). Imajući to u vidu, tradicionalni finansijski izveštaji opšte namene ne predstavljaju više dovoljan izvor informacija za investitore, kreditore i druge zainteresovane grupe, pa do izražaja dolaze sve veći zahtevi za pripremom i obelodanjivanjem nefinansijskih i/ili izveštaja o održivosti.

Korisnici nefinansijskih izveštaja zahtevaju potpunije, uporedivije i proverljive informacije, uključujući konzistentne metrike i standardizovana kvalitativna obelodanjivanja koja su korisna za donošenje odluka (Spasić, 2022). U skladu sa tim, razvijen je veliki broj standarda, smernica i uputstava, kao i regulatornih zahteva. Kao jedni od glavnih kreatora standarda i preporuka za izveštavanje o održivosti tokom prethodnih decenija ističu se Globalna inicijativa za izveštavanje (engl. *Global Reporting Initiative-GRI*), Odbor za računovodstvene standarde održivosti (engl. *Sustainability Accounting Standards Board-SASB*) i Radna grupa za finansijska obelodanjivanja u vezi sa klimom (engl. *Task Force on Climate-related Financial Disclosures-TCFD*). Mada se kompanije mogu oslanjati na više različitih standarda prilikom izrade izveštaja, nedostatak standardizacije predstavlja problem, s obzirom na to da Direktivom o nefinansijskom izveštavanju inicijalno nije bio definisan okvir za izveštavanje. Očekuje se da će se prethodno pomenuti problem rešiti primenom nove Direktive o izveštavanju o korporativnoj održivosti (*Corporate Sustainability Reporting Directive – CSRD, Directive (EU) 2022/2464*), koja je usvojena u decembru 2022. godine, s obzirom na to da CSRD direktiva predviđa obaveznost primene Evropskih standarda za izveštavanje o održivosti (*European Sustainability Reporting Standards – ESRS*) koje će Evropska komisija usvojiti u konačnom obliku najkasnije do 30. juna 2024. godine. Potrebno je napomenuti da Direktiva 2022/2464 po prvi put objedinjuje finansijske podatke, ESG nefinansijske informacije i nivoe uveravanja koje revizori treba da realizuju pri svom angažmanu, kao i da se njome proširuje obim obaveza izveštavanja na mnogo širi skup kompanija sa sedištem ili poslovanjem u Evropskoj uniji (Denčić-Mihajlov et al., 2023).

Uzimajući u obzir činjenicu da izveštaji o održivosti imaju važnu ulogu na finansijskim tržištima, potrebno je da informacije koje su sadržane u njima budu verifikovane od strane nezavisne, treće strane. Sprovođenje revizije ili usluga uveravanja izveštaja o održivosti, u cilju poboljšanja verodostojnosti i kvaliteta obelodanih informacija (Stojanović, 2015), predstavlja relativno novu praksu, koja se do usvajanja CSRD direktive sprovodila na dobrovoljnoj osnovi. Međutim, tokom poslednjih godina dobija sve više na značaju, pa se o ovom pitanju diskutuje u relevantnoj literaturi (Gillet-Monjarret, 2015; Channuntapipat et al., 2019; Bartoszewicz & Rutkowska-Ziarko, 2021; Eugénio et al., 2022; Hsiao et al., 2022).

Imajući u vidu sve napred navedeno, primarni cilj ovog rada jeste analiza prakse izveštavanja o održivosti i prakse revizorskog uveravanja kompanija čije su akcije uključene u berzanske indekse SBITOP, CROBEX i BELEXline u periodu 2014-2022. godine. Između ostalog, cilj je i da se, oceni da li su kompanije od javnog interesa sa analiziranih tržišta kapitala spremne za novu regulativu iz 2022. godine, koja zapravo kodifikuje i usmerava raniju praksu i osnažuje obavezu publikovanja i revizije informacija o održivosti.

S obzirom na to da ova tematika nije u dovoljnoj meri zaokupila pažnju akademske javnosti u izabranim zemljama jugoistočne Evrope, ovim radom nastojimo da doprinesemo limitiranim istraživanjima ove oblasti na sledeći način. Najpre, po najboljem saznanju autora, ovo je prva studija koja analizira razvoj prakse izveštavanja o održivosti kompanija listiranih na Ljubljanskoj, Zagrebačkoj i Beogradskoj berzi tokom devetogodišnjeg perioda uzimajući u obzir GRI i SASB standarde, kao i TCFD preporuke. Pored toga, sagledava se praksa usluga uveravanja i nezavisne verifikacije imajući u vidu pružaoce ovih usluga, kao i obim sprovedenih usluga uveravanja/verifikacije.

Shodno navedenom cilju, rad je strukturiran na sledeći način: nakon uvoda, najpre je predstavljena regulativa u oblasti nefinansijskog izveštavanja na nivou EU i u izabranim zemljama jugoistočne Evrope, potom sagledavamo najčešće korišćenu metodologiju izveštavanja o održivosti, a zatim ukazujemo na potrebu za revizijom obelodanijenih informacija o održivosti, nakon toga se pruža uvid u istraživački uzorak, metodologiju istraživanja i rezultate sprovedenog istraživanja kako bismo u poslednjem delu rada došli do neophodnih zaključaka.

Regulativa u oblasti nefinansijskog izveštavanja na nivou Evropske unije i u izabranim zemljama jugoistočne Evrope pre usvajanja Direktive o izveštavanju o održivosti korporacija

Nefinansijsko izveštavanje kompanija na nivou Evropske unije regulisano je najpre putem Direktive Evropske unije o nefinansijskom izveštavanju (*Non-financial Reporting Directive –NFRD, Directive 2014/95/EU*) usvojene 2013. godine, a potom revidirane 2014. kojom se propisuje obaveza obelodanjivanja nefinansijskih izveštaja za velike kompanije (koje su prepoznate kao entiteti od javnog interesa), pri čemu kompanije moraju pružiti informacije minimalno o određenim oblastima, odnosno obelodaniti informacije o životnoj sredini, uticaju na društvo i zaposlene, poštovanju ljudskih prava, sprečavanju korupcije i podmićivanja (European Parliament and the Council of the European Union, 2014). Tokom 2017. godine, objavljene su i neobavezujuće Smernice o nefinansijskom izveštavanju (2017/C 215/01), kojima se odražava nastojanje Evropske komisije da bliže pojasni značenje određenih odredbi (European Commission, 2017), a koje su potom dopunjene 2019. godine posebnim smernicama za izveštavanje o informacijama povezanim sa klimom (European Commission, 2019). Kada je reč o formatu nefinansijskog izveštaja, on može biti sastavni deo godišnjeg izveštaja o poslovanju ili odvojena publikacija. U domenu novijih i važnijih propisa potrebno je spomenuti i Uredbu o izveštavanju o održivom finansiranju (*Sustainable Finance Disclosure Regulation– SFDR, Regulation (EU) 2019/2088*) koja je stupila na snagu marta 2021. godine kojom se akteri na finansijskom tržištu obavezuju da svoja ulaganja procenjuju i kroz uticaj na održivi razvoj, kao i da izveštavaju o rizicima i uticajima povezanim sa održivošću na nivou entiteta i na nivou pojedinačnih proizvoda. (European Parliament and of the Council of the European Union, 2019). Detaljnoj specifikaciji zahteva prethodnih propisa doprinosi i Uredba o taksonomiji (*EU Taxonomy, Regulation (EU) 2020/852*) koja je stupila na snagu 2020. godine kojom se propisuju privredne aktivnosti koje se

smatraju klimatski neutralnim, pri čemu definiše i šest ciljeva zaštite životne sredine (European Parliament and of the Council of the European Union, 2020).

U Sloveniji i Hrvatskoj je nefinansijsko izveštavanje obavezujuće, s obzirom na to da su kao države članice Evropske unije transponovale Direktivu 2014/95/EU do 2018. godine u svoja nacionalna zakonodavstva. Kada su u pitanju prethodno pomenute Uredbe one su kao deo Evropske regulative automatski važeće u zemljama članicama, a samim tim i u Sloveniji i Hrvatskoj. U Republici Srbiji nefinansijsko izveštavanje uvedeno je u domaće zakonodavstvo u oktobru 2019. godine, usvajanjem novog Zakona o računovodstvu koji je stupio na snagu 1. januara 2020. godine i koji je usklađen sa Direktivom 2014/95/EU u okviru čl. 37. (nefinansijsko izveštavanje na nivou pojedinačnih izveštajnih entiteta) i čl. 38. (konsolidovano nefinansijsko izveštavanje) u pogledu obaveze objavljivanja nefinansijskih informacija kao dopune tradicionalnim finansijskim informacijama koje su prezentovane u okviru redovnih finansijskih izveštaja ("Sl. glasnik RS", br. 73/2019 i 44/2021).

Metodologija izveštavanja o održivosti

Imajući u vidu da Direktivom 2014/95/EU inicijalno nije definisan okvir za izveštavanje proizilazi da je izbor smernica/standarda na kojima će biti zasnovan izveštaj o održivosti na samim kompanijama, i može zavisiti od njihovih postavljenih ciljeva, očekivanja stejkholdera, primenljivosti smernica ili standarda na interne procese i procedure, kao i od članstva kompanija u različitim inicijativama koje ih obavezuju na konkretnu formu izveštavanja o održivosti (Smart kolektiv, 2021). Shodno tome, dolazi do razlika u pogledu obima i forme, te sadržaj izveštaja može značajno varirati (Safari & Areeb, 2020). Kao najčešće korišćeni standardi izveštavanja o održivosti širom sveta i dalje se izdvajaju GRI i SASB standardi (KPMG, 2022), a postepeno dolazi i do sve većeg korišćenja TCFD preporuka. S obzirom na predmet i cilj ovog rada, u ovom delu rada ukratko ćemo ukazati na osnovna obeležja prethodno pomenutih standarda i preporuka.

GRI kao nezavisna, međunarodna organizacija od samog osnivanja izuzetno doprinosi harmonizaciji izveštavanja o održivosti, najpre smernicama, počev od verzije *G1* iz 2000. godine, gde su nakon toga usledile naredne generacije smernica (*G2*, *G3*, *G3.1* i *G4*) do prve verzije *GRI standarda* koji su objavljeni 2016. godine, a potom revidirani 2021. godine (GRI, 2022). *GRI standardi* omogućavaju organizacijama svih vrsta i veličina da povećaju svoju transparentnost obelodanjivanjem o ekonomskim, ekološkim i društvenim performansama i uticajima, što će se odraziti i na smanjenje rizika, poboljšanje poslovnih mogućnosti i odnosa sa svim relevantnim stejkholderima (GRI, 2022a). Strukturu *GRI standarda* čine: **univerzalni standardi** (obuhvataju *GRI1 (Osnove)*, *GRI2 (Opšta obelodanjivanja)*, *GRI3 (Materijalne teme)*, **tematski standardi** (*GRI 200 (Ekonomski)*, *GRI 300 (Ekološki)*, *GRI 400 (Društveni)*) i **sektorski standardi** (do sada su objavljena samo tri sektorska standarda *GRI 11 (Nafta i gas)*, *GRI 12 (Ugalj)* i *GRI 13 (Agro sektor)*) (GRI, 2020). Istraživanja sprovedena od strane revizorske kuće KPMG (2022) potvrđuju činjenicu da *GRI standardi* predstavljaju

najzastupljenije standarde za izveštavanje na globalnom nivou, s obzirom na to da je u 2022. godini 68% od ukupno 4.581 najvećih preduzeća (*N100 companies*) i 78% od 250 najvećih kompanija na svetu (*G250 companies*) kao osnovu prilikom izrade izveštaja o održivosti koristilo upravo ove standarde.

Za razliku od GRI standarda i njihove orijentisanosti ka širem spektru stejkholdera, *SASB standardi* su prvenstveno namenjeni pripremi izveštaja o održivosti relevantnih za investitore koji bi im omogućili donošenje kvalitetnih poslovnih odluka. Naime, tokom 2018. godine SASB je objavio 77 različitih standarda koji sadrže minimalne zahteve u pogledu izveštavanja o održivosti za industrije u okviru 11 sektora. Tom prilikom su identifikovana specifična pitanja održivosti koja su materijalno značajna za svaki od ovih sektora (*potrošačka dobra, ekstrakcija i obrada minerala, finansije, hrana i piće, zdravstvena zaštita, infrastruktura, obnovljivi izvori i alternativna energija, transformacija resursa, usluge, tehnologija i komunikacije, saobraćaj*) (SASB, 2017). Posebno se naglašava pojam finansijske materijalnosti, što podrazumeva da se ovi standardi fokusiraju na pitanja održivosti za koja je „razumno verovatno da će imati materijalni uticaj na finansijsko stanje ili performanse“ (Bose, 2020, 7). Mada su SASB standardi najrasprostranjeniji na tržištu SAD, u 2022. godini skoro 60% kompanija koje su svoje izveštaje o održivosti pripremile u skladu sa zahtevima SASB standarda nalazilo se van teritorije SAD-a (od toga 35% kompanija u Evropi) (KPMG, 2022).

Tokom poslednjih godina usled sve veće zabrinutosti za uticaj klimatskih promena na globalnu finansijsku stabilnost, investitori su zainteresovani za korisne informacije o tome kako aktivnosti entiteta utiču na životnu sredinu i klimu, ali i kakve posledice klimatske promene i drugi povezani rizici mogu imati na finansijsku održivost entiteta (Fong Chua et al., 2022). Shodno tome, Radna grupa za finansijska obelodanjivanja u vezi sa klimom (engl. *Task Force on Climate-related Financial Disclosures - TCFD*), formirana je od strane Odbora za finansijsku stabilnost (engl. *Financial Stability Board*) u decembru 2015. godine. TCFD je 2017. godine objavio Preporuke za obelodanjivanja vezana za klimu (TCFD, 2017). U skladu sa ovim preporukama formulisano je sedam fundamentalnih principa efikasnog obelodanjivanja informacija vezanih za klimu. Naime, potrebno je da obelodanjivanja: 1) predstavljaju relevantne informacije; i da budu: 2) konkretna i kompletna; 3) jasna, uravnotežena i razumljiva; 4) dosledna tokom vremena; 5) uporediva među kompanijama u okviru industrije ili sektora; 6) objektivna i pouzdana; 7) blagovremena (TCFD, 2017, 51-53). Radna grupa TCFD je strukturirala svoje preporuke oko četiri tematske oblasti koje predstavljaju ključne elemente izveštavanja: *upravljanje, strategija, upravljanje rizikom, i metrika i ciljevi* (Spasić, 2022). Ove četiri oblasti podržane su sa 11 preporučenih obelodanjivanja.

Potreba za revizijom ili uveravanjem obelodanih informacija o održivom poslovanju

Nepostojanje opšteprihvaćenih standarda za sastavljanje izveštaja o održivosti dovelo je do potrebe da se premosti ključni jaz verodostojnosti koji

karakteriše izveštavanje o održivom razvoju (Stojanović, 2015). U cilju povećanja kredibiliteta svojih izveštaja o održivosti kompanije mogu koristiti različite pristupe. Jedan od tih pristupa podrazumeva korišćenje usluga eksternog uveravanja ili nezavisne verifikacije koje za rezultat imaju objavljivanje zaključaka o kvalitetu izveštaja i informacija koje on sadrži (Smart kolektiv, 2021, 64). Na ovaj način se pored poboljšanja kredibiliteta obelodanjivanja o održivosti može redukovati i problem informacione asimetrije (Zdolšek & Taškar Beloglavec, 2023). Kao dodatne prednosti usluga uveravanja ili verifikacije izveštaja o održivosti mogu se navesti i poboljšanje identifikacije rizika i upravljanja njima, kao i unapređenje sistema internog izveštavanja (KPMG, 2017). Takođe, rezultati istraživanja sprovedenog od strane PwC (2021) pokazali su da je 80% od 325 investitora izjavilo da više veruje obelodanjenim ESG informacijama kada je sprovedena usluga uveravanja, a 70% njih da je potrebno zahtevati od kompanija da sprovedu usluge uveravanja o svim materijalno značajnim ESG informacijama, a ne samo o pojedinim koje kompanije samostalno izaberu.

Mada se u relevantoj literaturi termini uveravanje i verifikacija koriste uporedo, moguće ih je razlikovati. *Verifikacija* nefinansijskih podataka se može posmatrati kao čin provere njihove kompletnosti i načina na koji su sadržani u izveštaju, dok se *uveravanje* nefinansijskih podataka posmatra u kontekstu potvrđivanja njihove istinitosti (Bartoszewicz & Rutkowska-Ziarko, 2021).

Usluge uveravanja izveštaja sprovode uglavnom revizorske firme, ali i inženjering firme i druge firme za pružanje profesionalnih usluga (Stojanović, 2015). Kako bi prethodno pomenuta lica nakon sprovođenja usluge uveravanja pripremila izveštaj u kome će izraziti svoje mišljenje, bilo je neophodno ustanoviti odgovarajuće standarde. Shodno tome, razvijena su dva međunarodna standarda i to: Međunarodni standard angažmana uveravanja 3000 (revidiran)-Angažmani uveravanja osim revizije ili pregleda finansijskih informacija (engl. *International Standard on Assurance Engagements (ISAE) 3000 Revised*)-*Assurance engagements other than audits or reviews of historical financial information*) izdat od strane Odbora za međunarodne standarde revizije i usluga uveravanja (engl. *International Auditing and Assurance Standards Board-IAASB*) (revidiran 2015. godine) i AA1000 Standard uveravanja (engl. *AA1000 Assurance Standard AA1000AS*) koji je ustanovila neprofitna britanska organizacija AccountAbility. IAASB je avgusta 2023. godine objavio predlog nacrtu novog Međunarodnog standarda uveravanja o održivosti 5000-Opšti zahtevi za angažmane uveravanja o održivosti (engl. *International Standard on Sustainability Assurance (ISSA) 5000-General Requirements for sustainability assurance engagements*), a očekuje se da finalna verzija standarda bude usvojena do kraja 2024. godine. Mišljenje koje pruža pružalac usluge može biti *uveravanje u razumnoj meri* (pozitivna ocena da su informacije o održivosti adekvatno pripremljene i predstavljene, u skladu sa zahtevima organizacije koja ih je izdala) i *uveravanje ograničenog stepena* (kada pružalac usluge izjavljuje da nisu pronađene materijalno pogrešne informacije) (Smart kolektiv, 2021, 65).

Prema Direktivi 2014/95/EU, nefinansijske informacije nisu predmet obavezne revizije, što ukazuje da se usluge eksternog uveravanja sprovode na dobrovoljnoj osnovi. Kada je reč o kompanijama koje su obuhvaćene direktivom, revizorska kuća mora samo da proveri da li je objavljen nefinansijski izveštaj (Bartoszewicz & Rutkowska-Ziarko, 2021). Dobrovoljno sprovođenje uveravanja izveštaja je u porastu, na šta ukazuju i rezultati istraživanja revizorske kuće KPMG (2022), s obzirom na to da se među 250 najvećih kompanija na svetu (*G250 companies*), 63% kompanija opredelilo za sprovođenje usluga uveravanja njihovih izveštaja o održivom razvoju. Stope uveravanja među 100 najvećih kompanija (*NI100 companies*) u zemljama obuhvaćenim istraživanjem su nešto niže i u 2022. godini iznose 47%, a takođe je zabeleženo smanjenje u odnosu na 2020. godinu (49% kompanija) (KPMG, 2022). Uglavnom dobrovoljnom sprovođenju usluga uveravanja pristupaju one kompanije koje posluju u sektorima u kojima su zahtevi stekholdera izraženiji (Martínez-Ferrero & García-Sánchez, 2017). Tako se na primer kao sektori u kojima su usluge uveravanja izveštaja o održivosti u 2022. godini bile najzastupljenije navode *sektor tehnologije, medija i telekomunikacija* (64% kompanija), *automobilske industrije* (60% kompanija), *rudarstva* (60% kompanija), *hemijske industrije* (57% kompanija) i *nafte i gasa* (52%), dok su najniže stope zabeležene u *sektorima finansijskih usluga, maloprodaje, transporta, hrane i pića i zdravstvene zaštite* (KPMG, 2022).

Istraživački uzorak

Uzimajući u obzir cilj istraživanja, empirijski deo ovog rada posvećen je ispitivanju prakse izveštavanja o održivosti i praksi revizorskog uveravanja u izabranim zemljama jugoistočne Evrope pružanjem odgovora na dva važna istraživačka pitanja:

1. *Da li kompanije uključene u berzanske indekse SBITOP, CROBEX i BELEXline kao osnovu prilikom izrade izveštaja o održivosti i/ili nefinansijskih izveštaja koriste GRI ili SASB standarde ili TCFD preporuke?*
2. *Da li kompanije uključene u berzanske indekse SBITOP, CROBEX i BELEXline sprovode usluge uveravanja/verifikacije svojih izveštaja o održivosti i/ili nefinansijskih izveštaja?*

Empirijsko istraživanje je obuhvatilo 54 kompanije koje su poslovale u Sloveniji, Hrvatskoj i Republici Srbiji u devetogodišnjem periodu od 2014. do 2022. godine. Uzorak je formiran izborom kompanija čije su akcije bile uključene u berzanske indekse SBITOP (11 kompanija), CROBEX (19 kompanija) i BELEXline (24 kompanija). Prilikom opredeljivanja za istraživački uzorak imali smo u vidu da vodeći berzanski indeksi adekvatno prikazuju trenutnu situaciju na tržištu, da se u indeksnim korpama nalaze kompanije čijim se akcijama trguje redovno, kao i to da su akcije ovih kompanija u fokusu institucionalnih investitora, kako domaćih, tako i stranih (Denčić-Mihajlov et al., 2021).

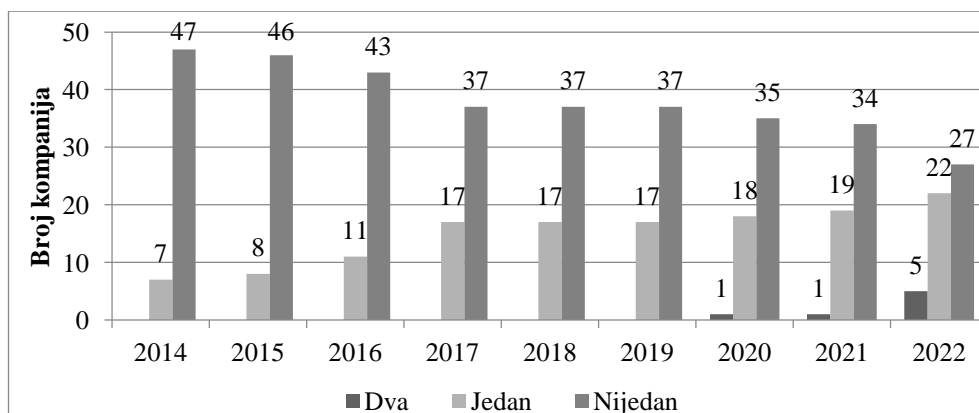
Kompanije iz uzorka posluju u 11 sektora. Naime, 19 kompanija posluje u sektoru *C- Prerađivačka industrija*, 10 kompanija pripada sektoru *K - Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja*, 5 kompanija je iz sektora *F –Građevinarstvo*, 5 kompanija posluje u sektoru *H - Saobraćaj i skladištenje*, 5 kompanija pripada sektoru *M – Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti*, 3 kompanije sektoru *J – Informisanje i komunikacije*, 2 kompanije sektoru *I – Usluge smeštaja i ishrane*, 2 kompanije sektoru *G – Trgovina na veliko i trgovina na malo; popravka motornih vozila i motocikala*, 1 kompanija sektoru *B – Rudarstvo*, 1 kompanija sektoru *L - Poslovanje nekretninama* i 1 kompanija sektoru *N - Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti*.

Radi dobijanja odgovora na postavljena istraživačka pitanja korišćene su metode analiza sadržaja i komparativna analiza. U istraživanju su korišćeni sekundarni podaci prikupljeni iz zvaničnih godišnjih izveštaja kompanija, izveštaja o održivosti i/ili nefinansijskih izveštaja dostupnih na internet stranicama Beogradske, Ljubljanske i Zagrebačke berze, kao i na zvaničnim veb-sajtovima kompanija. Takođe, u obzir su uzeti i ESG podaci koji su bili dostupni na veb-sajtovima pojedinih kompanija u segmentu pod nazivom održivi razvoj.

Analiza rezultata istraživanja

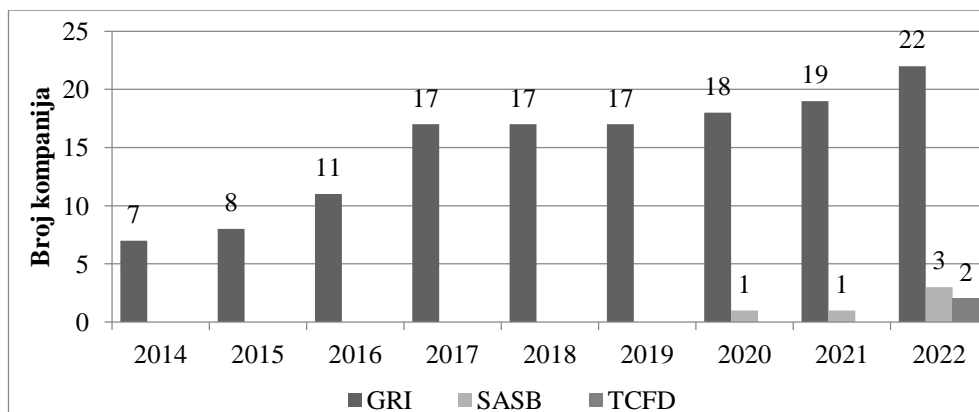
Analizirano je 486 izveštaja objavljenih u periodu od 2014 do 2022 godine od strane 54 kompanija koje ulaze u sastav indeksa BELEXline, SBITOP i CROBEX. Kada su u pitanju opšti aspekti izveštavanja o pitanjima održivosti 50% kompanija iz uzorka u posmatranom periodu ne priprema izveštaje o održivosti i/ili nefinansijske izveštaje (19 kompanija uključenih u BELEXline, 5 kompanija uključenih u CROBEX i 3 kompanije uključene u SBITOP). Izveštaje o održivosti u formi zasebnog izveštaja obelodanjuje sedam kompanija, a preostalih dvadeset kompanija svoje nefinansijske i/ili izveštaje o održivosti obelodanjuje u okviru svojih redovnih godišnjih izveštaja.

Kao što se sa Grafika 1 može uočiti, kompanije su metodologiju za izveštavanje o održivim aspektima poslovanja koristile u različitom stepenu. Na početku posmatranog perioda samo 7 kompanija što predstavlja 12% uzorka (Zavarovalnica Triglav, Telekom Slovenije, Petrol, Končar, Atlantic Grupa, AD Plastik, NIS) je u pripremi svojih izveštaja o održivosti ili nefinansijskih izveštaja koristilo jedan od standarda obelodanjivanja o održivosti. U narednom periodu sve do 2020. godine dolazi do postepenog povećanja broja kompanija koje i dalje koriste samo jedan standard, dok u 2020. i 2021. godini kao jedina kompanija iz uzorka Zavarovalnica Triglav iz Slovenije kao osnovu prilikom izrade svojih izveštaja koristi dva standarda i njihove relevantne smernice. U 2022. godini četiri kompanije uključene u sastav indeksa SBITOP (Zavarovalnica Triglav, Telekom Slovenije, Petrol, NLB) i jedna kompanija čije su akcije uključene u berzanski indeks CROBEX (Zagrebačka banka) koriste dva standarda, dok 22 kompanije i dalje koriste samo jedan.

Grafik 1. Broj korišćenih standarda/preporuka izveštavanja o održivosti (2014-2022)
Izvor: Samostalni proračun autora.

Uvidom u izveštaje utvrđeno je da su do 2020. godine kompanije iz uzorka pripremale izveštaje o održivosti i/ili nefinansijske izveštaje u skladu sa metodologijom izveštavanja prema GRI (Grafik 2). Razloge za to treba tražiti u činjenici da ovi standardi predstavljaju jako dobru osnovu za kompanije koje tek kreću da se bave nefinansijskim izveštavanjem s obzirom na to da pružaju relevantne smernice za pripremu izveštaja. GRI standarde su pojedine kompanije iz uzorka usvojile u potpunosti, druge delimično, a ostale su koristile GRI standarde kao referencu prilikom određivanja koje informacije će uključiti u svoje izveštaje o održivosti.

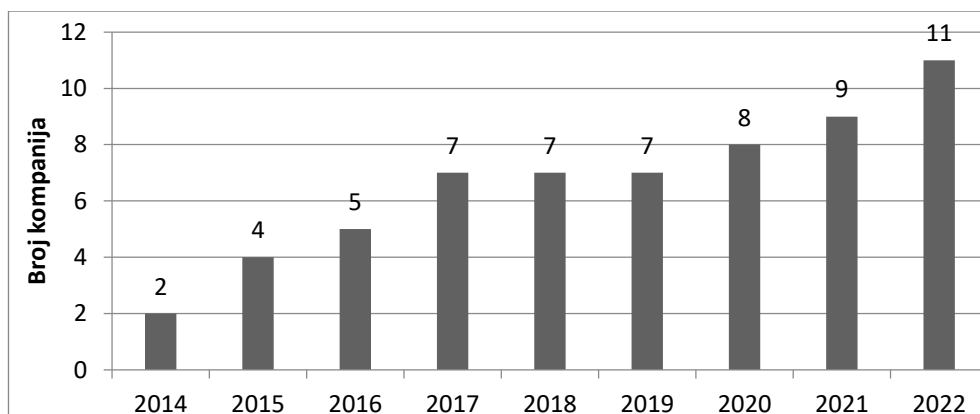

Grafik 2. Korišćena metodologija izveštavanja o održivosti (2014-2022)
Izvor: Samostalni proračun autora.

Tokom 2020. i 2021. godine Zavarovalnica Triglav obelodanjuje da je svoje izveštaje u potpunosti usaglasila sa GRI standardima, ali i pojedinim indikatorima SASB standarda, a od 2022. godine i Telekom Slovenije i Zagrebačka banka. Prethodno pomenute kompanije koriste SASB standarde kao polaznu osnovu za

sagledavanje materijalnih tema u industriji u kojoj posluju, a potom korišćenjem GRI standarda određuju detaljnu ocenu materijalnih tema za samu kompaniju. NLB banka i kompanija Petrol (uključene u sastav indeksa SBITOP) uz GRI standarde od 2022. godine koriste i TCFD preporuke.

Kao što se sa Grafika 3 može videti, praksa dobrovoljnog sprovođenja usluga uveravanja ili verifikacije nefinansijskih i/ili izveštaja o održivosti u Sloveniji, Hrvatskoj i Republici Srbiji u posmatranom periodu nije na zadovoljavajućem nivou. U periodu od 2014. do 2017. godine uočava se blagi pomak u sprovođenju ovih usluga od strane nezavisne treće strane, nakon čega nastupa stagnacija sve do 2019. godine, a zatim ponovo dolazi do postepenog poboljšanja tokom naredne tri godine posmatranog perioda.

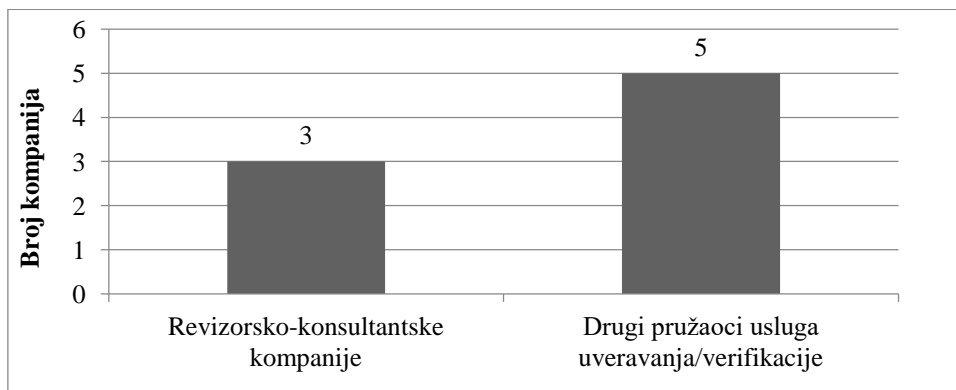

Grafik 3. Sprovedene usluge uveravanja ili verifikacije (2014-2022)

Izvor: Samostalni proračun autora.

Prva godina kada se skoro 20% od ukupnog broja kompanija opredelilo za sprovođenje usluga uveravanja/verifikacije izveštaja o održivosti jeste 2022. godina. U pitanju je izvršavanje angažmana ograničenog uveravanja. Najveći broj ovih kompanija posluje u Hrvatskoj (7 kompanija - *Arena Hospitality Group, Dalekovod, Valamar Riviera, AD Plastik, Podravka, Atlantic Grupa, Zagrebačka banka*), a ostatak čine 3 kompanije iz Slovenije (*Telekom Slovenije, Luka Koper, NLB*) i samo jedna kompanija iz Srbije (*NIS*). Opredeljivanjem za dobrovoljno sprovođenje angažmana uveravanja/verifikacije do izražaja dolazi namera ovih kompanija da unaprede kredibilitet izveštaja o održivosti, kao i da premoste ključni jaz verodostojnosti što utiče na jačanje poverenja svih zainteresovanih stejkholdera. Kada je reč o pružaocima usluga uveravanja/verifikacije (Grafik 4) u toku posmatranog perioda kompanije Dalekovod, NIS i Zagrebačka banka su izabrale da uveravanje izveštaja o održivosti povere revizorskim kućama *KPMG, Ernst & Young i Deloitte*, odnosno jednoj od četiri najveće revizorske firme tzv. “*Big Four*”. Njihov angažman je bio zasnovan na Međunarodnim standardima za angažovanje, prvenstveno oslanjajući se na ISAE 3000-revidiran. Pored prethodno pomenutih revizorskih kuća, verifikaciju izveštaja ostalih kompanija iz uzorka

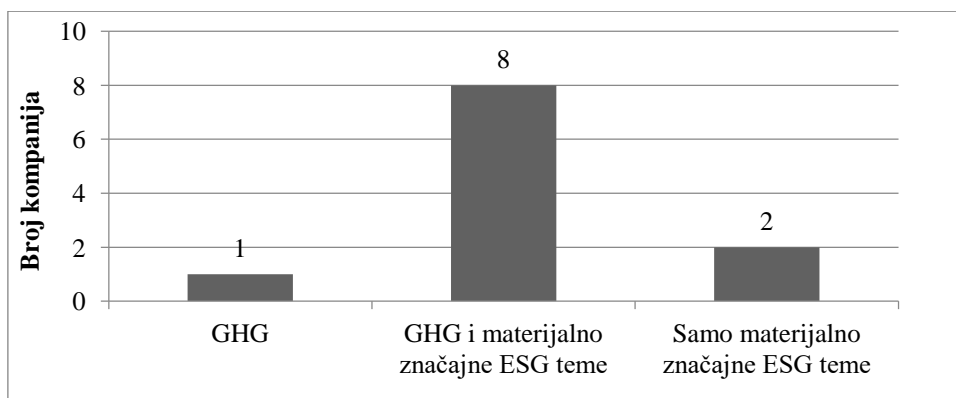
sprovele su druge firme za pružanje profesionalnih usluga. U pitanju su *SIQ-Slovenački Institut za kvalitet i metrologiju* (kompanije Telekom Slovenije i Luka Koper), *Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj* (kompanije Valamar Riviera, AD Plastik i Podravka), *Institut "Jožef Stefan" Centar za energetska učinkovitost (NLB)*, *Spenoki Solutions GmbH* i *DEKRA Assurance Services GmbH* (Arena Hospitality Group).

Grafik 4. Pružaoci usluga uveravanja ili verifikacije

Izvor: Samostalni proračun autora.

Osam kompanija iz uzorka (*Telekom Slovenije, Luka Koper, Dalekovod, Valamar Riviera, AD Plastik, Podravka, NIS, Zagrebačka banka*) je u posmatranom periodu tražilo sprovođenje usluga uveravanja/verifikacije za obelodanjivanja o emisiji gasova sa efektom staklene bašte (Opseg 1, Opseg 2 i Opseg 3) i o materijalno značajnim ESG pitanjima (Grafik 5). NLB banka je sprovodila verifikaciju samo za emisije GHG, a kompanije Arena Hospitality Group i Atlantic grupa samo za materijalno značajne teme.

Grafik 5. Obim sprovedenih usluga uveravanja/verifikacije

Izvor: Samostalni proračun autora.

Zaključak

Tokom poslednjih decenija, usled složenijih društvenih izazova, naglašenije potrebe za očuvanjem životne sredine i evidentnih klimatskih promena od kompanija od javnog interesa se sve više zahteva da obelodanjuju informacije o uticajima svojih poslovnih aktivnosti na životnu sredinu i društvo u celini. Paralelno sa tim, sve češće se postavlja i pitanje verodostojnosti i pouzdanosti obelodanjenih nefinansijskih informacija, pa usluge uveravanja ili verifikacije nefinansijskih i/ili izveštaja o održivosti sve više dobijaju na značaju. Kompanije koje posluju u zemljama u kojima je praksa nefinansijskog izveštavanja zastupljena tokom dužeg vremenskog perioda su po pravilu transparentnije u pogledu obelodanjivanja informacija o održivom poslovanju, u poređenju sa kompanijama koje posluju u zemljama u kojima je ovaj vid izveštavanja na dobrovoljnoj osnovi ili je tek postao predmet regulacije. Ovo potvrđuju i rezultati sprovedenog istraživanja, s obzirom na to da 19 od 24 kompanija koje ulaze u sastav indeksa BELEXline u posmatranom periodu ne priprema nefinansijske i/ili izveštaje o održivosti. U Republici Srbiji nefinansijsko izveštavanje uvedeno je u domaće zakonodavstvo tek u oktobru 2019. godine. Pored toga, evidentni su i skromni zahtevi društveno odgovornih investitora i drugih stejkholdera kada je reč o pitanjima društveno odgovornog i održivog poslovanja. Kompanije iz uzorka čije su akcije listirane na Ljubljanskoj i Zagrebačkoj berzi, koje su transponovale Direktivu 2014/95/EU do 2018. godine u svoja nacionalna zakonodavstva su znatno posvećenije pripremi i obelodanjivanju izveštaja o održivosti korišćenjem GRI ili SASB standarda, kao i TCFD preporuka. Međutim, potrebno je naglasiti da određeni broj ovih kompanija u svojim publikovanim izveštajima o održivosti obelodanjuje samo minimum potrebnih informacija o svom održivom poslovanju. Kada je reč o uslugama uveravanja/verifikacije izveštaja o održivosti koje se u posmatranom periodu sprovode na dobrovoljnoj osnovi, s obzirom na to da je u fokusu istraživanja period pre usvajanja CSRD direktive, dolazi se do zaključka da one nisu zastupljene u dovoljnoj meri i da je uglavnom reč o angažmanima ograničenog uveravanja.

Imajući u vidu pitanje koliko su kompanije od javnog interesa sa analiziranih tržišta kapitala pripremljene za CSRD direktivu, može se zaključiti da nisu pripremljene u dovoljnoj meri, naročito kompanije koje posluju u Republici Srbiji. Naime, ove kompanije još uvek nisu upoznate u potpunosti sa ESG kriterijumima, nisu dosledne u pogledu nefinansijskog izveštavanja i nisu pokazale dovoljan nivo zrelosti u pogledu kreiranja i primene politika koje bi za cilj imale kontrolu i/ili redukovanje njihovog negativnog društvenog i ekološkog uticaja. Kompanije koje posluju u Sloveniji i Hrvatskoj kod kojih postoji progres u pogledu izveštavanja o održivosti (ali koji još uvek nije dovoljan) moraju voditi računa o tome da ne potcene buduću ulogu ove direktive, kao i ekološka, ekonomska i društvena pitanja koja će se u narednom periodu pokrenuti. Takođe, kod ovih kompanija postoji prostor za unapređenje u pogledu izveštavanja o svim materijalno značajnim temama, kao i kada je reč o uslugama uveravanja.

Reference

- Bartoszewicz, A., Rutkowska-Ziarko, A. (2021). Practice of Non-Financial Reports Assurance Services in the Polish Audit Market—The Range, Limits and Prospects for the Future. *Risks*, 9(10),1-23.
- Bose, S. (2020). Evolution of ESG Reporting Frameworks. In D. Esty, T. Cort (eds.), *Values at Work* (pp. 13-33). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Channuntapipat, C., Samsonova-Taddei, A., Turley, S. (2019). Exploring Diversity in Sustainability Assurance Practice: Evidence from Assurance Providers in the UK. *Accounting Auditing & Accountability Journal*, 32(2), 556-580.
- Denčić-Mihajlov, K., Poposki, K., Pavlović, M. (2021). What Can Be Learned from Sustainability Reporting at the Frontier Markets? The Case of the Republic of Serbia and North Macedonia. *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 18(3), 243-257.
- Denčić-Mihajlov, K., Pavlović, M., Spasić, D. (2023). Praksa obelodanjivanja ekoloških indikatora srpskih “blue-chip” kompanija. U: D. Dimitrijević, A. Lalević-Filipović i D. Spasić, D. (red.), *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka* (str. 403-417). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Eugénio, T., Gomes, S., Castelo Branco, M., Morais, A. (2022). Non-Financial Reporting and Assurance: A New Opportunity for Auditors? Evidence from Portugal. *Sustainability*, 14(20), 1-15.
- European Commission (2017). Communication from the Commission. Guidelines on nonfinancial reporting (methodology for reporting non-financial information). [https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705(01)&from=EN) [20. 3. 2024.]
- European Commission (2019). Communication from the Commission. Guidelines on nonfinancial reporting: Supplement on reporting climate-related information. [https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XC0620\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XC0620(01)&from=EN) [20. 3. 2024.]
- European Parliament and the Council of the European Union (2014). Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups. <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0095&from=EN> [20. 3. 2024.]
- European Parliament and of the Council of the European Union (2019). Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R2088&from=EN> [20. 3. 2024.]

- European Parliament and of the Council of the European Union (2020). Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020R0852&from=EN> [20. 3. 2024.]
- Fong Chua, W., James, R., King, A., Lee, E., Soderstrom, N. (2022). Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) Implementation: An Overview and Insights from the Australian Accounting Standards Board Dialogue Series. *Australian Accounting Review*, 102(32), 396-405.
- Gillet-Monjarret, C. (2015). Assurance of Sustainability Information: A Study of Media Pressure. *Accounting in Europe*, 12(1), 1-19.
- GRI (2020). *Consolidated set of GRI sustainability reporting standards*. Amsterdam, Netherlands: Global Reporting Initiative.
- GRI & SASB (2021). A Practical Guide to Sustainability Reporting Using GRI and SASB Standards. Dostupno na: <https://www.globalreporting.org/media/mlkjpn1i/gri-sasb-joint-publication-april-2021.pdf> [20. 3. 2024.]
- GRI (2022). *25 years as the catalyst for a sustainable future*. Amsterdam, Netherlands: Global Reporting Initiative.
- GRI (2022a). *The GRI Standards: Enabling transparency on organizational impacts*. Amsterdam, Netherlands: Global Reporting Initiative.
- Hsiao, P., Scott, T., Zang, Z. (2022). A Snapshot of Sustainability Assurance Market in New Zealand. *Pacific Accounting Review*, 34(5), 669-686.
- KPMG (2017). Nonfinancial assurance. Improving the transparency of your non-financial disclosures. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/nz/pdf/October/nonfinancial-assurance-kpmg-nz.pdf> [20. 3. 2024.]
- KPMG (2022). Big shifts, small steps. Survey of Sustainability Reporting 2022. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/10/ssr-small-steps-big-shifts.pdf> [20. 3. 2024.]
- Martínez-Ferrero, J., García-Sánchez, M. (2017). Coercive, Normative and Mimetic Isomorphism as Determinants of the voluntary assurance of sustainability reports. *International Business Review*, 26(1), 102-118.
- PwC (2021). PwC's Global investor survey. The economic realities of ESG. <https://www.pwc.com/gx/en/corporate-reporting/assets/pwc-global-investor-survey-2021.pdf> [20. 3. 2024.]
- SASB (2017). SASB Conceptual Framework. https://sasb.ifrs.org/wp-content/uploads/2020/02/SASB_Conceptual-Framework_WATERMARK.pdf [15. 3. 2024.]
- Safari, M., Areeb, A. (2020). A Qualitative Analysis of GRI Principles for Defining Sustainability Report Quality: an Australian Case from the Preparers' perspective. *Accounting Forum*, 44(4), 344-375.

- Smart kolektiv (2021). Korak po korak do nefinansijskog izveštavanja. https://smartkolektiv.org/wp-content/uploads/2021/12/Prirucnik_Korak-po-korak-do-nefinansijskog-izvestaja.pdf [01. 3. 2024.]
- Spasić, D. (2022). Exposure Draft of the International Financial Reporting Standard ED IFRS S2 – the Path to Harmonization of Corporate Climate Related Reporting? In T. Đukić (ed.), *Post-Pandemic Economic Challenges* (pp. 1-15). Niš, Serbia: Faculty of Economics.
- Stojanović, M. (2015). *Izveštavanje o zaštiti životne sredine-normativni i računovodstveni aspekti*. Doktorska disertacija. Niš, Srbija: Ekonomski fakultet.
- TCFD (2017). Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures. <https://assets.bbhub.io/company/sites/60/2021/10/FINAL-2017-TCFD-Report.pdf> [15. 3. 2024.]
- Zakon o računovodstvu. Službeni glasnik RS, br. 73/2019 i 44/2021 - dr. zakon.
- Zdolšek, D., Taškar Beloglavec, S. (2023). Sustainability Assurance: Prospective Legal Framework in Slovenia. In S. Vujović (ed.), *Current Social-Economic Challenges of Development of Countries in Contemporary Conditions* (pp 1-19). Kosovska Mitrovica, Serbia: Faculty of Economics.

SUSTAINABILITY REPORTING AND ASSURANCE PRACTICE BEFORE THE CSRD ADOPTION: THE CASE OF SELECTED SOUTHEASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Abstract: *In the contemporary socio-economic context, sustainability issues are gaining more importance. Accordingly, there are increasing demands for the disclosure of ESG information, but also for improving their credibility by implementing assurance services or independent verification. Research in this paper is conducted in order to analyse the sustainability reporting and assurance practice among companies operating in Southeast Europe before the CSRD adoption. Therefore, the research captured 54 companies included in the structure of the SBITOP, CROBEX and BELEXline indices in the period from 2014 to 2022. The results showed that: 1) the practice of sustainability reporting among companies from the sample is not at a satisfactory level, especially at companies listed on the Belgrade Stock Exchange; 2) companies from the sample have been prepared their sustainability reports mostly following the reporting methodology outlined in the GRI Standards; 3) the practice of voluntary implementation of assurance and/or verification of sustainability reports is not sufficiently represented.*

Keywords: *sustainability reporting, assurance practice, regulatory framework, European Union, Southeast Europe*

ULOGA UPRAVLJAČKIH TIJELA U IZVJEŠTAVANJU O ODRŽIVOSTI: PRIMJER BANKARSKOG SEKTORA EVROPSKE UNIJE

Sofija Sekulić

Univerzitet Crne Gore, Ekonomski fakultet, sofija.s@ucg.ac.me

Jelena Jovović

Univerzitet Crne Gore, Ekonomski fakultet, jelena.j@ucg.ac.me

Apstrakt: Uz porast svijesti o značaju zaštite životne sredine, izvještavanje o održivosti postalo je mehanizam preduzeća za transparentno informisanje javnosti o naporima da integriše ekološke, društvene i upravljačke (engl. *environmental, social, governance*) komponente u svoje poslovne aktivnosti. U tom kontekstu, važno je dati odgovor na pitanje koji su to mehanizmi koji mogu podstaći transparentnost, poboljšati kvalitet nefinansijskih izvještaja i pratiti napredak održivog poslovanja u finansijskim institucijama. Tijela koja se nalaze na vrhu upravljačke piramide u bankarskom sektoru, glavni su interni mehanizmi u pomenutom procesu. Posljedično, ovom studijom autori analiziraju vezu između karakteristika upravljačkih tijela (broj članova, broj godišnjih sastanaka i broj nezavisnih članova) i nivoa nefinansijskog izvještavanja (koji je predstavljen ESG indeksom). Metodologija koja je korišćena u radu je linearna regresija, na uzorku kros-sektorskih podataka za četrdeset četiri banke sa područja Evropske unije, za 2021. godinu. Rezultati istraživanja pokazuju statističku značajnost uticaja svih analiziranih varijabli na ESG indeks, što daje značajne smjernice regulatorima, investitorima i širem spektru stejkholdera zainteresovanih za dalji razvoj praksi održivog poslovanja.

Ključne riječi: ESG, izvještavanje o održivosti, upravljačka tijela, bankarski sektor

Uvod

U procesu prilagođavanja globalnim izazovima, poput klimatskih promjena, degradacije životne sredine, kao i rastuće nejednakosti u svijetu, kompanije sve više integrišu ekološke, društvene i korporativne upravljačke strategije u svoje operacije. Kao ključni alat za mjerenje uspješnosti održivosti, informacije o životnoj sredini, društvu i upravljanju - poznate kao ESG (engl. *environmental, social, and governance*) komponente izvještavanja, postaju temelj za evaluaciju i monitoring nivoa integracije održivih praksi u poslovanje kompanija.

Pomoću nefinansijskih informacija, uz osnovni set finansijskih izvještaja, kompanija obavještava javnost o svojim aktivnostima održivosti, odnosno o aktivnostima kojim prikazuje napore integrisanja ESG praksi u svoje poslovanje. Kroz izvještavanje o ESG komponentama, kompanije prikazuju stepen posvećenosti društvenoj odgovornosti i održivosti, čime mogu doprinijeti

pravednijem, otpornijem i ekološki odgovornijem svijetu. Nefinansijski, integrirani ili izvještaji o održivosti koji sadrže ESG informacije zahtijevani su od različitih zainteresovanih strana, akcionara, investitora, ali i javnosti. Tako, sve značajnija tema za istraživanje jesu načini na koje se može podstaći transparentnost i poboljšati kvalitet izvještaja o održivosti, kao i pratiti napredak održivog poslovanja kompanija.

Upravni odbori kompanija imaju ključnu ulogu u vođenju kompanije, donošenju odluka, definisanju i ostvarivanju ciljeva, kao i u oblikovanju strategija održivog poslovanja. Kroz sinergiju sa savjetničkim tijelima, upravni organi, koji se nalaze na vrhu hijerarhije upravljanja u bankarskom sektoru, predstavljaju osnovne interne mehanizme transparentnosti u izvještavanju o održivosti. Kako je poznato da finansijske ustanove, posebno banke, svojim ulaganjem i raspodjelom značajnih finansijskih sredstava djeluju kao glavni pokretači inkluzivne i održive ekonomije, razumljivo je da će upravo ove institucije imati ulogu inicijatora usvajanja praksi održivosti i izvještavanja o njima, dok istovremeno ocjenjuju i sopstveni napredak prema održivom ekonomskom razvoju. Glavni cilj ovog istraživanja jeste utvrditi kakva veza postoji između upravljačkih struktura i izvještavanja o održivosti, kao i koje osobine upravljanja u bankarskom sektoru doprinose većem obuhvatu nefinansijskih podataka u izvještajima o održivosti.

Kroz ekonometrijski pristup, u ovom istraživanju ispituje se uticaj odabranih karakteristika upravljačkih tijela i revizorskog odbora na nivo izvještavanja o održivosti, u bankarskom sektoru Evropske unije. Svi podaci korišćeni u empirijskom dijelu analize preuzeti su iz *Bloomberg* baze podataka, prema čijoj metodologiji su ispitivane karakteristike koje se odnose na odbor direktora ukoliko je to jedino upravljačko tijelo banke, odnosno na nadzorni odbor kada banka ima upravni i nadzorni odbor kao odvojena upravljačka tijela.¹ Karakteristike navedenih tijela jesu veličina, nezavisnost i aktivnost odbora, odnosno: broj članova, broj nezavisnih članova i broj održanih godišnjih sastanaka odbora, dok je nivo izvještavanja o održivosti predstavljen ESG indeksom. Metodologija koja je korišćena u empirijskom dijelu analize je linearna regresija, na slučajnom uzorku kros-sektorskih podataka za četrdeset četiri banke sa područja Evropske unije za 2021. godinu. U cilju ispunjenja definisanih istraživačkih ciljeva, postavljene su sljedeće hipoteze:

H₁: Karakteristike upravljačkih tijela pozitivno utiču na nivo nefinansijskog izvještavanja.

H₂: Karakteristike revizorskog odbora pozitivno utiču na nivo nefinansijskog izvještavanja.

Namjera autora je da zaključci ovog istraživanja pomognu u podizanju svijesti o ulozi i značaju upravljačkih tijela u procesu unapređivanja

¹ Svi podaci u istraživanju odnose se na upravu bankarskog sektora te autori koriste zajednički termin upravljačka tijela, iako su funkcije koje obavljaju različite u zavisnosti od odabira jednodomnog ili dvodomnog modela korporativnog upravljanja.

transparentnosti izvještavanja o održivosti, odnosno da se obezbijede praktične implikacije za regulatorna tijela i različite zainteresovane strane u daljem razvoju praksi održivog poslovanja i izvještavanja.

Pregled literature

U poslednjih nekoliko decenija, trend izvještavanja o održivosti dobija na značaju (Haller et al., 2017; Tarquinio & Posadas, 2020). Izvještavanje o održivosti značajno se razlikuje od tradicionalnog finansijskog izvještavanja, jer obuhvata širok dijapazon ekoloških, društvenih, i upravljačkih segmenata (Christensen et al., 2019) i čini ga novom ideologijom koja se fokusira na stvaranje buduće vrijednosti u poslovnim praksama kompanija (Buallay, 2018). S obzirom na to da je Evropska unija usvojila mnoštvo zakona za održivo ulaganje u cilju harmonizacije kompleksnog termina održivosti, finansijski i bankarski sektor, glavni su akteri u primjeni novih zakona (Zdolšek et al., 2022). Jedan od prvih značajnih koraka za razvoj izvještaja koji sadrže nefinansijske informacije jeste usvajanje Direktive 2014/95/EU o nefinansijskom izvještavanju (European Union, 2014). Navedenom Direktivom predstavljene su smjernice o tome koje nefinansijske informacije bi se trebale nalaziti u izvještajima kompanija od javnog interesa, koje se tiču pitanja životne sredine, zaposlenih i društvenih pitanja, ljudskih prava i borbe protiv korupcije i mita. Nakon Direktive o nefinansijskom izvještavanju, Evropska unija preduzima brojne korake koji su važni za dalji razvoj održivog poslovanja, usvajanjem Pariškog sporazuma, Akcionog plana za finansiranje održivog razvoja, Evropskog zelenog dogovora, Akta EU taksonomije 2020/852, Regulative za objavljivanje podataka o održivom finansiranju 2019/2088 i Direktive o izvještavanju o korporativnoj održivosti 2022/2464. Međutim, nedovoljna razvijenost i popularnost zvaničnih izvještaja koji bi potvrdili postojanje i kredibilitet društveno odgovornih aktivnosti kompanija koje su predviđene pomenutim dokumentima, uslovalo je razvoj naučnih radova o faktorima koji utiču na kvalitet i kvantitet praksi održivog poslovanja i izvještavanja.

Kvalitet izvještaja o održivosti od velike je važnosti za sve zainteresovane strane u poslovnom svijetu, te je ključno istaći i proučiti faktore koji utiču na objavljivanje nefinansijskih informacija i izvještaja (Buallay & Al-Ajmi, 2019). Jedan od faktora koji je predmet istraživanja u literaturi iz ove oblasti jeste korporativno upravljanje, zbog uloge koje ima u kreiranju strategije i ostvarivanju ciljeva održivosti kompanije. Finansijski skandali poslednjih godina doprinijeli su razvoju istraživanja o korporativnom upravljanju, međutim studije na primjeru bankarskog sektora i dalje ostaju nedovoljno istražene (Ayadi et al., 2019). Način funkcionisanja uprave kompanije sa njenim pododorima, kao što je odbor za održivo poslovanje u kompaniji, uzrokuje brojna istraživačka pitanja (Al-Shaer & Zaman, 2018). Među njima se nalaze pitanja da li korporativno upravljanje internih upravljačkih mehanizama doprinosi jačanju kredibiliteta izvještaja o održivosti, kao i kako višečlani odbori, i učestaliji sastanci tih odbora u toku godine podstiču transparentnost nefinansijskog izvještavanja. Nekolike studije pokušale su dati

odgovor na slična pitanja i objasniti kako povećati kvalitet izvještaja o održivosti, dok je u ovom istraživanju akcent stavljen na kvantitet otkrivenih ESG informacija, odnosno na transparentnost izvještaja o održivosti. Uloga upravljačkih tijela u izvještavanju o održivosti u ovom istraživanju analizira se kroz uticaj odabranih karakteristika uprave i revizorskog odbora bankarskog sektora na ESG indeks izvještavanja.

Rezultati istraživanja relevantnih studija različiti su u razvijenim i nerazvijenim zemljama, pod uticajem drugačijih uzoraka kompanija i vremenskih perioda u kojem je istraživanje rađeno, ali posebno i regulatornih okvira izvještavanja koji u određenoj zemlji postoje. Velika pažnja u literaturi posvećena je revizorskom odboru kroz monitoring i nadzorne aktivnosti koje vrši, međutim mali je broj studija koje analiziraju prirodu veze između revizorskog odbora i izvještavanja o nefinansijskim informacijama. Revizorski odbori sa više članova imaju svoje prednosti, jer se razmjenjuje veliki broj mišljenja i veća je baza znanja, ali i mane u vidu problema raspodjele odgovornosti i donošenja odluka (Jensen, 1993). Appuhami & Tashakor (2017) sugeriraju da je veći revizorski odbor efikasniji u izvještavanju i monitoring aktivnostima, dok Buallay & Al-Ajmi (2019) smatraju da pozitivni rezultati njihove studije trebaju biti osnov regulatornim organima za određivanje minimalnog broja članova koji revizorski odbor mora da ima. Arif et al. (2020) istraživali su uticaj karakteristika revizorskog odbora na izvještavanje o održivosti energetskog sektora u Australiji, u kojem se veličina revizorskog odbora pokazala kao značajan faktor koji utiče na izvještavanje o ESG komponentama. Druga grupa autora smatra da kvalitet objavljivanja nefinansijskih informacija ne zavisi od broja članova revizorskog odbora, odnosno da veći revizorski odbor ne doprinosi kvalitetu izvještavanja više nego manji odbor (Ahmed & Anifowose, 2016; Mangena & Pike, 2005).

Statistički značajna pozitivna veza između sastanaka uprave i revizorskog odbora kompanije sa jedne strane, i kvaliteta i kvantiteta izvještavanja o održivosti sa druge strane, utvrđena je u nekoliko studija (Arif et al., 2020; Disli et al., 2022; Rella & L'Abate, 2022). Sastanci odbora direktora povećavaju vjerovatnoću objavljivanja i kvalitet izvještaja o održivosti (Meibo & Lawrence, 2018) i omogućavaju kvalitetnije donošenje odluka, imajući u vidu da se na sastancima razgovara o važnim strateškim pitanjima i vrši razmjena informacija i mišljenja (Birindelli et al., 2018). Pouzdanost izvještaja o održivosti biće veća ukoliko se sastanci revizorskog odbora održe više puta u toku godine (Appuhami & Tashakor, 2017), što potvrđuju i nalazi autora Buallay & Al-Ajmi (2019). Karakteristika aktivnosti revizorskog odbora mjerena brojem godišnjih sastanaka, značajna je i za sprovođenje ekoloških politika i aktivnosti kompanije, prema Chariri i ostalim autorima (2017). Veća učestalost sastanaka, ipak, može biti pokazatelj da se uprava kompanije sastaje zbog mnoštva problema u poslovanju (Menon & Deahl Williams, 1994), odnosno da je i uz veći broj sastanaka moguće da se ne posvećuje dovoljno pažnje pitanjima i problemima održivog poslovanja (Dienes & Velte, 2016).

Karakteristika koja se tiče nezavisnosti direktora uprave kompanija, još u osamdesetim godinama dobija na značaju u praksi i literaturi (Williamson, 1985). Nezavisni direktori imaju ključnu funkciju u poboljšanju efektivnosti uprave kompanije (Rao et al., 2012) koji kao zastupnici benefita zainteresovanih strana vrše veliki pritisak na objelodanjivanje informacija o održivom poslovanju (Khan, 2010). Razumjevši ekološke probleme sa kojima se društvo svakodnevno suočava, navedeni autori ukazuju na značaj dobijenih pozitivnih nalaza uticaja ove karakteristike na izvještavanje o održivosti, za širu javnost i druge zainteresovane strane. Prilikom istraživanja nezavisnosti revizorskog odbora, pozitivne rezultate utvrđuju autori Buallay & Al-Ajmi (2019) i Arif et al. (2020) na primjeru bankarskog i energetskog sektora. Nezavisni direktori u revizorskom odboru poboljšavaju kvalitet izvještavanja o održivosti, jer donose nezavisne odluke, bez ikakvog uticaja drugih zainteresovanih strana (Appuhami & Tashakor, 2017). Nezavisnost direktora revizorskog odbora i uprave kompanije uslovljava visok ESG indeks (Dwekat et al., 2020), a do pozitivnih rezultata dolaze i brojni drugi autori: (Chijoke-Mgbame et al., 2019; Cucari et al., 2018; Rella & L'Abate, 2022). Sa druge strane, veza između nezavisnih direktora i izvještavanja o društvenim i ekološkim komponentama je negativna prema Nurhayati et al. (2015) i Birindelli et al. (2018), koji objašnjavaju da veliki broj nezavisnih direktora sprečava povećanje performansi održivosti banaka.

Metodologija i podaci za empirijsku analizu

Kako zapadnoevropske zemlje predstavljaju lidere u oblasti ESG izvještavanja (Bigelli et al., 2023), predmet ovog istraživanja su banke Evropske unije, koje, koristeći ESG rizike kao jedan od uslova za kreditiranje i investiranje, imaju dvostruku ulogu u razvoju svijesti o održivom poslovanju. Empirijska analiza za četrdeset četiri banke koje posluju u državama Evropske unije na bazi slučajno odabranog uzorka, sprovedena je metodom višestruke linearne regresije na bazi kros-sektorskih podataka (*engl. cross-section*) za 2021. godinu.² Za ovakvu vrstu istraživanja, pogodno je sprovesti analizu serije presjeka, kako bi se ocijenila zavisnost između ispitivanih varijabli u modelu za više različitih zemalja u jednoj godini. Za testiranje postavljenih hipoteza, koristi se model višestruke linearne regresije, koji je postavljen na sljedeći način:

$$ESG_i = \beta_0 + \beta_1 BMEET_i + \beta_2 BIND_i + \beta_3 ACMEET_i + \beta_4 ACSIZE_i + \beta_5 ACIND_i + \beta_6 ROA_i + \beta_7 FLEV_i + u_i$$

gdje je: β_0 – parametar presjeka, $\beta_1, \beta_2 \dots \beta_7$ – parametri ekonometrijskog modela koji opisuju pravac i snagu odnosa između nezavisnih i kontrolnih varijabli sa zavisnom varijablom; u – slučajna greška koja predstavlja ostale faktore, osim navedenih, koji utiču na zavisnu varijablu.

² Lista banaka u uzorku dostupna je na zahtjev.

Primarni set podataka preuzet je iz *Bloomberg* baze podataka, a nedostajući podaci o nezavisnim varijablama preuzeti su iz godišnjih izvještaja o održivosti, izvještaja o poslovanju, izvještaja o korporativnom upravljanju i sa zvaničnih internet stranica banaka. *Bloomberg* baza podataka jedna je od najpoznatijih baza koja se koristi u istraživanjima iz različitih oblasti, ali u poslednjoj deceniji mnoštvo autora je koristi za empirijsku analizu iz oblasti održivog poslovanja (Alareeni & Hamdan, 2020; Appiagyei et al., 2023; Arif et al., 2020; Buallay, 2018; Buallay & Al-Ajmi, 2019; Lavin & Montecinos-Pearce, 2021; Meibo & Lawrence, 2018) što opravdava njen kredibilitet i upotrebu u ovom istraživanju.

ESG indeks (engl. *ESG disclosure score*) predstavlja zavisnu varijablu kojom se mjeri transparentnost, to jest nivo izvještavanja o održivosti, na osnovu količine ESG informacija koje se nalaze u izvještajima kompanija. ESG indeks sastoji se od tri odvojena podindeksa koji mjere izvještavanje o ekološkim, društvenim i upravljačkim komponentama (engl. *environmental, social and governance disclosure score*), čija se vrijednost kreće od minimalnih 0 za kompanije koje ne posjeduju nefinansijske informacije u izvještajima, do maksimalnih 100. Zatim, karakteristike koje se odnose na aktivnost, nezavisnost i veličinu upravljačkih tijela i revizorskog odbora predstavljaju nezavisne varijable u modelima. Karakteristike čiji će se uticaj na ESG indeks analizirati su: broj godišnjih sastanaka upravljačkih tijela (BMEET), broj nezavisnih direktora upravljačkih tijela (BIND), broj članova revizorskog odbora (ACSIZE), broj godišnjih sastanaka revizorskog odbora (ACMEET) i udio nezavisnih direktora u revizorskom odboru (ACIND). Dodatno, u regresione modele se uvode i dvije kontrolne varijable, koje se u literaturi koriste kao značajni finansijski pokazatelji: prinos na imovinu (ROA) – odnos neto dobitka i ukupne imovine, i finansijski leveridž (FLEV) – odnos ukupnog duga i ukupne imovine. Empirijska analiza u radu biće sprovedena uz pomoć statističkog softvera *EViews10*.

Empirijski rezultati

Koristeći višestruku linearnu regresionu analizu, moguće je izvršiti predviđanje varijacija zavisne promjenljive za različite kombinacije vrijednosti nezavisnih promjenljivih. Cilj ovog dijela istraživanja jeste da se, na osnovu empirijskih podataka, ispita uticaj karakteristika upravljačkih tijela i revizorskog odbora na nivo izvještavanja o održivosti u odabranim bankama Evropske unije. Na samom početku analize, potrebno je ispitati validnost specificiranog modela, gdje će autori putem različitih statističkih testova testirati sljedeće karakteristike modela: normalnost, autokorelacija, heteroskedastičnost i multikolinearnost.³ Testovi koji su sprovedeni za testiranje navedenih osobina modela su: Žark Bera statistika za normalnost, Brojš-Godfri test (engl. *Breusch-Godfrey*) i Darbin-Vatson statistika (engl. *Durbin-Watson*) za testiranje autokorelacije, dok su Brojš-Pagan-Godfri (engl. *Breusch-Pagan Godfrey*) i Vajtov test (engl. *White*) potvrdili odsustvo

³ Rezultati svih sprovedenih testova su dostupni na zahtjev.

heteroskedastičnosti. Na kraju, multikolinearnost je ispitana na osnovu korelacione matrice i VIF testa, koji pokazuju da u modelu ne postoji problem štetne multikolinearnosti. Dakle, nakon što su sve pretpostavke višestruke linearne regresije zadovoljene, može se nastaviti sa analiziranjem rezultata specificiranog modela.

Tabela 1. Rezultati regresionog modela

Zavisna varijabla: ESG				
Metod: Metod najmanjih kvadrata				
Broj opservacija: 44				
Nezavisne varijable	Koeficijenti	Standardna greška	t-Statistika	Verovatnoća
C	58,41794	8,270801	7,063153	0,0000
BMEET	-0,401129	0,196915	-2,037073	0,0490
BIND	-0,873894	0,384618	-2,272111	0,0292
ACMEET	0,543175	0,136916	3,967211	0,0003
ACSIZE	1,497188	0,728713	2,054565	0,0472
ACIND	-13,55297	6,256865	-2,166096	0,0370
ROA	-0,951328	0,876461	-1,085420	0,2850
FLEV	0,434865	0,110623	3,931044	0,0004
R ²	0,545962			
Prilagođeno R ²	0,457677			
F-Statistika	6,184068			
Verovatnoća (F-Statistika)	0,000086			

Izvor: Kalkulacija autora, EViews10.

Rezultati regresionog modela prikazani su u Tabeli 1. Vrijednost vjerovatnoće F statistike je manja od 5% nivoa značajnosti i iznosi 0,000086, na osnovu čega se može zaključiti da je specificirani model statistički značajan. Vrijednost koeficijenta determinacije iznosi približno 0.54, što znači da je približno 54% varijacija zavisne promjenljive objašnjeno nezavisnim varijablama. U Tabeli 1, takođe, je predstavljena statistička značajnost varijabli, pri čemu sve varijable u modelu pokazuju statističku značajnost pri riziku greške od 5%, osim kontrolne varijable ROA. Finansijski pokazatelj prinos na imovinu, u ovom modelu, dakle, ne utiče na nivo transparentnosti izvještaja o održivosti, odnosno kompanije koje imaju veći pokazatelj profitabilnosti ne moraju imati veći ESG indeks.

Sve nezavisne varijable, odnosno odabrane karakteristike upravljačkih tijela i revizorskog odbora u specificiranom modelu imaju statistički značajan uticaj na ESG indeks, ali u različitom smjeru. Dok obje ispitivane karakteristike upravljačkih tijela banaka imaju negativan uticaj na ESG indeks, kod revizorskog odbora dvije od tri karakteristike utiču pozitivno na transparentnost nefinansijskih informacija u izvještajima. Kako broj godišnjih sastanaka ne podrazumijeva informaciju da je izvještavanje o održivosti dio dnevnog reda nekog od tih sastanaka, tako broj nezavisnih članova u odboru ne obuhvata informacije o stručnosti tih članova iz oblasti održivog poslovanja. U tom smislu, može se razumjeti da u konkretnom uzorku ovog istraživanja, uprava bankarskog sektora u

zemljama Evropske unije nije bila efikasan interni mehanizam za podsticanje izvještavanja o održivosti. Zbog predznaka koeficijenta koji označava negativan uticaj odabranih karakteristika upravljačkih tijela na zavisnu varijablu, autori donose odluku o odbacivanju polazne hipoteze H_1 .

Što se tiče revizorskog odbora, rezultati modela pokazuju da sve karakteristike imaju statistički značajan uticaj na nivo izvještavanja o održivosti - broj članova i godišnjih sastanaka pozitivan, a udio nezavisnih članova u odboru negativan uticaj. Ukoliko se sastoji od više članova i ukoliko održi više sastanaka u toku godine, revizorski odbor je efikasniji u podsticanju potpunijeg izvještavanja o nefinansijskim informacijama. Kao i kod upravljačkih tijela, nezavisnost revizorskog odbora ima negativan uticaj na ESG indeks, što može značiti da neophodna osobina nezavisnosti članova odbora kao takva, bez osobine stručnosti ili neke druge, nije dovoljan pokazatelj za podsticanje ESG informacija u izvještajima o održivosti. Dakle, na osnovu prethodno obrazloženih rezultata gdje dvije od tri ispitivane karakteristike revizorskog odbora imaju pozitivan uticaj na zavisnu varijablu, donosi se odluka o prihvatanju druge hipoteze u istraživanju.

Diskusija i zaključak

Izvještavanje o životnoj sredini, društvu i upravljanju u kontekstu savremenog poslovanja postalo je imperativ, a transparentnost ESG informacija u izvještajima o održivosti neophodna za sve zainteresovane strane i širu javnost. Kroz sastavljanje izvještaja o održivosti, kompanije prepoznaju svoj udio i doprinos u globalnim naporima ka rešavanju izazova poput klimatskih promjena, društvenih nejednakosti, siromaštva i mnogih drugih. Mjerenjem i dijeljenjem kvalitetnih informacija o svojim ESG performansama, kompanije postavljaju ciljeve koji ih usmjeravaju ka unapređenju ekoloških praksi, efikasnijem društvenom uticaju i jačoj strukturi korporativnog upravljanja.

U zemljama Evropske unije, rast popularnosti izvještavanja o održivosti uslovljen je usvajanjem brojnih akcionih planova, direktiva i regulativa, koje zajedno sa preporukama međunarodnih organizacija, naglašavaju ključnu ulogu internih upravljačkih mehanizama u procesu sastavljanja izvještaja. Sve veći akcenat na važnost uloge upravljačkih tijela u kreiranju ESG strategije, monitoringu i obezbjeđivanju kvalitetnih izvještaja o održivosti, uslovile su razvoj glavne ideje ovog istraživanja, a to je da se objasni kako su karakteristike upravljačkih tijela i revizorskog odbora, poput sastava ili strukture odbora, povezane sa nivoom izvještavanja o održivosti u bankarskom sektoru. Odabrane karakteristike upravljačkih tijela pokazale su negativan, statistički značajan uticaj na ESG indeks, dok su dvije od tri karakteristike revizorskog odbora pokazale značajan i pozitivan uticaj na zavisnu varijablu. Na bazi navedenih rezultata regresionog modela, koji su predstavljeni u empirijskom dijelu istraživanja, zaključuje se da je revizorski odbor bio efikasniji interni mehanizam u podsticanju transparentnosti ESG informacija u izvještajima o održivosti, nego što je to bila uprava u bankarskom sektoru Evropske unije.

U skladu sa rezultatima ovog istraživanja, Birindelli et al. (2018) su utvrdili da karakteristika nezavisnosti upravljačkih tijela ima negativan uticaj na izvještavanje o održivosti, dok godišnji sastanci nemaju statističkog uticaja. Učestalost sastanaka uglavnom je povezana sa boljim kvalitetom izvještavanja kompanija, međutim, veći broj sastanaka uprave tokom godine može značiti da postoji više problema koje je potrebno riješiti, što i dalje ne znači da su dobre poslovne odluke ishod tih sastanaka (Ju Ahmad et al., 2017). Bamahros et al. (2022) empirijskom analizom na uzorku kompanija u Saudijskoj Arabiji, potvrđuju rezultate našeg istraživanja, gdje je uticaj sastanaka upravljačkih tijela na izvještavanje o ESG komponentama negativan.

Dodatno, nezavisnost direktora revizorskog odbora, kao i kod upravljačkih tijela, može se pojaviti u negativnom kontekstu u studijama ukoliko nezavisni direktori nemaju odgovarajuću stručnost vezanu za oblast o kojoj se istražuje. Analizirajući strukturu vlasništva i karakteristike internih mehanizama, Lavin & Montecinos-Pearce (2021) pronalaze negativan uticaj nezavisnih direktora revizorskog odbora na izvještavanje o održivosti, dok su Wang & Sun (2022) utvrdili da navedena karakteristika nije imala značajnu ulogu u izvještavanju o životnoj sredini i društvenoj odgovornosti. Navedeni autori sugerišu da bi ovakvi nalazi trebali podstaći regulatore politika da prošire ulogu i nadležnost revizorskih odbora u oblasti izvještavanja o krucijalnim nefinansijskim informacijama, putem različitih procedura i politika.

Prema Dwekat et al. (2020), uticaj karakteristika revizorskog odbora i upravljačkih tijela na ESG indeks zavisi od postojanja ili nepostojanja ostalih važnih karakteristika u odborima. Nesumnjivo, odabir članova odbora kompanija je vrlo kompleksan proces, naročito zbog oblasti održivosti koja je, zajedno sa tematikom izvještavanja o ESG informacijama, u samom razvoju. Naše istraživanje upućuje na značajnu ulogu revizorskog odbora u procesu sastavljanja izvještaja o održivosti, što potvrđuju i autori Chijoke-Mgbame et al. (2019), Cucari et al. (2018), Rella & L'Abate (2022), Appuhami & Tashakor, (2017) i Buallay & Al-Ajmi (2019), te autori sugerišu da i u ostalim zemljama van Evropske unije treba raditi na proširenju njegovih nadležnosti.

Ovo istraživanje može pružiti dublje uvide u stepen angažovanja i uticaj aktivnosti upravljačkih tijela i revizorskih odbora na proces izvještavanja o održivosti unutar bankarskog sektora. Takva saznanja nude značajne informacije za regulatorna tijela, bankarski sektor i ostale zainteresovane strane. Jedinствени doprinos ovog istraživanja je što stavlja fokus na analizu izvještavanja o održivosti za 2021. godinu, period koji još nije detaljno obrađen u literaturi, a koji može otkriti važne uvide zbog novih regulativa primijenjenih u finansijskom sektoru. Osnovna ograničenja studije odnose se na veličinu i geografski opseg uzorka, koji je ograničen na zemlje Evropske unije, dok bi uključivanje zemalja van EU, pa čak i zemalja u razvoju, moglo omogućiti širu primjenjivost rezultata. Buduća istraživanja mogla bi razmotriti i druge značajne aspekte upravljačkih tijela, poput stručnosti članova i zastupljenosti žena, za sveobuhvatniju analizu i bolje razumijevanje uticaja ovih odbora na izvještavanje o održivosti.

Reference

- Ahmed, H., Anifowose, M. (2016). Audit committee and integrated reporting practice: Does internal assurance matter? *Managerial Auditing Journal*, 31(8-9), 915–948.
- Alareeni, B., Hamdan, A. (2020). ESG impact on performance of US S&P 500-listed firms. *Corporate Governance: International Journal of Business in Society*, 20, 1409–1428.
- Al-Shaer, H., Zaman, M. (2018). Credibility of sustainability reports: The contribution of audit committees. *Business Strategy and the Environment*, 27(7), 973–986.
- Appiagyei, K., Djajadikerta, H. Mat, R. (2023). The impact of corporate governance on integrated reporting (IR) quality and sustainability performance: Evidence from listed companies in South Africa. *Meditari Accountancy Research*, 31(4), 1068-1092.
- Appuhami, R., Tashakor, S. (2017). The Impact of Audit Committee Characteristics on CSR Disclosure: An Analysis of Australian Firms. *Australian Accounting Review*, 27(4), 400–420.
- Arif, M., Sajjad, A., Farooq, S., Abrar, M., Joyo, A. (2020). The impact of audit committee attributes on the quality and quantity of environmental, social and governance (ESG) disclosures. *Corporate Governance: International Journal of Business in Society*, 21(3), 497–514.
- Ayadi, M., Ayadi, N., Trabelsi, S. (2019). Corporate governance, European bank performance and the financial crisis. *Managerial Auditing Journal*, 34(3), 338–371.
- Bamahros, H., Alquhaif, A., Qasem, A., Wan-Hussin, W., Thomran, M., Al-Duais, S., Shukeri, S., Khojally, H. (2022). Corporate Governance Mechanisms and ESG Reporting: Evidence from the Saudi Stock Market. *Sustainability*, 14(10), 6202.
- Bigelli, M., Mengoli, S., Sandri, S. (2023). ESG score, board structure and the impact of the non-financial reporting directive on European firms. *Journal of Economics and Business*, 127, 106133.
- Birindelli, G., Dell’Atti, S., Iannuzzi, A., Savioli, M. (2018). Composition and Activity of the Board of Directors: Impact on ESG Performance in the Banking System. *Sustainability*, 10(12), 4699.
- Buallay, A. (2018). Is sustainability reporting (ESG) associated with performance? Evidence from the European banking sector. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 30(1), 98–115.
- Buallay, A., Al-Ajmi, J. (2019). The role of audit committee attributes in corporate sustainability reporting: Evidence from banks in the Gulf Cooperation Council. *Journal of Applied Accounting Research*, 21(2), 249–264.
- Chariri, A., Januarti, I., Yuyetta, E. (2017). Firm characteristics, audit committee, and environmental performance: Insights from Indonesian companies. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(6), 19-26.

- Chijoke-Mgbame, A., Mgbame, C., Akintoye, S., Ohalehi, P. (2019). The role of corporate governance on CSR disclosure and firm performance in a voluntary environment. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 20(2), 294–306.
- Christensen, H., Hail, L., Leuz, C. (2019). Mandatory CSR and Sustainability Reporting: Economic Analysis and Literature Review. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No. 26169.
- Cucari, N., Esposito De Falco, S., Orlando, B. (2018). Diversity of Board of Directors and Environmental Social Governance: Evidence from Italian Listed Companies. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(3), 250–266.
- Dienes, D., Velte, P. (2016). The impact of supervisory board composition on CSR reporting. Evidence from the German two-tier system. *Sustainability*, 8(1), 63.
- Disli, M., Yilmaz, M., Mohamed, F. (2022). Board characteristics and sustainability performance: Empirical evidence from emerging markets. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 13(4), 929–952.
- Dwekat, A., Seguí-Mas, E., Tormo-Carbó, G., Carmona, P. (2020). Corporate Governance Configurations and Corporate Social Responsibility Disclosure: Qualitative Comparative Analysis of Audit Committee and Board characteristics. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(6), 2879–2892.
- Haller, A., Link, M., Groß, T. (2017). The Term ‘Non-financial Information’ – A Semantic Analysis of a Key Feature of Current and Future Corporate Reporting. *Accounting in Europe*, 14(3), 407–429.
- Jensen, M. (1993). The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems. *Journal of Finance*, 48(3), 831–880.
- Ju Ahmad, N., Rashid, A., Gow, J. (2017). Board meeting frequency and corporate social responsibility (CSR) reporting: Evidence from Malaysia. *Corporate Board: role, duties and composition*, 13(1), 87-99.
- Khan, H. (2010). The Effect of Corporate Governance Elements on Corporate Social Responsibility (CSR) Reporting: Empirical Evidence from Private Commercial Banks of Bangladesh. *International Journal of Law and Management*, 52(2), 82-109.
- Lavin, J., Montecinos-Pearce, A. (2021). ESG disclosure in an emerging market: an empirical analysis of the influence of board characteristics and ownership structure. *Sustainability*, 13(19), 10498.
- Mangena, M., Pike, R. (2005). The effect of audit committee shareholding, financial expertise and size on interim financial disclosures. *Accounting and business research*, 35(4), 327-349.
- Hu, M., Loh, L. (2018). Board governance and sustainability disclosure: A cross-sectional study of Singapore-listed companies. *Sustainability*, 10(7), 2578.
- Menon, K., Deahl Williams, J. (1994). The use of audit committees for monitoring. *Journal of Accounting and Public Policy*, 13(2), 121–139.

- Nurhayati, R., Taylor, G., Tower, G. (2015). Investigating social and environmental disclosure practices by listed Indian textile firms. *Journal of Developing Areas*, 49(6), 361–372.
- Rao, K., Tilt, C., Lester, L. (2012). Corporate governance and environmental reporting: An Australian study. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 12(2), 143–163.
- Rella, A., L'Abate, V. (2022). The Impact of Board Characteristics on ESG Disclosure: An Empirical Study on US Companies. In *Economic and Social Development: Book of Proceedings* (pp. 276–293). Dubrovnik, Croatia.
- Tarquinio, L., Posadas, S. (2020). Exploring the term “non-financial information”: An academics' view. *Meditari Accountancy Research*, 28(5), 727–749.
- Wang, J., Sun, J. (2022). The role of audit committees in social responsibility and environmental disclosures: Evidence from Chinese energy sector. *International Journal of Disclosure and Governance*, 19(1), 113–128.
- Williamson, O. (1985). Assessing Contract. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 1(1), 177–208.
- Zdolšek, D., Jagrič, V., Štrukelj, T., Beloglavec, S. (2022). The Path Towards International Non-financial Reporting Framework. In S. Grima, E. Özen, I. Románova (Eds.), *Managing Risk and Decision Making in Times of Economic Distress*, Part B (pp. 37–60). Emerald Publishing Limited.

THE ROLE OF GOVERNING BODIES IN SUSTAINABILITY REPORTING: EVIDENCE FROM EU BANKING SECTOR

Abstract: *With the growing awareness of the importance of environmental protection, sustainability reporting has become a mechanism for companies to transparently inform the public about their efforts to integrate environmental, social and governance components into their business activities. In this context, it is important to answer the question which mechanisms could encourage transparency, improve the quality of non-financial reports, and monitor the progress of sustainable operations in financial institutions. The governing bodies at the top of the management pyramid in the banking sector are the main internal mechanisms in the mentioned process. Consequently, in this paper, the authors analyze the relationship between the characteristics of governing bodies (number of members, number of annual meetings, and number of independent members) and the level of non-financial reporting (which is represented by the ESG score). The methodology used in the work is the linear regression, on a sample of cross-sectional data for forty-four banks from the European Union, for the year 2021. The research results show the statistical significance of the impact of all analyzed variables on the ESG score, which provides important guidelines to regulators, investors, and a wider range of stakeholders interested in the further development of sustainable business practices.*

Keywords: *ESG, sustainability reporting, governing bodies, banking sector*

**FINANSIJSKO IZVEŠTAVANJE U
PRIVREDNIM DRUŠTVIMA I JAVNOM SEKTORU**

KONCEPTUALNI OKVIR FINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA ENTITETA JAVNOG SEKTORA: ULOGA I RAZVOJ

Vladimir Obradović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, vobradovic@kg.ac.rs

Nemanja Karapavlović

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, nkarapavlovic@kg.ac.rs

***Apstrakt:** Cilj rada je da se ukaže na ulogu i razvojni proces Konceptualnog okvira finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora, čiji donosilac je Međunarodni odbor za računovodstvene standarde za javni sektor (IPSASB). Ovaj dokument predstavlja osnovu za razvoj Međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor (International Public Sector Accounting Standards – IPSAS) na obračunskoj osnovi i pomaže u rešavanju problema finansijskog izveštavanja kojima se ti standardi ne bave i generalno razumevanju finansijskog izveštavanja neprofitnih entiteta javnog sektora. Izmenama IPSASB-ovog konceptualnog okvira, izvršenim u 2023, povećana je konzistentnost između okvira i standarda koji iz njega proističu iz aspekta merenja, jer je koncept fer vrednost uključen u okvir, a okvir je postao bliži istovrsnom dokumentu Međunarodnog odbora za računovodstvene standarde (IASB), koji se odnosi na finansijsko izveštavanje profitno orijentisanih entiteta i koji predstavlja polaznu osnovu za njegov razvoj. Ipak, ključna promena ogleda se u uvođenju koncepta tekuće operativne vrednosti kao mernog atributa specifičnog za entitete javnog sektora, čime je stvorena osnova da se taj merni atribut inkorporira u standarde finansijskog izveštavanja.*

***Ključne reči:** konceptualni okvir, Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor (International Public Sector Accounting Standards – IPSAS), kvalitativne karakteristike, fer vrednost, tekuća operativna vrednost*

Uvod

Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja, koji su namenjeni profitno orijentisanim entitetima i koje razvija Međunarodni odbor za računovodstvene standarde (International Accounting Standards Board – IASB), i Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor (International Public Sector Accounting Standards – IPSAS), koji su namenjeni neprofitnim entitetima javnog sektora i koje razvija Međunarodni odbor za računovodstvene standarde za javni sektor (International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB), kao telo koje funkcioniše u okviru Međunarodne federacije računovođa (International Federation of Accountants – IFAC), utemeljeni su u konceptualnim okvirima. Konceptualni okvir nije karakterističan samo za finansijsko izveštavanje, već postoji i u brojnim drugim područjima ekonomske nauke i uopšte sferama života, a

predstavlja mrežu povezanih koncepata koji zajedno pružaju osnovu za sveobuhvatno razumevanje jedne ili više pojava, pri čemu koncepti koji grade okvir podržavaju jedni druge, artikuliraju pojave kojima se bave i postavljaju specifičnu filozofiju (Jabareen, 2009, 50). Svaki konceptualni okvir u području finansijskog izveštavanja sadrži opšte principe finansijskog izveštavanja entiteta kojima je namenjen. On je osnova za razvoj standarda, ali i razumevanje standarda koji iz njega proističu i finansijskog izveštavanja entiteta kojima je namenjen. Okvir doprinosi da standardi finansijskog izveštavanja čine koherentnu celinu, tj. da predstavljaju usklađen skup dokumenata usmerenih ka istim ciljevima. Začeci konceptualnog okvira u računovodstvenom području javili su se tridesetih godina 20. veka u SAD. U istoj zemlji javio se i prvi konceptualni okvir finansijskog izveštavanja namenjen entitetima javnog sektora (Jorge, 2019, 182).

Predmet rada je Konceptualni okvir finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora, koji razvija IPSASB. Cilj rada je da se ukaže na (a) ulogu tog dokumenta u razvoju IPSAS-a i uopšte u finansijskom izveštavanju neprofitnih entiteta javnog sektora i (b) razvojni proces tog dokumenta, uz poseban osvrt na modifikacije u 2023. godini, kada su ažurirana poglavlja posvećena kvalitativnim karakteristikama i elementima finansijskih izveštaja i merenju sredstava i obaveza.

U skladu sa prethodnim, u nastavku se najpre razmatra uloga Konceptualnog okvira finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora. Nakon toga, pažnja se posvećuje inicijalnoj verziji ovog dokumenta iz 2014, a zatim i njegovoj ažuriranoj verziji iz 2023.

Uloga Konceptualnog okvira finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora

Svaki konceptualni okvir finansijskog izveštavanja predstavlja manifestaciju računovodstvene teorije. Naime, računovodstvene teorije se klasifikuju na (1) one kojima se objašnjavaju i predviđaju prakse finansijskog izveštavanja, poznate kao pozitivne teorije, i (2) one kojima se propisuju te prakse, poznate kao normativne ili preskriptivne teorije, pri čemu konceptualni okvir predstavlja oblik normativne teorije (Deegan & Ward, 2013, 53, 66).

Konceptualni okvir finansijskog izveštavanja je skup međusobno povezanih principa koji se nalaze u osnovi finansijskog izveštavanja i koji, time, čine čvrstu podlogu za razvoj standarda finansijskog izveštavanja (Melville, 2022, 17). Iz prethodnog se uočava jedna od važnih uloga konceptualnog okvira. Naime, on usmerava proces razvoja standarda finansijskog izveštavanja, ali i pomaže da ti standardi budu međusobno usaglašeni, tj. da se izbegne kolizija između njih. Ova uloga nije vezana samo za konceptualni okvir koji je doneo IPSASB, već se odnosi na svaki konceptualni okvir finansijskog izveštavanja, bez obzira na to da li je on nacionalnog ili međunarodnog karaktera i da li se odnosi na profitne ili neprofitne entitete. Konceptualni okvir je referentna tačka za ocenu kvaliteta standarda koji iz njega proističu (CFA Institute Centre for Financial Market Integrity, 2007, 4).

Značaj IPSASB-ovog konceptualnog okvira posebno dolazi do izražaja u svetlu činjenice da IPSASB danas (mart 2024) ima 18 članova iz 17 zemalja (samo Velika Britanija ima dva predstavnika, od kojih je jedan predsednik), pri čemu je po pet članova iz Evrope i Azije, po tri člana su iz Afrike i Severne Amerike, a po jedan član je iz Južne Amerike i Okeanije, kao i činjenice da je dve trećine članova izabrano počev od 2021. Navedeni podaci pokazuju da IPSASB, pored geografske disperzije, očekivane za telo globalnog karaktera, odlikuje fluktuacija članova. Da ne postoji konceptualni okvir, i jedna i druga odlika verovatno bi otežale aktivnosti IPASB-a na razvoju standarda. Naime, svaki član bi sagledavao predloge standarda polazeći od sopstvenog (neformalnog) konceptualnog okvira, koji možda ne bi bio jednak konceptualnom okviru drugih članova (prilagođeno prema: Alfredson et al., 2007, 62), kako sadašnjih, tako i bivših, tj. onih koji su usvojili ranije standarde. Konceptualni okvir ne može i ne treba da predupredi razlike u stavovima članova IPSASB-a. Te razlike su poželjne, jer se sučeljavanjem argumenata i perspektiva dolazi do kvalitetnih globalno prihvatljivih rešenja. Konceptualni okvir pomaže da se suzi opseg potencijalnih varijacija u stavovima članova IPSASB-a, time što im daje teorijsku podlogu za formulisanje i evaluaciju predloga standarda i sprečava da se razmatraju pitanja koja su razmatrana prilikom donošenja okvira.

Još jedna veoma važna uloga IPSASB-ovog konceptualnog okvira proističe iz odredbi IPSAS 3, koji je posvećen računovodstvenim politikama, promenama u računovodstvenim procenama i greškama. Naime, u ovom standardu se navodi da, kada ne postoji IPSAS posvećen problemu finansijskog izveštavanja sa kojim se entitet suočava, menadžment entiteta treba da razvije računovodstvenu politiku na osnovu prosuđivanja, pri čemu najpre treba da se osloni na jedan ili više IPSAS-a posvećenih sličnim ili povezanim problemima, ako postoje, a nakon toga upravo na IPSASB-ov konceptualni okvir, tj. definicije i principe za priznavanje i merenje sredstava, obaveza prihoda i rashoda (IPSAS 3, paragrafi 12 i 14). To znači da je okvir važan i za sastavljače finansijskih izveštaja entiteta koji primenju IPSAS-e. U samom okviru (IPSASB, 2023b, paragraf 1.2) navodi se da on ne daje autoritativne smernice, niti poništava smernice date u IPSAS-ima. U slučaju nekonzistentnosti između okvira i bilo kog standarda (sa oznakom IPSAS), prednost ima standard (Milutinović, 2022, 100). Okvir, dakle, dolazi do izražaja kada entitet ne može u IPSAS-ima neposredno ili posredno da nađe rešenja za računovodstvene probleme. Ipak, iz toga ne treba zaključiti da IPSASB-ov i bilo koji drugi okvir finansijskog izveštavanja nije važan u kontekstu rešavanja problema kojima se bave standardi utemeljeni u njemu. Naime, okvir pomaže sastavljačima finansijskih izveštaja da shvate zbog čega se problemi računovodstveno tretiraju na određeni način, što je od značaja za kvalitetno finansijsko izveštavanje (Atrill & McLaney, 2005, 150).

Kao manifestacija računovodstvene teorije, IPSASB-ov konceptualni okvir reflektuje globalno viđenje suštine finansijskog izveštavanja entiteta javnog sektora širom sveta. S obzirom na to, on je koristan za sve interesente koji nastoje da se upoznaju sa finansijskim izveštavanjem tih entiteta. Između ostalog, konceptualni okvir pomaže korisnicima finansijskih izveštaja, ali i svima koji nastoje da prošire znanja o finansijskom izveštavanju neprofitnih entiteta javnog sektora, da shvate

zašto ti entiteti sastavljaju finansijske izveštaje i šta ti izveštaji sadrže, tj. šta od njih mogu, ali i šta ne mogu da očekuju, s obzirom na ograničenja koja su im imanentna (prilagođeno prema: Obradović, 2021, 56).

Prethodna izlaganja pokazuju da je IPSASB-ov konceptualni okvir važan za razvoj regulative i prakse finansijskog izveštavanja neprofitnih entiteta javnog sektora. On čini osnovu za razvoj kvalitetnih i konzistentnih standarda, olakšava razumevanje tih standarda i pomaže sastavljačima finansijskih izveštaja da reše nove i nepoznate probleme. Stoga, okvir predstavlja čvrstu i nezaobilaznu osnovu za kontinuirano unapređenje kvaliteta finansijskih izveštaja entiteta javnog sektora (prilagođeno prema: Obradović, Stefanović & Vuksanović, 2012, 117).

IPSASB-ov konceptualni okvir namenjen je, kako se u samom dokumentu navodi (IPSASB, 2023b, paragraf 1.1), entitetima javnog sektora koji primenjuju obračunsku osnovu računovodstva. Drugim rečima, on je namenjen entitetima koji sastavljaju finansijske izveštaje opšte namene uz poštovanje obračunskih IPSAS-a. U Republici Srbiji (RS), počev od finansijskih izveštaja za 2024. godinu, obavezna osnova finansijskog izveštavanja entiteta javnog sektora je gotovinski IPSAS. Ako se pođe od stava da obračunski IPSAS-i donose sveobuhvatnije i bolje informacije za donošenje odluka (Müller-Marqués Berger, 2018, 48), na kome se zasniva trend njihovog globalnog širenja, može se očekivati da oni, u bližoj ili daljoj budućnosti, postanu osnova finansijskog izveštavanja neprofitnih entiteta javnog sektora u RS, a time i da konceptualni okvir na kome su zasnovani postane važniji. Sastavljači finansijskih izveštaja profitnih entiteta u RS uključeni u istraživanje zasnovano na anketi (Obradović, Čupić & Dimitrijević, 2018, 52-53) pretežno navode da dobro poznaju IASB-ov konceptualni okvir, da navedeni dokument smatraju bitnim i da ga uvažavaju prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja. Kada obračunski IPSAS-i postanu merodavni u RS, računovođe u javnom sektoru treba da imaju isti pristup prema IPSASB-ovom okviru.

Inicijalni Konceptualni okvir finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora

Proces razvoja globalnih standarda finansijskog izveštavanja namenjenih neprofitnim entitetima javnog sektora počeo je znatno kasnije nego proces razvoja globalnih standarda finansijskog izveštavanja namenjenih profitnim entitetima. O tome svedoči činjenica da je Međunarodni komitet za računovodstvene standarde (*International Accounting Standards Committee – IASC*), kao prethodnik IASB-a, osnovan 1973, dok je Komitet za javni sektor (*Public Sector Committee – PSC*), kao prethodnik IPSASB-a, osnovan 1986, pri čemu je u početku sprovodio širok spektar aktivnosti na razvoju menadžmenta i odgovornosti u javnom sektoru, da bi se uložilo međunarodnog (globalnog) donosioca standarda finansijskog izveštavanja posvetio od 1996. Nakon što je PSC restrukturiran u IPSASB u 2004, ovu ulogu je preuzeo IPSASB (IPSASB, 2024), koji razvija IPSAS-e kao odgovor na potrebu da se unaprede odgovornost i transparentnost državnih vlasti širom sveta (Knežević, 2019, 162).

Mada su globalni standardi finansijskog izveštavanja, kako oni namenjeni profitnim entitetima, tako i oni namenjeni neprofitnim entitetima javnog sektora, utemeljeni u odgovarajućim konceptualnim okvirima, što znači da su konceptualni okviri nadređeni standardima, razvoj i jednih i drugih standarda započet je pre razvoja korespondirajućih okvira. Naime, IASC je dokument pod nazivom Okvir za sastavljanje i prikazivanje finansijskih izveštaja, koji je prethodio IASB-ovom Konceptualnom okviru finansijskog izveštavanja, doneo u 1989. godini, nakon što je publikovao brojne standarde. PSC je prve standarde usvojio 2000, a IPSASB je 2006. inicirao projekat razvoj okvira, pri čemu je glavne aktivnosti na tom projektu sproveo između 2010. i 2014. Razvojni proces sastojao se iz četiri faze, u kojima je konstituisano osam poglavlja okvira. Prva faza obuhvatila je prva četiri poglavlja, druga peto i šesto, treća sedmo, a četvrta osmo poglavlje (Müller-Marqués Berger, 2018, 28-29). Prva faza je završena u januaru 2013, a ostale faze u oktobru 2014, kada je objavljen i predgovor okviru (IPSASB, 2022a, 16), čime je on kompletiran. U Tabeli 1 prikazana je struktura IPSASB-ovog okvira.

Tabela 1. Struktura IPSASB-ovog konceptualnog okvira

Broj poglavlja	Naziv poglavlja
1	Uloga i autoritet Konceptualnog okvira
2	Ciljevi i korisnici finansijskog izveštavanja opšte namene
3	Kvalitativne karakteristike
4	Izveštajni entitet
5	Elementi finansijskih izveštaja
6	Priznavanje u finansijskim izveštajima
7	Merenje sredstava i obaveza u finansijskim izveštajima
8	Prikazivanje u finansijskim izveštajima opšte namene

Izvor: IPSASB (2022a).

Osnovu za razvoj obračunskih IPSAS-a predstavljaju Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (*International Financial Reporting Standards – IFRS*), koje donosi IASB i koji su namenjeni profitno orijentisanim entitetima. IPSASB nastoji da odredbe punih IFRS (ne i IFRS za male i srednje entitete, kao skraćene verzije IFRS) prenese u obračunske IPSAS-e, uz izmene ograničene na situacije u kojima te odredbe nisu konzistentne sa specifičnostima entiteta javnog sektora. Dodatno, IPSASB razvija standarde prilagođene tim specifičnostima koji nemaju utemeljenje u IFRS (Obradović, 2017, 114-115). Prema tome, obračunski IPSAS-i su zasnovani na premisi minimalnog odstupanja od IFRS (Oulasvirta, 2021, 436). Kada je usvojen inicijalni IPSASB-ov okvir (2014), na snazi je bio IASB-ov okvir iz 2010, nastao izmenama IASC-ovog okvira iz 1989. Stoga, u Tabeli 2 je data komparacija ključnih odlika IPSASB-ovog okvira kompletiranog u 2014. i IASB-ovog okvira iz 2010.

Tabela 2. IASB-ov okvir iz 2010. i IPSASB-ov okvir iz 2014.

Područje	IASB-ov okvir (2010)	IPSASB-ov okvir (2014)
Primarni korisnici finansijskih izveštaja	Potencijalni investitori i zajmodavci i drugi poverioci	Korisnici usluga entiteta i snabdevači resursima
Cilj(evi) finansijskih izveštaja	Odlučivanje o snabdevanju entiteta resursima	Polaganje računa i odlučivanje
Kvalitativne karakteristike	Fundamentalne: relevantnost i verodostojnost; poboljšavajuće: uporedivost, proverljivost, blagovremenost i razumljivost	Relevantnost, verodostojnost, uporedivost, proverljivost, blagovremenost i razumljivost
Elementi finansijskih izveštaja	Sredstva, obaveze, sopstveni kapital, prihodi i rashodi	Sredstva, obaveze, prihodi, rashodi, ulaganja vlasnika i distribucije vlasnicima
Merni atributi za sredstva	Istorijski trošak, tekući trošak, realiziva vrednost i sadašnja vrednost	Istorijski trošak, tržišna vrednost, trošak zamene, neto prodajna cena i upotrebna vrednost
Merni atributi za obaveze	Istorijski trošak, tekući trošak, vrednost izmirenja i sadašnja vrednost	Istorijski trošak, trošak izmirenja, tržišna vrednost, trošak oslobođenja i cena preuzimanja

Izvori: IASB (2010) i IPSASB (2022a).

Stejkholderi koji snabdevaju entitet finansijskim resursima jesu primarni korisnici finansijskih izveštaja i prema IASB-ovom konceptualnom okviru iz 2010. i prema IPSASB-ovom konceptualnom okviru iz 2014. Dodatno, prema IPSASB-ovom okviru, primarni korisnici finansijskih izveštaja entiteta javnog sektora jesu lica kojima ti entiteti pružaju usluge, uključujući građane. Primarni cilj finansijskog izveštavanja prema IASB-ovom okviru jeste saopštavanje informacija korisnih za odlučivanje, pri čemu se taj cilj vezuje za potrebe primarnih korisnika finansijskih izveštaja, a to su investitori i zajmodavci i drugi poverioci. Odlučivanje, ali bez vezivanja za potrebe određenih stejkhodera, primarni je cilj finansijskih izveštaja i prema IPSASB-ovom okviru, s tim što nije jedini primarni cilj. Naime, polaganje računa je još jedan primarni cilj, ravnopravan sa odlučivanjem. Lista kvalitativnih karakteristika je ista u oba okvira, ali su one u IASB-ovom okviru rangirane na fundamentalne i poboljšavajuće, dok u IPSASB-ovom okviru hijerarhija ne postoji, već su sve u istom rangu. Sredstva, obaveze, prihodi i rashodi identifikuju se kao elementi finansijskih izveštaja u oba okvira. Sopstveni kapital se identifikuje kao element samo u IASB-ovom okviru, a ulaganja vlasnika i distribucije vlasnicima samo u IPSASB-ovom okviru. U IPSASB-ovom okviru iz 2014. razmatra se više mernih atributa nego u IASB-ovom okviru iz 2010, koji, inače, nije doneo promene u tom pogledu u odnosu na IASB-ov okvir iz 1989. Kada se posmatraju isključivo nazivi mernih atributa, uočava se da je samo istorijski trošak prisutan u oba okvira.

Ipak, kada se sagledaju njihove definicije, date u Tabelama 3 i 4, uočava se sličnost nekih mernih atributa različitog naziva.

Tabela 3. Definicije mernih atributa za sredstva u IASB-om okviru iz 2010. i IPSASB-om okviru iz 2014.

IASB-ov okvir (2010)	IPSASB-ov okvir (2014)
<i>Istorijski trošak</i> : iznos gotovine ili gotovinskih ekvivalenata koji je plaćen ili fer vrednost naknade koja je plaćena za sticanje sredstva u vreme sticanja	<i>Istorijski trošak</i> : vrednost naknade, u obliku gotovine, gotovinskih ekvivalenata ili drugom obliku, za sticanje ili razvoj sredstva, u vreme sticanja ili razvoja
<i>Tekući trošak</i> : iznos gotovine ili gotovinskih ekvivalenata koji bi bio plaćen da bi se sada steklo isto ili ekvivalentno sredstvo	<i>Trošak zamene</i> : trošak neophodan da bi se zamenio uslužni potencijal sredstva
<i>Realiziva vrednost</i> : iznos gotovine ili gotovinskih ekvivalenata koji bi se sada pribavio prodajom sredstva na uobičajeni način	<i>Neto prodajna cena</i> : iznos koji bi entitet ostvario prodajom sredstva, po odbitku troškova prodaje
<i>Sadašnja vrednost</i> : diskontovana vrednost očekivanih budućih neto novčanih priliva po osnovu sredstva u normalnom toku poslovanja	<i>Upotrebna vrednost</i> : sadašnja vrednost za entitet (a) preostalog uslužnog potencijala ili sposobnosti sredstva da generiše ekonomske koristi, u slučaju nastavka upotrebe sredstva, i (b) neto priliva po osnovu prodaje sredstva na kraju njegovog korisnog veka trajanja
	<i>Tržišna vrednost</i> : iznos za koji sredstvo može biti razmenjeno u tržišnoj transakciji između nezavisnih, obaveštenih i voljnih strana

Izvori: IASB (2010) i IPSASB (2022a).

Tabela 4. Definicije mernih atributa za obaveze u IASB-om okviru iz 2010. i IPSASB-om okviru iz 2014.

IASB-ov okvir (2010)	IPSASB-ov okvir (2014)
<i>Istorijski trošak</i> : iznos novčanih priliva u kontekstu nastanka obaveze ili, u nekim slučajevima (poput obaveze za porez na dobitak), iznos očekivanih novčanih odliva radi izmirenja obaveze u uobičajenom toku poslovanja	<i>Istorijski trošak</i> : naknada primljena za preuzimanje obaveze, u obliku gotovine, gotovinskih ekvivalenata ili drugom obliku, u vreme nastanka obaveze
<i>Tekući trošak</i> : nediskontovani iznos gotovine ili gotovinskih ekvivalenata neophodnih za izmirenje obaveze sada	<i>Cena preuzimanja</i> : iznos koji bi entitet primio da bi preuzeo obavezu

IASB-ov okvir (2010)	IPSASB-ov okvir (2014)
<i>Vrednost izmirenja</i> : nediskontovani očekivani odliv gotovine ili gotovinskih ekvivalenata radi izmirenja obaveza u normalnom toku poslovanja	<i>Trošak izmirenja</i> : trošak kojem će se entitet izložiti prilikom izmirenja obaveze, pod pretpostavkom da to čini na najpovoljniji način
<i>Sadašnja vrednost</i> : diskontovani očekivani budući neto novčani odlivi po osnovu izmirenja obaveze u normalnom toku poslovanja	<i>Trošak oslobođenja</i> : iznos koji bi se dao kako bi se entitet odmah oslobodio obaveze
	<i>Tržišna vrednost</i> : iznos po kojem bi se obaveza izmirila u transakciji između nezavisnih, obaveštenih i voljnih strana

Izvori: IASB (2010) i IPSASB (2022a).

Za razliku od IASB-ovog okvira iz 2010, u IPSASB-ovom okviru iz 2014. merni atribut i za sredstva i za obaveze je tržišna vrednost, definisana kao iznos za koji se sredstvo može razmeniti ili obaveza izmiriti u tržišnoj transakciji između nezavisnih, obaveštenih i voljnih strana. Upoređenjem ove definicije sa definicijom fer vrednosti u IASB-ovim standardima pre donošenja IFRS 13 u 2011. (Gračanin, 2022, 28) može se uočiti velika sličnost. Nakon što je IASC doneo okvir, nastao je raskorak između okvira i standarda kojima je on nadređen. Široka zastupljenost fer vrednosti u standardima nije imala adekvatno uporište u okviru (FEE, 2006, 11). Pošto IASB, prilikom donošenja okvira iz 2010, nije izmenio poglavlje IASC-ovog okvira posvećeno merenju (već ga je samo preneo u novi dokument), isti raskorak odlikuje IASB-ov okvir iz 2010. Fer vrednost se ne identifikuje kao merni atribut ni u IPSASB-ovom okviru iz 2014, mada je ona uključena u IPSAS-e. Ipak, pošto je tržišna vrednost, sa navedenom definicijom, prisutna u tom dokumentu, raskorak između okvira i standarda je blaži, tj. više je terminološki nego suštinski.

Izmene Konceptualnog okvira finansijskog izveštavanja opšte namene entiteta javnog sektora

U 2023. IPSASB je izmenio tri poglavlja konceptualnog okvira (3, 5 i 7), koja se tiču kvalitativnih karakteristika, elemenata finansijskih izveštaja i merenja tih elemenata. Izmene su ishod aktivnosti iniciranih u 2020. Prethodno, u 2018, IASB je izmenio svoj konceptualni okvir.

U IASC-ovom okviru iz 1989. kao kvalitativne karakteristike razmatraju se razumljivost, relevantnost, pouzdanost i uporedivost, pri čemu je opreznost jedan od aspekata pouzdanosti (Radovanović, 2001, 34). U IASB-ovom okviru iz 2010. opreznost nije deo razmatranja kvalitativnih karakteristika, jer je zaključeno da ona nije konzistentna sa konceptom neutralnosti (Obradović, 2016, 137-138), koji je, prema ovom dokumentu, u funkciji verodostojnosti. Ipak, odluka IASB-a u vezi sa konceptom opreznosti nije naišla na opšte odobravanje, tako da se IASB našao pod pritiskom da taj koncept vrati u svoj okvir (Wagenhofer, 2015), što je i učinio. U

IASB-ovom okviru iz 2018. opreznost se razmatra u kontekstu neutralnosti, pri čemu se definiše kao pažljivo vršenje prosuđivanja kako sredstva i prihodi ne bi bili precenjeni, a obaveze i rashodi potcenjeni, uz upozorenje da opreznost ne znači potcenjivanje sredstava i prihoda, niti precenjivanje obaveza i rashoda. IPSASB-ov okvir kompletiran u 2014, poput tadašnjeg IASB-ovog okvira, ne sadrži opreznost, ali je i IPSASB ovaj koncept uključio u izmenjeni okvir, na isti način kao što je to učinio IASB. Pored činjenice da je IASB uključio (vratio) opreznost u svoj okvir, na odluku IPSASB-a da postupi na isti način uticalo je saznanje da je opreznost predmet rasprava u kontekstu razvoja Evropskih računovodstvenih standarda za javni sektor. IPSASB je razmotrio ideju o pozicioniranju opreznosti kao zasebne kvalitativne karakteristike, ali je zaključio da ona, ipak, nije dovoljno distinktivna od verodostojnosti da bi to bilo opravdano (IPSASB, 2023b, paragrafi BC3.17A-D). Druga izmena u vezi sa kvalitativnim karakteristikama u IPSASB-ovom okviru ogleda se u usklađivanju koncepta materijalnosti (značaja, bitnosti) sa izmenama u IASB-ovom okviru. Ipak, razlika u pozicioniranju tog koncepta nije se promenila. U IASB-ovom okviru, materijalnost je (bila i ostala) aspekt relevantnosti, dok je u IPSASB-ovom okviru (bila i ostala) ograničenje informacija koje se saopštavaju u finansijskim izveštajima (pored odnosa troškova i koristi i ravnoteže kvalitativnih karakteristika), jer je uvaženo stanovište da materijalnost utiče na više kvalitativnih karakteristika (IPSASB, 2023b, paragraf BC3.32G).

Izmene u poglavlju koje se bavi elementima finansijskih izveštaja odnose se u velikoj meri na usaglašavanje definicija sa onima u IASB-ovom okviru iz 2018. Ipak, ključne izmene IPSASB-ovog okvira tiču se mernih atributa. Te izmene, kako ističe IPSASB (2023a), sastoje se u eliminisanju mernih atributa koji se ne koriste i stavljanju jačeg fokusa na one koji se obično koriste i donose bolju usaglašenost konceptata merenja u okviru i IPSAS-ima. U okviru iz 2023, istorijski trošak i fer vrednost su merni atributi i za sredstva i za obaveze. Dodatno, tekuća operativna vrednost je merni atribut za sredstva, a trošak izmirenja za obaveze. Iz aspekata primarnih korisnika i cilj(ev)a finansijskih izveštaja i kvalitativnih karakteristika (uključujući njihovo klasifikovanje), IPSASB-ov okvir iz 2023. i IASB-ov okvir iz 2018. ne donose promene u odnosu na njihove prethodne verzije, što znači da se sličnosti i razlike iz navedenih aspekata, prikazane u Tabeli 2, odnose i na današnje okvire. U Tabeli 5, shodno tome, istaknute su samo razlike u vezi sa listom mernih atributa.

Tabela 5. IASB-ov okvir iz 2018. i IPSASB-ov okvir iz 2023.

Područje	IASB-ov okvir (2018)	IPSASB-ov okvir (2023)
Merni atributi za sredstva	Istorijski trošak, fer vrednost, tekući trošak i upotrebna vrednost	Istorijski trošak, tekuća operativna vrednost i fer vrednost
Merni atributi za obaveze	Istorijski trošak, fer vrednost, tekući trošak i vrednost izmirenja	Istorijski trošak, trošak izmirenja i fer vrednost

Izvori: IASB (2018) i IPSASB (2023b).

Pored toga što je lista mernih atributa u IPSASB-ovom okviru kraća on one u IASB-ovom okviru (ranije je bilo suprotno), primetno je smanjenje razlika iz aspekta naziva tih atributa. Pored istorijskog troška, koji je ostao merni atribut i za sredstva i za obaveze u oba okvira, zajednički činilac tih okvira jeste fer vrednost, takođe merodavna i za sredstva i za obaveze. Prema tome, prisustvo fer vrednosti u standardima dovelo je do njenog eksplicitnog uključenja u oba okvira. Upotrebna vrednost bila je na listi mernih atributa za sredstva u IPSASB-ovom okviru iz 2014, nakon čega je našla mesto i u IASB-ovom pandanu. U aktuelnom IPSASB-ovom okviru, ona se, ipak, ne nalazi na listi mernih atributa, ali se razmatra kao osnova za identifikovanje obezvređenja sredstava, pri čemu je njen koncept suštinski sličan onom u IASB-ovom okviru. Za razliku od upotrebne vrednosti, fer vrednost je prvo uključena u IASB-ov okvir, odakle je preuzeta u IPSASB-ov okvir. Tokom procesa izmene okvira, IPSASB je konstatovao da je troškovni pristup, koji se koristi za procenu fer vrednosti, blizak trošku zamene, kao mernom atributu za sredstva u inicijalnom okviru. Stoga, IPSASB je odlučio da razvije koncept tekuće operativne vrednosti, koji je sličan konceptu tekućeg troška u IASB-ovom okviru, ali koji se tiče sredstava koja se primarno drže zbog operativnog kapaciteta i koji odražava vrednost sredstva u kontekstu aktuelne upotrebe (IPSASB, 2023b, paragrafi BC7.31-32). Neto prodajna cena više nije na listi mernih atributa u IPSASB-ovom okviru, jer ni neto realiziva vrednost kao njen pandan nije u IASB-ovom okviru nakon uvođenja fer vrednosti. Uključenjem fer vrednosti u IPSASB-ov okvir postala je suvišna i tržišna vrednost, ali i cena izmirenja. Naime, IPSASB (2023b, paragraf BC7.93) navodi da su situacije u kojima entiteti javnog sektora primaju novac da bi preuzeli obaveze retke i da tada može da se koristi fer vrednost za merenje obaveza. Ni trošak oslobođenja nije zadržan u IPSASB-ovom okviru, pošto je IPSASB (2023b, paragraf BC7.97) konstatovao da nije uobičajeno da se entiteti javnog sektora oslobađaju obaveza umesto da ih izmire. Definicije mernih atributa u aktuelnim okvirima date su u Tabelama 6 i 7.

Tabela 6. Definicije mernih atributa za sredstva u IASB-om okviru iz 2018. i IPSASB-om okviru iz 2023.

IASB-ov okvir (2018)	IPSASB-ov okvir (2023)
<i>Istorijski trošak</i> : trošak nastao u kontekstu sticanja ili generisanja sredstva u vreme sticanja ili generisanja, uključujući naknadu plaćenu za sticanje ili generisanje uvećanu za transakcione troškove	<i>Istorijski trošak</i> : naknada data za sticanje, konstruisanje ili razvoj sredstva u vreme sticanja, konstruisanja ili razvoja, uvećana za transakcione troškove
<i>Fer vrednost</i> : cena koja bi bila ostvarena prodajom sredstva u redovnoj transakciji između tržišnih učesnika na dan merenja	
<i>Tekući trošak</i> : trošak ekvivalentnog sredstva na dan merenja, koji uključuje naknadu koja bi se platila na taj dan uvećanu za transakcione troškove koji bi nastali na isti dan	<i>Tekuća operativna vrednost</i> : iznos koji bi entitet platio za preostali uslužni potencijal sredstva na dan merenja

IASB-ov okvir (2018)	IPSASB-ov okvir (2023)
<i>Upotrebna vrednost</i> : sadašnja vrednost novčanih tokova ili drugih ekonomskih koristi koje entitet očekuje da ostvari upotrebom i prodajom sredstva	

Izvori: IASB (2018) i IPSASB (2023b).

Tabela 7. Definicije mernih atributa za obaveze u IASB-om okviru iz 2018. i IPSASB-om okviru iz 2023.

IASB-ov okvir (2018)	IPSASB-ov okvir (2023)
<i>Istorijski trošak</i> : iznos naknade primljene prilikom nastanka ili preuzimanja obaveze u vreme nastanka ili preuzimanja, umanjjen za transakcione troškove	<i>Istorijski trošak</i> : naknada primljena za preuzimanje obaveze u vreme nastanka obaveze umanjena za transakcione troškove
<i>Fer vrednost</i> : cena koja bi bila plaćena u cilju transfera obaveze u redovnoj transakciji između tržišnih učesnika na dan merenja	
<i>Vrednost izmirenja</i> : sadašnja vrednost novca ili drugih ekonomskih koristi koje entitet očekuje da transferiše radi izmirenja obaveze	<i>Trošak izmirenja</i> : trošak kojim bi se entitet izložio u cilju izmirenja obaveze na dan merenja, pod pretpostavkom da to čini na najpovoljniji način
<i>Tekući trošak</i> : naknada koja bi se primila za ekvivalentnu obavezu na dan merenja umanjena za transakcione troškove koji bi nastali na taj dan	

Izvori: IASB (2018) i IPSASB (2023b).

Definicije mernih atributa zadržanih u okvirima pretrpele su izmene. Ključna izmena ogleda se u preciznijem određenju tretmana transakcionih troškova u oba okvira. IPSASB je preuzeo definiciju fer vrednosti iz aktuelnog IASB-ovog okvira. Tekuća operativna vrednost odražava najniži iznos koji bi entitet mogao da plati za preostali uslužni potencijal sredstva, uz uvažavanje aktuelnog stanja, aktuelne upotrebe i aktuelne lokacije sredstva (IPSASB, 2023b, paragraf 7.38). Ovaj merni atribut, kao oblik tekuće vrednosti specifičan za javni sektor, ugrađen je u novi IPSAS 45, Nekretnine, postrojenja i oprema, takođe donet u 2023. U istoj godini donet je IPSAS 46, Merenje, koji sadrži smernice za praktičnu primenu mernih atributa. To je prvi IPSAS sa opštim smernicama za primenu fer vrednosti, ali i tekuće operativne vrednosti, kao novog mernog atributa (IPSASB, 2023a).

U kontekstu merenja nekretnina, postrojenja i opreme javnog sektora, tekuća operativna vrednost, prema IPSAS 45, koristi se u okviru modela tekuće vrednosti. Naime, entitet javnog sektora ima na raspolaganju dva modela naknadnog merenja nekretnina, postrojenja i opreme. Jedan je model istorijskog troška, koji je isti kao istoimeni model u IFRS. Drugi je model tekuće vrednosti, koji je raspoloživ ako se tekuća vrednost može pouzdano proceniti. Ovaj model podrazumeva da se merenje vrši po revalorizovanoj vrednosti umanjenoj za akumulirani otpis i akumulirano obezvređenje nakon utvrđivanja revalorizovane vrednosti, pri čemu revalorizovana

vrednost odgovara tekućoj operativnoj vrednosti, ukoliko se sredstvo primarno drži zbog svog operativnog kapaciteta, ili fer vrednosti, ukoliko ovaj uslov nije ispunjen (IPSASB, 2023, paragraf 27).

Zaključak

Konceptualni okvir finansijskog izveštavanja entiteta javnog sektora, koji razvija IPSASB, predstavlja teorijsku podlogu globalnih standarda finansijskog izveštavanja namenjenih neprofitnim entitetima javnog sektora koji primenjuju obračunsku osnovu računovodstva. On usmerava razvoj obračunskih IPSAS-a i predstavlja oslonac za rešavanje problema finansijskog izveštavanja kojima se ti standardi ne bave. IPSASB-ov okvir je evoluirajući dokument, koji se u određenoj meri zasniva na IASB-ovom okviru, kao dokumentu koji je namenjen profitnim entitetima, ali uz modifikacije koje odražavaju specifičnosti entiteta javnog sektora i informacionih potreba njihovih stejkholdera.

Ključne izmene IPSASB-ovog okvira u 2023. ogledaju se u usaglašavanju sa IASB-ovim okvirom u vezi sa kvalitativnim karakteristikama i mernim atributima, ali i uvođenju tekuće operativne vrednosti, kao mernog atributa specifičnog za javni sektor. Fer vrednost danas egzistira kao merni atribut u oba globalna okvira finansijskog izveštavanja, što znači da je otklonjen raskorak između tih okvira i standarda koji iz njih proističu.

U procesu modifikacije IPSASB-ovog okvira predmet rasprave bila su važna pitanja finansijskog izveštavanja, posebno ona koja se odnose na merne attribute. Pošto je reč o pitanjima koja se i te kako tiču i finansijskog izveštavanja profitnih entiteta, izneti argumenti i zaključci mogli bi biti od značaja i u kontekstu budućih izmena IASB-ovog okvira. To posebno važi za argumente i zaključke kojima se dovodi u pitanje opravdanost egzistencije tekućeg troška kao samostalnog mernog atributa u kontekstu činjenice da je on pomoćni instrument za primenu troškovnog pristupa u proceni fer vrednosti.

Iako se u RS ne primenjuju obračunski IPSAS-i, kojima je IPSASB-ov okvir nadređen, već počinje implementacija gotovinskog IPSAS-a, okvir nije beznačajan za računovođe u entitetima javnog sektora. Naime, određeni koncepti ugrađeni u okvir suštinski su relevantni i za entitete koji poštuju gotovinski IPSAS. To posebno važi za segmente okvira posvećene korisnicima, ciljevima i kvalitativnim karakteristikama finansijskih izveštaja. S obzirom na to da entiteti javnog sektora u RS u svojim finansijskim izveštajima, između ostalog, saopštavaju informacije o sredstvima i obavezama, od suštinske važnosti su i segmenti okvira koji se tiču njihovog priznavanja i merenja. U skladu sa tim, profesionalna dužnost računovođa u javnom sektoru u RS, ali i drugim zemljama, jeste da se upoznaju sa IPSASB-ovim konceptualnim okvirom, uključujući praćenje njegovih modifikacija.

Reference

- Alfredson, K., Leo, K., Picker, R., Pacter, P., Radford, J., Wise, W. (2007). *Applying International Financial Reporting Standards*. Milton Ltd: John Wiley & Sons Australia.
- Atrill, P., McLaney, E. (2005). *Financial Accounting for Decision Makers*. Harlow, UK: Pearson Education Limited.
- CFA Institute Centre for Financial Market Integrity (2007). *A Comprehensive Business Reporting Model: Financial Reporting for Investors*.
- Deegan, C., Ward, A. (2013). *Financial Accounting and Reporting: An International Approach*. Maidenhead, UK: Mc-Graw Hill Education.
- Fédération des Experts Comptables Européens – FEE (2006). *Financial Reporting: Convergence, Equivalence and Mutual Recognition*. FEE Position Paper.
- Gračanin, Š. (2022). *Efekti primene računovodstva fer vrednosti na finansijski položaj i prinosnu snagu banaka* (neobjavljena doktorska disertacija). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- International Accounting Standards Board – IASB (2010). *The Conceptual Framework for Financial Reporting*. London, UK: IFRS Foundation.
- International Accounting Standards Board – IASB (2018). *The Conceptual Framework for Financial Reporting*. London, UK: IFRS Foundation.
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2022). *International Public Sector Accounting Standard 3 – Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors. Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements* (str. 163-183). New York, NY: International Federation of Accountants.
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2022a). *The Conceptual Framework for Financial Reporting by Public Sector Entities. Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements* (str. 15-99). New York, NY: International Federation of Accountants.
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2023). *IPSASB 45, Property, Plant, and Equipment*. New York, NY: International Federation of Accountants.
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2023a). *IPSASB Issues Package of Measurement-Related Pronouncements*. <https://www.ipsasb.org/news-events/2023-05/ipsasb-issues-package-measurement-related-pronouncements> [18. 3. 2024.]
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2023b). *The Conceptual Framework for Financial Reporting by Public Sector Entities*. New York, NY: International Federation of Accountants.
- International Public Sector Accounting Standards Board – IPSASB (2024). *About IPSASB*. <https://www.ipsasb.org/about-ipsasb> [13. 3. 2024.]
- Jabareen, Y. (2009). Building a Conceptual Framework: Philosophy, Definitions, and Procedure. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(4), 49-62.

- Jorge, S. (2019). IPSAS Conceptual Framework and Views on Selected National Frameworks. In P. Lorson, S. Jorge, E. Haustein (2019) (eds.), *European Public Sector Accounting* (pp. 181-211). Coimbra, Portugal: Imprensa da Universidade de Coimbra.
- Knežević, S. (2019). *Finansijsko izveštavanje*. Beograd, Srbija: samostalno izdanje autora.
- Melville, A. (2022). *International Financial Reporting: A Practical Guide*. Harlow, UK: Pearson Education Limited.
- Müller-Marqués Berger, T. (2018). *IPSAS Explained: A Summary of International Public Sector Accounting Standards*. Chichester, UK: Ernst & Young.
- Milutinović, S. (2022). Harmonizacija finansijskog izveštavanja u javnom sektoru. U I. Medved, S. Milutinović, J. Stantić, *Računovodstvo javnog sektora* (str. 95-123). Subotica, Srbija: Ekonomski fakultet u Subotici.
- Obradović, V. (2017). Transformacija finansijskog računovodstva i izveštavanja javnog sektora: od gotovinske ka obračunskoj osnovi. U S. Ševkušić, D. Malinić, J. Teodorović (ur.), *Upravljanje kvalitetom rada ustanova obrazovanja i vaspitanja: priručnik za direktore* (str. 113.122). Beograd i Jagodina, Srbija: Institut za pedagoška istraživanja i Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu.
- Obradović, V. (2021). *Finansijsko izveštavanje*. Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Obradović, V., Čupić, M., Dimitrijević, D. (2018). Application of International Financial Reporting Standards in the Transition Economy of Serbia. *Australian Accounting Review*, 28(1), 48-60.
- Obradović, V., Stefanović, R., Vuksanović, E. (2012). A Conceptual Framework for Financial Reporting: Basis for the Development of Financial Reporting Standards and Practices. *Metalurgia International*, 17(12), 117-123.
- Oulasvirta, L. (2021). A Consistent Bottom-up Approach for Deriving a Conceptual Framework for Public Sector Financial Accounting. *Public Money & Management*, 41(6), 436-446,
- Radovanović, R. (2001). *Finansijsko izveštavanje*. Beograd, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Wagenhofer, A. (2015). *The Never Ending Story of Prudence and IFRS*. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/supporting-international-standards/discussion/never-ending-story-prudence-and-ifs> [14. 3. 2024.]

THE CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR FINANCIAL REPORTING OF PUBLIC SECTOR ENTITIES: ROLE AND DEVELOPMENT

Abstract: *The paper aims to point out the role and development process of the Conceptual Framework for General Purpose Financial Reporting by Public Sector Entities adopted by the International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB). This document provides the basis for the development of International Public Sector Accounting Standards (IPSAS) on an accrual basis and helps to address financial reporting issues not addressed by those standards and generally understand the financial reporting of non-profit public sector entities. The amendments to the IPSASB's conceptual framework, made in 2023, increased the consistency between the framework and the standards derived from it from the measurement aspect, given that the fair value concept is now in the framework, wherein the framework is closer to the equivalent document of the International Accounting Standards Board (IASB), which refers to the financial reporting of profit-oriented entities and is the starting point for its development. Nevertheless, the key change is the introduction of the concept of current operating value as a measurement attribute specific to public sector entities, which created the basis for incorporating this measurement attribute into financial reporting standards.*

Keywords: *conceptual framework, International Public Sector Accounting Standards (IPSAS), qualitative characteristics, fair value, current operating value*

MEĐUNARODNI RAČUNOVODSTVENI STANDARDI ZA JAVNI SEKTOR KAO DETERMINANTA KVALITETA FINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA

Rada Stojanović

Savez računovođa i revizora Srbije, stojanovicr@srrs.rs

***Apstrakt:** Javni sektor, kao segment socijalne i ekonomske aktivnosti koji je pod kontrolom države predstavlja materijalnu podršku za funkcionisanje društvene zajednice u domenu nacionalne odbrane, obrazovanja, kulture, socijalne i zdravstvene zaštite. Izvor za sredstva koja omogućavaju te aktivnosti su javni prihodi: porezi, akcize takse, carine. Učešće rashoda javnog sektora u bruto društvenom proizvodu je značajno, uz rastući trend. Budući da je zaštita javnog interesa neophodan uslov za održanje poverenja poreskih obveznika, kao investitora entiteta u javnom sektoru, pa samim tim i uslov za održanje i razvijanje osnovnih atributa države, kvalitet finansijskog izveštavanja je nezaobilazan činilac tog poverenja.*

Regulatorni okvir, u okviru kojeg profesionalna regulativa i Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor, pored karakteristika izveštajnih entiteta javnog sektora i informacionih zahteva korisnika njihovih finansijskih izveštaja, predstavlja jednu od značajnijih determinanti kvaliteta tog izveštavanja. Istovremeno, Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor primenjeni na finansijske izveštaje opšte namene sastavljene na obračunskoj računovodstvenoj osnovi, putem međunarodne konvergencije i putem aktivnog istupanja i obezbeđivanja transparentnosti i mere odgovornosti u cilju zaštite javnog interesa, predstavljaju instrument i meru harmonizacije finansijskih izveštaja.

***Ključne reči:** javni sektor, Međunarodni računovodstveni standardi, finansijsko izveštavanje, MRS JS, harmonizacija*

Uvod

U pogledu finansijskog izveštavanja "javni sektor" podrazumeva entitete koji se finansiraju iz javnih prihoda i funkcionišu u javnom interesu, kao što su nacionalne vlade, regionalne uprave (pokrajinske, teritorijalne), lokane uprave (gradske, opštinske) i slične državne entitete (agencije, odbore, komisije), koji su korisnici budžetskih sredstava.

Finansije javnog sektora mogu da budu posmatrane sa aspekta: iznosa vrednosti javne potrošnje, zatim održivosti fiskalnih pozicija, efekata i svrsishodnosti nastalih rashoda, kao sa aspekta strukture ostvarenih prihoda, dok se kvalitet ovih finansija odražava putem: mogućnosti pokrića planiranih pozicija, dugoročne održivosti i mogućnosti prilagođavanja na šokove i oscilacije.

Budući da neefektivnost i neefikasnost javnog sektora, kao i loše investicione odluke u javnom sektoru imaju dalekosežne posledice na stanje nacije u celini, opravdana je potreba za informacijama o poslovanju javnog sektora, odnosno za transparentnim finansijskim izveštajima, na osnovu kojih javni sektor polaže račun poreskim obveznicima i drugim korisnicima finansijskih izveštaja u vezi sa upotrebom poverenih sredstava i ostvarenim performansama.

Razvoj računovodstva u javnom sektoru usmerava se u pravcu promovisanja budžetiranja i unapređenja godišnjeg izveštavanja putem prezentovanja finansijskih izveštaja opšte namene, koji se pored izveštavanja o promenama i raspodeli gotovine, koriste pri analizi i planiranju budućih promena. Održiv privredni rast i društvenu stabilnost može da obezbedi samo transparentna vlada, a Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor (MRS JS) predstavljaju instrument harmonizacije finansijskog izveštavanja koji treba da omogući poređenje između različitih vlada.

Budžetsko računovodstvo kod javnog sektora, putem finansijskog izveštavanja treba da obezbedi računovodstvo prihoda, preuzetih obaveza, sredstava i rashoda direktnih i indirektnih budžetskih korisnika budžetskih sredstava, kao takvo ono je osnov za sagledavanje poštovanja zakonske regulative i osnov administrativne kontrole nad upotrebom budžetskih sredstava. Pored toga, na osnovu statističkih informacija sagledavaju se aktivnosti nacionalne ekonomije i javnog sektora u celini ili njegovih podsektora.

Finansijsko izveštavanje javnog sektora

Izveštavanje zasnovano na zahtevima statističkog izveštavanja

Aktivnost države u smislu oblika i obima te aktivnosti u određenom periodu se sagledava putem statističkih informacija o ukupnoj ekonomskoj aktivnosti privrede i javnog sektora, koje se prezentuju u statističkim izveštajima sačinjenim na bazi metodologije propisane statističkim standardima izveštavanja.

U međunarodnim okvirima, uočljivi su sledeći statistički standardi finansijskog izveštavanja: Sistem nacionalnih računa Ujedinjenih nacija (*United Nations System of National Accounts-UNSNA* ili *SNA*), Eurostatov Evropski sistem računa (*European System of Accounts - ESA*) i Statistika državnih finansija (*The Government Financial Statistics - GFS*) Međunarodnog monetarnog fonda (Jović, 2010, 11).

Sistemi statističkog izveštavanja kreirani su od strane međunarodnih tela u cilju pribavljanja informacija o zemljama radi unakrsnog poređenja na standardizovanim osnovama. U Tabeli 1 su prikazani standardi finansijskog izveštavanja i sistemi statističkog izveštavanja.

Tabela 1. Računovodstveni standardi i standardi statističkog izveštavanja

Naziv	Telo nadležno za donošenje	Opis	Primena
Standardi finansijskog izveštavanja			
Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (MSFI - IFRS)	Odbor za MSFI (IFRSB) koji obavlja aktivnost u okviru Međunarodne federacije računovođa	Standardi finansijskog izveštavanja za komercijalne entitete	Svi komercijalni entiteti, uključujući i javna preduzeća
Međunarodni standardi računovodstva javnog sektora (MSFI za JS-IPSAS)	Odbor za međunarodne standarde za javni sektor (IPSASB), koji obavlja aktivnost u okviru međunarodne federacije računovođa	Standardi finansijskog izveštavanja za potrebe javnog sektora	Svi subjekti javnog sektora (uključujući vlade), osim javnih preduzeća
Statistički standardi izveštavanja			
Sistem nacionalnih računa Ujedinjenih nacija (UNSNA)	Ujedinjene nacije	Sistem standardizovanog formata izveštavanja o finansijskim i ekonomskim informacijama u vezi sa suverenim subjektom (zemljom)	Sve zemlje
MMF Statistika državnih finansija (GFS 2014)	Međunarodni monetarni fond	Sistem u okviru kojeg svaka država izveštava o državnim finansijskim informacijama	Sve zemlje, osim onih koje izveštavaju na osnovu ESA 2010, ili drugih regionalnih sistema
Evropski sistem nacionalnih i regionalnih računa (ESA 2010)	Eurostat (Evropska statistička kancelarija)	Zahteva informacije koje pokrivaju UNSNA, kao i GFS 2014	Sve zemlje članice EU

Standardi finansijskog izveštavanja i sistemi statističkog izveštavanja imaju različite svrhe, obuhvat i učinke, što je prikazano Tabelom 2, ali koriste brojne zajedničke informacije, odnosno računovodstveno izveštavanje je izvor podataka za statističko izveštavanje, zbog čega je potrebna njihova međusobna harmonizacija u smislu zajedničkih definicija i načina vrednovanja, što na globalnom nivou nije lako ostvarljiv cilj.

Tabela 2. Ključne razlike između MRS JS i sistema statističkog izveštavanja

Predmet razlikovanja	Statistički sistem	MRS JS
Izveštaji koji su rezultat svakog sistema	Nerevidirani statistički izveštaji u propisanom formatu	Revidirani finansijski izveštaji opšte namene koji ispunjavaju minimalne informativne zahteve i sadrže specifične izveštaje, ali bez obaveznog formata
Definicija subjekta	Sektor opšte države i izveštava samo o tom sektoru	Primenjuje se na svaki posebni subjekt, u okviru države, ali i na celu državu na osnovu kontrole (MRS JS 22)
Računovodstvena osnova	Zahtevana je isključivo obračunska, iako mnoge zemlje koriste gotovinsku	Obračunska ili gotovinska
Vrednovanje sredstava	Tekuća tržišna vrednost. Ne postoji koncept amortizacije, ali postoji koncept obezvređanja.	Nabavna ili fer vrednost. Vrednost se sistematski putem amortizacije prenosi na rashode u korisnom veku sredstava.
Neto vrednost - kapital	Nije prepoznat	Osnovni koncept
Koncepti materijalnosti i korekcije greške	Nisu prepoznati	Ključni momenti finansijskih izveštaja
Klasifikacija računa - Kontni plan	Detaljno propisana, ali se prihvata i svaka klasifikacija koja omogućuje zahtevano izveštavanje	Nije propisana; svaka klasifikacija ukoliko obezbeđuje zahtevane informacije u izveštajima je prihvatljiva
Terminologija	Zasnovana na statistici, fiskalnim i makroekonomskim analizama	Zasnovana na računovodstvu i poslovnim finansijama

Navedene razlike, između ostalog, posledica su činjenice da je IPSASB fokusiran na harmonizaciju MSFI i MSRS JS, dok su donosioci statističkih sistema izveštavanja, usmereni na razvijanje pravila izveštavanja o suverenim državnim subjektima sa aspekta makroekonomske, finansijske i fiskalne analize i projektovanja.

Izveštavanje zasnovano na računovodstvenim standardima

U cilju harmonizacije finansijskog izveštavanjam entiteta u javnom sektoru na globalnom nivou i stvaranja uslova za uporedivost finansijskih izveštaja, u okviru Međunarodne federacije računovođa (IFAC) 1996. godine osnovan je Odbor za Međunarodne računovodstvene stanadrade za javni sektor (IPSASB, u

daljem tekstu Odbor). Formiranje tela na globalnom nivou, čiji je primarni zadatak stvaranje pretpostavki za kvalitetno finansijsko izveštavanje, nije ni na koji način umanjilo odgovornost institucija i tela koja na nacionalnom nivou treba da obezbede da u finansijskim izveštajima o izveštajnom entitetu prezentovane relevantne i verodostojne informacije (Škarić Jovanović, 2011, 19).

Odbor funkcioniše pod okriljem IFAC, kao nezavisno telo koje donosi standarde za javni sektor, on svoje ciljeve ostvaruje:

- objavljivanjem Međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor (MRS JS - *IPSAS*);
- promovisanjem njihovog prihvatanja i međunarodne harmonizacije sa njima i
- objavljivanjem drugih dokumenata koji pružaju uputstva u vezi sa pitanjima koja se odnose na finansijsko izveštavanje u javnom sektoru.

Odbor u postupku razvijanja i donošenja MRS JS saraduje sa: Odborom za Međunarodne računovodstvene standarde (IASB); profesionalnim računovodstvenim organizacijama i drugim organizacijama zainteresovanim za finansijsko izveštavanje u javnom sektoru (UN, UNESCO, Svetska banka i druge).

MRS JS predstavljaju visokokvalitetne standarde finansijskog izveštavanja namenjene entitetima u javnom sektoru, usmereni su na odgovornost prema javnosti i treba da omoguće harmonizaciju nacionalne i međunarodne regulative, odnosno jednoobraznost finansijskog izveštavanja na globalnom nivou. Njihovo donošenje izvršeno je u cilju stvaranja održivog računovodstvenog sistema čiji rezultat su pouzdani i transparentni finansijski izveštaji.

Prihvatanje i primena MRS JS ne sprečava javni sektor da priprema i neke druge izveštaje u skladu sa internim potrebama. Odbor je formulisao dve kategorije standarda: MRS JS zasnovani na obračunskoj računovodstvenoj osnovi (49 MRS JS) i jedan standard koji je zasnovan na gotovinskoj osnovi, pri čemu se u predgovoru MRS JS entiteti javnog sektora usmeravaju na prelazak sa gotovinske na obračunsku osnovu.

Gotovinska osnova. Koncept gotovinske osnove odgovara tradicionalnom procesu budžetiranja prema kome se transakcije i događaji priznaju tek kada se primi ili isplati gotovina (ili gotovinski ekvivalenti) po osnovu njih, odnosno za koji je primarni finansijski izveštaj tokovima gotovine, shodno paragrafu 1.2. Standarda: *Finansijsko izveštavanje prema gotovinskoj osnovi*. Ovaj standard namenjen je entitetima koji se pripremaju da prihvate standarde zasnovane na obračunskoj osnovi, odnosno on predstavlja prelaznu fazu ka obračunskoj osnovi.

Sadržaj standarda zasnovanog na gotovinskoj osnovi dat je u dva dela, od kojih je primena prvog dela obavezujuća, dok se primena drugog dela preporučuje. Prvi deo standarda sadrži sledeće celine: delokrug zahteva, odlike gotovinske osnove, prezentacija i zahtevi za obelodanjivanjem, opšta razmatranja i ispravljanje grešaka iz prethodnog perioda koje su uočene u tekućem periodu. Drugi deo sadrži preporučena dodatna obelodanjivanja, ilustracije određenih obelodanjivanja, prezentaciju izveštaja o prilikama i odlivima gotovine, kao i kvalitativne karakteristike finansijskih izveštaja opšte namene.

U okviru opštih razmatranja poseban akcenat je na doslednosti prezentacije finansijskih izveštaja, uporedim podacima u finansijskim izveštajima, kao i blagovremenosti izveštavanja, uz naglašavanje da je objavljivanje finansijskih izveštaja nakon šest meseci u odnosu na datum bilansiranja bez svrhe, a preporučeni period izveštavanja je tri meseca u odnosu na datum bilansiranja.

Finansijski izveštaji sačinjeni na gotovinskoj osnovi (Izveštaj o prilivima i odlivima gotovine; Računovodstvene politike sa napomenama i objašnjenjima; i Poređenje budžetskih i stvarnih iznosa) obezbeđuju korisnicima informacije o izvorima gotovine primljene tokom perioda, svrsi upotrebe gotovine i o gotovinskim saldima na datum izveštavanja; dakle fokus vrednovanja u finansijskim izveštajima su gotovinska salda i na njima nastale promene. U napomenama uz finansijske izveštaje mogu se obelodaniti dodatne informacije o obavezama, kao što su plative obaveze i pozajmice, i o određenoj negotovinskoj imovini, kao što su potraživanja, ulaganja u nekretnine, postrojenja i oprema.

Ukupni prilivi i odlivi gotovine, kao i prilivi i odlivi gotovine za svaku podklasifikaciju gotovinskih priliva i odliva, prema ovom konceptu treba da budu prikazani na bruto osnovi. Izuzetno, prilivi i odlivi mogu se prikazivati na neto osnovi u slučaju kada entiteti javnog sektora upravljaju transakcijama i obavljaju aktivnosti kao zastupnici u ime drugih strana, što podrazumeva naplatu prihoda u ime drugog entiteta, prenos sredstava odgovarajućim korisnicima ili čuvanje sredstava klijenata.

MRS JS zasnovan na gotovinskoj osnovi podstiče entitet javnog sektora da dobrovoljno u delu Računovodstvene politike sa napomenama i objašnjenjima obelodanjuje informacije zasnovane na obračunskoj osnovi, što potvrđuje karakter prelaznog stanja upotrebe gotovinske osnove ka primeni računovodstvene osnove.

Obračunska osnova. Ova osnova predstavlja princip svojstven primeni MRS JS na obračunskoj osnovi, a prema definiciji datoj u MRS JS 2 *Izveštaji o novčanim tokovima* (paragraf 8) ona predstavlja računovodstvenu osnovu prema kojoj se transakcije i drugi događaji priznaju u trenutku njihovog nastanka, nezavisno od momenta priliva ili odliva gotovine po tom osnovu. Elementi finansijskih izveštaja po obračunskoj osnovi su: imovina, obaveze, neto imovina (kapital), prihodi i rashodi. Navedeni elementi sadržani su u sledećim finansijskim izveštajima: izveštaj o finansijskom stanju, izveštaj o finansijskoj uspešnosti, izveštaj o novčanim tokovima i izveštaj o promeni neto imovine - kapitala. Finansijski izveštaji u smislu MRS JS podrazumevaju finansijske izveštaje opšte namene, odnosno izveštaje koji se sačinjavaju za korisnike koji nemaju mogućnosti da zahtevaju informacije koje bi zadovoljile njihove specifične informacione potrebe.

Prihvatanje obračunske osnove za javni sektor omogućava integraciju celokupne imovine i obaveza koje pripadaju državi u njen jedinstven bilans, čime se olakšava kreiranje dugoročno održive ekonomske politike (Šnjegota, 2011, 49).

Svrha finansijskih izveštaja sačinjenih na obračunskoj osnovi jeste pružanje informacija o:

- izvorima, raspodeli i upotrebi finansijskih sredstava;

- načinu na koji je entitet finansirao svoje aktivnosti i izmirio gotovinske obaveze;
- finansijskom stanju entiteta i nastalim promenama;
- mogućem procenjivanju učinaka u vezi sa troškovima učinaka, efikasnosti, efektivnosti, ekonomičnosti i sl. i
- tome da li su sredstva stečena i korišćena u skladu sa zakonskim okvirom, pravnim ili ugovornim zahtevima, uključujući i finansijska ograničenja ustanovljena od zakonodavnih organa.

Entiteti koji se opredele za obračunsku osnovu budžetskog računovodstva objektivno moraju da računaju na postepeno napuštanje gotovinskog osnova, i u skladu sa tim da vrše prezentaciju većeg ili manjeg obima modifikovanih informacija u finansijskim izveštajima sačinjenim u periodu tranzicije.

Zagovornici budžetiranja uz primenu koncepta obračunske osnove ističu da su njegove prednosti sadržane u omogućavanju: kvalitetnijih informacija o troškovima što je uslov za adekvatno odlučivanje; kvalitetnog upravljanja kapitalnim investicijama; jasnijeg sagledavanja budžetske održivosti i trendova i podsticaja za reforme u ostalim segmentima javne uprave.

Karakteristike Međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor

Standardizacija računovodstva javnog sektora, pored ostalog, je posledica i interesovanja različitih međunarodnih subjekata za finansijsko stanje države od koje zavisi stabilnost uslova poslovanja i sigurnost investicija. Objavljivanje MRS JS zasnovanih na obračunskoj osnovi, započeto je 2000. objavljivanjem MRS JS 1- *Prezentacija finansijskih izveštaja*, a zaključno sa 2023. godinom pored Konceptualnog okvira finansijskog izveštavanja, ukupno je objavljeno 49 MRS JS za obračunsku osnovu, od kojih je jedan broj stavljen van snage i zamenjen novim MRS JS i jedan standard koji se odnosi na gotovinsku osnovu.

Kao instrument harmonizacije finansijskog izveštavanja u javnom sektoru, MRS JS predstavljaju skup pravila, procedura i ošpštih konvencija, koje se primenjuju na priznavanje, vrednovanje, prezentaciju i obelodanjivanje bilansnih stavki javnog sektora. Ovi standardi unapređuju transparentnost poslovanja javnog sektora, usmereni su sa jedne strane na zaštitu investitora (poreskih obveznika, građana), a sa druge na poboljšanje efikasnosti javnog menadžmenta.

Opšta karakteristiku svih MRS JS je struktura njihovog sadržaja zasnovana na MSFI, i za svaki standard podrazumeva sledeće elemente: cilj; delokrug; definicije; zatim razrada osnovnog predmeta sadržaja standarda; obelodanjivanje i datum početka primene. Određeni standardi sadrže uputstva za primenjenu i osnovu za zaključivanje, odnosno delove koji dodatno pojašnjavaju osnovni sadržaj standarda.

Uprkos tome što su MRS JS preuzeli od MSFI osnovne principe priznavanja i vrednovanja bilansnih stavki, kod ova dva seta računovodstvenih standarda prisutne su razlike koje se manifestuju u sledećem:

- MRS JS u odnosu na MSFI sadrže dodatne komentare usmerene na primenu ovih standarda na javni sektor;
- MRS JS sadrže drugačije definicije u odnosu na MSFI;
- MRS JS koriste drugačiju terminologiju za nazive finansijskih izveštaja u odnosu na MSFI i
- MRS JS sadrže zahteve za dodatna obelodanjivanja u odnosu na zahteve MSFI.

Pored naznačenih opštih razlika, pojedini MRS JS se dodatno razlikuju u konkretnim smernicama u odnosu na standarde na kojima su zasnovani.

Odnos Međunarodnih standarda za javni sektor i Međunarodnih računovodstvenih standarda koji se primenjuju u privredi

MSFI se primenjuju na finansijske izveštaje opšte namene svih profitno orijentisanih entiteta, imaju cilj da štite investitore i poverioce van entiteta. Javna preduzeća nezavisno od toga što su osnovana od strane entiteta javnog sektora, obzirom da su profitno orijentisana, primenjuju MSFI, a ne MRS JS.

MRS JS za razliku od MSFI, namenjeni su entitetima javnog sektora koji nisu profitno orijentisani, promovisani su zbog unapređenja transparentnosti poslovanja javnog sektora. Osnovni principi priznavanja i vrednovanja bilansih stavki u MRS JS su zasnovani na MSFI, a Tabela 3 ukazuje na njihovu međusobnu konvergenciju.

Tabela 3. Konvergencija aktuelnih MRS JS i MSFI

Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor (MRS JS - IPSAS)	Odgovarajući Međunarodni računovodstveni standardi (MSFI/MRS) i tumačenja (SIC, IFRIC)
MRS JS 1 - Prezentacija finansijskih izveštaja	MRS 1 - Prezentacija finansijskih izveštaja
MRS JS 2 - Izveštaj o novčanim tokovima	MRS 7 - Izveštaj o novčanim tokovima
MRS JS 3 - Računovodstvene politike, promene računovodstvenih procena i greške	MRS 8 - Računovodstvene politike, promene računovodstvenih procena i greške
MRS JS 4 - Učinci promena kursa stranih valuta	MRS 21- Učinci promena kursa stranih valuta IFRIC 22 - Transakcije u stranim valutama i avansna plaćanja
MRS JS 5 - Troškovi pozajmljivanja	MRS 23 - Troškovi pozajmljivanja
MRS JS 10 - Finansijsko izveštavanje u hiperinflatornim privredama	MRS 29 - Finansijsko izveštavanje u hiperinflatornim privredama
MRS JS 12 - Zalihe	MRS 2 - Zalihe
MRS JS 14 - Događaji nakon datuma izveštavanja	MRS 10 - Događaji nakon datuma bilansa stanja
MRS JS 16 - Investicione nekretnine	MRS 40 - Investicione nekretnine
MRS JS 18 - Izveštavanje po segmentima	MRS 14 - Segmenti poslovanja

MRS JS 19 - Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna imovina	MRS 37 - Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna imovina
MRS JS 20 - Obelodanjivanje povezanih strana	MRS 24 - Obelodanjivanje povezanih strana
MRS JS 21 - Umanjenje vrednosti imovine koja ne generiše gotovinu	MRS 36 - Umanjenje vrednosti imovine
MRS JS 22 - Obelodanjivanje informacija o opštem državnom sektoru	-
MRS JS 24 - Presentacija budžetskih informacija u finansijskim izveštajima	-
MRS JS 26 - Umanjenje vrednosti imovine koja generiše gotovinu	MRS 36 - Umanjenje vrednosti imovine
MRS JS 27 - Poljoprivreda	MRS 41 - Poljoprivreda
MRS JS 28 - Finansijski instrumenti: prezentacija	MRS 32 - Finansijski instrumenti: prezentacija IFRIC 2 - Učešća članova kooperativnih entiteta i slični instrumenti
MRS JS 29 - Finansijski instrumenti: priznavanje i odmeravanje	MRS 39 - Finansijski instrumenti: priznavanje i odmeravanje IFRIC 16 - Hedžing neto investicija u inostrano poslovanje
MRS JS 30 - Finansijski instrumenti: obelodanjivanje	MSFI 7 - Finansijski instrumenti: obelodanjivanje
MRS JS 31- Nematerijalna imovina	MRS 38 - Nematerijalna imovina SIC 32-Nematerijalna imovina-troškovi veb sajta
MRS JS 32 - Ugovori o koncesiji za usluge	IFRIC - Ugovori o koncesiji za pružanje usluga SIC 29 - Ugovori o koncesiji za pružanje usluga: obelodanjivanje
MRS JS 33 - Prva primena MRS JS na obračunskoj osnovi	MSFI 1 - Prva primena MSFI
MRS JS 34 - Pojedinačni finansijski izveštaji	MRS 27 - Pojedinačni finansijski izveštaji
MRS JS 35 - Konsolidovani finansijski izveštaji	MSFI 10 - Konsolidovani finansijski izveštaji
MRS JS 36 - Ulaganja u pridružene entitete i zajedničke poduhvate	MRS 28 - Investicije u pridružene entitete i zajedničke poduhvate
MRS JS 37 - Zajednički poduhvati	MSFI 11- Zajednički aranžmani
MRS JS 38 - Objavljivanje ulaganja u druga pravna lica	MSFI 12 - Obelodanjivanje učešća u drugim entitetima
MRS JS 39 - Primanja zaposlenih	MRS 19 - Primanja zaposlenih
MRS JS 40 - Poslovne kombinacije unutar javnog sektora	MSFI 3 - Poslovne kombinacije
MRS JS 41 - Finansijski instrumenti	MSFI 9 - Finansijski instrumenti IFRIC 16 - Hedžing neto investicija u inostranom poslovanju

	IFRIC 19 - Poništavanje finansijskih obaveza instrumentima kapitala
MRS JS 42 - Socijalne koristi	-
MRS JS 43 - Lizing	MSFI 16 - Lizing
MRS JS 44 - Stalna sredstva koja se drže za prodaju i prestanak poslovanja	MSFI 5 - Stalna sredstva koja se drže za prodaju i prestanak poslovanja
MRS JS 45 - Nekretnine, postrojenja i oprema	MRS 16 - Nekretnine, postrojenja i oprema
MRS JS 46 - Odmeravanje	MSFI 13 - Odmeravanje fer vrednosti
MRS JS 47 - Prihod	MSFI 15 - Prihodi od ugovora s kupcima MRS 20 - Računovodstveno obuhvatanje državnih davanja i obelodanjivanje državne pomoći SIC 10 - Državna pomoć bez konkretnog povezivanja sa poslovnim aktivnostima
MRS JS 48 - Troškovi transfera	-
MRS JS 49 - Planovi penzijskih primanja	MRS 26 - Računovodstvo i izveštavanje planova penzijskih primanja
Finansijsko izveštavanje na gotovinskoj osnovi	-

Tabela 3 ukazuje da od aktuelnih 38 MRS JS samo 4 nisu zasnovana na MSFI, što ukazuje na visok stepen konvergencije MRS JS u odnosu na MSFI (blizu 90%). Pored toga što su određeni MSFI i tumačenja (IFRIC i SIC) konvergentni sa određenim MRS JS, postoji jedan broj MSFI i tumačenja koji nemaju konvergentne MRS JS, jer se odnose na bilansne stavke i transakcije koje nisu svojstvene javnom sektoru, ili nisu razmatrani od strane Odbora, što je predstavljeno Tabelom 4.

Tabela 4. Aktuelni MSFI i tumačenja čiji sadržaj nije preuzet u sadržaj MRS JS

MSFI 2 - Transakcije plaćanja akcijama
MSFI 6 - Istraživanje i procenjivanje mineralnih resursa
MSFI 14 - Regulisana vremenska razgraničenja
MSFI 17 - Ugovori o osiguranju
MRS 12 - Porezi na dobitak
MRS 33 - Zarada po akciji
MRS 34 - Periodično finansijsko izveštavanje
IFRIC 1 - Promene postojećih obaveza povezanih sa povlačenjem imovine, obnavljanjem i sličnim obavezama
IFRIC 5 - Pravo na učešće u fondovima namenjenim povlačenju imovine iz upotrebe, obnavljanju i zaštiti životne sredine
IFRIC 6 - Obaveze koje se javljaju za učešća na posebnom tržištu - Odlaganje električne i elektronske opreme
IFRIC 7 - Primena pristupa prepravljavanja finansijskih izveštaja prema MRS 29- Finansijsko izveštavanje u hiperinflatornim privredama
IFRIC 10 - Periodično finansijsko izveštavanje i umanjenje vrednosti
IFRIC 14 - MRS 19 - Ograničenja sredstava definisanih primanja, zahtevi za

minimalnim finansiranjem i njihova interakcija
IFRIC17 - Raspodela nemonetarne imovine vlasnicima
IFRIC 20 - Troškovi uklanjanja otkrivke u proizvodnoj fazi površinskog kopa
IFRIC 21 - Dažbine
IFRIC 23 - Neizvesnost u vezi sa tretmanom poreza na dobitak
SIC 7 - Uvođenje evra
SIC 25 - Porez na dobitak - promena poreskog statusa entiteta ili njegovih akcionara

Imajući u vidu činjenicu da su MSFI predstavljali osnov za donošenje Međunarodnog računovodstvenog standarda za male i srednje entitete (MSFI za MSP), može se konstatovati da su MRS JS takođe, u značajnoj meri, konvergentni sa odgovarajućim paragrafima ovog standarda.

Aktuelno stanje u vezi sa primenom Međunarodnih standarda za javni sektor

Primenom MRS JS, kao instrumenta komunikacije na globalnom nivou, obezbeđuje se u pogledu finansijskog izveštavanja: relevantnost, efikasnost, pouzdanost, viši stepen razumevanja, blagovremenost, nepristrasnost, uporedivost, kao i transparentnost, čime se stvara uslov za unapređenje poverenja javnosti u finansijsko izveštavanje javnog sektora.

Savremeni javni sektor karakteriše i decentralizovana organizacija koja podrazumeva da svaki javni entitet vodi menadžer koji za svoje angažovanje polaže račun, od čega istovremeno zavisi i njegovo nagrađivanje.

Odgovornost za pripremanje i prezentaciju finansijskih izveštaja, koja je definisana pravnim sistemom, najčešće se vezuje za lice koje rukovodi entitetom ili višeg finansijskog rukovodioca, odnosno ministra finansija. Kvalitetno upravljanje javnim finansijama i minimiziranje rizika, uslovljeno je odgovarajućim informacionim zahtevima na agregatnom nivou. Koncept odgovornosti u javnom sektoru ima širi koncept u odnosu na transparentnost i zakonsku odgovornost, jer podrazumeva i ličnu odgovornost za preuzimanje aktivnosti radi ostvarivanja postavljenih ciljeva. Postavljeni ciljevi se odnose na budžetski proces koji uključuje: utvrđivanje budžeta (predlog od strane vlade i odobravanje od strane skupštine konkretne države), njegovo izvršavanje (od strane vlade) i izveštavanje (od strane vlade u odnosu na skupštinu).

Primena MRS JS povezana je sa tehnološkim izazovima (primena informacionih tehnologija, tehnička obuka osoblja, veštine računovođa u primeni programskih jezika i korišćenjem računarskih tehnologija), zatim organizacionim izazovima (odluka menadžmenta i posvećenost primeni obračunske osnove, veštine implementacije, komunikacija i kanali za efikasnu primenu standarda), kao i finansijskim izazovima (troškovi obuke zaposlenih, troškovi tehnološkog opremanja). Pored navedenog prepreke usvajanju primene MRS JS su i pravne, političke i administrativne prirode.

Kada se posmatra analiza troškova i koristi od prelaska na MSFI JS, korist predstavlja očuvanje javnih novčanih sredstava i optimizacija njihovog korišćenja u poboljšanju nivoa pruženih usluga.

Primena MRS JS na globalnom nivou. Za implementaciju MRS JS, kao faktora poboljšanja transparentnosti javnog sektora, su zainteresovane vlade i brojne organizacije. Odbor nema ovlašćenja da primora vlade zemalja na doslednu primenu MRS JS, ta primena predstavlja opciono opredeljenje vlada usmerenih na transparentnost poslovanja i omogućavanje uporedivosti finansijskog izveštavanja. Isto tako Odbor, priznaje pravo vlade da u nacionalne standarde preuzme osnovne principe priznavanja i vrednovanja bilansnih stavki iz MRS JS. Svetska banka i drugi donatori na globalnom nivou podržavaju primenu MRS JS prikom davanja kredita i donacija, kada su u pitanju zemlje u razvoju.

Rezultati studije sprovedene od strane IFAC-a i instituta za javne finansije (CIPFA) u saradnji sa Univerzitetom primenjenih nauka u Cirihi ukazuju da su 2019. godine 32 zemlje primenjivale MRS JS, a da su očekivanja da će u 2023. godini 113 zemalja bilo direktno ili indirektno, primenjivati MRS JS, odnosno preko 70% broja zemalja u svetu. Takođe, istraživanje sprovedeno od strane revizorske kuće PwC za potrebe Eurostata (objavljeno 23. novembra 2020.), ukazuje da sve zemlje članice EU, kao i Velika Britanija u visokom procentu primenjuju MRS JS, naročito na nivou centralne države. Pored zemalja u tranziciji i zemalja u razvoju MRS JS primenjuju Argentina, Brazil, Italija, Japan, Kina, Francuska, Mađarska, Indija, Izrael, Holandija, Norveška, Rumunija, Rusija, Španija, Švajcarska i brojne druge zemlje. Određena grupa zemalja primenjuje nacionalne računovodstvene standarde za javni sektor, čiji je sadržaj konzistentan sa sadržajem MRS JS, a to su Australija, Kanada, Novi Zeland, Velika Britanija i Amerika.

Stanje u vezi sa primenom MRS JS u Republici Srbiji. U Republici Srbiji ovlašćenja za ustanovljavanje budžetskih propisa imaju Vlada i Ministarstvo finansija. Vlada bliže uređuje: budžetsko računovodstvo, sistem glavne knjige trezora i način vođenja konsolidovanog računa trezora. Ministarstvo za finansije uređuje: način vođenja računovodstva budžeta; sadržaj i način finansijskog izveštavanja za direktne i indirektno korisnike, socijalno osiguranje, budžetske fondove i lokalne vlasti; način sastavljanja i dostavljanja završnih računa direktnih i indirektnih korisnika, socijalnog osiguranja i budžetskih fondova.

Zakonom o budžetskom sistemu i Uredbom o budžetskom računovodstvu propisana je računovodstvena evidencija u skladu sa Standardom MRS JS na gotovinskoj osnovi, iako podzakonska akta koja treba da omoguće ovu primenu nisu međusobno usaglašena. Izveštavanje javnog sektora još od 2010. godine je prema zakonskim propisima trebalo da bude usmereno na MRS JS ali još uvek u potpunosti nisu stvoreni uslovi. Opredeljenje za standard MRS JS na gotovinskoj osnovi, iako on treba da predstavlja prelazno rešenje na obračunsku osnovu i primenu svih MRS JS, u Republici Srbiji je još uvek deklarativnog karaktera.

Iako obračunska računovodstvena osnova omogućava potpuniju i objektivniju sliku o finansijskoj poziciji korisnika budžetskih sredstava, zatim veću

transparentnost u vezi sa budžetiranjem i potrošnjom, a samim tim i sagledavanje odgovornosti i pravilnije planiranje buduće potrošnje, njena primena nije planirana zakonskom regulativom, već je predviđena primena gotovinske računovodstvene osnove, počev od 01.01.2024. godine (Stojanović, 2023, 39). Ocena efikasnosti, ekonomičnosti i efektivnosti i prošlih i budućih planiranih aktivnosti entiteta javnog sektora može da se vrši samo na osnovu informacija prezentovanih u izveštajnom modelu obračunske računovodstvene osnove (Jović, 2013, 173).

Zaključak

Pošto se računovodstvo smatra instrumentom komunikacije, logično je da komunikacija može da bude uspešna samo ako svi učesnici primenjuju iste računovodstvene principe i načela, odnosno primenjuju isti računovodstveni osnov pravila prilikom priznavanja, vrednovanja, prezentacije i obelodanjivanja bilansih stavki u finansijskim izveštajima. Jedino u takvim okolnostima poređenje finansijskih izveštaja može da ima smisla, odnosno proizlazi razumne zaključke.

Značajne razlike u praksi izveštavanja entiteta javnog sektora u različitim zemljama mogu da budu prevaziđene sačinjavanjem finansijskih izveštaja u skladu sa smernicama MRS JS na obračunskoj osnovi, kao profesionalnim okvirom koji se primenjuje prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja. Isto tako, MRS JS zbog konvergencije sa MSFI predstavlja za profesionalne računovođe prihvatljiviji osnov uz čiju primenu se jednostavnije prevazilaze razlike između izveštavanja o poslovanju privrede i javnog sektora.

Harmonizacijom finansijskog izveštavanja uz primenu MRS JS, na računovodstvenoj osnovi na međunarodnom planu se poboljšava kredibilitet državnih finansijskih izveštaja.

Pored ograničenja u vezi sa primenom MRS JS koja su tehnološke, organizacione, finansijske, političke i administrativne prirode, profesionalne računovođe su nezaobilazan i bitan činilac u ovom procesu, koji zahteva posebnu pažnju, naročito u delu koji se odnosi na primenu Etičkog kodeksa i sticanja i održavanja profesionalnih zvanja (Stojanović, 2010, 152). Naročito izraženi problemi za profesionalne računovođe dolaze od nedovoljno precizirane i neadekvatno rešene zakonske regulative, u vezi sa statusom profesionalnog računovođe, kao i primenom profesionalne regulative (Stojanović, 2023, 160).

Unapređenje kvaliteta finansijskih informacija i kvantiteta njihovog obelodanjivanja predstavlja uslov za kvalitetno upravljanje limitiranim sredstvima poverenim javnom sektoru s jedne strane, dok efikasno upravljanje svojim mehanizmima direktno utiče na poboljšanje kvaliteta finansijsko računovodstvenih informacija javnog sektora, odnosno zadovoljenja potreba korisnika finansijskih izveštaja entiteta javnog sektora u smislu informisanja o načinu potrošnje budžetskih sredstava.

Reference

- Jović, D. (2010). Standardizacija i harmonizacija finansijskog izveštavanja entiteta javnog sektora. U *Zbornik radova sa 41. Simpozijuma SRRS, Mogućnosti i ograničenja razvoja računovodstvene profesije u Srbiji* (str. 110-130). Beograd, Srbija: SRRS.
- Jović, D. (2013). Uticaj računovodstvene osnove na kvalitet finansijskog izveštavanja u javnom sektoru. U *Zbornik radova sa 44. Simpozijuma SRRS, Računovodstveno regulatorno okruženje: podsticaji ili ograničenja privrednog rasta* (str. 155-174). Beograd, Srbija: SRRS.
- Stojanović, R. (2010). Etički kodeks profesionalne etike kao *conditio sine qua non* računovodstvene regulative. U *Zbornik radova sa 41. Simpozijuma SRRS, Mogućnosti i ograničenja razvoja računovodstvene profesije u Srbiji* (str. 148-167). Beograd, Srbija: SRRS.
- Stojanović, R. (2023). Finansijsko izveštavanje na gotovinskoj osnovi prema smernicama MRS JS. U *Zbornik radova sa 51. Simpozijuma SRRS, Pripreme za početak neposredne primene Međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor na gotovinskoj osnovi u 2024. godini* (str. 37-85). Beograd, Srbija: SRRS.
- Škarić Jovanović, K. (2011). Nosioci odgovornosti za kvalitet finansijskog izveštavanja. U *Zbornik radova sa 42. Simpozijuma SRRS, Kvalitet finansijskog izveštavanja – izazovi, perspektive i ograničenja* (str. 7-30). Beograd, Srbija: SRRS.
- Šnjegota, D. (2011). Informaciona podrška funkciji upravljanja javnim sredstvima. U *Zbornik radova sa 42. Simpozijuma SRRS, Kvalitet finansijskog izveštavanja – izazovi, perspektive i ograničenja* (str. 49-64). Beograd, Srbija: SRRS.

INTERNATIONAL ACCOUNTING STANDARDS FOR THE PUBLIC SECTOR AS A DETERMINANT OF THE QUALITY OF FINANCIAL REPORTING

Abstract: *The public sector, as a segment of social and economic activity that is under the control of the state, represents material support for the functioning of the social community in the domain of national defense, education, culture, social and health care. The source of funds that enable these activities are public revenues: taxes, excise duties, customs duties, and the share of public sector expenditures in the gross social product is significant, with a growing trend. Since the protection of public interest is a necessary condition for maintaining the trust of taxpayers, as investors of entities in the public sector, and therefore also a condition for maintaining and developing the basic attributes of the state, the quality of financial reporting is an indispensable factor in that trust. The regulatory framework, out of which specifically professional regulations and International Accounting Standards for the public sector, in addition to the characteristics of public sector reporting entities and the information requirements of the users of their financial statements, represents one of the significant determinants of the quality of that reporting. At the same time, the International Accounting Standards for the Public Sector applied to general purpose financial statements compiled on an accrual accounting basis, through international convergence and through active advocacy and ensuring transparency and accountability in order to protect the public interest, represent an instrument and measure of harmonization of financial statements.*

Keywords: *public sector, International Accounting Standards, financial reporting, IAS JS, harmonization*

MODIFIKACIJA UGOVORA O ZAKUPU U SKLADU SA MSFI 16

Nevena Conić

Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, nevena.conic@uns.ac.rs

Jelena Demko-Rihter

Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, jciric@uns.ac.rs

***Apstrakt:** Svaka izmena osnovnog ugovora o zakupu koja uključuje promenu cene, roka zakupa, inkrementalne stope zaduživanja dovodi do promene vrednosti imovine sa pravom korišćenja i iskazane obaveze za lizing. Prilikom knjiženja modifikacije ugovora neophodno je proceniti da li modifikacija predstavlja novi lizing ili ne. Neophodno je izvršiti adekvatnu analizu izmenjenih uslova u vezi sa ugovorom pre sprovođenja knjiženja. U radu su navedeni razlozi koji su doveli do izmena primenjenih diskontnih stopa i cena. Na primeru društva za reciklažu smo prikazali šta se desilo sa obavezom za lizing u naredne dve godine od godine prve primene standarda, kako je to uticalo na promenu zaduženosti i profitabilnosti privrednog društva.*

***Ključne reči:** MSFI 16, modifikacija, imovina sa pravom korišćenja, obaveza za lizing*

Uvod

Nakon početnog priznavanja imovine sa pravom korišćenja i obaveza po osnovu lizinga neophodno je svake godine pratiti šta se dešava sa postojećim ugovorima o zakupu, kao i da li je bilo novih ugovora nakon prve primene standarda MSFI 16.

Cilj rada jeste da ukažemo na korake koje treba sprovesti pre samog knjiženja modifikacije. To se pre svega odnosi na procenu da li je reč o posebnom lizingu ili ne. Ukazaćemo na ključne razloge koji su doveli do izmena ugovornih uslova u godinama nakon prve implementacije MSFI 16.

Svaka izmena postojećeg ugovora o zakupu zahteva detaljnu analizu kako bi se adekvatno proknjižila modifikacija. U razmatranje se moraju uzeti i uslovi koji nisu eksplicitno navedeni u aneksima ugovora a koji se pre svega odnose na stvarni rok zakupa i inkrementalnu stopu zaduživanja.

Da bi način sprovođenja modifikacija bio jasniji, na konkretnim primerima ćemo prikazati kako ih treba sprovesti.

Na primeru konkretnog privrednog društva ćemo prikazati kako je primena Međunarodnog standarda finansijskog izveštavanja (MSFI) 16 – Lizing uticala na bilansne pozicije prilikom prve primene standarda MSFI 16, kao i u naredne dve godine kada je došlo do izmene primenjenih diskontnih stopa i ugovorene cene zakupa. Imajući u vidu da još uvek nisu javno dostupni finansijski izveštaji za

2023. godinu, deo analize će biti sproveden na osnovu informacija dobijenih od strane sektora računovodstva privrednog društva.

Modifikacija ugovora o zakupu

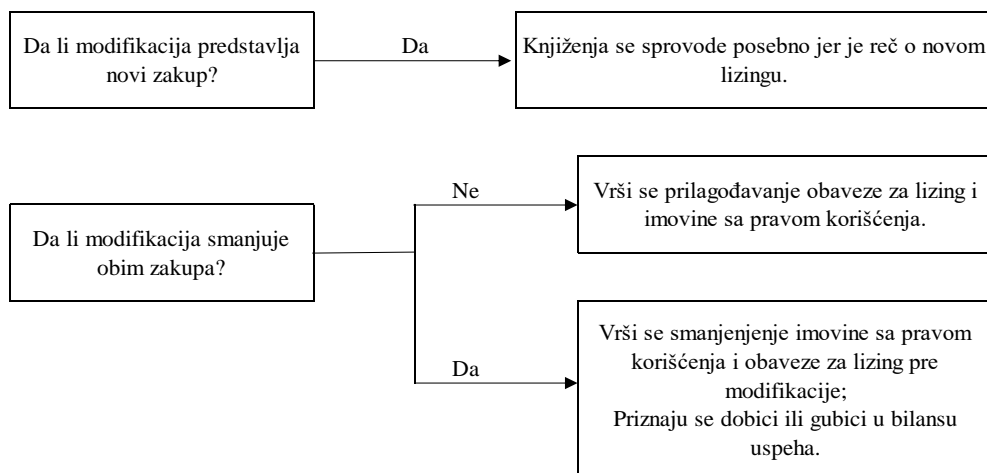
Modifikacija zakupa predstavlja svaku izmenu u postojećem ugovoru o zakupu. To se odnosi na: izmenu prvobitno definisane cene zakupa što je najčešći slučaj, produženje ili skraćenje definisanog roka trajanja ugovora, povećanja ili smanjenja obima zakupa koji podrazumeva povećanje zakupljene površine objekta, zakup više vozila, mašina i slično. Potrebno je voditi računa i o makroekonomskim kretanjima kamatnih stopa koje takođe imaju uticaj na visinu iskazanih obaveza i imovine sa pravom korišćenja. Prilikom prve primene MSFI 16 u Republici Srbiji u 2021. godini, kamatne stope su bile na relativno niskom nivou. Referentna kamatna stopa u 2021. godini je bila svega 1%, dok u 2024. godini, zaključno sa februarom, ona iznosi 6,5% (NBS, 2024). To je svakako uticalo i na povećanje kamatnih stopa poslovnih banaka, što za posledicu ima korigovanje primenjenih inkrementalnih stopa zaduživanja prilikom knjiženja ugovora o zakupu.

Stope inflacije su se takođe značajno povećale od prve godine primene standarda do danas što takođe utiče na rast inicijalno definisanih cena zakupa. Kod onih ugovora kod kojih cena zakupa zavisi od indeksa potrošačkih cena, do modifikacije će doći svake godine. Godišnja stopa inflacije u Republici Srbiji merena indeksom potrošačkih cena u januaru 2023. godine je iznosila 15,8%, dok je decembru iste godine iznosila 7,6% (IPC, 2023) Treba imati u vidu i višegodišnji trend rasta cena zakupa, posebno zakupa poslovnog prostora.

Pre bilo kakvih korekcija treba odrediti datum modifikacije ugovora koji nastupa u trenutku kada se obe ugovorne strane sa izmenama saglase, odnosno kada potpišu aneks ugovora (Buchanan & Donkersley, 2017, 10)

Zbog celokupne situacije sa Covid 19, bile su omogućene određene olakšice prilikom knjiženja modifikacija. Te olakšice su podrazumevale da se ponovo odmere obaveze po osnovu lizinga na dan sporazuma o olakšicama, da se koristi originalna inkrementalna stopa zaduživanja, a da se razlike između knjigovodstvene vrednosti obaveza za lizing pre i nakon modifikacije iskažu direktno kroz bilans uspeha knjiženjem rashoda ili prihoda i zaduženjem ili odobrenjem obaveze za lizing u zavisnosti da li je došlo do povećanja ili smanjenja obaveze. (Lukač, 2024, 1). Pomenute olakšice su posebno bile značajne za zakupce u maloprodaji i ugostiteljstvu koji su u periodu pandemije bili prinuđeni da privremeno zatvore svoje objekte (Grant Thornton, 2020, 1). Brojna društva su u periodima pandemije bila oslobođena plaćanja zakupa što je nametnulo potrebu da se naprave novi otplatni planovi. U mesecima neplaćanja zakupnine društva su knjižila rashode kamata, ali nije bilo smanjenja obaveza za lizing.

U zavisnosti od toga šta se sve promenilo u postojećim ugovorima o zakupu, (Buchanan & Donkersley, 2017, 10) ukazuju na postojanje tri moguća računovodstvena tretmana.

Slika 1. Lizing modifikacija, tri moguća računovodstvena tretmana

Izvor: Buchanan & Donkersley (2017, 10).

Korisnik lizinga modifikaciju lizinga treba da računovodstveno obuhvata kao zasebni lizing onda kada:

- ta modifikacija proširuje obim lizinga dodajući mu pravo na korišćenje jedne ili više dodatnih stavki imovine i
- naknada za lizing se povećava srazmerno samostalnoj ceni datog proširenja obima i svih neophodnih korekcija te samostalne cene kako bi odražavala okolnosti konkretnog ugovora (MSFI 16, paragraf 44).

Ukoliko se izmene u ugovoru o zakupu smatraju novim lizingom, u tom slučaju treba uzeti u obzir pored roka, cene i eventualne direktne troškove, olakšice ukoliko su predviđene aneksom ili druga plaćanja u vezi sa novim predmetom zakupa (Rosi, 2018, 4).

Ukoliko nisu ispunjeni kriterijumi za priznavanje posebnog lizinga, modifikacija se vrši korigovanjem postojeće obaveze za lizing i imovine sa pravom korišćenja. Takođe, potrebno je ponovo odrediti vreme trajanja lizinga uzimajući u obzir ugovorom definisane rokove, ali i planirano vreme produženja trajanja ugovora. Prilikom analize novog roka zakupa treba imati u vidu i mogućnost raskida ugovora pre isteka roka na koji je ugovor prvobitno bio zaključen. To se uglavnom dešava na primer kada kompanija zakupljuje poslovni prostor, a u toku je izgradnja sopstvenog.

Kada se definiše izmenjena cena, novi rok zakupa, neophodno je odrediti i modifikovanu diskontnu stopu. Tek tada se može odrediti visina preostale diskontovane obaveze za lizing, kao i vrednost imovine sa pravom korišćenja (MSFI 16, paragraf 45).

Ukoliko je aneksom ugovora definisano smanjenje obima zakupa, to će dovesti do smanjenja knjigovodstvene vrednosti iskazane imovine sa pravom korišćenja sa jedne i smanjenje obaveze za lizing sa druge strane. Pored toga, korisnik lizinga će morati da iskaže i svaki dobitak ili gubitak koji se odnosi na potpuni ili delimični raskid ugovora (MSFI 16, paragraf 46).

Sve promene koje se dese potrebno je obelodaniti u napomenama uz finansijske izveštaje. Da bi obelodanjivanje bilo adekvatno, nije dovoljno obelodaniti samo nove vrednosti imovine sa pravom korišćenja i revidiranu obavezu za lizing, već je neophodno obrazložiti šta je prouzrokovalo njihovu promenu. Ono što je najteže odrediti jeste svakako primenjena diskontna stopa, jer najčešće nije eksplicitno navedena u ugovorima o zakupu, a neophodno je dokumentovati kako je korisnik lizinga tu stopu odredio (KPMG, 2017, 3).

Brojna istraživanja na temu određivanja diskontne stope u implementaciji Međunarodnih standarda finansijskih izveštavanja su nedоследna i proizvoljna (Delgado-Vaquero et al., 2022, 287). Problematikom modifikacije lizinga u skladu sa MSFI 16 bavile su najvećim delom velike revizorske i konsultantske kompanije (Kwei, 2019; EY, 2020).

Radi lakšeg razumevanja neophodnih korekcija u poslovnim knjigama zakupca, problematiku knjiženja modifikacija prikazaćemo na konkretnim primerima.

Primer 1: Privredno društvo je zaključilo aneks ugovora o zakupu poslovnog prostora 1. januara 2023. godine. Nova cena zakupa iznosi 1.200.000 dinara (bez pdv-a). Razmatrajući nove uslove na tržištu, društvo je procenilo novu inkrementalnu stopu zaduživanja od 7%. Prvobitna cena zakupa je bila 1.000.000 dinara, a procenjena inkrementalna stopa zaduživanja 3%. Ugovor je bio zaključen 1. januara 2022. na rok od 3 godine. Obaveza za lizing na kraju prve godine zakupa je bila 1.913.469,70, dok je neto bilansna vrednost imovine sa pravom korišćenja na isti dan (kraj prve godine zakupa) 1.885.740,90 (Demko-Rihter i Conić, 2022, 93).

Imajući u vidu da u navedenom primeru nema izmena u vidu obima zakupljenog prostora, navedena modifikaciju treba posmatrati kao postojeći lizing i u skladu sa tim izvršiti prilagođavanja iznosa iskazane obaveze za lizing i imovine sa pravom korišćenja. U narednoj Tabeli 1 je dat novi plan otplate u skladu sa izmenjenim uslovima plaćanja.

Tabela 1. Plan otplate nakon modifikacija

Obaveze po osnovu lizinga				Imovina sa pravom korišćenja		
Početni saldo	Kamata	Lizing plaćanje	Krajnji saldo	Početno stanje	Troškovi amortizacije	Krajnji saldo
2.169.621,80	151.873,53	1.200.000,00	1.121.495,33	2.141.893,01	1.070.946,50	1.070.946,50
1.121.495,33	78.504,67	1.200.000,00	0,00	1.070.946,50	1.070.946,50	0,00

Izvor: Autori.

Na osnovu predstavljenog plana otplate možemo videti da se obaveza za lizing povećala za 256.152,11 dinara u odnosu na stanje pre modifikacije ugovora. U skladu sa tim, potrebno je izvršiti i odgovarajuća knjiženja. Imajući u vidu da su navedene promene tangirale i imovinu sa pravom korišćenja, to je dovelo do povećanja troškova amortizacije za 13,58% u odnosu na godinu pre modifikacije, pošto su troškovi amortizacije prvobitno iznosili 942.870,45 dinara.

Tabela 2. Knjiženja nakon modifikacije

Redni broj	Konto duguje	Konto potražuje	Opis	Iznos duguje	Iznos potražuje
1.	025		Nekretnine, postrojenja i oprema uzeti u lizing sa pravom korišćenja preko godinu dana	256.152,11	
		416	Dugoročne obaveze po osnovu lizinga		256.152,11
Modifikacija ugovora o zakupu					

Izvor: Autori.

Primer 2: Privredno društvo je zaključilo aneks ugovora o zakupu poslovnog prostora. Ugovorom je prvobitno definisano da zakupljeni prostor iznosi 250 m² na period od 5 godina. Nakon 2 godine aneksom je zakupljeno dodatnih 20 m² za čiji zakup će se godišnje plaćati 500.000 dinara. Navedeni iznos prati trenutne tržišne uslove. Diskontna stopa je 7%.

Imajući u vidu da aneksom zakupac stiče pravo na korišćenje dodatnog prostora i da se naknada za lizing povećava srazmerno samostalnoj ceni, zaključujemo da su ispunjeni uslovi MSFI 16, paragrafa 44 da se navedena modifikacija smatra posebnim lizingom. U skladu sa tim:

- Prvobitni zakup od 250 m² ostaje nepromenjen i
- Knjiži se novi zakup dodatnog prostora od 20m² za preostale 3 godine trajanja ugovora.

Imajući u vidu da se navedena modifikacija posmatra kao poseban ugovor o zakupu, do početnog stanja imovine sa pravom korišćenja i obaveze za lizing smo došli diskontovanjem godišnjih lizing plaćanja od 500.000 dinara na period od 3 godine uz diskontnu stopu od 7%.

Tabela 3. Plan otplate nakon modifikacija 2

Obaveze po osnovu lizinga				Imovina sa pravom korišćenja		
Početni saldo	Kamata	Lizing plaćanje	Krajnji saldo	Početno stanje	Troškovi amortizacije	Krajnji saldo
1.312.158,02	91.851,06	500.000,00	904.009,08	1.312.158,02	437.386,01	874.772,01
904.009,08	63.280,64	500.000,00	467.289,72	874.772,01	437.386,01	437.386,01
467.289,72	32.710,28	500.000,00	0,00	437.386,01	437.386,01	0,00

Izvor: Autori.

Tabela 4. Knjiženja nakon modifikacije primera 2

Redni broj	Konto duguje	Konto potražuje	Opis	Iznos duguje	Iznos potražuje
1.	025		Nekretnine, postrojenja i oprema uzeti u lizing sa pravom korišćenja preko godinu dana	1.312.158,02	
		416	Dugoročne obaveze po osnovu lizinga		1.312.158,02
Modifikacija ugovora o zakupu					

Izvor: Autori.

Primer 3: Društvo je zaključilo aneks ugovora o zakupu poslovnog prostora 01.1.2024. godine kojim se prvobitni zakup od 2021. godine koji je zaključen na pet godina produžava za još dve godine. Cena zakupa je 700.000 dinara godišnje. Procenja diskontna stopa je 6%. Prvobitna diskontna stopa je bila 3%.

Imajući u vidu navedene činjenice iz aneksa ugovora, zaključujemo da nisu ispunjeni uslovi iz paragrafa 44 MSFI 16, pa samim tim nema ni posebnog lizinga jer nema dodavanja prava korišćenja nad sredstvima. Zbog toga je potrebno modifikaciju izvršiti korigovanjem postojeće obaveze za lizing. Navedene promene će tangirati i vrednost imovine sa pravom korišćenja.

Analizirajući navedene promene u aneksu, zaključujemo da obavezu za lizing treba diskontovati po stopi od 6% na period od četiri godine. Dve godine još traje zakup po osnovnom ugovoru, ali je isti produžen za još 2 godine.

Tabela 5. Plan otplate pre modifikacija 3

Obaveze po osnovu lizinga				Imovina sa pravom korišćenja		
Početni saldo	Kamata	Lizing plaćanje	Krajnji saldo	Početno stanje	Troškovi amortizacije	Krajnji saldo
3.205.795,03	96.173,85	700.000,00	2.601.968,88	3.205.795,03	641.159,01	2.564.636,02
2.601.968,88	78.059,07	700.000,00	1.980.027,95	2.564.636,02	641.159,01	1.923.477,02
1.980.027,95	59.400,84	700.000,00	1.339.428,79	1.923.477,02	641.159,01	1.282.318,01
1.339.428,79	40.182,86	700.000,00	679.611,65	1.282.318,01	641.159,01	641.159,01
679.611,65	20.388,35	700.000,00	0,00	641.159,01	641.159,01	0,00

Izvor: Autori.

Iz Tabele 5 možemo videti da stanje obaveze za lizing na kraju treće godine zakupa iznosi 1.339.428,29, dok je stanje imovine sa pravom korišćenja 1.282.318,01 dinara.

Tabela 6. Plan otplate posle modifikacija 3

Obaveze po osnovu lizinga				Imovina sa pravom korišćenja		
Početni saldo	Kamata	Lizing plaćanje	Krajnji saldo	Početno stanje	Troškovi amortizacije	Krajnji saldo
2.425.573,93	145.534,44	700.000,00	1.871.108,36	2.368.463,15	592.115,79	1.776.347,37
1.871.108,36	112.266,50	700.000,00	1.283.374,87	1.776.347,37	592.115,79	1.184.231,58
1.283.374,87	77.002,49	700.000,00	660.377,36	1.184.231,58	592.115,79	592.115,79
660.377,36	39.622,64	700.000,00	0,00	592.115,79	592.115,79	0,00

Izvor: Autori.

Iz plana otplate posle modifikacija možemo zaključiti da se obaveza za lizing na početku četvrte godine povećala za 1.086.145,14 kao posledica produženja ugovora za još 2 godine. Za isti iznos je potrebno korigovati i imovinu sa pravom korišćenja. U sledećoj Tabeli 7 je prikazan stav za knjiženje navedene modifikacije ugovora.

Tabela 7. Knjiženja nakon modifikacije primera 3

Redni broj	Konto duguje	Konto potražuje	Opis	Iznos duguje	Iznos potražuje
1.	025		Nekretnine, postrojenja i oprema uzeti u lizing sa pravom korišćenja preko godinu dana	1.086.145,14	
		416	Dugoročne obaveze po osnovu lizinga		1.086.145,14
Modifikacija ugovora o zakupu					

Izvor: Autori.

Modifikacija ugovora o zakupu na primeru društva za reciklažu

Društvo koje je predmet analize je prema finansijskim izveštajima za 2021. godinu bilo razvrstano u srednja pravna lica, ali se opredelilo da za potrebe finansijskog izveštavanja primenjuje pune standarde. Za obavljanje osnovne delatnosti društvo koristi sopstvene objekte, dok u zakup uzima kancelarijski prostor za obavljanje administrativnih poslova. Sam ugovor je zaključen na neodređeno vreme, tako da tačan broj godina zakupa nije eksplicitno naveden. Imajući u vidu da društvo ne planira izgradnju ili kupovinu kancelarijskog prostora, procenjena dužina trajanja zakupa je deset godina.

Prilikom prve primene standarda MSFI 16 društvo je u svojim napomenama uz finansijske izveštaje obelodanilo da su koristili jedinstvenu diskontnu stopu za portfolio zakupa sa sličnim karakteristikama, kao i da su isključili inicijalne direktne troškove iz vrednovanja prava korišćenja imovine.

Da bismo analizirali šta se desilo u godinama nakon prve primene standarda MSFI 16, prvo smo analizirali kako je prva primena MSFI 16 uticala na bilansne pozicije društva u 2021. godini kada je došlo do priznavanja imovine sa pravom korišćenja i obaveze za lizing. Obaveze za lizing su priznate u iznosu od 30.501 hiljada od čega se 27.851 hiljada odnosi na dugoročnu obavezu, a 2.650 hiljada na kratkoročnu obavezu. Stalna imovina je priznata u iznosu od 27.451 hiljadu.

U 2022. godini je došlo do modifikacije pomenutog ugovora što je dovelo do smanjenja imovine sa pravom korišćenja i obaveze za lizing za 2.435 hiljada. Imajući u vidu da u samim napomenama nije obelodanjeno šta je dovelo do navedene korekcije, na osnovu razgovora sa računovođom došli smo do saznanja da je zbog promene uslova na tržištu došlo do korekcije kamatne stope na kredite, pa su umesto inicijalno primenjene stope od 3% na kraju 2022. godine primenili stopu od 5,8%. Diskontovanjem preostale obaveze na period od 96 meseci uz novu diskontnu stopu utvrđen je novi iznos obaveze za lizing koji je iznosio 22.610 hiljada.

U 2023. godini je trend rasta kamatnih stopa na kredite nastavljen što je uslovalo i promenu diskontne stope. Na kraju 2023. godine ona je procenjena na 7,47% što je uslovalo modifikaciju ugovora o zakupu i u ovoj godini. Takođe, u 2023. godini je došlo do značajnog porasta cene zakupa. Računovođe su nam objasnile da je odluka o izmeni cene evidentirana retroaktivno, pa su zbog toga u 2023. godini sprovedene dve modifikacije i to:

- Modifikacija postojećeg ugovora po stopi od 5,8% na početku godine koja je uzela u obzir izmenu cene zakupa u januaru 2023. godine i
- Modifikacija postojećeg ugovora po stopi od 7,47% na 31.12.2023. godine.

Imajući u vidu da aneksom ugovora nije predviđeno proširenje obima zakupa već je samo promenjena cena, kao i diskontna stopa, društvo je navedene modifikacije sprovedo korigujući samo obavezu za lizing i imovinu sa pravom korišćenja. Na početku 2023. godine došlo je do povećanja imovine sa pravom korišćenja i obaveze za lizing za 13.566 hiljada. Na kraju godine je samo primenjena nova diskontna stopa koja je dovela do smanjenja obaveze za lizing za 1.625 hiljada.

Zaključak

Svaka promena koja tangira obračun imovine sa pravom korišćenja i obavezu za lizing mora biti analizirana kako bi se adekvatno sprovedla modifikacija ugovora o zakupu. Ugovori o zakupu poslovnog prostora se zaključuju najčešće sa periodom do pet godina, ali uvek postoji mogućnost da isti budu raskinuti ranije. Sa druge strane treba pratiti kretanja kamatnih stopa na tržištu. U poslednje dve godine je Narodna banka Srbije značajno povećala referentnu kamatnu stopu. Banke su zbog rasta euribora značajno povećale aktivne kamatne stope. Sve se to odrazilo na poslovanje privrednih društava u celini, a između ostalog i na visinu iskazanih obaveza za lizing i imovine sa pravom korišćenja.

Rast kamatnih stopa sa jedne i rast cena zakupa sa druge strane neminovno će promeniti zaduženost i profitabilnost društava, iskazanu rezultatom pre kamate, poreza i otpisa (EBITDA). U kojoj meri će to biti zavisi od toga koji uslovi su se značajnije promenili. Na osnovu prikazanog primera društva za reciklažu možemo zaključiti da je rast cene zakupa bio značajniji, što je uz nepromenjeni rok zakupa doveo do povećanja obaveze za lizing i povećanja vrednosti imovine sa pravom korišćenja.

U radu je analizirano samo jedno privredno društvo što predstavlja ograničavajući faktor. Da bi se uvidele konkretne promene, neophodno je analizu izvršiti na osnovu većeg broja privrednih subjekata.

Imajući u vidu da u našoj zemlji ova tema nije dovoljno istražena to ostavlja prostor za dalja istraživanja.

Reference

- Buchanan, P., Donkersley, K. (2017). IFRS 16: Lease Modifications: Lessee. <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/supporting-implementation/ifrs-16/ifrs-16-supporting-implementation-webcast-slides/ifrs-16-lease-modifications-lessees-webcast-march-2017.pdf> [24. 3. 2024.]
- Delgado-Vaquero, D., Morales-Diaz, J., Zamora-Ramírez, C. (2022). IFRS 16 Incremental Borrowing Rate: Comparability Issues and a Methodology

- Proposal for Loss Given Default Adjustment. *Accounting in Europe*, 19(2), 287-310.
- EY (2020). Applying IFRS A closer look at IFRS 16 Leases. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_gl/topics/ifrs/ey-applying-ifrs-lease-accounting-updated-dec-2020.pdf?download [23. 3. 2024.]
- Grant Thornton (2020). COVID-19 accounting for lease modifications. <https://www.grantthornton.ie/globalassets/1.-member-firms/ireland/insights/factsheets/grant-thornton---covid-19-accounting-for-lease-modifications-ireland.pdf> [01. 4. 2024.]
- IPC (2023). Inflacija merena indeksom potrošačkih cena u 2023. godini. https://www.ipc.rs/statisticki_podaci/2023/inflacija-merena-indeksom-potrosackih-cena-u-2023-godini [01. 4. 2024.]
- KPMG (2017). Leases discount rates. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/09/leases-discount-rate.pdf> [23. 5. 2024.]
- Kwei, C. (2019). Lease modifications – ten comprehensive examples. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ch/Documents/audit/deloitte-ch-en-audit-lease-modifications-ten-comprehensive-examples.pdf> [29. 1. 2024.]
- Lukač, D. (2024). MNG Centar. MSFI 16: Računovodstvo za olakšice po osnovu lizinga zbog Covid – 19. <https://mngcentar.com/site/FileContent/Resource/BazaZnanja/Finansije/Fajlovi/OlaksicePoOsnovuCovid19.pdf> [01. 4. 2024.]
- Ministarstvo finansija Republike Srbije (2020). Prevod Međunarodnog standarda finansijskog izveštavanja 16 – Lizing. https://www.mfin.gov.rs/upload/media/i2wByj_6015e7761fcd.pdf [04. 3. 2024.]
- Narodna banka Srbije (2024). Kamatne stope. <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/monetarna-politika/kamatne-stope/> [22. 3. 2024.]
- Demko Rihter, J., Conić, N. (2022). Značajne izmene u računovodstvenom evidentiranju zakupa u skladu sa MSFI 16. U V. Obradović, D. Malinić, M. Todorović i N. Karapavlović (red.), *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka* (str. 86-98). Kragujevac, Srbija: Ekonomski fakultet.
- Rosi III, J. (2018). Lease Modifications. *Pennsylvania CPA Journal*, 89(2), 4-5.

**MODIFICATION OF THE LEASE AGREEMENT IN ACCORDANCE
WITH IFRS 16**

Abstract: *Any amendment to the basic lease agreement that includes a change in price, lease term, incremental borrowing rate leads to a change in the value of the right-of-use asset and the stated lease liability. When posting a contract modification, it is necessary to assess whether the modification represents a new lease or not. It is necessary to carry out an adequate analysis of the changed conditions before carrying out the posting. The paper lists the reasons that led to changes in applied discount rates and prices. Using the example of the recycling company we showed what happened to the leasing liability in the next two years from the year of the first application of the standard, how it affected the change in indebtedness and profitability of the company.*

Keywords: *IFRS 16, modification, property with right of use, lease liability*

RAČUNOVODSTVENI TRETMAN LJUDSKOG KAPITALA U SPORTSKIM KLUBOVIMA: STUDIJA SLUČAJA FK CRVENA ZVEZDA

Vladimir Stančić

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, vstancic@kg.ac.rs

Apstrakt: Sportska nadmetanja u savremenom svetu više nisu ograničena isključivo na sportske terene. Klubovi se pored borbe za titule podjednako nadmeću i u ostvarenju poslovnih ciljeva. Tretman ljudskog kapitala kluba, koji u prvom planu podrazumeva njegove igrače i koji predstavlja ključni deo intelektualnog kapitala, može u značajnoj meri uticati na njegovu bilansnu sliku. Stroge odredbe Međunarodnog računovodstvenog standarda 38 – Nematerijalna imovina sprečavaju primenu punog koncepta fer vrednosti, a najčešća posledica korišćenja modela istorijskog troška je potcenjenost nematerijalnih ulaganja, a time i ukupnih osnovnih sredstava kluba. Takođe, zahvaljujući različitom tretmanu ugovora igrača, postoje značajne razlike u vrednosti imovine klubova koji aktivno kupuju već afirmisane igrače i onih koji su opredeljeni na osposobljavanje i profesionalizaciju sopstvenih mladih igrača. Analiza tretmana ljudskog kapitala odnosno igračkog kadra u FK Crvena zvezda pokazuje slične tendencije sa značajnim latentnim rezervama, koje se potvrđuju na tržištu prilikom izlaznih transfera. Određene platforme za vrednovanje igrača i timova mogu biti od pomoći u pokušajima pronalaska modela za praćenje vrednosti ljudskog kapitala u realnom vremenu, a samim tim i za prikladniji način merenja vrednosti imovine klubova.

Ključne reči: ljudski kapital, kapitalizacija troška, sportske organizacije, MRS 38, nematerijalna ulaganja

Uvod

Današnji vrhunski sport pored težnje ka rezultatima na sportskim takmičenjima ima i podjednako važnu poslovnu stranu – ostvarenje principa sticanja i orijentaciju klubova i organizacija na kreiranje nove vrednosti. Takav dualitet ciljeva je možda najočigledniji na primeru fudbala, kao planetarno najpopularnijeg i najzastupljenijeg sporta. Stadioni su postali multifunkcionalni objekti, igrači izvor marketinških prihoda, vrednost brenda je podjednako važna kao vrednost samog igračkog kadra, a prava na televizijski prenos utakmica se prodaju u svakom kutku sveta. Stabilni i dugoročno ostvarivi prihodi daju značajan doprinos uspešnosti poslovanja sportskih organizacija. Ipak, za ostvarenje pomenutih sportskih i poslovnih ciljeva *conditio sine qua non* predstavlja sportski sektor, odnosno igrački kadar. U poslovnom smislu igrači pod ugovorom predstavljaju vrlo kompleksnu kategoriju imovine kluba, koja u sebi objedinjuje karakteristike raznorodnih kategorija sredstava. Naime, oni se u materijalnom

smislu mogu posmatrati kao investicija, roba namenjena prodaji, osnovna sredstva, ljudski kapital itd. O „pravoj“ vrednosti sportiste pojedinca kao bilansne imovine kluba može se razmišljati u svakoj od pomenutih kategorija, ali njegova „prava“ vrednost obično nije i ne mora aproksimirati bilo kojoj od njih pojedinačno, niti biti ekvivalentna nekoj njihovoj ponderisanoj vrednosti.

Ono što sportski sektor jednog kluba razlikuje od ostalih zaposlenih su kompetencije i veštine za postizanje sportskih rezultata, kao osnove za kreiranje nove vrednosti. Sa tog aspekta sportisti se mogu posmatrati kao kategorija intelektualnog kapitala, koji predstavlja sintezu materijalnih i nematerijalnih faktora i smatra se bazičnim inputom za dostizanje i održavanje konkurentnosti na početku ovog stoleća. Iako postoji više klasifikacija intelektualnog kapitala, prevladava mišljenje da isti čine sledeće komponente (Garcia-Perez et al., 2020, 1720):

- ljudski kapital, koji se odnosi na vrednosti zaposlenih, njihove kompetencije i ponašanje,
- strukturalni kapital, koji se dalje diferencira na organizacioni i tehnološki, a odgovoran je za koordinaciju i integraciju unutar poslovne organizacije i
- relacioni kapital, koji svoju vrednost crpi iz odnosa koje organizacija neguje sa eksternim faktorima.

U fudbalskom klubu je prva komponenta očigledna, s obzirom da su igrači zapravo nosilac osnovne delatnosti, a njihovi rezultati i vrednost na tržištu glavni generator velike većine prihoda. Strukturalni deo bazira na fizičkim kapacitetima (stadion, trening centar, mediko blok, administrativni aparat), čija je svrha da omoguće razvoj i uspeh prve komponente, kao i na celokupnoj organizacionoj strukturi kluba koja ima za cilj da ta veza nesmetano funkcioniše. Relaciona komponenta se u fudbalu podrazumeva, s obzirom da su klubovi, da bi uopšte mogli da se takmiče, povezani i udruženi kroz nacionalne i međunarodne sportske organizacije. Naime, da bi bio član nacionalnog fudbalskog saveza i, sledstveno, bio u mogućnosti da se takmiči u domaćim i međunarodnim takmičenjima, svaki fudbalski klub je obavezan da aplicira za licencu i ispuni niz kriterijuma, koji su propisani Pravilima o licenciranju klubova i Finansijskom fer pleju evropske fudbalske unije (UEFA), a integrisani su u nacionalne fudbalske propise. Praćenje ispunjenja ovih kriterijuma vrši se na godišnjem nivou i organ licenciranja je obavezan da detaljno proveri sve njihove aspekte. U osnovi, fudbalski klub je u postupku licenciranja obavezan da ispuni sledeće specifične kriterijume (Oprean & Oprisor, 2014, 1649):

- sportske (razvoj mladih igrača, medicinska nega, registracija igrača, prisustvo seminarima i obukama i rasna jednakost),
- infrastrukturne (stadionski i trening kapaciteti),
- personalne i administrativne (upravljanje ljudskim resursima),
- pravne (formalni pisani ugovori, pravna struktura i organizacija i funkcija kontrolinga) i

- finansijske (izveštajni okvir, godišnji i vanredni finansijski izveštaji, status dospelih obaveza i informacije o budućim finansijama).

Sa druge strane, da bi igrač stekao pravo nastupa za određeni klub, on mora proći postupak tzv. registracije, koja bazira na validnom ugovoru igrača, registrovanom kod relevantne fudbalske organizacije, odnosno fudbalskog saveza. Kompletirana registracija daje igraču pravo da nastupi za klub u odgovarajućim ligama, odnosno takmičenjima, a klubu mogućnost da igrača spreči da igra za bilo koji drugi klub. Generalno, prevladava konsenzus da postoje tri metode za sticanje prava na registraciju igrača (Maroun et al., 2022, 336; Risaliti & Verona, 2012, 19; Amir & Livne, 2005, 554):

- angažovanje igrača pod ugovorom, odnosno sticanje prava na njihovu registraciju plaćanjem naknade njihovim prethodnim klubovima,
- angažovanje igrača van ugovora (slobodnih agenata), što je regulisano tzv. „Bosmanovim“ pravilom u Engleskoj iz 1995. godine (Amir & Livne, 2005, 554-555) i
- promocija i profesionalizacija igrača poteklih iz sopstvene omladinske škole.

Računovodstveni tretman ljudskih resursa dobio je na značaju tokom poslednjih nekoliko decenija, s obzirom da organizacije koje su u velikoj meri oslonjene na svoje zaposlene pokušavaju da ih prikažu kao sredstva. Međutim, to se, naročito u fudbalu, pokazalo ne tako jednostavnim, pa se nameće pitanje praktičnosti i primenljivosti postojećih računovodstvenih propisa na fudbalske klubove (Risaliti & Verona, 2012, 17). Respektujući važnost sportista za osnovnu delatnost sportskih klubova, predmet istraživanja u ovom radu je računovodstveni tretman ljudskog kapitala u sportskim organizacijama, preciznije fudbalskim klubovima. Cilj istraživanja je da se identifikuju i analiziraju ključne implikacije koje tretman ljudskih kadrova ima na finansijsko izveštavanje i finansijski položaj organizacija, na primeru fudbalskog kluba Crvena zvezda iz Beograda.

U nastavku rada daje se pregled relevantne literature iz oblasti predmeta istraživanja, pri čemu su prethodna istraživanja u fokusu dominantno imala inostrane klubove, što je bila i motivacija za sprovođenje ovog istraživanja. Nakon toga, analiziraju se odredbe relevantnih standarda finansijskog izveštavanja i ispituje njihova primenljivost na odabranom primeru. Poslednji deo rada obuhvata zaključna razmatranja, ograničenja i pravce budućih istraživanja.

Pregled literature

Oprean & Oprisor (2014) su analizirali sa računovodstvenog stanovišta razloge evolucije fudbala iz sporta koji se igrao iz zabave u pravu visokoprofitabilnu industriju. Konkretnije, autori su ispitali ekonomske implikacije fudbala, odnosno kako su ugovori igrača obuhvaćeni na polju računovodstva ljudskih resursa, kako računovodstvene tehnike mogu uticati na finansijske izveštaje kluba, koji međunarodni standardi finansijskog izveštavanja

(MSFD) mogu da se primene u fudbalu i kako se njihove odredbe mogu interpretirati. Proučavali su računovodstveno obuhvatanje različitih tipova fudbalera, u zavisnosti od načina pristupanja klubu, sa ciljem identifikovanja politike njihovog vrednovanja koja bi pružila „istinit i fer prikaz“ informacija u finansijskim izveštajima. Zaključili su da je neophodno unapređenje računovodstvenih pravila i njihovo usklađivanje sa razvojem fudbalske industrije.

Risaliti & Verona (2012) su utvrdili da je većina fudbalskih klubova počela da kapitalizuje troškove transfera (kupljenih) igrača kao nematerijalnu imovinu, koja se amortizuje tokom ugovornih perioda igrača. To se sprovodi uz pretpostavku da će sportski učinak igrača u periodu trajanja ugovora generisati ekonomske koristi za klub, što je u skladu sa definicijom imovine prema MSFI. Međutim, za razliku od drugih sredstava, procena vrednosti igrača je teško određiva, jer je gotovo nemoguće unapred znati njegov sportski učinak i proceniti period tokom kojeg će moći da generiše ekonomske koristi za klub. Eventualne greške na tom planu direktno se reflektuju na tačnost obračuna njegove amortizacije.

Martín Lozano & Carrasco Gallego (2011) ističu da prava na registraciju fudbalera predstavljaju osnovni vid sredstava u fudbalskom klubu, koja se delimično priznaju kao nematerijalna (fiksna) sredstva u bilansu stanja i to po principu istorijskog troška. Međutim, interno stvoreni igrači nisu priznati na taj način. Kroz studiju slučaja FK Sevilja iz Španije u dvanaestogodišnjem periodu utvrdili su da taj klub ima značajnu skrivenu vrednost u sredstvima, koja se potvrđuje svega nekoliko meseci nakon dana bilansiranja na tržištu fudbalskih transfera prilikom prodaje igrača iz kluba.

He et al. (2015) su istakli problem povezivanja ekonomske ili tržišne vrednosti igrača i njihovih performansi na terenu. Autori su objasnili da je najpreciznija tržišna vrednost igrača zapravo naknada za transfer u trenutku kada igrač prelazi iz jednog kluba u drugi. Međutim, ova vrednost nedostaje za većinu igrača, makar u praktičnom smislu, s obzirom da za vreme jednog transfernog perioda ne prelaze svi igrači iz jednog kluba u drugi, naprotiv. Takođe, fudbal je timski sport i vrlo je teško izolovati performanse jednog igrača u konkretnom meču ili sezoni, tako da je takva procena opterećena velikom dozom subjektivizma procenitelja.

Do Monte & Lopes Filho (2023) su istraživali determinante vrednosti fudbalera kroz set varijabli na uzorku od 500 najvrednijih fudbalera u Brazilu u 2019. godini. Među ostalim zaključcima, istaknuto je da je razumevanje vrednosti imovine od suštinskog značaja za klubove kako bi unapredili svoje strategije upravljanja i povećali svoj potencijal za finansijski uspeh. Ovo je posebno bitno jer transferi igrača, za mnoge klubove, predstavljaju primarni izvor prihoda.

Tretman igrača prema MRS 38 – Nematerijalna imovina

MRS 38 pravi jasnu razliku između kupljene i interno generisane nematerijalne imovine. Kupljena sredstva se priznaju po troškovima nabavke, dok se interno generisana mogu kapitalizovati samo ako su ispunjeni strogi kriterijumi

priznavanja i merenja. U praksi fudbalskih klubova to podrazumeva da se igrači ponikli u samom klubu prema MRS 38 ne priznaju u bilansu stanja kao imovina. Sve naknade ili plaćanja u vezi sa njima priznaju se kao rashodi perioda u kome su nastali. Sličan tretman imaju i slobodni agenti.

Međutim, transferi igrača između klubova, odnosno troškovi koji po tom osnovu nastaju (naknade za transfer plaćene prethodnim klubovima, kao i agentima, fudbalskim savezima itd.) mogu se prema MRS 38 kapitalizovati kao stečena nematerijalna imovina. Potpisanim ugovorom, pored sprečavanja mogućnosti nastupa za druge klubove, klub stiče kontrolu i nad budućim ekonomskim koristima od stečenog sredstva, bilo indirektno kao rezultat igračevih nastupa ili direktno njegovim daljim transferom u neki treći klub, što je u skladu sa paragrafom 13. MRS 38. Za razliku od igrača poteklih iz omladinske škole, podrazumeva se da su kriterijumi priznavanja automatski ispunjeni usled činjenice da je transakcija između nezavisnih strana kompletirana uz cenu odnosno nadoknadu koja nije jednaka nuli (videti detaljnije: Amir & Livne, 2005, 549-586).

Činjenica da se kupljeni igrači priznaju po nabavnoj vrednosti implicira da se njihova vrednost amortizuje tokom korisnog veka trajanja ugovora i testira se na umanjenje vrednosti kada postoje indikatori za to (MRS 38, paragraf 74; u skladu sa MRS 36 *Umanjenje vrednosti imovine*). Na taj način je klubovima omogućeno da finansijske efekte ugovora kupljenih igrača obelodane u svojim finansijskim izveštajima.

Međutim, MRS 38 ne dopušta korišćenje modela revalorizacije za većinu nematerijalnih sredstava. Štaviše, zabranjuje ga, nevezano da li su u pitanju kupljena ili interno generisana sredstva, osim u slučaju kada su dostupne informacije prvog nivoa za određivanje fer vrednosti (MRS 38, paragraf 75), što i sam standard prepoznaje kao retkost (MRS 38, paragraf 78). Naime, prilikom merenja sredstava po fer vrednosti, promene vrednosti se priznaju u periodu u kome se i dogode. Ovo omogućava uporedivost kako unutar tako i između grana industrije i zemalja, kako bi se povećala efikasnost tržišta kapitala (Barlev & Haddad, 2003, 402). Tamo gde su dostupne informacije prvog nivoa za određivanje fer vrednosti (neprilagođene tržišne cene na aktivnim tržištima za identičnu imovinu), sredstva i obaveze se smatraju „tržišno verifikovanim“. Nepostojanje informacija tog nivoa pouzdanosti zahteva internu procenu fer vrednosti, pa se sredstva i obaveze smatraju „verifikovanim prema modelu“ (videti detaljnije: Haswell & Evans, 2018; Pandya et al., 2021).

Činjenica da je svaki igrač specifičan i unikatan po svom umeću i fizičkim karakteristikama donosi dilemu da li uopšte postoji aktivno tržište za identičnu nematerijalnu imovinu koje kontinuirano pruža javno dostupne cene. Čak je upitna i sama pretpostavka o aktivnom tržištu fudbalskih transfera, s obzirom da se, za razliku od ostalih delatnosti gde tržište fluktuiira na dnevnom nivou, transferi igrača odvijaju u najvećoj meri dva puta godišnje, odnosno u dva tzv. prelazna roka. Izvan tih perioda promene igračkog kadra su jako retke. Stoga se nameće zaključak da nije moguće proceniti vrednost postojećih igrača primenom modela revalorizacije, koji prema MRS 38 zahteva da se fer vrednost meri u odnosu na aktivno tržište

(Risaliti & Verona, 2012). Međutim, MSFI 13 *Odmeravanje fer vrednosti* implicira da se fer vrednost može proceniti za svaki imovinski deo ili obavezu, ali uz različite stupnjeve subjektivnosti. Lhaopadchan (2010) tvrdi da je upotreba fer vrednosti ograničena kada su karakteristike sredstava retke i/ili teške za posebno identifikovanje. Ovo je naročito očigledno u slučaju određenih tipova nematerijalnih sredstava. U vreme sticanja, razlika između nabavne cene i procenjene fer vrednosti relativno je lako utvrdiva, ali post-akvizicione promene vrednosti nisu.

Posledica navedenog je da se igrači, kao najvažnija imovina kluba ili ne prikazuju u bilansu stanja ili se prikazuju u neadekvatnim iznosima. Stoga, nije moguća ni prikladna komparacija klubova, s obzirom da su oni sa strategijom razvoja sopstvenih igrača u nepovoljnijem položaju u odnosu na one koji aktivno kupuju igrače, jer prvi obelodanjuju nižu bilansnu vrednost ukupne imovine. Osim toga, budući da se razvoj igrača i promene njihovih vrednosti ne kalkulišu tokom boravka u klubu, ostvareni prihodi koji su posledica njihovih igara ili u konačnom prodaje, vremenski se ne podudaraju sa troškovima vezanim za ulaganja u njih, što iskivljuje ocene performansi kluba (Maroun et al., 2022). Takođe, priznavanje igrača po nabavnoj vrednosti uzrokuje odstupanja između knjigovodstvene i tržišne vrednosti nematerijalne imovine, što dovodi u pitanje korisnost finansijskih izveštaja klubova (videti detaljnije: Morrow, 1996; Rowbottom, 2002). S druge strane, ugovori igrača koji ne ispunjavaju stroge zahteve za priznavanje i merenje prema MRS 38 nisu podobni da se priznaju kao imovina, odnosno njihov doprinos sadašnjim i budućim novčanim tokovima nije prepoznat, što ugrožava relevantnost vrednosti kapitala (videti detaljnije: Martín Lozano & Carrasco Gallego, 2011; Maglio & Rey, 2017). Godfrey & Koh (2001) su utvrdili da je pitanje kapitalizacije i kategorizacije interno razvijenih nematerijalnih sredstava vrlo značajno za investitore prilikom evaluacije prinosa na investirana sredstva. Onemogućavanje kapitalizacije pojedinih vrsta ugovora igrača doprinosi smanjenju relevantnosti iskazanih performansi (videti detaljnije: Young, 2006) i uzrokuje da neki poznati fudbalski klubovi bilansno mogu izgledati kao da prave gubitke ili da su nesolventni (videti detaljnije: Lev, 2018).

Implikacije računovodstvenih politika za tretman igrača na vrednost imovine FK Crvena zvezda

Fudbalski klub Crvena zvezda iz Beograda (u nastavku Klub) je najuspešniji fudbalski klub jugoistočne Evrope. Pored mnoštva nacionalnih trofeja, ono što ga posebno izdvaja i postavlja u red najvećih klubova je titula pobednika Kupa evropskih šampiona (preteča današnje Lige šampiona) osvojena 1991. godine. Klub je klasifikovan kao veliko pravno lice, svoje finansijske izveštaje sastavlja u skladu sa MSFI, prema obrascima za privredna društva, zadruge i preduzetnike i obveznik je eksterne revizije. Pošto posluje kao grupa (sa 7 zavisnih pravnih lica), Klub obelodanjuje i konsolidovane finansijske izveštaje (u nastavku KFI). Upravo su oni korišćeni kao izvor podataka za analizu, pošto pružaju kompletnu sliku o

finansijskom položaju i zarađivačkoj moći Kluba, iako je predmet istraživanja u radu vezan isključivo za transakcije matičnog pravnog lica. Svi novčani iznosi su radi lakše preglednosti prevedeni u valutu evro, prema kursovima koje je Klub obelodanio u napomenama uz KFI. Period na koji se istraživanje odnosi je od 2020. do 2022. godine.

U napomenama uz KFI Kluba koje se odnose na nematerijalna ulaganja se navodi da njih „čine kapitalizovani troškovi pribavljanja registracije igrača, dati avansi za nematerijalna ulaganja i ulaganja u softver baze igračkog kadra“. Klub, dakle, koristi mogućnost da kapitalizuje transfere pojedinih igrača, odnosno fudbaleri za koje je plaćena otkupna cena se prikazuju kao investicija, te samim tim ne opterećuju odmah (u potpunosti) bilans uspeha, već povećavaju aktivu u bilansu stanja. U napomenama se navodi da „kapitalizovani iznosi troškova pribavljanja registracije igrača mogu biti samo direktni troškovi i eventualno ugovoreni bonusi po ispunjenju ugovorom preciziranih uslova“. Bonusi koji mogu biti kapitalizovani odnose se na dodatna plaćanja klubovima u zavisnosti od postizanja ugovorom definisanih rezultata kluba ili samog igrača, ali ne i na lična primanja igrača.

Karakteristika investicija je da se rashoduju odnosno otpisuju u sukcesivnim obračunskim periodima, pa se u napomenama navodi da su „nematerijalna ulaganja iskazana po nabavnoj vrednosti umanjenoj za akumuliranu ispravku vrednosti“. Međutim, za razliku od „materijalnih“ osnovnih sredstava, period korišćenja igrača kao sredstva nije predmet procene već se u napomenama navodi da se „plaćeni troškovi transfera igrača, odnosno pribavljanja registracije igrača kapitalizuju kao nematerijalna ulaganja i otpisuju ravnomerno u toku perioda trajanja ugovora sa igračem“, uz napomenu da se „inicijalni plan amortizacije kapitalizovanih troškova pribavljanja registracije igrača koriguje u slučaju produženja ugovora“.

Kako navedeno u praksi funkcioniše može se slikovito prikazati na hipotetičkom primeru igrača koji je u Klub došao u zimskom prelaznom roku (uslovno rečeno na početku poslovne godine), koji je plaćen 250 hiljada evra, koji je potpisao ugovor na 2 i po godine (običaj je da igrači ugovore završavaju po završetku sezone, uslovno rečeno na polovini poslovne godine) i koji je Klub napustio po isteku ugovora. Bilansno posmatrano kupovina igrača je u trenutku njegovog potpisa za Klub predstavljala nabavku nematerijalne imovine za pomenutih 250 hiljada evra. U skladu sa citiranim računovodstvenom politikom, pomenuta vrednost nabavke bi kroz rashode za amortizaciju opteretila bilanse uspeha kluba u tri sukcesivne godine i to po 2/5 vrednosti u prve dve godine i 1/5 u poslednjoj, u kojoj bi se ugovor i završio.

Međutim, ne napuštaju svi igrači Klub istekom ugovorne obaveze. Za slučajeve prevremenog raskida ugovora u napomenama se navodi da se „dobici i gubici koji proističu iz raskida ugovora o profesionalnom igranju ili usled transfera igrača priznaju u konsolidovanom bilansu uspeha perioda kada je ugovor raskinut, odnosno kada je transfer realizovan (bezuslovan) i to u visini razlike između iznosa obeštećenja (umanjenog za sve transakcione troškove) i preostale knjigovodstvene vrednosti registracije igrača u konsolidovanom bilansu

stanja na dan transfera“. Jasno je, dakle, da vrednost nematerijalnih ulaganja, pored evidentiranja ulaznih transfera, ima uticaja i prilikom evidentiranja izlaznih. Hipotetički igrač iz prethodnog primera nije uticao na to jer je istekom ugovora njegova knjigovodstvena vrednost u potpunosti amortizovana.

Situacija je drugačija ukoliko igrač i dođe u Klub i isti napusti uz obeštećenje. Na primer, igrač je kupljen u letnjem prelaznom roku (uslovno rečeno na polovini poslovne godine) za 750 hiljada evra i potpisao je ugovor na 3 godine. Međutim, već sledećeg leta, odnosno godinu dana kasnije, prodat je za 4,2 miliona evra. Taj iznos nije direktan prihod po osnovu prodaje jer je prodata imovina Kluba, pa je potrebno uzeti u obzir i njenu neotpisanu vrednost, koja bi za ovog hipotetičkog igrača iznosila 500 hiljada evra (nabavna vrednost od 750 hiljada evra umanjena za amortizaciju od 250 hiljada evra za jednu proteklu godinu odnosno trećinu trajanja ugovora). S obzirom da je pretpostavljena prodajna cena viša od neotpisane vrednosti, po tom osnovu bi se ostvario dobitak u iznosu od 3,7 miliona evra (sve vrednosti su nominalne i zanemareni su razni troškovi transfera kao što su usluge agenata, provizija fudbalskom savezu, sredstva solidarnosti i ostalo), koji se evidentira na poziciji ostalih prihoda. Naravno, ukoliko bi igrač bio prodat ispod njegove preostale knjigovodstvene vrednosti, ostvario bi se gubitak po tom osnovu.

U tom smislu, još očigledniji bi bio primer igrača koji je došao uz obeštećenje, a iz Kluba odlazi prevremenim raskidom ugovora, čime postaje slobodan agent. Činjenica da se ugovor završava pre vremena ukazuje na to da nabavna vrednost igrača nije u potpunosti amortizovana odnosno njegova neotpisana vrednost u trenutku raskida predstavlja gubitak po osnovu neotpisane vrednosti otuđenih nematerijalnih ulaganja, koji se evidentira na poziciji ostalih rashoda.

Sa druge strane, u skladu sa ranije pomenutim odredbama MRS 38, slobodni agenti ne prolaze kroz prethodno opisani proces kapitalizacije i sledstvenog otpisa investicije. Takođe, isti se ne primenjuje ni na igrače koji u prvi tim prelaze iz omladinske škole, već se njihova profesionalizacija tretira kao (direktan) nematerijalni trošak odnosno kako se navodi u napomenama „*troškovi prevođenja igrača iz omladinskih ekipa se ne kapitalizuju kao nematerijalna ulaganja već se evidentiraju na teret konsolidovanog bilansa uspeha tekuće godine*“. Dakle, ovi tipovi igrača se ne priznaju u bilansu stanja i oni nemaju svoju (neotpisanu) vrednost, pa je i njihova eventualna prodaja pre isteka ugovora klasičan prihod u punom iznosu transfera, koji se evidentira na poziciji prihoda od prodaje proizvoda i usluga.

Razlika u računovodstvenom tretmanu igrača svoje implikacije ima i na finansijski rezultat Kluba, pošto su transferi fudbalera jedan od najvažnijih izvora prihoda Kluba. Međutim, formalno posmatrano, samo igrači koji su Klubu pristupili kao slobodni agenti ili su u prvi tim promovisani iz sopstvene omladinske škole imaju uticaj na poslovni rezultat Kluba. Sa druge strane, igrači koji su prošli proces kapitalizacije, ako se izuzmu troškovi amortizacije, nemaju uticaj na poslovni rezultat, već se u bilansu uspeha pojavljuju tek u okviru ostalih prihoda odnosno rashoda, s obzirom da se na tim pozicijama prikazuju dobiti odnosno

gubici od prodaje ulaganja u igrače. Prema analiziranim odredbama MRS 38 i računovodstvenim politikama Kluba, ukupan iznos transfera kapitalizovanih igrača bi trebalo da bude uvećana vrednost pomenutih dobitaka za vrednost analitičke pozicije otuđenja nematerijalnih ulaganja, iskazane u napomenama uz KFI. Međutim, prilikom obračuna ukupne zarade od izlaznih transfera ne smeju se iz vida izgubiti igrači koji Klub napuštaju prevremenim raskidom ugovora, odnosno rashodi po osnovu neotpisane vrednosti otuđenih nematerijalnih ulaganja. Pozicija otuđenja nematerijalnih ulaganja obuhvata kako vrednosti prodatih igrača, tako i vrednosti onih koji su prevremeno raskinuli ugovor sa Klubom i postali slobodni agenti. Navedeno implicira da su neotpisane vrednosti prodatih igrača zapravo razlika ukupne vrednosti pozicije i vrednosti onih koji su svoj ugovor raskinuli. Kvantitativni prikaz navedenog dat je u sledećoj Tabeli 1.

Tabela 1. Vrednost izlaznih transfera u Klubu (u evrima)

		2020.	2021.	2022.
1	Prihodi od prodaje prava registracije u zemlji	5.018	36.155	28.528
2	Prihodi od prodaje prava reg. u inostranstvu	575.343	2.505.458	4.738.268
A	Slobodni agenti i sopstveno stvoreni igrači (1+2)	580.361	2.541.613	4.766.796
3	Dobici od prodaje ulaganja u igrače	2.287.043	235.274	4.000.685
4	Otuđena nemat. ulaganja	4.192.304	1.267.506	711.475
5	Neotp. vrednost otuđenih nemat. ulaganja	2.079.874	1.152.786	333.363
6	Otuđena nemat. ulag. – prodati igrači (4-5)	2.112.430	114.720	378.112
B	Kapitalizovani igrači (3+6)	4.399.474	349.994	4.378.797
C	Transferi ukupno (A+B)	4.979.835	2.891.607	9.145.593

Izvor: Kalkulacija autora prema KFI Kluba.

Uočljivo je da je struktura prihoda od transfera igrača sa aspekta načina njihovog pristupanja Klubu promenljiva u analiziranom periodu. Nakon godina u kojima je dominirao jedan pa drugi tip, u poslednjoj posmatranoj godini došlo je do ujednačavanja prihoda koji su ostvareni prodajom kapitalizovanih i nekapitalizovanih igrača. Svakako, ovakav tip analize može pomoći Klubu u kreiranju dugoročnih strategija u smislu stvaranja sopstvenih ili dovođenja već profilisanih igrača. Naravno, ovakav tip analize ne prikazuje učinak igrača na terenu i njihov doprinos rezultatima Kluba na direktan način, ali se može smatrati da prodajna cena predstavlja tržišno vrednovanje njihovih performansi.

Visina prihoda, a time i finansijskog rezultata Kluba nije jedini segment poslovanja na koji računovodstveni tretman igračkog kadra ima uticaja. Ranije je naglašeno da Klub ima status velikog pravnog lica i da je obveznik eksterne revizije. U analiziranim godinama, Klub je u kontinuitetu dobijao pozitivno revizorsko mišljenje, uz skretanje pažnje. Međutim, u svakom revizorskom izveštaju kreiran je poseban odeljak pod nazivom „Materijalno značajna neizvesnost koja se odnosi na stalnost poslovanja“, koji se može posmatrati kao još jedno revizorsko skretanje pažnje, s obzirom da njegovo mišljenje ni u jednoj

godini nije sadržalo rezervu po tom osnovu. U njemu se napominje da su „KFI pripremljeni po načelu stalnosti poslovanja“ uz napomenu da je Klub (u svakoj godini posmatranog perioda) ostvario negativan neto rezultat sa značajnim iznosom akumuliranog neto gubitka, koji „na dan 31.12.2022. godine iznosi 45,93 miliona evra, dok gubitak iznad visine kapitala iznosi 11,67 miliona evra“. Napominje se da „Klub posluje sa velikim nedostatkom trajnog kapitala i obrtnih sredstava“, kao i da su „kratkoročne obaveze veće od obrtne imovine za iznos od 52,45 miliona evra“. Revizor napominje da je „Klub u 2022. godini kasnio u izmirenju određenih obaveza, koje uključuju i obaveze po osnovu licenciranja“, uz zaključak da „ovakvo stanje ukazuje na postojanje materijalno značajnih neizvesnosti koje mogu da izazovu značajnu sumnju u sposobnost Kluba da nastavi sa poslovanjem po načelu stalnosti poslovanja“.

Ne ulazeći u razloge za navedeno stanje niti u objašnjenja rukovodstva Kluba u vezi toga, evidentan je nesklad između konstatovane ugroženosti jednog od osnovnih računovodstvenih načela i pozitivnog revizorskog mišljenja. Odgovor se krije u činjenici da MRS 38 faktički ne dozvoljava primenu koncepta fer vrednosti prilikom knjigovodstvenog evidentiranja igrača, što u praksi dovodi do toga da Klub ima određenu vrednost u igračkom kadru koja nije prepoznata u bilansu stanja. Međutim, ona se prepoznaje na tržištu i sledstveno u bilansu uspeha prilikom realizacije transfera, te se može zaključiti da ovakva bilansna slika, ipak, ne prikazuje verodostojno finansijski položaj Kluba odnosno stepen izloženosti pomenutim rizicima i problemima.

Nemogućnost primene (punog) koncepta fer vrednosti, kako je napomenuto, vodi ka manjem ili većem subjektivizmu i potencijalnim greškama u proceni određene vrednosti. Ipak, fudbalska industrija je danas toliko značajna da je za nju zainteresovan najširi krug korisnika informacija, te su zahvaljujući savremenim tehnologijama razvijeni određeni mehanizmi za merenje i komparaciju vrednosti timova ili samih igrača. Jedan od poznatijih je internet platforma *transfermarkt.de*, čija je relevantnost prepoznata i u akademskoj zajednici. Ranije navedeno istraživanje koje su sprovedi Do Monte & Lopes Filho (2023) kao izvor podataka je imalo upravo ovaj sajt. Platforma ima detaljne informacije o fudbalerima i procene njihovih tržišnih vrednosti na osnovu algoritamske analize podataka, koja je dopunjena stručnim mišljenjima (videti više: He, 2012). Transfermarkt je privukao značajnu pažnju, postajući relevantan izvor zbog tačnosti procene vrednosti, koje se uzimaju u obzir čak i prilikom pregovora klubova o transfernim naknadama (Prockl & Frick, 2018, 328). Međutim, većina autora ne preporučuje takav pristup, već sugerise da svaki klub treba da proceni fer vrednost svojih igrača samostalno (Maroun et al., 2022, 348).

Vrednost igračkog kadra Kluba na ovoj platformi daje potvrdu izrečenoj tvrdnji da je vrednost njegove imovine potcenjena. U Tabeli 2 predstavljen je uporedan pregled vrednosti tima u bilansima stanja i na Transfermarkt-u (2024), kao i kategorija koje revizor pominje u svom izveštaju. Transfermarkt vrednosti timova obelodanjuje po sezonama, prema igračkom kadru kojim ekipa raspolaže

posle završetka zimskog prelaznog roka (što je vremenski trenutak koji se relativno podudara sa početkom poslovne godine).

Očigledno ja da postoje ozbiljne razlike u vrednostima igračkog kadra iskazanim u analiziranim KFI i na Transfermarkt-u. Podaci iz Tabele 2 sugerišu veliku potcenjenost bilansno iskazanih vrednosti igračkog kadra u odnosu na njihove vrednosti na tržištu, što ukazuje da KFI u svakoj od analiziranih godina sadrže ozbiljne latentne rezerve (red A Tabele 2), čije uzimanje u obzir bi moglo znatno da relativizira nepovoljnu bilansnu sliku. Iako je ta vrednost bilansno „nevidljiva“, ona postoji, funkcionalna je i potvrđuje se na tržištu prilikom transfera, posebno prilikom prodaje mladih fudbalera.

Tabela 2. Vrednost igračkog kadra Kluba i pojedinih bilansnih kategorija (u milionima evra)

		2020.	2021.	2022.
1	Akumulirani gubitak (2-1)	-30,02	-35,59	-45,93
2	Gubitak iznad visine kapitala	-13,39	-1,40	-11,67
3	Obrtna imovina – Kratkoročna rezervisanja i obaveze	-29,11	-36,10	-52,45
4	Kapitalizovani igrači (KI, Nematerijalna ulaganja)	5,60	3,15	9,49
5	Transfermarkt (TM)	67,25	64,28	75,63
A	KI – TM (4-5)	-61,65	-61,13	-66,14

Izvor: Kalkulacija autora prema KFI Kluba i Transfermarkt (2024).

Zaključak

U nekim slučajevima, nematerijalna ulaganja predstavljaju značajan deo vrednosti poslovne organizacije, koja nije uvek prikazana u njenim finansijskim izveštajima. Za subjekte koji baziraju svoje poslovanje na intelektualnom (ljudskom) kapitalu, važno je da se pronađe način da se njihova vrednost izrazi u finansijskim izveštajima. Citirana istraživanja su pokazala da rešenja iz MRS 38 imaju za posledicu znatnu potcenjenost imovine u fudbalskim (sportskim) organizacijama, čime je otežana verodostojna ocena njihovog finansijskog položaja i zarađivačke moći.

FK Crvena zvezda svoj ljudski kapital tretira na opšteprihvaćen način, kapitalizujući samo kupljene igrače prema modelu istorijskog troška. Istraživanje sprovedeno u radu je ukazalo na ozbiljnu potcenjenost bilansno iskazanih vrednosti igračkog kadra u odnosu na aproksimacije njihovih vrednosti na tržištu. Postojanje tih „skrivenih“ vrednosti se potvrđuje na tržištu prilikom transfera fudbalera, te su dobijeni rezultati na tragu zaključaka citiranih relevantnih istraživanja.

Stoga bi pravci daljih istraživanja, pored širenja uzorka posmatranja na više klubova i liga, trebalo da idu ka iznalaženju novih ili hibridnih modela za finansijsko izveštavanje klubova, kojim bi se na verodostojniji način prikazala vrednost njihove imovine, a samim tim i njihov finansijski položaj. Međutim, za klubove u Srbiji svaki pristup fer vrednosti može biti problematičan s obzirom da bi podrazumevao visok stepen subjektivizma pošto se liga tretira kao razvojna,

niska je kupovna moć klubova, te su strategije uglavnom orijentisane na osposobljavanje sopstvenih igrača i ostvarivanje prihoda od izlaznih transfera.

Konačno, upitnost opšte primenljivosti postojećih računovodstvenih standarda na fudbalske klubove, te pomenuti subjektivizam u proceni određenih vrednosti može odvesti u drugu krajnost – do kreativnog računovodstva. U fudbalskoj industriji poznat je primer italijanske kompanije „Cirio Finanziaria“ koja je 2002. godine bila kritikovana zbog „neobičnog“ knjigovodstva pri prodaji fudbalera Lacija. Neregularnosti koje su otkrivene upravo su se odnosile na neadekvatno vrednovanje imovine, koja je u tom slučaju bila precenjena. Kompanija nije izmirila svoje dugove po osnovu obveznica, milanska berza je izvršila njihovu suspenziju sa listinga, podnet je zahtev za stečajem, a predsednik kompanije sa svojim sinom završio je u zatvoru (Karapavlović, 2011, 164).

Reference

- Amir, E., Livne, G. (2005). Accounting, valuation and duration of football player contracts. *Journal of Business Finance & Accounting*, 32(3-4), 549-586.
- Barlev, B., Haddad, J. (2003). Fair value accounting and the management of the firm. *Critical perspectives on accounting*, 14(4), 383-415.
- Do Monte, P., Lopes Filho, L. (2023). Intellectual capital and market valuation of footballers. *Contabilidad y Negocios*, 18(36), 37-56.
- Garcia-Perez, A., Ghio, A., Occhipinti, Z., Verona, R. (2020). Knowledge management and intellectual capital in knowledge-based organisations: a review and theoretical perspectives. *Journal of Knowledge Management*, 24(7), 1719-1754.
- Godfrey, J., Koh, P. (2001). The relevance to firm valuation of capitalising intangible assets in total and by category. *Australian Accounting Review*, 11(24), 39-48.
- Haswell, S., Evans, E. (2018). Enron, fair value accounting, and financial crises: a concise history. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 31(1), 25-50.
- He, Y. (2012). Predicting market value of soccer players using linear modeling techniques.
https://www.stat.berkeley.edu/~aldous/Research/Ugrad/Yuan_He.pdf [15. 3. 2024.]
- He, M., Cachucho, R., Knobbe, A. (2015). Football Player's Performance and Market Value. <https://ceur-ws.org/Vol-1970/paper-11.pdf> [15. 3. 2024.]
- Karapavlović, N. (2011). Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja. *Ekonomski horizonti*, 13(1), 155-168.
- Lev, B. (2018). Intangibles. *SSRN Electronic Journal*, No. 3218586.
- Lhaopadchan, S. (2010). Fair value accounting and intangible assets: Goodwill impairment and managerial choice. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 18(2), 120-130.

- Maglio, R., Rey, A. (2017). The impairment test for football players: the missing link between sports and financial performance? *Palgrave Communications*, 3(1), 1-9.
- Maroun, W., van Zijl, W., Chesaina, R., Garnett, R. (2022). The Beautiful Game: Fair Value, Accountability and Accounting for Player Registrations. *Australian Accounting Review*, 32(3), 334-351.
- Martín Lozano, F., Carrasco Gallego, A. (2011). Deficits of accounting in the valuation of rights to exploit the performance of professional players in football clubs. A case study. *Journal of Management Control*, 22, 335-357.
- Ministarstvo finansija. MRS 36 – Umanjenje vrednosti imovine (IAS 36 — *Impairment of Assets*). https://www.mfin.gov.rs/upload/media/4etY0C_6015e3c775d80.pdf [15. 3. 2024.]
- Ministarstvo finansija. MRS 38 – Nematerijalna imovina (IAS 38 – *Intangible Assets*). https://www.mfin.gov.rs/upload/media/bDHICd_6015e3fa6b0ef.pdf [15. 3. 2024.]
- Ministarstvo finansija. MSFI 13 – Odmeravanje fer vrednosti (IFRS 13 – *Fair Value Measurement*). https://www.mfin.gov.rs/upload/media/tzSYGn_6015e72bd1e66.pdf [15. 3. 2024.]
- Morrow, S. (1996). Football players as human assets. Measurement as the critical factor in asset recognition: A case study investigation. *Journal of Human Resource Costing & Accounting*, 1(1), 75-97
- Oprean, V., Oprisor, T. (2014). Accounting for soccer players: capitalization paradigm vs. Expenditure. *Procedia Economics and Finance*, 15, 1647-1654.
- Pandya, A., van Zijl, W., Maroun, W. (2021). Fair value accounting implementation challenges in South Africa. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 11(2), 216-246.
- Prockl, F., Frick, B. (2018). Information precision in online communities: player valuations on www.transfermarkt.de. *International Journal of Sport Finance*, 13(4), 319-335.
- Risaliti, G., Verona, R. (2012). Players' registration rights in the financial statements of the leading Italian clubs: A survey of Inter, Juventus, Lazio, Milan and Roma. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 26(1), 16-47.
- Rowbottom, N. (2002). The application of intangible asset accounting and discretionary policy choices in the UK football industry. *The British Accounting Review*, 34(4), 335-355.
- Set redovnih godišnjih finansijskih izveštaja FK Crvena zvezda Beograd (u periodu od 2020. do 2022. godine).
- Transfermarkt (2024). Overview. www.transfermarkt.de [15. 3. 2024.]
- Young, J. (2006). Making up users. *Accounting, Organizations and Society*, 31(6), 579-600.

ACCOUNTING TREATMENT OF HUMAN CAPITAL IN SPORTS CLUBS: CASE STUDY OF FK CRVENA ZVEZDA

Abstract: *Sports competitions in the modern world are no longer limited solely to sports fields. Clubs, in addition to competing for titles, also compete in achieving business goals. The treatment of the club's human capital, which primarily involves its players and represents a crucial part of intellectual capital, can significantly influence its balance sheet. Strict provisions of International Accounting Standard 38 – Intangible Assets prevent the full application of the fair value concept, and the most common consequence of using the historical cost model is the undervaluation of intangible investments, and thus the total fixed assets of the club. Also, due to different treatment of player contracts, there are significant differences in the value of assets between clubs actively buying established players and those focused on developing and professionalizing their own young players. An analysis of the treatment of human capital or player personnel in FK Crvena Zvezda shows similar tendencies with significant latent reserves, which are confirmed in the market during outgoing transfers. Certain platforms for evaluating players and teams can be helpful in attempting to find a model for monitoring the value of human capital in real time, and thus a more suitable way of measuring the value of clubs' assets.*

Keywords: *human capital, cost capitalization, sports organizations, IAS 38, intangible assets*

UTICAJ DIGITALNE REVOLUCIJE NA RAČUNOVODSTVENE ZADATKE, VJEŠTINE I USLUGE U BOSNI I HERCEGOVINI

Miloš Grujić

Nezavisni univerzitet Banja Luka, Ekonomski fakultet, milos.grujic@nubl.org

Apstrakt: Istraživanje istražuje percepciju računovođa u Bosni i Hercegovini na digitalizaciju profesije, s fokusom na automatizaciju rutinskih zadataka, potrebu za novim vještinama i usvajanjem novih usluga. Digitalizacija može otvoriti vrata novim uslugama poput pravovremenog izvještavanja i analitike podataka ali postoje izazovi kao što su potreba za novim znanjima i troškovi implementacije. Analizirani su podaci dobijeni anketiranjem 338 računovođa u Bosni i Hercegovini tokom decembra 2023. Za ocjenu stavova koristila se Likertova skala sa pet opcija odgovora. Istraženo je kako računovođe različitih grupa percipiraju izazove i prednosti digitalizacije. Istraživanje je pokazalo da digitalizacija donosi značajne koristi ali i izazove. Analiza podataka uključivala je deskriptivnu statistiku, ANOVA testove te t-testove u programima Excel i SPSS. Rezultati pokazuju da sve računovođe očekuju veću automatizaciju rutinskih zadataka i potrebu za sticanjem analitičkih i kreativnih vještina, ali postoje značajne razlike među ispitanicima prema polu, godinama staža i veličini kompanije za koje rade. Na primjer, računovođe sa više godina staža i iz manjih kompanija više se brinu za sigurnost zaposlenja. Istraživanje ukazuje na to da će digitalizacija smanjiti potražnju za rutinskim zadacima, ali povećati potražnju za uslugama koje zahtijevaju nove vještine. Zaključno, primjena digitalizacije u računovodstvu je veoma važna za povećanje efikasnosti, transparentnosti, upravljanja rizicima i smanjenje troškova.

Ključne riječi: digitalizacija, računovodstvo, digitalna transformacija

Uvod

Računovodstvo se nalazi na prekretnici značajnih promjena koje su pokrenute digitalnom transformacijom (Berikol & Killi, 2021; Gonçalves et al, 2022; Yigitbasioglu et al, 2023). Nove tehnologije, poput vještačke inteligencije, analitike podataka i blokčejna na mnogo načina mijenjaju obavljanje računovodstvenih zadataka i pružaja usluga (Qasim & Kharbat, 2020). Ovaj trend ima značajne implikacije za računovodstvenu profesiju, zahtijevajući od računovođa da se prilagode novim okolnostima i razviju nove vještine i znanja.

Predmet ovog istraživanja je digitalizacija računovodstva u kontekstu Bosne i Hercegovine. Obuhvata analizu ključnih izazova, dometa i ograničenja digitalizacije u obavljanju računovodstvenih poslova, kao i istraživanje načina na koje se računovođe u BiH prilagođavaju digitalnoj transformaciji. Ključni fokusni elementi predmeta rada su uticaj digitalizacije na računovodstvene zadatke u BiH te potrebne nove vještine i znanja za računovođe u digitalnom okruženju u BiH. S tim u vezi

posmatra se razvoj novih i inovativnih usluga u računovodstvu u BiH u digitalnoj eri i prilagođavanje računovodstvene profesije u BiH digitalnoj transformaciji. Problem u ovom radu je izvršiti ocjenu i analizu utjecaja digitalizacije na računovodstvo u Bosni i Hercegovini, te pružiti uvide u izazove, domete i ograničenja koja računovođe u BiH doživljavaju u procesu digitalne transformacije.

Mnogi računovodstveni zadaci u BiH, poput unosa podataka, bilježenja transakcija i pripreme finansijskih izvještaja i dalje se obavljaju ukucavanjem ili prepisivanjem podataka, što može biti skupo, vremenski zahtjevno i prožeto greškama. Softveri za automatizaciju procesa računovodstva mogu automatizovati ove rutinske zadatke, oslobađajući računovođe za analitičke i strateške aktivnosti. S tim u vezi, istraživačko pitanje u radu je „Kako digitalizacija može da mijenja način rada računovodstva u BiH?“ Bez sumnje postoje velike prepreke i izazovi za računovođe u BiH u usvajanju digitalnih alatki i tehnologija. S tim u vezi, potrebne su nove vještine i znanja za računovođe u BiH. Međutim, upravo zbog ubrzane digitalizacije i usvajanja novih vještina računovođe mogu pružati klijentima i nove usluge jer se računovodstvena profesija u BiH prilagođava digitalnoj transformaciji.

Pomak ka većoj digitalnoj saradnji može poboljšati odnose i zadovoljstvo klijenata. Konkretno, digitalizacija računovodstva omogućava klijentima u BiH veći pristup podacima o njihovim finansijama u realnom vremenu i veću transparentnost u računovodstvenom procesu. Istovremeno, online portali i mobilne aplikacije omogućavaju klijentima da pregledaju finansijske izvještaje, odobre transakcije i komuniciraju sa svojim računovođom 24/7. Digitalizacija računovodstva može pružiti značajne prednosti malim i srednjim preduzećima (MSP) u BiH. Na primjer, usluge računovodstva u oblaku omogućavaju MSP-ima pristup sofisticiranom softveru za upravljanje finansijama bez značajnih ulaganja u IT infrastrukturu (Wutthiroyrungrsee, 2023). Osim toga, platforme za e-fakturiranje i online plaćanja mogu poboljšati efikasnost i smanjiti troškove za MSP-e (Rahmayanti & Rahmawati 2020). Međutim, izazov je osigurati da MSP-i u BiH imaju pristup izučanim kadrovima i digitalnoj infrastrukturi potrebnoj za usvajanje ovih digitalnih alatki.

Računovodstvo u BiH mora se pripremiti za nove tehnologije koje će oblikovati budućnost profesije. Na primjer, umjetna inteligencija ima potencijal da promijni način na koji se analiziraju finansijski podaci i donosi strateške odluke (Wei & Pardo, 2022). Blokčejn tehnologija može povećati transparentnost i sigurnost finansijskih transakcija (Bonsón & Bednárová, 2019) ali i imati veliki doprinos u računovodstvu (Grujić, 2023). Osim toga, blokčejn tehnologija može pomoći u smanjenju troškova i vremena potrebnog za izvještavanje Procházka, D. (2018). Uvezi sa navedenim, preduzeća koja pružaju usluge računovodstva i računovođe u BiH će trebati ulagati u obučavanje s ciljem bolje upotrebe (n)ovih tehnologija kako bi se zadržala konkurentnost.

Prethodna istraživanja

Awang i saradnici su analizirali izazove i mogućnosti digitalizacije za računovodstvenu profesiju (2022). Ukazali su na značaj kontinuiranog obrazovanja

i prilagođavanja novim tehnologijama za sve računovođe, bez obzira na stepen stručne spreme. Pokazali su da digitalizacija računovodstvene profesije pruža budućim računovođama i značajne mogućnosti i rizike ali da nema značajne razlike u polu ispitanima u pogledu takvih percepcija. Ovi autori pokazuju da jedan od najvećih izazova za računovodstvo iz mikro i malih kompanija je automatizacija rutinskih zadataka. Takođe, pokazali su da računovođe izražavaju zabrinutost za buduću sigurnost zaposlenja, dok zaposlenici u srednjim i velikim kompanijama vide automatizaciju kao potencijal za prelazak na analitičke i savjetodavne aktivnosti. S druge strane, digitalizacija može otvoriti vrata novim uslugama poput pravovremenog izvještavanja i analitike podataka (Al-Hashimy, 2022; Tsiligiris & Bowyer, 2021), ali su izazov potreba za novim znanjem i visoki trošak implementacije tehnologije, posebno za mala preduzeća (Nielsen, 2022). Slično tome, Berikol, B. Z., & Killi, M. (2021) naglašavaju potrebu za integracijom digitalnih tehnologija u obrazovanje računovođa ako bi se buduće računovođe pripremili za rad u digitaliziranom okruženju.

Razmatrajući uticaj digitalizacije na inovacije u proizvodnim preduzećima Grosu i saradnici (2023) su istraživali kako digitalizacija utiče na sposobnost preduzeća da generišu, razvijaju i implementiraju nove ideje i rješenja. Oni su koristili podatke iz evropske ankete o inovacijama za 2016. godinu, koja je obuhvatila više od 100.000 preduzeća iz 28 zemalja. Da bi testirali svoje hipoteze koristili su različite statističke metode, kao što su regresiona analiza, klaster analiza i analiza osetljivosti. Pokazali su da digitalizacija ima pozitivan uticaj na inovativnost računovođa u preduzećima. Međutim taj uticaj varira u zavisnosti od tipa digitalizacije, tipa inovacije i karakteristika preduzeća.

Feghali i saradnici (2022) analiziraju uticaj digitalne transformacije na rad računovođa tokom pandemije COVID-19 i zaključuju da je nivo digitalizacije pozitivno uticao na ponašanje računovođa.

Gulin i saradnici (2019) su pokazali da digitalizacija ima pozitivan uticaj na inovativnost računovođa u preduzećima ali taj uticaj varira u zavisnosti od tipa digitalizacije, tipa inovacije i karakteristika preduzeća. Naime, digitalizacija procesa ima najveći uticaj na inovativnost preduzeća, dok digitalizacija proizvoda i usluga ima manji uticaj. Digitalizacija poslovnog modela ima najmanji uticaj na inovativnost preduzeća, ali ima najveći potencijal za stvaranje konkurentne prednosti. Dalje, digitalizacija ima veći uticaj na procesne i organizacione inovacije nego na proizvodne i marketinške inovacije (Bresciani, Huarng, Malhotra & Ferraris, 2021). Osim toga, digitalizacija ima veći uticaj na inovativnost preduzeća koja su veća, starija, izvezno orijentisana, kooperativna i koja imaju visok stepen istraživanja i razvoja (Gulin et al, 2019).

Savić i Pavlović (2023) istražujući o digitalizaciji računovodstvene profesije i njenom utjecaju na buduće računovođe pokazuju da digitalizacija računovodstvene profesije pruža budućim računovođama i značajne mogućnosti i rizike, ali nema značajne razlike u polu u pogledu takvih percepcija. Jedan od najvećih izazova za računovodstvo iz mikro i malih kompanija je automatizacija rutinskih zadataka. Računovođe izražavaju zabrinutost za buduću sigurnost

zaposlenja, dok zaposlenici u srednjim i velikim kompanijama vide automatizaciju kao potencijal za prelazak na analitičke i savjetodavne aktivnosti.

S druge strane, digitalizacija može otvoriti vrata novim uslugama poput pravovremenog izvještavanja i analitike podataka (Agostino, Saliterer & Steccolini, 2022) ali su izazov potreba za novim znanjem i visoki trošak implementacije tehnologije, posebno za mala preduzeća (Kovalevska, et al, 2022).

Metodologija

Istraživanje je sprovedeno korištenjem online ankete koja je distribuirana računovođama u Bosni i Hercegovini. Anketiran je reprezentativan uzorak od 338 računovođa, mješovit prema iskustvu i starosti. Anketa je sadržavala pitanja o stavovima i percepcijama računovođa u vezi sa digitalnom transformacijom. Korištena je deskriptivna statistika za opisivanje podataka, a statističke hipoteze su testirane pomoću t-testa i ANOVA. Uzorak ispitanika u ovoj studiji čini 202 žena i 136 muškaraca iz Bosne i Hercegovine. Starost ispitanih varira od 19 do 62 godine, sa prosječnom starosti od 43,18 godina a medijana starosti je 45 godina. Većina ispitanih (preko 50%) ima najmanje 20 godina radnog iskustva dok čak 29% ima preko 30 godina iskustva. U pogledu stručne spreme, većina ispitanih (153) imaju visoku stručnu spremu - VSS, što ukazuje na visok nivo obrazovanosti u uzorku. Najveći broj ispitanih (160) radi u velikim kompanijama, dok 138 ispitanih radi u srednjim kompanijama. Jedna osoba koja nije zaposlena takođe učestvuje u istraživanju. Ovaj uzorak u pogledu starosti, iskustva, obrazovanja i veličine kompanije pruža bogato okruženje za istraživanje stavova i percepcija računovođa prema digitalnoj transformaciji u njihovoj profesiji.

Za ocjenu stavova koristila se Likertova skala sa pet opcija odgovora: u potpunosti nisam saglasan/saglasna, uglavnom nisam saglasan/saglasna, nemam jasan stav, uglavnom sam saglasan/saglasna i u potpunosti sam saglasan/saglasna.

Na osnovu navedenog, mogu se postaviti sljedeće hipoteze:

Hipoteza 1: Računovođe u BiH očekuju da će digitalizacija dovesti do smanjenja potražnje za rutinskim računovodstvenim uslugama, ali i do povećanja potražnje za uslugama koje zahtijevaju analitičke i kreativne vještine.

Hipoteza 2: Računovođe u BiH očekuju da će digitalizacija zahtijevati od njih da se kontinuirano edukuju i usavršavaju kako bi bili u toku sa najnovijim trendovima i tehnologijama.

Hipoteza 3: Računovođe u BiH očekuju da će digitalizacija stvoriti nove mogućnosti za računovođe da pružaju nove i inovativne usluge.

Rezultati

Dobijeni odgovori su prvo obrađeni po kriterijumu pola ispitanika (Tabela 1). U prvom dijelu „Automatizacija rutinskih zadataka“ za pitanje „Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima (npr. unošenje podataka, bilježenje transakcija)?“ prosječna vrijednost za žene je 2,56, a

za muškarce je 2,29. Razlika između ovih vrijednosti je statistički značajna na nivou značajnosti od 0,05. Dakle, žene provode više vremena na rutinskim zadacima nego muškarci (2,56 naprema 2,29). Obe grupe uglavnom vjeruju da će se mogućnost automatizacije povećati (4,62 i 4,69). Žene su bliže tome da nemaju jasan stav zbog gubitka radnih mjesta usled automatizacije (2,85 na prema 2,53).

Tabela 1. Odgovori na pitanja prema polu ispitanika

Pitanje	Pol	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška	Interval poverenja (0,05)	95% interval poverenja za srednju vrijednost	
							Donji kraj	Gornji kraj
Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima (npr. unošenje podataka, bilježenje transakcija)?	Ženski	202	2,564	1,660	0,117	0,23	0,90	4,22
	Muški	136	2,294	1,624	0,139	0,27	0,67	3,92
	Ukupno	338	2,456	1,646	0,090	0,18	0,81	4,10
U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) će se dodatno povećati mogućnost automatizacije većine rutinskih računovodstvenih zadataka?	Ženski	202	4,624	0,486	0,034	0,07	4,14	5,11
	Muški	136	4,691	0,464	0,040	0,08	4,23	5,15
	Ukupno	338	4,651	0,477	0,026	0,05	4,17	5,13
Zabrinjava me automatizacija rutinskih računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja u računovodstvu?	Ženski	202	2,851	1,713	0,120	0,24	1,14	4,56
	Muški	136	2,529	1,751	0,150	0,29	0,78	4,28
	Ukupno	338	2,722	1,730	0,094	0,18	0,99	4,45
Digitalni alati ili tehnologije (npr. umjetna inteligencija, analitika podataka, blockchain) u velikoj mjeri utiču na sadašnje računovodstvene procese?	Ženski	202	3,812	1,236	0,087	0,17	2,58	5,05
	Muški	136	4,191	1,132	0,097	0,19	3,06	5,32
	Ukupno	338	3,964	1,206	0,066	0,13	2,76	5,17
Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije da bi se uspješno prilagodili digitalnoj transformaciji.	Ženski	202	4,455	0,727	0,051	0,10	3,73	5,18
	Muški	136	4,662	0,611	0,052	0,10	4,05	5,27
	Ukupno	338	4,538	0,688	0,037	0,07	3,85	5,23
U protekloj godini sam preduzeo/preduzela bilo kakve aktivnosti za usvajanje novih vještina i znanja vezanih za digitalizaciju?	Ženski	202	4,188	1,259	0,089	0,17	2,93	5,45
	Muški	136	4,426	1,106	0,095	0,19	3,32	5,53
	Ukupno	338	4,284	1,202	0,065	0,13	3,08	5,49
Očekujem brojne izazove u procesu usvajanja novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo.	Ženski	202	4,366	0,715	0,050	0,10	3,65	5,08
	Muški	136	4,588	0,626	0,054	0,11	3,96	5,21
	Ukupno	338	4,456	0,688	0,037	0,07	3,77	5,14
Očekujem da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima.	Ženski	202	4,356	0,480	0,034	0,07	3,88	4,84
	Muški	136	4,294	0,457	0,039	0,08	3,84	4,75
	Ukupno	338	4,331	0,471	0,026	0,05	3,86	4,80
U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) očekujem brojne prepreke u razvoju računovodstvene profesije	Ženski	202	3,059	1,073	0,075	0,15	1,99	4,13
	Muški	136	3,059	1,138	0,098	0,19	1,92	4,20
	Ukupno	338	3,000	1,099	0,060	0,12	1,90	4,10

Izvor: Analiza i obrada autora

U drugom dijelu „Nove vještine i znanje“ zapaža se da muškarci smatraju da im digitalni alati i tehnologije više utiču na posao (4,19 vs. 3,81). Obe grupe se slažu da su nova znanja izvan ekonomije potrebna (4,45 i 4,66). Muškarci su aktivniji u usvajanju novih vještina (4,43 vs. 4,19) a žene očekuju više izazova u usvajanju (4,37 vs. 4,59).

Na kraju, pitanja koja se odnose na nove i inovativne usluge pokazuju da Obje grupe očekuju nove usluge u budućnosti (4,36 i 4,29). Zanimljivo, nema razlika u očekivanju prepreka za razvoj novih usluga (3,06 i 3,06).

Tabela 2. Statistički značajne razlike prema polu ispitanika

Pitanje	t-vrijednost	p-vrijednost**
1. Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima	6,54	<0,001*
2. U bliskoj budućnosti će se dodatno povećati mogućnost automatizacije većine rutinskih računovodstvenih zadataka	-1,05	0,295
3. Zabrinjava me automatizacija rutinskih računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja	2,46	0,014*
4. Digitalni alati ili tehnologije u velikoj mjeri utiču na sadašnje računovodstvene procese	-3,48	0,001*
5. Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije	-2,46	0,015*
6. U protekloj godini sam preduzeo/preduzela bilo kakve aktivnosti za usvajanje novih vještina i znanja vezanih za digitalizaciju	-2,4	0,017*
7. Očekujem brojne izazove u procesu usvajanja novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo	-2,75	0,006*
8. Očekujem da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima	0,95	0,342
9. Očekujem brojne prepreke u razvoju računovodstvene profesije	-	1

Izvor: Analiza i obrada autora.

U prethodnoj tabeli p-vrijednost manja od 0,05 označava statistički značajnu razliku između muškaraca i žena za to pitanje (Tabela 2). Dobijeni odgovori su dalje obrađeni po kriterijumu dužine radnog staža ispitanika (Tabela 3).

Računovođe sa više od 30 godina radnog staža smatraju da provode najviše vremena na rutinskim zadacima (3,16 prema 1,95 za one sa manje od pet godina). Zanimljivo, računovođe sa 10 - 15 godina staža, takođe, provode relativno dosta vremena na rutinskim zadacima (3,18). Nema značajnih razlika u očekivanjima povećanja automatizacije rutinskih zadataka prema radnom stažu. Sve grupe očekuju veliku mogućnost od automatizacije (iznad 4,5).

Računovođe sa više od 30 godina radnog staža su najviše zabrinute zbog gubitka radnih mjesta zbog automatizacije (3,37 vs. 2,55 za one sa manje od pet godina). Ova razlika je statistički značajna na nivou od 0,05. Računovođe sa manje od 5 godina i između 20 i 25 radnog staža godina takođe izražavaju u izvesnoj mjeri zabrinutost (oko 2,55), ali razlike u poređenju sa drugim grupama nisu statistički značajne.

Računovođe sa manje od pet godina i između pet i 10 godina radnog staža smatraju da digitalni alati najviše utiču na posao (4,09 i 4,00 prema 3,89 za one sa više od 30 godina). Međutim, ni ove razlike nisu statistički značajne.

Tabela 3. Odgovori na pitanja prema stažu/starosti ispitanika

Pitanje	Koliko godina radnog staža imate?	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška	Interval poverenja (0,05)	95% interval poverenja za srednju vrijednost	
							Donji kraj	Gornji kraj
1. Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima (npr. unošnje podataka, bilježenje transakcija)?	< pet godina	44	2,000	1,398	0,211	0,41	0,60	3,40
	5- 10 godina	42	2,143	1,475	0,228	0,45	0,67	3,62
	10 - 15 godina	22	3,182	1,893	0,404	0,79	1,29	5,08
	15 - 20 godina	54	1,852	1,219	0,166	0,33	0,63	3,07
	20 - 25 godina	52	2,154	1,626	0,225	0,44	0,53	3,78
	25 - 30 godina	26	2,385	1,813	0,356	0,70	0,57	4,20
	> 30 godina	98	3,143	1,687	0,170	0,33	1,46	4,83
	Ukupno	338	2,456	1,646	0,090	0,18	0,81	4,10
2. U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) će se dodatno povećati mogućnost automatizacije većine rutinskih računovodstvenih zadataka?	< pet godina	44	4,591	0,497	0,075	0,15	4,09	5,09
	5- 10 godina	42	4,571	0,501	0,077	0,15	4,07	5,07
	10 - 15 godina	22	4,636	0,492	0,105	0,21	4,14	5,13
	15 - 20 godina	54	4,519	0,504	0,069	0,13	4,01	5,02
	20 - 25 godina	52	4,731	0,448	0,062	0,12	4,28	5,18
	25 - 30 godina	26	4,846	0,368	0,072	0,14	4,48	5,21
	> 30 godina	98	4,694	0,463	0,047	0,09	4,23	5,16
	Ukupno	338	4,651	0,477	0,026	0,05	4,17	5,13
3. Zabrinjava me automatizacija rutinskih računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja u računovodstvu?	< pet godina	44	2,636	1,766	0,266	0,52	0,87	4,40
	5- 10 godina	42	2,714	1,798	0,277	0,54	0,92	4,51
	10 - 15 godina	22	2,364	1,399	0,298	0,58	0,96	3,76
	15 - 20 godina	54	2,704	1,880	0,256	0,50	0,82	4,58
	20 - 25 godina	52	2,308	1,675	0,232	0,46	0,63	3,98
	25 - 30 godina	26	1,769	1,142	0,224	0,44	0,63	2,91
	> 30 godina	98	3,327	1,667	0,168	0,33	1,66	4,99
	Ukupno	338	2,722	1,730	0,094	0,18	0,99	4,45
4. Digitalni alati ili tehnologije (npr. umjetna inteligencija, analitika podataka, blockchain) u velikoj mjeri utiču na sadašnje računovodstvene procese?	< pet godina	44	3,955	1,160	0,175	0,34	2,79	5,12
	5- 10 godina	42	4,000	1,082	0,167	0,33	2,92	5,08
	10 - 15 godina	22	3,455	1,262	0,269	0,53	2,19	4,72
	15 - 20 godina	54	4,111	1,003	0,137	0,27	3,11	5,11
	20 - 25 godina	52	3,923	1,250	0,173	0,34	2,67	5,17
	25 - 30 godina	26	4,154	1,255	0,246	0,48	2,90	5,41
	> 30 godina	98	3,959	1,331	0,134	0,26	2,63	5,29
	Ukupno	338	3,964	1,206	0,066	0,13	2,76	5,17
5. Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije da bi se uspješno prilagodili digitalnoj transformaciji.	< pet godina	44	4,409	0,726	0,109	0,21	3,68	5,13
	5- 10 godina	42	4,409	0,590	0,091	0,18	3,82	5,00
	10 - 15 godina	22	4,409	0,671	0,143	0,28	3,74	5,08
	15 - 20 godina	54	4,409	0,487	0,066	0,13	3,92	4,90
	20 - 25 godina	52	4,409	0,637	0,088	0,17	3,77	5,05
	25 - 30 godina	26	4,409	0,543	0,107	0,21	3,87	4,95
	> 30 godina	98	4,409	0,837	0,085	0,17	3,57	5,25
	Ukupno	338	4,538	0,688	0,037	0,07	3,85	5,23

Pitanje	Koliko godina radnog staža imate?	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška	Interval poverenja (0,05)	95% interval poverenja za srednju vrijednost	
							Donji kraj	Gornji kraj
6. U protekloj godini sam preduzeo/preduzela bilo kakve aktivnosti za usvajanje novih vještina i znanja vezanih za digitalizaciju?	< pet godina	44	4,000	1,398	0,211	0,41	2,60	5,40
	5- 10 godina	42	4,095	1,358	0,210	0,41	2,74	5,45
	10 - 15 godina	22	4,545	0,912	0,194	0,38	3,63	5,46
	15 - 20 godina	54	3,963	1,414	0,192	0,38	2,55	5,38
	20 - 25 godina	52	4,231	1,262	0,175	0,34	2,97	5,49
	25 - 30 godina	26	4,769	0,815	0,160	0,31	3,95	5,58
	> 30 godina	98	4,510	0,933	0,094	0,18	3,58	5,44
	Ukupno	338	4,284	1,202	0,065	0,13	3,08	5,49
7. Očekujem brojne izazove u procesu usvajanja novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo.	< pet godina	44	4,455	0,730	0,110	0,22	3,72	5,18
	5- 10 godina	42	4,571	0,590	0,091	0,18	3,98	5,16
	10 - 15 godina	22	4,364	0,658	0,140	0,27	3,71	5,02
	15 - 20 godina	54	4,630	0,487	0,066	0,13	4,14	5,12
	20 - 25 godina	52	4,500	0,642	0,089	0,17	3,86	5,14
	25 - 30 godina	26	4,692	0,618	0,121	0,24	4,07	5,31
	> 30 godina	98	4,245	0,800	0,081	0,16	3,44	5,05
	Ukupno	338	4,456	0,688	0,037	0,07	3,77	5,14
8. Očekujem da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima.	< pet godina	44	4,227	0,424	0,064	0,13	3,80	4,65
	5- 10 godina	42	4,238	0,431	0,067	0,13	3,81	4,67
	10 - 15 godina	22	4,727	0,456	0,097	0,19	4,27	5,18
	15 - 20 godina	54	4,148	0,359	0,049	0,10	3,79	4,51
	20 - 25 godina	52	4,231	0,425	0,059	0,12	3,81	4,66
	25 - 30 godina	26	4,385	0,496	0,097	0,19	3,89	4,88
	> 30 godina	98	4,469	0,502	0,051	0,10	3,97	4,97
	Ukupno	338	4,331	0,471	0,026	0,05	3,86	4,80
9. U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) očekujem brojne prepreke u razvoju računodostvene profesije	< pet godina	44	2,909	1,007	0,152	0,30	1,90	3,92
	5- 10 godina	42	3,000	1,126	0,174	0,34	1,87	4,13
	10 - 15 godina	22	2,818	1,053	0,224	0,44	1,77	3,87
	15 - 20 godina	54	2,963	1,115	0,152	0,30	1,85	4,08
	20 - 25 godina	52	2,615	0,889	0,123	0,24	1,73	3,50
	25 - 30 godina	26	2,538	1,104	0,216	0,42	1,43	3,64
	> 30 godina	98	3,429	1,112	0,112	0,22	2,32	4,54
	Ukupno	338	3,000	1,099	0,060	0,12	1,90	4,10

Izvor: Analiza i obrada autora.

Nema značajnih razlika u slaganju da su nova znanja i vještine potrebna za digitalnu transformaciju. Sve grupe se slažu sa ovim na visokom nivou. Računovođe sa 10 do 15 godina radnog staža pokazuju najveću aktivnost u usvajanju novih vještina (4,55 vs. 4,00 za one sa manje od 5 godina staža). Računovođe sa manje od pet godina i između pet i 10 godina radnog staža očekuju najviše izazova u usvajanju novih vještina. Stav računovođa sa 10 do 15 godina staža se razlikuje od onih koji imaju 15 do 20 godina i više od 30 godina po pitanju očekivanja da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima. P vrijednost je 0,001*. Dobijeni odgovori su dalje obrađeni po kriterijumu dužine radnog staža ispitanika (Tabela 4). Postoje statistički značajne

razlike po grupama stručne sprema u odgovorima na prvo, treće i deveto pitanje pri istoj p vrijednosti ($p < 0,05$) (Tabela 4).

Tabela 4. Odgovori na pitanja prema stručnoj spreml ispitanika

Pitanje	Stručna sprema ispitanika	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška
1. Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima (npr. unošenje podataka, bilježenje transakcija)?	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	3,000	1,764	0,558
	Viša stručna sprema - VŠS	4	1,500	0,577	0,289
	Visoka stručna sprema - VSS	308	2,474	1,667	0,095
	Master	6	1,333	0,516	0,211
	Magistar nauka	6	3,000	1,549	0,632
	Doktor nauka	4	1,500	0,577	0,289
	Ukupno	338	2,456	1,646	0,090
2. U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) će se dodatno povećati mogućnost automatizacije većine rutinskih računovodstvenih zadataka?	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	4,600	0,516	0,163
	Viša stručna sprema - VŠS	4	4,500	0,577	0,289
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,656	0,476	0,027
	Master	6	5,000	-	-
	Magistar nauka	6	4,333	0,516	0,211
	Doktor nauka	4	4,500	0,577	0,289
	Ukupno	338	4,651	0,477	0,026
3. Zabrinjava me automatizacija rutinskih računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja u računovodstvu?	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	3,400	1,578	0,499
	Viša stručna sprema - VŠS	4	3,000	2,309	1,155
	Visoka stručna sprema - VSS	308	2,688	1,729	0,099
	Master	6	1,667	1,033	0,422
	Magistar nauka	6	4,000	1,549	0,632
	Doktor nauka	4	3,000	2,309	1,155
	Ukupno	338	2,722	1,730	0,094
4. Digitalni alati ili tehnologije (npr. umjetna inteligencija, analitika podataka, blockchain) u velikoj mjeri utiču na sadašnje računovodstvene procese?	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	3,400	1,430	0,452
	Viša stručna sprema - VŠS	4	4,000	1,155	0,577
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,006	1,194	0,068
	Master	6	4,000	1,549	0,632
	Magistar nauka	6	2,667	0,516	0,211
	Doktor nauka	4	4,000	1,155	0,577
	Ukupno	338	3,964	1,206	0,066
5. Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije da bi se uspješno prilagodili digitalnoj transformaciji.	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	4,000	0,943	0,298
	Viša stručna sprema - VŠS	4	4,500	0,577	0,289
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,565	0,675	0,038
	Master	6	4,333	1,033	0,422
	Magistar nauka	6	4,333	0,516	0,211
	Doktor nauka	4	4,500	0,577	0,289
	Ukupno	338	4,525	0,689	0,037
6. U protekloj godini sam preduzeo/preduzela bilo kakve aktivnosti za usvajanje novih vještina i znanja vezanih za digitalizaciju?	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	4,200	1,229	0,389
	Viša stručna sprema - VŠS	4	3,500	1,732	0,866
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,318	1,179	0,067
	Master	6	5,000	-	-
	Magistar nauka	6	3,000	1,549	0,632
	Doktor nauka	4	3,500	1,732	0,866
	Ukupno	338	4,284	1,202	0,065

Pitanje	Stručna sprema ispitanika	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška
7. Očekujem brojne izazove u procesu usvajanja novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo.	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	3,800	0,789	0,249
	Viša stručna sprema - VŠS	4	4,500	0,577	0,289
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,487	0,678	0,039
	Master	6	4,333	1,033	0,422
	Magistar nauka	6	4,000	-	-
	Doktor nauka	4	4,500	0,577	0,289
	Ukupno	338	4,456	0,688	0,037
8. Očekujem da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima.	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	4,400	0,516	0,163
	Viša stručna sprema - VŠS	4	4,500	0,577	0,289
	Visoka stručna sprema - VSS	308	4,331	0,471	0,027
	Master	6	4,333	0,516	0,211
	Magistar nauka	6	4,333	0,516	0,211
	Doktor nauka	4	4,000	-	-
	Ukupno	338	4,331	0,471	0,026
9. U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) očekujem brojne prepreke u razvoju računodostvene profesije	Srednja stručna sprema – IV stepen	10	3,400	0,843	0,267
	Viša stručna sprema - VŠS	4	3,000	1,155	0,577
	Visoka stručna sprema - VSS	308	2,994	1,115	0,064
	Master	6	2,333	0,516	0,211
	Magistar nauka	6	3,333	1,033	0,422
	Doktor nauka	4	3,000	1,155	0,577
	Ukupno	338	3,000	1,099	0,060

Izvor: Analiza i obrada autora.

Dobijeni odgovori su dalje obrađeni po kriterijumu dužine radnog staža ispitanika (Tabela 5). Postoje statistički značajne razlike u oceni svim pitanjima. Nisu velika odstupanja za 2., 4., 5., 8. i 9. pitanje. Interesantno je izdvojiti zapažanja za grupu ispitanika iz mikro preduzeća. U prvom pitanju računovođe iz mikro preduzeća ubjedljivo najmanje smatraju da provode mnogo vremena na rutinskim zadacima. Zanimljivo, ista grupa je u trećem pitanju pokazala ubjedljivo najveću brigu po pitanju očekivanja od automatizacije računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja. Slično tome, srednja ocjena kod ove grupe je velika i po pitanju očekivanja izazova pri usvajanju novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo. Mada detaljnije pogledano, u ovom pitanju nisu toliko značajna odstupanja.

Tabela 5: Odgovori na pitanja prema veličini kompanije u kojoj rade ispitanici

Pitanje	Veličina kompanije	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška	Interval poverenja (0,05)	95% interval poverenja za sred. vrijed.	
							Donji kraj	Gornji kraj
1. Najveći dio radnog vremena trenutno provodim na rutinskim računovodstvenim zadacima (npr. unošenje podataka, bilježenje transakcija)?	Mikro	12	2,167	1,403	0,405	0,79	0,76	3,57
	Mala	22	2,818	1,893	0,404	0,79	0,92	4,71
	Srednja	138	2,304	1,606	0,137	0,27	0,70	3,91
	Velika	160	2,500	1,648	0,130	0,26	0,85	4,15
	Ukupno	332	2,456	1,646	0,090	0,18	0,81	4,10

Pitanje	Veličina kompanije	N	Srednja vrijednost	Stand. devijacija	Stand. greška	Interval poverenja (0,05)	95% interval poverenja za sred. vrijed.	
							Donji kraj	Gornji kraj
2. Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije da bi se uspješno prilagodili digitalnoj transformaciji.	Mikro	12	4,333	0,492	0,142	0,28	3,84	4,83
	Mala	22	4,636	0,492	0,105	0,21	4,14	5,13
	Srednja	138	4,739	0,441	0,038	0,07	4,30	5,18
	Velika	160	4,625	0,486	0,038	0,08	4,14	5,11
	Ukupno	332	4,651	0,477	0,026	0,05	4,17	5,13
3. Zabrinjava me automatizacija rutinskih računovodstvenih zadataka u pogledu buduće sigurnosti zaposlenja u računovodstvu?	Mikro	12	3,500	1,883	0,544	1,07	1,62	5,38
	Mala	22	2,091	1,342	0,286	0,56	0,75	3,43
	Srednja	138	2,464	1,635	0,139	0,27	0,83	4,10
	Velika	160	2,913	1,810	0,143	0,28	1,10	4,72
	Ukupno	332	2,722	1,730	0,095	0,19	0,99	4,45
4. Digitalni alati ili tehnologije (npr. umjetna inteligencija, analitika podataka, blockchain) u velikoj mjeri utiču na sadašnje računovodstvene procese?	Mikro	12	3,833	0,937	0,271	0,53	2,90	4,77
	Mala	22	3,636	1,399	0,298	0,58	2,24	5,04
	Srednja	138	4,029	1,232	0,105	0,21	2,80	5,26
	Velika	160	3,975	1,197	0,095	0,19	2,78	5,17
	Ukupno	332	3,964	1,206	0,066	0,13	2,76	5,17
5. Računovođe treba da stiču nova znanja i vještine koja nisu iz oblasti ekonomije da bi se uspješno prilagodili digitalnoj transformaciji.	Mikro	12	4,333	0,492	0,142	0,28	3,84	4,83
	Mala	22	4,727	0,631	0,135	0,26	4,10	5,36
	Srednja	138	4,551	0,736	0,063	0,12	3,82	5,29
	Velika	160	4,538	0,672	0,053	0,10	3,87	5,21
	Ukupno	332	4,538	0,688	0,038	0,07	3,85	5,23
6. U protekloj godini sam preduzeo/preduzela bilo kakve aktivnosti za usvajanje novih vještina i znanja vezanih za digitalizaciju?	Mikro	12	3,333	1,435	0,414	0,81	1,90	4,77
	Mala	22	4,091	1,342	0,286	0,56	2,75	5,43
	Srednja	138	4,551	1,019	0,087	0,17	3,53	5,57
	Velika	160	4,188	1,260	0,100	0,20	2,93	5,45
	Ukupno	332	4,284	1,202	0,066	0,13	3,08	5,49
7. Očekujem brojne izazove u procesu usvajanja novih vještina i znanja potrebnih za digitalizovano računovodstvo.	Mikro	12	4,500	0,522	0,151	0,30	3,98	5,02
	Mala	22	4,455	0,671	0,143	0,28	3,78	5,13
	Srednja	138	4,493	0,737	0,063	0,12	3,76	5,23
	Velika	160	4,413	0,667	0,053	0,10	3,75	5,08
	Ukupno	332	4,456	0,688	0,038	0,07	3,77	5,14
8. Očekujem da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima.	Mikro	12	4,333	0,492	0,142	0,28	3,84	4,83
	Mala	22	4,455	0,510	0,109	0,21	3,94	4,96
	Srednja	138	4,348	0,478	0,041	0,08	3,87	4,83
	Velika	160	4,288	0,454	0,036	0,07	3,83	4,74
	Ukupno	332	4,331	0,471	0,026	0,05	3,86	4,80
9. U bliskoj budućnosti (u narednih pet godina) očekujem brojne prepreke u razvoju računovodstvene profesije	Mikro	12	3,333	0,985	0,284	0,56	2,35	4,32
	Mala	22	2,545	1,011	0,215	0,42	1,53	3,56
	Srednja	138	2,899	1,096	0,093	0,18	1,80	3,99
	Velika	160	3,088	1,112	0,088	0,17	1,98	4,20
	Ukupno	332	3,000	1,099	0,060	0,12	1,90	4,10

Izvor: Analiza i obrada autora.

Diskusija

Ova studija istražila je percepciju računovođa o digitalizaciji profesije, s fokusom na automatizaciju rutinskih zadataka, potrebu za novim vještinama i

usvajanjem novih usluga. Rezultati ukazuju na razlike u percepcijama prema polu, godinama radnog staža i veličini kompanije.

Istraživanje potvrđuje zaključke prethodnih istraživanja, kao što su ona Awang et al. (2022), Berikol i Killi (2021), Grosu et al. (2023), Feghali et al. (2022), Gulin et al. (2019) i Savić i Pavlović (2023), da muškarci i žene se ne razlikuju značajno u percepciji digitalizacije. Međutim, žene smatraju da provode više vremena na rutinskim zadacima i izražavaju veću zabrinutost zbog gubitka radnih mjesta. To može ukazivati na to da žene imaju tradicionalnije spoljne uloge u računovodstvu, koje ih usmjeravaju na rutinske zadatke, i da su više zabrinute za prilagođavanje novim tehnologijama.

Istraživanje takođe potvrđuje da računovođe sa više godina staža smatraju da provode više vremena na rutinskim zadacima i više se brinu za gubitak radnih mjesta. Ovo može ukazivati na to da starije računovođe mogu biti bliži penziji i više zabrinuti za prilagođavanje novim tehnologijama. Računovođe iz mikro i malih kompanija više provode vremena na rutinskim zadacima, više se brinu za sigurnost zaposlenja i prepoznaju veći uticaj digitalnih alatki na posao. Ovo se poklapa s drugim istraživanjima koja ističu izazove digitalizacije za manje kompanije, uključujući automatizaciju i troškove implementacije tehnologije.

Ograničenja ove studije proizilaze iz veličine uzorka, demografskih karakteristika ispitanika i načina ispitivanja – preko Google forme. Ova ograničenja mogu uticati na rezultate jer ovakve ankete uglavnom ispunjavaju mlađi ispitanici skloni korištenju novih tehnologija.

Dalja istraživanja se mogu fokusirati na nekoliko pravaca. Prvo, istraživanje uticaja digitalizacije na različite aspekte računovodstvene profesije, npr. na kvalitet izvještavanja, upravljanje rizicima i upravljanje odnosima s klijentima. Drugo, istraživanje iskustva računovođa u različitim fazama digitalne transformacije, npr. u fazi implementacije novih tehnologija i u fazi korištenja tih tehnologija u svakodnevnom radu. Treće, poželjno je istraživanje stavova i percepcija drugih relevantnih aktera, npr. menadžera, vlasnika preduzeća i klijenata računovodstvenih usluga. Ova istraživanja bi mogla pružiti dodatne uvide u uticaj digitalizacije na računovodstvenu profesiju i pomoći u razvoju mjera za suočavanje s izazovima i iskorištavanje mogućnosti koje digitalizacija pruža.

Zaključak

Specifični izazovi za računovodstvenu profesiju u BiH uključuju nedostatak kadrova sa odgovarajućim vještinama i znanjima, kao i ograničenu dostupnost digitalnih tehnologija u malim i srednjim preduzećima. Međutim, BiH ima i određene prednosti, kao što su relativno niska cijena rada i dostupnost obrazovnih institucija koje nude programe računovodstva.

Digitalna transformacija donosi izazove, ali i značajne mogućnosti za računovodstvenu profesiju u BiH. Prihvatanjem proaktivnog stava i ulaganjem u razvoj vještina i znanja, računovođe u BiH mogu se pozicionirati kao ključni akteri u novonastajućem digitalnom okruženju i osigurati svoju dugoročnu relevantnost i

vrijednost na tržištu rada. Većina računovođa, nezavisno o stručnoj spremi, očekuje povećanu automatizaciju rutinskih zadataka i potrebu za sticanjem novih vještina.

Rezultati istraživanja pokazuju da digitalizacija ima značajan uticaj na računovodstvenu profesiju u Bosni i Hercegovini. Računovođe u BiH vjeruju da će digitalizacija dovesti do smanjenja potražnje za rutinskim zadacima, poput unosa podataka, bilježenja transakcija i pripreme finansijskih izvještaja, kao što su fakture, plaćanja i balans stanja. Ovo je očekivano, jer digitalna tehnologija može automatizirati mnoge od ovih zadataka. Na primjer, vještačka inteligencija se može koristiti za automatsko prepoznavanje i klasifikaciju podataka, a analitika podataka se može koristiti za automatsko generisanje finansijskih izvještaja.

Moguće je iskazati jasne zaključke po nekoliko pitanja. Na primjer, računovođe sa srednjom stručnom spremom i magistri nauka izražavaju veću zabrinutost zbog automatizacije u pogledu sigurnosti zaposlenja. Dalje, računovođe sa stepenom master i računovođe sa srednjom stručnom spremom smatraju da su u prosjeku više angažovani u usvajanju novih vještina vezanih za digitalizaciju. Zanimljivo, sve grupe očekuju da će računovođe u budućnosti nuditi nove usluge i savjetodavne aktivnosti svojim klijentima. Postoje naznake razlika u percepciji uticaja digitalnih alata na računovodstvene procese, s tim da računovođe sa srednjom stručnom spremom u prosjeku smatraju da ovi alati imaju nešto manji uticaj. Na kraju, uočene su i potencijalne razlike u nivou zabrinutosti zbog automatizacije, angažovanosti u usvajanju novih vještina i očekivanjima o preprekama u razvoju profesije.

Računovođe u BiH takođe vjeruju da će digitalizacija dovesti do povećanja potražnje za uslugama koje zahtijevaju analitičke i kreativne vještine, poput analize rizika na osnovu podataka, modeliranja scenarija za finansijsko planiranje i automatskog generiranja izvještaja s komentarima i uvidima. Na primjer, vještačka inteligencija i digitalizacija se može koristiti za identifikaciju trendova i obrazaca u podacima a analitika podataka se može koristiti za razvoj novih proizvoda i usluga.

Na osnovu zaključaka istraživanja, mogu se dati preporuke za računovodstvenu profesiju u Bosni i Hercegovini kako bi se pomoglo računovodstvenoj profesiji u BiH da se uspješno prilagodi digitalnoj transformaciji i da zadrži svoju važnost u budućnosti. Prvo, računovođe trebaju sticati i razvijati analitičke i kreativne vještine kako bi bili spremni za nove prilike koje pruža digitalna transformacija. Na kraju, računovođe se trebaju kontinuirano obrazovati i usavršavati kako bi bili u toku sa najnovijim trendovima i tehnologijama a profesionalne organizacije, obrazovne ustanove i poslodavci trebaju podržati razvoj računovođa u digitalnom okruženju.

Reference

- Agostino, D., Saliterer, I., Steccolini, I. (2022). Digitalization, accounting and accountability: A literature review and reflections on future research in public services. *Financial Accountability & Management*, 38(2), 152-176.

- Al-Hashimy, H. N. H. (2022). A review of Accounting Manipulation and Detection: Technique and Prevention Methods. *International Journal of Business and Management Invention*, 11(10), 82-89.
- Awang, Y., Shuhidan, S. M., Taib, A., Rashid, N., Hasan, M. S. (2022). Digitalization of Accounting Profession: An Opportunity or a Risk for Future Accountants? *Proceedings*, 82(1), 93.
- Bresciani, S., Huarng, K. H., Malhotra, A., Ferraris, A. (2021). Digital transformation as a springboard for product, process and business model innovation. *Journal of Business Research*, 128, 204-210.
- Berikol, B. Z., Killi, M. (2021). The effects of digital transformation process on accounting profession and accounting education. In: *Ethics and Sustainability in Accounting and Finance, Volume II* (219-231). Springer Singapore.
- Bonsón, E., Bednárová, M. (2019). Blockchain and its implications for accounting and auditing. *Meditari Accountancy Research*, 27(5), 725-740.
- Dešić, J., Lenac, K. (2020). Je li blockchain tehnologija budućnost digitalizacije zemljišnih knjiga? *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 41(2), 609-628.
- Feghali, K., Matta, J., Moussa, S. (2022). Digital transformation of accounting practices and behavior during COVID-19: MENA evidence. *Accounting and Management Information Systems*, 21(2), 236-269.
- Gonçalves, M. J. A., da Silva, A. C. F., Ferreira, C. G. (2022). The future of accounting: how will digital transformation impact the sector? *Informatics*, 9(1), 19.
- Grosu, V., Cosmulese, C. G., Socoliuc, M., Ciubotariu, M. S., Mihaila, S. (2023). Testing accountants' perceptions of the digitization of the profession and profiling the future professional. *Technological Forecasting and Social Change*, 193, 122630.
- Grujić, M. (2023). Problemi i ograničenja finansijskog izvještavanja o kriptovalutama – mogućnosti i šanse za računovodstvenu profesiju. U: Računovodstvena znanja kao činitelj ekonomskog i društvenog napretka (pp. 324-345). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Gulin, D., Hladika, M., Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. *ENTRENOVA-ENTerprise REsearch InNOVation*, 5(1), 428-437.
- Kovalevska, N., Nesterenko, I., Lutsenko, O., Nesterenko, O., Hlushach, Y. (2022). Problems of accounting digitalization in conditions of business processes digitalization. *Amazonia Investiga*, 11(56), 132-141.
- Nielsen, S. (2022). Management accounting and the concepts of exploratory data analysis and unsupervised machine learning: a literature study and future directions. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 18(5), 811-853.
- Procházka, D. (2018). Accounting for Bitcoin and Other Cryptocurrencies under IFRS: A Comparison and Assessment of Competing Models. *International Journal of Digital Accounting Research*, 18, 161-188.
- Qasim, A., Kharbat, F. F. (2020). Blockchain technology, business data analytics, and artificial intelligence: Use in the accounting profession and ideas for inclusion into the accounting curriculum. *Journal of emerging technologies in accounting*, 17(1), 107-117.

- Rahmayanti, A. Y., Rahmawati, D. (2020). Digital accounting for small to medium enterprises using mobile applications. In: *3rd International Conference on Vocational Higher Education (ICVHE 2018)* (pp. 172-176). Atlantis Press.
- Savić, B., Pavlović, V. (2023). Impact of Digitalization on the Accounting Profession. In: *Digital Transformation of the Financial Industry: Approaches and Applications* (pp. 19-34). Cham: Springer International Publishing.
- Tsiligiris, V., Bowyer, D. (2021). Exploring the impact of 4IR on skills and personal qualities for future accountants: a proposed conceptual framework for university accounting education. *Accounting Education*, 30(6), 621-649.
- Wutthirojrungeee, N. (2023). A Study of Requirements for Developing an Intelligent Digital Accounting Systems for Small and Medium Enterprises. *International Journal of Digital Media Technology and Design*, 1(1), 21-24.
- Yigitbasioglu, O., Green, P., Cheung, M. Y. D. (2023). Digital transformation and accountants as advisors. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 36(1), 209-237.

THE IMPACT OF DIGITIZATION ON ACCOUNTING TASKS, SKILLS AND SERVICES

Abstract: *The research aims to explore the opinions of accountants in Bosnia and Herzegovina regarding the digitization of their profession. This encompasses the automation of repetitive tasks, the necessity for new abilities, and the acceptance of new facilities. Digitization can result in new services such as timely reporting and data analytics, but there are also challenges such as the need for new knowledge and high costs of technology implementation, particularly for small businesses. Accountants will need to comprehend and use new technologies, as well as new accounting standards and regulations. The study analyzed data from a survey of 338 accountants in BiH to investigate how accountants in different sectors perceive the benefits and challenges of digitization. Data analysis included descriptive statistics, ANOVA tests and t-tests in Excel and SPSS programs. The findings reveal that digitization brings significant benefits, but it also poses challenges. All accountants expect greater automation of routine tasks and the need to acquire analytical and creative skills. However, there are notable differences among respondents based on their experience, years of experience, and the size of the company they work for. For example, accountants with more years of experience and those from smaller companies are more concerned about job security. Research indicates that digitization will lead to a reduction in the demand for routine tasks and an increase in demand for services that require new skills. Nevertheless, the study has limitations in terms of sample size, demographic characteristics of the respondents, and the method of questioning.*

Keywords: *digitalization, accounting, digital transformation*

ULOGA DRUŠTVENIH MREŽA U PROCESU NEFINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA¹

Nemanja Jakovljević

Grant Thornton doo, Beograd, jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Veljko Dmitrović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka,
veljko.dmitrovic@fon.bg.ac.rs

Blaženka Hadrović Zekić

Univerzitet u Osijeku, Ekonomski fakultet, hadrovic@efos.hr

***Apstrakt:** Društvene mreže su postale sastavni deo moderne komunikacije, utičući na to kako pojedinci, kompanije, ali i druge organizacije dele informacije. U oblasti nefinansijskog izveštavanja, koje pored standardnih finansijskih pokazatelja uključuje i brojne nefinansijske pokazatelje, uloga društvenih mreža dobija na značaju. Efikasna upotreba platformi društvenih mreža od strane odgovornih lica poslovnih subjekata i drugih zaposlenih koji su uključeni u proces definisanja strategije aktivnosti na društvenim mrežama i njene implementacije i povezanosti sa procesom nefinansijskog izveštavanja, može doneti značajno veće mogućnosti prezentovanja aktivnosti poslovnih subjekata na polju održivosti, doprineti izgradnji jačih veza sa zainteresovanim stranama i povećanju dugoročne profitabilnosti i otpornosti na tržištu koje postaje društveno i ekološki svesnije. U tom kontekstu, od izuzetne važnosti je komunikacija između marketinškog odeljenja, službe za računovodstvo i lica koja su zadužena za proces nefinansijskog izveštavanja, te ni uloga interne revizije nije zanemarljiva u čitavom procesu. Cilj rada je ispitivanje uticaja društvenih mreža u domenu njihove uloge u procesu nefinansijskog izveštavanja, posmatrano pre svega sa aspekta doprinosa transparentnosti i odgovornog angažovanja, reputaciji i promovisanju brenda, upravljanju rizicima i komunikaciji sa zainteresovanim stranama.*

***Ključne reči:** nefinansijsko izveštavanje, društvene mreže, održivost, informacija*

Uvod

Društvene mreže su zapravo internet platforme koje omogućavaju korisnicima da kreiraju, dele i razmenjuju informacije, putem različitih oblika interakcije koji uključuju tekst, fotografije, video snimke, audio i drugo. Korisnici, kako fizička lica, tako i kompanije mogu da kreiraju lične profile, povezuju se sa drugim korisnicima i učestvuju u aktivnostima kao što su objavljivanje ažuriranja,

¹ Ovaj rad finansiran je sredstvima Univerziteta u Rijeci za projekat: ZIP-UNIRI-2023-12.

komentarisanje, svidanje, deljenje i slanje poruka. Primeri popularnih platformi društvenih medija uključuju Facebook, Instagram, LinkedIn, YouTube, TikTok, Snapchat i Pinterest. Moderna komunikacija je postala nezamisliva bez društvenih mreža, te putem njih pojedinci i poslovni subjekti dele informacije. Društvene mreže dobijaju na značaju i u procesu koji se vezuje za kreiranje nefinansijskog izveštavanja, koje obuhvata razmenu ekoloških, društvenih i upravljačkih performansi poslovnih subjekata sa zainteresovanim stranama, tj. uključuje brojne nefinansijske pokazatelje (Liu et al., 2023).

Nefinansijsko izveštavanje, odnosno ESG izveštavanje (*Environment, Social and Governance Reporting*), predstavlja skraćenicu – životna sredina, društvo i upravljanje, a se odnosi na skup kriterijuma koji se koriste za procenu performansi poslovnih subjekata i prakse održivosti izvan tradicionalnih finansijskih pokazatelja. Aspekt životne sredine se fokusira na to kako poslovni subjekat upravlja svojim uticajem na životnu sredinu i uključuje razmatranja kao što su energetska efikasnost, emisije ugljenika, upravljanje otpadom, upotreba vode, prevencija zagađenja, očuvanje biodiverziteta i ublažavanje klimatskih promena. Poslovni subjekti sa snažnom ekološkom praksom uglavnom imaju za cilj da minimiziraju svoj negativan uticaj na životnu sredinu. Društvena dimenzija nefinansijskog izveštavanja treba da pokaže kako poslovni subjekat komunicira sa društvom i utiče na njega i obuhvata pitanja koja se odnose na radnu praksu, ljudska prava, odnose sa zaposlenima, različitost i inkluziju, angažovanje zajednice, zaštitu potrošača, upravljanje lancem snabdevanja i bezbednost proizvoda (Cartau et al., 2023). Poslovni subjekti posvećeni snažnom društvenom učinku daju prioritet poštenoj radnoj praksi, promovišu različitost i jednakost, neguju sigurne i zdrave uslove rada, podržavaju lokalne zajednice i podržavaju etičke standarde tokom svog poslovanja. Upravljanje se odnosi na sisteme, procese i strukture koje vode korporativno donošenje odluka i obezbeđuju odgovornost, transparentnost i integritet unutar organizacije i obuhvata brojna pitanja i teme iz oblasti upravljanja, a sve u kontekstu nefinansijskog izveštavanja. Poslovni subjekti sa jakim praksama upravljanja teže efikasnom nadzoru, usklađivanju interesa između zainteresovanih strana i pridržavanju pravnih i etičkih standarda kako bi se zaštitilo dugoročno stvaranje vrednosti i zaštili interesi akcionara i društveno odgovornom poslovanju.

Nefinansijske pokazatelje i izveštaje koriste investitori, analitičari, rejting agencije i druge zainteresovane strane za procenu učinka održivosti i profila rizika poslovnih subjekata. Integrisanje razmatranja o procesu nefinansijskog izveštavanja u investicione odluke omogućava investitorima da procene ne samo finansijske rezultate, već i ekološke i društvene uticaje svojih investicija, promovišući odgovornije i održivije poslovne prakse. Pored toga, poslovni subjekti koji daju prioritet faktorima nefinansijskog izveštavanja često imaju koristi od poboljšanog upravljanja rizikom, operativne efikasnosti, poverenja zainteresovanih strana i stvaranja dugoročne vrednosti.

Cilj rada predstavlja ispitivanje uloge društvenih mreža u domenu njihove uloge u procesu nefinansijskog izveštavanja, dominantno posmatrano sa aspekta

njihovog doprinosa transparentnosti, poboljšanju reputacije, promovisanju brenda, upravljanju rizicima i komunikacije sa zainteresovanim stranama. U radu je prikazan pregled literature i uopšteni prikaz praktičnih efekata društvenih mreža u procesu nefinansijskog izveštavanja. Doprinos rada predstavlja zaključak da integrisanje društvenih mreža u proces nefinansijskog izveštavanja implicira povećanje transparentnosti. U radu će se razmatrati uloga društvenih mreža u transparentnosti i komunikaciji nefinansijskog izveštavanja, uloga društvenih mreža u povećanju reputacije poslovnih subjekata kroz nefinansijsko izveštavanje, te uloga društvenih mreža u upravljanju rizikom.

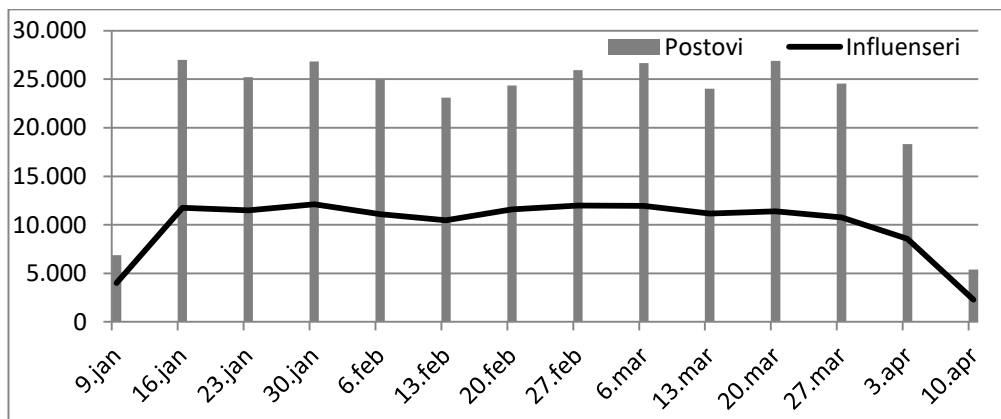
Uloga društvenih mreža u transparentnosti i komunikaciji nefinansijskog izveštavanja

Društvene mreže omogućavaju poslovnim subjektima jednostavan i brz pristup neposrednoj, direktnoj liniji komunikacije sa zainteresovanim stranama. Mogu da poboljšaju transparentnost otkrivanjem detalja o svojim programima uključivanja zajednice, ekološkim inicijativama i drugim nefinansijskim pokazateljima učinka putem redovnih ažuriranja (Bryl & Supino, 2022). Društvene mreže takođe, omogućavaju zainteresovanim stranama da komuniciraju sa poslovnim subjektima i to u oba smera, postavljajući pitanja, odgovarajući na njih i putem ostavljanja komentara na objave i druge komentare. Poslovni subjekti mogu da dosegnu veći krug potrošača, odnosno kupaca, koristeći društvene mreže za širenje informacija o svojim aktivnostima na polju nefinansijskog izveštavanja. Takođe, mogu da razmenjuju informacije putem društvenih mreža sa različitim grupama zainteresovanih strana, uključujući investitore, potrošače, zaposlene i organizacije za zastupanje, i da podignu svest o svojim naporima u pogledu održivosti kreiranjem zanimljivog sadržaja i korišćenjem funkcija kao što su fotografije, video zapisi, audio poruke i hashtag-ovi.

Transparentnost i komunikacija na društvenim mrežama igraju ključnu ulogu u tome kako poslovni subjekti predstavljaju svoje ekološke, društvene i upravljačke performanse u kontekstu nefinansijskog izveštavanja. Poslovni subjekti koriste platforme društvenih mreža za prezentovanje sopstvenih nefinansijskih informacija, kao što su izveštaji o održivosti, određeni pokazatelji i ažurirane informacije o poslovanju. Deleći ove informacije na široko dostupnim platformama, poslovni subjekti povećavaju transparentnost i svoje podatke o pokazateljima nefinansijskog izveštavanja, podaci postaju lako dostupni zainteresovanim stranama, uključujući investitore, kupce, zaposlene i druge zainteresovane strane (Duoje & Shiyu, 2023). Istovremeno, društvene mreže omogućavaju poslovnim subjektima da obezbede pravovremeno ažuriranje informacija vezanih za nefinansijsko izveštavanje i direktno ih upute zainteresovanim stranama. Kroz redovne objave, tvitove i multimedijalni sadržaj, poslovni subjekti mogu da obavestavaju zainteresovane strane o inicijativama održivosti, napretku prema uspostavljenim ciljevima i relevantnim trendovima iz domena nefinansijskog izveštavanja. Pored toga, poslovni subjekti mogu da se

uključuje u diskusije sa zainteresovanim stranama, da odgovaraju na pitanja i rešavaju probleme u realnom vremenu, pokazujući posvećenost otvorenom dijalogu i odgovornosti.

Prema podacima GlobalData, pojavljivanje teme životne sredine na društvenim mrežama tokom prvog kvartala 2023. godine beleži konstantno visoke frekvencije, što može da se vidi na Slici 1.

Slika 1. Aktivnosti na društvenim mrežama na temu životne sredine u tokom prvog kvartala 2023.

Izvor: GlobalData (2024).

Isti sajt navodi da su među globalno priznatim kompanijama, četiri najdominantije u oblasti nefinansijskog izveštavanja, Tesla, Toyota, General Motors i Hyundai. Sve četiri se bave proizvodnjom motornih vozila i posvećene su dugoročnom ulaganju u razvoj električnih vozila i nultoj emisiji štetnih gasova u atmosferu, što ima dodatni značaj imajući na umu da su motorna vozila trenutno među najvećim zagađivačima vazduha u svetu. Sa druge strane, prema podacima istog sajta, lica sa najviše objava na temu nefinansijskog izveštavanja i brige o životnoj sredini, društvu i upravljanju su Bill Gates, Anand Mahindra i Pomp koji imaju najveći mogući globalni rezultat za svoju posvećenost temama nefinansijskog izveštavanja.

Poslovni subjekti koriste društvene mreže da kreiraju interaktivni sadržaj i da pokažu zainteresovanim stranama sopstvenu posvećenost na realizaciji aktivnosti iz domena nefinansijskog izveštavanja. Putem postova, video snimaka, infografika i studija slučaja, poslovni subjekti mogu da razmenjuju informacije sa zainteresovanim stranama, kada je u pitanju njihova aktivnost na polju održivosti, da istaknu realizovane projekte ili projekte u toku, a koji imaju uticaj i pokazuju posvećenost poslovnih subjekata nefinansijskom izveštavanju. Interaktivni sadržaj podstiče angažovanje zainteresovanih strana i podstiče dublje razumevanje prioriteta nefinansijskog izveštavanja i uloge i uticaja poslovnih subjekata. Platforme društvenih mreža služe kao kanali za poslovne subjekte da se angažuju

sa različitim grupama zainteresovanih strana i traže povratne informacije o njihovom učinku na polju nefinansijskog izveštavanja (Xiang & Birt, 2021). Poslovni subjekti mogu da sprovedu ankete, sesije pitanja i određene diskusije kako bi prikupile informacije od zainteresovanih strana, razumele njihove perspektive i ugradile njihove povratne informacije u proces donošenja odluka. Angažovanje sa zainteresovanim stranama u smislenim razgovorima podstiče poverenje, gradi odnose i pokazuje posvećenost brzom reagovanju i stalnom poboljšanju (Lee et al., 2023). Definitivno, poslovni subjekti treba da razviju jasan plan komunikacije sa zainteresovanim stranama kako bi tačno znali šta žele da prezentuju, kome i kada. Treba da provode vreme na društvenim mrežama i da budu kontinuirano sveprisutni na njima, upoznajući grupe zainteresovanih strana i razumevajući kanale koje već koriste.

Uloga društvenih mreža u povećanju reputacije poslovnih subjekata kroz nefinansijsko izveštavanje

Na reputaciju poslovnih subjekata na društvenim medijima u kontekstu nefinansijskog izveštavanja utiče način na koji oni saopštavaju svoje ekološke, društvene i upravljačke performanse, kao i kako zainteresovane strane percipiraju i reaguju na te komunikacije. Društveno odgovorni poslovni subjekti su oni koji pokazuju transparentnost i autentičnost u svom nefinansijskom izveštavanju i koji na platformama društvenih mreža teže da unaprede svoju reputaciju. Zainteresovane strane, uključujući investitore, klijente, zaposlene i grupe za zastupanje, cene poslovne subjekte koje pružaju jasne, iskrene i tačne informacije o njihovom učinku na polju nefinansijskog izveštavanja, inicijativama i izazovima. Autentična komunikacija gradi poverenje i kredibilitet, što dovodi do pozitivne reputacije na društvenim mrežama. Reputacija brenda poslovnog subjekta može da se poboljša aktivnim učešćem u diskusijama na platformama društvenih mreža o održivosti. Poslovni subjekti mogu da steknu poverenje i kredibilitet zainteresovanih strana pokazujući posvećenost principima nefinansijskog izveštavanja i predstavljajući preduzete aktivnosti u rešavanju društvenih i ekoloških pitanja. Ovo im može pomoći da privuku talente, kupce i ulaganja od pojedinaca istomišljenika (Jayadatta, 2023). Platforme društvenih mreža su odlični resursi za povratne informacije i uvid u to kako opšta javnost gleda na inicijative održivosti poslovnih subjekata. Poslovni subjekti mogu pravovremeno da mere raspoloženje zainteresovanih strana, da uočavaju nove probleme i da brzo reaguju na komentare tako što će da prate razgovore, da analiziraju raspoloženje zainteresovanih strana i da definišu i implementiraju jasnu metriku angažovanja na društvenim mrežama u okviru strategije aktivnosti na društvenim mrežama.

Poslovni subjekti koji aktivno saraduju sa zainteresovanim stranama na društvenim medijima i brzo odgovaraju na upite, daju povratne informacije, pokazuju posvećenost i odgovornost brzim reagovanjem (Jakovljevic, 2022b). Negujući dvosmerne kanale komunikacije, poslovni subjekti mogu da izgrade jače odnose sa zainteresovanim stranama, da se pozabave pogrešnim shvatanjima ili

kritikama i pokažu svoju spremnost da slušaju i prilagode se na osnovu doprinosa zainteresovanih strana, čime će poboljšati svoju reputaciju naročito kroz nefinansijsko izveštavanje (Gao et al., 2022). Dosledna i česta komunikacija o pitanjima nefinansijskog izveštavanja na društvenim mrežama pomaže kompanijama da održe vidljivost i ojačaju svoju posvećenost održivosti i odgovornim poslovnim praksama. Redovna ažuriranja, objave i aktivnosti angažovanja pokazuju stalnu posvećenost poslovnih subjekata nefinansijskom izveštavanju i inicijativama za održivost, jačajući pozitivnu reputaciju tokom vremena. Kvalitet sadržaja i poruka koje poslovni subjekti dele na društvenim mrežama o svojim aktivnostima u oblasti nefinansijskog izveštavanja značajno utiče na njihovu reputaciju. Poslovni subjekti koji proizvode ubedljiv, informativan i privlačan sadržaj vezan za njihov učinak u oblasti nefinansijskog izveštavanja, koji pokazuju kontinuiranu inicijativu vezanu za održivost poslovanja i društveno odgovorno ponašanje i pokazuju stručnost u kreiranju odgovora na pitanja održivosti, su zapravo oni poslovni subjekti koji imaju jasne i kvalitetno osmišljene poruke koje su upućene zainteresovanim stranama (Nicolas et al., 2024).

Poslovni subjekti koji se aktivno angažuju i koji doprinose zajednicama kroz inicijative na društvenim mrežama, vezano sa njihovim prioritetima iz oblasti nefinansijskog izveštavanja, mogu da poboljšaju svoju reputaciju kod odgovornih građana. Pojedina angažovanja u cilju boljitka društvene zajednice, kao što su volontiranje, filantropija i partnerstva sa neprofitnim organizacijama, pokazuju posvećenost poslovnih subjekata da ostvare pozitivan uticaj izvan svojih osnovnih poslovnih aktivnosti, povećavajući sopstvenu reputaciju kao društveno odgovorne organizacije. Način na koji poslovni subjekti rešavaju krize ili kontroverze u vezi sa nefinansijskim izveštavanjem može značajno da utiče na njihovu reputaciju (Caratù et al., 2023). Poslovni subjekti koji reaguju brzo, transparentno i efikasno na krize, bave se zabrinutošću i potencijalnim sumnjama zainteresovanih strana i preuzimaju odgovornost za korektivne radnje, mogu da ublaže štetu reputaciji i pokažu otpornost u suočavanju sa nedaćama, čime će sačuvati ili čak ojačati svoju reputaciju tokom vremena.

U današnjem digitalnom dobu, platforme društvenih mreža su postale sastavni deo svakodnevnog života ljudi, pružajući beskrajne mogućnosti brendovima da se povežu sa svojom publikom. Međutim, koliko god društveni mediji mogu da budu moćno sredstvo za promociju brenda, oni takođe mogu da predstavljaju značajnu pretnju reputaciji kompanije (Lyu et al., 2023). Društvene mreže poput Facebook-a, Instagram-a i LinkedIn-a, a pre svega X-a, imaju moć da utiču na to kako potrošači vide brend. Pozitivni komentari, recenzije i postovi mogu značajno poboljšati reputaciju brenda, dok negativne povratne informacije i kritike mogu oštetiti. Štaviše, društveni mediji imaju potencijal da pojačaju jedan negativan incident, pretvarajući ga u punu krizu koja se može brzo proširiti i naneti nepopravljivu štetu reputaciji brenda (Jakovljević & Jakovljević, 2022). Reputacija poslovnih subjekata na društvenim mrežama u kontekstu nefinansijskog izveštavanja oblikovana je transparentnošću, autentičnošću, angažovanošću, doslednošću, kvalitetom sadržaja, uticajem na zajednicu i praksama upravljanja krizama. Efikasnim upravljanjem

svojim prisustvom na društvenim mrežama i nedvosmislenim strategijama komunikacije i aktivnostima na društvenim mrežama, poslovni subjekti mogu da poboljšaju svoju reputaciju i da izgrade poverenje među zainteresovanim stranama.

Uloga društvenih mreža u upravljanju rizikom kod nefinansijskog izveštavanja

Upravljanje rizicima koji se odnose na onlajn komunikaciju je još jedan aspekt efikasnog korišćenja društvenih mreža u procesu nefinansijskog izveštavanja. Poslovni subjekti treba da budu u potrazi za bilo kakvim kontroverzama, lažnim informacijama ili negativnim komentarima koji mogu da se pojave na društvenim medijima (Russo et al., 2022). Primena različitih tehnika upravljanja rizicima, proaktivno praćenje diskusija i razvoj jasnih komunikacijskih procedura su ključni elementi u smanjenju rizika u digitalnoj sferi. Generalno posmatrano, društvene mreže igraju značajnu ulogu u analizi rizika pružajući vredne uvide, mogućnosti praćenja i signale ranog upozorenja o potencijalnim rizicima. Pre svega, platforme društvenih mreža omogućavaju poslovnim subjektima da analiziraju raspoloženje koje okružuje njihov brend, inicijative za održivost i brojne nefinansijske pokazatelje. Praćenjem diskusija, komentara i mention-a na različitim platformama, poslovni subjekti mogu da izmere javno raspoloženje i identifikuju nova pitanja ili zabrinutosti u vezi sa njihovim nefinansijskim učinkom (Ma & Mingyue, 2023). Analiza osetljivosti aktivnosti na društvenim mrežama pomaže poslovnim subjektima da razumeju kako zainteresovane strane vide njihove napore u pogledu održivosti i obezbeđuje jasan odgovor na pitanje da li postoje rizici za reputaciju poslovnog subjekta, te kojima se treba posveti u većoj meri u narednom periodu.

Društvene mreže služe kao izvor informacija u realnom vremenu o širokom spektru ekoloških, društvenih pitanja i pitanja o upravljanju (Jakovljevic & Jakovljevic, 2022). Poslovni subjekti mogu da koriste alate za praćenje aktivnosti na društvenim mrežama, da prate razgovore i trendove u vezi sa temama kao što su klimatske promene, radna praksa, etika lanca snabdevanja, odnosi u zajednici i korporativno upravljanje. Ranim identifikovanjem relevantnih problema, poslovni subjekti mogu proaktivno da ih reše u svojim nefinansijskim izveštajima i umanjuju potencijalne rizike po svoju reputaciju i poslovanje. Društvene mreže su često prvi kanali gde se krize i kontroverze razvijaju i šire. Poslovni subjekti moraju biti obazrivi u pogledu praćenja aktivnosti na društvenim mrežama u vremenima krize kako bi procenili obim negativnog publiciteta, dezinformacija ili reakcije. Brojni internet alati omogućavaju poslovnim subjektima da prate širenje dezinformacija, brzo reaguju na zabrinutosti zainteresovanih strana i efikasno upravljaju kriznim komunikacijama (Ktisti et al., 2022). Rešavajući probleme transparentno i autentično na društvenim medijima, poslovni subjekti mogu da ublaže uticaj krize na svoju reputaciju i kredibilitet. Društvene mreže pružaju uvid u praksu održivosti konkurenata i percepciju javnosti. Praćenjem aktivnosti konkurencije na društvenim mrežama, poslovni subjekti mogu da uporede svoje performanse, identifikuju

najbolje prakse i budu informisani o trendovima i standardima u nefinansijskom izveštavanju. Analiza angažovanja i reputacije konkurenata na društvenim mrežama takođe, može pomoći poslovnim subjektima da predvide konkurentske pretnje i prilagode svoje strategije u skladu sa tim. Istovremeno, kontinuiranim prisustvom na platformama društvenih mreža, poslovni subjekti mogu da ostanu informisani o regulatornim razvojem i zahtevima usklađenosti u vezi sa nefinansijskim izveštavanjem. Praćenjem diskusija i najava regulatornih vlasti, industrijskih udruženja i grupa za zagovaranje na društvenim medijima, poslovni subjekti mogu dokazati da su njihove prakse nefinansijskog izveštavanja u skladu sa evoluirajućim regulatornim standardima i očekivanjima.

Društvene mreže igraju važnu ulogu u analizi rizika u kontekstu nefinansijskog izveštavanja pružajući uvide u realnom vremenu, signale ranog upozorenja i mogućnosti za proaktivno angažovanje. Korišćenjem alata i analitike za praćenje društvenih medija, poslovni subjekti mogu da identifikuju nove rizike, efikasno upravljaju krizama, budu informisani o trendovima u industriji i poboljšaju svoju transparentnost i odgovornost u izveštavanju o ekološkim, društvenim pitanjima i pitanjima upravljanja (Burke, 2022). Međutim, koliko su društvene mreže korisne u upravljanju rizicima, toliko mogu da budu i izvor novih rizika i neizvesnosti za poslovanje. Vrednost informacija uopšteno je prilično jednostavno kvantifikovati, uključujući pre svega količinu podataka, odnosno koliko su podaci sveži i koliko su podaci relevantni za poslovanje. U mnogim aspektima, ovi podaci su „novi proizvod u nastajanju“. U procesu analize rizika u kontekstu nefinansijskog izveštavanja mogu da se primene metode koje se koriste za organizovanje, kategorizaciju i razumevanje tekstualnih informacija (Ye et al., 2024). Kao što je evidentno u prethodnom periodu, količina dostupnih tekstualnih podataka je ogromna, tako da je primena dobrog modela od vitalnog značaja za poslovne subjekte kako bi im omogućila da pronađu relevantne obrasce, što zauzvrat može da im pruži uvid u to o kojim temama se raspravlja i kolika je relevantnost u odnosu na specifičnu oblast interesovanja.

Jedan od glavnih izazova u shvatanju smisla društvenih medija u upravljanju rizikom je sama količina podataka i široka priroda pokrivenih tema (Jakovljevic, 2022a). Međutim, iako je ovo na kraju tehnički izazov, veći uzorak podataka ima potencijal da pruži tačniju sliku određene teme. Društvene mreže mogu da predstavljaju poligon za lažiranje informacija i fabrikovanje netačnih podataka i za izražavanje netačnih mišljenja, što može da dovede do netačnih podataka iz domena nefinansijskog izveštavanja i da rezultira netačnom procenom rizika. Kada bi poslovni subjekti kontinuirano implementirali praćenje aktivnosti na društvenim mrežama, glavni izazovi bi uključivali pitanja poput toga kako organizovati podatke, kako filtrirati relevantan sadržaj, kako upravljati različitim jezicima, različitim pismima i akronimima, i kako eliminisati sumnjive linkove. Izazovi sa velikim podacima zahtevaju složene algoritme i kako bi podaci imali smislenosti i kako bili organizovani na odgovarajući način za relevantan sadržaj.

Zaključak

Kada se posmatra proces nefinansijskog izveštavanja na globalnom nivou, prethodnih meseci, sveprisutan je trend koji promovise stav da više nije pitanje da li se neki poslovni subjekat ili neki pojedinac zalaže za održivost. Stiče se utisak da se svi u današnje vreme zalažu za održivost i da nema nikoga ko bi se usprotivio usvajanju novih ekološki pravila ili promovisanju novih ekoloških aktivnosti. Potrošači su postali nedvosmisleno jasni u pogledu svojih očekivanja od poslovnih subjekata i njihov stav je afirmativan kada treba da iskažu podršku poslovnim subjektima u njihovoj posvećenosti u procesu održivosti (Kim & Nara, 2024). Društvene mreže vrše pritisak na pojedince i na poslovne subjekte da budu bolji na polju održivosti i nefinansijskog izveštavanja, jer ukoliko se ne angažuju na polju zaštite životne sredine, na primer, mogu na društvenim mrežama da budu etiketirani kao društveno neodgovorni, a to onda znači kreiranje rizičnog okruženja i po ličnu i reputaciju poslovnog subjekta, ali i za celokupno očuvanje kontinuiteta poslovanja. Sada postoji direktna veza između pojedinaca i poslovnih subjekata, a poslovni subjekti moraju da obrate pažnju na ono što čuju. Društvene mreže su odlične, može se reći i zahvalne, jer omogućavaju i dijalog koji može biti veoma važan u održavanju dobrih odnosa sa zainteresovanim stranama i razmeni stavova i ideja na polju nefinansijskog izveštavanja i društveno odgovornih aktivnosti.

Društvene mreže su se profilisale kao efikasan instrument za podizanje odgovornosti, transparentnosti i nivoa uključenosti poslovnih subjekata u proces nefinansijskog izveštavanja. Mreže poput Instagrama i X-a, a pre svega LinkedIn-a, su i snažno i nedvosmisleno orijentisane na promovisanje društvene odgovornosti. Umesto da se fokusiraju na korporativne komunikacije, poslovni subjekti bi trebalo da se fokusiraju na kreiranje kampanja zastupanja zaposlenih koje se sastoje od istinski autentičnih priča, a ne od veštački kreiranih verzija, a naročito onih koje nastaju uz upotrebu veštačke inteligencije. Na ovaj način poslovni subjekti i pojedinci mogu da budu iskreni i transparentni o tome kako se njihove organizacije razvijaju i kako postaju i dugoročno ostaju održive (Beka & Pavlatos, 2022). Marketing ima odgovornost za proizvodnju i distribuciju sadržaja koji saopštava napredak prema ispunjenosti ciljeva u procesu nefinansijskog izveštavanja, ali postoji i odgovornost višeg rukovodstva da se angažuje, te da sami promovišu ove pravce. Poslovnim subjektima koji žele da pokažu da odgovaraju na postavljena pitanja i da predvode inicijative, društvene mreže mogu doprineti u značajnoj meri da se pomenuti procesi olakšaju i da ove napore učine veoma vidljivim, kako interno tako i eksterno.

Integrisanje društvenih mreža u proces nefinansijskog izveštavanja donosi značajnu promenu u odgovornosti, transparentnosti i uključenosti poslovnih subjekata u oblasti društvene odgovornosti, zaštite životne sredine i brige za druge. Platforme društvenih mreža obezbeđuju poslovnim subjektima pristup različitim putevima za direktnu komunikaciju sa zainteresovanim stranama o njihovom učinku u procesu nefinansijskog izveštavanja, pojačavajući njihove poruke i podstičući smislenu interakciju. Putem strateškog korišćenja društvenih mreža, poslovni subjekti mogu da uspostave jasan i dugoročan kredibilitet, da pokažu svoju posvećenost održivosti i

poboljšaju sopstvenu reputaciju. Pored toga, društvene mreže obezbeđuju poslovnim subjektima čitav spektar korisnih informacija o mišljenjima i stavovima zainteresovanih strana, osnažujući ih da proaktivno rešavaju probleme i kontrolišu rizike, naročito ako imamo na umu činjenicu da društvene mreže postaju sve važnije u određivanju pravca nefinansijskog izveštavanja u budućnosti kako se zakonski okviri menjaju i kako očekivanja zainteresovanih strana rastu. One će istovremeno da podstaknu pozitivne promene, nove trendove u procesu nefinansijskog izveštavanja, ali i da povećaju sveukupnu transparentnost u poslovnom svetu.

Efikasna upotreba platformi društvenih mreža od strane odgovornih lica poslovnih subjekata i drugih zaposlenih koji su uključeni u proces definisanja strategije aktivnosti na društvenim mrežama i njene implementacije i povezanosti sa procesom nefinansijskog izveštavanja, može doneti proširenje vidika i značajno veće mogućnosti da predstave svoje aktivnosti na polju održivosti, da izgrade jače veze sa zainteresovanim stranama i da povećaju svoju dugoročnu profitabilnost i otpornost na tržištu koje postaje društveno i ekološki svesnije (Jakovljevic, 2022a). U tom kontekstu, od izuzetne važnosti je komunikacija između odeljenja marketinga, računovodstvene službe i lica koja su zadužena za proces nefinansijskog izveštavanja, dok se mora naglasiti da ni uloga interne revizije nije zanemarljiva u čitavom procesu (Jakovljevic & Dmitrovic, 2024). Generalno posmatrano, poslovni subjekti treba da prestanu da razmišljaju o procesu nefinansijskog izveštavanja, kao o trošku za poslovanje, ili o skupu aktivnosti koje zahtevaju dodatno vreme i trošenje ograničenih resursa. Kada posmatramo stvari kao što su rodna ravnopravnost i raznolikost, došlo se do zaključka da različiti timovi rade bolje od homogenih, te održive i pravične prakse predstavljaju samo dobar primer. Poslovni subjekti koji to usvoje u svoj način rada imaju velike koristi na duge staze. Postoji mnogo dokaza koji pokazuju da održivi poslovni subjekti pomažu u poboljšanju brenda i da je važan faktor u privlačenju novih visokokvalifikovanih pojedinaca, što utiče na povećanje ljudskog kapitala, koji je generator za stvaranje dodatne vrednosti. Istovremeno, aktivnosti poslovnih subjekata u procesu nefinansijskog izveštavanja u značajnoj meri doprinose razvoju većeg osećaja zajedništva i pripadnosti poslovnom subjektu, što opet vodi ka boljim performansama, kako na pojedinačnom, tako i na nivou poslovnog subjekta.

Reference

- Beka, E., Pavlatos, O. (2022). The Impacts of Social Media on Accounting and Auditing: Evidence from Greek Listed Firms. *Sustainability*, 14(16), 10279.
- Bryl, L., Supino, E. (2022). Sustainability Disclosure in Social Media – Substitutionary or Complementary to Traditional Reporting? *Journal of Intercultural Management*, 14(3), 41-62.
- Burke, J. (2022). Do Boards Take Environmental, Social, and Governance Issues Seriously? Evidence from Media Coverage and CEO Dismissals. *Journal of Business Ethics*, 176(4), 647-671.

- Caratù, M., Brescia, V., Pigliautile, I., Biancone, P. (2023). Assessing Energy Communities' Awareness on Social Media with a Content and Sentiment Analysis. *Sustainability*, 15(8), 2071-1050.
- Duoje, C., Liu, S. (2023). Quantitative analysis of social media use in the energy and resources sector: national comparison and sector analysis. *Frontiers in Ecology and Evolution*, 11, 1178042.
- Gao, H., He, J., Li, Y. (2022). Media spotlight, corporate sustainability and the cost of debt. *Applied Economics*, 54(34), 3989-4005.
- GlobalData (2024). Social Media Activity on 'Environment' over the Last 90 Days. <https://www.globaldata.com/esg/environment/socialmedia/signals/> [15. 5. 2024.]
- Jakovljevic, N. (2022a). Consider the impact of ESG issues on the audit engagement. *EKOF 85 - Digitalization and sustainability new environment for economics and business*. Belgrade, Serbia.
- Jakovljevic, N. (2022b). Attitudes of managers about the advantages and disadvantages of internal audit of accounts on social networks. *Trendovi u Poslovanju*, 10(1), 26-36.
- Jakovljevic, N., Dmitrovic, V. (2024). AI and Internal Audit, Reporting Transformation. *International Conference on Organizational Science Development*. Portoroz, Slovenia.
- Jakovljević, N., Jakovljević, J. (2022). Stavovi revizora u Republici Srbiji o upotrebi virtuelnih sastanaka. *Ekonomski pogledi*, 24(2), 97-126.
- Jakovljevic, N., Jakovljevic, S. (2022). Contracting account audit on social networks. *Trendovi u Poslovanju*, 10(2), 52-64.
- Jeremić, N., Jeremić, M., Jakovljević, N. (2021). Agilnost interne revizije. *Revizor*, 24(95-96), 57-76.
- Jakovljević, N., Jakovljević, J. (2022). Stavovi revizora u Republici Srbiji o upotrebi virtuelnih sastanaka. *Ekonomski pogledi*, 24(2), 97-126.
- Jakovljevic, N., Jakovljevic, S. (2022). Contracting account audit on social networks. *Trendovi u Poslovanju*, 10(2), 52-64.
- Jayadatta, S. (2023). The Role of Social Media in Promoting ESG - A Theoretical Assimilation. *International Journal of Marketing & Business Communication*, 12(2), 25-36.
- Kim, E., Hara, N. (2024). Identifying Different Semantic Features of Public Engagement with Climate Change NGOs Using Semantic Network Analysis. *Sustainability*, 16(4), 2071-1050.
- Ktisti, E., Hatzithomas, L., Boutsouki, C. (2022). Green Advertising on Social Media: A Systematic Literature Review. *Sustainability*, 14(21), 14424.
- Lee, K. N., Lee, H., Kim, J. H., Kim, Y., Lee, S. H. (2023). Comparing Social Media and News Articles on Climate Change: Different Viewpoints Revealed. *KSII Transactions on Internet and Information Systems*, 17(11), 2966.
- Liu, M., Luo, X., Lu, W.-Z. (2023). Public perceptions of environmental, social, and governance (ESG) based on social media data: Evidence from China. *Journal of Cleaner Production*, 387, 135840.

- Lyu, L., Zhai, L., Boukhris, M., Akbar, A. (2023). Impact of Corporate Social Responsibility Practices on Impulse Buying Intention: Exploring the Moderating Influence of Social Media Advertising. *Sustainability*, 15(23), 16258.
- Ma, Z., Mingyue, W. (2023). Corporate sustainability disclosure on social media and its difference from sustainability reports: Evidence from the energy sector. *Frontiers in Environmental Science*, 11, 1147191.
- Nicolas, M. L. D., Desroziers, A., Caccioli, F., Aste, T. (2024). ESG reputation risk matters: An event study based on social media data. *Finance Research Letters*, 59, 104712.
- Russo, S., Schimperna, F., Lombardi, R., Ruggiero, P. (2022). Sustainability performance and social media: an explorative analysis. *Meditari Accountancy Research*, 30(4), 1118-1140.
- Xiang, Y., Birt, J. (2021). Internet reporting, social media strategy and firm characteristics: an Australian study. *Accounting Research Journal*, 34(1), 43-75.
- Ye, X., Hou, R., Wang, S., Omar, N. (2024). Social media, relationship marketing and corporate ESG performance. *Finance Research Letters*, 63, 105288.

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN THE NON-FINANCIAL REPORTING

Abstract: *Over time, social networks have become an extremely important element of everyday business and an effective instrument for collecting data and raising the level of transparency, which in certain situations can include raising the level of awareness of social responsibility and involvement in the process of non-financial reporting. The effective use of social network platforms by responsible persons of business entities and other employees who are involved in the process of defining the strategy of activities on social networks and its implementation and connection with the process of non-financial reporting, can bring significantly greater opportunities to present the activities of business entities in the field of sustainability, to build stronger relationships with stakeholders and increase their long-term profitability and resilience in a market that is becoming more socially and environmentally conscious. In this context, communication between the marketing department, the accounting department and the persons in charge of the non-financial reporting process is extremely important, and the role of internal audit is not negligible in the entire process. The aim of the paper is to examine the influence of social networks in the domain of their role in the process of non-financial reporting, viewed primarily from the aspect of their contribution to transparency and responsible engagement, contribution to reputation and brand promotion, risk management and communication with stakeholders.*

Keywords: *non-financial reporting, social media, information*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

657(082)

RAČUNOVODSTVENA znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka / redaktori Biljana Jovković ... [et al.]. - Kragujevac : Ekonomski fakultet Univerziteta, 2024 (Kragujevac : Inter Print). - VIII, 506 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

"Na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, dana 17. juna 2024. godine, na inicijativu Katedre za računovodstvo, reviziju i poslovne finansije, održan je treći Naučni skup Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka." --> Predgovor. - Tiraž 100. - Str. III: Predgovor / redaktori. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6091-154-6

1. Јовковић, Биљана, 1978- [уредник] [аутор додатног текста]
а) Рачуноводство -- Зборници

COBISS.SR-ID 146670345

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Liceja Kneževine Srbije 3, 34000 Kragujevac
www.ekfak.kg.ac.rs

ISBN-978-86-6091-154-6

9 788660 911546